

+

Олег Гринів

УКРАЇНСЬКА НАЦІОЛОГІЯ :
проблеми теорії
Курс лекцій для аспірантів

3

Львів – 2016

Олег Гринів. Українська націологія: проблеми теорії. Курс лекцій для аспірантів. – Львів, 2016.-- 676 с.

Курс лекцій – це експериментальне видання в національній науці. У ньому охоплені основні проблеми української націології як науки, значення якої надзвичайно важливе для розуміння умов зародження й становлення нашої нації, патріотичного й громадянського виховання молодого покоління, відпорності проти нав'язаних чужих мітів і ненаукових вигадок. Автор намагається теоретично узагальнити дослідження з історії української націології, опубліковані в минулому десятилітті.

Видання розраховане насамперед на майбутніх вчених, незалежно від фаху, а також на викладачів, студентів, учителів, політиків.

Зміст

Розділ I. Теоретично-методологічні засади націології.....	9
Лекція 1. Націологія як наука.....	9
1.1. Націологія в системі наук.....	9
1.2. Виникнення української націології та періоди її розвитку.....	17
1.3. Методи й функції націології.....	29
Лекція 2. Нація – предмет націології.....	40
2.1. Нація як суб'єкт суспільного життя.....	40
2.2. Модерна нація.....	51
2.3. Національне питання й національний суверенітет.....	61
Лекція 3. Генеза української нації.....	72
3.1. Концепції походження українського народу.....	72
3.2. Наукові засади української етногенези.....	83
3.3. Становлення української модерної нації.....	92
Лекція 4. Традиції українського національного державотворення.....	103
4.1. Державотворення на українських землях до давньоруської доби.....	103
4.2. Київська великокняжа імперія – держава українсько-руського народу.....	109
4.3. Козацько-гетьманська доба.....	119
4.4. Доба національної реанімації: від феномену «держави в державі» до програми державної незалежності.....	127
4.5. Доба боротьби за національно-державне відродження.....	133
Лекція 5. Титульна нація, національні меншини й етнічні групи.....	142
5.1. Українська людність на етнічних землях.....	142
5.2. Консолідація української нації на історично-політичних засадах.....	150
5.3. Національні меншини й етнічні групи в етнонаціональній структурі України.....	160
5.4. Утвердження українського народу як політичної нації.....	168
Лекція 6. Конфлікти в сфері міжнаціональних відносин.....	177

6.1. Історично-політичний вимір України як причина конфліктів.....	177
6.2. Російська національна меншина в процесі інтеграції в українську політичну націю.....	186
6.3. Передбачення й розв'язання етнополітичних конфліктів.....	196
Розділ 2. Нація у внутрішніх і зовнішніх взаємозв'язках.....	206
Лекція 7. Національна ідентичність після проголошення незалежності.....	207
7.1. Самоідентифікація українців: історично-теоретичний підхід.....	207
7.2. Самоутвердження українців в українсько-російському протистоянні.....	214
7.3. Українська спільнота в громадянській нації.....	222
7.4. Збереження національної ідентичності в процесі глобалізації.....	230
Лекція 8. Соціальна структура нації.....	239
8.1. Соціальні прояви нації: проблеми дослідження.....	239
8.2. Генеза неповної соціальної структури української нації.....	245
8.3. Міжнаціональний характер соціальної структури в Україні.....	253
8.4. Соціальні трансформації українського населення.....	261
Лекція 9. Нація в контексті громадянського суспільства.....	271
9.1. Громадянське суспільство як соціальна організація нації.....	271
9.2. Подолання в громадянському суспільстві рудиментів тоталітарного антиукраїнського режиму.....	276
9.3. Взаємозв'язок громадянського суспільства й національної на засадах права.....	287
9.4. Становлення громадянського суспільства в Україні.....	295
Лекція 10. Політичні партії в житті національної спільноти.....	305
10.1. Політичне дозрівання української еліти.....	305
10.2. Українські партії в боротьбі за державне відродження.....	312
10.3. Організація Українських Націоналістів як революційна політично-ідеологічна формація.....	320

10.4. Партійне будівництво в умовах національного державного відродження.....	330
Лекція 11. Утвердження національної Церкви.....	341
11.1. Національна Церква як духовне утвердження національної спільноти.....	341
11.2. Московський клерикальний імперіалізм проти українського національно-державного відродження.....	349
11.3. Церковний чинник у модернізації нації після проголошення незалежності.....	360
Лекція 12. Національна еліта.....	370
12.1. Деелітизація української нації: історичні причини й суспільні наслідки.....	370
12.2. Псевдоелітний характер компартійної номенклатури.....	379
12.3. Демократизація постолігархічної системи в елітному вимірі.....	388
12.4. Національна еліта як суб'єкт модернізації України: уроки історії й сучасність.....	394
Лекція 13. Україна в глобалізованому світі.....	404
13.1. Доконечність трансформації української спільноти.....	404
13.2. Вплив зовнішніх чинників на національний розвиток.....	412
13.3. Модернізація України в контексті глобалізаційних процесів.....	420
13.4. Подолання негативних наслідків глобалізації в національному масштабі.....	429
Розділ 3. Націософія.....	438
Лекція 14. Філософські засади національного оновлення.....	438
14.1. Українська «філософія серця» як прагнення до свободи і гармонії.....	438
14.2. Романтичний період філософії національного відродження.....	445
14.3. Позитивізм у руслі обґрунтування національного визволення.....	453
14.4. Активістичні настанови української національної філософії.....	463
Лекція 15. Національна гідність – запорука ствердження нації і чесноти	

вільної людини.....	474
15.1. Національна гідність українця.....	474
15.2. Традиції української національної гідності.....	482
15.3. Взаємозв'язок національної і людської гідності.....	490
15.4. Національна гідність після проголошення незалежності: використання історичного досвіду.....	498
Лекція 16. Культура української національної спільноти.....	507
16.1. Українська культура в світовому контексті.....	507
16.2. Прагнення українства до збереження самобутності національної культури.....	514
16.3. Українська культура проти поглинання імперською культурою....	523
16.4. Політична культура нації: реанімація супроти заведень номадів..	530
Лекція 17. Національна ідея – орієнтир державного самоствердження нації.....	541
17.1. Становлення теоретичних засад української національної ідеї.....	541
17.2. Національна ідея в державному відродженні нації.....	550
17.3. Українська національна ідея проти московської імперської ідеї..	558
17.4. Національно-державна ідея на засадах людиноцентризму в глобалізованому світі.....	566
Лекція 18. Ідеологія національного визволення й державотворення.....	576
18.1. Пошуки ідеалу національної самостійності.....	576
18.2. Національно-державне відродження: кристалізація концепції.....	586
18.3. Традиціоналізм як ідеологія національного державотворення.....	592
18.4. Самостійна Україна в контексті емансипації поневолених націй...601	
Лекція 19. Національна держава як ідеал національного життя.....	611
19.1. Підходи до української національної державності.....	611
19.2. Українська РСР – квазісуверенна держава.....	619
19.3. Боротьба за національно-державне відродження.....	627
19.4. Відродження України як незалежної держави.....	634
Лекція 20. Культурно-цивілізаційна самовизначеність України.....	644

20.1. Протилежність двох культурно-цивілізаційних типів історично-суспільного розвитку.....	644
20.2. Джерела культурно-цивілізаційного визначення українського народу.....	650
20.3. Несумісність культурно-цивілізаційного розвитку українців і москалів.....	659
20.4. Повернення українського народу до європейської цивілізації.....	667

Спільні тріумфи в минулому, спільна воля в сучасному; спогади про
спільно доконані подвиги і готовність до дальших – ось основні
умови, що творять націю... В минулому -- спадщина слави та каяття,
в майбутньому – спільна програма дії для всіх... Існування нації – це
щоденний плебісцит.

Ернест Ренан

Єднання нації відбувається довкола великих спонукальних діянь, що
потребують від усіх максимуму віддачі, а відтак--дисципліни і взає-
мовигоди.

Хосе Ортега --і--Гассет

Ніхто нам не збудує держави, коли ми самі собі її не збудуємо, і ніхто
з нас не зробить нації, коли ми самі нацією не схочемо бути.

В'ячеслав Липинський

Націю може врятувати народження нової психології, а не вічний
стогін скривджених і сльози.

Дмитро Донцов

Чим скоріше у народі нашого скристалізуються почуття незалежності
від Москви, тим скоріше ми матимемо самостійну Україну.

Симон Петлюра

Правду кажучи, я не зустрів навіть найдемократичнішого росіянина,
близької мені людини, яка б серйозно думала й визнавала, що Україна
має бути незалежною державою.

Ярослав Дашкевич

Розділ I.

ТЕОРЕТИЧНО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ НАЦІОЛОГІЇ

Лекція 1. Націологія як наука

Попри посилені процеси глобалізації в нинішньому світі нація й надалі залишається основною формою організації людства, яке збільшується кількісно і водночас прагне глобальної єдності, до чого спонукає доконечність розв'язання проблем планетарних масштабів. Історичний розвиток спростував твердження про те, що національне питання похідне від питання соціального, класового. Вигадана «теоретиками» тоталітарного режиму теза про так званий «радянський народ», щоби насильними методами змосковщене населення більшовицької імперії, як «нову інтернаціональну спільність», не витримав випроб часу. Після розпаду наддержави, яку трактували як «союз незламний вільних народів», стало очевидно, що національна держава не має альтернатив.

Хоч окремі аспекти нації вивчають різні науки (філософія, політологія, соціологія, історія, етнологія, культурологія, демографія, географія, психологія та інші), в нинішніх умовах не обійтися без інтегрованої галузі знань про націю. Йдеться про **націологію** як науку й навчальну дисципліну. Для українців вона має особливе значення, адже до цього часу ідеологи російського імперіалізму спекулятивно заперечують право українців на національну окремішність. Навальна московська пропаганда творить хибне уявлення про національні відносини на території колишньої імперії, зокрема про відносини українців і москалів після проголошення незалежності України.

1.1. Націологія в системі наук

Націологія належить до наймолодших наук. Це – інтегрована система знань про націю як людську спільноту. Вона виникла після Великої французької революції, коли національне питання змусило переглянути давні уявлення про людські спільноти в умовах краху феодалізму і переходу до приватного підприємництва.

Тоді на зміну поліетнічним імперіям почали приходити національні держави, що спираються на громадянське суспільство.

Національне питання набуло особливої актуальності в середині XIX століття, в контексті подій, що образно названі «*весною народів*». Його виникнення – це відлуння зародженої *модерної нації*. Уже на початку названого століття заявили про себе різні народи, насамперед їхні ідеологи й теоретики.

Права українського народу, поневоленого віроломними російськими найманцями, висловлені в політичному трактаті «Історія Русів», у якому українці потрактовані як нація. У цій праці передано промову великого гетьмана Івана Мазепи до урядників військових і цивільних козацької України напередодні розриву з Москвою 1708 року, а в ній згадано про нашу націю, репрезентанта якої, цебто гетьмана, образив московський тиран, тому наголошено на доконечності «поставити країну нашу в той стан держав, в якому вона була з-перед володіння польського, із своїми природними князями та з усіма колишніми правами та й привілеями, що вільну націю означають» (Вивід прав України/Вивід.—Львів: Слово, 1991.—С.43). З тексту логічно випливає, що українці були нацією вже за часів Богдана Хмельницького. Звідси – висновок про те, що тодішню війну за визволення доцільно трактувати як *національну революцію*.

Вихід «Історії Русів» хронологічно збігся з часом першого протитурецького повстання сербів як поневоленого народу. О.І. Бочковський зазначає, що на опінію європейських народів проти турецької неволі особливо вплинуло масове грецьке повстання 1821 року. Ще більший резонанс на континенті мала липнева революція 1930 року в Парижі. Тут доречно згадати тогорічне листопадове повстання в Польщі, хоч були й інші визвольні акції поневолених народів від Балкан до Ісландії.

На теоретичному рівні проблеми, що належать до науки про націю, порушив видатний німецький вчений **Йоганн Готфрід Гердер** (1744 – 1803 рр.). Його крайнин філософ **Йоганн Готліб Фіхте** (1762—1814 рр.) в своїх «Промовах до німецької нації» після воєнної поразки Пруссії від наполеонівської Франції

звергнув увагу на актуальні національні питання, які стосуються створення німецької нації за допомогою національно-патріотичного виховання, що дасть змогу утвердити національну свідомість як основу духовного відродження німців, забезпечити їх політичне об'єднання, відродити державну незалежність. Філософ наголошував на винятковості німецької спільноти, що забезпечує її месіанізм у світовому розвитку.

Для становлення націології як науки чимале значення мали також праці чеського історика **Франтішка Палацького** (1798-1876 рр.). Він зазначав: «Право народів -- це дійсне право природи; жоден народ на землі не має права вимагати, щоб для його користі приніс себе в жертву його сусід; жоден сусід не є зобов'язаний відцуратися або офірувати себе для добра свого сусіда. Природа не знає жодних панівних народів або народів-наймитів» (Бочковський О.І. Вступ до націології /Ольгерд Бочковський.—Мюнхен: УТПІ, 1991-1992.—С.8).

Порівнюючи наукові позиції двох предтеч націології – Фіхте і Палацького, Бочковський наголошує, що вони репрезентують *два напрями* в науці про націю, бо Фіхте – це втілення «німецького національного аристократизму», а Палацький – представник «чеського національного демократизму» (Там само.—С.8-9). Наш вчений наголошує, що ці два напрями пронизують світову науку про націю аж до нашого часу, а особливої гостроти, непримиренності й навіть ворожості вони здобули «у добу загального розбурхання національних пристрастей і стихій» (Там само.—С.9), цебто в минулому столітті, хоч ще більше посилювалися на початку нинішнього тисячоліття.

Водночас треба зазначити, що до аристократизму і демократизму як течій у націології можна підійти з іншої позиції, трактуючи їх не як антиподи, а як взаємодоповнення. У вітчизняній націології такий підхід проявився в згаданому трактаті «Історія Русів», у якому обґрунтовується аристократизм української нації на противагу диким ординцям москалям, що змальовані однозначно негативно. Спадкоємцем подібного підходу був **Тарас Шевченко**, який у своєму посланні «І мертвим, і живим...» називав усіх українців, незалежно від соціальної приналежності, братами.

На наш погляд, при оцінці цих двох напрямів доцільно застосувати відповідну націологічну термінологію, бо в одних ситуаціях йдеться про *пригноблювальні* нації, а в іншому – про *пригноблені*. Перші нації ставлять перед собою «національний месіанізм, виключність, заборчість», а другі – «засади рівноправності і толеранції (терпимости)» (Там само). Поряд з ними може бути ще один тип нації – нації *самодостатньо-ефективної*, яка не прагне до захоплення чужих територій. Саме такі нації об'єдналися в Європейському Союзі або дотримуються нейтрального статусу. До останньої групи належить Україна як нація й держава. Сюди варто віднести Швейцарію, Австрію, Японію та інші країни. Звісно, в цивілізованому світі нейтралітет ґрунтується на міжнародно-правових гарантіях. Проте не всі держави дотримуються таких вимог. Пострадянська Росія як спадкоємиця імперії, переможеної в «холодній війні», не мириться зі своїм нинішнім принизливим становищем. У такому разі об'єднання зусиль різних держав служить гарантією проти агресора, бо нейтральний статус не забезпечує оборони держави, залишає націю без належного захисту.

Водночас доконечно звернути увагу на певні непослідовності в підходах Бочковського. Насамперед він ототожнює ідеологію й теорію, заявляючи, що «національні ідеології були першими теоретичними рефлексами на прояви національного ренесансу» (Там само). З таким твердженням не можна погодитися. *По-перше*, треба чітко розрізняти теоретичне обґрунтування національних проблем від ідеологічних підходів до них. Якщо теорія не має упередженості, то ідеологія побудована на суб'єктивному погляді певної спільноти на національне питання. *По-друге*, не всі нації перебувають на стадії «національного ренесансу», адже чимало нинішніх націй перебуває у стані агонії й навіть занепаду. Інакше кажучи, їм загрожує вимирання. До таких спільнот належать москалі, позбавлені можливості самопоповнення за рахунок змосковщення поневолених народів. Саме цим зумовлене їхнє прагнення до воєнних авантур проти волелюбних народів. Отже, підхід Бочковського вимагає перегляду.

Не можна погодитися з таким положенням: «Суспільні ідеології, навіть коли вони суто теоретичні, не можуть бути науково зовсім об'єктивними» (Там само). Далі Бочковський зауважив, що суб'єктивізм «найбільше ускладнює науковий досвід суспільних явищ» (Там само). Наш вчений вважає націологію однією з галузей *соціології (громадознавства)*. На такій підставі він зазначає, що «наука про націю ще й досі власне не самовизначилася і є все дискусійним питанням між заінтересованими поодинокими науковими ділянками» (Там само). Однак треба брати до уваги також складність нації як наукової проблеми й динамізм національних процесів, що засвідчило останнє століття, упродовж якого десятки націй, яких вважали неісторичними чи недержавними, створили незалежні держави, водночас розпалися великі колоніальні імперії, а міжнаціональні взаємини, як правило, ґрунтуються нині на міжнародно-правових засадах. Прикладом такого співжиття націй визнано Європейський Союз, антиподами якого є різні наддержавні структури під зверхністю Російської Федерації.

Звісно, недоречно стверджувати про перевагу імпровізації й інтуїції над методичністю й систематичністю, від чого застерігав Бочковський. Окрім того, змінилося ставлення до дослідження проблем націології в різних країнах. Якщо раніше ними цікавилися насамперед учені, що походили з поневоленних народів, то тепер до них звертаються ті, хто працює на теренах великих держав. Таку зацікавленість можна пояснити зміною національних інтересів. Представники поневоленних народів розробляли теоретичні засади для національної ідеології, бо «кожний поневолений нарід у процесі своєї національної боротьби скоріше чи пізніше мусить мати не тільки ідеологів нації, але й теоретиків, що більше чи менше науково обґрунтовують засади та загальну програму його визвольних змагань» (Там само.—С.10). В умовах двополярного світу західні футурологи намагалися передбачити натуральний розпад СРСР як полінаціональної імперії, що означало закінчення «холодної війни» й усунення небезпеки термоядерної війни.

Як зазначалося, *націологія – інтегративна наука*. Раніше проблеми нації досліджували різні науки. Наш вчений **Никифір Григорійв** (1883-1953 рр.) перед

Другою світовою війною зазначав, що вивчення проблем *націознання*, як він називав націологію, утруднювалося й утруднюється тим, що потрібні відомості розкидані по різноманітних наукових дисциплінах, по різних виданнях, багато з яких давно вже розійшлося й обернулося в унікум» (Григоріїв Н.Я. Основи націознання /Никифір Григоріїв.—Вінніпег, 1940.—С.3). Вчений розрізняв конкретне й загальне націознання, або *націознавство*.

Вітчизняні вчені використовують термін *етнодержавознавство*, що виступає як синонім термінів «етнологічне державознавство» (за В'ячеславом Липинським) чи «історико-етнічна державологія» (за Ростиславом Лашенком) і значною мірою пов'язаний з *етнополітологією*, спирається на набутки етнофілософії та інших наук, зокрема етнографії й етнічної соціології (Основи етнодержавознавства. Підручник /За ред. Ю.І.Римаренка.—К.: Либідь, 1997.—С.31, 37, 38). Як зазначає Юрій Римаренко, «етнодержавознавство – наукова дисципліна, напрям наукових досліджень, що базується на розумінні органічної взаємодії етнонаціонального та державницького» (Там само.—С.30).

Мабуть, термін *націологія* доречніший, принаймні, з трьох причин: *по-перше*, у контексті з державою логічно вживати не поняття *етносу*, а поняття *нації*, бо етноси існують без своєї держави, *по-друге*, нація – це така етнічна спільнота, яка створила національну державу або бореться за її створення, тому поняття держави в цій назві зайве, а *по-третьє*, нація охоплює дослідження тих проблем, які віднесені до етнодержавознавства його ініціаторами (Там само.—С. 45-47). При такому підході назви *націологія* й *етнодержавознавство* виступають як синоніми, що також схиляє до використання першого терміну, який увійшов набагато раніше в науковий обіг.

На цій підставі можна запропонувати таке визначення: **націологія** – це наука про націю, насамперед її суть і тенезу, культурно-духовний розвиток, міжнаціональні відносини, закономірності національного державотворення і співжиття націй на міжнародно-правових засадах цивілізованого, глобалізованого світу.

Як кожна галузь наукового знання націологія пов'язана з іншими науками. Вже зазначалося, що дослідники трактують її походження від *соціології* цебто науки

про суспільство. Напевно, на перше місце треба поставити зв'язок націології з *етнологією (народознавством)*, цебто наукою, яка вивчає проблеми етногенези, побутово-культурного розвитку народів світу, особливості традиційного розселення й культурно-духовного розвитку на засадах порівняльного аналізу. Етнологічні проблеми якоїсь конкретної спільноти – це предмет *етнографії*. Треба зазначити, що за часів тоталітарного режиму назва *етнографія* уживалася щодо етнології. Націологія – це своєрідне продовження етнології й водночас надбудова над нею, адже нація – це етнічна спільнота, що живе або прагне жити державним життям. Отож, йдеться про доповнення культурно-духовного розвитку політичним, державним розвитком.

Націологія пов'язана з *історією*, бо вони аналізують минуле, але не однозначно. Історія досліджує процес, а націологія – його результат. Проте націологія може впливати на трактування минулого, різних подій. Приміром, скасування нашої автономної держави Гетьманщини російські націологи будуть пояснювати з російських імперських позицій, а українські – з позицій захисту прав українського народу.

Треба зважити, що націологія тісно пов'язана з *політологією* як наукою про політику, що невід'ємна від національних, а також від політичних відносин. Фахівці-політологи пояснюють зв'язок політології з історією, що може бути використаний також для пояснення зв'язку між націологією й історією. Політолог Л.Климанська пише: «Політичний аналіз, на відміну від історичного, містить свідому зацікавленість щодо проекту, який можливо перетворити на політичну реальність» (Політологія /Антоніна Колодій та інші.—2-е вид., перероб. і доп.—К.: Ельга, Ніка-Центр, 2003.—С.12).

Особливо треба звернути увагу на зв'язок націології з *філософією*. Вітчизняний філософ **Анатолій Фартушний** (1946—2002 рр.) відносить націологію до філософських наук, з чим не можна погодитися, бо вона, як зазначалося, -- інтегративна наука на стику багатьох галузей знання. Водночас націологія використовує поняттєво-категорійний апарат, який розробляє філософія, спирається на філософські методи, а також оцінює події на основі критеріїв істини й

засадах моралі, що утверджені в філософських науках і підрозділах філософії, зокрема епістемології й аксіології. Сама ж націологія спирається на емпіричні факти й історичний досвід і матеріали соціологічних досліджень для відповідних теоретичних висновків.

Звісно, націологія не може обійтися без *культурології*. Кожна нація творить свою культуру – як професійну, так і масову. Людська культура відтворює й передає набутий досвід, що полегшує адаптацію людини, члена певної національної спільноти до конкретних умов життєвого доквілля. Культура виступає як засіб для досягнення мети, яка зводиться до збереження нації як певної людської спільноти. У свою чергу нація перетворює культуру в самостійну форму діяльності для прискорення темпів національного розвитку. Поневолювачі докладають зусиль для того, щоб позбавити поневолених національної культури і нав'язати їм свої культурні цінності.

Нині про розвиток націології не може бути мови без *антропології*, що поділяється на два великі розділи: фізичну антропологію й культурну антропологію. Для науки про націю важливі обидва розділи, оскільки без них не можна розробити концепції не лише фізичного, а й культурного збереження нації.

Ще одна наука, що безпосередньо пов'язана з націологією, -- це *релігієзнавство*. Як відомо, релігії поділяються на світові й національні, а нації в нинішньому світі виступають переважно як поліконфесійні. Хоч у цивілізованому суспільстві Церква відділена від держави, не можна ігнорувати того, що віряни є одночасно представниками певних національних (етнічних) спільнот і громадянами конкретних держав, що зумовлює непрості теоретичні проблеми націології.

Безумовно, націологія не може обійтися без досягнень *психології*. Нині виникла як окрема наука *етнопсихологія*, що має предметом душу етноса (народу), а об'єктом – відповідні етнічні групи. Коли йдеться про душу нації, то застосовується назва *національна психологія*.

Взаємозв'язок націології з названими й іншими науками пронизує аналіз її теоретичних проблем.

1.2. Виникнення української націології та періоди її розвитку

Вітчизняна націологія спростовує відомі антиукраїнські концепції, які нині повторюють в Російській Федерації не лише політики, ворожі до нашої нації, а й різні псевдовчені. Водночас вимагають спростування вигадки доморощених прихильників «нетрадиційного підходу» до генези української нації. Слід зауважити, що дехто з подібних «дослідників» виступає з кон'юнктурних позицій, бо висловлює нерідко протилежні погляди в Україні й Російській Федерації. Звісно, *надпатріотичні* вигадки про давність українців як безпосередніх спадкоємців легендарних арійців можуть імпонувати тим, хто не дає собі звіту, що світова роль нації аж ніяк не залежить від її давності. Як відомо, першість у нинішньому світі належить американській нації, що наймолодша серед спільнот цивілізованого світу.

Нема сумніву, що українська теорія нації не могла виникнути без тривалих періодів досліджень, починаючи з давніх часів. Безумовно, не обійшлося без *філодокси*, цебто любові до різних вигадок. Аналіз вітчизняної націологічної думки дає підстави виділити в її історії такі *чотири періоди*: 1) період *донаціологічних пошуків*; 2) період національного *романтизму*; 3) період *теоретичного обґрунтування* національно-державного відродження; 4) *сучасний* період української націології. Слід зазначити, що такий поділ доволі умовний, адже певні періоди можуть накладатися на інші, тому його доцільно сприймати насамперед з методичного погляду.

Період донаціологічних пошуків охоплює тривалий відрізок часу – від княжої доби до другої половини XIX ст., коли царський уряд знищив наші державні формації (автономну Гетьманщину й Запорізьку Січ як лицарсько-християнський орден). Безумовно, чимало тодішніх пам'яток про життя наших предків не збереглося. Проте з'явилися фальсифікати з претензіями на приналежність до давнини. Йдеться насамперед про так звану «Велесову книгу», що опублікована після Другої світової війни за кордоном й претендує на статус достовірної пам'ятки, яка начебто відтворює перекази, легенди та оповіді про давню слов'янську історію за період від VII ст. аж до Р.Х. до IX ст. від Р.Х. Нині вона

широко використовується як джерело «справжнього знання» прихильниками неоязичництва (дохристиянських вірувань), різними сектами і псевдорелігійними групами. Проте більшість істориків і лінгвістів не має сумніву в її оцінці як фальсифікації (https://ru.wikipedia.org/wiki/Велесова_книга). Слід зазначити, що ще раніше відомий фальсифікатор XIX ст. А. І. Сулакідзев опублікував подібні витвори як «Книга Ярила» і «Тризни Боянові» (web-kapiche.ru/171-aleksandr_igorevich_asov.html). Отож, до таких публікацій доцільно ставитися як до витворів з царини белетристики, а не до джерел для наукового дослідження. Подібні «джерела» нерідко сприймаються як ретроспективні спекуляції для українофобів не лише в Україні, а й за кордоном.

Серед давніх достовірних джерел нашої націології почесне місце посідає «Слово про закон і благодать», автором якого визнається митрополит Іларіон Київський. Твір засвідчує рівень державної свідомості нашої еліти княжої доби. Суть «Слова» сформульована автором як «похвала кагану нашому Володимиру» за хрещення руського народу (Іларіон Київський. Слово про закон і благодать/Іларіон//Давня українська література: Хрестоматія.—К., 1991.—С.166). Прирівнюючи нашого «великого кагана» Володимира до римського імператора Константина, автор ставить на однаковий рівень з Візантією державу наших предків Русь, що трактується як один із центрів тогочасного світу.

Ще далі йде автор «Повісті минулих літ», який намагається дослідити, як «Руська земля постала». Літописець шукає генези свого народу в біблійних часах, вважаючи нашим найдавнішим предком Ноевого сина Яфета. У «Повісті» окреслені межі нашої землі, хоч названі не всі наші племена, наголошено на відмінностях наших предків і предків москалів.

Чільне місце в цій книзі посідають проблеми взаємин наших предків із сусідами. «Повість» дає змогу зрозуміти, що не наші предки запрошували варягів, лише інші два слов'янські (новгородські словени й кривичі) і два фінно-угорські (чудь і весь) племена. Як тепер відомо, ще до того часу на наших землях існувала потужна Полянська держава з центром у Києві, а великі (білі) хорвати на Заході мали чималі міста. Літописець зазначає, що північно-східні племена Залісся

(майбутньої Московії) чітко відрізняли себе від нашої «Руської землі». Їхнє вороже ставлення до наших предків засвідчив підступний напад орд Андрія Суздальського (Боголюбського) на Київ 12 березня 1169 р. Доречно нагадати, що літописець називає північних ординців «**поганими**», цебто не визнає їх за християн.

Уже з кінця XII ст. літописець вживає назву «**Україна**». Вперше вона використовується на позначення Переяславської землі (25 березня 1187 р.), через два роки згадується Україна на галицьких землях, а згодом ця назва застосована до Волині. Так називаються наші землі, що перебували тоді під польським поневоленням. У 1217-1218 роках Україною названі землі князівства нашого володаря Данила Галицького.

У славетній поемі «Слово про похід Ігорів» («Слово о полку Ігоревім») наша «Руська земля», заселена «русичами», протиставляється «Половецькій землі». Прикметно, що така етнічна ідентифікація, яка тоді вважалася за невід'ємну від ідентифікації релігійної, пронизує названу поему. Поряд з характеристикою русичів як «Даждьбожих внуків» «Слово» трактує їх як християн, на чому особливо наголошено наприкінці твору. Нарешті, поема прославляє велич Руської землі, особливо галицького князя Ярослава Осмомисла.

Після розпаду Київської великокняжої імперії етнічні домагання наших предків подаються в релігійному оформленні, що засвідчують твори **Станіслава Оріховського-Роксоляна** (1513-1566 рр., за іншим джерелом, 1515-1567 рр.), який просить польського короля не допустити поневолення нашого народу мусульманськими нападниками. У відомому «Вірші на жалосний погреб шляхетного лицаря Петра Конашевича Сагайдачного» впливовий культурний і релігійний діяч **Касіян Сакович** (бл.1578-1647 рр.) також виводить генезу нашого народу від Яфета, прославляє Військо Запорізьке як захисника України.

Як джерела вітчизняної націології слід оцінити державні акти гетьманів Богдана Хмельницького, Івана Виговського, Івана Мазепи, Пилипа Орлика й інших. Особливо прославився як ініціатор національного відродження шляхтич **Юрій Немирич** (1612-1659 рр.). Його вважають одним з авторів «Маніфесту до

європейських народів» (1658 р.) від імені українського уряду. Чималу цінність як джерела націоналістичних ідей мають козацькі літописи Самовидця, Граб'янки, Величка, а також художні твори, що дійшли до нашого часу.

Період національного романтизму в українській науці про націю розпочинається з кінця XVIII ст., коли після національного потрясіння, спричиненого ліквідацією Гетьманщини й знищенням Запорізької Січі з'являється трактат невідомого автора чи авторів «**Історія Русів**». За традицією, родовід нашого народу розпочинається в книзі від «племени Афета». Земля Русів, чи Русняків визначається в межах «од ріки Дунаю до ріки Двіни і од Чорного моря до рік Стиру, Случі, Березини, і Дінця, і Сіви». Вона поділяється на такі князівства: Галицьке, Переяславське, Чернігівське, Сіверське, Деревлянське і чільне, або Велике, «Князівство Київське, котрому вся решта підлягає» (Історія Русів /укр.переклад І.Драча.—К., 1991.—С.38-39). У трактаті ототожнюються назви «Русь», «Мала Русь», «Малоросія», «Стародавня Русь». До назви «Україна» ставлення у трактаті негативне.

Водночас «Історія Русів» протиставляє нашу країну «Царству Московському», яке незаконно привласнило нашу давню назву. Росіяни називані «Москалями», «Московитами», «Москами», «Московцями» і характеризуються в гостросатиричних висловах. Московити були «про себе незрозуміло високої думки і мали якийсь паскудний звичай давати всім народам презирливі прізвиська, як от: Полячишки, Татаришки і так. За тим дивним звичаєм взивали вони Козаків «чубами» та «хохлами», а іноді «безмозкими хохлами», а ті сердилися на те, аж пінилися, заводили з ними часті сварки та бійки, а врешті нажили непримиренну ворожнечу і дихали на них повсякчасною огидою» (Там само.—С.194). Ще одне презирливе прізвисько було в москалів для українців – «виговці» (Там само.—С.200). Звідси, за аналогією, пізніші «мазепинці», «петлюрівці», «бандерівці».

У трактаті порушені питання українсько-польських відносин. Поляки звинувачені в тому, що порушили добровільність об'єднання трьох народів (поляків, українців і литовців) попри величезні заслуги наших предків перед Польським королівством.

Уперше в українській науковій літературі ототожені поняття «*вільна нація*» і *незалежна держава* «із своїми природними правами і привілеями» (Там само.— С.259). Стрижнем трактату є ідея про право української нації на свободу і власну державу, на суверенітет, який репрезентували в давнину князі, а за козацьких часів Богдан Хмельницький утвердив легітимність гетьманської влади.

Національному пробудженню українців сприяла не лише «Історія Русів», а й перша поема новою українською мовою «Енеїда» **Івана Котляревського**. Не варто забувати російськомовні повісті **Миколи Гоголя** «Тарас Бульба» і «Страшна помста», твори інших наших письменників. М. Гоголь виходить на рівень усвідомлення боротьби нашого козацтва як боротьби національної. У повісті «Тарас Бульба» він пише, що тоді «піднялась вся нація, бо урвався терпець народові, -- піднялася помститися за знущання зі своїх прав, за ганебну зневагу своїх звичаїв, за наругу з віри предків і святого обряду, за глум з церков, за свавілля чужоземних панів, за гніт, за унію, за ганебне панування жидівства на християнській землі, за все, що скупчувало й побільшувало з давніх часів сувору ненависть козаків» (Гоголь М.В. Тарас Бульба /Микола Гоголь/ Перекл.з рос. А.С.Хуторяна.—К., 1984.-- С.88).

У Галичині діяла «**Руська Трійця**», створена **Маркіяном Шашкевичем**, **Іваном Вагилевичем** і **Яковом Головацьким**, яка видала альманах «Русалка Дністрова», наголосивши на єдності галицьких українців з українцями Наддніпряни.

Особливий внесок у тогочасну вітчизняну націологічну думку чільних діячів Кирило-Методіївського братства **Миколи Костомарова**, **Пантелеймона Куліша** й **Тараса Шевченка**. Історик Микола Костомаров вважається головним автором програмного документа цієї таємної організації під назвою «Книги буття українського народу», в якому висловлена ідея об'єднання всіх слов'янських республік у конфедерацію, що було протилежністю ідеям москвофільства. Останнє передбачало підпорядкування всіх слов'янських народів російському цареві. Такий варіант слов'янської єдності пропагував поет А.Пушкін.

«Книги...» обґрунтовують месіанство українців серед інших слов'янських народів, висловлюють утопічну ідею, що з часом «були б на Україні усі козаки, усі вільні і рівні, і не мала б Україна над собою ні царя, ні пана, опріч Бога єдиного» (Костомаров М. Книги битія українського народу /Микола Костомаров// Вивід прав України.— Львів: Слово, 1991.-- С.56). Так наш народ показав би приклад іншим народам. Однак цього не трапилося, бо перешкодили жорстокі самодержці Петро I і Катерина II. У нещастях українців звинувачені також інші народи, насамперед німці й татари.

Порівняно з романтичним підходом «Книг...» праця М.Костомарова «Дві руські народності» особливо цінна тим, що її автор уперше ґрунтовно розробляє проблеми етнопсихології. Він зіставляє три сусідні народи (українців, москалів і поляків), доводить, що українцям ближчі поляки, ніж москалі, але вони можуть дати лише шляхетські порядки, тому українцям ліпше жити з москалями. Попри такий висновок праця Костомарова була під забороною за тоталітарного більшовицького режиму. Причина банальна: московсько-більшовицькій владі не подобалося те, що автор ставить українців вище від москалів за рівнем моральності й розвитком громадського співжиття.

Непоследовний у своїх політичних поглядах Пантелеймон Куліш чимало спричинився до підвищення національної свідомості українців насамперед своїм романом «Чорна рада», зокрема епілогом до твору, в якому аналізував відношення української («малоросійської») словесності до російської («загально-руської»), а також «Записками о Южной Руси». Водночас він висловив цікаві думки, що пов'язані безпосередньо з проблемами націології.

Як мисленик Куліш заперечував погляд на українську мову як на не самостійну, а діалект («наречие») мови польської чи російської. Він зазначає: «Русь – це головна галузь слов'янського племені, здавен становила один народ і розмовляла однією мовою, котрій не личить інша назва, крім руської, по-латинському *Lingua ruthenica*, по-німецькому *rutenische Sprache*. Поділ її на білоруську й малоросійську мови помилковий і не відповідає суті справи... Ім'я «Росія» створене лише у XVIII віці, назва ж російської мови має бути, безсумнівно, ще

новішою, і власне їй відповідає латинське слово *russicus* і німецьке *russisch*»; а також французьке «*la lingua russe*» (Записки о Южной Руси: В 2-х т. Составл. и издание П.Кулиша.—К., 1994.—Т.2.—С.263). Отож, Куліш вважав «як руську мову, так і руський народ» «головним представником всіх слов'ян» (Там само). Для нього не було сумніву, що Русь – це країна з центром у Києві. Мисленик погоджується з думкою про вплив на нашу мову мови старогрецької, але рішуче заперечує «татарський» і «польський» періоди в її розвитку. Водночас він доходить висновку, що наша мова «сприяла, звісно, певним чином успіхам, красоті та багатству російської мови, чого самі великоросіяни не заперечують і заперечити не можуть» (Там само.—С.277).

Хоч великий поет **Тарас Шевченко** не був теоретиком, вплив його творчості на науку про націю не підлягає сумніву. Його послання «І мертвим, і живим...» у художній формі обґрунтовує цілісну концепцію національного відродження. Насамперед поет подає образне визначення української нації, хоч і не вживає таке поняття. У його трактуванні українство як спільнота («ми») охоплює «земляків», що проживають «в Україні і не в Україні» й водночас протистоять чужинцям («вони»). Проте наша спільнота має лише одну батьківщину, що на берегах Дніпра. Поет трактує її як «свою країну» і називає «тихим раєм».

Національне самоусвідомлення проявляється в боротьбі за свої інтереси, в доконечності самостійної національної політики. Залежно від її проведення поет оцінює наших гетьманів. На цій підставі його ставлення до Богдана Хмельницького неоднозначне. Гетьман Іван Мазепа оцінений позитивно, а причину його поразки поет вбачає в неспроможності з'єднатися з фастівським полковником Семеном Палієм. Схвальне ставлення до ще одного гетьмана – Петра Дорошенка. Про гетьмана Івана Виговського Шевченко не згадує, що змушує лише до здогадів.

Осуджуючи відступників від свого народу, автор послання переконує, що зрада своєї нації веде до зневаження власних традицій і предківської релігії. Такі відступники схильні слухати «німця» і готові назватися навіть «моголами». Осуд плазування перед Заходом поєднується з несприйняттям модного слов'янофіль-

ства. Захист рідної мови не означає національної самоізоляції, бо поет закликає навчатися чужому, але не цуратися свого.

Українська спільнота в трактуванні Шевченка не знає соціальних обмежень і пересторог, бо для всіх українців поет має звертання «брати мої». Проте вищі соціальні верстви зобов'язані пригорнути до себе «найменшого брата», щоб зраділа як мати Україна.

На початку своєї творчості поет хитався між двома поглядами на майбутнє України – відродженням незалежної держави й співжиттям у союзі слов'янських народів. Наприкінці життя Т.Шевченко став беззастережно на першу позицію й пов'язав волю свого народу з виступом «козака безверхого» як нової соціальної сили, що знищить московського царя. Після Шевченка, як писав П.Куліш, «нову жизнь почала Україна» (Куліш П. Там само.—С.261).

Важливе значення для української націології має «Слово перестороги» **Василя Подолинського** (1815-1876 рр.), написане в середині 1946 р. У цій праці досліджене становище українства в тогочасній Галичині. На противагу Кирило-Методіївському братству Подолинський намагається проаналізувати майбутнє України в Галичині, емоційно обґрунтовує неминучість державного відродження України. Автор «Слова перестороги» фактично прокладає міст до **четвертого періоду**.

На землях Наддніпрянщини аналогічну роботу виконав **Олександр Потебня** (1835-1892 /1891). Ще в юності він поставив перед собою такі запитання: «Що таке Люблінська унія? Ступінь її зв'язку з вимогами українського народу? Змагання, що їх висловив наш народ у козацьких війнах щодо Польщі, Москви, внутрішнього устрою? Чи є тепер потреба в злуці з великоруським народом? Якщо є, то які умови? Що говорить полякам Коліївщина?..Наші батьки й діди були тверді в своїй народності мимохить; не будучи національно свідомими, вони могли не залишитися українцями, але ми можемо бути міцними тільки свідомістю своєї відрубності» (Вільчинський Ю. Олександр Потебня як філософ/Юрій Вільчинський. Львів, 1995.—С.97-98).

У своїй теоретичній спадщині О.Потебня використовує такі категорії націології, як «народ», «нація», «народність», «національність», «націоналізм», «інтернаціоналізм», «денаціоналізація», «цивілізація», хоч їх зміст не завжди збігається із сучасним трактуванням. Окрім того, треба зазначити, що вчений пов'язує їхнє пояснення з поняттями лінгвістики, прагненням до діяльності. На його думку, «ідея національності...одна лише здатна пробудити любов до науки і мистецтва, так і громадські пориви» (Потебня А.А. Мысль и язык /Александр Потебня.— Харків, 1913.—С.97). Для О.Потебні особистість не може існувати відчужено від народності.

Мова не лише пов'язана з поняттям, а й «усвідомленням естетичних і моральних ідеалів». Вчений проти вивчення чужої мови в ранньому віці. На його думку, денаціоналізація має негативні наслідки для моральності народу, бо спричиняє «мерзоту запустіння», призводить до «неповного користування наявними засобами сприйняття, засвоєння, впливу», «послаблення енергії думки», «дезорганізації, аморальності, спідлення» (Потебня А.А. Эстетика и поэзия /Александр Потебня.—М., 1976.—С.231).

Не втратили свого значення погляди О.Потебні на націоналізм і його зв'язки з інтернаціоналізмом. Вчений розрізняє націоналізм пригноблених і націоналізм гнобителів, досліджує взаємини між загальнолюдським і народним, між загальнонародним і властивим частині народі, між останнім і особистим.

Як учений О. Потебня вивів нашу науку на європейський рівень. Водночас він створив теоретичний ґрунт для вітчизняної науки про націю.

Закінчується цей період науковою діяльністю **Володимира Антоновича** (1831(1834)—1908 рр.), який у своїх історичних студіях приділяв увагу проблемам нації, міжнаціональних і внутрішньо національних взаємин.

Період теоретичного обґрунтування національно-державного відродження розпочинає Михайло Драгоманов (1841-1895 рр.), якого О.І.Бочковський називав «великим європейцем». Учений з'ясовував поняття «народу», «нації», їх зв'язок з поняттями «держави», «класу», «патріотизму», досліджував історичний розвиток українського народу у контексті міжнародних відносин.

Особливу цінність мають теоретичні висновки М. Драгоманова з дослідження проблем українського національного самоусвідомлення. Вчений глибоко проаналізував наслідки Переяславської угоди України з Москвою (1654 р.), що започаткували «пропачий час» для нашого народу. Проте він зупинився на півдорозі, бо не бачив соціальних сил, спроможних визволити Україну. На його переконання, треба здобувати волю для громади, а не домагатися для України «централізованих осібних державних порядків», «розбавляти усяку державну силу й прямувати до волі краюї й громадської вкупі з усіма країнами й громадами» (Драгоманов М.П. Вибране /Михайло Драгоманов. – К., 1991.— С.321).

Як учений європейського рівня Драгоманов досліджував проблеми націоналізму й космополітизму, сепаратизму й федералізму, взаємозв'язку прав людини й громадянина з громадським самоврядуванням і політичною свободою **«як засобом для повернення української нації в сім'ю націй культурних»** (Драгоманов М.П. Проект оснований устава украинского общества «Вольный союз»--«Вільна спілка»/Михайло Драгоманов //А.Г.Слюсаренко, М.В. Томенко. Історія української конституції.—К.,1993.—С.60).

Намагаючись вивести вітчизняну науку на світовий рівень, спрямувати на дорогу вселюдського поступу, Драгоманов закликав українських дослідників очиститися від «старозаконної ненависті». Вчений зазначав: «Наука ж про свою національність стане на міцний ґрунт, коли всевітній порівняльний метод встережить досліджувачів від скорих і поверхових поглядів, які робили старі націоналісти...» (Драгоманов М.П. Вибране.-- С.494). Звідси --його ставлення до праць «Дві руські народності» М.Костомарова і «Три національні типи народні» В.Антоновича, адже Драгоманов вперше поставив українську гуманітарну науку на засади позитивізму.

Характеризуючи націологічну спадщину вченого, О.І.Бочковський писав: «Великі заслуги М.Драгоманова, як одного з найвидатніших каменярів націології, безсумнівні для кожного, кого проблема нації цікавить з наукового, а не виключно політичного або лише тактичного боку» (Бочковський О.І. Там

само.—С.34). Отже, саме від Драгоманова доцільно розпочинати українську науку про націю.

Цікаві націологічні ідеї висловив **Трохим Зіньківський** (1861-1891 рр.), який досліджував проблеми націоналізму, роль України в «російському конгломераті», ренегатство української інтелігенції. Щоправда, недоліком дослідника є нечіткість поняттєво-категоріяльного апарату. Він не розрізняв важливих термінів націології («народ», «нація», «народність», «національність»). Безумовно, на зламі двох століть найбільше до розвитку вітчизняної науки про націю спричинився **Іван Франко** (1856-1916 рр.). Він переосмислив спадщину своїх попередників на рівні світової науки: з одного боку, як і Драгоманов, Франко подолав загумінковість поглядів доморощених націологів, які зводили національні проблеми до захисту прав української мови, а з іншого, аргументував неспроможність і шкідливість спроб підпорядкувати проблеми нації загальнолюдським проблемам, протиставив їм ідеал національної самостійності. Як прихильник позитивістської філософії наш вчений піддав нищівній критиці марксистське трактування нації.

Насамперед Франко спирався на національні інтереси роз'єднаного чужими імперіями українського народу. Попри державну роз'єднаність етнічних земель українці зберегли почуття єдності як нація. Наш вчений довів національну окремішність українців порівняно з москалями й поляками, визначив фази розвитку українського питання, співвідношення провінціалізму, патріотизму й націоналізму. Вперше Франко поставив на науковий ґрунт питання взаємин українців з іншими народами (поляками, москалями, мадярами, євреями), типологізував москвофільство на українських землях, з'ясував його соціальне, політичне й духовне підґрунтя. Наш мисленик досліджував негативні наслідки російського руху для українців, викрив підступність щодо українства російських лібералів. З таких позицій він підходив до критики висновків Драгоманова, хоч спочатку був його учнем.

Після Івана Франка можна беззастережно стверджувати, що українська наука про націю вийшла на світовий рівень, подолавши колишню загумінковість і водночас

протистояла намаганням підпорядкувати національні домагання різним інтернаціональним цілям, що проявилось в брошурі Юліяна Бачинського «Україна irredenta», побудованій на хибних методологічних засадах марксистської філософії.

Правові засади відновлення української національної держави обґрунтував правник **Микола Міхновський** (1873-1924 рр.). З погляду права проаналізовані наслідки Переяславської угоди 1654 р. і доведено, що лише самостійна Україна є гарантією національного розвитку. Водночас Міхновський досліджував взаємозв'язок національних і соціальних проблем, незрозуміння чого трагічно впливало на історію українського народу.

Підстави відродження самостійної України перебували в центрі досліджень **Лонгіна Цегельського** (1875-1950 рр.) і **Дмитра Донцова** (1883-1973 рр.). Д. Донцов визначив перспективи українського національно-державного відродження, на об'єктивних засадах схарактеризував українську державну ідею, піддав критиці так зване «провансальство», протиставив йому чинний націоналізм.

У ХХ столітті українська націологія утверджувалася на працях наших істориків, серед яких першість належить **Михайлу Грушевському** (1866-1934 рр.). На наукових засадах учений підтвердив давність українського народу, довів окремішність українців від москалів, які виникли на ґрунті фінно-угорських народів. Вони асимілювалися частинами русичів, що переселилися з етнічних українських земель. Намагаючись пов'язати наукові дослідження з практикою національно-державного відродження, Грушевський запропонував концепцію «Великої України».

Після поразки українських національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. націологічні дослідження розвивалися неоднозначно. *По-перше*, після brutального зупинення процесу «українізації» на землях, поневолених більшовицькою Росією, національні проблеми були підпорядковані політиці інтернаціоналізації, що насправді означала змосковщення, хибно назване русифікацією, української людності. Так тривало майже до кінця вісімдесятих років минулого століття, коли почалося третє в тому столітті національне відродження. *По-друге*, на

українських землях поза межами СРСР, насамперед на Західній Україні, а також у країнах поселення наших родимців дослідники проблем української нації мали змогу ознайомлюватися з науковими дослідженнями європейських націологів, чого були позбавлені вчені в умовах більшовицького тоталітарного режиму. *По-третє*, після Другої світової війни українська націологія могла розвиватися лише в країнах поселення українців.

Українська націологія починає оформлятися не лише як наука, а й як навчальна дисципліна. Найбільше до цього спричинився О.І.Бочковський. Світового поголосу набули праці Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація», Івана Геля «Грані культури», публіцистичні статті Валентина Мороза та інших.

Сучасний період розвитку націології розпочинається наприкінці вісімдесятих років минулого століття, коли виникає напівлегальна преса й заявляють про себе прозвані «неформальними» патріотичні об'єднання. Національні проблеми поставлені в центр програмних завдань Товариства рідної мови імені Т.Шевченка (тепер Всеукраїнське Товариство «Просвіта»), Народного руху України, Конгресу українських націоналістів, Української республіканської партії та інших.

На перший план виходить проблема української національної ідеї, яку досліджують **Іван Дзюба, Анатолій Фартушний, Федір Канак, Василь Кремень, Оксана Забужко** та інші вчені. Водночас приділяється увага проблемам історії української націології. Проблеми нації порушуються в працях політологів, істориків, філософів. Проте не обходиться без серйозних недоліків, адже «внесок» аматорів від науки творить хибне уявлення про нашу націю, її минуле й сучасне, про взаємини українців з іншими народами. Окрім того, в академічних інститутах, вищій школі й засобах масової інформації упродовж тривалого часу безперешкодно діють відверті українофоби, які прагнуть нав'язати давно спростовані недолугі концепції, що розповсюджені в Росії.

1.3.Методи й функції націології

Питання методології науки про націю надзвичайно важливе під оглядом п'ятьох аспектів. *По-перше*, доконечно зважити, що йдеться, як правило, про питання

безпосередньо практичного значення. *По-друге*, такі питання стосуються національних інтересів, які часто відтворюють суперечність між спільнотами. *По-третє*, вони вимагають історичного підходу, бо в одні й ті самі поняття в різний час вкладали різний зміст. Прикладом може бути поняття *нації* як вихідне в націології. *По-четверте*, на дослідженні національних проблем до нашого часу не подоланий вплив історичного матеріалізму, в якому розрізняли емпірично-історичний і теоретично-логічний підходи. Штучність і спекулятивність такого методу ще на початку минулого століття обґрунтовував один із фундаторів вітчизняної націології Іван Франко. Нарешті, *по-п'яте*, як наука націологія ґрунтується беззастережно на засадах «європоцентризму», хоч у другій половині минулого століття йому протиставлений месіянзм народів інших континентів («афроцентризм», «азієцентризм» і навіть «латиноамериканоцентризм»), особливо після краху світової системи колоніалізму.

При підходах до методології гуманітарних наук розрізняють *загальнонаукові*, *логічні* й *емпіричні методи* (Політологія.—С.34). На наш погляд, такий поділ не бере до уваги того, що логічні методи також пронизують усі науки й виходили на перше місце в деяких філософських системах. Отож, доцільно розрізнити *загальнонаукові* й *емпіричні* методи.

Методологія націології дає змогу розв'язати не лише теоретичні, а й практичні проблеми. «Структура методології основних елементів складається з: 1) принципів організації теоретико-пізнавальної діяльності людини; 2) способів (шляхів) здійснення теоретичного пізнання і науково-дослідницької діяльності людини та 3) методів ідейно-теоретичного мислення, наукового дослідження і практичної діяльності людини. «Душею» методології є метод» (Основи етнодержавознавства. Підручник /За ред.. Ю.І.Римаренка.—К.: Либідь, 1997.-- С.74). У націології як науці використовуються різні методи. До загальнонаукових методів доцільно віднести такі: *порівняльний* (порівняльно-історичний), *діалектичний* (на противагу релятивізму й метафізиці), *системно-структурний* (системний і структурно-функціональний), *синергетичний*, *бігевіористський*, *інституціональний* (описово-індуктивний, формально-легальний, історично-компаратив-

вістський), феноменологічний, трансцендентальний, герменевтики, ідеалізації та інші.

Насамперед треба наголосити на *порівняльному методі*, що найдавніший не лише в гуманітарних науках, який дає змогу не тільки визначити особливості національного розвитку в різних країнах, а й порівняти їх на засадах конкретно-історичного підходу. «При використанні порівняльного метода в центрі уваги аналітика перебувають структури, процеси, функції різних політичних систем і режимів в різних історичних і національно-культурних умовах, їх специфічні особливості, розбіжності і точки сходження» (Коваленко А.О. Політичний аналіз і прогнозування/Андрій Коваленко.—К.: Наук.світ, 2002.--С.58). За проблему цього методу дослідники вважають правильний вибір об'єктів (елементів і компонентів) для порівняння.

Різновидом цього методу є *порівняльно-історичний метод*, що передбачає аналіз досліджуваних об'єктів у процесі їхнього розвитку і в системі взаємозв'язків. У цьому розумінні порівняльний метод можна трактувати як різновид системно-структурного методу, що буде розглянутий далі. Його переваги тому, що він дає змогу порівняти розвиток різних (принаймні, двох) націй, вивчити генезу нації залежно від об'єктивних умов і впливу на неї суб'єктивних чинників, а також геополітичної констеляції, визначити варіанти національного розвитку й міжнаціональних взаємин у майбутньому.

За часів тоталітаризму використовувався як монопольний *діалектичний* метод, якого ще й тепер не спроможні позбутися вітчизняні автори підручників і посібників. Хибність його полягає в абсолютизації класового підходу і застосуванні принципу партійності. Як апологію класового підходу слід оцінити таке твердження: «Прагнення відкинути або замовчати класовий підхід до аналізу суспільно-політичних явищ, що спостерігається в останні роки, позбавляє аналітика важливого інструмента, який адекватно відображає історичне минуле й теперішнє. Не можна забувати, що історія протягом тисячоліть була історією класів і класової боротьби» (Коваленко А.О. Там само. – С.51-52). Звісно, така апологія класового підходу спростовується, принаймні, тим, що

історія – це насамперед боротьба націй не лише модерних, а й домодерних, коли їх зводили до вищих верств етнічних спільнот. Це—*по-перше*. *По-друге*, треба зважити, що в нинішній час класова структура відійшла в минуле, бо на зміну їй прийшла стратифікація суспільства.

Не витримав випроб часу принцип партійності. А.Коваленко пише, що «*партійність*—це класова зумовленість позиції будь-якого представника суспільної науки, що виявляється в його конкретній позиції в області теорії» (Там само.—С.50). «Критикуючи примітивну вимогу безпартійності», автор цитованих рядків посилається на таку думку Г.Гегеля: «Слід визнати справедливою вимогу, щоб історія якого б то не було предмета повідомляла факти без упередженості, без прагнення досягти здійснення приватного інтересу і приватної мети. Але з цією вимогою, що являє собою загальне місце, ми далеко не просунемося, бо історія предмета необхідно пов'язана найтіснішим чином з уявленням, що складають собі про нього» (Там само.—С.51).

Як видно, А.О. Коваленко порушує елементарну вимогу логіки, допускаючи упереджене тлумачення думки німецького філософа про «факти без упередженості». Гегелівське твердження про пов'язаність предмета з уявленням не стосується принципу партійності, бо уявлення аж ніяк не означає «класової зумовленості позиції» дослідника. Зрештою, принцип партійності не сумісний з науковістю. У такому разі йдеться про підміну науки ідеологією з відповідними наслідками. Намагання застосувати принцип партійності в гуманітарних науках мало згубні наслідки для суспільствознавства тоталітарного періоду, прогнози якого спростував суспільний розвиток.

З діалектичним методом зіставляють *релятивізм* і *метафізику*. *Релятивізм* пов'язують з філософським вченням Геракліта, що ґрунтується на вічному русі. При такому підході марно шукати істину, бо він логічно веде до *скептицизму* й *агностицизму*. Як відомо, прихильників цього методу в античні часи *софістів* сучасники називали «інтелектуальними шахраями». *Метафізичний метод* ґрунтується на циклічності, простому збільшенні без якісних перетворень і змін. *Метафізика* пронизує філософську й політичну думку різних часів. Яскраве

підтвердження його в біблійні часи -- книга Проповідника (Еклезіяста). У Давній Греції його репрезентував великий філософ Платон, у період Відродження -- політичний філософ Нікколо Мак'явеллі, а вже в новітній час -- Фрідріх Ніцше. На циклічності ґрунтуються нелінійні концепції цивілізаційного розвитку, що безпосередньо стосуються націології.

Універсальністю відзначається *системно-структурний метод*, що нині широко застосовується не лише в філософії й практично в усіх науках. Він спирається на вихідні категорії «система», «структура», «функція», а також поняття «елемент» і «зв'язок», орієнтується на підхід до аналізованого предмета з погляду цілісності й загальності, взаємозалежності елементів і явищ. Його різновидами є *системний* і *структурно-функціональний методи*.

Системний метод особливо плідний при міждисциплінарних дослідженнях націологічних проблем. Його виникнення зумовлене складністю змісту національних процесів і міжнаціональних зв'язків. Суть *структурно-функціонального методу* полягає в розширенні можливостей попереднього методу. Він передбачає не лише поділ складних об'єктів дослідження на частини (компоненти), а й з'ясування їхніх ролей і взаємозв'язків між ними для збереження цілості системи та її взаємодії з оточенням.

Як розвиток системно-структурного методу виступає *синергетичний метод*. Нині під синергетикою розуміють науку про самоорганізацію й саморозвиток складних систем. Цей метод дедалі ширше застосовується в різних сферах науки, а також при підході до суспільних і технічних процесів. Як загальний теоретичний метод, що спроможний вивести на цілісне концептуальне узагальнення в системі націології, синергетичний метод дає змогу зрозуміти розвиток націологічної думки і функціонування національних спільнот як систем.

Синергетичний метод виходить з багатоваріантності й альтернативності розвитку за певної визначеності змін та різної нелінійності ієрархії середовищ. Водночас нема підстав для того, щоб ототожнювати синергетичний метод з діалектикою чи трактувати його як допоміжний, заперечуючи його універсальність.

Останнім часом у наших гуманітарних науках почав застосовуватися *бігевіористський метод*, що має на меті дослідження нації на основі вивчення зразків поведінки типових представників нації в певних обставинах, на індивідуальному рівні, а також груп і соціальних інститутів, цебто на соціальному рівні. Як метод бігевіоризм ґрунтується на засадах неопозитивізму. Йдеться насамперед про *верифікацію*, або перевірку щодо достовірності, що забезпечується спостереженням і кількісним виміром, а водночас передбачає психологічні особливості людей у певній ситуації. *Операціоналізм*, як другий принцип, зводить пізнання до «інструментальних операцій», що дають змогу набути, осмислити й виміряти певні знання. Бігевіоризм бере до уваги «психологічний аспект поведінки», щоб «побачити політичні відносини через призму переживань людей, що втягнуті в них (Каваленко А. О. Там само. -- С.61).

З бігевіористським методом пов'язані певні проблеми. Насамперед йдеться про рівень достовірності інформації, що дає змогу судити про поведінку, адже дослідник судить про зовнішні прояви, хоч не може перевірити достовірності вихідних матеріалів, а також психологічної сутності. З цього випливають недоліки бігевіоризму, що ставлять під сумнів науковість самої процедури, яка спрямована на дослідження умов, залишаючи поза увагою ціннісні аспекти відносин. Окрім того, треба звернути увагу на неможливість комплексного підходу на взаємини між націями, а також вивчення їх у історичних і культурних взаємозв'язках. Намагання подолати такі хиби цього методу спричинилися до появи «постбігевіоризму», який уникає абсолютизації технічної сторони, орієнтуючись на якісні показники, ціннісні характеристики явищ.

Упродовж тривалого часу в англосаксонських країнах домінував *інституціональний підхід*, з якого випливають такі методи: *описово-індуктивний*, *формально-легальний* та *історично-компаративістський*. Прихильники *описово-індуктивного методу* на основі аналізу феноменів минулого (подій, дій людей, діяльності інститутів, проявів особливостей певного часу) намагаються пояснити сучасні явища. Порівняно з ним *формально-легальний метод* спирається на

вплив публічного права й державних організацій. *Історично-компаративістський метод* аналізує розвиток офіційних організацій різних держав на основі їхнього зіставлення.

Безумовно, при аналізі треба зважати на особливості творення й діяльності суспільних інститутів, адже в них нерідко діють різні самостійні й навіть конкурентні суб'єкти.

Дослідники застерігають при аналізі діяльності інституту від підміни аналізу дій їхніх очільників, хоч вплив останніх залежить від сили відповідного інституту.

До недоліків інституціоналізму слід віднести також те, що аналіз формальної діяльності може поєднуватися з ігноруванням її неформальних аспектів.

Як метод інституціоналізм еволюціонував, що, безумовно, стосується й націоналістичних досліджень. Вони охоплюють три рівні: *по-перше*, йдеться про національні проблеми на конституційному рівні; *по-друге*, дослідження націоналістичних проблем на державному й регіональному рівнях; *по-третьє*, з'ясування в міжнаціональних взаєминах ролі політичних інститутів. Третій рівень трактується як *новий інституціоналізм*.

Застосування ще двох методів (*феноменологічного й трансцендентального*) в сфері націоналістичної обмежене. *Феноменологічний метод* ґрунтується на феноменології як впливової філософської течії ХХ століття. Він передбачає з'ясування сенсу предмета без якихось нашарувань і протиставлення суб'єкта об'єкту, спрямовується на пошуки істини, що дає змогу виявити загальне (сутність) в одиничному. При *трансцендентному методі* до суб'єкта підходять як до співтворця певного процесу, залишаючи поза увагою логіку розвитку. Позаяк він передбачає вивищення суб'єктивних чинників, його основний недолік в небезпеці суб'єктивізму.

Важливе значення серед методів належить *герменевтиці*, що дає змогу відтворити, відновити, забезпечити зв'язок часів, національних традицій та особливостей історичного розвитку. Як наслідок забезпечується універсальність підходу до національного розвитку в глобальному масштабі, його об'єктивність і

цілісність. Герменевтика націлює на нові пошуки, осягнення й розуміння людського духа.

У націоналістичних дослідженнях широко застосовується *метод ідеалізації*, що передбачає творення ідеального образу, абстрагуючись від певних властивостей об'єкта, які не цікавлять дослідника. Звісно, може дійти до надмірного спрощення («надспрощення»), що пов'язане з хибними наслідками.

Окрім названих методів, у гуманітарних науках застосовуються методи *аналізу й синтезу, індукції й аксіоматичної дедукції*, в західній науці набуває популярності метод *моделювання*. Деякі дослідники називають ці методи логічними, хоч розвиток науки підтверджує їхню належність до загальнонаукових методів.

Нині в націоналістичних дослідженнях широко використовуються *емпіричні методи*, що створюють підґрунтя для теоретичних висновків. До них належать *аналіз* давніх і нових офіційних документів, літописів, статистичних матеріалів. Для з'ясування реального становища використовують *спостереження, анкетування, інтерв'ю, опитування, бесіди*. Прогнозування процесів у міжнаціональних відносинах передбачає застосування *експерименту*. Окрім того, дослідники націоналістичної науки переносять на її ґрунт методи, перевірені в інших гуманітарних науках, зокрема в політології. Йдеться про *контент-аналіз, соціометричні тести, побудову когнітивних карт* тощо.

Контент-аналіз – це якісно-кількісний метод вивчення соціальної дійсності на основі аналізу документів і безпосереднього об'єкта. За допомогою цього аналізу вимірюють поведінку на основі наслідків роботи. Цей метод може використовуватися як основний, допоміжний чи контрольний. Як одинці аналізу беруться окремі слова, словосполучення, терміни, теми, повідомлення, прізвища історичних діячів, політиків, учених, мистців, судження, висловлені думки, «логічний ланцюг». На практиці дослідники використовують різні контекстуальні одиниці, а в підсумку визначають системи підрахунку «час-простір», наявність ознак у тексті, частоту появи одиниць аналізу (<https://uk.wikipedia.org/wiki/Контент-аналіз>).

Соціометричні тести передбачають вивчення моделі суспільства на основі вивчення малих груп. Цей метод запровадив американський вчений Джекоб Морено, який вважав, що людські почуття можна виміряти кількісно й відтворити в найпростіших одиницях; сама ж людина не може жити без інших людей, бо діє закон соціальної гравітації, а вищі форми організацій розвиваються з нижчих (www.startpedahohika.com/cotems--33--1.html). Такі тести дають змогу оцінити ступінь згуртованості чи роз'єднаності в групах, авторитет членів групи за ознаками симпатії чи антипатії й виявлення неформальних лідерів у підсистемах. Нема сумніву, що соціометричні тести можуть використовуватися в націоналістичних дослідженнях.

Когнітивні карти мають на меті відтворити взаємозв'язки суб'єкта з оточенням, дають змогу визначити міру спільності членів організації чи спільноти. У ситуаціях невизначеності використовується методологія когнітивного моделювання, спрямована на пошук сценаріїв розвитку подій на основі визначення понять, що характеризують ситуацію кількісно та якісно й визначають оцінки взаємовпливу різних чинників.

Безумовно, для націоналістичних досліджень важливе значення має міждисциплінарний підхід, що дає змогу підійти до внутрішньо національних чи міжнародних відносин комплексно.

Націоналістика має особливий **науковий апарат**, спирається на поняттєво-категоріальний апарат філософії, а також використовує термінологію інших наук. **Філософський поняттєво-категоріальний апарат** представляють: *суб'єкт і об'єкт, зміст і форма, одиничне, часткове і загальне, можливість, дійсність і доконечність, причина і наслідок, система і структура, свідомість, епоха, влада, суперечність, суспільство, суспільні групи* тощо. Водночас націоналістика використовує **термінологію інших наук**, зокрема етнології, політології, правознавства, психології, історії та інших (*етнос, етнічна спільнота, політика, держава, політична система, політичний процес, право, політична свідомість* тощо). **Власний науковий апарат** становлять такі поняття: *нація, домодерна нація, модерна нація, національна держава,*

національна меншина, етнічна група, національний суверенітет, національна свідомість, національна пам'ять, міжнаціональні відносини, міжнаціональні конфлікти, денаціоналізація, націоналізм, шовінізм, імперіалізм та інші.

Як кожна галузь наукових знань націологія має певні **функції**, що визначають спрямування її як науки. До її функцій слід віднести такі: *світоглядна, методологічна, прогностична, орієнтувальна, праксеологічна.*

Світоглядна функція полягає в тому, що націологія дає змогу зрозуміти роль нації в сучасному суспільному розвитку попри процеси глобалізації. Таке розуміння особливо важливе для української людності, яка упродовж століть перебувала в підневільному становищі. Вивчення націології утворює національну пам'ять, долає комплекс національної меншовартості, який нав'язували українцям московські (російські) поневолювачі.

Методологічна функція зумовлена тим, що як інтегративна наука націологія має зворотний вплив на всі інші науки, що досліджують проблеми нації. Розроблені методологічні засади фахівцями в галузі націології неодмінно впливають на дослідження проблем нації в інших науках.

Прогностична функція науки про націю в тому, що вона сприяє передбаченню майбутнього розвитку внутрішньонаціональних і міжнаціональних відносин у глобальному масштабі. Як наслідок націологи висувають і обґрунтовують прогностичні гіпотези, що дають змогу запобігти виникненню негативних наслідків у відносинах між українцями як титульною нацією, національними меншинами й етнічними групами, а також зважити етнічні особливості регіонів і поєднати специфічні інтереси їхнього населення з національними інтересами.

Орієнтувальна функція, яку ще називають *ідеологічною*, обґрунтовує переваги певного варіанту рішення порівняно з іншими, цебто йдеться про альтернативи вибору. Звісно, така функція особливо важлива для політиків, правників, а також для населення, яке стоїть перед альтернативою вибору. Вивчення націології сприяє розробленню пропонів для раціоналізації поведінки у сфері національних і міжнаціональних відносин.

Праксеологічна функція націології полягає в тому, що наука про націю безпосередньо виходить у практичну сферу. Аналіз минулого досвіду й досвіду інших народів полегшує обґрунтування моделей поведінки не лише індивідів, а й національних і етнічних спільнот, розв'язання міжнаціональних (міжетнічних) суперечностей у державі.

У своїй єдності функції політології дають змогу позбутися ілюзій щодо національного розвитку, у міжнаціональних і міждержавних відносинах, з одного боку, і водночас уникнути песимізму й безнадійності в складних умовах національно-державного будівництва, з іншого.

В и с н о в к и

1. Націологія як наука і навчальна дисципліна – це інтегрована галузь знання про націю, яка узагальнює здобутки інших наук, що досліджують і вивчають окремі аспекти національної спільноти.

2. Виникнення націології пов'язане із зародженням модерної нації, що на теренах України заявила про себе в період національної революції під проводом Б.Хмельницького, але цей поступовий процес був загальмований після того, коли царський уряд ліквідував наші державні формації (Гетьманщину і Запорізьку Січ).

3. Поряд з назвою «націологія» вітчизняні дослідники використовували інші назви: «націознання», «націознавство», а тепер «етнодержавознавство», що відтворюють певні особливості науки про націю.

4. Як наука націологія пов'язана з іншими гуманітарними науками і навчальними дисциплінами: етнологією, історією, політологією, філософією, культурологією, антропологією, психологією, релігієзнавством тощо.

5. Українська націологія перейшла певні періоди свого розвитку, а утвердилася як наука наприкінці XIX століття. Серед її засновників насамперед слід назвати М. Драгоманова й І. Франка.

6. Націологічні дослідження спираються на певні методи, а наука про націю має власний поняттєво-категоріальний апарат, виконує важливі функції, які засвідчують її безпосередній вихід у практичну сферу.

Лекція 2. Нація – предмет націології

Історія останніх століть підтвердила, що основним суб'єктом світового суспільного процесу виступає нація, а не клас, як намагалися переконати прихильники історичного матеріалізму. Зрештою, комуністична концепція світового розвитку зазнала краху. Ритуальні заяви про суть нашої епохи як переходу від капіталізму до соціалізму не витримали історичних випробувань. Так звана «світова соціалістична співдружність» розпалася на національні держави. Припинив своє існування СРСР як різновид російської імперії: поневолені неросійські народи створили або відновили національні держави. Такі події засвідчують, що в XXI столітті **нація залишається основним суб'єктом світового політичного процесу.**

У нинішньому світі проявляються дві тенденції в національному розвитку: *по-перше*, підвищується національна свідомість, недержавні нації заявляють про своє прагнення зажити незалежним державним життям, а *по-друге*, співіснування національних держав, особливо на нашому континенті, протиставляє донедавна панівній конкуренції тенденцію до міждержавної єдності на засадах національної рівноправності й збереження національного суверенітету. На противагу таким тенденціям Російська Федерація намагається повернути імперську модель світу, заперечуючи право народів, що донедавна підпорядковувалися Москві, на реальний суверенітет.

Вже зазначені практичні питання змушують повернутися до теорії нації, щоб з'ясувати її суть і спрогнозувати її роль у майбутній моделі світу.

2.1. Нація як суб'єкт суспільного життя

Націю як основне поняття націології доцільно аналізувати в контексті споріднених понять. Серед них насамперед доцільно назвати поняття *народ*. Вітчизняний націолог О.І.Бочковський стверджує: «Народ – це старий витвір не лише історичного, а й природного процесу, вихідними точками якого були розпорошені племена, злучені кров'ю, цебто спільним походженням. Територія як спільна батьківщина об'єднувала народи» (Бочковський О.І. Там само.--С.14-

15). Завершенням процесу націєтворення наш вчений вважає виникнення *модерної нації*.

Проблеми теорії нації досліджуються в працях вітчизняних учених Степана Рудницького, Володимира Старосольського, Володимира Целевича, Станіслава Дністрянського, В'ячеслава Липинського, Дмитра Донцова, Микити Шаповала. Вони працювали поза межами Української РСР, що мало позитивний вплив, адже наші дослідники не зазнавали тиску панівної марксистсько-ленінської ідеології й могли використовувати найновіші дослідження націології в передових західних країнах.

Спираючись на націологічні здобутки західних вчених, **Степан Рудницький** (1877-1937 рр.) спростовує тодішню «тарабарщину», якої дотримуються політики, правники, публіцисти, соціологи, історики тощо, називає їх «політичними й науковими спекулянтами». На досвіді Першої світової війни вчений підтверджує свою «давню дефініцію самостійного народу (нації)», яка звучить: «Самостійним народом, або нацією, зовемо більшу чи меншу групу людства (відміну людської породи), що має певну суму своєрідних, собі тільки питомих прикмет, котрі в'яжуть усі індивідуми цієї групи в одну цілість. Ці прикмети є:

1. Антропологічна расовість (своєрідна будова й вигляд тіла).
2. Самостійна серед інших мова (з літературою, наукою і т.ін.).
3. Питомі історичні традиції і змагання (на політичному, суспільному і т.п. полях).
4. Питома культура (як матеріальна, так і духовна) й поспільні культурні стремління.
5. Питома суцільна національна територія, на котрій або була, або є, або може бути питома національна держава» (Рудницький С.Л. Чому ми хочемо самостійної України? /Степан Рудницький.—Львів: Світ, 1994.— С.280-281).

Наш вчений зазначає, що таких прикмет нації можна назвати більше. Окрім того, можна змінювати їх порядок, але нема сумніву в тому, що «від території і її

природи й від расовості людського матеріалу залежить уся суть нації» (Там само.—С.281).

Проте не треба недооцінювати труднощів, з якими стикалися дослідники.

Володимир Старосольський застерігає: «Проминувши небезпеку, яку представляє політична тенденційність, утруднює теоретичний дослід нації в великій мірі те, що національні рухи звичайно відбуваються в супроводі ідеології, яка не тільки старається означити їх практичні цілі, але разом теоретично означити суть національного руху, виказати, що ці цілі покриваються з цілями національного руху взагалі» (Старосольський В. Теорія нації /Володимир Старосольський.—Нью-Йорк—Париж – Сідней—Торонто, 1991.-- С. 170).

Національна ідеологія, зазвичай, намагається шукати початків своєї нації в далекому минулому і водночас переносити на нього сучасні суспільні феномени. Такий підхід не приносить користі, а завдає чимало шкоди. *По-перше*, він не сприяє науковим пошукам, висуваючи на перший план антинаукові філодокси, а *по-друге*, дає привід для спекуляцій різного роду українофобів.

Як зазначає Старосольський, у підході до нації яскраво виявилися два різні способи розуміння її суті. **Атомістичний** спосіб визначає «націю як суму, як просто збірну назву для якоїсь кількості людських одиниць, що відзначаються від других спільними собі прикметами» (Там само.—С.171). **Протилежний** погляд «бачить в нації окрему цілість, окремий об'єкт, «особовість» з власним життям, волеватістю та власною долею» (Там само.—С.191).

Наш вчений схиляється до другого підходу, бо названі С.Рудницьким прикмети нації навіть у сукупності не розкривають «істоти нації», хоч, безумовно, Старосольський не заперечує їх. Щоб підійти до розуміння нації, вчений наголошує на доконечності розрізняти **спільноти** і **спілки**, бо в першому випадку йдеться про стихійну волю, а в другому – про свідому. При такому підході націю слід трактувати як спільноту, а державу як спілку. Як зазначає вчений, давніша історія не знала феномену нації й національного питання.

Основу нації як спільноти В.Старосольський бачить в ірраціональній, стихійній волі, яка ґрунтується не на кровному зв'язку, а на інстинктах «другого ступеня»,

типом яких є ідея. Джерело національної спільноти є істотна сила – це прагнення до самостійності та самодіяльності. Нація народжується з волею до політичного самовизначення, із втратою якої перестає бути нею. Прагнення нації до власної держави протистоїть, з одного боку, змаганням інших націй до панування над нею, а з іншого, універсальній ідеї, що обіймає все людство.

Націолог і правник **Володимир Целевич** (1890-1944 (?)рр.) пропонує власне визначення: «Нація є стихійна, себто така, що опирається на чутті, а не на розумі, спільнота, яку витворили окремішні признаки й прикмети, що відрізняють членів одної такої спільноти від усіх інших спільнот. Крім того, така національна спільнота мусить ще мати свідомість своєї окремішності й мати власну державу або змагати до того, щоби її здобути» (Целевич В. Нарід, нація, держава /Володимир Целевич.—Львів, 1934.—С.10-11). Водночас він застерігає, що держава лише організовує «збірне життя нації» і не становить її суті, якою є саме те змагання, стихійна воля певної спільноти людей. У цій волі В.Целевич бачить «суть новітнього поняття нації». Як збірна істота нація відрізняється від народу своєю активністю: вона живе доти, доки існує національна свідомість.

Своєрідно до нації підходить **В'ячеслав Липинський** (1882-1931 рр.) у своїй фундаментальній праці «Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму», що писана в 1919-1926 рр. Основна думка мисленика сформульована в таких словах: «Без власної Української Держави не може бути Української Нації, а без Української Нації не може бути на Українській Землі людського громадського життя» (Липинський В. Листи до братів-хліборобів. – Нью-Йорк, 1954.—С.VII). Проте ідеолог українського монархізму цим не обмежується. На його думку, українці мають зорганізуватися в модерну європейську націю. Відомий його афоризм, що звучить як політичний заповіт: «Ніхто нам не збудує держави, коли ми її собі не збудуємо, і ніхто з нас не зробить нації, коли ми самі нації не схочемо бути» (Там само.—С.67). Національно об'єднати етнічну українську масу спроможний лише хліборобський клас при опорі на власну силу й власний авторитет. Треба виходити з того, що українська земля дана Богом

Українській Нації не для боротьби чи зловживань, а для владнання власного життя, що може забезпечити держава.

Як мисленик Липинський виходить з того, що довести раціоналістично існування нації, якої нема, неможливо, бо вона має м і с т и ч н у о с н о в у. Почуття національної індивідуальності збереглося на рівні «стихійної свідомості» нашого етнічного («етнографічного») колективу. До цього спричинилася наша минувшина. Щоб стати модерною європейською нацією і витримати конкуренцію з іншими європейськими націями, треба стихійну волю до такої мети перетворити в свідому ідею, поставивши її у відповідні зовнішні умови.

Критикуючи тогочасний демократичний націоналізм і соціалізм за розкладання провідної верстви нації, Липинський протиставляє їм усвідомлення власної території та хотіння мати на ній свою окрему державу, що зумовлюють *патріотизм*. Він пише: «Нація -- це реалізація хотіння до буття нацією. Коли нема хотіння, виявленого в формі ідеї, -- нема нації. Але так само нема нації, коли це хотіння і ідея єсть, але воно не реалізується в матеріальних формах держави» (Там само.—С.388).

Ідеолог чинного націоналізму **Дмитро Донцов** (1883 – 1973 рр.) вважає, що українці мають ставити за мету створення не лише культурної, а й політичної нації, прагнути до здійснення політичного ідеалу. Він пише: «Нація, в котрій ся воля до власного політичного ідеалу, до політичного чину ще не розвинена, або розвинена рудиментально, власне не нація, а тільки народ»(Донцов Д. Підстави нашої політики /Дмитро Донцов.—Відень, 1921.—С.105). Виступаючи проти абстрактної суспільної правди, Донцов зазначає, що «кожна нація має свій власний закон, свою природу й повинна лише їм коритися»(Донцов Д. Націоналізм /Дмитро Донцов.—Лондон – Торонто, 1966.—С.334). На його думку, зусилля будуть безплідні, коли національна ідея не спирається на власне світовідчуття, не виходитиме з «тайників національної психіки». Мисленик застерігає націю від механічної підтримки чужої ідеї, без внутрішнього піднесення, шукання компромісів на засадах провансальства.

Українські націоналісти вбачали майбутнє нації в формі національної держави, бо як **«найвища органічна форма людського співжиття»**, нація має **«власний, неповторний внутрішній і духовний зміст»**, а **«Українська Нація є вихідним заложенням чинності та цілевим означенням»** усіх прямувань українського націоналізму (Сціборський М. Націократія/Микола Сціборський.—Париж, 1935.—С.74).

Неодноразово до визначення нації звертається **Микита Шаповал** (1882-1932 рр.), хоч доцільно застерегти, що на його погляди не могли вплинути соціалістичні переконання. У розгорненій характеристиці української нації він зазначає, що всі українців **«однаково підкреслюють окремішність своєї мови і через те вважають себе за окрему сукупність людей; далі вони хочуть здобути свою територію в своє розпорядження, а також здобути владу над суспільством, що живе на цій території. От це є спільне всім українцям, тому можна сказати, що перед нами є мовне українське скупчення, територіальне і державне. Всі українці в цьому солідарні і спільні. Тому по цих скупченнях у відносинах до інших мовних, територіальних і державних скупчень вони антагоністичні, а між собою солідарні, виступаючи «назовні» як один. Оця складна потрійна верства і є нація»** (Шаповал М. Соціологія і політика. Підручник соціотехніки/Микита Шаповал.—Прага, б.р.—С. 85).

Трактуючи націю як **мовне, територіальне і державне скупчення**, М. Шаповал критикує В.Старосольського, який не узалежнює нації від мови, а називає нею спільноту, що має основою араціональну, стихійну волю, бо при такому підході нацією можна назвати військо під час бою і навіть партію. Не погоджується вчений і з О.І.Бочковським, бо його визначення призводить до ототожнення нації з державою.

М.Шаповал піддає осуду погляди на націю М.Славинського, бо з його концепції випливають такі висновки: а) що нація є державою, котра керує іншими національностями; б) що національність є певна «психологічна атмосфера», лінгвістичне (мовне) скупчення; в) що виразником національності є інтелігенція; г) що український народ є національність, яка органічно споєна з іншими

національностями в одну руську державну націю, в якій головну роль грає «мировий суддя» -- великоруський народ; г) що до скріплення цієї нації мусять іти і йдуть всі народи Росії; д) що горе тому, хто збочить з цього шляху» (Шаповал М. Українська соціологія /Микита Шаповал.—Прага, 1927.—С.90). М. Шаповал не погоджується з думкою Славинського про протиставлення ненаціональних і національних мов, бо останніми визнаються лише ті, на яких існує література.

Найбільшої критики М.Шаповала зазнають погляди тих, хто дотримується інших ідеологічних позицій. Трактатування нації у праці В. Липинського «Листи до братів-хліборобів» він вважає непослідовним, бо ідеолог класократії або отожднює націю з державою, або підходить до неї з позицій ірраціонального хотіння. Категорично не сприймає Шаповал поглядів Д.Донцова, оцінюючи їх як «очевидну нісенітницю», бо начебто спочатку нація трактована як «скупчення мільйонів воль довкола образу спільного ідеалу», що не дає змоги розрізнити націю, партію і церкву, а відтак йдеться про «політичну націю», що начебто складається з «трьох категорій: території (землі), людності і влади», серед яких найголовніша третя категорія. «Тяжке враження, -- пише М.Шаповал,-- робить ця книжка («Націоналізм» Д.Донцова.—О.Г.), якась середньовічна балаканина про «націю», причім не говориться ясно, що таке нація, а лише вимотується слова про властивості, якості нації, котра є «ірраціонального» стихійного хотіння» (Там само.—С.92).

Сам Шаповал окреслює націю як поняття в контексті з іншими термінами. Вчений пише: «...Щоб зрозуміти, що таке нація, то треба зробити аналіз: з якими ознаками акумулюється мовна скупина. Коли маємо верству: расово+мовно+релігійну, то перед нами **плем'я**, коли маємо мовно+територіально+державне скупчення, то це **нація**. Перехідні форми скупчення: расово+релігійне, мовно+расове+релігійне, мовно+релігійно+територіальне і ін. є **народність** (національність)» (Там само.—С.93).

Заплутаність поняття нації, зазначає М.Шаповал, характеризує не лише українських, а й європейських дослідників (приміром, Фіхте, Ренана і багатьох

його сучасників). При визначенні нації вони використовують такі терміни, як «дух», «душа», «абсолют», щось невідоме, «містичне», тому не спроможні дати чогось науково вартісного.

Важливе значення для трактування нації має з'ясування дотичних понять. Насамперед йдеться про *мовну скупину*, бо «притягання одномовних людей не викликає сумніву» (Шаповал М. Соціологія і політика.-- С.37). М. Шаповал зазначає, що в цілому світі налічується 2976 мов, з яких лише 860 сформовані остаточно. Відтак вчений пише: «Всі так звані національні рухи починаються як рухи мовних скупин. Так звані національні меншості, розпорошені в масі інших націй, живуть і виявляються, яко мовні скупини, цебто – зв'язані єдністю мови люди» (Там само.—С.38). Безумовно, прагнуть до єдності розірвані мовні скупини, що підтверджували українці, розірвані у міжвоєнний період чотирма чужими державами. Вчений наголошує: «Ідея соборності українців є виразом нічого іншого, як солідарності мовної скупини, бо більшість українських соборників зовсім не уявляє собі істоти державності або необхідності культурної чи господарської єдності» (Шаповал М. Українська соціологія.—С.38). Як гадає вчений, багато національно-державних проблем могло б зникнути, якби панівні нації задовольнили потреби мовних скупин. Треба зважати, що «мов буде завжди багато: як є індивідуалізація в світі, так вона буде спричинювати різниці в мовах, а різниці бігом певного часу обертаються у відрубну окремішність» (Там само).

Підходячи до проблеми національного визволення українців, вчений наголошує, що Україна творить «справді географічно-природну своєрідну одиницю» в Східній Європі, а її територія лише в СРСР становить десь 670-680 тис.кв.км (Там само.—С.17). Донедавна українці були скупченням лінгвістичним і професійним, бо в основному працювали в аграрній сфері. Інших спільностей (територіальної, державної і релігійної) вони не становили. З такої подвійно-кумулятивної верстви як наслідок відродження і змагання за державність виникла «солідарна подвійна мовно+територіальна верства (народність), яка прагне стати потрійною (мовно+територіально+державною) верствою, цебто нацією» (Шаповал М. Українська соціологія.—С.93).

Основна частина нашої людності проживає в СРСР. У середині двадцятих років їх налічувалося 31,2 млн осіб, а щорічний приріст становив не менше 2 відсотків. Ще приблизно 9-10 млн українців перебуває під польським пануванням, 770 тис. українців населяє етнічні землі в складі Чехо-Словацької Республіки і не менше 0,5 млн українців – на землях, окупованих Румунією. Отож, на всій українській території (913595 кв.км) з населенням більше 55 млн осіб українці становлять приблизно 39-40 млн, цебто 70-71 відсоток його загального числа (Шаповал М. Соціографія України/Микита Шаповал.—Прага, 1933.—С.22).

Як твердить М.Шаповал, українська територія має кілька натуральних земляцьких районів: історично ними стали передовсім Кубань, Закарпаття, Галичина і Буковина. Унаслідок такої територіальної солідарності в революційні часи виникли три окремі українські держави (Українська Народна Республіка, Західно-Українська Народна Республіка, Кубанська Народна Республіка). Окрім того, треба згадати пізнішу Карпатську Україну. Щоб подолати краєвий сепаратизм, треба культивувати *почуття великого (соборно-українського) земляцтва*. Особливе значення тут має українська культура, насамперед політична. Якщо земляцька і мовна солідарність поєднуються із загальнополітичною, тоді виникне **національна держава**.

У житті українського народу особливу роль відігравав релігійний чинник, адже з кінця XVI століття на наших землях тривала боротьба між православними українцями й українцями-уніятами. «Сокальський» і «збручанський» кордони розділяли українську людність не лише чужими державами, а й за конфесіями, завдавали українській справі чималої шкоди. Ще гірше те, що православні українці кілька століть належали до чужої церкви, яка мала на меті їхню остаточну денаціоналізацію. На щастя, уніатське духовенство протидіяло асиміляції української людності, що позитивно впливає і на нинішні процеси національного державотворення.

У підсумку треба зазначити, що при визначенні нації доводиться стикатися з чималими труднощами. Як зазначають вітчизняні дослідники, такі визначення можна поділити на чотири великі групи: *психологічні, культурологічні,*

етнологічні та історико-економічні (Мала енциклопедія етнодержавознавства. – С.121-122). Г. Касьянов аналізує визначення *нації* в раціоналістичній соціології, трактує її «комунікативну» теорію, етатистську модель, етнологічну (етніцистську) й «інструменталістську» версії (Касьянов Г. Там само.—С.56 -79). На основі *раціоналістичної* соціології, як твердить Макс Вебер, нація має спільні *об'єктивні* ознаки, які проявляються *суб'єктивно* і втілюються в *автономних політичних інститутах*. Серед об'єктивних чинників вчений особливо виділяв мову, а як визначальний чинник культуру, яку тлумачено доволі широко. Водночас М.Вебер наголошував, що нації можуть існувати без спільності мови – тоді на перший план виходять інші чинники (спільність звичаїв, особливості суспільної структури, специфіка світосприйняття та історичні традиції. Проте такі об'єктивні чинники, жодному з яких вчений не надавав переваги, впливають на формування нації лише при взаємодії із чинниками суб'єктивними. Про націю можна говорити лише тоді, коли вона створила власну державу з відповідними інститутами.

«*Комунікативна*» теорія нації створена Карлом Дойчем і ґрунтується на «компліментарності», яку складають стандартизована система символів, зокрема мова, абетка, а також інформація та її інтерпретація, що в комплексі називаються культурою, а далі -- належний рівень культурної інтегрованості як універсальний визначальний чинник (Там само.—С.63). Саме тому швейцарці незалежно від їхньої рідної мови становлять одну націю.

Нові підходи до нації з'явилися на початку 80-х років минулого століття. *Етатистське* визначення зводиться до ототожнення нації з державою. На противагу йому *етнологічна (етніцистська)* версія визнає нацією «*велику, політизовану етнічну групу зі спільною культурою та історичною спадщиною*» (Там само.—С.68). Остання версія обґрунтована Ентоні Смітом. *Інструменталістська* версія називається також *функціоналістською*. Її прихильники (Ерік Гобсбаум, Ернест Андре Гелнер, Бенедикт Андерсон) зазнали тією чи іншою мірою впливу марксизму. Для Е.Гобсбаума нація – це «свідомо сконструйована спільнота». У концепції Е.Гелнера наголошено на «культурниць-

кому» й «волонтаристському» елементах колективної свідомості. Б. Андерсон тлумачить націю як «уявлену спільноту».

Дослідження націй за роллю в історично-суспільному розвитку спричинилося до їхньої класифікації. Насамперед треба наголосити на дихотомічному поділу народів (націй) на «історичні» й «неісторичні», що запропонований Г.Гегелем, а відтак використаний Ф.Енгельсом. У ХХ столітті до аналогічного поділу вдавалися такі українські дослідники: О.І.Бочковський, а відтак І. Лисяк-Рудницький і Г. Грабович.

Дихотомічний поділ впливав з трактування світової історії як втілення Абсолютного Духу (Розуму) у філософії Гегеля. Такий Дух проявляється в державі, яка начебто лише в германських народів забезпечує свободу всіх людей. Отож, недержавні народи не мають перспектив на майбутнє, бо не підтвердили свого права на існування. Такі «неісторичні» народи залишилися *плебейськими*, не створили свого міського середовища, фактично перетворилися в об'єкти історичного розвитку. Для них національні й соціальні проблеми виступають в єдності. Інакше кажучи, йдеться про міжнаціональний поділ праці в суспільстві. Причина в тому, що в неісторичних народів верхні соціальні верстви відреклися від нього й перейшли до народу-завойовника. Як наслідок соціальна структура такого поневоленого народу неповна. Звідси – неповноцінність національної культури, що залишається народною й не підвищується до професійного рівня.

Відсутність національної еліти змушує такі народи творити національні спільноті *знизу*. Натомість «історичні» народи розвиваються під впливом власних еліт у протилежному напрямі.

Наш вчений В.Липинський запропонував іншу дихотомію: він поділив пригноблені народи на «недержавні» і «поневолені». Хвороба недержавності зумовлена внутрішніми причинами, бо чужа влада приходить за допомогою частини місцевого населення. Поневолення зумовлене зовнішніми чинниками. Як недержавна нація українці вели боротьбу під гаслами оборони «мови», «віри» чи якоїсь «соціалізації». Саме тому після звільнення України треба насамперед творити «в л а с н у о р г а н і з а ц і ю матеріально і морально сильної

української Влади Державної» (Липинський В. Листи до братів хліборобів /В'ячеслав Липинський.-- Нью-Йорк, 1954.-- С.420).

Ще один дихотомічний поділ націй запропонував німецький історик Фрідріх Майнеке. Вчений поділяє нації на «культурні» і «політичні» («державницькі»). На противагу гегелівській дихотомії англійський вчений Роберт Вільям Сетон-Вотсон розрізняє «старі» й «нові» нації. Якщо «старі» нації мають тривалу традицію державності, сформовану ще до модерної епохи, початок якої датують Великою Французькою революцією, то «нові» нації прагнуть національної державності, для чого працюють над піднесенням національної свідомості, щоб організувати національний рух (Касьянов Г. Там само.—С. 78).

Як видно, поділ націй зумовлений прикладною метою дослідження, методологічними засадами й ідеологічними позиціями вченого. Інакше кажучи, йдеться про різні підходи, що в комплексі дають змогу створити повнішу картину про націю як людську спільноту.

2.2. Модерна нація

Як вже зазначалося, нації поділяються на *домодерні* й *модерні*. О.І.Бочковський наголошує, що **модерна нація** є витвором національної свідомості й волі спільноти до незалежного існування і втілює «кінцевий вияв новітнього культурно-історичного процесу» (Бочковський О.І. Вступ до націології.—С.14). Для її розуміння важливе значення має таке твердження: «Модерні нації розвивалися впродовж останніх майже двох століть із народів, що творилися впродовж кільканадцяти попередніх століть» (Там само). У домодерній нації чітко розрізняли два поняття – *народ*, цебто все населення держави, і *націю* як його активну частину. Однак треба зважити, що слово «народ» багатозначне, бо в нього вкладають різний зміст: «1. Населення держави, жителі країни»; «2. Форма національної та етнічної єдності (нація, народність, іноді плем'я)»; «3. Трудящі маси експлуататорського суспільства – більшість населення країни»; «4. Взагалі люди, переважно у великій кількості»; «Певна кількість людей, які мають що-небудь спільне (у поведінці або зовнішньому вигляді)» (Словник української мови/Словник. —К.:Наукова думка, 1974.—Т.5.-- С.174).

Стосовно націології поняття «народ» вживається в першому і другому значеннях, цебто як населення країни чи національна або етнічна єдність. Найбільше таким значенням відповідають трактування: «**Народ** – 1) у широкому значенні слова – все населення певної країни або держави; 2) спільнота людей, що складається з різних соціальних верств, класів, націй, етнонаціональних груп, об'єднаних у державі; синонім поняття «етнос» (Малий етнополітологічний словник./Малий.—К.: МАУП, 2005.-- С.184). Звісно, останнє трактування не охоплює всіх можливих значень, адже народ може бути не з власної волі розділений різними державами. У такому становищі упродовж не одного століття перебували українці, поляки, вірмени, а в наш час – курди, баски, ірландці, азербайджанці, монголи та інші.

На противагу устійненим твердженням, нав'язаним за тоталітарного режиму, **про українську націю у домодерному розумінні можемо говорити вже в княжу добу**. Такий висновок спирається на розмежуванні двох понять – «нації» і «модерної нації». У цьому контексті В.Целевич писав: «Держава не лише організація збірного життя нації. І не держава є суттю нації, лише змагання до неї, до її розбудови, до вияву власного життя, змагання до найкращого проявлення власної, всебічної творчості. Ясно, що саме тому, що держава дає кожній нації найкращу змогу організувати своє життя, всі нації змагають до тієї організації, зберігають її і розширюють. Ось така стихійна воля даної спільноти людей жити власним, окремим життям, у власній організації, є суттю новітнього поняття нації» (Целевич В. Там само.—С.45).

Безумовно, в княжі часи націю становили лише верхні суспільні верстви (князі, бояри, дружинники, духовенство, купецтво) на противагу нижчим верствам як основній частині народу. У середні віки українців називали **козацькою** нацією, хоч назва «українець» відома вже з першої половини XVII ст. Тарас Шевченко не вживав етноніму «українець», називав тодішніх своїх родимців «козаками», цебто вільними людьми. У поезії «Полякам» наш поет звертався до ляха: «Подай же руку козакові / І серце чистее подай!». Теоретик нації Лев Ребет пояснював козацько-гетьманську добу: «Нацією», тобто політичним підметом у державі,

було тільки козацтво, і то передусім знатне, аналогічно зрештою до відносин в інших європейських державах у той час» (Ребет Л. Теорія нації /Лев Ребет.— Мюнхен, 1995—С.24). Однак треба уточнити, що до української нації органічно входила також національна шляхта і духовенство, а також впливове міщанство.

Коли йдеться про модерну націю, то у західній науці вважають, що вона заявила про себе в період Великої французької революції. Саме тоді розмилася межа між «нацією» як вищими феодальними верствами і «народом», цебто всім населенням держави. Третій стан перестав бути об'єктом (предметом) політичних дій згаданих вищих верств і перетворився в суб'єкт (підмет) таких дій. Отже, модерна нація, як зазначає О.І.Бочковський, є викристалізований суб'єкт суспільний процесів, усвідомленою й організованою спільнотою, продуктом розвитку народу, який охоплює етнічну («етнографічну») і ще не сформовану масу як етногенний розчин чи сирівець нації (Бочковський О.І. Там само.—С.97).

На наш погляд, початок формування української модерної нації доречно пов'язати з національною революцією під проводом Богдана Хмельницького в середині XVII століття. Тоді український народ виступив як цілісність і майже повністю перетворився в єдину націю, об'єднавши козаків, духовенство, міську людність, селянство й національну шляхту в боротьбі за свої права на одвічних етнічних землях. Інакше кажучи, активною стала вся українська людність, а не лише вищі соціальні верстви. Не безпідставно В.Липинський називав повстання українського народу 1648-1649 років «революцією, яка силою й розмахом перевищувала все, що тогочасна Європа бачила» (Липинський В. Участь української шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького/В'ячеслав Липинський. Твори.—Філадельфія, 1980.—С. 5).

Щоправда, американський історик Тімоті Снайдер розпочинає історію ранньомодерної України з 1569 р., коли українські землі повністю опинилися під владою Польщі, що було «кінцем середньовічної Русі» (Снайдер Т. Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569-1999 /Тімоті Снайдер.—К.: ДУХ і ЛІТЕРА, 2016.-- С.136). З Люблінською унією пов'язує нашу національну революцію американський історик українського походження Сергій Плохій,

який пише: «Повстання Хмельницького та його тривкі наслідки слід розглядати як результат взаємодії різних політичних, соціальних, релігійних і культурних чинників, що виникли після 1569 року. Цей самий період супроводжувався постанням нової ідентичності, яка суттєво вплинула на подальші процеси» (Плохій С. Походження слов'янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусії/Сергій Плохій.—К.:Критика, 2015.-- С.177).

Водночас треба зважити, що процес творення української модерної нації не був простим: йому протидіяли різні політичні, соціальні й культурні причини. Перешкодою на шляху модернізації нації було те, що Московія (Росія) зневажила Переяславсько-Московську угоду 1654 р. й ліквідувала Гетьманщину як нашу автономну державу (1764 р.), а відтак Запорізьку Січ як християнсько-козацьку республіку (1775 р.), своєрідний лицарсько-релігійний орден на наших землях. Ще більш негативно на національний розвиток вплинуло запровадження кріпосного права (1783 р.), яке в Московії мало чим відрізнялося від рабства.

Народжена в національній революції українська модерна нація упродовж тривалого часу була роз'єднана спочатку між *квазіправославною* Московією, *католицькою* Польщею й *мусульманською* Османською імперією та її васалом Кримським ханством, а згодом між *самодержавною* Російською й *конституційною* Австрійською (Австро-Угорською) імперіями, які неоднаково ставилися до національних прав українців.

Під російським пануванням українська мова не лише зазнавала жорстоких утисків, а й опинилася під заборною. У тяжкому становищі перебували українці Закарпаття, протидіючи малярській асиміляційній політиці. Становище українців порівняно з іншими поневоленими націями, які мали повну соціальну структуру (поляками, чехами, фіннами та іншими), ускладнювалося ще й тим, що наші предки були зведені до рівня поневоленого селянства із слабкою інтелектуальною верствою, в основному, денаціоналізованою. Не сприяла модернізації й консолідації нації конфесійна роз'єднаність нашої людності. У 1686 р. національна православна Церква на землях Наддніпрянщини повністю втратила самостійність, була підпорядкована московській ієрархії, що перетворилася в

державну інституцію, ставши одним з найжорстокіших знарядь денационалізації української людності. Натомість Українська Греко-Католицька Церква в Галичині утверджувалася як національна Церква. З її лона вийшла «Руська Трійця» на чолі з Маркіяном Шашкевичем, що започаткувала національно-духовне відродження. Греко-католицьке духовенство брало активну участь у творенні Товариства «Просвіта», Наукового товариства імені Т.Шевченка, Товариства «Рідна школа», молодіжних, парамілітарних, кооперативних та інших організацій. Особливу роль у національному відродженні назване духовенство віліграло тоді, коли Церкву очолив великий митрополит Андрей Шептицький.

Проте треба наголосити, що процес переосмислення оцінок непростих історичних подій зіткнувся з чималим опором в середовищі істориків. На ретроградних позиціях залишається історик П.Толочко, який навіть підтримує доморощених антиукраїнських «дослідників». Водночас помітна «імітація новизни», що зводиться до жонгливання західною науковою термінологією без проникнення в її суть («дискурс», «рефлексія», «парадигма», «архетип», «міфологема» тощо).

У 90-х роках, як зазначає історик Валерій Степанков, «відбулися спалахи суперечок між модерністами й примордіалістами (переніалістами) навколо змісту термінів «нація», «національний» й похідних від них – «національна свідомість», «національні інтереси», «національно-визвольна війна», «національна революція» й інших та доречності їх використання для характеристики процесів, подій і явищ середини XVII століття» (Степанков В. Уроки державотворення. Актуальні проблеми Української національної революції 1648-1676 років /Валерій Степанков// Україна Incognita/ ТОП -25. К.: ПрАТ «Українська прес-група», 2014. -- С.213).

Модерністський підхід характеризується як європоцентричний, Його прихильники не визнають появи націй як закономірності, вважаючи її виникнення за випадкове явище в модерну епоху, хоч не окреслюють її хронологічних меж. Як зазначає Г.Касьянов, модерністи пов'язують націю з утвердженням капіталізму, промисловою революцією, виникненням бюрокра-

тичної держави, секуляризацією суспільної свідомості і обґрунтуванням націоналізму тощо. Серед них виділяються дві «інтелектуальні школи», перша з яких наголошує на економічних передумовах, а друга – на політичних та ідеологічних аспектах (Касьянов Г.В. Теорії нації та націоналізму/Георгій Касьянов.—К.: Либідь, 1999. – С. 81-82). На економічних передумовах наголошують марксистки. Проте у межах модерністичного підходу до націй особливе місце посідають теоретичні концепції Е. Гелнера й Б.Андерсона, які не належать до жодної з названих «інтелектуальних шкіл».

Примордіалісти трактують націю як «природну» спільноту, «прадавню» ідентичність на відповідних «почуттях належності», «сентиментів», «зв'язків», які зумовлюють причетність людини до певної мовної й культурної групи. Отож нація не піддається раціональному визначенню, самоаналізові й усвідомленню (Там само.—С.88-89). Після цього Г. Касьянов зауважив: «На емпіричному рівні, в аналізі історіогенези тієї чи іншої конкретної нації відповідь, очевидно, потрібно шукати в дослідженні конкретних історичних умов» (Там само.—С.91). У цьому контексті Г.Касьянов з'ясовує механізм трансформації етнічних (донаціональних) спільнот у спільноти національні.

Попри дискусії між модерністами й примордіалістами ясності в проблеми нації не внесено. В.Степанков порівнює українські події в середині XVII століття з тими суспільними змінами, що відбулися в Нідерландах, і доходить висновку: «Українці, хай і на нетривалий час, відчули себе нацією. Козацтво вже відчувало себе політичною нацією Речі Посполитої в тогочасному розумінні ще в 30-х роках XVII століття; вони вважали себе господарями на цій землі» (Там само.— С.217). На такій підставі історик називає згадані події на території козацької України *національною революцією*, яка охопила наші етнічні землі, за винятком західного регіону. Мабуть, тут доречно уточнити, що названий регіон не був винятком: не тільки вихідці з нього брали участь у революції, а й самі події впливали на нього, хоч, звісно, не так, як на козацькій Україні, названій Українською державою.

Заслуговує на увагу й таке твердження В.Степанкова: «На середину XVII ст. бурхливий розвиток самосвідомості істотно збагатив зміст національної ідеї. У різних прошарків населення формувалося чуття етнічної спільноти, відбувалася національна самоідентифікація «русинів» власне як «українців», хоча залишалося маркування населення України й Білорусі назвою «руський народ». Змінювалося відчуття нерозривності власного буття з місцем проживання, яке бачилося священною землею предків, рідним руським краєм, тобто Батьківщиною. Для українців священними були Київ і Дніпро» (Там само.—С.221).

Звісно, що для того часу вже не доцільно вважати беззастережно православ'я як «одну з найважливіших невід'ємних ознак етнічної самоідентифікації українців», «підвалину їхньої національної єдності» з двох причин. *По-перше*, чимала частина української людності визнавала уніятство і водночас вважала себе українцями. *По-друге*, підпорядкування православних українців Московському Патріархату знецінило цю ознаку «етнічної самоідентифікації». *По-третє*, в цьому контексті доречніше вживати термін «національна самоідентифікація».

Цікаво, що ще до національної революції XVII століття обґрунтовується поняття «руського народу політичного» як співтворця разом з поляками й литвинами об'єднання в складі Речі Посполитої. Ретроспективний підхід до Переяславської унії України з Московією підтверджує висновок В.Степанкова про безпідставність оцінки цього варіанту союзництва як найомтимальнішого серед інших потенційних (польського, кримського, османського, шведського).

Проте попри тривалу роз'єднаність українських земель наш народ прагнув єдності, бо існував як нація. В Акті Директорії про з'єднання всіх українських земель від 22 січня 1919 року зазначено: «Віднині зливаються в одно віками відділені одна від одної частини України – Галичина, Буковина, Закарпаття і придніпряньська Україна в Одну Велику Україну. Сповнилися відвічні мрії, для яких жили й за які вмирали найкращі сини України. Віднині є тільки одна незалежна Українська Народна Республіка. Віднині український народ, звільнений могутнім поривом своїх власних сил, має змогу об'єднати всі зусилля своїх власних синів для створення нероздільної незалежної Української Держави на

добро і щастя українського народу» (Вивід прав України /Вивід. – Львів: Слово, 1991.—С.105). Цей доленосний Акт – ще одне підтвердження того, що український народ, роз'єднаний упродовж століть різними державами, існував як модерна нація.

Розрізнення понять «*нації*» та «*модерної нації*» дає підстави визначити ознаки останньої. Треба наголосити, що йдеться про народ, який сформувався впродовж тривалого суспільного розвитку як історична спільнота на ґрунті правової рівності й громадянського суспільства. Він визнає свою окремішність на засадах єдиної мови, що визнається як державна чи офіційна. Така спільнота відчуває єдність свого походження, спільність батьківщини і національної історії, що проявляється у визнанні спільних національних героїв. Про модерну націю можна говорити лише при наявності повної соціальної структури, що не допускає міжнаціонального поділу праці. Модерна нація створила досконалу урбаністичну, професійну культуру й розвинула власну інформаційно-комунікаційну систему. Вона характеризується яскраво вираженою ментальністю, зокрема власним соціотипом. Безумовно, така нація оформлена у власну державу або бореться за її відродження. Запропоноване трактування – це спроба поєднати різні теорії, моделі, версії визначення нації.

Модерні нації поділяють на *етнічні, політичні й повномасштабні*. При визначенні *етнічних націй* треба зважати на таке застереження В.Кременя: «Вододіл між етносом і нацією – це межа між тим, що не залежить від людини, бо наперед визначене фактом її народження, і тим, що є результатом власних зусиль особи» (Кремень В.Г. Філософія національної ідеї. Людина. Освіта. Соціум /Василь Кремень.—К.: Грамота, 2007.—С. 44). Як зазначають дослідники, йдеться про поетапний перехід від локальних спільнот і натурального господарства до товарної економіки на основі національного ринку й національного капіталу, що зумовлює національну консолідацію як нову якість етнічної спільноти.

Як зазначає В.Кремень, бездумне перенесення північноамериканського й західноєвропейського досвіду на національно-державне творення в країнах

інших регіонів може призвести до згубних наслідків. Таке застереження стосується й нинішньої України. Українофоби нерідко домагаються федералізації нашої держави, хоч для віками роз'єднаних українців особливого значення набуває *консолідація*. Не варто забувати того, що за московсько-більшовицького тоталітарного режиму українофобія як форма ксенофрбії була однією із засад національної політики. Як відомо, панівна компартійна номенклатура не лише протидіяла утвердженню національної історичної свідомості, а й саму турботу про збереження національної ідентичності українців таврувала як «український буржуазний націоналізм».

Дуже мало змінилося після проголошення незалежності України, бо українська людність надалі принижувалася імперіалістами, які прагнули повернення нашої країни до залежності від Москви. Окрім того, українофоби постійно протиставляли українців Східного, Південного й Центрального регіонів галичанам і волинянам, яких трактували як українців другого сорту. Антиукраїнські настрої роздмухувалися насамперед серед російськомовного населення Криму й Донбасу.

Як зазначають дослідники націогенези, етнічну націю характеризує спільність походження й таких шість ознак: територія, державний статус, мова, культура, історія і національна свідомість при вирішальній ролі суб'єктивного чинника (Там само.—С. 46). Протидіючи україногенезі, окупаційна московсько-більшовицька влада навіть вдавалася до термінологічної підміни. Як правило, поняття «український народ» підмінювали поняттям «народ України». До речі, останній термін на державному рівні був збережений після проголошення незалежності й лише тепер почав замінюватися терміном «український народ».

Коли йдеться про *політичну націю*, тоді націогенеза розпочинається від створення власної держави. На нашу думку, тут доречніше використовувати поняття *громадянська нація*, оскільки приналежність до неї ґрунтується на громадянстві. Типовий приклад такої спільності – американська нація. Називають також канадську націю, хоч у цій країні помітне становлення на французькій мовній основі квебекської етнічної нації. Найдавніша політична (громадянська)

нація – швайцарці, що складаються з німецькомовних, франкомовних, італомовних і ретороманських громадян. Цікаво, що для швайцарців на першому місці приналежність до певного кантону, а вже потім – до Швайцарської конфедерації. В.Кремень пише про такі нації: «Саме швидкоплинний політичний розвиток привів тут до формування спільнот, суттєвим чинником єдності яких було те, що кожна людина свідомо ідентифікувала себе як громадянина конкретної держави. Усі громадяни є рівними, незалежно від етнічного походження, мови, культури, інших об'єктивних ознак» (Там само.—С.46-47).

Специфічне ставлення до нації в Україні після проголошення незалежності. Українці як етнічна спільнота становлять етнічну націю, а всі громадяни незалежно від етнічного походження, мови, культури та інших ознак належать до політичної (громадянської) нації під назвою «український народ», що утверджено в преамбулі чинної Конституції України. Звісно, ядро такої нації становлять етнічні українці, мова яких визнана державною в Україні.

Повномасштабна нація «з'являється тоді, коли «етнічні» й «політичні» ознаки настільки тісно взаємопов'язані, що тільки довільно можна було б вважати одні вагомішими від інших» (Там само.—С.47). Якщо етнічна нація виборює незалежність, вона набуває державного оформлення і стає повномасштабною. Звісно, може бути протилежний процес, коли повномасштабна нація втрачає політичну незалежність.

Етнічна нація може існувати без державного оформлення, але неодмінно прагнути до нього, цебто власної держави, автономії в іншій державі або прав члена федерації. Як зазначає В.Кремень, «нація самостверджується, самоорганізується в повномасштабну лише за умови набуття, наповнення статусу громадян його реальним демократичним змістом на шляху витворення громадянського суспільства» (Там само.—С.48).

Проте треба звернути увагу на особливості формування повномасштабної нації. Вона вимагає належного рівня політичної, громадянської культури, що спроможна забезпечити перехід етнічної нації на статус політичної (громадянської). Окрім того, про повномасштабну націю не може бути мови без розвиненої

професійної культури, бо така нація не обмежується лише народною й масовою культурою. Таке застереження особливо важливе для формування повномасштабної нації в українських умовах. Історично наш народ створив оригінальну народну культуру, але відставав за рівнем розвитку професійної культури, бо вона не мала державної підтримки. У таких умовах не може бути забезпечений статус нації як самостійного суб'єкта не лише культурного, а й історичного розвитку, суспільний поступ нації у світовому цивілізаційному процесі.

Проголошення незалежності України створює передумови для консолідації нації, але ще не дає належних гарантій для цього. Траба зважати на особливості нашого історичного розвитку. Після розпаду Київської великокняжої держави українські землі й український народ не були об'єднані під однією сильною центральною владою, що має націлювати на мислення категорією *цілісності* української землі та категорією *єдності* українського народу. Окрім того, треба зважити на те, що значна частина українців вважається російськомовною. А ще треба утвердити *модус співжиття* етнічних українців з національними меншинами й етнічними групами, що творять політичну націю під назвою «український народ» на чинних конституційних засадах. Водночас виникає питання про повномасштабну націю в умовах проголошення незалежності.

2.3. Національне питання й національний суверенітет

Виникнення націй супроводжує *національне питання*, під яким розуміють комплекс проблем національного розвитку, що охоплюють різні сфери (культурну, політичну, ідеологічну, релігійну, правову, економічну). Йдеться про національне визволення й створення сприятливих умов для реалізації національного потенціалу.

Розпочата ще в XVI ст. національно-визвольна боротьба в Європі й американських колоніях спрямовувала розв'язання національного питання на засаді «*одна нація – одна держава*». Проте у XX ст. національне питання вийшло за межі окремих держав і набуло глобального масштабу. Наприкінці минулого століття розпалася світова колоніальна система, виникли десятки нових держав. Найбільшою подією був розпад комуністичної імперії СРСР, що охоплювала кілька

рівнів: *внутрішньодержавний* (союзні республіки), *сателітний* (держави так званої «соціалістичної співдружності»), *васалітетний* (залежні слаборозвинені країни), *агентурний* (комуністичні партії за кордоном). Не витримали випроб часу багатонаціональні «соціалістичні держави» (Соціалістична Федеративна Республіка Югославія й Чехо-Словацька Соціалістична Республіка), які розпалися на національні держави.

Національне питання в повоєнний час стояло в центрі ідеології українського національно-визвольного руху. Його суть зводилася до відродження України як самостійної національної держави в контексті емансипації поневолених народів. Ці проблеми розробляв теоретик українського національного визволення **Петро Федун** (1919 – 1952 рр.), відомий під псевдонімом **П.Полтава**, автор «Концепції Самостійної України і основних тенденцій політичного розвитку сучасного світу». Наголошуючи на ідеї нації, він зазначав, що під нею треба розуміти *«саме ідею національної незалежності народу в його власній державній організації», «прагнення окремих недержавних народів до побудови власних національних держав»* (Полтава П. Збірник підпільних писань /П.Полтава.—Мюнхен, 1959.— С.20-21).

Проти ідеї нації, попереджав ідеолог, діє імперіалістична буржуазія і соціалістичний пролетаріат. Як підтвердила боротьба колоніальних і поневолених народів, імперіалістична буржуазія не спромоглася задушити цієї ідеї. Зазнав ідеологічної поразки соціалістичний пролетаріат. Ідеологи компартійного тоталітарного режиму СРСР переконували, що саме К.Маркс і Ф.Енгельс розробили засади наукової теорії розв'язання національного питання, але вивчення їхньої ідеології спонукало до інших висновків. Хоч засновники комунізму наголошували, що не може бути вільний народ, який пригноблює інші народи, на практиці вони виступали апологетами німецького імперіалізму. Щоправда, теоретики комунізму осуджували російську політику щодо поневолених народів, але визнавали слушність поділу народів на «державні» й «недержавні», трактували слов'ян як реакційні народи.

На противагу їм В.Ленін докладав зусиль для відновлення Російської імперії під галасливою підтримкою «права націй на самовизначення» і трактуванням реанімованої імперії як «союзу радянських республік». Лицемірність його в тому, що голослівний суверенітет «радянських республік» повністю знецінювала московсько-більшовицька партійна диктатура, чого не приховував навіть лідер більшовиків. Зрештою, таке лицемірство проявилось навіть у радянському законодавстві. Якщо на конституційному рівні було визнано право націй на самовизначення і навіть право добровільного виходу «союзних республік» із СРСР, то кримінальне законодавство за такі дії передбачало жорстокі покарання, аж до кари на смерть.

Офіційна теза про розв'язання національного питання в СРСР не витримала випроб демократизації. Як наслідок імперія розпалася на п'ятнадцять незалежних держав. Попри закономірність розпаду багатонаціонального монстра нинішнє керівництво Російської Федерації характеризує його як «найбільшу катастрофу століття».

Розв'язання національного питання зводиться насамперед до національного самовизначення, яке, на думку вітчизняних дослідників, передбачає: «право кожної людини на особисту національну самоідентифікацію, виходячи із своєї етнічної та громад[ян]ської самосвідомості; вільний вибір державно-національних утворень чи національно-територіальної автономії у відповідності з волею всього населення. Ніхто не вправі позбавляти народ найкращих для нього форм спільного співжиття та самоврядування; права народів на культурну автономію, створення різного роду національних союзів, асоціацій, земляцтв, товариств, що сприяють найбільш повному задоволенню різнобічних національних потреб, збереженню самобутності, оптимальному представництву у вищих і місцевих органах влади та управління»(Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії /Етнонаціональний. – К., 1993.-- С.238). Таке трактування неодмінно вимагає певних уточнень. Право людини на особисту національну самоідентифікацію аж ніяк не означає самочинну зміну національності, а стосується лише приналежності до політичної (громадянської) нації. Етнічна

(національна) належність не залежить від її волі, визначається об'єктивними чинниками, не лише біологічними, а й правовими, попри відступництво від своєї етнічної групи. Не можна погодитися з тим, що в цьому трактуванні дослідники не згадують права націй на створення самостійної держави, обмежуючись формулюванням «вільний вибір державно-національних утворень». Серйозним упущенням авторів доцільно назвати й те, що вони не пишуть у цьому контексті про національно-персональну автономію як здобутку вітчизняної політично-правової думки.

Національно-персональна автономія була затверджена законом Центральної Ради 9 січня 1918 року. Вона означала «право націй на самостійне влаштування свого національного життя, що здійснюється через органи Національного Союзу, влада якого поширюється на всіх його членів, незалежно від місця їх поселення в межах держави» (Там само.—С.366). Однак треба наголосити, що забезпечення прав національних меншин навіть у формі національно-персональної автономії не може суперечити правам титульної нації, а саме таку практику нав'язували нашим громадянам за президентства Януковича, протиставляючи національні меншини, насамперед російську, й етнічні групи титульній нації.

Ще один винахід національного законодавства стосується створення адміністративно-територіальних одиниць у місцях компактного проживання національних груп. На кінець 1930 року в Українській РСР було створено 25 національних районів (8 російських, 7 німецьких, 3 болгарські, 3 грецькі, 3 єврейські, 1 польський). Нині таке право на створення національно-адміністративних одиниць надано національним меншинам Декларацією прав національностей України (1991 р.).

У національній політиці більшовицької партії в Україні після поразки національно-визвольних змагань 1917-1921 років можна виділити чотири періоди: 1) період «українізації»; 2) період *сталінських репресій*; 3) період *придушеного національно-культурного відродження*; 4) період *національно-політичного відродження*.

Перший період національно-політичних і етнополітичних процесів доволі складний і суперечливий. Попри поразку національно-визвольних змагань український народ під більшовицькою диктатурою був оформлений як *квazідержавна нація*, що «створила» Українську Соціалістичну Радянську Республіку (УСРР), яку формально на конституційному рівні визнавали за суверенну державу.

Як відомо, московсько-більшовицьке керівництво було вимушене оголосити політику *коренізації* в неросійських регіонах колишньої імперії і водночас передбачити заходи для забезпечення розвитку національних меншин, зумовленого насамперед засадами нової економічної політики, що була розрахована, як твердив Ленін, на тривалий період. Такий підхід спричинили нові фактори. Пропаговані інтернаціональні гасла втрачали свою актуальність. У неросійських регіонах посилювався опозиційний рух щодо політики централізації. Водночас загострювалася міжнародна ситуація, що було на користь відцентровим тенденціям у відновлюваній імперії.

Не варто ігнорувати ще одного стратегічного задуму московсько-більшовицького керівництва. Проголошуючи коренізацію партійного й державного апарату Москва не відкидала можливості перекласти на національні кадри відповідальність за невдачі в більшовизації неросійських регіонів, проведенні компартійного експерименту. Дослідники звертають увагу й на те, що коренізація в Україні та інших національних регіонах мала на меті виявити національно-патріотичні сили, щоб згодом розправитися з ними. Через певний час такий намір підтвердило сталінське керівництво.

Треба зважити, що в більшовицьких організаціях, які діяли на українських землях, переважали етнічні росіяни та євреї. Звідси -- намагання посилити партійні організації за рахунок залучення слухняних місцевих кадрів до партійного й державного керівництва. Окрім того, розширювали функції української мови, створювали мережу національного шкільництва, культурно-просвітницьких закладів, систему впливу засобів масової інформації мовою місцевого населення.

Історик **Аркадій Жуковський** оцінює українізацію як тимчасову політику більшовицької партії для зміцнення радянської влади на поневолених українських землях, бо засадничо вона суперечила великодержавним прагненням московських більшовиків. Як наслідок українізації збільшилася кількість українців серед робітництва, а також уживання української мови у великих промислових містах. Завдяки українізації прискореними темпами ліквідовувалася неписьменність. Окрім того, зросла частка українців у КП(б)У (з 23,3% у 1922 році до 60% у 1933 році). Проте в ЦК КП(б)У українці становили менше половини (43%), хоч з початку 20-х років їх частка збільшилася в 2,5 рази (Енциклопедія українознавства. Словникова частина/Енциклопедія.—Львів, 2000.—Т.9.-- С.3228).

Серед позитивних наслідків українізації дослідники називають зміцнення українства не лише в російськомовних містах, а й на етнічних українських землях поза межами республіки (Курщині, Вороніжчині, Саратовщині, Кубані) а також у Сибіру й Казахстані). Були спроби розповсюдити українізацію на військові частини на території республіки. До українізації були залучені українці з тих етнічних наших земель, що опинилися під владою західних держав, насамперед вихідців з Галичини, поневоленої Польщею

Щоправда, вже тоді ставлення до «українізації» було неоднозначне. Впливові представники національної інтелігенції (М. Грушевський, М.Хвильовий, М.Зеров) висловлювали побоювання щодо повернення російського великодержавництва. Про таку небезпеку писав В.Винниченко після відвідин України. Політиці українізації чинили опір ворожі сили як на українських землях, так і офіційна російська преса, насамперед у Москві й Ленінграді. Уже в 1926 році Й.Сталін попереджав компартійного керівника республіки Л.Кагановича про «антипартійні ухили», не приховував незадоволення закликом М.Хвильового «Геть від Москви», а також його вимогою повної українізації робітничого класу республіки. Незабаром розпочалися переслідування, а потім ліквідація добровільних письменницьких організацій, Української Автокефальної Православної

Церкви, знищення національної інтелігенції, яку форсовано замінювали робіт-факівською напівінтелігенцією.

Хоч формально кінець українізації датують 1933 роком, коли фактичним компартиїним керівником УСРР Москва призначила українофоба П. Постишева, насправді її припинення пов'язане з відомим судовим процесом над вигаданою «Спілкою визволення України» (1930 р.). З того часу розпочинається *період сталінських репресій*, що тривав аж до середини 50-х років. «Новий курс у національній політиці в Україні полягав, з одного боку, в згортанні курсу українізації, а з іншого, в докорінній зміні роботи з національними меншинами» (Малий етнополітичний словник.—С.192-193). Сталінська доктрина «дружби народів» насправді означала відновлення російського імперського великодержавництва під іншою вербальною ширмою.

Найбільшим ударом для українства був Великий Голодомор 1932-1933 років, що забрав від 7 до 10 мільйонів людських життів. Боротьба проти захисту національних прав українців була трактована як «викорінення» так званого «українського буржуазного націоналізму». Доктрина сталінського «казарменного соціалізму» означала позбавлення реальних повноважень державних органів і встановлення партократичного режиму на засадах беззастережної централізації, що називалася «демократичним централізмом». Партійними постановами були ліквідовані національні райони й сільради. Посилювалися репресії за етнічною ознакою, неросійські партійні й державні працівники нерідко оголошувалися «ворогами народу». Фактично нав'язувалася як державна російська мова.

Московсько-більшовицькі репресії з новою силою проявилися на «визволених» західноукраїнських землях на початку Другої світової війни, а незабаром на всій території України. 22 червня 1944 року був виданий таємний наказ про виселення всіх українців, що перебували під німецькою окупацією. Цей наказ був виконаний частково: окупаційна влада виселяла українців із західних областей (Галичини й Волині), на теренах яких майже до середини 50-х років діяли підрозділи Української Повстанської Армії. Окрім того, московсько-більшовицькі окупанти протиставляли українську людність західних областей

населенню інших регіонів республіки, фактично поділяли національну спільноту на різні сорти: *першу* групу («західняків») вважали «ворогами» і ставилися упереджено; *другу* групу (мешканців центральних і південних областей) трактували як лояльних, але не виявляли особливої довіри; *третю* групу (в основному, змосковщених донбаситів) визнавали як остаточно «радянзоване» населення і до нього не було якихось підозр. Безумовно, на українських землях давався взнаки повоєнний голод (1946-1947 рр.), що насправді перетворився в голодомор, бо доходило до канібалізму, а московсько-більшовицька влада не надавала постраждалим жодної допомоги. Лише вимушені поїздки голодних людей у західні області й допомога тамтешніх неколгоспізованих селян врятували їх від голодної смерті. нарешті, вже в перші роки після закінчення війни Москва розпочала нову хвилю репресій проти «українського буржуазного націоналізму». Була ліквідована греко-католицька Церква в Галичині й на Закарпатті, а її ієрархи репресовані. Українських мистців (кінорежисера Олександра Довженка, поетів Максима Рильського й Володимира Сосюру, прозаїка Юрія Яновського та інших) більшовицька влада звинувачувала в проявах «українського буржуазного націоналізму».

За певні здобутки нашого народу після Другої світової війни можна вважати те, що Українська РСР стала однією із засновниць Організації Об'єднаних Націй і членом інших впливових міжнародних організацій, хоч про її самостійність на міжнародній арені не могло бути мови, а також об'єднання значної частини українських етнічних земель у межах «союзної республіки». Москва навіть дала дозвіл на створення в Україні зовнішньополітичного та оборонного відомств, хоч незабаром друге відомство фактично ліквідоване, а формально начебто існувало. Після смерті Сталіна розпочалася непрогнозована для партійного керівництва «відлига». Зрештою, воно вже побачило безперспективність жорстокої політики в національному питанні, хоч офіційно заявляло про його «повне й остаточне розв'язання» в СРСР. Цей суперечливий період можна назвати *періодом придушеного національно-культурного відродження*. Москва переконалася, що наш народ навіть у найтяжчий період зберіг життєву енергію. Рух *шістдесятництва*

засвідчив духовний потенціал українства, який проявився в літературі, живописі, музиці, кіномистецтві, що загрожувало партійному принципу так званого «соціалістичного реалізму». Незабаром цей рух був осуджений на партійному рівні й почалися репресії проти тих, хто виступав на захист національних прав.

У політичній сфері Москва почала наголошувати на особливій ролі України в СРСР і всьому радянському блоці. До цього підштовхнуло відзначення так званого «300-ліття возз'єднання України з Росією», до якого компартійне керівництво видало відомий директивний документ. С.Бандера писав: «Тепер Москва хоче надати українським поселенцям (в інших «союзних республіках». — О.Г.) характер колонізаторів й носіїв большевицького імперіалізму нарівні з москалями. Відповідні почуття мають бути викликані створюваним враженням про кондомінацію України з Росією» (Бандера С. Перспективи української революції /Степан Бандера.—Мюнхен, 1978.-- С.419). Як наслідок виграла більшовицька Москва: *по-перше*, вона використовувала українців як слухняну силу для проведення власної імперської політики; *по-друге*, викликала ненависть азійських, кавказьких і балтійських народів проти українців, послаблюючи таким способом перспективи спільної антибільшовицької боротьби; *по-третє*, підтримувала національно-визвольну боротьбу самого українського народу; *по-четверте*, сприяла змосковщенню української людності не лише поза межами України, а й у середині республіки. Посиленню змосковщення служила партійна настанова, яка надавала батькам право вибирати мову навчання своїх дітей у школі. Як наслідок українські школи переводили на російську мову викладання.

Обґрунтовуючи антиукраїнське спрямування концепції кондомінації України з Росією, С.Бандера протиставляє їй «найважливіші цілі антибольшевицької боротьби на Україні: 1.знищення большевицького панування; 2.вилучення України з СРСР і ліквідацію російської імперії взагалі; 3.ліквідація комунізму, компартійної системи і режиму; 4. відновлення самостійної Української держави в національних, етнографічних кордонах з демократичною системою урядування, яка гарантувала б всім громадянам України демократичні свободи в усіх ділянках життя, а головню в ділянці духового, культурного, політичного, соціального

буття» (Там само.—С.615). Ідеолог українського національного визволення наголошував на «більшевицькому наступі на нації, щоб їх розкласти і перетворити в бездушну отару советських людей», уморити в людині національну свідомість і національні почуття» (Там само.—С.413).

Підтвердженням таких висновків була національна політика Москви в період так званого «застою», що остаточно виявила хиби більшовицької системи. Як наслідок бездумного експерименту український народ став жертвою техногенної катастрофи на Чорнобильській атомній електростанції, побудованій неподалік від столиці республіки.

Намагання компартійного керівництва врятувати імперію підтвердило ненормальність самого її існування. Із середини 80-х років розпочинається *період національно-політичного відродження*. Компартійне республіканське керівництво змушене було визнати державний статус української мови як мови титульної нації. На противагу відродженню в 60-х роках цей рух вже із самого початку набув політичного характеру. Виникають масові громадсько-політичні організації. Насамперед треба згадати Українську Гельсінкську Спілку, Товариство рідної мови імені Т.Шевченка (тепер – Всеукраїнське Товариство «Просвіта»), Всеукраїнську правозахисну організацію «Меморіал», Народний Рух України тощо. Організуються національно-патріотичні партії. Легалізує свою діяльність Українська Греко-Католицька Церква, яка перед тим провела мирну акцію в імперській столиці Москві. Повертається на рідні землі Українська Автокефальна Православна Церква.

Позитивний вплив на патріотизм нашої людності мали такі акції, як масовий похід українських греко-католиків до своєї найбільшої святині в місті Львові, «жива хвиля» між Києвом і Львовом на честь роковин Акту Злуки УНР і ЗУНР, святкування 400-ліття українського козацтва. Після перших *напівдемократичних* виборів національно-патріотичні парламентарі організуються в Народну Раду і домагаються схвалення важливих законів, спрямованих на національне державотворення. Серед них перше місце належить Декларації про державний суверенітет України, схваленій 16 липня 1990 року.

Таким чином, проголошення України як незалежної держави – це не лише наслідок міжнародної констеляції на початку 90-х років, а насамперед логічне завершення національно-визвольної боротьби упродовж цілого століття. Воно створило умови для консолідації нації на нових засадах, що вимагають утвердження національного суверенітету.

В и с н о в к и

1. Комуністична концепція суспільного розвитку зазнала краху. Основним суб'єктом світового історично-суспільного процесу виступає нація, а не клас, як намагалися переконати прихильники історичного матеріалізму.
2. У західній науці про націю існують різні підходи до неї, на які спиралися наші націологи в країнах поселення українців, а тепер – вчені на батьківщині.
3. Визначаючи *націю*, доцільно встановити її співвідношення з поняттями «*етнос*», «*народ*», розрізнити *домодерну* й *модерну* нації. Українська нація в нинішньому розумінні була започаткована національною революцією під проводом Богдана Хмельницького, але чужоземне поневолення пригальмувало її модернізацію.
4. Розрізнення понять «*нації*» та «*модерної нації*» вимагає обґрунтування ознак останньої. Модерні нації поділяються на *етнічні*, *політичні* й *повномасштабні*.
5. Проголошення незалежності України лише створює передумови для консолідації нації, але не дає належних гарантій для логічного завершення розпочатого процесу.
6. Виникнення націй зумовлює національне питання, під яким розуміють комплекс проблем, що охоплюють різні сфери (культурну, політичну, ідеологічну, релігійну, правову, економічну). Лише утвердження державної самостійності нації гарантує прогресивний розвиток національної спільноти.
7. Українці як національна спільнота упродовж цілих століть боролася за визволення й відновлення державності. Саме з таких позицій треба характеризувати проголошення незалежності 24 серпня 1991 року.

Лекція 3. Генеза української нації

Відсутність упродовж кількох століть власної держави зумовила нинішнє нерозуміння походження української нації не лише за межами нашої країни, а й на батьківщині. Причина в тому, що після Полтавської трагедії Україна не сприймалася на світовій арені як повноправний суб'єкт міжнародного права. До фальсифікації україногенези чимало спричинилася агресивна російська пропаганда, яка ще й нині заперечує окремішність нашої національної спільноти, трактуючи українство як «неповноцінну» частину російського народу. Звідси – хибне уявлення про українців як начебто «несподівану націю».

Підневільне становище України завдало тяжкої шкоди національній пам'яті. На це звертає увагу український історик Леонід Залізник, який пише: «Історична свідомість етносу є потужним консолідуючим фактором – народ, який не знає своєї історії та забуває власне минуле, не має майбутнього, він приречений зійти з історичної арени» (Залізник Л. Походження українців: між наукою та ідеологією/Леонід Залізник.—К.: Темпора, 2008.—С.10). Упродовж кількох століть московські фальсифікатори історії нав'язували українцям концепції про «спільну колыску трьох братніх східнослов'янських народів», про «спільну давньоруську народність», про «запізніле» виникнення українців, про «споконвічне» прагнення нашого народу до «возз'єднання» з Росією тощо. Як наслідок противники українства підмінювали й підмінюють наукові проблеми ідеологічними конструкціями.

Окрім цього, в самій Україні доморощені «дослідники» силкуються переносити на національний ґрунт західні концепції нації, що ігнорують складнощі націєтворення на наших землях.

3.1. Концепції походження українського народу

Доконечно зазначити, що як національна спільнота українці не належать до східних слов'ян, бо за своєю мовою вони ближчі західним і південним слов'янським народам, ніж москалям, що видають себе за східних слов'ян, хоч дослідження їхньої генези породжує суттєві сумніви. Водночас треба наголосити, що географічно, геополітично, цивілізаційно й культурно Україна

належить не до Східної Європи, що насправді є синонімом нинішньої Росії, а до Східно-Центральної Європи, адже центр континенту географи визначають на нашій території.

Московська пропаганда нав'язувала українцям не тільки такі хибні уявлення, а й постійно накидала нам почуття меншовартості (неповноцінності) порівняно з іншими європейськими народами. Такий задум вів до вивищення москалів, яких ще називають росіянами за політонімом: їм «надавали» статус «старшого брата» порівняно з українцями й білорусами як «молодшими братами». Нинішні московські імперіалісти йдуть ще далі, заперечуючи самостійність українців як етнічної спільноти.

Протилежністю московським імперським концепціям слід назвати різні вигадки доморощених аматорів, що ігнорують реальні історичні факти. Варто погодитися з таким висновком вітчизняного історика Кирила Галушка: **«ширий патріотизм не потребує вигадок, адже українська минувшина й так достатньо багата і цікава, щоб дозволити нам уникати позанаукових фальсифікацій, заснованих на почутті власної меншовартості, а наукове сумління наших істориків має зобов'язати їх сформулювати й утвердити в сучасному суспільстві власне українське бачення історії всупереч давно усталеному, а сьогодні оновленому й активно пропагованому імперському міфу»** (Галушко К. Привід для подальших дискусій/Кирило Галушко//Залізняк Л. Походження українців: між наукою та ідеологією.—К.: Темпора, 2008.—С.6). Треба наголосити, що з'ясування україногенези стосується не лише усвідомлення нашим народом своєї ідентичності. Не менше значення має його вплив на боротьбу за національне самозбереження, що логічно доводить до розуміння доконечності власної національної держави.

Коли йдеться про етногенезу українства, то треба зважати на комплекс властивих ознак, що відрізняють його від інших етнічних спільнот. Водночас не слід забувати, що **«принципово неправильно плутати час зародження українського народу з появою його далеких і непрямих предків»**(Залізняк Л. Там само.—С.11). Таке застереження історика надзвичайно важливе, позаяк останнім

часом з'явилося чимало аматорських «досліджень», автори яких асоціюють нинішніх українців з трипільцями чи арійцями. Дилетанти спекулюють на окремих ознаках, а навіть обмежуються якоюсь однією ознакою. Як наслідок предків українців «знаходять» у Шумері, Анатолії чи навіть у джунглях Африки, а дехто шукає спорідненості українців з етрусками, індусами, персами чи далекими китайцями. Свого часу в гейбіісторичному романі письменник намагався переконати, що слов'янами були гуни, а їхній проводир Атила – це начебто типовий українець Богдан Гатило. Дехто з журналістів запевняв, що місто Єрусалим побудували руси, цебто давні українці.

Безумовно, предками українського народу, як зазначає Л.Залізник, були різні народи, що відомі з давньої історії (сармати, скіфи, зарубинецькі племена, кіммерійці, трипільці, праарійці й чимало інших). Проте треба розрізняти безпосередніх предків від далеких родичів, етногенезу від культурогенезу. Звісно, не всі названі народи причетні до етногенезу українців, хоч з погляду культурогенезу певна спадковість з ними безсумнівна. Наш історик зазначає, що для визнання безпосереднім предком українців доконечне визначення такого єдиного етнічного цілого, між яким й українським етносом простежується **«безперервна тяглість етноісторичного розвитку»**, **«культурно-історична безперервність»** (Там само. –С.11, 12).

Ще одне зауваження стосується початку україногенезу. Як вказує Л.Залізник, він має «відповідати загальноєвропейським історичним законо-мірностям і тим же хронологічним рамкам, що й інших етносів помірної Європи»(Там само. – С.11). Серед таких названі поляки, чехи, німці, англійці, французи. Отож, не варто трактувати україногенезу як чогось виняткового у загальноєвропейському етнічному процесі. Такий висновок має особливу цінність насамперед тому, що розбиває українофобські вигадки традиційних московських концепції, реанімованих нинішніми ідеологами російського імперіалізму.

Однак така версія не єдина, адже на оригінальність у поясненні походження українського народу претендують не лише фахівці з вітчизняної історії, а й

згадані «романтичні аматори», зокрема белетристи, неофіти-політики, інші далекі від історичної науки «дослідники». Користі від них жодної, а шкода чимала, бо на їхньому невігластві спекулюють не лише російські українофоби. Отож, Л.Залізник розглядає такі **три найпопулярніші концепції походження українців**: *трипільсько-арійську* (3-2 тис. до Р.Х.), *ранньосередньовічну* (VI-VIII ст.), *пізньосередньовічну* (XIV –XV ст.) (Там само.-- С.12).Окрім них, виділяються й інші концепції, яким буде приділена увага згодом.

Історик наголошує на заполітизованості, хоч можна твердити й про заідеологізованість, першої й останньої концепцій пропри їхній недостатній науковій аргументованості. Заідеологізованість третьої концепції спрямована на перекручення україногенези в інтересах російського (царського, радянського, пострадянського) імперіалізму. Саме на ній ґрунтувалася історія радянського періоду. Згідно з цією концепцією, після монголо-татарської навали починає формуватися українська народність, що охоплює приблизно півтисячоліття (від другої половини XII ст. до середини XVII ст.).Офіційні історики пояснювали: «Монголо-татарська навала посилила відособлення Північно-Східної Русі від Південно-Західної, а загарбання південно-західних земель польськими, литовськими, угорськими феодалами ускладнило процес їх внутрішнього розвитку»(Історія Української РСР: У восьми томах, десяти книгах /Історія.—К.:Наукова думка, 1979.—Т.1, кн. 2. – С.186-187).Цей історичний час такі історики поділяли на три етапи. На першому етапі (друга половина XII і XIII ст..) Русь ще зберігала «відносну політичну єдність», на другому етапі (XIV – середина XVI ст.) «основна частина південно-західних (українських) земель підпала під владу польських і литовських феодалів», на третьому етапі (друга половина XVI – середина XVII ст.. – створюються «передумови єдиного внутрішнього, тобто національного, ринку на більшій частині території України» (Там само.—С.187).

Як видно, цей поділ ґрунтується на такому визначенні народності: «Народність – своєрідна етнічна спільність, яка в силу об'єктивних умов історичного розвитку складається з різних класів. Саме трудящі маси, творці матеріальних і духовних цінностей, становили її силу. В той же час експлуататорські класи не раз нехту-

вали інтересами народності задля збереження своїх привілеїв» (Там само.—С.195). Отож, народність потрактована як етнічна спільність, але фактично зводиться до соціальної спільноти, хоч ще до цього стверджувалося, що «на всіх згаданих етапах поступово формувалися основні риси української народності: територія, мова, економічна спільність, психічний склад» (Там само.—С.187).

Після цього виникають серйозні запитання, відповіді на які суперечать таким притягненим за волосся марксистським методам. *По-перше*, незрозуміло, чому при роз'єднаності українських земель і поневоленням людною чужими державами створилася спільна народність, а не виникло кілька етнічних спільнот. *По-друге*, твердження про економічну спільність не витримує жодної критики, адже про неї не могло бути мови при роз'єднаності українських земель, поневолених чужими державами. *По-третьє*, у таких історичних умовах не міг запанувати єдиний психічний склад серед населення, що перебувало в різних державах.

Як зазначає Л.Залізник, російський історик В.Ключевський називав князя Андрія Суздальського (Боголюбського) «великоросом», який вперше вийшов на історичну арену» (Залізник Л. Там само.—С.13). Якщо зважити, що цей князь перебував при владі з 1157 до 1174 рр., то логічно доходимо висновку, що російський (московський) етнос появився ще до середини XII століття. Як відомо, війська цього князя 1169 р. зруйнували Київ, бо північний володар не визнавав зверхності великокняжої столиці. Отож, доходимо висновку, що не тільки дві окремі народності, а й дві протилежні нації існували задовго до монголо-татарської навали.

Ще більший подив зумовлює такий висновок: «Виникнення й розвиток української народності свідчили про утворення сталої, консолідованої єдності, що набула нової якості у зв'язку із зміною історичних умов. У період розкладу феодального ладу й зародження нових, капіталістичних відносин розпочався процес перетворення української народності в буржуазну націю» (Історія Української РСР.—Т.1, кн..2.—С.196). Якщо зважити, що формування української народності начебто завершується в середині XVII ст., то логічно доходимо

висновку: лише тоді розпочалося формування української нації, а це вже не Пізнє Середньовіччя, а Новий час, який започаткований наприкінці XV століття. Прихильники **першої концепції** намагаються переконати, що безпосередніми предками українців слід вважати трипільців та арійців. Л.Залізняк наголошує: **«Значення Трипільля у первісній історії України полягає в тому, що саме з ним пов'язана остаточна перемога відтворюючої економіки на сучасних українських землях у IV тис. до н.е.»**(Залізняк Л. Там само.—С.16). Як прибульці з півдня трипільці принесли на наші землі хліборобство, з досвідом якого ознайомилися місцеві мисливці та рибалки. Контакти трипільців з аборигенами зумовили формування на цих просторах **праїндоевропейської мови й культури**.

Історик звертає увагу на те, що трипільці як представники балканської протоцивілізації VII—IV тис. до Р.Х. не були індоевропейцями, тому не можуть визнаватися прямими і безпосередніми предками українців як одного з індоевропейських народів, хоч і мали вплив не лише на культурогенезу, а й етногенезу українського народу. Змішування степових аборигенів з прибулими трипільцями спричинилося до появи **українського антропологічного типу**. До цього антропологічного типу, який називається *адриатичним*, належать також словаки, серби, хорвати, словени, чорногорці. На противагу їм поляки, білоруси і москалі – це представники *віслянського* антропологічного типу. Чи не доказ того, що концепцію приналежності українців до східних слов'ян слід вважати примітивною ідеологічною фікцією московського імперіалізму? Найбільше підстав для того, щоб трактувати українців як **центральнослов'янський народ**, різною мірою подібний не лише зі східними, а й західними й південними слов'янськими народами.

Аналогічний доказ випливає з версії, що «предки українців виділилися безпосередньо з праслов'янської сім'ї», бо «головні характеристичні риси української мови, які відрізняють її від мови великоруської, ми зустрічаємо вже в перших пам'ятках нашого письменства, і що цілий ряд основних звукових явищ україн-

ської мови наближає її більш до сербської, ніж до великоруської мови». (Дорошенко Д. Нарис історії України /Дмитро Дорошенко.—Львів: Світ, 1991.—С.38). Ще в середині минулого століття український вчений **Віктор Петров** дійшов принципового висновку, що «трипільці належать до т.з. «передньо-азійського» антропологічного типу», «є представниками арменоїдного (баскоїдного) типу» (Петров В.Розвідки/Віктор Петров.—Т.2. – К.: Темпора, 2013.—С.1009). Далі вчений відповідає на питання етногенези нашого народу: «...Між нами й людністю неолітичної України лежить кілька перейдених нашими предками епох, кілька етнічних деформацій, ступнів розвитку, оформлюваного в проявах різних, часто протилежних тенденцій розвитку і одночасно пережитих криз» (Там само.—С.1011). Такий самий зв'язок існує між неолітичною Європою та нинішніми європейськими народами й культурами.

Так само нема підстав визнавати українців прямими, безпосередніми спадкоємцями **праарійців**, легендарних арійів, цебто тих індоєвропейців, що переселилися з нашого півдня в північну Індію та Іран у середині II тис. до Р.Х. Арії (арійці) належать до східної групи індоєвропейських народів. Вони споріднені зі скитами й сарматами, деякими народами Центральної Азії, Індії, Афганістану, Ірану, Кавказу та іншими. Проте українці – це інша група індоєвропейських народів.

Як підсумок можна вважати таке твердження Л.Залізняка: **«Трипільська та арійська версії походження Українців є типовим прикладом історичної міфотворчості, бо надто погано аргументується науковими фактами. Вони є породженням, з одного боку, щирого патріотизму та зрозумілої недовіри до офіційної науки, а з іншого, --постколоніального комплексу меншовартості й аматорства»** (Залізняк Л.Там само.—С.31-32).

До міфотворчості слід віднести концепцію про так звану священну Аратту, яку ще називають Оратанією. Її «відкрив» на наших землях «народний академік» Юрій Шилов, який вважає, що вона втілена в трипільській археологічній культурі (https://uk.wikipedia.org/wiki/Українська_Аратта). Традиції цієї найдавнішої докласової, общинної цивілізації, як «золотого віку людства», начебто зберегло українське козацтво, втіливши їх у «Пактах й Конституції законів та вольностей

Війська Запорізького», що увійшли в історію як «Конституція Пилипа Орлика» (1710 р.). Щоправда, дослідники трактують самого Шилова як ідеолога нинішнього слов'янофільства з негативним ставленням до українського національно-визвольного руху й нашої національної культури. Ще наприкінці минулого століття він очолював «научно-культурний центр Російського общенародного движения, которое выступает за объединение народов СССР в единое экономическое пространство и оборонный союз на территории бывшего СССР» (Залізник Л. Від склавинів до української нації.—К.: Бібліотека українця, 2004.—С.92). Щоб показати справжню суть подібних вигадок, Л.Залізник уважає за доцільне «побільше й частіше розповідати зацікавленій публіці про результати реальних досліджень у царині археології та давньої історії» (Залізник Л. Походження українського народу. Аналіз концепцій /Леонід Залізник// Новітні міфи та фальшивки про походження українців. – К.: Темпора, 2008.—С.111).

Друга (ранньосередньовічна, ранньослов'янська) концепція генези українського народу виходить з того, що українці як окремий етнос виникли в середині 1 тис. від Р.Х., що синхронізується з появою **«інших народів, розташованих у зоні безпосереднього впливу Римської імперії – французів, іспанців, англійців, німців, румунів, чехів, поляків»** (Залізник Л. Там само.—С.33).

Такого погляду дотримувався наш великий історик Михайло Грушевський.

До речі, саме північно-західні землі України вчені вважають прабатьківщиною слов'янства. Археологія доводить, що найдавніші слов'яни з'явилися ще до нашої ери в Середньому Подніпров'ї, на Волині й Верхньому Дністрі, як підтверджує **зарубинецька культура** (Там само.—С.35). Її творила людність, що названа **венетами**. Навала **готів** розколола праслов'янську зарубинецьку культуру на **подніпровську(східну)** й **прикарпатську(західну)**. Як наслідок утворилися дві етнічні спільноти: **анти** в лісостеповій зоні та **склавини** в Північно-Західній Україні (Там само.—С.39). М.Грушевський посилається на грецьких письменників, а вони зазначали, що анти «сиділи над Дністром і далі на схід, над Дніпром і далі до Азовського побережжя»(М.Грушевський. Ілюстрована історія України/Михайло Грушевський. – Київ—Львів, 1913.—С.31-32).

Після відступу готів на південноукраїнські терени прийшли войовничі **гуни**, які згодом рушили за Дунай, що створило можливості для «міграції антів і склавинів з України на Нижній Дунай», цебто у володіння Візантії (Залізник Л. Там само.— С.39).

Сучасні археологічні дослідження дають підстави для висновків про докорінну відмінність історичного коріння праукраїнців порівняно з прабілорусами й прамоскалями. Л.Залізник зазначає, що предками українців були склавини Прикарпаття й Волині, а білоруси й москалі формувалися на Подесенні й берегах Верхнього Дніпра. Звідси – висновок про відмінні історичні шляхи розвитку названих народів ще в першій половині I тис. до Р.Х., що спростовує твердження ідеологів російського імперіалізму, начебто відмінності між українцями, білорусами й москалями спричинені лише монголо-татарською навалою. На нашу думку, треба звернути увагу на такі висновки історика:

--«українці є прямими спадкоємцями мовних особливостей ранньослов'янської спільноти»;

-- «слід розглядати слов'яногенез як відокремлення слов'янських народів із праслов'янського генетичного дерева, яке по суті є проукраїнським, оскільки ще з Vст. зростало на українських землях з центром на Волині»;

-- «коріння українського етносу -- в Середньому Подніпров'ї, на Волині та в Прикарпатті сягає середини I тис. н.е.» (Там само.—С.43).

Такі висновки нашого вченого заперечують російську імперську концепцію про єдину давньоруську або східнослов'янську мову.

Третя (пізньосередньовічна) концепція етногенези українців, на що вже зверталася увага, відзначається особливою заідеологізованістю. Вона ґрунтується на концепції давньоруської народності, що «є останньою формацією імперських претензій на києворуську спадщину шляхом заперечення прямого генетичного зв'язку українців з південними русичами X-XIII ст.» (Там само. – С.48). В основі такої народності, як твердили історики тоталітарного періоду, «лежали спільна територія, єдина мова, спільна культура, тісні економічні зв'язки. Протягом усього періоду існування Київської Русі давньоруська народ-

ність, що була спільною етнічною основою трьох братніх слов'янських народів – російського, українського і білоруського, розвивалася шляхом подальшої консолідації» (Історія Української РСР.—Т.1, кн.1.—С.276). Хибність останнього твердження очевидна. *По-перше*, як доказують історичні й археологічні дослідження, давньоруська народність – це **ненаукова фікція**. *По-друге*, теза про спільну етнічну основу українців, білорусів і москалів спростовується достовірними фактами, про що вже йшлося. *По-третє*, треба розрізняти офіційну мову держави й централізованої Церкви від мови окремих етнічних спільнот. Нарешті, *по-четверте*, розвиток трьох народів (українців, білорусів і москалів) аж ніяк не підтверджує «подальшої консолідації», що спростовує тривала боротьба українців проти московського (російського) поневолення, зневаження царизмом умов Переяславської угоди 1654 року. М. Грушевський писав: «В 1658 році, за наступника Хмельницького гетьмана Виговського, оголошено українську ноту до європейських держав – гетьманське правительство оповіщало їх, що лукава і зрадлива політика московська змусила його розірвати уложену спілку, скинути зверхність царя і за поміччю сусідніх держав обстоювати незалежність України від Москви» (Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть/М.Грушевський.—К.: Т-во «Знання» України, 1991. – С.43-44).

Хоч концепцію єдиної давньоруської народності розкритикували провідні радянські історики повоєнного часу, вона була утверджена на офіційному рівні ЦК КПРС в «Тезах про 300-річчя воз'єднання України з Росією» (1954 р.). Звісно, говорити в середині XVII ст. про Росію не було жодних підстав, адже так вона почала називатися лише в наступному столітті. Не витримує критики положення про «воз'єднання», яке спростовується аргументами на користь другої концепції україногенези. Окрім цього, нав'язування на офіційному рівні антинаукових концепцій суперечить здоровому глузду, але така була практика компартійного (більшовицького) тоталітаризму. Проте нині така декретована на компартійному рівні історія запанувала при путінському режимі в Російській Федерації.

Звісно, українські історики змушені були дотримуватися партійної настанови, хоч і з різних причин. Отож, не варто ставити на один рівень антиподів К. Гуслистого і П.Толочка. Останній, як відомо, пропагує хибну концепцію навіть після розпаду СРСР. Проте українські історики в країнах поселення не визнавали концепції давньоруської народності.

Окрім названих концепцій, треба наголосити, що в 1930 році особливий погляд на генезу української нації висловив історик **Мирон Кордуба** (1876—1948 рр.). У невеликій за обсягом статті «Найважливіший момент в історії України» вчений стверджував, що «природна еволюція» східнослов'янських племен привела б до перетворення їх в окремі «народності», але цьому завадило створення єдиної Руської держави. Відцентровим тенденціям протистояло поширення християнства з його «централістичною організацією». «Спільна держава, спільна віра і спільна літературна мова стають могутніми підвалинами, на котрих розбудовується одна, спільна, загальноруська, коли не нація у повному значенні цього слова, так, скажімо, культурна сфера» (Кордуба М. Найважливіший момент в історії України /Мирон Кордуба //Літературно-науковий вісник.—1930- Ч. 4.— С.540). Безумовно, ставити на поряд поняття «нація» і «культурна сфера» недоречно.

За «найважливіший момент в історії України» Кордуба вважає литовську «мирну окупацію», бо в її умовах твориться єдина українсько-білоруська нація, яка згодом розділяється до дві окремі спільноти (українську й білоруську). На думку вченого, литовська «мирна окупація» запобігла захопленню українських земель Московою, яка проводила «збиральницьку» політику. З московської (російської) концепції логічно випливає спадковість між Київською великокняжою державою й Московським князівством, хоч його основне населення становили фінно-угорські народи. Водночас М.Кордуба синхронізує виникнення української нації з часом, який нав'язує третя (пізньосередньовічна) концепція україногенези.

Проти московської концепції історик Степан Смаль-Стоцький аргументував: «Українська нація, викована в старій Київській Русі, показала твердішою, ніж зуб часу століть, що шарпав аж до крові на всі боки її організм. Тратила вона

князів, шляхту, цілі верстви інтелігенції, великі маєтки, здобутки культури, народ зберігав і зберіг духові надбання з-перед тисячоліть і стоїть як той дуб та все наново випускає зелені парості, все наново поповнює ряди борців за свою волю»(Откуда есть Русская земля/Откуда.—Прага, 1931.—С.7).

Дискусія, спричинена статтею М.Кордуби, засвідчила, *по-перше*, доконечність перегляду методологічних засад україногенези, а *по-друге*, настійну потребу використання здобутків західної націології.

3.2.Наукові засади української етногенези

Як зазначає Лев Ребет, становлення української нації, подібно до інших таких самих спільнот – «це вислід довгого простійного, історичного і глибинно-соціального процесу» (Ребет Л. Формування української нації/Лев Ребет.—Мюнхен: Сучасна Україна, 1951.—С.3). Дещо інакше до цього питання підійшов Віктор Петров, уточнивши: «В питаннях етногенези вирішальне слово належить не історикам, дослідникам передісторичних процесів, а передісторикам, дослідникам, що вивчають передісторію, отже, насамперед археологам» (Петров В. Розвідки/Віктор Петров. —Т.2.—К.: Темпора, 2013.—С.1001).

Попри неоднозначність підходів, цебто дотримання концепції автохтонності чи імміграційності українського народу на етнічних землях, дослідники змушені приділяти увагу давньому часу. Етногенеза охоплює тривалий період. Любомир Терлецький наголошує, що формування народів може обіймати більше 10 століть. Далі він застерігає, що «у процесі етногенезу народів суто антагоністичного класового поділу ще не було. За рабовласництва той поділ був позаетнічним, за феодалізму і капіталізму – внутріетнічним, що, однак, вже не могло порушити єдності давно сформованих народів» (Терлецький Л. Етногенез українського народу /Любомир Терлецький.—Львів: Інтелект-Бізнес, 2007.—С.25).

Для аналізу етногенези українського народу засадниче значення має те, що «наш світ є світом націй, які співіснують, змагаючись між собою за місце під сонцем» (Залізняк Л.Л. Від склавинів до української нації /Леонід Залізняк.—К.: Бібліотека українця, 2004. – С.3). Переконливим доказом цього був розпад СРСР як «останньої великої імперії». За тоталітарного режиму Москва гальмувала

дослідження української націогенези, а без усвідомлення цього процесу неможливо «відбудувати незалежну державу – власний дім, без якого український народ приречений зійти з арени історії» (Там само.—С.4).

Зазвичай етногенезу нашого народу розпочинають з **Трипільської культури**, яку доцільніше назвати *цивілізацією*, позаяк йдеться про своєрідну упорядкованість людського життя. У цей архаїчний період давня Україна «входила в загальне коло тодішнього культурного світу, що в ньому панівне місце належало країнам Месопотамії й Єгиптові» (Петров В. Там само. – С.1007). Культурні зв'язки українців з традиціями Трипілля незаперечні, на що звертали увагу наші дослідники, починаючи від Вікентія Хвойки, а згодом Вадима Щербаківського.

Трипільська епоха завершується на межі III і II тис. до Р.Х. Звісно, не можна погодитися з твердженням В.Петрова, що тоді «трипільська культура зникає на теренах України» (Там само.—С.1012), адже в такому разі нема підстав обґрунтовувати культурогенезу українців від трипільських часів. Зрештою, таке твердження суперечить висновку вченого, що «саме в II тисячолітті (до Р.Х. – О.Г.) відбувається на Україні процес змішання тубільної людности Трипільської культури з новою людністю, репрезентованою в культурі й культурою шнурової кераміки» (Там само.—С.1019-1020). Треба мати на увазі, що **післятрипільська епоха** досліджена ще недостатньо.

Відтак настає **скитська епоха**. Якщо Трипілля було «суцільно хліборобським», то тепер на перше місце виходить вершництво-скотарство, хоч хліборобство не зникає. За скитських часів пожвавлюється містотворення й відокремлення міста від села. Доконечність спільної боротьби проти персів сприяла зближенню скитів з еллінами. Отож у V-IV ст. до Р.Х. розпочинається **антична епоха**, а з нею приходить матеріальна культура античного світу. Вона триває до V-VI ст. від Р.Х. З II ст. до Р.Х. скити зникають на українських землях під натиском сарматів. «За античної доби в I-Vст. по Різдві Україна консолідується... в тих самих територіальних межах, що згодом стануть етнографічними межами українського народу» (Там само.—С.1047). Як зазначає далі В.Петров, антична доба на

українських землях закінчується в IV-V ст., а в V-VI ст.їй на зміну приходить **слов'янська доба**.

Для аналізу етногенези українців засадниче значення має зваження природних зон нашої землі, які магнетували до різних культурно-історичних центрів континенту. Л.Залізняк розрізняє на українській території «три провінції, які за своїми етногенетичними зв'язками були спрямовані в різні напрями»: **Північно-Західна Україна**, цебто Полісся з прилеглими регіонами Волині й Поділля, контактувала з Південною Балтією; **Південно-Західна Україна** зазнавала впливу Балкан; степовий **Південний Схід** і частково **Південь** вважалися західною сферою азійських скотарів-номадів (Залізняк Л. Від склавинів до української нації.— С.22). Такі особливості України впливали і впливають на історичний розвиток України. Звідси – очевидність штучної переорієнтації наших етнічних земель винятково на Схід, до чого особливо спричинився Петро I, а через два століття так само діяли московсько-більшовицькі поневолювачі.

Після проголошення незалежності Україна переживає болісний процес повернення до природної орієнтації. Історик наголошує на «важливості прогресивного впливу на українські терени греко-римської цивілізації», чого не знали північно-східні фінно-угри, які в своєму розвитку «затрималися на стадії первісності» (Там само.—С.28, 29).

Названі провінції, як «культурно-історичні регіони первісної України», зазначає Л.Залізняк, трансформувалися в «три головні геополітичні провінції України-Русі, козацької та сучасної України»(Там само.—С.29). Південно-східна провінція як західна периферія азійського степу особливо негативно вплинула на історію цілої України, адже вона сприймалася як об'єкт мілітаризованих східних деспотій, починаючи від Золотої Орди, що руйнували українську державність. Згодом на наші землі зазіхали Османська імперія, Кримське ханство, а упродовж останніх трьох століть значних матеріальних і духовних втрат зазнав наш народ від Російської імперії як спадкоємиці Московського улусу Золотої Орди, відтак Радянського Союзу, імперії замаскованої під «союз рівноправних народів», а тепер – від пострадянської Російської Федерації.

Культурно-історичні провінції відповідають трьом складникам нашої національної ментальності. Юрій Липа наголошував на трьох первнях, що сформували обличчя української раси, її відрубність і «живлові традиції»: *трипільському*, *еллінському* і *готському* (Липа Ю. Призначення України /Юрій Липа.—Львів: Просвіта, 1992.—С. 104-114). Ще один дослідник Євген Маланюк наголошував на трьох первнях української культури: варязькій мілітарності, еллінському розумінню краси й азійській непевності. На мапі України він розрізняв «три виразні смуги: *ліс*—на півночі, *лісо-степ* приблизно на широті Київщини і *степ*, одне з дуже типових явищ нашої географії, що тягнеться до нашого *моря*, яке становить природно-географічну підставу нашої Батьківщини» (Маланюк Є. Книга спостережень /Євген Маланюк.—К.: Атіка, 1995.—С.89).

Звісно, названі смуги неоднаково впливали на формування української нації. На півдні й сході доводилося постійно вести боротьбу з войовничими степовиками. Коли вона послаблювалася, ці землі заселяла хліборобська людність з Волині, Прикарпаття й Полісся, розпочиналося українське відродження. Л.Залізник пише: «Показово, що і в новітні часи південь та схід України залишалися теренами нищення українства, а північний захід – невичерпним джерелом його відродження» (Залізник Л. Від склавинів до української нації.—С.31). Чергову спробу знищити українство в цих регіонах повторив Путін, намагаючись трактувати наші землі як Новоросію, цебто заперечуючи їх приналежність до України. Спекулюючи на культурно-історичних особливостях різних частин наших земель, нинішні російські імперіалісти пробують нав'язати Україні федеральний лад, щоб унезалежнити частини нашої етнічної території від Києва.

Політичні наміри московських українофобів очевидні. Як відомо, серед українців розрізняються діалектні й етнографічні групи. Слід назвати гуцулів, бойків, лемків, поліщуків, слобожан, донців, кубанців тощо. Проте різноманітні етнографічні групи існують серед інших народів. У національних мовах розрізняються різні діалекти. До польського етносу належать мазури, підгоряни, краків'яки тощо. Серед італійців вирізняються флорентійці, генуезці, сицилійці та інші. Особливою етнографічною строкатістю характеризуються німці. Не монолітні як

етнос і москалі, серед яких налічується десь 30 етнографічних груп. Найбільше вивчені помори, горюни, ліповани, камчадали, алтайські й забайкальські поляки, затундрені селяни, рускоустінці, тудовляни. Цікаво, що помори, які проживають у Архангельській і Мурманській областях, Республіці Карелії й Ненецькому автономному окрузі, на своєму об'єднаному з'їзді ще в 2007 році, заявили про своє право на самовизначення як корінного малого народу Росії.

Наявність етнографічних і діалектних груп аж ніяк не засвідчує їхньої етнічної окремішності. Л. Залізник зазначає: «...Якщо етнічна спільнота не має етнографічних груп, то скоріш за все вона є не окремим народом, а етнографічною складовою якогось іншого етносу» (Залізник Л. Від склавинів до української нації.— С.32). Аналогічно треба ставитися до поділу мови на діалекти. З цього випливає безпідставність домагань ідеологів «політичного русинства», що «обґрунтовують» окремішність русинів як «четвертого східнослов'янського народу».

Водночас різноманітність українського етносу, регіонів нашої національної території не може бути підставою для федералізації України, яку прагнуть нав'язати нам московські імперіалісти. Як зразок для нашої держави називають Швейцарію й Німеччину. Такі аналогії не доречні. Швейцарська конфедерація створена як об'єднання частин етнічних територій чотирьох народів (німців, французів, італійців і ретороманців), що становлять швейцарську політичну націю. Федеральна побудова нинішньої Німеччини зумовлена історично. Як відомо, на німецьких землях існували королівства, напівнезалежні курфюрства і герцогства, князівства і графства, вільні міста тощо, а в 1871 році була створена Німецька імперія.

Федералізація України не має під собою жодних підстав. Л.Залізник застерігає: «Українська історія свідчить, що спроби федералізувати Україну здійснювалися вороже налаштованими до неї зовнішніми силами або їхніми агентами всередині країни»(Там само.—С.34). Прихильники такої федералізації мають на меті знесилити політично децентралізовану Україну. Доцільно нагадати, що найбільше за федеративну побудову України виступає Москва, хоч сама утримує Російську Федерацію як надцентралізовану державу попри офіційну назву.

Звісно, треба зважати на особливості історії України минулих століть, коли наші землі були розділені імперіалістичними чи мікроімперіалістичними державами, що зумовило певну специфіку частин української людності. На цьому спекулювало московсько-більшовицьке керівництво, докладаючи зусиль для того, щоб протиставити так званих «східняків» іншій частині нашого народу – «західнякам», насамперед галичанам, рівень національної свідомості яких вищий, ніж в інших регіонах.

Зрозуміло, в нинішніх умовах з'ясування україногенезу на наукових умовах має важливе значення. Проаналізовані концепції етногенезу підтверджують слушність такого висновку: «Етногенез українців підлягав загальноєвропейським історичним закономірностям і відбувався у тих же хронологічних рамках, що й інших великих етносів помірної зони Європи. А це дає підстави екстраполювати добре вивчені закономірності етногенезу поляків, чехів, німців, англійців, французів на україногенез, корегуючи його з урахуванням універсальних загальноєвропейських історичних законів» (Там само.—С.59). Треба визнати рацію Л.Залізняка, що доконечно «розмежовувати конкретний етнічний організм із його прашурами», бо кожен етнос має багатьох попередників. Щоб визначити культурно-історичну безперервність розвитку якогось етносу, етнологія застосовує ретроспективний підхід. Як зазначає далі історик, «прашурами українців були склавини Прикарпаття та Волині, відомі археологам під назвою представників празької культури VI-VII ст.ст.» (Там само.—С.7)). Навіть більше: «прашури багатьох слов'янських народів у VI-VII ст.ст. вийшли з Північно-Західної України», що підтверджує спільність антропологічного типу українців зі словаками, сербами, хорватами, словенами (Там само.). При такому підході слов'яногенезу доцільно трактувати як розгалуження з V ст. праукраїнського генетичного дерева з центром на Волині. Звідси – надзвичайно важливий висновок: «Незмінність населення, безперервність історичного розвитку його культури та мови на згаданих споконвічних українських землях протягом останніх півтори тисячі років дає підстави припускати, що коріння українського етносу в Серед-

ньому Подніпров'ї, на Волині, у Прикарпатті сягає середини I тис. до н.е.» (Там само.—С.73).

Слід наголосити, що на початку VII ст. анти зникають з письмових джерел, бо вони після поразки від літописних обрив, яких вважають аварами, переселилися з наших земель за Дунай. Інша частина антів з'єдналася зі склавинами, що дає підстави твердити про їхню певну участь у генезі українського народу. Звісно, про провідну роль антів не йдеться. На цьому ґрунті виникли праукраїнські племена, згадані в літописі (деревляни, волиняни, великі (білі) хорвати, поляни, уличі, тиверці), що створили давню українську державу з центром у Києві, яка підкорила слаборозвинені племена фінно-угорських народів на землях Залісся, нинішньої Московії (Росії). «Тяглисть етно-історичного розвитку на українських етнічних теренах між Середнім Дніпром і Карпатами, від склавинів Волині V ст. через лука-райковецьку культуру до південних русичів IX—XIV ст. ст. і далі, до козацької України, дає підстави опускати коріння українського етносу на кінець V ст. н.е» (Залізняк Л. Від склавинів до української нації. – С.75).

Які висновки з такого твердження, що ґрунтується на найновіших дослідженнях українських вчених після проголошення незалежності й не знає впливу концепцій тоталітарного періоду? *По-перше*, вони засвідчують безперервність, історичну тяглисть розвитку українців на етнічних землях з кінця V ст. до наших днів. *По-друге*, наукові дослідження спростовують т. з. концепцію «давньоруської народності», що служить московським імперіалістичним інтересам і має політичним завершенням ідею «Русского мира». *По-третє*, вони відкидають старшинство москалів порівняно з українцями, цебто науково заперечують концепції т.з. «возз'єднання» українців з москалями. Звісно, певна частина давніх русичів брала участь у етногенезі москалів, але основну частину їх становили фінно-угорські народи, що засвідчує топоніміка навіть навколо Москви. *По-четверте*, історичні факти підтверджують давні джерела протилежності українців як представників європейської цивілізації москалям, що створили євразійську (російську, російсько-православну) цивілізацію.

Проте офіційні історики Москви й Петербургу не відмовилися від штучної, політизованої великодержавної концепції єдиного давньоруського народу, хибність якої очевидна (Залізняк Л. Від склавинів до української нації.—С.78-93). Розширене і довільне тлумачення на основі літопису твердження про Київ як «матір городів руських» зводиться до перекручення суті, бо останнє слово замінено словом «російських» ще аматором від історії, белетристом Н. Карамзіним. Наш історик Л.Залізняк нагадує висновки столітньої давнини російських дослідників К.Кавеліна, В.Ключевського, А. Преснякова. Вони аргументують роль «русифікованих фіннів» у творенні москалів як окремого етносу, фактично спростовуючи їх претензії на статус «старшого брата», наголошують на його джерелах у Володимиро-Суздальщині XII-XIV століть. Окрім того, не підлягають запереченню «монголо-татарські впливи» на етногенезу москалів, від яких відштовхується історично-політологічна течія т.з. «євразійства».

Ще в перше десятиліття більшовицького панування не було жодного сумніву в правильності тези М.Покровського, який вважав «Київську Русь Малоросією, тобто Україною», але з «перемогою російських націонал-комуністів на чолі з Й.Сталіним над інтернаціонал-комуністами Л.Троцького ідеологи СРСР поступово повертаються до шовіністичних концепцій Російської імперії» (Там само.—С.82). Ще більше роздмухала шовіністичні настрої серед офіційних істориків відома теза Сталіна з глорифікацією ролі москалів у перемозі над гітлерівською Німеччиною, що підспудно знецінювала внесок українського народу в боротьбі проти нацизму.

Як уже зазначалося, завершенням концепції про «спільну давньоруську колиску росіян, українців і білорусів» були вже згадані затвержені компартійним керівництвом «Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією» (1954 р.). «Так проблема була переведена з наукової у політичну площину і усяка дискусія на цю тему в Радянському Союзі стала неможливою» (Там само.—С. 83). Новітні «об'єдинителі» відкинули наукові концепції не тільки українських, а й російських істориків минулого століття, змагалися між собою за «правильність» вигаданого свого «варіанта єдинства». Доходило до того, що спадкоємицею

нашої Київської великокняжої держави була офіційно проголошена «Великая Россия» з її майбутніми централізаторськими (загарбницькими) прагненнями.

Висновок Л.Залізняка про «наукові вправи ЦК КПРС» сформульований у такому положенні: «Отже, декретований ЦК КПРС міф про «давньоруську колиску трьох братніх народів» є радянською модифікацією імперського міфу про «Москву -- третій Рим». Ця свідомо фальсифікація лежить ганебною плямою на радянській історіографії. Справжньою матір'ю давньоруської народності був не княжий Київ, а сталінська Москва» (Там само.—С.85). Однак треба уточнити, що зв'язок між двома названими мітами не безпосередній, хоч вони мають одну мету. Міт про «давньоруську колиску трьох братніх народів» спрямовувався на *внутрішнє зміцнення* імперії, чому служило посилене московщення українців і білорусів, намагання перетворити їх у пересічні етнографічні групи «великого русского народа». Порівняно з ним міт про «Москву -- третій Рим» орієнтувався на *зовнішнє утвердження* імперії, яка прагнула завоювати Стамбул з протоками як «другий Рим», що забезпечувало зверхність у православному світі. Прагнення більшовицької Москви до світового панування втілював Третій Інтернаціонал, що замінив «Третій Рим». На засадах «*единства всей русской земли*» сконструйовані ідеологічні концепції путінської українофобії.

Як відомо, компартійні ідеологи пропагували міт про «радянський народ як нову історичну спільність». Розпад імперії 1991 року засвідчив хибність подібної вигадки, бо кожна «союзна республіка» заявила про свій державний суверенітет. Така тенденція дезінтеграції простежується на теренах рудименту імперії, в Російській Федерації. Так само не витримав історичних випроб міт про «давньоруську народність», адже три слов'янські народи після розпаду Київської великокняжої імперії гуртувалися навколо історичних центрів. Вже князь Андрій Суздальський (Боголюбський) протиставив своє князівство на північних землях Залісся державі наших предків, спаливши сакральну столицю українського народу Київ. Ще один доказ на підтвердження хибності вигаданого міту!

3.3. Становлення української модерної нації

Питання нації завжди були в центрі уваги українських дослідників, яким доводилося відстоювати право нашого народу на окремішність, незалежне існування, рівноправність з іншими народами цивілізованого світу. З цією метою наші вчені вивчали закордонну націологію, щоб бути на рівні передової науки. **Володимир Целевич** зазначав, що «нація є неначе окрема, збірна істота, яка має душу й тіло» (Целевич В. Нарід, нація, держава/Володимир Целевич.—Львів, 1934.—С. 12). Розглядаючи націогенезу як тяглість, він відносив до української нації усіх українців, які жили, живуть і житимуть на етнічних землях, починаючи від княжих часів. Звісно, саме трактування нації змінювалося. Проте вчений зазначав, що «нацією є політично чинний (активний) нарід, який змагає до скріплення й побільшення ваги своєї держави в світі, коли він свою державу має» (Там само.—С.11-12).

Безумовно, нацією треба визнати й таку спільноту, яка усвідомлює свою окремішність і бореться за державне самовизначення, про що вже йшлося. У такому контексті **Лев Ребет** стверджував: «Продовж історії України різні об'єктивні чинники виробляли в українському населенні почуття, свідомість і волю окремішности (важливіші з них територія, кров, держава, культура), а деякі з них, напр., релігія, виступали на перший план як символи, довкола і при допомозі яких організувалися і виявлялися свідомість і воля самостійного життя» (Ребет Л.Формування української нації /Лев Ребет.—Мюнхен: Самостійна Україна, 1951.—С.4).

Про націю в сучасному розумінні доцільно говорити тоді, коли маємо підстави стверджувати про політичну активність (чинність) всього етносу. Тоді йдеться про **модерну націю**. Становлення української модерної нації мало свої особливості. У новітній європейській історії виникнення модерних націй пов'язують з Великою французькою революцією, коли розмилася межа між *нацією* як вищими феодальними верствами і *народом* як третім станом, що перетворився з об'єкта в суб'єкт історичної діяльності. На наших землях таке перетворення започаткувала національна революція під проводом Богдана Хмельницького в середині XVII

століття, коли українці виступили як цілість, об'єднавши на одвічних етнічних землях козацтво, селянство, міщанство, шляхту й духовенство. Проте цей процес на наших землях не був простим, бо становленню української модерної нації протидіяли різні причини. Народжена у вогнях національної революції українська модерна нація впродовж тривалого часу була роз'єднана і розділена різними державами, до чого найбільше спричинилася Московія. Замість того, щоб гарантувати єдність України, ще 1667 року вона уклала з Польщею Андрусівський договір, за яким наші землі були поділені по Дніпру між цими двома державами. Договір підтвердив, що «ні Москва, ні Польща не можуть погодитися з самостійним існуванням України» (Дорошенко Д.І. Нарис історії України /Дмитро Дорошенко.—Львів: Світ, 1991.—С.310).

Окрім того, упродовж останніх трьох століть на наших землях посилювалося протистояння українського села і чужонаціонального міста, яке було змосковценим під Росією й спольщеним під Австрією. Ще гірше становище було на Закарпатті, де в містах панували мадяри, а також на Буковині з німецьким, румунським і єврейським населенням як більшістю в містах.

Українська нація не мала повної соціальної структури. Майже сто п'ятдесят років, з часу ліквідації Запорізької Січі, наш народ був селянським. Як у Галичині, так і в Наддніпрянщині, не кажучи вже про Закарпаття й Буковину, інтелігенція залишалася слабкою і, в основному, денационалізованою. Лише наприкінці ХІХ ст. розпочалося повернення цієї інтелігенції до лона рідної нації. Український народ здобув у собі сили, щоб «навіть посеред найгірших обставин політичних, економічних і національних витворити собі нову, третю інтелігенцію» (Міхновський М. Самостійна Україна /Микола Міхновський //Вишкільний курс. Ч.1. Матеріали до історії розвитку суспільно-політичної думки в Україні ХІХ –ХХ ст.—Брюссель, Мюнхен, Лондон, Нью-Йорк, Торонто, 1975/76.—С.182).

Не сприяла національній консолідації міжконфесійна роз'єднаність. У Галичині й Закарпатті діяла Українська Греко-Католицька Церква. Однак на Закарпатті вона зазнала сильного мадярського впливу. Інакше було в Галичині, де з кінця

тридцятих років XIX ст. заявила про себе «Руська Трійця» на чолі з Маркіяном Шашкевичем, а наприкінці XIX ст. на чолі Церкви став митрополит Андрей Шептицький. Греко-католицьке духовенство відігравало важливу роль у національному пробудженні українців на галицьких землях. На землях Наддніпрянщини панувала Російська Православна Церква, що від часів Петра I перетворилася формально й фактично в державну інституцію.

Чуже поневолення не сприяло українському національно-культурному розвитку. М.Міхновський писав, що «нація наша в загальній культурності з часу конституції 1654 р. поступила дуже мало наперед, а з багатьох поглядів вона мусила вернутись до нижчих форм життя як політичного, так і соціального» (Там само.—С.181). Некультурність маси,— зазначав наш мисленик, -- «найліпший, наймогутніший, найінтенсивніший аргумент і підстава для того, щоб політичне визволення нашої нації поставити своїм ідеалом» (Там само). Водночас слід зазначити, що духовний поступ не можливий без політичних прав громадян і державних прав нації.

Складність новітнього українського культурно-історичного процесу й пов'язаного з ним процесу модерного націєтворення після знищення форм національної державності в другій половині XVIII ст. можна поділити на такі періоди: 1) період самоусвідомлення на *партикулярному* рівні; 2) період національного самоусвідомлення в *слов'янському* контексті; 3) період самоусвідомлення на *національно-державному* рівні; 4) сучасний період, або період *консолідації* української нації в умовах після проголошення національної держави.

Етнічне самоусвідомлення на *партикулярному рівні* пов'язане з виходом у світ перелицьованої «Енеїди» Івана Котляревського, появи «Історії Русів» невідомого автора (невідомих авторів) і українських повістей Миколи Гоголя, а також зібраних фольклорних матеріалів. Доречно нагадати, що попри підневільне становище народження новітньої української літератури значно випередило появу російської літератури, започаткованої Пушкіним.

Наш поет наснажив всесвітньовідомий сюжет про мандрі Енея українським змістом і колоритом. Поема Котляревського була своєрідною візитівкою модер-

ної нації, що на повен голос заявила про себе в поетичній творчості Тараса Шевченка. У ній українська людність не лише прощається з минулим, а й шукає шляхів у майбутнє. Однак треба зазначити, що в тогочасній українській літературі запанував етнографічний романтизм і сентименталізм, а порушені в ній проблеми не давали змоги нашій літературі вийти на рівень не лише західно-європейських, а й сусідніх слов'янських (російської й польської) літератур. Наші письменники були двомовними, а деякі з них навіть сумнівалися в майбутньому рідної мови.

Як приклад самоусвідомлення на партикулярному рівні слід визнати книгу «Історія Русів», в якій, до речі, вперше в нашій літературі вживається поняття «нація», ототожнюються поняття «вільна нація» з незалежною державою «із своїми природними правами і привілеями», а українці названі «народом Руським»(История Руссовъ или Малой России/История.—М., 1846.—С.С.259, 129). «Історія Русів» чітко розрізняє українців від поляків і москалів. Стрижнем книги є захист прав українського народу. «Історія Русів», як наголошує Валерій Шевчук, «дала підстави для національного пробудження в освічених сферах суспільства при допомозі істріософічного трактату, що мав форму політичного памфлету і гостро нагадував нашим інтелектуалам...про їхні історичні корені, про їхнє становище, історію, побут, героїчні діяння» (Шевчук В. Козацька держава. Етюди до історії українського державотворення /Валерій Шевчук.—К.: Абрис, 1995.—С.3).

Немалий вплив на національне самоусвідомлення українців мали українські повісті російськомовного письменника Миколи Гоголя. Сам письменник втілює трагедію українського народу, який поневолювачі прагнули знищити. Наш крайнин вважав, що тогочасна Росія втілює якусь мітичну Русь, хоч праця на поемою «Мертві душі» змусила його чимало передумати. На історичну свідомість своїх краян, як вважають дослідники, письменник найбільше вплинув повістями про козаччиною «Тарас Бульба» і «Страшна помста». Щоправда, друга повість занадто закодована, тому лише глибокий аналіз дає змогу проникнути в її суть.

З'ясовуючи такі особливості, Роман Шпорлюк зазначає, що «найраніше модерна українська ідентичність починає формуватися у складі Російської імперії, в історичному Гетьманаті, або «Малоросії», і цей процес тривав не лише в російському, а й у тому культурному та соціальному просторі, де домінували поляки» (Шпорлюк Р. Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща/Роман Шпорлюк.—К.: ДУХ і ЛІТЕРА, 2013.—С.370). Звісно, сюди належала насамперед Галичина. Навіть попри австрійську «свинську конституцію», як її характеризував І.Франко, галицькі українці жили в державі, яку після 1848 року можна назвати з певними застереженнями правовою. Під владою Романових про таке не могло бути мови. Лише після 1905 р. становище почало змінюватися, хоч і повільно, і суперечливо.

Другий період українського самоусвідомлення засвідчує прагнення національного відродження у *всеслов'янському контексті*. Його відтворив програмний документ Кирило-Методіївського братства «Книги буття українського народу», основним автором дослідники визнають Миколу Костомарова. «Книги...» закінчуються переконанням, що Україна встане з могили і «буде непідлеглою Річчю Посполитою (республікою – *О.Г.*) в союзі Слов'янським» (Костомаров М. Книги биття українського народу/Микола Костомаров//Вивід прав України.—Львів: Слово, 1991.—С.58). У цьому документі вперше на програмному рівні поєднується ідея об'єднання слов'янських народів у федерацію чи навіть – у конфедерацію з месіанізмом України. Столицею такого державного об'єднання слов'ян кирило-методіївці бачили Київ.

Аналогічні процеси відбувалися на галицьких землях. Водночас треба звернути увагу на особливості національного відродження в Галичині порівняно з Наддніпрянщиною, яку галичани називали Великою Україною. На землях Наддніпрянщини відродження спиралося на історичну пам'ять, пов'язану з козацьчиною, а галицькі українці зверталися до героїчних сторінок історії Галицько-Волинського королівства за часів Данила Галицького. У «Русалці Дністровій» (1837 р.) обґрунтовувалася єдність усіх українців: «Нарід Руський – один з головних поколінь Слов'янських, в середині між ними, розкладається на хлі-

боробських окресностях з-поміж гір Бескидських за Дон. Він найширше задержав у своїх поведінках, піснях, обрядах, казках, прислів'ях все, що йому предвіцькі діди спадком лишили...»(Русалка Дністрова(Фотокопія з видання 1837 р.)/Русалка.—К.,1972.—С. IX). Очільник «Руської Трійці» Маркіян Шашкевич закликав будителів свого народу: «Гоніть з Руси мраки тьмаві!».

Унікальним явищем того часу була праця «Слово перестроги» Василя Подолинського. Написана в середині 1848 р., вона стала відома лише наприкінці ХІХ ст. Автор прагне «розглядати справу національної незалежності українців у загальноєвропейському контексті» (Подолинський В. Слово перестроги /Василь Подолинський//Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. – Т.228.— Львів, 1994.—С.436). В.Подолинський називає переконливі аргументи на користь справедливості прав українців на «руській галицькій землі»: «це: природне право, яке належить кожному господареві у своїй рідній хаті; християнська любов, яка наказує витягнути свого брата з забуття; громадянська рівність, без якої не може встояти воля; конечна потреба шанувати родича, бо без цього хата, будучи слабкою, розвалиться» (Там само.—С.464). На таких засадах мають будуватися відносини українців з поляками. Водночас Подолинський формулює своєрідний *категоричний імператив міжнаціональних (міжетнічних) відносин у Галичині*: «Їм (євреям, вірменам, німцям і т.д.)...належить від нас повна і найделікатніша ввічливість, а нам від них – приязнь. Вимагати більшого ні їм, ні нам не годиться» (Там само).

У «Слові перестороги» висловлене переконання про майбутнє державне відродження українців: «Так, ми – русини і віримо у воскресіння вільної, незалежної Русі. Раніш чи пізніш – не має значення. Відстань у часі нас не тривожить, бо що таке століття в національному житті» (Там само.—С.472). Однак автор зважує тогочасні реалії і пов'язує національне визволення українців з визволенням усіх слов'янських народів і об'єднанням їх на федеративних засадах.

Одночасно з Подолинським ідеї всеслов'янської єдності обґрунтовував наш мисленик Іполіт Володимир Терлецький, який видав у Парижі брошуру «Слово

русина до всіх братів слов'янського племені про справи слов'янські» (1849 р.). Автор виношує мету: об'єднати «шість визначних народностей» (українську, польську, чесько-моравську, ілірійсько-хорватсько-сербську, болгарську й російську) у «федеративний зв'язок усього слов'янського племені», в якому «кожен із слов'янських народів організовується відповідно до власних потреб, кожен матиме свій уряд, а вони [уряди] стикатимуться в один центральний уряд, що об'єднуватиме усіх і керуватиме всіма» (Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: в 2 т./Іван Лисяк-Рудницький.—Т.1.—С.239).

Наприкінці ХІХ розпочинається третій період самоусвідомлення українців – самоусвідомлення на *національно-державному рівні*. Звісно, його ідеї висловлені ще в середині століття, в творчості Тараса Шевченка. Якщо в його ранній поезії відчувається розпач за втратою свободи свого народу, то згодом утверджується думка, висловлена афористично: «Встане Україна». Визволення пов'язується з «козаком безверхим», який визволить свій народ з московсько-царського поневолення. Україна заживе вільно, бо має прийти рідний Вашингтон «з новим і праведним законом». Поет виступає за національну єдність усіх соціальних верств, що характеризує модерну націю, не протиставляючи нижчих верств вищим.

Доцільно погодитися з Романом Шпорлюком, який характеризує тогочасне становище в Україні: «Європейська» тема поступово стає домінантною в українських дискусіях про природу відмінності України від Росії. Теза про те, що історичні зв'язки українців із Європою відрізняють їх від росіян, стає символом віри української національної ідеології» (Шпорлюк Р. Там само.—С.358). Найважливіше те, що українці дотримувалися інших поглядів на політичну систему. Як відомо, концепція «держава в державі» навіть під московським пануванням для українців була реальністю.

Ідеї українського національно-державного визволення висловлені на межі ХІХ і ХХ століть в обох частинах України – Галичині й Наддніпрянщині. На програмному рівні їх втілила радикальна партія, створена Іваном Франком і Михайлом Павликом. Доконечність державного відродження України намагався об-

ґрунтувати на марксистських методологічних засадах галицький публіцист Юліан Бачинський у брошурі «Україна *irredenta*»(1895 р.). Під міжнародно-правову основу підвів цю ідею харківський правник Микола Міхновський, праця якого «Самостійна Україна» була визнана програмою української революційної партії на землях Наддніпрянщини.

Якщо І.Франко вважає ідеал за один із чинників суспільного розвитку, то з цього випливає доконечність синтезу всіх ідеальних змагань, яким має бути «ідеал повного, нічим не в'язаного і не обмежуваного (крім добровільних концесій, яких вимагає дружнє життя з сусідами) життя і розвою нації» (Франко І. Збір. творів у 50 т./Іван Франко.—Т.45. – С.284). Поза рами нації йде фарисейство або хворобливий сентименталізм фантастів. У першому випадку панування однієї нації над іншою прикривається інтернаціональними ідеалами, а в іншому – духовне відчуження від рідної нації прикривається широкими «вселюдськими» фразами.

Як «синтез бажань, потреб і змагань» кожен ідеал лежить поза межами можливого, що стосується ідеалу національної самостійності. Та Франко зазначає, «що тисячні стежки, які ведуть до його здійснення, лежать просто таки під нашими ногами, і що тільки від нашої свідомості того ідеалу, від нашої згоди на нього буде залежати, чи ми підемо тими стежками в напрямі до нього, чи, може, звернемо на зовсім інші стежки» (Там само.—С.285). Наш мисленик наголошував на етнічних межах України, що окреслені ріками Сяном і Кубанню. І.Франко вірить у велику місію свого народу в Східно-Центральній Європі. Українська нація не лише «струсне Кавказ» і «впережеться Бескидом», а й «покотить Чорним морем гомін волі». Як видно, наш мисленик висловив ідею пріоритетності національних інтересів на півдні, що згодом обґрунтував Юрій Липа, один з найоригінальніших ідеологів національного визволення.

Для з'ясування теоретичних засад становлення української модерної нації першорядне значення має праця Дмитра Донцова «Історія розвитку української державної ідеї» (1917 р.). Завершується праця розділом, назва якого звучить запитально: «Чи українська державна ідея можлива для зреалізування?». Щоб

відповісти на нього, проаналізовані і матеріальні, і духовні передумови відновлення нашої держави. Автор пише, що етнічна українська територія становить 850 тис. кв. км., цебто вона більша ніж Німеччина, а людність перевищує 30 млн осіб. Окремішність української нації підтверджують її власна, перейнята від Заходу культура, власна мова, сильне почуття єдності й могутній потяг до індивідуалізації. Попри brutальний російський натиск українська нація збереглася як цілісність. «Ограбована зі своїх колишніх прав і своєї культури нація зберегла й досі свою народну музику й поезію, найбагатшу в Європі, що творить ті духовні зв'язки, якими українці злучені в одну націю. Українські пісні, співані в кожному селі, повні глибокого суму й туги за минулою славою нації, є джерелом, з якого українці ще й нині черпають силу й запал до боротьби за свою батьківщину. А «Кобзар» найбільшого українського поета став для кожного українця (чи інтелігента, чи селянина) Євангелієм, яке з'єднало цілі покоління в палкій ненависті до ворога в одне ціле, що перейняте лише одним бажанням» (Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї /Дмитро Донцов.—К.: Т-во «Знання» України, 1991.—С.39). Таким чином, Донцов наголосив на значенні для утвердження української модерної нації Шевченкового «Кобзаря».

Перша світова війна започаткувала *сучасний* період становлення української модерної нації. Як пише Р.Шпорлюк, вже в 1914 р галицькі українці «були нацією в тому розумінні, в якому росіяни у власній імперії нацією не були», але вони «проголосили себе не нацією самою по собі, а частиною значно більшої нації, основна частина якої мешкала в Росії» (Шпорлюк Р. Там само.— С.361).Розпад двох імперій, що поневолювали український народ, заклав підґрунтя для державного відродження України. 22 січня 1919 р. був проголошений Акт про з'єдинення всіх українських земель в одній державі, що засвідчувало утвердження української модерної нації на всіх етнічних землях.

Прагненню до національної єдності не могла протидіяти ні міжвоєнна роз'єднаність українських земель, ні жорстока антиукраїнська політика московсько-більшовицьких окупантів, ні нав'язування штучного протистояння на регіо-

нальному, конфесійному, мовному, історичному ґрунті, ні відверта воєнна агресія пострадянської Російської Федерації. Всеукраїнський референдум 1 грудня 1991 року засвідчив, що українська модерна нація стала доконаним фактом. Прогнози про «зіткнення цивілізацій» на українських теренах, зокрема про протистояння греко-католицького Заходу і православного Сходу, не здійснилися. Не загострилися стосунки між російськомовною й українськомовною частинами громадянства, а нинішні події в Криму й Донбасі мають не внутрішні причини, а зумовлені російською агресією проти нашої держави. Звісно, відмінностей на регіональному рівні заперечувати не варто, але на перше місце треба ставити спільні національні інтереси.

Після проголошення державної незалежності 1991 р. українська нація *консолідується й утверджується* як велика європейська нація серед народів, які належать до європейської (євроатлантичної, західної, окцидентальної) цивілізації.

В и с н о в к и

1.Гене́за українського народу спростовує концепції походження українців, які впродовж століть нав'язували нашим предкам офіційні російські історики й політики, заперечуючи право нашої національної спільноти на окремішне існування.

2.Нині виділяються три основні концепції походження українського народу: трипільсько-арійська, ранньосередньовічна і пізньосередньовічна. Науковий аналіз спростовує першу й третю концепції, бо перша – це романтична реакція на нав'язаний чужинцями комплекс меншовартості, а третя – заполітизована, вигадана й підтримувана українофобами з табору московських імперіалістів.

3.Найбільше підстав для визнання має ранньосередньовічна концепція, яка синхронізує виникнення українців з утвердженням на історичній арені інших великих європейських народів.

4.Як підтверджують нинішні наукові дослідження, безпосередніми предками українського народу були давні склавини, з якими змішалася частина антів, що проживали на наших етнічних землях.

5.Український антропологічний тип засвідчує його спільність з аналогічним типом словаків, сербів, хорватів і словенів, що заперечує приналежність українців разом з москалями й білорусами до східних слов'ян. Українці – особливий *центральнослов'янський* народ, пов'язаний різною мірою з іншими групами слов'ян.

6.Українська модерна нація почала своє становлення з часів національної революції під проводом гетьмана Богдана Хмельницького, але цей процес був загальмований московським поневоленням нашого народу.

7.Сучасний етап становлення української модерної нації розпочався у період Першої світової війни з національно-державотворчими процесами після розпаду полінаціональних формацій -- Російської й Австро-Угорської імперій.

8.Проголошення незалежності відкрило суспільно-політичні й духовні можливості для консолідації й утвердження українства як модерної європейської нації на етнічних землях.

Лекція 4. ТРАДИЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Деякі історики в європейських країнах зустріли появу України на мапі Східно-Центральної Європи як аномалію чи й навіть непорозуміння. Нас вважали не за велику етнічну спільноту, а як етнографічну групу російської нації, що створила світову наддержаву і змагається за першість з наймогутнішою заокеанською потугою Сполученими Штатами Америки.

Хоч в Акті проголошення незалежності України акцентовано на тисячолітній традиції державотворення, доморощені інтелектуали ще й тепер пишуть про вікову «бездержавність» української нації. Звісно, дається взнаки й те, що авторитет засновника народницької школи в нашій історії М.Грушевського поза конкуренцією порівняно з представниками вітчизняної державницької школи. Отож, доконечний об'єктивний аналіз державотворчих традицій на наших землях.

4.1. Державотворення на українських землях до давньоруської доби

При аналізі витоків нашого державотворення треба зважати на заідеологізованість і мітологізованість цих процесів, що далекі від науки. Звісно, започаткування нашої державності від часів так званої Аратти не має під собою жодних підстав. Водночас не варто забувати про тенденційність історичної квазінауки за часів московсько-більшовицького тоталітарного режиму, коли ігнорували давність державотворення на нашій території, підпорядковуючи його підновленій версії схеми «руської» історії, неспроможність якої аргументував сто років тому Михайло Грушевський. Як наслідок замовчувалися державні формування, створені ще до Київської великокняжої імперії, яку називають по-карамзінському Київською Руссю попри підспудну російську імперську спрямованість такої назви.

Першим народом на наших землях, про який згадують історики, були *кіммерійці*. Батько історії **Геродот** писав, що кіммерійське військо ще до Креза, який царював у I пол. VI ст. до Р.Х., напало на Іонію. Як зазначає **Наталія Полонська-Василенко**, кіммерійці мали царів, що були племенними ватажками (Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т./Наталія Полонська-Василенко.—Т.1.—К.:

Либідь, 1993.—С.56). «До складу державного утворення, яке побудували киммерійці, входили чималі території – від Дунаю і Карпат на заході до Кубані на сході» (Грабовський С., Ставроян С., Шкляр Л. Нариси з історії українського державотворення /Сергій Грабовський.—К.: Генеза, 1995.—С.46). На півночі межа цього державного утворення не окреслена. Можливо, це пов'язано з тим, що зовнішня активність киммерійців була напрямлена, в основному, до Середземномор'я. Етногенеза киммерійців не з'ясована: одні дослідники обґрунтовують їхнє азійське походження, а інші – називають колискою Середню Наддніпрянщину.

Киммерійців витіснили *сколоти (скити)*. Давньогрецький історик Діодор Сицилійський (I ст. до Р.Х.) зазначав, що «сколотська (скитська) нація вважалася за найдавнішу у світі, хоч між сколотами та єгиптянами відбувалися довгі суперечки, яка з націй старша» (Іванченко Р.П. Історія без міфів/Раїса Іванченко.—К.: МАУП, 2007.—С. 12). Сколоти заснували «імперію з величними подвигами їхніх мужів і чеснотами жінок», а жінки -- Королівство Амазонок (Там само). Традиції амазонок збереглися до нашого часу на Волині, що підтверджують дослідження Івана Денисюка й Тараса Каляндрука. Римський історик Гней Помпей Трог наголошував на особливій схильності сколотів до справедливості «із вродженого нахилу, а не під примусом законів» (Там само). Він стверджував, що сколоти із прадавніх часів посіли землі над Дніпром і Чорним морем.

Кількість населення Скитії невідома. Висловлювалися навіть протилежні думки (Геродот. Історії в дев'яти книгах /Геродот. –К.: Наукова думка, 1993.—С.199). Територію Сколотії (Скитії) окреслив Геродот, на основі підрахунку якого «стороні Скитії попередні становлять чотири тисячі стадій, а повздожні, що йдуть у середину країни, мають також стільки стадій»(Там само.—С.204). Про войовничість цього народу переконують його перемоги над єгиптянами, персами, однією з армій Александра Македонського.

Скити, як зазначає Н.Полонська-Василенко, поділялися на чотири племена: «Над рікою) Богом (Бугом.—*О.Г.*) жили скити-скотарі, між Богом та Дніпром – скити-хлібороби, на південь від них – скити-кочовики, між Дніпром та Доном –

скити царські» (Полонська-Василенко Н. Там само.—С.58). Дослідниця звертає увагу на спадковість скитів у сфері духовної культури, насамперед мітології, а також культури матеріальної від трипільських часів і доводить її до нашого часу (будівлі, гончарні вироби, одяг, знаряддя зброї тощо).

Нинішні дослідники наголошують на особливостях скитського державотворення: «Початковий скіфський племінний союз, очевидно, мав характер військової аристократії, яка під впливом процесів класоутворення та торгово-економічних, військових і політичних відносин із своїми сусідами перетворилися на робовласницьку державу на чолі з царем» (Грабовський С. та інші. Там само.—С.49-50). Так здійснився перехід від військової автократії до царської влади, яку обмежували рада племен і віча, що дає підстави трактувати її як *варварську демократію* на противагу *східній деспотії*. Отож, твердити, що «у скіфів існувала деспотична царська влада» (Кульчицький В.С., Настюк М.І., Б.Й.Тищик. Історія держава і права України/Володимир Кульчицький.—Львів: Світ, 1996.—С.9), нема підстав. Зрештою, самі дослідники відразу спростовують таке категоричне твердження, заявляючи, що «кандидатура царя і його наступників затверджувалася народними зборами», а вони разом з Радою старійшин і племінних вождів розв'язували важливі державні питання» (Там само). Однак злочини проти царя серед скитів трактовані як найтяжчі. До такої категорії зачислена навіть фальшива присяга, за яку карали стратою.

Починаючи з VII ст. до Р.Х., на Північному Причорномор'ї виникають *грецькі колонії*, пов'язані з далекими метрополіями. Серед них найбільше відомі Ольвія, Херсонес, Теодосія, Пантікапей та інші. Грецькі колоністи приносили на нашу землю свою культуру, яка сягала для того часу високого рівня. Хоч уже на початку III ст. від Р.Х. античні міста-держави почали занепадати, зазнаючи готських нападів, вони ще проіснували до IV-V століть, коли були знищені гунами і слов'янами. Такі міста-держави були демократичними або олігархічними рабовласницькими республіками, залежно від розподілу політичних сил. Народні збори, як найвищий орган державної влади, обирали раду міста й інші державні інституції.

Окрім міст-держав як окремих республік, виникає потужне державне утворення – Боспорське царство з монархічною формою правління. З III ст. до Р.Х. його правителі називалися царями. Боспорське царство було не лише грецькою державою. До нього належав «увесь східний Крим, де на той час укорінилися скіфи, а також землі Тамані, Кубані та східного Приазов'я з їхніми племенами» (Грабовський С. та інші. Там само.—С.56). Згодом його завоював понтійський цар Митридат VI Євпатор, якого називають чорноморським Ганнібалом і навіть ставлять як полководця на друге місце після Александра Македонського серед володарів того часу.(Липа Ю. Там само.—С.70). Відтак держава підпала під зверхність Риму.

З III ст. до Р.Х. на наших землях відомі *савромати*, що «розмовляють скитською мовою, але розмовляють нею з давніх часів погано» (Геродот. Там само.— С.206). «Утворивши державу, савромати повели активну міжнародну політику. У 179 р. до н.е. савроматський цар Гатал примкнув до союзу малоазійських держав. У I ст. до н.е. савромати були співниками понтійського царя Митридата VI в його війні проти Риму» (Грабовський С. та ін.. Там само.—С.51). Провідне становище в цьому союзі племен належало сарматам, що зумовили перенесення назви на інші племена. Згодом верховенство серед савроматських племен захопили алани, які «жили переважно між Меотидою (Озівським морем), між Дніпром та Міюсом» (Полонська-Василенко Н. Там само.-- С. 60). Розбиті гунами між 350--374 роками, алани злилися з іншими етносами на Північному Кавказі, зокрема осетинами, які ще й тепер називають свою країну Аланією.

Походження *гунів* не з'ясоване до нашого часу. Одні дослідники вважають їх тюркомовним народом, інші – фінно-угорським, дехто виводить їх з Центральної Азії. Ще існує версія про їхнє походження з Китаю як народу хунну (сюнну). Давньогрецький вчений Клавдій Птоломей (прибл.90 р. – прибл.160 р. від Р.Х.) згадує гунів на території Північного Причорномор'я вже в середині II ст. від Р.Х. Історики сходяться на тому, що 375 р. від Р.Х. гуни знищили готську державу Германаріха. Деякі дослідники дотримуються версії про ототожнення гунів з

антами, бо начебто анти – осілі слов'яни, а гуни – кочові(<https://uk.wikipedia.org/wiki/Гуни>).

Уже згадані *готи* у II ст. від Р.Х. покинули землі на берегах Вісли, Одра й Ельби, вирушили на підкорення південного сходу нашого континенту. Одна частина їх осіла між Бугом і Дунаєм, а інша -- захопила землі між Дніпром і Кубанню, поневоливши скитів. Готи нападали на сусідні грецькі міста-держави, а самі заснували потужну державу зі столицею на Дніпрі, що доходила до берегів Дунаю. До неї увійшли також скито-сармати й лісостепові слов'янські племена. Свого апогею ця держава сягнула за конунга (короля) Германаріха (350-375 рр.). Готи навіть почали приймати християнство. Їхньою мовою було перекладене Святе Письмо. Проте 375 р. готська держава, як уже зазначалося, була розгромлена гунами. Частина готів осіла на Кримському півострові, де мала свою єпархію.

Деякі наші історики вважають, що найближче до готів були згодом два племені на наших землях – поляни й деревляни. Про готський вплив на наших предків писав національний ідеолог і дослідник витоків українства Юрій Липа. Проте готи не лише створили на давніх українських землях імперію. Ю.Липа допускає, що вони могли заснувати навіть Київ. Ці північні прибульці, як зазначає дослідник, «були сильні своїм характером, сильні своїм почуттям спільноти та дисципліни й виявом цього – організацією» (Липа Ю. Призначення України /Юрій Липа.—Львів: Просвіта, 1992.—С.111). Вони легко засвоїли римський спосіб урядування, а також своєрідне понтійське мистецтво, утвердили традицію непорушного дотримання договорів, удосконалили структуру родини, що можна вважати переворотом у сімейному житті на наших землях. Ю.Липа пише про роль готського первня в формуванні української раси, що проявляється у весільному ритуалі: «Споєні в ній трипільський, готський, а також еллінський первні дають один із найгарніших ритуалів людства, Освячений церквою, ритуал цей триває й досі скрізь, де перебуває українська раса, як символ єдності» (Там само.—С.112-113).

Окрім згаданих народів, на наших землях існували державні формування аварів, болгар, хозарів, угрів, печенігів та інших етносів. Проте вони, за окремими винятками (болгар і угрів), не залишили нащадків і не мали особливого впливу на традиції державотворення.

Серед давніх держав на особливу увагу заслуговує держава *антів*, що виникла в лісостеповій смузі. Вважається, що вона існувала приблизно з III до VI ст., коли на зміну їй прийшло широке міжплеменне об'єднання **Русь**. Анти мали добре організоване військо, яке змогло перемогти готів у Північному Причорномор'ї. Найбільшим успіхом антів разом із склавинами була звитяга над Візантією, що відкрило дорогу для слов'янської колонізації Балкан. Правила антським об'єднанням народні збори, а в часи зовнішньої небезпеки вони обирали царя, якого називали *рексом* (від лат. *rex* – цар). Щоправда, готський історик Йордан твердив про спадкову монархію антів. Відомі навіть імена деяких антських царів.

Недостатньо вивчене питання державності в VII-X ст.ст. прикарпатського племені *хорватів*, яких підкорив великий князь Володимир Святий 993 року. Про них згадував ще раніше візантійський імператор (базилевс) Константин VII Багрянородний (913-959 рр.) у трактаті «Про управління імперією». Відомо, що 907 р хорвати взяли участь у поході київського князя Олега на Константинополь (Царгород). Основна частина хорватів ще в VII ст. переселилася на Балкани, давши початок відомому південнослов'янському народові. Найбільше дискусій стосується назви цього етносу. Наш історик **Ярослав Ісаєвич** пропонував називати закарпатських, придністрянських і присянських хорватів *карпатськими хорватами* на противагу тим, що проживали на західних землях колишньої держави Великої Хорватії (Войтович Л. «Білі хорвати» чи «карпатські хорвати»?Продовження дискусії//shron.chtyvo.org.ua/Leontii/ Bili_khorvatu_chu_karpatski_khorvatu. pdf). Саме останніх у європейських історичних джерелах називають білими хорватами. Ще до входження земель наших хорватів до Київської великокняжої імперії на них існували великі поселення на кшталт Плісненська, Стільська, Солонська та інших, які були небагато більші від тодішнього Києва. Деякі історики вважають, що столицею хорватів могло бути

поселення, відкрите біля села Стільська на Львівщині. У IX ст. в ньому могло проживати більше 40 тис. осіб. Воно мало фортеці, укріплення та язичницькі храми (www.npblog.com.ua/index.php/istoriya/bili_horvati.html). Отже, можна стверджувати ймовірність існування ранньої державності (племінних князівств). Вже такі фрагментарні історичні факти переконують, що наші предки з давніх-давен прагнули до створення державних організацій, проявляли державний інстинкт, який сягнув апогею у Київській великокняжій імперії.

4.2. Київська великокняжа імперія – держава українсько-руського народу

Проблема Київської великокняжої держави упродовж тривалого часу перебуває в епіцентрі гострих заполітизованих дискусій, які постійно виходять поза межі історичної науки. Ще на початку минулого століття наш великий історик спростував «схему історії східного слов'янства», сконструйовану московськими книжниками, які привласнювали київський період нашої історії. Аргументи М. Грушевського до цього часу не міг заперечити жоден історик у сусідній державі. На його статтю ніхто з них не посилається, хоч вона була опублікована в академічному збірнику в Петербурзі. Заідеологізовані українофоби й далі теревенять про пізні походження українців, заперечують нашу тотожність з русичами великокняжої доби.

Справді назва **Україна** вперше згадується в літописі 25 березня 1187 року. Чи можна на цій підставі заперечувати її давніше вживання серед нашого народу? Як відомо, до 1713 року сусідню північно-східну державу називали **Московією**, а не Росією. Отже, про якесь «возз'єднання України з Росією» в 1654 р. не могло бути мови.

Щодо походження назви «Русь» нема одностайності. Як зазначає Н. Полонська-Василенко, цю назву почали вживати у VIII ст. різні чужоземні джерела, хоч дослідники вказують на її то фінське, то хозарське, то угорське, то литовське, то єврейське, то кельтське походження, але основна дискусія ведеться між двома версіями – *варязькою* й *українською* (Полонська-Василенко Н. Там само.—С.29-30).

Однак М. Грушевський наголошував, що в скандинавських сагах, у яких оспівується Київ, «Русь» трактована як чужа земля, а варяги не ототожнюються з русами. Окрім того, про «рослий, могутній нарід» під назвою «Русь» згадано в сирійському документі ще 555 року, цебто більш ніж за три століття до завоювання варягами нашої столиці над Дніпром (Там само). Сучасна дослідниця вітчизняної історії Раїса Іванченко посилається на свідчення Йордана про війни в VI ст. готських племен з народом росманів («росманських людей») і антами (Іванченко Р. Там само.—С.14). У біблійній книзі Єзекіїля згадано князя народу *рош* (Єз. XXV, 1, 2; XXIX, 1). Як зазначають дослідники, в гебрайських текстах під народом *рош* розуміють скитів, що жили біля Каспійського й Чорного морів, а деякі бібліїсти ототожнюють народ *рош* з руським народом (Библейская энциклопедия /Библейская.—М., 1891.—С.609). До речі, у Візантії чітко розрізняли народ *рос*, який називали ще скитами, і *варягів*.

Вчені наголошують на широкому використанні назви *рос* в українській топоніміці (річки Рось, Росава, Роставиця, Роска, поселення Рава Руська, Руська Поляна, Руська Мокра тощо). Однак назва *Русь* не вживалася щодо північних територій, які підкорила Київська держава. У 1146 р. Руська земля, цебто нинішня Україна, протиставлялася землі Володимирсько-Суздальській. Зате назви *Русь*, *руський*, *русин* довго використовувалися на західноукраїнських землях Прикарпаття і Закарпаття. Ще й нині закарпатські українофоби-сепаратисти протиставляють *русинів*, цебто тамтешню українську людність, *українцям*. Отож, неупереджене тлумачення літописів дає підстави визнати рацію висновкам Р.Іванченко: «1) поляни жили по сусідству із народом під назвою русь, роси, русини; 2) ця назва перейшла до полян і їхньої держави згодом» (Іванченко Р. Там само.—С.17).

Проте нинішні ідеологи російського імперіалізму намагаються переконати, що назва *Русь* перенесли на наші землі з Новгородської землі варяги. Звісно, так вони хочуть заперечити первинність руського (українського) державотворення порівняно з державотворенням на півночі Київської великокняжої імперії, на землях Залісся, що фактично були колоніями наших предків. Насправді держава

на берегах нашого Дніпра «була створена задовго до появи будь-яких приходнів із півночі і була цілком самобутньою у своєму існуванні, зі своїми законами, традиціями й навіть своєю назвою. Київ жив своїм державно-творчими життям незалежно від Новгороду чи від норманів, чи від якихось інших варягів, про що свідчать численні писемні джерела, у тісному контакті з Візантійською імперією та південно-східним світом» (Там само.—С.21). У цьому контексті ще раз треба звернути увагу на недоречність терміну «*Київська Русь*», що вигаданий російським белетристом Н.Карамзіним і лише підкреслює концепцію «другорядності» українців, адже **Русь була тільки одна.**

Нині вже не залишається жодного сумніву, що засновником нашої столиці на березі Дніпра й нашої давньої держави була реальна особа – князь Кий, володарювання якого припадає на V-VI століття. З ним пов'язана легенда про інших учасників заснування Києва, яким поставлений пам'ятник у центрі нашої столиці. Однак про Кия історичних фактів збереглося мало. Дещо більше відомо про останнього представника династії Києвичів Осколда, якого російські переписувачі давніх літописів назвали Аскольдом. Не треба оминати ще й інших фальсифікацій, до яких посилено вдавалися слуги російського імперіалізму, особливо з часів Катерини II. До речі, в літописі Осколд названий не князем, а воєводою князя Рюрика. На противагу цьому візантійські хроніки називали Осколда «прегордим каганом скитів», а титул кагана в східних народів рівнозначний титулові імператора.

Наш володар здійснив кілька вдалих воєнних походів. Про значення першого походу на Константинополь 18 червня 860 року тамтешній патріарх Фотій наголошував: «Народ неіменитий, народ ніщо, народ на рівні рабів, невідомий, але який дістав ім'я після походу на нас, незначний, принижений і бідний, але який досяг блискучої висоти й незчисленного багатства...О, яке бідування, послане нам від Бога...»(Там само.—С.27).

Найважливішим наслідком цих походів було хрещення Осколда, названого Миколаєм, і його еліти. Історики датують цю подію 860 роком, що дає підстави перенести початок хрещення нашого народу на 128 років раніше. Так буде від-

новлена історична справедливість і належно оцінена роль нашого давнього володаря, який поставив праукраїнців на один рівень з іншими тодішніми цивілізованими народами. Відновлення такої справедливості – ще один доказ протиставлення українців предкам майбутніх москалів, що не належали до держави Осколда й були поганями (язичниками).

З 862 року предками москалів правив запрошений новгородськими словенами, кривичами, чуддю й вессю варязький князь Рюрик, хоч деякі історики вважають його балтійсько-слов'янським володарем. Цікаво, що мовою слов'янського народу сорбів, які проживають на території Німеччини, *рюрик* означає *сокіл*, а саме цей птах був родовим знаком Рюриковичів. Графічним зображенням розкриленого сокола дехто з істориків вважає наш національний і державний герб Тризуб (Іванченко Р. Там само.—С.30).

Через 20 років новгородський правитель Олег, регент при малолітньому Ігорю, синові Рюрика, підступно вбив київського князя Осколда і захопив владу в державі, яка існувала вже із 634 року. Отож, 882 рік не може вважатися роком заснування нашої держави, бо йдеться лише про зміну династії Києвичів на Рюриковичів, після чого Новгородська і Полоцька землі визнали зверхність Києва і його володарів. Нема сумніву, що така держава має всі підстави для того, щоб її трактувати як **імперію**, від якої залежали дві названі землі. З цього випливає питання про етнічну структуру імперії, що аналізують нинішні дослідники, зосередившись на *двох версіях* (Грабовський С. та інші. Там само.—С.94). *Перша* точка зору наголошує на «моноетнічності» людності великокняжої держави. За тоталітарного режиму її трактували як єдину давньоруську народність, що стала «колискою трьох братніх народів», цебто українців, білорусів і москалів. У нинішніх умовах ідеологи російського імперіалізму заперечують право українців на спадковість з людністю держави, яку традиційно, за карамзінською версією, називають *Київська Русь*. *Друга* точка зору -- представники народницької школи М.Грушевського. Вони виходили з позиції, що в цій державі «існували різні племена, племінні союзи, які своєю етнічністю відріз-

нялися одне від одного, так що навіть літописець Нестор був змушений це констатувати» (Там само).

Аналогічно підходить представник державницької школи в нашій історії Д.Дорошенко, зазначаючи, що «на основі археологічних даних всі руські (або східнослов'янські, якщо хочемо правильніше висловитись) племена можна звести до *трьох груп*, з яких кожна уявляє собою певну цілість під культурним оглядом: 1) *першу групу* складали б новгородські словени й кривичі; 2) до *другої* належали б радимичі, в'ятичі й сіверяни; 3) до *третьої* – волиняни, деревляни, поляни й дреговичі» (Дорошенко Д. Нарис історії України /Дмитро Дорошенко.—Львів: Світ, 1991.—С.39). Далі він зазначає, що російський вчений А.Шахматов до українських племен зачисляє полян, сіверян, деревлян, волинян, уличів і хорватів (Там само). Д. Дорошенко наголошує, що «предки сучасних українців одідичили Наддністрянщину й Наддніпрянщину безпосередньо після готів, які вимандрували на південь і південний захід» (Там само.—С.40).

Наш великий історик М.Грушевський посилається на твердження візантійського письменника Прокопія, що дає підстави ототожнити вдачу, звичаї й віру давньоукраїнських племен з предками, якими вважає антів, хоч, безумовно, треба назвати насамперед склавинів. Вони «дуже люблять свободу, не хочуть нікому служити, ані бути під чиеюсь властю», «ласкаві до чужинців, гостинно приймають їх і проводять далі, щоб не сталося їм якоїсь шкоди» (Грушевський М. Ілюстрована історія України /Михайло Грушевський. – К.,1913.—С.39). На противагу нашим предкам спосіб життя населення північно-східних земель, що згодом стали колонією Київської великокняжої імперії, літописець називає «*звериньським*».

Похідною від «етнічного складу» Київської держави вважається проблема державної побудови, щодо якої виявляються дві крайні погляди в сучасній термінології: «унітарний» і «федеративний» (Грабовський С.та інші. Там само.—С. 95). Російські й радянські історики, як правило, дотримуються першого погляду. Приміром, в «Історії Української РСР» намагалися переконати: «Народжена на територіальній основі споріднення східнослов'янських племен давньоруська

держава сама стала необхідною умовою подальшої їх етнічної згуртованості. Вона об'єднала східних слов'ян спільністю політичного життя, культури, віри, сприяла появі й зміцненню територіальної цілісності Русі, єдності її народу» (Історія Української РСР: У 8-ми т., 10 кн. – Т.1, кн.1.—К.: Наукова думка, 1977. – С. 281).

«Федеративність» Київської великокняжої держави обґрунтував М.Костомаров. Він писав, що київські князі не звужували «внутрішньої самотності» завойованих споріднених племен, обмеживши вимоги до визнання зверхності завойовника і сплати данини на користь Рюриковичів. Історик називає такі «руські землі»: Руську, цебто Київську, Полоцьку, Ростовську і Новгородську, населення яких магнетувало до певних великих міст і творило різні «руські народності». Відтак М.Костомаров акцентує на нерозривності долі «південно-руських галузок», цебто українського народу, незалежно від історичних перипетій. Розуміння цієї єдності нашого народу спричинилося згодом до боротьби Польщі й Литви за «єдину владу над усією Південною Руссю», частини якої Україна («Русь з Поділлям»), Полісся, Волинь, Червона Русь, цебто Галичина, усвідомлювали свій внутрішній зв'язок і нероздільність (Костомаров Н. Черты народной южнорусской истории /Николай Костомаров//Основа.—1861.—Кн.3.— С.135). Водночас вони відчували відмінність від Білорусі як «землі Кривської», населення якої з давніх-давен відрізнялося особливим «наріччям». Проте треба звернути увагу на неусталеність термінології цього історика, що допускає певну неоднозначність трактувань.

На наш погляд, з дослідження Костомарова можна зробити ще один висновок. Київська великокняжа імперія складалася з *двох частин*. *Першу частину* складали землі «південноруських галузок», що були метрополією з широким самоврядуванням. На противагу їм як друга частина завойовані північні землі майбутньої Московії – це колоніальні території нашої імперії.

У нинішніх умовах особливе значення має питання про ставлення українців і москалів до спадщини Київської великокняжої імперії. М.Грушевський пише, що Київська і Московські держави виникли на різному ґрунті: *перша* – «виросла з

економічних умов дніпровсько-балтійського шляху на території українській», а друга – у волзько-окському басейні, на великоруському ґрунті, тому не може визнаватися її спадкоємицею (Грушевський М. Звичайна схема «русскої» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства /Михайло Грушевський//Вивід прав України.—Львів: Слово, 1991.—С.4).

Останнім часом спостерігається певна «переорієнтація» і в російському історичному середовищі. Так званий «великий євразієць» Лев Гумільов пише про москалів («русских») як новий етнос, що виник на основі злиття слов'ян, татарів, литовців, фінно-угорських народів», і зазначає, що «Москва не продовжувала традицій Києва», бо «вона знищила традиції вічевої вольності і князівських міжусобиць, замінивши їх іншими нормами поведінки, які багато в чому запозичені в монголів» (Гумилев Л. Н. От Руси к России: очерки этнической истории /Л.Н.Гумилев.—М., 1992.—С.293-296). Він твердить, що до 1380 р. Давня Русь «розчинилася» в Литві й Монгольській Русі, а Російська держава – це «спадкоємиця» Тюркського каганату і Монгольського улусу» (Там само.—С.164, 298).

Ще категоричніше висловлюються інші російські дослідники: «Московія – не Русь і даремно пришиватися до чужої слави. Нема в Московії ні тої сили, ні багатства, ні репутації Київської Русі», що підтверджують неспростовні аргументи» (Бушков А., Буровский А. Россия, которой не было – 2. Русская Атлантида /Александр Бушков. – Красноярск: Бонус; М.: Олма-Пресс, 2003.—331 с.).

Після таких тверджень доведеться визнати рацію Р.Іванченко, яка пише, що «Подніпров'я – колиска української княжої державності, яку створили пращури українців, ті самі руси і слов'яни, яких історія застає поряд у Подніпров'ї в перші віки першого тисячоліття. Саме вони й створили першу державність місцевого населення – русів і слов'ян-полян, що через якийсь проміжок часу стали називатися русами й українцями, а територія ця уже в XII ст. дістала – поряд з назвою Русь – ще одну слов'янську назву – Україна» (Іванченко Р. Державницька ідея Давньої Русі-України /Раїса Іванченко.—К.: Смолоскип, 2007.—С.36).

Різні підходи до трактування Київської великокняжої імперії зумовлюють визначення її спадкоємців. Більшість російських істориків дає однозначну відповідь, що її спадкоємицею стала Московська держава. Насправді таке право має лише Галицько-Волинська держава. Стосовно цієї землі і в київських грамотах, і в грамотах Константинопольського патріарха вживається назва «Мала Русь», що слід трактувати як ядро руських земель. Через кілька століть після забуття цієї назви вона стає офіційною для наших земель у Московській державі, але вже як другорядних. «Галицько-Волинська держава повністю перейняла і продовжила державно-політичну традицію епохи Київської Русі. Через те є підстави період існування першої державності українського народу поділити на *два етапи: київський і галицько-волинський*. Хронологічно цей період обіймає час від виникнення Подніпровської держави, від Кия (середина VII ст.) до падіння Галицько-Волинського королівства (середина XIV ст.)» (Іванченко Р. Історія без міфів.—С.75). Про право на таку спадщину Московської держави тут не йдеться. Назва нашої землі *Україна* дослідники виводять від слова «украяна» або як «внутрішня земля» чи «земля, заселена своїм народом» (Шелухин С. Україна – назва нашої землі з найдавніших часів /Сергій Шелухин.—Дрогобич: Бескид, 1992.—С.6-8; Русанівський В. Україна і українці/ Віталій Русанівський//Наука і суспільство.—1989.—Ч.2.—С.35).

Нинішні історики не можуть використовувати оригінальні літописи. Слід зазначити, що спотворювали історію Давньої України-Русі ще боярські літописці північного Новгороду. Вони не заперечували існування полянського князя Кия, але заявляли, що після нього начебто наші предки не мали володаря й держави, «а бездержавний народ стає вразливим і беззахисним на своїй землі», тому російські історики трактують завойовника Олега як «захисника місцевого населення», бо начебто він «став державним владцею, а значить, нібито створив і тутешню державу» (Іванченко Р. Державна ідея Давньої Русі-України.—С.111-112). Насправді на чолі з Олегом Новгородським прийшли перші північні завойовники, серед яких були ті, що згодом стали предками москалів (варяги, чудь, словени, меря, весь, кривичі), але не було русів. Отож, цей князь започат-

кував майбутню московську традицію загарбання українських земель. Вітчизняні дослідники М.Брайчевський і Р.Іванченко наголошують, що літописці приписали йому, а також Ігореві навіть здобутки князя Осколда на міжнародній арені. З часом заїди окультурилися під впливом розвиненої людності, якою були наші предки. Прибула династія визнала своєю метрополією давньоукраїнські землі з центром у Києві, а не північне Залісся.

З утвердженням Київської держави формувалося право. Перша згадка про «руський закон» стосується 911 р., коли князь Олег укладав договір з Візантією. Та найголовнішою пам'яткою права була «Руська Правда», що ймовірно припадає на князювання Ярослава Мудрого (приблизно 30-і роки XI ст.). Згодом вона вдосконалювалася, ставала джерелом для інших правових актів.

Спадкоємцем Київської великокняжої імперії стало Галицько-Волинське князівство (королівство), історію якого відтворюють Галицький (1205-1258 рр.) і Волинський (1259-1290 рр.) літописи. Галицьке князівство сягнуло свого апогею за правління Ярослава Осмомисла (1153-1187 рр.), прославленого в «Слові про похід Ігорів». У 1199 р. волинський князь Роман, якого літописець називає «самодержцем усієї Русі», створив Галицько-Волинське князівство, об'єднавши Галичину з Волинню.

За Данила Галицького держава утвердилася на міжнародній арені. Його мудра державна політика мала наслідком те, що «Данило фактично не підкорився владі Золотої Орди» (Кульчицький В.С. та інші. Там само.—С.33) на противагу північному (новгородському, а потім володимирському) князю Александру, прозваному Невським, який був слухняним васалом ординців. Наш володар установив контакти з Папою Римським Інокентієм IV і був коронований від імені Святого Престолу як король у 1253 р. Літописець відзначав мудрість Данила Галицького, відводив йому друге місце в історії після царя Соломона, адже український король зміг зміцнити свою державу в протиставленні з татарами на сході і Литвою, Польщею й Угорщиною на заході. Як зазначають сучасні дослідники, «тільки із здобуттям влади князем Данилом, який проводив активну зовнішньополітичну діяльність, орієнтовану на Захід, вдалося із князівства

створити королівство в європейському розумінні цього терміну» (Грабовський С. та інші. Там само.—С.105-106). Українське королівство об'єднало під короною Данила широкі простори від Дунаю до Дніпра, від Волині до Поділля. Упродовж певного часу до цього королівства належав Київ. До здобутків Українського королівства треба віднести створення в 1303 р. окремої митрополії, що безпосередньо підпорядковувалася Вселенському патріархові в Константинополі.

Галицько-Волинська держава припинила своє існування 1349 року, коли її захопив польський король Казимір III Великий.

На знесилені зовнішньою і внутрішньою боротьбою наші князівства почали зазіхати сусіди: Литва, Польща, Московія. 1362 р. литовські війська захопили Київ. Місцеве українське населення прихильно поставилося до литовців, на що були певні причини: *по-перше*, вони звільняли наші землі від татар, *по-друге*, не порушували прав і визнавали звичаї місцевої людності, шанували українську культуру, а *по-третє*, литовська еліта розмовляла давньоукраїнською мовою і визнавала православ'я. Цей період сучасні дослідники називають *латентною державністю*, пояснюючи її як «таку форму політичного життя, що здійснюється як за допомогою та на засадах національних традицій, так і при втручанні зовнішньої сили, яка перебирає на себе верховенство законодавче, військове й політичне» (Грабовський С. та інші. Там само.—С.115-116). З 1398 р. держава називалася Великим князівством Литовським, Руським(Українським) і Жемантійським. Наш історик Михайло Брайчевський вважає, що у Литовсько-Руському (Українському) князівстві наша держава існувала як «Друге Українське королівство» до кінця XV ст. З цим періодом пов'язана поява Литовського Статуту в трьох редакціях (1529, 1566, 1588 рр.), який спирався на традиції «Руської Правди» й українського звичаєвого права.

Ще одну частину українських земель Закарпаття наприкінці XI ст. захопили угорці й поневолювали її аж до 1919 р., коли воно було анексоване відродженою Чехо-Словаччиною.

4.3. Козацько-гетьманська доба

Зазвичай історію нашого козацтва датують 1492 р., коли козаки погромили татарський корабель, хоч відомий козацький похід ще на два роки раніше. Через кілька десятиліть виникла Запорізька Січ як козацька республіка на кшталт лицарсько-християнських орденів у інших європейських країнах. «Козацька громада була організована на подобу якогось напівчернечого, напівлицарського ордену, виробила собі помалу своєрідні звичаї й закони, пристосовані до суворих умов постійної війни» (Дорошенко Д. Нарис... -- С.159).

Серед організаторів козацтва найбільше прославився його очільник **Дмитро Вишневецький** (1551-1563 рр.), що походив з роду Гедиміновичів і відомий як Байда. «Запорозьке козацтво було єдиною реальною силою, здатною самовіддано захищати український народ і його землю, а відтак і володіння Речі Посполитої. Україна і далі продовжувала бути східним мечем європейської цивілізації» (Іванченко Р. Історія без міфів.—С.103).

Польські королі намагалися перетворити козаків у своє державне військо. За Стефана Баторія реєстрові козаки набули правового статусу упривілейованих регулярних військовиків (1576 р.). Проте основна маса козацтва залишилася поза реєстром. «На теренах України це була немовби окрема держава, де не було кріпацтва, де жило вільне населення» (Там само.—С.104). У цьому відмінність тогочасної України від інших європейських країн, де першорядну роль у боротьбі за національно-державне відродження відігравали міста.

Роль козацтва посилилася після Люблінської унії між Литвою й Польщею 1569 року, коли почалася полонізація української людності. Ще більше активізувалися козацькі рухи в 1596 році, після церковної Берестейської унії, яка сприймалася як наступ католицизму.

Серед тодішніх козацьких проводирів найбільше прославився виходець з української шляхти на Самбірщині (Прикарпатті) Петро Конашевич – Сагайдачний, який вперше офіційно титулувався як гетьман. Він має повне право вважатися засновником українського флоту. За його гетьманування утвердився міжнародний авторитет козацтва. Водночас військові успіхи козацьких військ

проти турків створили умови для пожвавлення українського національно-духовного життя. У 1615 р. виникає за львівським прикладом Київське братство. Через п'ять років на пропону гетьмана Єрусалимський Патріарх Теофан висвячує українського митрополита Йова Борецького й шістьох єпископів.

Як підсумок треба зазначити, що тодішній український національно-визвольний рух охоплює три напрями: *збройний*, що втілює козацтво; *культурно-освітній* -- на чолі з братствами і *церковний* – під проводом висвячених владик. Таким чином створювалися передумови для *широкого національного руху*.

Апогей українського визвольного руху втілюється в національній революції під проводом Богдана Хмельницького, що розпочалася 1648 року. Гетьман об'єднав національний, релігійний і соціальний рухи й використав у національних інтересах геополітичну кон'юнктуру. Під його прапор стали різні соціальні стани (козацтво, селянство, міщанство, шляхта). Як союзник нашого гетьмана виступив кримський хан зі своїм військом. Перші бойові успіхи спонукали козаків заговорити про відродження своєї держави.

Про *зародження гетьманської держави* можна говорити після Зборівського трактату 18 серпня 1649 року попри те, що під тиском хана гетьман пред'явив полякам набагато менші вимоги. Козацьке управління охоплювало три воєводства (Київське, Чернігівське і Брацлавське): на їхній території заборонялося перебування коронного війська, а управлінські органи (уряди) могли формувати лише православні шляхтичі. На території цих воєводств розміщувалося 40-тисячне козацьке військо. Православна Церква урівнювалася з католицькою й уніятською, а її митрополит увіходив до складу сенату. Амністувалися всі учасники повстання. Проте польській шляхті дозволено повертатися в колишні маєтності, а селянство, яке покозачилося, не звільнялося від попередньої неволі.

Незадоволення угодою передає Д.Дорошенко: «Замість повного увільнення цілого українського народу й створення своєї власної держави доводилося формально задовольнятися ніби національно-територіальною автономією, і то властиво для самої тільки козацької верстви» (Дорошенко Д. Нарис...-- С.254). Якщо брати до уваги нинішній адміністративно-територіальний поділ, то йдеться

про Київщину, Чернігівщину, Полтавщину, Черкащину, Кропивниччину, Вінниччину, Житомирщину, Дніпровщину, Запоріжчину, а також Стародубщину, що анексована Московією. Фактично Зборівська угода була першим юридичним визнанням козацько-гетьманської держави польським урядом, хай і з певними обмеженнями (Іванченко Р. Історія без міфів.—С.126). Отож, Зборівську угоду можна трактувати як компроміс козацької верхівки з королівською владою за рахунок селянства й козацьких низів. Як відомо, на той час суверенітет ототожнювався з верховною владою монарха.

Подальший воєнно-політичний перебіг подій унеможливив співжиття українців з поляками – козацька еліта починає шукати інших варіантів федеративного державного союзу і протекторату. (Грабовський С. та інші. – Там само.—С.168-169). Тоді зародився проект федеративного союзу різних народів під протекторатом султана. Проте гору взяв вибір на основі єдиновірства, цебто союз із московським царем.

Хоч історики особливо наголошують на Переяславській раді козацької старшини 18 січня 1654 р., насправді треба брати до уваги «березневі статті», що збереглися лише в чернетках. На перше місце козацтво поставило станові інтереси, а також права української шляхти. Дехто з істориків трактує чернетки лише як один з варіантів московського договору.

Нечіткість положень зумовила неоднозначність трактування цього договору. Історик Д.Дорошенко називає такі його трактування: *персональна унія*, цебто спілка держав під спільним монархом; *«реальна» унія*, що передбачає злиття двох держав у одну; *васальна залежність України* від Московії при збереженні автономії; *інкорпорація України* Московією; *номінальна васальна залежність* при збереженні фактичної незалежності України; *мілітарний союз двох держав* (Дорошенко Д. Нарис... --С.269-270).

Відомий український правник Микола Міхновський наголошував, що на основі договору республіканської України із самодержавною Московією виникла *«спілка держав»*, цебто конфедерація. Він писав: «Держава наших предків злучилася з московською державою «як «рівний з рівним» і як «вільний з вільним»,

каже тогочасна формула, цебто дві окремі держави, цілком незалежні одна від другої щодо свого внутрішнього устрою, схотіли з'єднатися для певних міжнародних цілей» (Міхновський М. Самостійна Україна /Микола Міхновський//Вивід прав України. – Львів: Слово, 1991.-- —С.80). Злучені держави відрізнялися навіть формою правління (республіканська Україна й абсолютистська Московія), зберігали за собою право міжнародних зносин у спільних інтересах. Відповідно до цього договору Україна мала самостійну законодавчу, виконавчу і судову владу, обирала свого голову «по власній подобі» з повідомленням після обрання цареві, утримувала окреме військо, дотримувалася непорушних «стародавніх прав» і встановлювала вільні міжнародні відносини з іншими державами. Міхновський зазначає, що «українська держава в тій формі, в якій вона сформована і уконститутована Хмельницьким, є справді державою з погляду міжнародного права». Отож, називати її напівдержавою безпідставно. Наш правник спростовує закиди противників («суперечників») про начебто вічну бездержавність українців, наголошуючи: «Через увесь час свого історичного існування наша нація з найбільшими зусиллями пильнує вилитися у форму держави самостійної і незалежної» (Там само. – С.176).

Своєрідно характеризує правове становище України за часів Б.Хмельницького Михайло Драгоманов. На його думку, воно нагадувало те становище, яке «вільні держави європейські» змогли встановити лише в ХІХ ст., але на що не спромоглася Московія. Щоправда, згодом Драгоманов назвав період московського поневолення українського народу «пропащим часом» для наших предків.

Прагнучи до утвердження незалежності України від агресивної Московії, Хмельницький плекав «свої династичні заміри, які полягали в тім, щоб скріпити військовий титул гетьманський суверенним титулом княжим і забезпечити спадковість верховної влади в новій Українській державі» (Дорошенко Д.Нарис... -- С.275). Однак Московія ігнорувала свої зобов'язання визволити Україну – і вже в 1656 р. уклала сепаратне перемир'я з Польщею, що засвідчувало фактичне скасування Переяславсько-Московської угоди. Так цинічно проявилось московське трактування православного братерства.

Гетьман шукає інших союзників, зокрема звертає свій погляд на Швецію, за що Москва таврує його як зрадника. Згодом таке тавро москалі приліплювали всім гетьманам, які відстоювали самостійність України, а також кожному українцеві, що не мирився з московським поневоленням.

Після смерті Б.Хмельницького гетьман Іван Виговський намагався дійти порозуміння з Польщею, адже ставлення до союзу з Московією вже із самого початку не було однозначним. Треба наголосити, що на вірність цареві не присягли митрополит Сильвестр Косів разом з українським православним духовенством, а також прославлений кальницький (вінницький) полковник Іван Богун, кошовий отаман Війська Запорізького Низового Іван Сірко, уманський полковник Йосип Глух, прилуцький полковник Філон Джалалій та інші споборники гетьмана. Від присяги цареві відмовилося козацтво цілих полків: Брацлавського, Гадяцького, Кропив'янського і Полтавського.

Як з'ясувалося, москалі ставилися до України як завойовники до свого колоніального володіння. Попри умови договору цар послав на українські землі свої війська, а його воєвода зневажив протести митрополита й почав будувати фортецю біля Софійського собору.

Заслуговує на увагу аналіз Р.Іванченко: «Україна, котра увійшла в союз з Московським царством ще за Б.Хмельницького, Україна з її вільним козацьким духом, з її республіканськими виборними інституціями, із самоврядуванням міст і містечок; зі своєю козацькою армією, самобутнім адміністративним поділом, із демократичною формою обрання всіх рівнів влади – від гетьмана до в'їта, попри всі урізання таких прав, Україна з численними братствами, школами, колегіями, академіями, друкарнями, храмами – така Україна була чужорідним утворенням для Московського царства. Вона викликала острах не лише в самодержців, але і в рядових поміщиків та дворян, які боялися, що їхні селяни звабляться волею в сусідів і збунтуються» (Іванченко Р. Історія без міфів.—С.157-158).

Наприкінці життя Хмельницький шукав нових союзників. Аналогічним шляхом пішов Іван Виговський, обраний гетьманом на козацькій раді 26 серпня 1657 р. На ній були присутні послы від різних держав (Польщі, Туреччини, Криму,

Швеції, Трансільванії, Волощини, Австрії), але не було посла московського. Через рік гетьман прагне укласти з Польщею Гадяцьку угоду, за якою Україна «в границях своїх і при свободах (своїх) згідно з законами» стає Руським князівством на чолі з пожиттєво обраним гетьманом у складі Речі Посполитої як третій її суб'єкт. Україна має свій законодавчий орган, власну валюту й фінансову систему, власну 60-тисячну козацьку армію. Мали урівноправнитися уніятська й православна Церкви. Передбачено заснування двох університетів, колегій і шкіл, а також друкарень.

Проте ставлення до угоди також не було однозначним. Поляки не могли змиритися з незалежністю України, що суперечило засадам «єдиної і неподільної Речі Посполитої». У свою чергу українське суспільство не довіряло полякам. З ретроспективного погляду нема сумніву, що такий варіант українсько-польських відносин був на користь обом народам і міг мати наслідком поворот європейської історії в іншому напрямі, адже Московія без України не змогла б перетворитися в потужну імперію.

Ще одна подія могла змінити перебіг історії. Йдеться про Конотопську звітягу козацьких військ із союзними татарами над сотисячною московською ордою 8 липня 1659 р. Саме існування Московської держави стояло під знаком питання. Проте сприятливі можливості були знецінені промосковським православним духовенством. Проти гетьмана виступили деякі полковники, що вже давно зазіхали на булаву. Недалекозорий як політик очільник запорозького козацтва Іван Сірко напав на татар, що були союзниками гетьмана.

Як наслідок такої протидії розтросену Україну охопила Руїна. Лівобережна Гетьманщина перебувала під контролем Москви, а Правобережжя поділили між собою Польща й Туреччина. Жодна з цих держав не була зацікавлена у створенні великої Української держави, до чого могли привести потуги найвидатнішого гетьмана часів Руїни Петра Дорошенка.

Закінчення Руїни пов'язане з обранням 25 липня 1687 року на Коломацькій раді гетьманом Івана Мазепи-Колединського (1687-1709 рр.), який задумав відродити Україну як незалежну державу, хоч упродовж цілих двох десятиліть не

розкривав своїх планів навіть найближчому оточенню. Доцільно погодитися з думкою, що найбільша заслуга Мазепи полягає у вихованні плеяди діячів, «покоління нових «мазепинців», які продовжили на три чверті століття ідею української державності та все робили, щоб з історії гетьманська Українська держава не зникла» (Там само.—С.162).

Після Полтавської трагедії проявилися дві тенденції в українському державному розвитку. Царська влада постійно обмежувала самостійність гетьманів, намагаючись перетворити їх у слухняних маріонеток імперських наставників. З такою політикою не мирилася патріотична козацька еліта. За обстоювання національних прав був ув'язнений наказний гетьман Павло Полуботок. Проте група українських діячів добровільно перейшла на царську службу, допомагала перетворювати Московську державу в Російську імперію, утверджувала тамтешню цареславну Церкву, започаткувала розвиток освіти серед населення відсталих північних земель. Завдяки їм Московія завойовувала провідні позиції на континенті.

Прихильники Мазепи перебралися за кордон. Тамтешнє козацтво як перша українська політична еміграція вибрало гетьманом Пилипа Орлика, який подарував нашій нації «Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького». Це була перша в історії конституція нового типу. У документі український народ трактований як *вільна нація*, що добровільно приєдналася до Московії, бо Хмельницький визволив з польсько-шляхетської неволі «пригнічену козацьку націю» й «утворив з України незалежне князівство». На противагу іншим європейським державам з монархічною формою правління конституція Пилипа Орлика утверджує виборну, парламентську форму правління і поділ влади на законодавчу, виконавчу й судову. Особлива увага звертається на дотримання законності незалежно від посади, починаючи від гетьмана. «Якби в управі гетьмана або в його ділах помітне було щось шкідливе для народного добра, тоді старшини і совітники мають право то «виговорити» гетьманові, а він за те не має на них гніватися або їх карати» (Грушевський М. Ілюстрована історія України.—С.384).

Заслуга Пилипа Орлика в тому, що він обґрунтував національний суверенітет у конституційному полі й поставив українське питання на європейський рівень. Гетьман у екзилі сподівався, що йому вдасться переконати європейських володарів у доконечності війни проти Росії, а їхня перемога відкриє Україні дорогу до державної незалежності. До речі, гетьман Пилип Орлик прийняв греко-католицьку релігію.

Історик Р.Іванченко характеризує період після Полтавської катастрофи як початок агонії української Гетьманщини (Іванченко Р. Історія без міфів.—С.181). Цар навіть забороняв обирати гетьмана, заохочував доноси від його підлеглих. Крім того, син гетьмана Данила Апостола (1728-1734 рр.) залишався заложником царського самодура А. Меншикова, хоч батько зобов'язався бути «вірним рабом російських монархів». Російські чиновники розпочали серед українського населення своєрідну «інформаційну війну» проти місцевої адміністрації, намагаючись звинуватити її в неспроможності управляти Україною, а також у різних злочинах. Отак нав'язувалася думка про непотрібність самої Гетьманщини, бо українську людність начебто можуть захистити лише царські чиновники. Населення страждало від жорстокої економічної експлуатації московських прибульців.

1750 року було призначено останнього гетьмана: ним став 22-річний Кирило Розумовський, брат співака Олексія Розума, з яким імператриця Єлизавета перебувала в морганатичному шлюбі. Новий гетьман, який навчався за кордоном, розпочав реформи в різних сферах суспільного життя. Він навіть скликав Генеральні збори, що були широким зібранням козацької старшини. Відбудувавши колишню гетьманську столицю Батурин, гетьман плекав мрію заснувати університет. Проте царат мав інші плани, спрямовані на посилення централізації імперії. «Золота осінь» Гетьманщини, як називають роки правління Розумовського, закінчилася 1764 року.

Цариця Катерина II намагалася навіть зітерти пам'ять про часи Гетьманщини серед українського народу. Після російсько-турецької війни 1775 року була підступно знищена Запорізька Січ. Кошовий отаман Петро Калнишевський, який

не дозволив козакам чинити опір російським нападникам як «православним братам», останні роки свої провів у підземеллях Соловецького монастиря, далеко на півночі. Його звільнили тоді, коли січовому зверхникові виповнилося 110 років і він вже осліп. Прожив Калнишевський ще 2 роки, відмовившись повертатися на батьківщину.

Царська влада позбавила автономії ще один український край – лівобережну Слобідську Україну, або Слобожанщину, з центром у Харкові. Треба наголосити, що царат протидіяв об'єднанню тамтешніх полків (Острозького, Харківського, Сумського, Охтирського й Ізюмського) під однією управою, щоб серед населення не утверджувалося почуття територіальної єдності. Водночас поневолювачі посилали тамтешніх козаків воювати проти гетьманів, які намагалися проводити незалежну політику.

Коли припинилася козацько-гетьманська доба українського державотворення, Україна втратила державну самостійність і перетворилася на пересічну імперську провінцію. Нашій людині було нав'язане жорстоке кріпацтво, яке мало чим відрізнялося від рабства. Наслідки таких дій проаналізовані у відомому трактаті «Історія Русів».

4.4. Доба національної реанімації: від феномену «держави в державі» до програми державної незалежності

Упродовж певного часу на землях Гетьманщини ще були чинні власні закони, Литовський статут і Магдебурзьке право. Історик Д.Дорошенко пише, що Гетьманщина і Запорізька Січ зберегли «державно-національну традицію, яка по упадку старої княжої Русі-України ожила була в Українській козацькій державі», яка протидіяла «культурно-національній асиміляції з сусідніми народами». (Дорошенко Д. Там само.—С.435). За часів гетьманування Івана Мазепи, Івана Скоропадського, Данила Апостола, Кирила Розумовського наша автономна держава за рівнем культури не поступалася найпередовішим країнам Європи. Про культурний стан Гетьманщини найбільше свідчило народне шкільництво, що підтримувалося сільськими громадами. Культурний рівень нашої людини

вважає чужинців, які побували в Україні. Недавно видані розповіді Павла Алепського, який відвідав Україну за часів Б.Хмельницького.

Ліквідація Гетьманщини й Запорізької Січі не означала знищення всіх елементів української державності. Треба зважати на те, що значна частина запорожців подалась за Дунай, заснувавши Задунайську Січ, яка проіснувала до 1828 року. З козаків, що повернулися на батьківщину царський уряд створив Озівське військо, ліквідоване російською владою у 1865 році. Аж до ліквідації царату діяло Кубанське Козацьке Військо як «формація українського козацтва» (Енциклопедія українознавства. Словникова частина /Енциклопедія. Перевидання в Україні. – Львів: НТШ, 1994.—Т.3 -С.1207).

На початку 1803 р. російська окупаційна влада поділила територію України на 9 губерній: Київську, Волинську, Подільську, Чернігівську, Полтавську, Слобідсько-Українську (Харківську), Катеринославську, Таврійську і Херсонську. Перші три губернії були об'єднані в Київське генерал-губернаторство. Замість Литовського статуту, на українських землях запроваджено Звід законів Російської імперії.

Важливе значення для подальшої історії нашого народу мав перший поділ Польщі в 1772 році, коли українська Галичина та Буковина перейшли під владу Австрії й залишалися в такому стані до її розпаду вже як Австро-Угорської імперії (1918 р.). Як європейська держава Австрія проводила набагато ліберальнішу політику щодо українців порівняно з азійською деспотичною Росією.

Історики називають цей період бездержавним, але, на наш погляд, його доцільніше назвати як період «держави в державі», адже поневолені українці зберігали елементи державного життя. Тут ще раз доведеться протиставити українське життя під владою двох монархій. Звісно, під чужим поневоленням українське життя було зведене до низького рівня. Найгірше те, що поневолювачі намагалися притлумити пам'ять про славне минуле. Воно залишилося лише в народних піснях, переказах, традиціях. Найбільше до збереження славної історії спричинилися кобзарі. Панівні верстви денаціоналізувалися, пристаючи до москалів на землях Наддніпрянщини і до поляків у Галичині. Занепало україн-

ське друковане слово. Як писав М.Грушевський, «маса народна, придавлена кріпацькою неволею, лежала мовчазною, нерухомою, мертвою, і здавалося, що вже не встане – прийшов останній кінець українському життю...» (Там само.— С.477).

Проте навіть у таких умовах з'явилися перші парості національного відродження. Яскравим проявом самостійного національного життя («держави в державі») для української людності в Галичині була Церква, бо для нових поколінь «унія стала вже вірою народною, українською» (Там само.—С.478). Як з'ясувалося, унія не проклала дороги до окатоличення, а відтак до ополячення українців: навпаки, вона зберігала національну самобутність народу.

Галицьке уніятське духовенство починає виступати на захист народної мови, яку тут називали руською, проти полонізації народних шкіл. Американський історик Тімоті Снайдер зазначає, що «Уніятська Церква змогла перетворитись на національну інституцію в австрійській Галичині, але це потребувало державної підтримки упродовж більше століття в умовах міжнародного протистояння з Росією» (Снайдер Т.Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569-1999 /Тімоті Снайдер. Пер. з англ. Вид.2-е.—К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2016.—С.69). Про аналогічну роль православ'я на українських землях під російською владою не могло бути мови, бо тамтешнє духовенство, в основному, найбільше спричинилося до омосковлення пастви, підпорядкованої чужій клерикальній верхівці.

На противагу Галичині на підросійському Правобережжі наша людність опинилася «між двома вогнями –польським і російським», «тому українство тут никло і гинуло далі, і перші прояви його в Росії заявили не тут. а в Україні Задніпрянській – в старій Гетьманщині й Слобідщині, на руїнах козацької автономії» (Грушевський М. Ілюстрована історія України.—С.482). Д.Дорошенко зазначає, що на лівобережній Україні «збереглася своя власна освічена верства, яка, об'єднуючи традиції минулого життя з новими ідеями, витвореними на заході, висунула з-поміж себе піонерів і прихильників національного відродження» (Дорошенко Д. Нарис...-- С.506).

Лише через століття українці дізналися з таємних документів прусського державного архіву про місію Василя Капніста, який звертався з питанням до тамтешнього міністра про можливість допомоги від німецької держави українцям у разі антимосковського повстання. На жаль, тодішні інтереси прусського керівництва були інші, ніж українські. Доцільно додати, що він, нащадок миргородського полковника, написав «Оду на рабство» як протест проти скасування державної автономії України (1782 р.), а в комедії «Ябеда» осудив російську централістичну політику на українських землях (Енциклопедія українознавства. Словникова частина /Енциклопедія. Перевидання в Україні. – Львів:НТШ, 1994.—Т.3.—С.956).

Згодом українська еліта з нащадків козацької старшини і частково з духовенства пов'язували свої надії з політикою царя Павла I, що почав змінювати реформи Катерини II. Проте незабаром царя, якого Наполеон назвав Дон-Кіхотом, вбило його оточення не без участі сина Александра.

Певні надії плекали українські патріоти й пізніше. Йдеться про 1812 р., коли царський уряд дозволив формувати добровольчі козацькі частини для боротьби з Наполеоном, і в 1830 р., коли вибухнуло польське повстання. Треба зазначити, що Наполеон проявляв особливе зацікавлення Україною, але, звісно, в інтересах Франції. Його міністерство закордонних справ розробило свій проект майбутнього України: Правобережжя мало бути повернене до відновленої Польщі, а на сході й півдні плановано створити дві держави, одна з яких охоплювала б землі Чернігівщини й Полтавщини з частиною Орловщини, а інша – в межах Катеринославщини, Донеччини, Таврії, Криму, Херсонщини (Енциклопедія українознавства. Словникова частина /Енциклопедія. –Перевидання в Україні. – Т.5.—С.1682).

Щоправда, сформовані з українців 15 кінних полків на війну з Наполеоном не потрапили (Єфименко О.Я. Історія України та її народу /Олександра Єфименко.—К.: Мистецтво, 1992.—С.191). Так само закінчилася історія 8 кінних полків, набраних князем Репніним для придушення польського повстання. Як відомо, цей генерал-губернатор подав проект «Про повернення малоросійських козаків

до їхнього первісного військового стану»(Там само). Історик Д.Дорошенко вважає, що подібні ініціативи царського уряду мали «характер грандіозної провокації» (Дорошенко Д. Нарис...- С.504).

Дослідники звертають увагу на таємні товариства, створені після війни з Наполеоном. Одне з них на чолі з Василем Лукашевичем «ставило собі метою політичну незалежність України» (Там само.—С.505). Організоване 1825 року Товариство «З'єднаних слов'ян» вимагало створити федеративний союз слов'янських народів, що було протилежністю проекту П.Пестеля, який вбачав майбутнє Росії у змосковщенні всіх народів імперії. «З'єднані слов'яни» виступали за парламентське правління на демократичних засадах, самостійність внутрішньої політики кожного народу і скасування кріпосництва.

Через два десятиліття подібні завдання ставило Кирило-Методіївське братство. Як зауважив Д.Дорошенко, назване братство докорінно відрізнялося від масонських лож, що проникли в Україну з інших європейських країн. Масонами ставили вихідці з вищих соціальних верств, а членами братства були ті, кого згодом у Росії почали називати інтелігенцією. У прокламації «До братів українців» Костомаров уточнює мету братства: «Ми приймаємо, що всі слов'яни повинні між собою поєднатись, але так, щоб кожен народ склав свою окрему республіку й управляв своїми справами незалежно від інших; щоб кожен народ мав свою мову, свою літературу і свій власний устрій. Такі народи по-нашому: москалі, українці, поляки, чехи, словаки, хорутани, серби й болгари. Щоб був один сейм або Рада Слав'янська, де б сходилися депутати від усіх республік і там розважали б і рішали такі діла, котрі належать до цілого Союзу Слав'янського» (Дорошенко Д. Там само.—С.508-509).

Хоч Кирило-Методіївське братство було розгромлена царським урядом, його вплив на політичну думку і національну свідомість українців не підлягає жодному сумніву.

Важливі події відбувалися на українських землях під владою Габсбургів. Буремний 1848 рік змінив становище на користь українців. На порядок дня вийшло питання про поділ Галичини, до якої штучно були приєднані польські

землі, на дві частини: українську й польську. Українці створили у Львові своє представництво -- Головну Руську Раду, яка почала видавати як друкований орган газету «Зоря Галицька», а відтак скликали Собор руських учених, щоб сформулювати культурні й національні вимоги до Відня. Окрім цього, були організовані мілітарні формування (гвардія й стрілецькі батальйони). Набагато слабшим був український рух на Буковині й Закарпатті. На Закарпатті брало гору москвофільство.

Незабаром австрійський уряд дав українцям серйозний політичний урок. Придушивши польське й угорське повстання, Австрія забула про свої обіцянки галицьким українцям. Поляки знову запанували в усій Галичині, ставши фактично панівною нацією.

На зміну політичного становища на землях Наддніпрянщини вплинула ганебна поразка Московії в Кримській (Східній) війні (1853-1856 рр.), що прискорила смерть жорстокого царя, замість якого трон посів його син Александр II, вихований поетом В.Жуковським. Духовним центром українського національного життя став Петербург, столиця азійської імперії. Колишні члени Кирило-Методіївського братства почали видавати місячник «Основа». На землях України, зокрема в містах Полтаві, Чернігові, Харкові, а згодом і в Києві, заснуються «Громади», які організують освітню й культурну роботу серед української людності, видають українські книжки, насамперед підручники.

Проте незабаром царський уряд посилив тиск на українців. Доходить навіть до заборони української мови. Як наслідок Галичина стає своєрідним «українським П'ємонтом». Тут починає діяти Товариство «Просвіта», створюється Наукове Товариство імені Т.Шевченка, виникають парамілітарні організації. На допомогу приходять культурні діячі й меценати з Наддніпрянщини. Не лише культурно-просвітницьку й наукову, але і політичну діяльність у Галичині визначають два титани праці – Іван Франко й Михайло Грушевський.

Програму національно-державної незалежності України оголосила Русько-українська радикальна партія, організована Іваном Франком і Михайлом Павликом. Галицький публіцист Юліан Бачинський обґрунтував її відродження в брошурі

«Україна *irredenta*» на засадах марксистської методології. Харківський правник Микола Міхновський аналізував українське національно-державне відродження в міжнародно-правовому контексті. На землях Наддніпрянщини з радикальними національними вимогами виступило Братство Тарасівців. З активними закликами боротьби за самостійність України вийшла на політичну арену Революційна Українська Партія.

«Завдяки успіхам на освітньому, релігійному, культурному, економічному відтинках Галичина стає центром українського національного руху. Намагання польських кіл перешкодити посиленню українських позицій призвели до ворожості між двома спільнотами» (Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України /Аркадій Жуковський.—Львів: НТШ, 1992.—С.69). Загострення українсько-польських відносин спровокувало вбивство намісника Галичини Анджея Потоцького, яке здійснив український студент Мирослав Січинський (1908 р.), а в сутичках між українськими і польськими студентами був вбитий український студент Адам Коцко (1910 р.). Активно діяли українські студенти на Буковині. Найскладніше було становище на Закарпаття: давалася взнаки урядова політика мадяризації, а також москвофільський вплив серед нечисленної тамтешньої інтелігенції.

4.5. Доба боротьби за національно-державне відродження

Ще за рік до вибуху Першої світової війни ідеолог українського національного визволення Дмитро Донцов виступив з рефератом «Сучасне політичне положення нації і наші завдання» на II Всеукраїнському з'їзді студентів у Львові (липень 1913 р.).

Неминучість війни змусила українців відповісти на питання «**кудою йти?**» (Донцов Д. Сучасне політичне положення нації і наші завдання /Дмитро Донцов.—Львів, 1913.—С. 5). Донцов виступив проти «вузького **провінціоналізму**», вказав на підступність російської еліти, навіть лібералів, які можуть погодитися лише на культурне (не політичне) самовизначення українців, що має забезпечувати приватна ініціатива, без жодної державної допомоги.

Російський імперіалізм, як вважає Донцов, перетворився в національну хворобу москалів, тому жоден з них не підтримає перетворення імперії в федерацію, адже вони перейшли на позицію **реакційних націй**. Українці мають протиставити москалям «програму не автономізму, лише **політичного сепаратизму**, в тій чи іншій формі, -- все одно» (Там само.—С.17). **Політичний сепаратизм – це відрив від Росії, розрив злуки з нею.**

Надзвичайно важливе значення має попередження, що повоєнне ставлення москалів до нашого народу не залежатиме від позиції українців у роки війни. Донцов наголошує: «Росія взагалі не лишила нам свободи вибору. Вона поставила нас перед дилемою: або цілковита національна смерть, або безпощадна боротьба» (Там само.—С.31). У таких умовах українці не мають іншого виходу в майбутній війні, як стати на антиросійські позиції.

Як ідеолог національного визволення Д.Донцов розумів, що московські імперіалісти ніколи не змиряться з існуванням українства. Ще напередодні війни один з лідерів російських кадетів П.Струве заявив: «Передусім Росія мусить об'єднати всі частини російського народу в імперії... Історична необхідність приєднання до неї російської Галичини доконечна для оздоровлення Росії, бо існування малоросійської гілки в Австрії стане причиною відродження українського питання» (Іванченко Р. Історія без міфів... -- С.277).

Для нашого народу ця війна була братовбивчою. У російській армії воювало близько 3 мільйонів наших земляків, а проти них – 250 тисяч українців у австрійській армії. Окрім того, найбільше битв припало на територію Галичини, що особливо постраждала від наступів і відступів та московської окупації (Жуковський А. Там само.—С.70). Як відомо, царський уряд пов'язував з війною плани остаточного знищення українства.

Однак війна породила й певні надії серед нашого народу, хоч і чужинці виношували свої плани майбутнього України. Л.Нагорна характеризує політику австро-угорських властей щодо України як «зигзагоподібну», бо на урядову позицію не могла не впливати польська панівна верхівка, яка не відкидала можливості приєднати до своєї відродженої держави частини українських земель.

Один з планів передбачав поділ України на 3 частини, перша з яких мала залишитися в складі Австро-Угорщини, друга – прилучитися до відродженої Польщі, а третя – формально незалежна, але трактувалася як своєрідна «санітарна зона» (Політична історія України. XX ст.: У 6 т/Політична. – К.: Генеза, 2002.—Т.1.—С.362). Проте побоювання навіть перед такою формально незалежною Україною зумовило ідею протекторату (німецького, спільного австро-німецького) чи персональної унії з Румунією.

Серед українських діячів не було єдності щодо майбутнього України. Якщо порушували питання про незалежність, то мали, як правило, лише ті землі, що були під Росією. Для українських земель в імперії Габсбургів (Галичини і Буковини) домагалися територіальної національної автономії. Отож, про соборну Україну не могло бути мови. Митрополит Андрей Шептицький пропонував створити на землях Наддніпрянщини незалежну державу на чолі з гетьманом під протекторатом Габсбургів. Як конституційну монархію бачили Наддніпрянщину в Союзі Визволення України.

На початку війни у Львові було створено Головну Українську Раду на чолі з К.Левицьким, яка ставила за мету відродити на землях Наддніпрянщини незалежну національну державу. Відлунням на її маніфест було народження легіону Українських Січових Стрільців. Попри вплив добровольців австрійська влада прийняла до легіону лише 2500 вояків. У свою чергу українці з Наддніпрянщини заявили про організацію згаданого Союзу Визволення України.

Згодом Головна Українська Рада була перетворена в Загальну Українську Раду як політичне представництво українців Галичини, Буковини й Наддніпрянщини, кожна з яких мала відповідне представництво делегатів (25, 6 і 3). Новий орган виступав за самостійну державу для українців Наддніпрянщини й територіальну автономію для нашої людності в Австро-Угорщині.

Українські політики не могли миритися з намаганнями Росії підпорядкувати собі Галичину й Буковину, а також з планами австрійського уряду прилучити українські землі Галичини до запланованого Польського королівства. У зверненні Загальної Української Ради «До всіх культурних народів світу» від 15 вересня

1916 р. наголошено: «Українці виносять свою справу перед суд цивілізованого світу. Хай буде вільний кождий народ, але хай же український народ, що на суцільній території числить 35 мільйонів голов і заселяє простір 850000 кв.км, не буде погноєм для чужих культур, пануючих над ним народів!.. Хочемо бути самостійними господарями своєї землі, в сім'ї вільних і рівних народів мати повну спромогу розвивати свої духові сили й матеріальні багатства свого краю *для себе та для людства!*» (Політична історія України... -- С.367).

30 травня 1917 р. українські парламентарі застерегли, що колишнє Галицько-Волинське королівство «належить до українських земель і не може бути злучене з польськими землями, і тим-то всяку спробу в цьому напрямі український народ вважає за акт насилля над принципом самовизначення народів» (Енциклопедія українознавства. Загальна частина /Енциклопедія.—Перевидання в Україні.—К.: НАНУ, 1995.—С.492-493). На основі Берестейського миру Австрія у таємному договорі зобов'язалася створити із Галичини й Буковини один коронний край.

17 березня 1917 року в Києві постала Центральна Рада як репрезентація інтересів українства перед російським Тимчасовим урядом. Її головою було обрано професора Михайла Грушевського. Центральна Рада складалася «переважно з представників різноманітних політичних партій соціалістичного напрямку, орієнтувалась на ідею автономії України в складі демократичної російської республіки», а «прихильники ідеї державно-політичної самостійності знаходились у меншості і їхня аргументація ігнорувалась керівництвом Ради» (Салтовський О.І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку ХХ сторіччя)/Олександр Салтовський.—К.: ПАРАПАН, 2002.—С.338). Виховані як російські соціалісти керівники Центральної Ради не змогли збагнути того, що тамтешні «інтернаціоналісти» приховують під марксистською фразеологією заялений російський імперіалізм, суть якого не відрізняється від імперіалізму царського. Чи міг допустити М.Грушевський, що його гасло «Україна **не тільки** для українців» більшовики перетворять в інше: «Україна **тільки не** для українців»? Як голова Центральної Ради, він турбувався, щоб українці не принижували громадян інших національностей, а більшовики

докладали зусиль, щоб українці на одвічних етнічних землях не піднялися вище від останнього місця за рівнем своєї безправності.

Зважмо, що керівники набагато менших посталих держав турбувалися про їхню незалежність, а не шукали федерації, яка в тих умовах була тільки дещо іншою формою знецінення державної незалежності.

Запрошені на допомогу німецькі й австро-угорські війська лише посилили незадоволення Центральною Радою. Останнього дня свого існування вона ухвалила Конституцію Української Народної Республіки – Основний закон держави з підназвою «Статут про державний устрій, права і вольності УНР». Конституція утверджувала народ як носія суверенітету, єдність і не подільність держави, права широкого самоврядування земель, волостей і громад, надавала національним меншинам право «на впорядкування своїх культурних прав у національних союзах. Стаття 69 зазначала: «Кожна з населяючих Україну націй має право в межах УНР на національно-персональну автономію, цебто право на самостійне устроєння свого національного життя, що здійснюється через органи Національного Союзу, влада якого шириться на всіх його членів, незалежно від місця і поселення в УНР. Це є невіднімаєме право націй, і ні одна з них не може бути позбавлена цього права або обмежена в ньому» (Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія української конституції/ Анатолій Слюсаренко.—К.: Т-во «Знання» України, 1993.—С.83). Безумовно, інститут національно-персональної автономії був своєрідною формою розв'язання національного питання, мав запобігати міжнаціональним суперечностям, але він ускладнював управління в межах цілої держави. Щоправда, згодом цей досвід використали в нових державах Балтії.

На зміну Центральній Раді прийшов гетьман як виразник волі великих землевласників. Проте треба зазначити, що за неповних 8 місяців Павло Скоропадський чимало зробив для національного державотворення. Насамперед Українську Державу визнали держави Центрального блоку, а також розпочалася переговори з низкою інших європейських держав (Румунією, Фінляндією, Данією, Швецією, Швейцарією, Іспанією та ін.). Більшовицька Росія також визнала нашу державу й зобов'язалася встановити дипломатичні відносини на консульському

рівні. Гетьманський уряд упорядкував судову систему. Позитивні зміни відбулися в сферах культури й освіти. Чиновники змушені були вивчати українську мову. Противник нової влади В.Винниченко визначає: «Книгарні, українські й неукраїнські, найкраще торгували українськими словниками та граматиками за тих чудернацьких часів скакання руської (російської. —*О.Г.*) реакції по-українськи» (Винниченко В. Відродження нації /Володимир Винниченко. Київ-Відень, 1920.—Ч.ІІІ.--С.66). Були відкриті два державні українські університети (в Києві і Кам'янці-Подільському). У вишах запрацювали кафедри української мови, літератури й історії. Заснована Українська Академія Наук на чолі з видатним ученим Володимиром Вернадським. Створено український державний театр, Національний музей і Національну капелу.

Проте П.Скоропадський не мав підтримки серед населення. Д.Дорошенко пише: «Піддержували гетьманство і його правительство лише ті елементи українського громадянства, для котрих найдорожчою уявлялась державність, лад і порядок самі по собі, а не конче в українській національній формі, для котрих самостійність України уявлялась самотнім порятунком, а не сталим національним ідеалом. І саму державу українську розуміли лише в широкому територіальному розумінні, а не стисло національному»(Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. /Дмитро Дорошенко.— Ужгород , 1930.-- Т. 2.—С.86).

Інший погляд висловлював В.Винниченко: «За винятком одного чи двох міністрів, ніхто, як і сам гетьман, не розмовляє українською мовою. Весь гетьманський двір, що складається з російської «забубенної» офіцерні, старі російські бюрократи «істинно-руськими словами» лаяли й висміювали й українську державу, й українську мову, й усе українське» (Винниченко В. Там само.—С.62). Він наголошує на приреченості гетьманського уряду, бо «українська нація не мала своєї буржуазії, тої кляси, з якою німецькому імперіалізму було найзручніше й найприємніше «працювати» на Україні» (Там само.—С.37). Цим скористалася реакційна російська буржуазія, яка створила Протофіс (Союз представників промисловості, торгу, фінансів, сільського господарства). До гетьманського уряду потрапили навіть відомі україноненависники, а на місцях до влади

повернулися старі царські губернатори, жандармські офіцери, справники, поліцейські.

Український Національно-Державний Союз політичних партій і організацій наголошував, що гетьманський уряд Ф.Лизогуба сформований з малоросів, які «в часи українського національного поневолення покинули свій народ, пішли на службу московську і як ренегати ще й досі ненавидять українство», тому держава набуває антиукраїнського змісту (Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. – С.110).

Третьою формою державності періоду національно-визвольних змагань була Директорія УНР. Через місяць після усунення від влади гетьмана відбувся Трудовий конгрес, який затвердив Акт Злуки УНР і ЗУНР, що мало особливо важливе морально-політичне і правове значення для історії українського народу в ХХ ст.

Керівництво ЗУНР докладало зусиль, щоб у складних умовах не лише проводити національне державотворення, а й забезпечувати оборону. Була створена дисциплінована й патріотична армія чисельністю більше 120 тисяч вояків (Кульчицький В.С. та інші. Там само.—С.183). Поряд з українцями в ній воювали австрійці, угорці, євреї та інші. Треба згадати добровільний єврейський курінь під командою Соломона Ляйнберга, в якому за Україну воювало 1200 єврейських стрільців(Там само.—С.184). Проте агресивну політику відродженої Польщі щодо ЗУНР підтримали впливові західні держави. Знесилена УНР була окупована більшовицькою Росією й не могла стати на захист цієї частини українського народу.

Як підсумок доречно погодитися з такою думкою: «Звичайно, правителі УНР і ЗУНР допустили чимало помилок, часто дуже серйозних. Але безспірним залишається те, що вони самовіддано намагалися відновити українську державність і діяли, хоч і не завжди послідовно, в інтересах усього українського народу, а не поміщиків і капіталістів, як це посилено мусувала радянська пропаганда» (Там само.—С.191).

Українські землі захопили сусідні держави (більшовицька Росія, Польща, Румунія і Чехо-Словаччина). Проте боротьба за незалежність не затихала. Героїчно боролася «Холодноярська республіка» на землях під московсько-більшовицькою окупацією. Пробудилося українство Закарпаття, яке 1939 року проголосило незалежну Карпатську Україну. Колишні борці за незалежність і патріотична молодь створили дієздатну Організацію Українських Націоналістів, що вела широку пропагандивну роботу, але не відмовлялася від терористичних методів боротьби проти польських і московських окупантів.

У перші дні російсько-німецької війни 1941-1945 рр. українські революційні націоналісти проголосили Акт відновлення державності (30 червня 1941 р.). Були створені Українська Повстанська Армія (1942 р.) і як революційний парламент Українська Головна Визвольна Рада на чолі з Кирилом Осьмаком, а також Українська Національна Рада.

Попри трагічні наслідки Другої світової війни для нашого народу треба звернути увагу на важливі здобутки. Возз'єднання українських земель, які були упродовж багатьох століть розділені кордонами чужих окупаційних держав, створювало можливості для координації національно-патріотичних сил у боротьбі проти найбільшого ворога – більшовицької Росії, керівництво якої вдалося до політично-правової мімікрії, домігшись для Української РСР окремого місця в Організації Об'єднаних Націй як найвпливовішій міжнародній організації. Таке членство в ООН полегшувало міжнародно-правове визнання України як незалежної держави після підтвердження Акту проголошення незалежності на Всенародному референдумі (1991 р.).

В и с н о в к и

1. Історичний аналіз державотворення на наших землях спростовує антиукраїнські концепції про бездержавність української нації, яка начебто почала формуватися лише кілька століть тому, і підтверджує висновок про тисячолітню тяглість нашого державотворення, що зазначено в Акті проголошення незалежності України й чинній Конституції.

2. Традиції українського державотворення походять від Київської великокняжої держави, яка була імперією українсько-руського народу, а землі майбутньої Московії входили до неї як північні колонії тубільних фінно-угорських народів, що згодом перемішалися з прибулими слов'янами.

3. Спадкоємцем Київської великокняжої імперії було Галицько-Волинське князівство (королівство), а також до певного часу Велике князівство Литовське, Руське (Українське) і Жемантійське, і в жодному разі ним не можна визнавати Володимирсько-Суздальське, а пізніше Московське князівство, що стало улусом Золотої Орди й упродовж всієї історії демонструвало своє вороже ставлення до Києва, нашої держави і українського народу.

4. Виникнення Запорізької Січі й утвердження Гетьманщини як української національної держави – це ще один доказ прагнення українців до самостійного державного життя. Водночас їхня історія застерігає від будь-яких союзів з Московією, що постійно ігнорує міжнародно-правові угоди і навіть елементарні правила моралі, спирається на традиції Золотої Орди.

5. Національно-державотворчий досвід українського народу не був втрачений після того, коли російська царська влада навально знищила наші державні утворення. Боротьба за відродження національної державності тривала в різних формах. На державотворчі позиції стала Українська Греко-Католицька Церква на чолі з митрополитом Андреем Шептицьким. На українських землях створювалися патріотичні організації, народився специфічний національний феномен «держави в державі» як відродження знизу форм державного життя, що проникло в різні сфери.

6. ХХ століття засвідчило, що наша нація спроможна подолати опір ворожих сил і відновити національну державу, яка прагне розірвати штучну прив'язаність до азіатської Московії й повернутися до традицій великої європейської родини цивілізованих націй.

7. Наприкінці ХХ століття Україна змогла проголосити державну незалежність і увійти як повноправний суб'єкт міжнародних відносин у впливові міжнародні організації.

Лекція 5. Титульна нація, національні меншини, етнічні групи

Проголошення незалежності України не лише змінює статус титульної нації, а й відчутно впливає на міжнародну ситуацію. Після кількохсотлітнього поневолення наш народ здобув можливості для вільного національного розвитку. Противники нашої незалежної держави зрозуміли, що йдеться не просто про самостійну державу, а про утвердження великої держави, яка об'єктивно покликана відігравати роль регіонального лідера в Східно-Центральній Європі. Звісно, цей процес не простий: він уповільнюється через низку чинників, внутрішніх і зовнішніх, які протидіють консолідації української етнічної й політичної нації. Причини цих чинників різні: одні з них успадковані від російського (царського й більшовицького) поневолення, а інші – набуті вже в роки незалежності.

5.1. Українська людність на етнічних землях

На становище нашого народу постійно впливало місце поселення українців на мапі світу. «Україна є межова країна Європи, розташована на переході до Азії, до її степово-пустельної частини, на окраїнах Середземного моря, на пограниччі лісів і степів» (Енциклопедія українознавства. Загальна частина /Енциклопедія.— К., 1994.— С.18). Відразу треба застерегти, що наші етнічні землі належать не до Східної Європи, бо таке трактування зумовлене трьохсотлітнім поневоленням України східноєвропейською, євразійською Росією, а до східної частини Центральної Європи. Географ Федір Заставний вважає, що «Україна розташована в Центральній і Південно-Східній Європі» (Заставний Ф. Д. Географія України: У 2-х книгах/Федір Заставний.— Львів: Світ, 1994.— С.13).

Відкритий шлях з Азії до Європи, що проходив через наші землі, значною мірою зумовив трагічну історію нашого народу, змушував наших предків боронити не лише себе, а й сусідні народи. Водночас така перманентна боротьба проти наїзників відривала нашу людність від середземноморської культури. Коли наставали мирні часи, український хлібороб як активний колоніст «легко і швидко поширює територію на сході і півдні, а далі посувається і в Азію» (Там само.— С.18-19).

Мирна колонізація за допомогою українського плуга так проникла в сусідні землі, що ускладнила чітко визначення меж нашого поселення. Окрім цього, на широких просторах аж до Тихого океану виникли українські острови. До їхньої появи чимало спричинилися поневолювачі, особливо московські більшовики, які вивозили українців у Сибір, засилали на Далекий Схід і Північ.

Наш мисленик Михайло Драгоманов зазначав, що українська територія становить 135000 кв. миль, цебто 752828 кв.км, а проживає на ній більше 17 млн українців, з яких 14,24 млн осіб у Росії, а 3,03 млн осіб – в Австро-Угорській імперії (Драгоманов М.П. Вибране/Михайло Драгоманов.—К., 1991.—С.277). Учений не сумнівався в тому, що українці -- окремий народ, бо «напроти всяких поділів українських людей між різними державами – **українська порода (національність) держиться як тіло осібне, дуже однакове в усіх своїх частинах, з однакими звичаями, однакими споминами, любов'ю і ненавистю**» (Драгоманов М. Историческая Польша и великорусская демократия /Михайло Драгоманов.— Женева, 1882.—С.9). Якби такий народ був на волі і створив свою державу, то зміг би принести користь не лише для себе, а й для сусідів, якими є різні народи (поляки, словаки, угорці, молдавани, болгары, татари, турки, грузини, абхазці, черкеси, москвини, білоруси та ін.).

Наші мисленики постійно наголошували на межах розселення свого народу. Іван Франко окреслює українську етнічну територію як «великий простір від Сяну до Західного Кавказу» (Франко І. Зібр. творів у 50 т./Іван Франко.—К., 1986.-- Т.45.—С.321). Наш мисленик називає різне число українців – від 20 до 30 мільйонів осіб (Там само.—Т.46.- Кн.2.—С.321, 340), що має пояснення, адже поневолювачі, зазвичай, зменшували кількість нашої нації. У таких етнічних межах має відбутися українське національно-державне відродження, що підтверджує пролог до поеми «Мойсей» (1905 р.). Саме в єдності земель Франко вбачав велич давньоукраїнської держави.

Визначаючи етнічні межі розселення нашого народу, М.Грушевський писав, що на півночі вони проходять вище від ріки Прип'яті, на півдні сягають Чорноморського побережжя, «місцями заходячи в гірську область Кавказу і Каспійські

степи», на заході доходять майже до Дунайця, а на сході охоплюють весь басейн Дінця, окрім самого його низу, і врізаються в поріччя середнього Дону. Без етнічних островів суцільна українська територія, як зазначає історик, становить близько 850 тис. кв. км з населенням більше 40 млн осіб, з яких близько 28 млн перебуває під російським пануванням, в Галичині – 3,5 млн, на Буковині – близько 298 тис., а на Закарпатті – 0,5 млн осіб (Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн./ Михайло Грушевський. -- К., 1991.-- Т.1.-- С.6,7). Наш історик зазначає, що офіційна статистика трьох держав (Росії, Австрії й Угорщини) занижує число українців як «окремої етнографічно-культурної одиниці».

Як підкреслює М.Грушевський, на етнічній території українська людність становить «збиту масу», без значних чужоплемінних островів. Лише на західній частині «чужоплемінні домішки» -- поляків, євреїв, угорців не перевищують підсумково 30 відсотків від усього населення. Історик стверджує, що українська територія з давніх часів відповідає нинішньому розселенню українців, хоч з невеликими змінами не на нашу користь. Втрати стосуються західного пограниччя з поляками, словаками, угорцями і румунами, бо раніше українська територія сягала Наддунайських країв. Водночас уже в найновіші часи українці колонізували Кавказьке побережжя і Крим.

У боротьбі зі Степом наші предки відігравали «почесну роль заборона європейської культури від азійських орд» (Там само.—С.14). Проте перманентні війни мали негативні наслідки для нашої людності. М.Грушевський пише: «Величезна маса народу не могла віками піднятися над примітивні клопоти про охорону свого існування та створення найелементарніших підстав економічного життя. Ціла народність не могла зібрати свободних достатків і сил для задоволення культурних потреб» (Там само.—С.15). Насамперед витрачалася енергія вищих верств, чим скористалися чужинці, забираючи культурні засоби, капітал і нерухоме майно, наші природні багатства й вищі форми господарювання, звівши людність до «голої народної маси». Історик доходить висновку: «Через неприхильні обставини цього життя українському народові тільки часами

удавалося зажити самостійним політичним життям, всією повнотою національного життя, і не цілості, а тільки деякими частинами його» (Там само). Уже напередодні Другої світової війни, як зазначали наші вчені, суцільна українська етнічна територія разом із землями, де проживає етнічно змішане населення, обіймала 945 тис.кв.км з 55 млн осіб, а без цих других земель –742 тис.кв.км (Енциклопедія українознавства. Загальна частина.—С.23). За своєю територією Україна – найбільша держава Європи, за винятком тодішньої євразійської РРФСР. В.Кубійович називав наші етнічні землі, що ще й тепер не належать до України після проголошення незалежності: південні частини Воронізької і Курської, частини Брянської й Ростовської областей та Краснодарського і Ставропольського країв (РРФСР); частин Берестейської, Мозирської та Пінської областей (БРСР), частин Білостоцького, Краківського, Люблінського і Ряшівського воєводств (Польща); східна частина Словаччини; румунська частина Мармарощини й Буковини (Там само.—С.29). Щоправда, 1954 року Москва погодилася приєднати до України Крим, який знову окупувала 2014 року. Отож, після проголошення незалежності Україна охоплювала 603 628 кв. км території, на якій на початку 2001 року проживало 48457000 осіб ([https://uk.wikipedia.org/wiki/ Україна](https://uk.wikipedia.org/wiki/Україна)). Нині частини нашої території на Донеччині й Луганщині перебувають під російською окупацією, а населення значно скоротилося з різних причин.

Достатнє уявлення про межі українських етнічних земель дають дослідження історика Володимира Сергійчука (Сергійчук В.Етнічні межі і державний кордон України/Володимир Сергійчук.-- К.: Українська видавнича спілка, 2000.—432 с.). Вчений зазначає, «що за державним кордоном України внаслідок різних причин залишилися території, які освоювали й посідають донині українці суцільним етнографічним масивом, особливо в сільській місцевості. Критерієм для такого означення може бути передусім мова старшого покоління корінного населення, культурно-побутові, етнологічні прикмети, форми побуту, в окремих випадках і релігія» (Там само.—С.3-4). Історик наголошує, що українські патріоти домагалися возз'єднання всіх наших етнічних земель у «єдиний державний організм».

Навіть лідер українських націонал-більшовиків Микола Скрипник висунув перед московсько-більшовицьким керівництвом вимогу «прилучити до української території: Воронізьку, Курську, Чорноморську, Озівську, Кубанську області і підпорядкувати ці землі урядові УСРР» (Там само.—С.7). Безумовно, така пропозиція суперечила стратегічній меті більшовиків, які прагнули відновити імперію на російській етнічній основі, що неодмінно передбачала змосковщення неросійських народів, насамперед українців і білорусів. Якщо відразу після захоплення влади російське партійно-державне керівництво ще маскувало свої плани, то з безроздільним утвердженням у союному керівництві імпер-комуністів на чолі зі Сталіним політика *коренізації* в «союзних республіках» була підмінена *змосковщенням* (русифікацією) під гаслами *інтернаціоналізму*. Уже в 1933 році українські діти поза межами УСРР (в Центрально-Чорноземній області, Казахстані, на Поволжі й Далекому Сході) почали навчатися в російськомовних школах, бо Москва поклала край українізації.

Більшовицьке керівництво не переймалося питанням справедливого розмежування між Україною й Росією. Спочатку Таганрозька й Шахтинська округи належали до УСРР, уряд якої порушував питання про приєднання до республіки інших суміжних районів. Проте через кілька років названі округи були приєднані до Північно-Кавказького краю РСФРР, для чого навіть сфальсифікували матеріали перепису тамтешньої людності. Більшовицька Москва відривала від України землі, з давніх-давен заселені українцями, що підтверджує імперіалістичну, антиукраїнську суть її національної політики. Після утвердження при владі Сталін заявив, що «кордони в межах СРСР не мають значення» (Там само.—С.42).

Не лише з історичного погляду особливу цінність має підхід до визначення етнічних меж України Комісією під головуванням С.Шелухина за гетьмана Павла Скоропадського. У пояснювальній записці щодо цього питання професор Йосип Пеленський (1879--1957рр.) пропонував приєднати до Української Держави такі наші етнічні землі: Закарпаття, Буковину, Бессарабію, Галичину, Підляшся й Полісся, Сіверщину, Слобожанщину, Донщину, Північно-Західну Кубань

щину. Відтак він зазначав: «При таких межах залишаються ще поза територіями України відірвані великі острови української людности в губерніях, як Саратовській, Астраханській, Самарській, Оренбурзькій, Уфимській, не рахуючи українських колоній Сибіру, Туркестану, Далекого Сходу та Закавказзя, людність котрих приблизно виносить около 6 мільйонів. Коли ж з природи річи землі ті залишити мусять поза межами України, головним же чином за Росією, то в замість за них прислуговує право України дістати від Росії ті частки пограничної смуги, які буде необхідне влучити в обсяг України з поглядів економічних або стратегічних» (Там само.—С.20).

Нині значна частина українців мешкає в Курській, Білгородській і Воронежській областях Російської Федерації, що становлять українську східну Слобожанщину. Їхні предки не лише освоювали тамтешні землі, а й захищали кордони Московії від нападів із півдня. Від України були відірвані широкі степові простори Північного Кавказу (Ставропілля, Кубані, Чорноморщини), або так званого Милинового Клину, заселеного запорізькими козаками ще наприкінці XVIII століття (Там само.—С.105). Тоді ж переважно силами нашого козацтва були приєднані до імперії землі українського Причорномор'я і Криму, в яких ще переважали наші предки. Перепис населення Кримського ханства, проведений 1666 року, засвідчував, що в ньому проживало 187 тисяч кримський татар, 20 тисяч вільних жителів (греків, вірменів, караїмів і євреїв), а невільники становили 920 тисяч осіб, серед яких принаймні 720 тисяч українців (Там само. – С.С.148, 149). Інакше кажучи, майже дві третини населення ханства становили наші предки.

Чимало етнічних українських земель належать до інших держав. Слід наголосити, що ще 1944 року керівники УРСР проектували створити в складі республіки Холмську область із центром у місті Холм, яке було побудоване нашим королем Данилом Галицьким як столиця Галицько-Волинського королівства, приєднати землі Західної Галичини і Південної Буковини, а також етнічні українські землі, які нині належать до Словаччини і Румунії (Там само.—С.274-278). У листі до Сталіна Хрущов писав, що «до Радянської України слід приєднати такі райони: Холм, Грубешів, Замостя, Ярослав і деякі інші пункти,

прилегли до названих районів. Із цих районів можна буде створити у складі УРСР Холмську область з обласним центром у м. Холм» (Там само.—С.363).

Значну частину українських етнічних земель Москва приєднала до Білорусі, а також до Молдови.

Водночас українці зазнавали посиленого змосковщення на рідних землях. Насамперед зменшувалася частка українців у етнічному складі населення республіки, що засвідчує динаміка. У 1959 р. на території Української РСР титульна нація становила 76,81 %, у 1970 р.—74,87%, у 1979 р.—73, 55 %, 1989—72,73 % (Скляр В. Етнічний склад населення України 1959-1989рр.: етномовні наслідки зросійщення /Володимир Скляр.-- К.: ВЦ «Просвіта», 2008.-- С.373). Натомість постійно збільшувалася частка москалів серед населення республіки. Якщо в 1959 р. вони становили 16,94 %, у 1970 р.—19, 37 %, у 1979 р. – 21,11%, у 1989 р.—22, 07% (Там само). Цікаві тенденції: частка українців зменшилася на 5,29%, а москалів виросла – на 5,05%. Збільшувалася кількість українців, які «відрікалися» від рідної мови й переходили на мову нації-поневолювача. У 1959 р. таких налічувалося 942,3 тисяч, а через три десятиліття – вже 2502,9 тисяч, цебто збільшення перевищувало 2,5 раза. Водночас етнічні росіяни на території нашої республіки дуже мало переходили на мову титульної нації, хоч проживали на нашій території упродовж цілих десятиліть: у 1959 році таких налічувалося 130, 6 тисяч на 7090,8 тисяч осіб, а в 1989 році – 177, 5 тисяч на 11355, 6 тис осіб (Там само.—С. С. 343, 345).

Інакше кажучи, за ставленням до рідної мови етнічні українці поділилася на дві групи: *українськомовних і російськомовних*. З 1970 року «серед усього приросту чисельності українців приріст російськомовних був значно більшим, порівняно з україномовними, навіть в абсолютних показниках», цебто «чисельність української нації зростала переважно за рахунок російськомовних українців – фактично росіян за мовою та національною самосвідомістю, які мали лише українське етнічне походження» (Там само.—С.161). Фактично на українській нації окупаційна влада намагалася повторити експеримент, випробуваний на білорусах, цебто перетворити українців у малоросів, або нижчесортних москалів.

Тенденція активного збільшення зросійщених українців відзначалася територіальними особливостями. Найвищі темпи змосковщення проявлялися в Південному та Донецько-Придніпровському регіонах, у яких склалися «особливо несприятливі умови для зростання чисельності україномовних українців» (Там само.—С.162). Як тепер відомо, саме на підтримку населення цих регіонів орієнтувалася нинішня російська влада, що трактувала їх, за дореволюційною термінологією, як Малоросію. Окрім східних і південних областей, процеси мовної асиміляції активно посилювалися в столиці України Києві. В.Скляр доходить висновку: «У результаті здійснення радянським режимом цілеспрямованої політики російщення України, яка виявилася більш ефективною, ніж аналогічна політика царського режиму, в мовному середовищі українців посилювалися процеси асиміляції, поступово, але невпинно зростала частка російськомовних, й відповідно, скорочувалася частка україномовних, особливо в східних та в південних областях. Аналіз статистичних матеріалів населення дозволив виявити таку закономірність -- рівень мовної асиміляції українців безпосередньо залежав від рівня загальної чисельності росіян у тому чи іншому регіоні, в тій чи іншій області» (Там само.—С.183-184).

Як відомо, напередодні розпаду СРСР апологети збереження імперії наголошували на тому, що поза межами РРФСР проживало 25 млн москалів, а найбільше їх було в Україні. Треба наголосити, що в усі історичні періоди саме такі етнічні росіяни були переважно основною силою **україноциду**, цебто лінгвоциду, етноциду і геноциду української людності, після 1654 року, коли козацька старшина визнала зверхність православного царя. «Відновлення незалежності України фактично врятувало українців від реальної загрози мовної та етнічної асиміляції на власній землі. Одним із головних наслідків цієї тривалої «імперської доби» минулого України стало всеохопне її російщення, що призвело до суттєвих змін етнічного складу та мовної структури населення не на користь українства. Особливо у східних і південних областях, перш за все в містах» (Там само.—С.4-5).

5.2. Консолідація української нації на історично-політичних засадах

У західній етнополітології наголошують на трьох групах факторів, які прискорюють політизацію етносів: різноманітність співжиття в обмеженому географічному просторі етносів з різними відмінностями (ментальними, культурними, лінгвістичними та ін.); історичних суперечностях, економічній дискримінації тощо; появі харизматичних лідерів (Етнополітичний розвиток України: досвід, проблеми, перспективи /Етнополітичний.—К., 1997.-- С.22).

Українська наука порушила такі проблеми наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття, коли закладалися основи вітчизняної націології. Як зазначалося, М.Драгоманов характеризував пригнічене становище України під московським пануванням як *пропащий час* для нашого народу. Українці були поневолені етносом з протилежною ментальністю, що на засадах *соціоніки* як однієї з найновіших наук обґрунтовує Лариса Нагорна. Йдеться про «діаметрально протилежні позиції» при розв'язанні тих самих питань, бо українська ментальність належить до креативного (творчого) типу, а російська – до типу домінантного (Там само.—С.25).

Протилежність України Московії наша людність відчула відразу після Переяславської угоди (1654 р.), коли москалі почали ігнорувати домовленості, нав'язувати ординські «правила гри», ґрунтовані на силі. На жаль, наші предки, зокрема козацька еліта, не змогли завчасно передбачити варварської суті «братнього» гейбиправославного народу, а насправді слов'янізованих фінно-угорських племен, які зазнали впливу татаро-монгольських завойовників. Треба наголосити, що тамтешня еліта успадкувала візантійське політичне лукавство. Трагедію нашого народу значною мірою визначив політично орієнтований вибір нової віри за часів Київської великокняжої імперії. Як відомо тодішня Візантія була знесилена тривалим іконоборством.

Ще тяжчі наслідки такий вибір мав у наступні століття. Л.Нагорна пише: «Основи багатьох майбутніх конфліктів коренилися в тому, що християнство прийшло на Русь не з Риму, а з Візантії. В майбутньому, після релігійного розколу (1054 р.—О.Г.) прихильність українців до православ'я створила основу для конфліктів

між ними і їхніми найближчими сусідами, які сповідували католицизм» (Там само.—С.26).

На національний розвиток українців впливало те, що наша етнічна територія перетворилася на терен боротьби трьох агресивних політично-релігійних сил – культуртрегерського *польського католицизму*, войовничого *турецько-татарського ісламу* й ординського *московського квазіправослав'я* (цареслав'я). Польське поневолення України після Люблінської унії 1569 року мало неоднозначний вплив на українську людність: з одного боку, місцеві магнати почали переходити на католицизм і ополячуватися, а з іншого, посилилася боротьба козацтва за збереження національно-релігійної окремішності українців. Як наслідок українська спільнота звелася до селянства й міських верств середнього й низького рівня і водночас почало утверджуватися козацтво як нова національна й соціальна сила, яке вилонювало національну еліту.

Розчленування України в середині XVII століття призвело до того, що до трьох названих політичних сил (Московії, Польщі й Туреччини з Кримським ханством) долучилася четверта сила – *протестантська Швеція*, яка воювала з Московією й Польщею. Про національну консолідацію в таких умовах не могло бути мови. Наприкінці XVIII століття українські землі поділили дві імперії – *євразійська самодержавна Росія* та *європейська конституційна Австрія*, перетворена в 1867 р. в дуалістичну Австро-Угорщину. «Своє право на Україну царизм намагався обґрунтувати за допомогою ідеї «*общерусскости*». Його ідеологи витрачали чимало зусиль, щоб перешкодити українській національній самоідентифікації, стерти відмінність між москалями й українцями. Представників української еліти намагалися переконати в тому, що в їхніх інтересах стати «справжніми росіянами», діставши водночас права дворянства» (Там само.—С.29).

Окрім того, треба звернути увагу на ще одну особливість тогочасної України. Скасувавши Гетьманщину й ліквідувавши Запорізьку Січ, Росія почала заселяти південні українські землі чужоземними переселенцями й трактувала їх як «Новоросію». На зміну дилемі «українське село – польське місто» прийшла дилема «українське село – російське місто». Проте здійснити проект перетво-

рення української людності в частину російського суверенітету не вдалося: українське селянство і міщанство розуміло свою протилежність захланним і підступним москалям, а українська еліта попри свою слабкість пам'ятала часи козацького автономізму й волелюбства. На Правобережній Україні царський уряд змушений був боротися з польським впливом, що мимоволі стимулювало вивчення етнічних особливостей автохтонної української людності, хоч такі дії не зачіпали закріпаченого селянства. Водночас царське чиновництво провокувало на українських землях єврейські погроми, чого не було в імперії Габсбургів.

Перед Першою світовою війною царський уряд відверто поставив перед собою завдання: **знищити українство як спільноту**, «Столипінськими документами було оголошено офіційно й відкрито, що культурно-просвітницька робота української інтелігенції несумісна з планами уряду» (Українське питання.—К.: В-во ім. Олени Теліги, 1997.-- С.158).

Українські землі в Австрійській імперії відрізнялися регіональними особливостями. Галичина разом із південно-східними польськими землями творила окрему адміністративно-територіальну одиницю під назвою «Королівство Галичини та Володимирії з Великим князівством Краківським та князівствами Освенцімським і Заторським», українська Буковина мала права герцогства («коронного краю»), а Закарпаття було повністю інкорпоровано Угорщиною як королівством у дуалістичній імперії Габсбургів. Становище українців у цих трьох частинах було неоднакове. Попри декларовану рівноправність українців і поляків у Галичині реально поляки були панівною нацією в краю, а українцям довелося боротися за свої законні національно-культурні права. На Буковині українська людність також не була рівноправна з національними меншинами, бо тут особливо відчувалися німецькі й румунські впливи. Українці Закарпаття були в найгіршому становищі, бо мадьяри трактували їх як частину своєї нації.

Треба зауважити, що асиміляції нашої людності протидіяв релігійний чинник. Українці Галичини й Закарпаття як греко-католики протидіяли римо-католикам полякам і мадьярам, що частково були реформатами. Лише наші буковинці належали до однієї православної конфесії з румунами. Позитивом названих частин

української людності було те, що вони мали ліпші умови для етнічної й конфесійної самоідентифікації й усвідомлювали себе, принаймні, еліта, в колі інших європейських народів, про що не могло бути мови в Російській імперії. Царський уряд підтримував москвофільство на західноукраїнських землях і пригрозив навіть війною Австро-Угорщині в тому разі, якщо у Львові буде відкрито український університет.

Відмінності національного становища різних частин української людності вплинули на політичні орієнтації їхніх нащадків, що відчувається до нашого часу. Захоплення соціалістичними ідеями в середовищі української еліти чимало спричинилося до поразки національно-визвольних змагань 1917-1921 років і чужоземного поневолення розшматованої української території. «Чергове розчленування України перекинуло кисень тим силам, які обстоювали її право на самовизначення. У цих умовах національна ідеологія поза межами УСРР еволюціонувала у бік крайнього інтегрального націоналізму. Культ сили, помноженої на самопожертву і національний героїзм, підпорядковувався головному завданню – створення незалежної української держави. Особливого значення в ідеології інтегрального націоналізму надавалося соборності (національній єдності)» (Етнополітичний розвиток України.—С.36).Звісно, доцільно зазначити, що ідеологія інтегрального націоналізму перемогла, бо інші ідеологічні доктрини зазнали краху або не набули розповсюдження в українському інтелектуальному середовищі. Більшовицька Москва ліквідувала всі національні партії, придушила національне відродження, брутально припинила «українізацію» і розпочала геноцид українського народу на етнічних землях. Під польським поневоленням зазнало краху намагання Українського Національно-Демократичного Об'єднання «нормалізувати» відносини з окупаційною владою, спираючись на ненасильницькі методи боротьби за автономію Західної України в складі Польщі. Не набула підтримки ідея «територіального патріотизму» В. Липинського, що зрештою привела до домагання «Союзу трьох Русей». Мабуть, найбільше шансів на конкуренцію з інтегральним націоналізмом Д. Донцова мала ідеологія традиціоналізму Ю.Липи, що заснована на внутрішніх ідейних джерелах.Проте праця

Ю.Липи дійшла до українського читача лише в 1938 році, коли вже дихала Друга світова війна, що спричинилася до московсько-більшовицької окупації Галичини й Волині, далі – Буковини, а наостанок – Закарпаття.

Московсько-більшовицька окупація західноукраїнських земель спочатку сприймалася населенням краю як визволення і «вимріяне возз'єднання українських земель», бо відкривалися українські школи, виші, бібліотеки, започатковувалося будівництво фабрик і заводів, але незабаром проявився «нечуваний за жорстокістю процес нищення українських національних кадрів, депортація (виселення) жителів за межі України, терор з боку органів НКВС», від чого постраждала десята частина місцевого населення (Пасічник М.С. Історія України: державницькі процеси, розвиток культури та політичні перспективи: Навч. посіб./ Михайло Пасічник. – К.: Знання, 2005.-- С.572).

Не принесли визволення німецькі окупанти, хоч з перших днів німецько-російської війни, що прозвана в Московії як «Велика Вітчизняна війна», вони почали викривати більшовицькі злочини в тюрмах на галицьких і волинських землях. Отож, зародження на цих землях повстанського руху було закономірним. Безкомпромісність, жертовність і національний героїзм членів Організації Українських Націоналістів і вояків Української Повстанської Армії не може не надихати нові покоління патріотів на боротьбу за утвердження незалежної України як соборної держави. Саме тому українофоби, насамперед з числа російських імперіалістів, намагалися дискредитувати таких борців. *По-перше*, їх таврували як начебто поплічників німецьких окупантів, хоч відомо, що після розгрому Польщі в 1939 році гітлерівські й сталінські війська провели спільний військовий парад у Бресті й Дрогобичі. *По-друге*, московсько-більшовицькі окупанти замовчували, що керівництво українських революційних націоналістів відмовилося відкликати Акт відновлення державної незалежності України, проголошений 30 червня 1941 року у Львові. Як наслідок їхні лідери Степан Бандера та Ярослав Стецько потрапили в німецький концтабір Заксенгаузен. У цьому ж концтаборі томився провідник іншого крила українських націоналістів Андрій Мельник. *По-третє*, Українська Повстанська Армія організована на землях,

окупованих німецькими військами, і спочатку боролася проти них, а вже потім – проти двох імперіалізмів (гітлерівського нацизму і сталінського більшовизму). *По-четверте*, українські націоналісти не припиняли боротьби проти московсько-більшовицького імперіалізму навіть у таборах ГУЛАГу, за що заслужили пошану борців за визволення інших народів. *По-п'яте*, ідеологія українського націоналізму як націоналізму поневоленої нації не протистояла національним прагненням інших народів. Як відомо, 1943 року українські націоналісти заініціювали Першу конференцію поневолених народів Сходу Європи й Азії, на якій було 39 делегатів від 13 народів (грузинів, осетинів, вірменів, казахів, черкесів, кабардинців, азербайджанців, татарів, чувашів, башкирів, білорусів, узбеків, українців) (Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942-1952. Документи і матеріали/Петро Мірчук. Львів: Просвіта, 1991.-- С.308).

Разом з українськими повстанцями боролися національні підрозділи поневолених більшовицькою Москвою народів. У серпні 1943 року діяли литовські і грузинські загони, в яких воювало по кілька сотень вояків, далі йшли узбецькі й вірменські формування, а також підрозділи казахів і татарів. До наших повстанців приставали італійські, румунські, угорські і навіть німецькі солдати, які не хотіли воювати на боці нацистів, а ще голландські офіцери як втікачі з німецького полону та багато євреїв. Як писав історик Володимир Косик, «в УПА було декілька росіян, які іноді, коли видавалася нагода, дезертирували до радянських партизанів» (Косик В. Україна і Німеччина у Другій Світовій війні /Володимир Косик.—Париж—Нью-Йорк—Львів, 1993.-- С.388). Упродовж двох років серед таких москалів був генерал Павел Сисоєв, що видавав себе за колишнього радянського солдата українця Петра Скирду, але після дезертирства з УПА він приєднався до радянських партизанів (Там само).

Не витримує критики намагання трактувати повстанський рух як регіональний (західноукраїнський). Як відомо, українські національно-патріотичні сили діяли навіть в окупованому німцями Донбасі, а в липні 1944 року була створена Українська Головна Визвольна Рада, президентом якої став колишній діяч Центральної Ради **Кирило Осмак** (1890-1960 рр.), виходець з Полтавщини.

Особливого значення набуває об'єктивна оцінка Другої світової війни для українського національного розвитку. Доконечно відмовитися від сталінської концепції «Великої Вітчизняної війни», бо в такому разі доведеться трактувати проголошення незалежної України не як закономірний результат, а як випадковість. Порівняння з реальними фактами спростовує нав'язуване ще й нині хибне трактування московсько-більшовицької реокупації українських земель як начебто «визволення» від нацистської окупації. Треба зважати на неспростовні докази. Ще до закінчення війни було заплановано виселення з рідних земель усіх українців, які з вини бездарного радянського командування опинилося в німецькій неволі. Не маємо права забувати повоєнного голодомору на «визволених» українських землях в 1946-1947 роках. Окрім того, Москва не повернула на українські землі значної частини матеріальних і духовних цінностей, вивезених у перші місяці війни. Нарешті, сподівання на нормальний національно-культурний розвиток українського народу спричинилися до гіркого розчарування.

Повоєнний період на українських землях засвідчив, що Москва не змирилася з існуванням українства як національної спільноти. Водночас доцільно уточнити таке твердження: «Якщо під час війни цензурні утиски, ідеологічний нагляд дещо послабшали, то в перші повоєнні роки боротьба проти «українського буржуазного націоналізму знову стала для влади актуальною» (Історія української літератури ХХ століття: У 2 кн. Кн.2.Ч.1.: 1940-ві – 1950-ті роки. Навч. посібник/ За ред.. В.Г.Дончика /Історія.—К.: Либідь, 1994.-- С.8). Насправді ідеологічний нагляд не послаблювався, що засвідчує компартійний осуд ще в 1943 році кіноповісті Олександра Довженка «Україна в огні». Автор кіноповісті з боєм писав: «У цьому оповіданні я якось напівсвідомо, себто цілковито органічно заступився за народ свій, що несе тяжкі втрати у війні. Кому ж, як не мені, сказати було слово на захист, коли отака велика загроза існуванню повисла над нещасною моєю землею?» (Довженко О.П. Щоденникові записи, 1939-1956 = Дневниковые записи, 1939-1956/Олександр Довженко.—Харків: Фоліо, 2013.-- С.271). Запис датується 28 листопада 1943 року.

Звісно, після війни антиукраїнська політика Москви посилюється. Поета Володимира Сосюру звинувачують за вірш «Любіть Україну!», який написаний ще 1941 року і був надрукований навіть у Москві в російських перекладах. Якщо за любов до України ганьбили, то на пісні про Росію, яка «лучше всех», такої заборони не було. Партійне керівництво осуджувало також окремі твори Максима Рильського, Юрія Яновського, Івана Сенченка, Петра Панча, Олеса Гончара.

Розкриваючи схему московсько-більшовицького знищення української інтелігенції, Віктор Петров, який тоді ще перебував у діаспорі, писав: «Од найвидатніших і до найнепомітніших, од геніальних творців, людей політичної акції, філософів, письменників, учених з світовим ім'ям і визнаною славою і до найпоміркованіших пасивних і байдужих хуторян, позбавлених будь-яких претензій, політичних або соціальних, однаково – чи були це представники старшої генерації, що склалися й проявляли себе ще до революції, чи, навпаки, представники молодшої й навіть наймолодшої генерації, народжені вже за революції, революцією виховані й революцією висунені вперед, вся українська інтелігенція, в цілому її обсязі, незалежно від віку, соціального походження, поглядів, того або іншого ставлення до Советської влади була приречена на згубу» (Петров В. Розвідки/Вітор Петров.-- Т.2.—К.: Темпора, 2013.-- С.661). Отож, репресії захопили не лише письменництво, а й інші групи української інтелігенції.

Навіть у період так званої хрущовської «відлиги» змосковщення України й українського народу не припинялося, набувало нових форм. Треба застерегти від однозначної оцінки діяльності Микити Хрущова для України. Звісно, не варто недооцінювати того, що партійна критика наслідків культу особи Сталіна спричинилася до звільнення репресованих українців, серед них учасників національно-визвольної боротьби. Певна частина з них дожила до проголошення незалежності України і брала участь у боротьбі за вихід республіки з СРСР. Проте в національному питанні політика КПРС не зазнала змін, дотримуючись тези про «повне й остаточне розв'язання національного питання в СРСР». В.Скляр відтворив *кінцеву мету російського імперіалізму*, яка не залежала від зміни його форм: «повне й незворотне поглинання Росією України, перетворення останньої

на провінцію, адміністративно-територіальну одиницю, навіть при збереженні формального статусу суверенної держави, а українців на аморфну етнографічну масу, без власної національної самосвідомості» (Скляр В. Етнічний склад населення України 1959—1989 рр.: етномовні наслідки російщення /Володимир Скляр.—К.: Просвіта, 2008.-- С.320). Саме за компартійного керівництва Хрущова батькам «надали» право вибирати мову навчання їхніх дітей у середній школі, що лише посилювало змосковщення, призвівши до переведення шкіл з українською мовою навчання на російську. Наслідки застосування такого «права» відомі. Навіть після проголошення незалежності України російські імперіалісти в українському парламенті безкарно «таврували» захисників державної мови як «національно озабоченных».

За часів керівництва Хрущова партія намагалася утверджувати нову програму, яка передбачала «формування *радянського народу* як нової історичної, соціальної й інтернаціональної спільності людей, що мають єдину територію, економіку, єдину соціалістичну за змістом і різноманітну за національними особливостями культуру, федеративну всенародну державу і спільну мету – побудову комунізму» (Философский энциклопедический словарь/Философский.—М.: Сов. Энциклопедия, 1983.-- С.620). Найголовніше те, що неросійським народам нав'язували російську мову як «мову міжнаціонального спілкування в СРСР». Цікаво, що формально в СРСР проголошувався *білінгвізм*, який передбачав неодмінне знання російської мови. Проте такий білінгвізм не стосувався самих москалів: вони могли відверто ігнорувати мову місцевого населення, хоч жили упродовж цілих десятиліть у його середовищі. У вишах мали викладати російською мовою навіть тоді, коли цього вимагав у аудиторії один студент.

Змосковщення «обґрунтовувалося теоретично». Академік Іван Білодід писав: «У практиці радянського соціалістичного життя встановилася гармонійна двомовність, тобто вільне паралельне вживання рідної національної мови і мови міжнаціонального спілкування – російської мови, причому цей характер білінгвізму забезпечує вживання обох мов на літературно-нормативному рівні у всіх сферах життя – в державно-політичній, виробничій, в науці, освіті, культурі, в побуті»

(Білодід І. Мова і ідеологічна боротьба /Іван Білодід//Українська мова в ХХ сторіччі: історія лінгвоциду: Док. і матеріали /Упоряд.: Л.Масенко та ін.—К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2005.-- С.278). Парти́йне керівництво осуджувало «національну обмеженість» у нашій літературі, а питомі українські слова й ідіоми таврувало як начебто «архаїчні» чи «штучні звороти», що «засмічують» українську мову, хоч саме номенклатурне чиновництво українську мову ігнорувало «у всіх сферах життя».

Як слушно зауважив В.Скляр, політика змосковщення українців («обрусенія») за царського й більшовицького режиму мала певні особливості. Царський уряд цинічно забороняв українську мову, проголошував її діалектом російської, а українців трактував як «етнографічну групу» росіян, цебто москалів нижчого сорту. За компартійного (більшовицького, радянського) режиму змосковщення українців демагогічно приховувалося під пропаганду «дружби народів» і творення «радянського народу» як нової інтернаціональної й історичної спільності (Скляр В. Там само.—С.320).

Як підтверджують матеріали переписів населення Української РСР, мовні й етнічні наслідки проведення «ленінської національної політики» дали плачевні наслідки для українського народу. Формально російська мова не мала статусу державної (офіційної), та її домінування забезпечувала компартійна номенклатура, яка зосередила в руках усю повноту політичної влади й тотальний контроль у всіх сферах суспільного життя. Масове опитування населення в 2006 році в п'ятьох містах (Києві, Донецьку, Луцьку, Львові та Одесі) підтвердило, що українську мову вважає рідною 55,5 % опитаних, російську – 32%, українську й російську однаковою мірою – 11,1%, іншу – 1,4 % (Масенко Л. Мовна ситуація України:соціолінгвістичний аналіз /Лариса Масенко //Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації.—2-е вид.—К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2008.-- 101). Такі результати конкретно-соціологічного дослідження доцільно зіставити з етнічним і мовним складом держави за Всеукраїнським переписом населення 2001 року. Згідно з його матеріалами, на початку нинішнього тисячоліття в Україні проживало 37, 8 млн. українців, що становило

77,8 % від загалу, а росіян – 8,3 млн. осіб, або 17,3 % (Перший Всеукраїнський перепис населення: історичні, методологічні, соціальні, економічні, етнічні аспекти /Перший.—К.: ІВЦ Держкомстату України, 2004.—С. 326). Тоді рідною мовою визнавало українську – 67,5% населення, а російську – 29,6% (Там само). Вже такі показники засвідчують серйозні проблеми в консолідації української етнічної нації навіть після проголошення незалежності України. Їх можна пояснити насамперед тим, що при владі залишилася, як правило, російськомовна компартійна номенклатура, яка звикла пристосовуватися до змін у центрі, але не чинити різких поворотів. Її ж представники як олігархи правлять у економічній сфері. Захоплення влади Партією регіонів переконує, що населення не противиться не лише мовній русифікації, а й проявляє байдужість до «духовного та ментального колоніалізму» (Кісь Р. Як зупинити розукраїнення України /Роман Кісь.-- Львів: Афіша, 2012.-- С.6).

Проте Революція Гідності змусила переглянути песимістичні висновки. Європейські прагнення підтримали не лише етнічні українці: за такий вибір на противагу євразійському (російському) вектору виступили також національні меншини, для яких Україна стала батьківщиною.

5.3. Національні меншини й етнічні групи в етнонаціональній структурі України

Насамперед треба спростувати намагання трактувати Україну як поліетнічну державу на тій підставі, що на нашій території проживають представники більш як 130 етносів (Перший Всеукраїнський перепис населення.—С.326), адже деякі з таких представників налічують кілька осіб. Як зазначалося, матеріали Першого Всеукраїнського перепису населення 2001 року засвідчують, що українці становлять 77, 8% від його загалу. У міжнародній практиці прийнято вважати мононаціональною (моноетнічною) державу, в якій представники титульної нації становлять не менше 67% (https://uk.wikipedia.org/wiki/Моноетнічна_держава). Отож, в етнічному розумінні Україна – мононаціональна держава, в якій проживають певні групи чи представники інших етносів. Водночас

треба зазначити, що не може визнаватися моноетнічною (мононаціональною) держава, в якій околиці компактно заселяють інші етноси. До таких держав належать Росія й Китай. Проте в самій Росії дотримуються іншого погляду, характеризуючи її як мононаціональну на тій підставці, що москалі (етнічні росіяни) становлять абсолютну більшість.

Наука (і в цьому розумінні націологія – не виняток) вимагає однозначного трактування термінів і понять, «тому вживання термінології в сфері міжнаціональних відносин має бути обґрунтованим і таким, що відповідає науковим дефініціям» (Огульчанський Ю. Етнічна структура українського суспільства: уявні та дійсні проблеми /Юрій Огульчанський.—К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2006.—С.12). Проте не лише наука про націю, а й чинне законодавство використовує терміни, що допускають неоднозначне трактування. Серед них названі такі конституційні поняття: «Український народ», «українська нація», «народ», «корінні народи», «національні меншини». Як пише Ю.Огульчанський, «законодавець розумно об'єднує українців і неукраїнців в одне поняття – Український народ, -- а український народ, українська нація виступає як основна, державотворча, але не єдина частина Українського народу», до якого, як сукупності «громадян України всіх національностей», на період проголошення незалежності належало 27,3% неукраїнців (Там само.—С.13). У преамбулі чинної Конституції вживається чотири поняття: «народ», «національність», «українська нація», «Український народ». У такому значенні поняття «народ» і «Український народ» фактично виступають як синоніми. Водночас наголошується на основній, державотворчій ролі «української нації», але не принижується представників інших національностей.

Однак у чинній Конституції нема чіткості щодо понять «корінні народи» і «національні меншини», які вживаються в двох конституційних статтях. Стаття 11 Основного Закону зазначає, що наша держава сприяє розвитку «самобутності всіх корінних народів і національних меншин України», а стаття 92 наголошує на законодавчому затвердженні прав корінних народів і національних меншин. Отож, виникає питання про співвідношення понять «титульна нація»,

«корінний народ», «національна меншина». Наше чинне законодавство не визначило критеріїв для цих понять.

Нема сумніву, що поняття «титульна нація» означає українців як основну, державотворчу національну спільноту. Проблема в іншому: вона стосується, зокрема, співвідношення понять «корінний народ» і «національна меншина». Намагання ототожнити їх безпідставне, але не можна погодитися з таким визначенням: «Національні меншини – групи громадян певної держави, які не є представниками титульного етносу, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою» (https://uk.wikipedia.org/wiki/Національні_меншини). Після такого визначення залишається відкритим питання про основну відмінність між «національною меншиною» і «корінним народом», а вона в тому, що «національна меншина» етнічно пов'язана з такою нацією, яка на своїх автохтонних землях створила власну державу або державне утворення. Саме тому до національних меншин в Україні належать москалі, які становлять 17,3% населення нашої держави, а також – білоруси – 0,6%, молдавани – 0,5%, болгары – 0,4 %, угорці – 0,3 %, румуни – 0,3 %, поляки – 0,3%, євреї – 0,2 %, вірмени – 0,2 %, греки – 0,2 %.

Складніше питання з татарами, яких налічується 0,2 % від всього населення України. Якщо мати на увазі лише волзьких татарів, то їх слід вважати за національну меншину, позаяк вони мають державну автономію в Російській Федерації. Проте до них можна зачислити й сибірських татарів, яким попри компактне проживання в сусідній державі Москва не надала автономії. Не простіше питання з кримськими татарами (0,5 % населення України), які домагаються автономії на своїй етнічній території, що нині тимчасово окупована Московією.

У документах Ради Європи перелічені ознаки *національної меншини*: громадянство держави свого проживання; тривалі й міцні зв'язки з населенням країни; етнічні, мистецькі, релігійні або лінгвістичні особливості; достатня кількість в населенні країни або регіону; зацікавленість у збереженні етнічної індивідуальності, зокрема культури, традицій, релігії або мови (Права людини в Україні:

Інформаційно-аналітичний бюлетень Українсько-Американського бюро захисту прав людини /Права.—Вип.21.—С.177). Така характеристика національної меншини доволі розмита, хоч може бути прийнята за вихідну.

Слід наголосити, що термін «*національна меншина*» не сприймається однозначно в західних країнах, бо в слові «меншина» вбачають образу й приниження, тому в деяких державах використовують терміни «етнічна група» чи «національна група». У документах міжнародної громадської організації «Федералістичний союз європейський національних груп» вказано, що під національною групою треба розуміти «національну спільність, що характеризується насамперед такими ознаками, котрі прагне зберегти: власна мова, культура, історія. Вона не утворює на своїй батьківщині своєї держави або проживає поза державою своєї національності» (Там само.—С.16-18).

Треба зазначити, що в українському законодавстві відсутні чіткі критерії для поняття «національна меншина», зокрема щодо її кількості і часу проживання на території держави, а це дає підстави зараховувати після набуття громадянства до «національних меншин» деякі групи недавніх іммігрантів з азійських і африканських країн, що не відповідає практиці західних держав.

Не менше теоретичних проблем щодо поняття «*корінний народ*», хоч воно визначене в міжнародно-правових документах, зокрема в двох конвенціях Міжнародної Організації Праці (1957 і 1988 рр.). Вітчизняний дослідник Олександр Антонюк пояснює, що «для корінних народів, на відміну від національних (етнічних) меншин, характерне те, що вони, по-перше, є нащадками тих, хто населяв країну або географічну область, частиною якої є дана держава, у період її завоювання або колонізації, або у період встановлення існуючих державних кордонів, і, по-друге, ведуть племінний спосіб життя» (Антонюк О.В. Формування етнополітики Української держави: історичні та теоретико-методологічні засади/Олександр Антонюк. – К.: ДАКККіМ, 1999.-- С.70). При такому трактуванні поняття «корінний народ» до українських реалій не підходить. Його вважають синонімом термінів «аборигени», «автохтони», «тубільці». Насамперед доцільно з'ясувати поняття «етнічна група» й «етнографічна група». За етнічну

(мовно-етнічну) групу вважають «територіальну частину певного етносу, якій притаманні особливості в культурі, побуті, мові (наявність діалекту, говору, говірки), а також особлива самосвідомість, звичайно, самоназва» (https://uk.wikipedia.org/wiki/Національна_група). Під таке визначення підпадає й «національна меншина», а також «етнографічна група», яку трактують: «Етнографічна група – невелика частина етносу, яка територіально відійшла від нього в результаті міграції або зберегла етнічну свідомість, мову, особливості культури й побуту (наприклад, українці в Казахстані, Канаді тощо)» (Там само). Звісно, тут не йдеться про етнографічні групи, якими в Україні є гуцули, бойки, лемки, поліщуки та інші, а про національні меншини, якими є українці в Канаді, Казахстані, США, Російській Федерації та інших державах.

Окрім того, виділення «корінних народів» не бере до уваги того, що найбільшим серед них є українці на своїх корінних (автохтонних, етнічних) землях. На наш погляд, таку неточність можна усунути, якщо, замість поняття «корінні народи», запровадити поняття «корінні етнічні групи», до яких в Україні можна віднести насамперед караїмів і кримчаків. Такий підхід дасть змогу відрізнити їх від етнічних груп, що складають по кілька осіб.

Караїми -- тюркомовний етнос, що походить від хозарів і дотримуються юдаїзму. Як жителі Кримського півострова вони відомі з VIII ст. від Р.Х. За переписом 2001 року в нашій державі караїми проживали у двох регіонах: у Криму -- 671 особа, а на Прикарпатті – 106 осіб (https://uk.wikipedia.org/wiki/Караїми_в_Україні). Кримчаки -- етнолінгвістична спільнота єврейського населення, яка традиційно визнавала юдаїзм, але розмовляла кримськотатарською мовою, що нині ще зберігається серед старшого покоління. З 1,5 тисяч кримчаків третина проживає в Криму, а також незначні групи в деяких південноукраїнських областях (<https://uk.wikipedia.org/wiki/Кримчаки>). Гагаузи як тюркомовний етнос у Одеській області не належать до цієї групи, позаяк вони мають у сусідній Молдові національно-територіальну автономію. В Україні налічується приблизно 31 тисяча гагаузів. За віровизнанням вони -- православні.

Проте недоцільне використання у правових документах таких понять як «народи» (без з'ясування змісту) і «національні групи». Приміром, стаття 3 Декларації прав національностей України констатує: «Українська держава гарантує всім народам і національним групам право вільного користування рідними мовами в усіх сферах суспільного життя, включаючи освіту, виробництво, одержання й розповсюдження інформації». Термін «народи» в цьому контексті не доречний, адже на конституційному рівні йдеться лише про «Український народ».

Не менше заперечень зумовлює третя частина цієї статті: «Українська держава забезпечує право своїм громадянам вільного користування російською мовою. В регіонах, де проживає компактно кілька національних груп, нарівні з державною українською мовою може функціонувати мова, прийнятна для всього населення даної місцевості». Підступність такого положення очевидна: у ній не лише підспудно, а й відверто нав'язується національним меншинам російська мова, цебто мова сусідньої (нині – агресивної) держави. Хіба не зрозуміло, що за тоталітарного режиму «прийнятна для всього населення» не лише окремої місцевості, а й України була російська мова?

Чинне законодавство нашої держави гарантує національним меншинам права на національну автономію. У Законі про національні меншини в Україні розкривається зміст такої автономії, яка передбачає їхнім представникам права користування і навчання рідною мовою чи вивчення її в державних навчальних закладах або через національні культурні товариства. У межах чинного законодавства вони мають право розвивати національну культуру, використовувати національну символіку, відзначати національні свята, дотримуватися своєї релігії, задовольняти національно-духовні потреби, створювати відповідні культурні й навчальні заклади. Треба наголосити, що цими правами найбільше користується російська національна меншина, агресивна частина якої грубо ігнорує наше національне законодавство, намагається звужити сфери використання державної української мови.

Доконечно наголосити, що деякі положення цього закону вимагають уточнення. Стаття 11 твердить, що «громадяни України мають право вільно обирати та

відновлювати національність». З цього положення випливає, що людина може сама зачислити себе до певної національності. Подібне трактування зафіксовано в науковій літературі. А.Шевченко вважає, що «усвідомлення своєї належності до певної національності – складне й глибоко інтимне почуття, яке включає в себе і гордість за свій народ, за його внесок в суспільний прогрес, в загальнолюдську культуру, і біль за його минулі й нинішні страждання, і бажання йому добробуту й щастя в майбутньому» (Мала енциклопедія етнології / Мала. -- К.: Довіра; Генеза, 1996.-- С.120-121). Водночас зазначається, що усвідомлення такої належності формується в процесі соціалізації особи в дитинстві й залишається впродовж всього життя. Однак історія більшовицького тоталітарного режиму знає факти, коли громадяни «записувалися» задля кар'єрного росту москалями. Приміром, за «*русских*» видавали себе українці М.Хрущов, Л.Брежнєв, В.Щербицький, білорус А.Громико та інші.

У нашій державі національність громадян не фіксується, щоб не було «дискримінації людей за етнічною ознакою» (Там само.—С.121). На перший погляд, дуже демократично, але це тільки одна сторона. Не можна ігнорувати того, що за більшовицького тоталітарного режиму москалі фактично були панівною нацією в імперії. Тепер вони використовують відсутність запису національності для протидії *реукраїнізації*, цебто проти спроб українців відновити свої права в державі, домагаються другої державної (чи офіційної) мови, щоб знецінити конституційну норму про статус української мови як державної в Україні. Те саме стосується й такого положення статті 6 цього закону: «Пам'ятки історії і культури національних меншин на території України охороняються законом». Як підтверджує практика, на цій нормі спекулюють українофоби, намагаючись зберегти пам'ятки більшовицьким діячам, причетним до україноциду. Нерідко проти національних інтересів України використовується й такий пункт закону: «Громадяни, які належать до національних меншин, національні громадські об'єднання мають право у встановленому в Україні порядку вільно встановлювати і підтримувати зв'язки з особами своєї національності та їх громадськими об'єднаннями за межами України, одержувати від них допомогу для

задоволення мовних, культурних, духовних потреб, брати участь у діяльності міжнародних неурядових організацій».

Акцентуючи на правах національних меншин, водночас треба зважати на кількасотлітнє поневолення нашого народу Московією (Росією), спадщина якого не подолана після проголошення незалежності України. З цією метою українофоби тенденційно тлумачать міжнародні документи. Так було з тлумаченням Європейської хартії регіональних мов або мов меншин, у якій йдеться про «охорону історичних регіональних мов або мов меншин Європи, деякі з яких перебувають під загрозою відмирання, сприяє збереженню та розвитку культурного багатства і традицій Європи». Отож, цілком зрозуміло, що це положення не може стосуватися російської мови, бо вона не підпадає під такі ознаки, навіть більше того, її існування в Україні пов'язане з дискримінацією мови титульної нації. На противагу йому вороги нашої держави намагалися використати цей документ для забезпечення домінування російської мови й звуження сфери використання української мови як мови державної в Україні, хоч у хартії зазначено, що «охорона і розвиток регіональних мов або мов меншин не мають зашкоджувати офіційним мовам і вимозі вивчати їх». Противники утвердження української мови як державної мови в Україні вдавалися до неадекватного трактування поняття «офіційна мова», протиставлення його поняттю «державна мова», хоч насправді вони тотожні й використовуються в міжнародній практиці як синоніми.

Неупереджений аналіз становища національних меншин і корінних етнічних груп в Україні дає підстави дійти певних висновків. *По-перше*, нині найбільше вимагає захисту титульна нація, нормальний розвиток якої не забезпечений навіть після проголошення незалежності України. *По-друге*, вимагає розв'язання питання кримськотатарського народу, який був позбавлений батьківщини і не відновив своєї державності після розпаду СРСР. *По-третє*, доконечне подолання спадщини московсько-більшовицького тоталітарного режиму, щоб забезпечити реукраїнізацію української людності.

5.4. Утвердження українського народу як політичної нації

Порівняння матеріалів переписів населення України 1989 і 2001 років засвідчує певні видозміни в етнонаціональній структурі українського суспільства. *По-перше*, за 12 років загальна кількість етнічних українців майже не змінилася, залишившись на рівні 37,5 млн. осіб. *По-друге*, кількість деяких національних меншин значно зменшилася. Йдеться насамперед про етнічних росіян (москалів) як найчисельнішої національної меншини, що зменшилася більше ніж на 3 млн. осіб. Окрім москалів, значно скоротилася чисельність білорусів, поляків і чехів. Напевно, тут особливу роль зіграв чинник еміграції, на що звертають увагу дослідники (Євтух В.Б., Трощинський В.П. Етнонаціональна структура сучасного українського суспільства: деякі аспекти системного бачення її розвитку/Воєлодимир Євтух //Етнонаціональна структура українського суспільства: Довідник. — К.: Наукова думка, 2004.—С.5). *По-третє*, для деяких етнічних спільнот останній перепис населення зафіксував чимале збільшення. Причини такої динаміки різні. У першу чергу йдеться про повернення кримських татарів, яких московсько-більшовицька влада виселила у воєнний час, а також про особливо активну імміграцію з неспокійних південнокавказьких країн (Вірменії, Грузії, Азербайджану). Доречно згадати і такий формальний чинник як зміну етноніму: певна частина молдаван записалася румунами. *По-четверте*, новим для населення України є поява «нетрадиційних» іммігрантів з віддалених азійських і африканських країн. Частина з них прибула до України безпосередньо, а інші — залишилися на території нашої держави, хоч спочатку мали намір іммігрувати в інші європейські країни («Нетрадиційні» іммігранти у Києві/Нетрадиційні.—К.: Стилос, 2003.—С.9). Посилаючись на інформацію зі столиці, дослідники зазначають, що найбільше таких осіб приїхало з Афганістану, а також В'єтнаму, Анголи, Пакистану, Китаю та інших держав (Там само.—С.31). Мабуть, до такої групи доречно зарахувати також вихідців з азійської частини Російської Федерації, кількість яких почала збільшуватися після розпаду СРСР.

Звісно, функції різних етнічних спільнот в українській політичній нації неоднакові. На перше місце слід поставити українську етнонацію як системотворче ядро нації політичної. В.Євтух і В.Трощинський називають етнічних українців

«системотворчим елементом»», бо українська етнонація виконує функцію демографічної та етнічної основи нашого суспільства (Євтух В.Б., Трощинський В.П. Там само.—С.8).

За матеріалами останнього перепису, українці становлять 77,8 % всієї людності держави, переважаючи в усіх регіонах держави, за винятком Автономної Республіки Крим. 85% українців визнають рідною мову своєї нації, 14 % -- російську, а ще називають мови інших національних меншин (угорську, молдавську, румунську, білоруську, кримськотатарську (Етнонаціональна структура українського суспільства .—С.36).

У російській квазінауці ще й тепер висловлюють сумнів у спроможності українців «набути своєї національної ідентичності» і навіть допускають, що нам «доведеться будувати свою державу як другу *русскую* державу» (Союз неведомый и невиданный /Союз//Литературная газета. – 24-30 июня 2009 г.).

Автору цих слів А.Ціпку, очевидно, відомо, що, по-перше, українці не відчують якоїсь проблеми в національній самоідентифікації, адже за свою самобутність наші предки боролися впродовж цілих століть і змогли оборонити її, а по-друге, існування ще однієї російської («русской») держави не має жодного сенсу й перспектив, бо Росія прагне інкорпорувати Україну, заперечує право на незалежне державне існування. Саме тому керівництво Російської Федерації розпочало агресивну війну проти нашої держави.

Деякий інший варіант майбутнього України пропонує російський публіцист Ю.Каграманов. Він пише, що «російська («русская») сторона, сприйнявши як факт юридичну відокремленість України, не може і не повинна змиритися з помітним духовним віддаленням наших народів; найменше воно в інтересах самих українців. Щоби віддалення змінилося зближенням, треба перевести спільну нашу спадщину з «сонного» режиму в дійовий. І справа ця вже за російською («русской») стороною»(Каграманов Ю. Мазепа и другие. Украина в поисках отцов-основателей /Ю.Каграманов// Дружба народов.—2009.—т ч.2.—С.131). Практично Ю.Каграманов вважає для українців «природною» подвійну самоідентифікацію, що існувала в дореволюційний час. Такий підхід має чітку

мету: залишити Україну в російській орбіті, прирікаючи український народ на винародовлення, змосковщення вже під національним прапором.

З'ясовуючи роль української етнонаціональної спільноти як системотворчого ядра політичної нації, доцільно звернути увагу на роль титульної нації, що зумовлено особливостями її розвитку за тоталітарного режиму. За прогнозами закордонних фахівців, на 2004-2050 роки Україна може опинитися на першому місці серед країн за негативним загальним приростом населення, який становитиме 45,2 відсотка, що вдвічі більше від показника для Росії (21, 5 %) і як наслідок до 2050 року спад кількості населення становитиме 21,8 млн. осіб (Соболев Ю. Український феномен /Ю.Соболев//Дзеркало тижня.—2009.—16 травня). Виходить, що через 90 чи й навіть 70 років наша нація може перестати існувати, бо опинилася на межі «вимирання».

Намагаючись збагнути такі тенденції, Ю. Соболев дошукується причин цього «українського феномену», пробує «виявити хронічний характер і визначити кількісні показники цього трагічного процесу» (Там само). Вчений виходить з того, що зріст і зниження кількості населення – це наслідок складного й неоднозначного поєднання таких двох чинників, як рівень життя та особливості культури нації.

Значною мірою становище титульної нації спричинили наслідки Великого Голодомору 1932-1933 років. Український народ ще й нині живе в умовах постгеноцидного суспільства, тому не може звільнитися від комплексу національної меншовартості. Наслідки голодомору проявляються в неоднаковому рівні національної свідомості українців на регіональному рівні. Американський дослідник Джеймс Мейс зазначав: «Навіть сьогодні україномовна і дуже національно свідома Західна Україна значно відрізняється від решти країни, де велика частина населення не сприймає всерйоз українськість. Дві частини країни мають зовсім різні політичні спектри, і завжди буде важко утримувати їх разом в одній державі. Те, що є популярним в одній частині країни, вважається гріхом у іншій» (День і вічність Джеймса Мейса /За заг.ред. Л.Івшиної /День.—Видання перше.—К.: ЗАТ «Українська прес-група», 2005.—С.156).

Національне державотворення ускладнюється й тим, що ще в 1990 році, після перших напівдемократичних виборів у СРСР, влада в західних областях, як правило, опинилася в руках націонал-демократичних сил, основу яких становив Народний рух України. На сході й півдні держави влада залишилася «у руках ветеранів Комуністичної партії та комсомолу, яких виховали в дусі безжалісної боротьби з найменшим натяком на незалежність України» (Там само.—С.302). Звідси – неоднакове ставлення в недалекому минулому до незалежності України, до проголошеного європейського вибору, до Росії, а також нерозуміння антиукраїнського характеру політики кремлівського керівництва.

Постгеноцидні наслідки проявилися в ставленні українців до рідної мови. Після проголошення незалежності українськомовна ситуація в нашій державі не проста. Наш вчений Іван Дзюба зазначає: «Значна частина засобів масової інформації працює на пониження морального рівня і примітивізацію запитів та смаків людності. Закон про мови не виконується. Програми підтримки української мови (як і культури) не здійснюються. Навіть найобережніший крок у бік розширення сфери функціонування української мови викликає протести з боку відомих внутрішніх і зовнішніх політичних сил, звинувачення у придушенні російської мови і культури, у порушенні прав людини,-- причому до прав людини відноситься все, крім права українця на українську книжку, українську газету, освіту рідною мовою, зрештою – права на майбутнє своєї мови, своєї культури, своєї держави» (Лизанчук В. Геноцид, етноцид, лінгвоцид української нації: хроніка /Василь Лизанчук.—Львів: ВЦ ЛНУ ім.. І.Франка, 2008.—С.205).

Безумовно, вихід з підневільного становища вимагав розв'язання низки завдань, які перейшли від тоталітарного режиму, коли на офіційному рівні заперечували й фальсифікували історію українського народу. Як наслідок протидія російської національної меншини при підтримці сусідньої держави, а також тубільного російськомовного населення, що значною мірою трансформувало взаємини титульної нації та російськомовної національної меншини у взаєминах українськомовної і російськомовної частин населення нашої держави.

Доцільно наголосити, що доконечність утвердження української мови підкреслював навіть Л.Кучма, який на початку свого президентства намагався надати російській мові статус другої державної мови в Україні. Наприкінці своєї президентської діяльності він писав: «Українізація – це відновлення справедливості» (Кучма Л. Україна – не Росія/Леонід Кучма.—М.: Время, 2003.—С.277). На його переконання, після проголошення незалежності України українська мова й українська культура відчують потребу в захисті, тому «абсолютно виключено, щоб двомовність була державною метою» (Там само.—С.286). Нав'язування так званої «українсько-російської двомовності» має наслідком звуження зв'язків українців з цивілізованим світом, оскільки нині мовою міжнародного спілкування утвердилася англійська. Попри таку тенденцію апологети «Русского мира» проголошують, що неросійським народам на пострадянському просторі найлегше ознайомлюватися зі світовою культурою через російське посередництво.

Як завше російські інтелектуали мають *два критерії*. Вони *таврують* національну політику в нашій державі на тій підставі, що начебто влада порушує права москалів і російськомовного населення. Проте в самій Російській Федерації *вимагають* переглянути традиційні постулати в сфері міжнародних відносин. Приміром, А.Меліхов ставить під сумнів, як твердить, «всім відому розповсюджену банальність з ліберального катехизиса: не можна бути вільними, пригнічуючи інші народи» (Мелихов А. Толерантность – нужда или добродетель?/А.Мелихов//Дружба народов.—2007.—Ч.3.—С.173). Для цього ксенофоб посилається на приклади з історії європейських народів, зокрема британців і французів. Як пише далі А.Меліхов, «у колишніх багатонаціональних імперіях толерантність тодішніми неоконкретними методами зберігала імперська аристократія, тепер же аристократизм, який трактувався як відповідальність за суспільну цілість, не зійшовся ні з багатством, ні з владою» (Там само.—С.177). У цьому він вбачає приклад для теперішньої Росії.

На відміну від індивіда, який має можливість вибору, для нації такої можливості не існує, бо приниження означає її смерть, розпад. А. Меліхов переконує: «Лю-

дей об'єднує в націю насамперед прагнення набути або зберегти гідність, тобто почуття причетності до чогось прекрасного, шанованого і безсмертного або вже хоча би довготривалого, що не припиняється поза межами їхнього індивідуального існування» (Там само). Проте народ, стверджує далі, може існувати лише доти, доки визнає свою вибраність, не відчуває страху за своє майбутнє.

Про утвердження української національної спільноти і політичної нації не може бути мови без очищення національної історії від імперських намулів. У Росії працю українських істориків на повернення історичної правди трактують як «написання ними «нової» історії» (Орлова И. Исторический провал/И.Орлова//Литературная газета.—2009.-- :-12 мая). Історик І.Орлова не задоволена тим, що «нові історії будуються на етнічній основі», на «відштовхуванні від радянської ідентичності, запереченні спільних завоювань, злигоднів, перемог», хоч національний (етнічний) історизм розповсюджений і в самій Російській Федерації.

Найбільше уваги І.Орлова приділяє осуду відновлюваної історичної справедливості в Україні. Їй не подобається те, що в підручниках з української історії спеціальні розділи присвячені негативним наслідкам змосковщення. Тут проявляються рудименти мислення попередніх часів: історик ще може визнати московщення українців у дореволюційній Росії, але заперечує її за компартійного (більшовицького) тоталітарного режиму, хоч трактат І.Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» відомий у цивілізованому світі ще з 60-х років минулого століття.

Зрозуміло, що трактування нашими істориками Київської великокняжої держави як української, а не вигаданої «колиски трьох братніх народів», російської громадянської війни як воєнно-більшовицької експансії, так званої «жовтневої революції» 1917 року як більшовицького перевороту дає змогу позбутися комплексу «молодшого брата», позаяк утверджує окремішність українського народу від росіян (московитів, москалів) упродовж більш ніж тисячолітньої історії.

В офіційному дусі підходить Орлова до заперечення Великого Голодомору 1932-1933 років, що був геноцидом українців, до героїчної боротьби Української Повстанської Армії проти нацистських і більшовицьких окупантів. Звісно, тенденційність російського історика проявляється в тому, що відновлення історичної справедливості трактується як сервілізм, прислужництво політичній еліті.

Нинішнє найвище російське керівництво, виховане на кадебістських традиціях, намагається втримати українців у політичній залежності від своєї держави. Вчорашні стереотипи настільки сильні в нинішній Московії, що навіть молоде покоління, яке не зазнало компартійного тиску, не сприймає вшанування в Україні гетьмана Івана Мазепи, головного отамана Симона Петлюри, національного провідника Степана Бандери і повстанського генерала Романа Шухевича. Ненависть до України зумовлена тим, що без неї Росія втратила «геополітичний масштаб ідеї імперії». У сусідній державі радіють тоді, коли Україна зазнає в чомусь невдач, українці одного регіону протистоять українцям іншого регіону, а такі ідеологічні й культурні стереотипи нав'язувалися за часів тоталітарного режиму.

Після проголошення незалежності України Росія веде постійну інформаційну війну проти нашої держави. Головною загрозою в сусідній державі називають «бандеризацію України», утвердження міждержавних відносин, бо начебто «самозакохане регіоналізмом» нинішнє «південноросійське населення» відривається від «загальноросійського світу» (Романчук О. «Стратегічне партнерство» чи неоколоніалізм? /Олег Романчук //Слово Просвіти.—2009.—2-8 квітня.). Український «сепаратизм», як заявляють українофоби, призвів до розділу Російської Православної Церкви, російської держави і російського народу, бо в Росії нашу державу трактують як «своєрідну євразійську Хорватію», а «українство» -- як ідеологію розколу. Російський публіцист М.Калашников називає нашу державу «проектом», приреченим творінням «агресивних укронацистів з депресивних і жебрацьких західних областей нинішньої України», відмовляє українцям у праві на окремішність від «російського світу» (Там само).

Отже, треба наголосити, що утвердження українського народу як політичної нації вимагає цілісної наукової концепції його розвитку. У такій справі не можна обмежуватися паліативними заходами, що призвели до трагічних наслідків.

В и с н о в к и

1. На мапі світу Україна, яка належить до Східно-Центральної Європи, виступає як своєрідна «межова країна» між Європою й Азією, що перебуває на околицях Середземномор'я й на стику лісової й степової зони нашого континенту. Таке її становище негативно впливало на національний розвиток української людності, позаяк через нашу територію упродовж віків переходили різні кочові народи. Нині на нашій етнічній території залишаються як найбільший кочовий народ вихідці з колишнього північного Московського улусу Золотої Орди, яких в Україні традиційно називають москалями.

2. Під натиском агресивних сусідів давня Україна, що виступала як Київська великокняжа імперія, втратила незалежність і була поділена й поневолена сильнішими державами. Попри таку національну роз'єднаність чужими державними кордонами українці не втратили почуття єдиності як національної спільноти.

3. Нині незалежна Україна не охоплює всіх етнічних українських земель, значна частина яких належить до інших держав, найбільше до Російської Федерації, що не змирилася з існуванням нашої держави.

4. За часів московсько-більшовицького поневолення державна влада нав'язувала українцям так звану «українсько-російську двомовність», посилено формувала «радянський народ» як нову інтернаціональну «спільність», що на практиці означала денационалізацію українського народу як етнічної спільноти.

5. Після проголошення незалежності суб'єктом нашої держави виступає український народ як об'єднання громадян незалежно від національної й етнічної належності. Український народ – це українська політична нація на основі української етнічної нації, а не на противагу їй.

6. Українська національна спільнота діє як системотворче ядро політичної нації. Її мова затверджена як державна в Україні. Попри такий статус вона вимагає

особливого захисту навіть в умовах незалежної України, усунення наслідків постгеноцидності й постколоніальності

7. Утвердження українського народу як політичної нації вимагає створення цілісної наукової картини його розвитку на тривалий історичний період, забезпечення умов для перетворення української етнічної спільноти в повномасштабну націю.

Лекція 6. Конфлікти у сфері міжнародних відносин

Україна опинилася перед зовнішніми й внутрішніми загрозами стратегічним національним інтересам як усвідомленим потребам, зокрема загрозами збереженню державної незалежності й самої українській нації, стабільному стану й стійкості суспільства, спроможності його прогресивному розвитку. Як відомо, суспільні інтереси, в тому числі й національні, можуть перебувати в чотирьох типах відносин. Насамперед міжнародні інтереси спільнот можуть збігатися, тоді йдеться про *спільні* інтереси. Якщо інтереси національних спільнот не суперечать одні одним, їх слід трактувати як *паралельні*, або *рівнобіжні*. При протиставленні інтересів їх називають *заперечними*. У певних випадках інтереси окремих національних спільнот можуть виступати як *доповнювальні* до інтересів політичної нації.

Від типології взаємодії інтересів залежить спосіб їхнього розв'язання. При першому типі інтереси задовольняються на основі *консенсусу*, при другому типі – доцільний *конструктивний* підхід, при четвертому типі – *доконечне взаємопорозуміння*. Найскладніше розв'язання третього типу взаємодії інтересів, коли заперечення призводить до *протиборства* або *конфлікту*. Спроби замовчувати конфлікти чи придушувати їх, як правило, прискорюють їх вибуховість з непередбаченими деструктивними наслідками. Міжнародні (міжетнічні) конфлікти проявляються як у масштабах однієї держави, так і на міждержавному рівні.

1. Історично-політичний вимір України як причина конфліктів

Нашу трагічну історію визначили дві дати—988 рік і 1654 рік. Коли йдеться про першу дату, то треба мати на увазі, що вона аж ніяк не зводиться до заперечення християнізації наших предків, адже насправді вперше наші предки охрестилися 860 року. Історик Н. Полонська-Василенко пише: «Похід на Царгород 860 року зв'язаний з дуже важливим питанням про охрещення Русі. Патріарх Фотій в «Окружному посланні» до патріархів Сходу року 867 оповідав, що руські князі, настрашені чудом у Царгороді, повернувшись до Києва, виявили бажання охреститися. Цісар Михайло III вислав єпископа та священників, і на Русі

засновано єпархію» (Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т./Ната-лія Полонська-Василенко.—К.: Либідь, 1993.—Т.1.—С.91).

Як відомо, княгиня Ольга зверталася до імператора Священної Римської імперії Оттона I з проханням надіслати на Русь єпископа і священників. Єпископ Альберт прибув до Києва 962 року, але тоді вже княжив Святослав, який відмовлявся прийняти християнство, -- і владику змушений був покинути нашу столицю (Левицький Ю. Коротка історія Київської (Української) /Юрій Левицький.— Львів:Свічадо,1993.—С.10).Після повторної християнізації наших наших предків за часів Володимира Святого «київські митрополити, яких прислав нам царгородський патріарх, затверджувалися візантійським імператором. Отож, вони до певної міри були агентами Візантійської імперії і старалися проводити в Києві візантійську політику» (Там само.—С.27), тому фактично Русь потрапила в залежність від неї.

Трагізм посилювався ще й тим, що 1453 року Константинопольський патріарх, у підпорядкуванні якому перебувала наша Церква, опинився під владою султана Османської імперії, а Москва почала претендувати на роль «Третього Риму». Апологія православ'я нашим козацтвом спричинилася до того, що Україна потрапила в залежність від формально православного московського царя, хоч «православний митрополит Сильвестр Косів і частина духівництва відмовилася скласти присягу Москві», а наступник Косова митрополит Йосиф Нелюбович-Тукальський був чисто антимосковської орієнтації» (Там само.— С.41).

Конфлікт інтересів у конфесійній сфері українців і москалів Москва вирішила на свою користь, підпорядкувавши 1686 року *незаконно* українську Церкву. Тепер главою нашої православної Церкви став московський цар. А ось її наслідки: «У житті Церкви запроваджено російську мову та звичаї російської Церкви, до того часу не знані в Україні. Українські церковні книги було вилучено з ужитку. Багато з них спалено» (Там само.—С.41-42).Проте навіть у цих умовах українське духовенство протиставило ідеї «Москва – Третій Рим» ідею «Київ – Другий Єрусалим». Н. Полонська-Василенко писала: «Ніколи ідея «Київ – Другий

Єрусалим» не досягала такого блиску, як за Мазепи, даючи зміст і наснагу державницько-національній свідомості, яка трималася у XVIII ст. і перейшла до XIX-го» (Полонська-Василенко Н. Там само.—Т.2—С.239).

Якщо 988 рік започаткував конфлікт церковних і державних інтересів Київської великокняжої імперії й Візантійської імперії, то з 1654 року розпочалися тривалі конфлікти двох держав – республіканської Гетьманщини і самодержавної Московії (Росії), українців і москалів як цивілізаційно протилежних народів, які репрезентують відповідно європейську (західну) і євразійську (російську, російсько-православну) цивілізації. Такі конфлікти проявляються й після розпаду СРСР.

Історик Н. Нарочницька відверто ігнорує національні інтереси України, заявляючи: «СНД – це зовсім не об'єднання «братунців-слов'ян» і не зародок чи прообраз майбутнього державного утворення, а поразка інтересів Росії та України як носіїв потужної цивілізації праворосів (?—О.Г.) на користь антиправославних і космополітичних сил. Якщо цей розкол справді непоправний, то і його можна тлумачити в руслі давнього і впертого наступу «латинського» Заходу на Русь. Від Росії відібрана її давня столиця, тим самим перерваний безпосередній зв'язок з Візантією, що робить Москву остаточно третім Римом... А православна Україна, відмовившись від загальноросійської («общерусской») відповідальності за долю світу, вже опинилася в знайомих лещатах між галицькими хрестоносцями і кримськотатарськими екстремістами, заохочуваними із Стамбула й Львова» (Нарочницкая Н. Россия и Европа. Исторический и геополитический поход/Наталия Нарочницкая//Наш современник.—1993.—Ч.12.-- С.95). Далі Нарочницька пише про загрози «оскаженілої антиправославної русофобії Галичини й кримськотатарського екстремізму» і переконує, що приналежність до Росії геополітично важливого для неї Криму «є запорукою нормального цивілізованого розвитку України»(Нарочницкая Н. Осознать свою миссию /Наталия Нарочницкая//Наш современник.—1993.—Ч.12.-- С.165). Виходить, що для свого нормального розвитку Україна зацікавлена в тому, щоб віддати сусідній державі

частину своєї території. Треба зазначити, що така думка висловлена ще за двадцять років до російської окупації Криму.

Про загострення конфліктів між Росією й Україною пише відомий московський українофоб С.Бабурін: «Щоби зрозуміти суть нинішніх взаємин Російської Федерації з республіками Прибалтики, Україною, Казахстаном, республіками Закавказзя, не треба забувати, що російська («русская») державність зароджувалася тисячу років тому на берегах Дніпра, і Київ правно («по праву») є Матір'ю міст російських («русских»). Доконечно пам'ятати, чому 450 років тому почався рух Росії на Захід, в чому сенс політики Івана Грозного і Петра Великого. Ми маємо пам'ятати, чим був для Росії вихід до Балтійського моря і що означав для Росії вихід до Чорного моря» (Бабурін С. Национальные интересы России на рубеже XXI века /Сергей Бабурин //Наш современник.—1995.—Ч.2.—С.173).

Уболівання москалів за майбутнє свого народу зрозуміле кожному чужинцеві—і тут нема заперечення. Заперечення в іншому: чому російські інтереси мають бути ущербом для інших народів. Можна погодитися з Бабуріним, коли він до національних інтересів відносить «безпеку Росії як держави», «демографічну безпеку російського суперетносу», «культурно-історичні традиції Росії», «політичні цінності», «інтереси соціального й політичного розвитку Росії», але погодитись з певними застереженнями. Приміром, у таке поняття як «російський суперетнос» можна вкладати не лише шовіністичну, а й імперську суть. Коли ж Бабурін говорить про «зони життєво важливих інтересів і регіони геополітичної відповідальності Росії»(Там само.—С.173), то це вже не може не насторожувати, позаяк нагадує риторику геббельсівську Третього Райху.

Причини конфлікту України і Росії в конфесійній сфері дає змогу зрозуміти з'ясування «надієі «Москва – Третій Рим», що фактично стала «стрижнем нової національної Віри», і «цю Віру із значно більшою підставою можна було би назвати **московською, ніж християнською**» (Лысенко Н. Абсолютная идея нашего будущего /Николай Лысенко //Молодая гвардия.—1994.—Ч.4.—С.192). Інакше кажучи, у цьому проявляється єдність національної й конфесійної ідеї, бо «надідея» «Москва – Третій Рим» зумовила становлення нації й привела до

успішного будівництва імперії. Її не стосувалися християнські рекомендації на кшталт «нема ні елліна, ні юдея а всі у Христі брати». Н. Лисенко переконує: «Звернення до московського царя як охоронця Божої Істини на Землі, усвідомлення нашої сакральної цінності Москви як Божого Міста, найвища оцінка власної особи, котра вже за приналежністю до Москви була вище, краще і чистіше від будь-якого чужинця,-- ось що складало справжній Символ Віри москалів («русских») того часу» (Там само). Як виявляється, такий московський «символ віри» має лише «християнський антураж», яким прикривалися глибоко національні московські ідеї.

У допетрівський період монастирі в Московській державі, як твердить Н.Лисенко, були далекі від релігії взагалі. Вони «були форпостами російської національної експансії, спрямованої насамперед на північ і на схід від Москви... Тому монастирі Московської Русі радше нагадували військово-ремісницькі форти, ніж спокійні притулки для любителів християнської схоластики. Ряси «мнихов» у цих монастирях зустрічалися набагато рідше просолених сіряків чорносошних селян, продимлених мачул ковалів і бронювальників, кольчуг воїнів. Та й «мнихи» були інші, це були радше залізні комісари московської Віри, ніж елейні «пастирі» (Там само.—С.192-193). Як впливає з таких тверджень, московське «православ'я» насправді далеке від християнської віри, перетворилося в цареслав'я. З цього випливає суть ідеологеми «православие, самодержавне, народность».

Несумісність українських і російських національних інтересів і як немину-чість міждержавний конфлікт підтверджує українофобська концепція А.Дугіна. Насамперед він трактує свою державу як «Вісь Історії», навколо якої обертається цивілізація, як «Центральну Землю» континенту, як «Серединну Імперію» між Сходом і Заходом, ототожнює її з Євразією (Дугин А. Основы геополитики. Геополитическое будущее России /Александр Дугин.—М.: Арктогея, 1997.-- С.165--166). На таку роль не може претендувати якась інша держава. З цього випливає «найважливіший стратегічний імператив»: перетворити всі «берегові

території» в своїх союзників, проникнути в них, укласти всеєвразійський пакт або забезпечити їхній повний і непорушний нейтралітет.

Ідеолог імперіалізму не приховує, що зовнішня політика його держави спрямована на загарбання сусідніх країн. Як фактор у його «геополітичній оптиці» потрактовано православ'я. Дугін наголошує на доконечності «повернення» регіонів «близького зарубіжжя», бо так вимагає «імператив геополітичного і стратегічного суверенітету Росії». Проте цим не обмежується «збирання імперії», бо воно охоплює «відновлення союзницьких відносин із країнами Східної Європи», цебто державами колишньої Організації Варшавського договору, створення «нового євразійського стратегічного блоку держав континентального Заходу» і «континентального Сходу» (Іран, Індія, Японія). «Збирання імперії» для Росії – це запорука існування **«незалежної держави на незалежному континенті»**. Якщо не здійсниться «збирання імперії», тоді можливі інші варіанти розвитку подій: або Китай розпочне наступ на Північ – у Казахстан і Східний Сибір, або Середина Європа (?) «насунеться на західноруські землі – Україну, Білорусь і західну Великоросію», або ісламський блок намагатиметься інтегрувати Середню Азію, Поволжя і Приуралля, а також деякі території Південної Росії» (Там само.—С.172).

Протилежність інтересів суверенної України й імперіалістичної Росії зумовлює неминучість конфліктів між ними, проявляється в трактуваннях ролі москалів у світі, нинішньої Росії, а також Співдружності Незалежних Держав. Дугін заявляє категорично: «Російський («русский») народ безумовно належить до кола місяньських народів» (Там само.—С.189). Щоправда, інших «місяньських народів» не названо.

Чимало засвідчує його твердження, що «РФ не є Росією, повновартісною Російською Державою» («Русским Государством»), але може стати такою в майбутньому, після «збирання» земель, які вона вважає своїми. Звісно, таке «збирання» неодмінно стосується території України.

Ксенофобія Дугіна проявляється в його характеристиці країн СНД, бо «ці утворення не наділені жодними серйозними ознаками справжньої державності,

позбавлені атрибутів фактичної суверенності і втілюють скоріше «територіальний процес», ніж стабільні і визначені геополітичні одиниці» (Там само.— С.184). Треба зазначити, що до таких «утворень» належить і Україна, суверенітет якої заперечує Дугін. Він переконує: «Як правило, «постімперські утворення» ніколи (або майже ніколи) не стають повноцінними державами й надалі існують як економічно-політичні придатки колишньої (або нової) метрополії» (Там само.—С.186). Цей «висновок» заперечують такі великі країни як США, Канада, Китай, що колись перебували в колоніальній залежності.

Концепція «месіяництва» москалів залишає поза увагою їхню демографічну приреченість, пов'язану з «європейською народжуваністю» та «африканською смертністю». Саме тому московські імперіалісти прагнуть асимілювати українську та білоруську людність. Для Дугіна всі народи нашої планети мають обернутися навколо «*русских*», бо «вони геополітично постають у центрі всього політичного процесу» (Там само.—С.252). Завдання Росії він вбачає в тому, що вона має створити «Світову Імперію» («нову Євразійську імперію», «Російську («Русскую») імперію», «Федеративну Імперію націй»).

З виникненням «Нової Імперії» пов'язане встановлення нового геополітичного порядку на Півдні. У цьому контексті Дугін категоричний: «Суверенітет України зумовлює собою настільки негативне для російської геополітики явище, що, в принципі, легко може спровокувати збройний конфлікт» (Там само.—С.348). Звісно, Дугін не вказує, що ініціатором конфлікту потенційно є його держава, бо тодішня Україна дотримувалася позаблокового статусу. Появу України як нового геополітичного суб'єкта він називає «абсолютною аномалією» і навіть погрожує, що Україна як самостійна держава – це «величезна небезпека для всієї Євразії», з якою він ототожнює Росію. Для України Дугін допускає лише статус «чисто адміністративного сектора *русского централизованного государства*», тобто чогось подібного до того, чим вона була в царській імперії або при СРСР, надавши нашому народові «культурно-мовну або економічну автономію» (Там само.—С.348).

Українофоб беззастережно дотримується позиції: «Північний берег Чорного моря має бути винятково євразійським і централізовано підпорядковуватися Москві» (Там само.—С.349). Його тяглість – від українських берегів до Абхазії. Виходить, що московська окупація Абхазії в 2008 року й українського Криму в 2014 році була давно задуманим планом російських імперіалістів.

Відтак Дугін «надає» Україні (особливо Західній – «уніято-католицькій») статус нового «санітарного кордону» між Балтикою і Чорним морем. До цієї «геополітичної смуги» можуть також увійти Литва, Латвія, Естонія, Польща, Білорусь, Угорщина, Румунія, Чехія і Словаччина, які московський ксенофоб називає «*фіктивними державами*» (Там само.—С.370). Проте він допускає навіть можливість відмову Москви від панування «над деякими регіонами Західної України» -- Галичини і Закарпаття, які компактно заселені уніятами й католиками.

Вирок Дугіна нашій державі безапеляційний. Виявляється, український народ не має «ні особливої культурної новини (*«вести»*) універсального значення, ні географічної унікальності, ні етнічної винятковості» (Там само.—С.377). Лише в умовах «санітарного кордону» Дугін допускає існування самостійної України як «маріонеткової держави» між Росією-Євразією й Центральною Європою, бо «існування України в нинішніх кордонах і з нинішнім статусом «суверенної держави» тотожне завданню пекельного удару геополітичній безпеці Росії, подібне до влomu на її територію» (Там само.—С.379).

Україна начебто не має права існувати як унітарна держава, тому Дугін поділяє нашу територію на чотири «смуги», які «відповідають» особливостям «геополітичних і етнокультурних реальностей»: «Східну Україну»; Крим; «Центральну частину України»; «Західну Україну». Для кожної з таких «смуг» він «обґрунтовує» особливий статус. «Східна Україна» охоплює територію нашої держави на Лівобережжі від Чернігова до Азовського моря, де начебто переважає «великоруський етнос і православне малоросійське населення», тому вона має належати до Росії на правах широкої автономії. У Криму Дугін знаходить три «геополітичні імпульси», «доволі ворожі» між собою. Особливу агресивність щодо України проявляють тамтешні москалі («великороси»). «Малороси», як зневаж-

ливо називає українофоб нашу людність на півострові, «надмірно націоналістичні». «Кримські татари загалом орієнтовані більше на Туреччину і занадто ворожі Росії» (Там само.—С.380). У таких умовах Дугін доходить «висновку про доконечність надання Криму особливого статусу і забезпечення максимальної автономії при прямому стратегічному контролю Москви, але зважаючи на соціально-економічні інтереси України та етнокультурні потреби кримських татарів» (Там само.—С.389). Проте Росія пішла далі пропонов Дугіна, намагаючись не тільки політично, а й економічно інтегрувати цю частину нашої держави в Російську Федерацію.

«Центральній частині України від Чернігова до Одеси» Дугін приділяє лише кілька рядків, трактуючи її як «другу завершену область, де етнічно домінує малоросійський етнос і його мова, але переважає конфесійно православ'я» (Там само.—С.390). Як «самостійна політична реальність», ця «православна Малоросія» зріднена зі Східною Україною культурно, а геополітично належить до євразійської системи.

Найбільше уваги Дугін приділяє «Західній Україні», цебто «смугі», що на захід від Збруча. Насамперед він характеризує цю «смугу» як неоднорідну етнічно й конфесійно, хоч проявляє елементарну необізнаність. На Волині, як північній частині західноукраїнських земель, переконує Дугін, «переважають уніяти й католики», тому вона «культурно належить до католицького геополітичного сектора Середньої Європи» (Там само.—С.381). Як відомо, ця територія справді належить до Середньої Європи, хоч упродовж тривалого часу була інкорпорована Російською імперією, а конфесійно її людність православна, а не уніятсько-католицька.

Галичину Дугін зводить чомусь лише до Львівщини, хоч вона, як відомо, охоплює три області (Львівську, Тернопільську й Івано-Франківську). Звісно, між Галичиною й Закарпаттям помітні певні відмінності, зумовлені тим, що наші етнічні землі за Карпатами були захопленні мадярами, а Галичина перебувала під польським і австрійським пануванням. Однак треба зауважити, що приєднання

цих регіонів до Української РСР пов'язане з Другою світовою війною, відомим «пактом Молотова-Ріббентропа».

Перебуваючи в імперії Габсбургів, Галичина при особливій допомозі національної еліти з Наддніпрянщини перетворилася в так званий «український П'ємонт», бо галицька людність відзначалася найвищим рівнем національної свідомості.

Окремо в цій «смузі» Дугін виділяє «бессарабські землі України», маючи, як можна судити, на увазі нашу Буковину (Чернівецьку область), в якій начебто «малороси й великороси перенижуються румунами й молдаванами» (Там само.— С.381). Таке твердження не відповідає дійсності, адже москалі («великороси») становлять мізерну частину (37,9 тис. осіб) серед 919 тис. жителів області, значно поступаючись румунам і молдаванам, не кажучи вже про українців, яких в області 689 тис. осіб. Зваживши, що на Буковині переважає православна людність, Дугін відносить її до «меридіальної лівобережної смуги Дніпра» (Там само.—С.381). Для нього поняття «православне» і «проросійське» виступають як синоніми, бо незалежної Української Православної Церкви російські імперіалісти не допускають.

Конфлікт з Росією – це головна небезпека для незалежної України. Цей конфлікт ускладнюється тим, що він накладається на конфлікт у конфесійній сфері. Як пише Дугін, «український фактор є найвразливішим місцем у західній смузі Росії» (Там само.—С.382). Нема сумніву, що міждержавний конфлікт – наслідок тривалого міжнаціонального конфлікту, який особливо впливає на внутрішньо-державний розвиток України як незалежної держави.

6.2. Російська національна меншина в процесі інтеграції в українську політичну націю

Росіяни, яких традиційно в Україні називають москалями, -- найбільша національна меншина на території нашої держави, хоч, як зазначалося, за останній час кількісно вони зменшилися. У 1989 році в Українській РСР їх налічувалося 11,36 млн.осіб, цебто 22,07 відсотків від усього населення – 51,45 млн. осіб, а Перший Всеукраїнський перепис після проголошення незалежності

зафіксував 8,33 млн осіб, цебто 17,3 відсотка від загалу, що становив 48,46 млн осіб.

Становище москалів у нашій державі специфічне, що впливає на українсько-російські відносини і призводить до певних конфліктів, які зумовлені історичними, політичними, соціально-економічними, демографічними та іншими чинниками. *По-перше*, упродовж цілих століть москалі були панівною національною меншиною на українських землях. Не був винятком і радянський період попри пропаганду «дружби народів». *По-друге*, тривале змосковщення (русифікація) нашого народу спричинилося до того, що виникло так зване «російськомовне населення», до якого належить значна частина українців. Отож, після проголошення незалежності України українсько-російські відносини в Україні трансформувалися у відносини українсько-мовної та російськомовної частин населення. *По-третє*, на українсько-російські міжнаціональні відносини накладаються відносини соціальні, адже в Південному й Східному, а особливо Центральному регіонах України села переважно українськомовні, а міста – російськомовні. Як підтверджує, останній перепис населення, російська національна меншина проживає, в основному, в містах. *По-четверте*, мовні проблеми накладаються на регіональний вимір, адже українська мова найбільше збереглася в Західному й частково Центральному регіонах, а інші регіони зазнали сильного впливу змосковщення. *По-п'яте*, інші національні меншини, в основному, приймали російську мову спілкування навіть після конституційного затвердження української мови як державної в Україні. *По-шосте*, українсько-російські (українськомовно-російськомовні) відносини в Україні ускладнюються тим, що керівництво Російської Федерації грубо ігнорує норми міжнародного права і втручається у міжнаціональні відносини в нашій державі.

Безумовно, коли йдеться про міжнаціональні конфлікти в Україні, то вони стосуються насамперед взаємин українців як основної державотворчої нації й москалів як найбільшої національної меншини, а також українськомовної й російськомовної частин населення України. Конфлікти між українцями як титульною нацією й іншими національними меншинами чи корінними етнічними

групами не мають такого значення. Щоправда, після російської окупації Криму на півострові посилюються конфлікти між росіянами й кримськими татарами.

У дослідницькій літературі висловлюються доволі суперечливі погляди щодо міжнаціональних конфліктів у нашій державі. В.Арбеніна пише: «Неупереджений погляд на проблему росіян в Україні свідчить, що для їхньої успішної інтеграції в українську політичну націю не тільки існують сприятливі передумови, але цей процес уже розвивається, хоча і не безпроблемно»(Арбеніна В.Л. Етнопсихологія/В.Л. Арбеніна. – Харків, 2009.—С.331). Водночас цікаву тенденцію виявили вітчизняні вчені Є.Головаха і Н.Паніна, які звернули увагу, що за перше десятиліття після проголошення незалежності **«люди частіше почали розмовляти саме російською мовою, здебільшого це ті, хто раніше спілкувався обома мовами залежно від ситуації спілкування»** (Головаха Є.І., Паніна Н.В. Зміни мовної ситуації в Україні /Євген Головаха //Українське суспільство: моніторинг-2000. Інформаційно-аналітичні матеріали.—К.: Інститут соціології НАНУ, 2000.—С.37). На зміну очікуваному посиленню білінгвізму «триває процес подальшої русифікації громадян» (Вишняк О.І. Соціокультурна динаміка політичних регіонів України. Соціологічний моніторинг: 1994-2006. – К.: Інститут соціології НАНУ, 2006.—С.158).

Після проголошення незалежності процес змосковщення громадян у неформальному спілкуванні посилюється, хоч дедалі більша частина памолоді навчається у середній і вищій школі українською мовою. Дослідники зазначають, що у 2000 році в Східному регіоні лише російською мовою в сім'ї спілкувався 81% опитаних, а це на 8% більше, ніж відразу після проголошення незалежності (Головаха Є., Паніна Н. Зміни мовної ситуації в Україні.—С.273). З цього випливає висновок, що **«проблема двомовності в Україні характеризується поглибленням диференціації областей на україномовні та російськомовні»**(Там само).

Аналізуючи причини такої ситуації, вітчизняний соціолог Олександр Вишняк звертає увагу на основні тенденції змін етнокультурних і етномовних процесів у нашій державі (Вишняк О.І. Там само.—С. 159-162). Насамперед дослідник наголошує на тенденції поступового збільшення в населенні нашої держави

частки громадян української національності. У 2005-2006 роках вони становили майже 80 % від всього населення, хоч ще 10 років тому таких налічувалося 70-72%, при відповідному зменшенні частки етнічних росіян – на 6-7% (Там само). Аналогічна, але дещо повільніша тенденція збільшення етнічнооднорідних шлюбів. Водночас нема підстав, як зазначає О.Вишняк, для занепокоєння ситуацією в міжетнічних відносинах, бо випадки етнічної дискримінації українців і представників національних меншин у нашій державі рідкісні.

На цьому тлі етномовна ситуація в нашій державі доволі парадоксальна. У сімейно-побутовій сфері зменшується частка білінгвів при одночасному незначному зростанні українськомовних і рівно ж російськомовних громадян. Звісно, тепер на такі показники не могла вплинути російська агресія проти нашої держави, а ще раніше постійні вимоги щодо надання російській мові статусу державної чи офіційної. Не додає оптимізму також твердження О.Вишняка, що **«в українському інформаційному просторі переважають місцеві обласні, міські видання, значну роль відіграють районні, проте в країні немає жодного загальнонаціонального видання, яке б читали бодай 10% громадян у всіх регіонах країни»** (Там само.—С.162). Таким чином, пов'язати динаміку етнічної та мовної ситуації в нашій державі не можливо, бо не вдається встановити їхньої взаємозалежності.

Однак не можна не погодитися з думкою, що «створення переважно українсько-російських за етнічним походженням змішаних сімей теж є одним з механізмів русифікації, оскільки такі сім'ї (як показують опитування) стають переважно російськомовними» (Там само.—С.164). З нинішнього погляду подібна ситуація незбагненна, адже українська мова державна в Україні. Проте таке становище має не лише історичні, а й соціальні причини. *По-перше*, тривале переслідування українців за часів російського (царського й більшовицького) поневолення не створювало умов для подолання комплексу національної меншовартості порівняно з москалями. Панування російської мови в засобах масової інформації надалі консервує цей комплекс. *По-друге*, навіть після проголошення незалежності соціальний статус етнічних росіян у нашій державі вищий, ніж українців. За

радянських часів щодо росіян проводилася політика протекціонізму при соціальному просуванні, вступі до вищих навчальних закладів, прийнятті на роботу (Арбеніна В.Л. Там само.—С.333). У партійних і державних органах була встановлена негласна квота для етнічних росіян. Як відомо, їх основна маса (90%) проживала в містах і їхній розмір середнього заробітку, стипендій і пенсій, а також побутові умови були кращі, ніж в українців. Якщо російська етнічна меншина становила серед населення України менше 23%, то серед управлінців їх було 30%, в сфері науки—третина. (Там само.—С.332). *По-третьє*, складні умови нашого державотворення не сприяли підвищенню морального престижу українця як представника державотворчої нації. Розчароване населення в умовах панування «дикого капіталізму» звертало свої звинувачення проти держави, яка перестала виконувати функції соціального протекціонізму. *По-четверте*, упродовж тривалого часу в українському ефірі домінували російські джерела інформації, які демонстрували фільми, що зневажали українців. Попри такі умови українське суспільство характеризується високим рівнем толерантності, що засвідчує низький рівень ворожості до етнічних росіян (Там само.—С.334).

Аналізуючи етномовну структуру населення нашої держави, вітчизняні дослідники дійшли висновку, що серед наших громадян моноетнічні українці за самоідентифікацією становлять більше половини населення (62,9%), хоч їхня кількість залежить від регіону: найбільше їх у Західному регіоні (92,6%), а найменше -- в Південному (40,5%) і Східному (34,1%) регіонах. Цікаво, що на другому місці опинилися не етнічні росіяни, а українсько-російські *біетнори*, яких найбільше в Південному (37,3%) і Східному (45%) регіонах, а найменше -- в Західному регіоні (6%). Водночас моноетнічні росіяни становлять у Західному регіоні – 1,4%, Західно-Центральному – 3,4 %, Східно-Центральному – 7,1%, Південному – 22%, Східному – 20,8 %, а в цілому по Україні -- 10% (Там само.—С.335).

Дослідження вітчизняних вчених дають підстави дійти певних висновків щодо етнічних росіян у нашій державі, або «українських росіян». Такі росіяни відрізняються від тих, кого можна вважати ядром їхнього етносу, цебто жителів

Російської Федерації, не лише побутовими умовами, а й особливостями своєї мови, що зазнала впливу мови української нації. Серед них переважає ставлення до країни свого проживання як до батьківщини і лише незначна частина ставиться до України як до чужини. Треба зважити на те, що такі росіяни політично, територіально й соціально належать на української політичної нації, але етнічно залишаються росіянами. На самопочуття етнічних росіян і їхню громадянську позицію не може не впливати навіть повільна і значною мірою формальна політика реукраїнізації, що проявляється насамперед у мовній політиці. З цього логічно випливає висновок В.Арбеніної: «Незважаючи на досить сприятливі статусні позиції і у соціальній структурі, і в системі міжетнічних відносин, характерну для більшої частини росіян прихильність до країни свого проживання, дослідження останніх років стійко фіксує наростання у них відчуття невпевненості, незахищеності, маргінальності свого становища» (Там само.—С.337).

Між двома крайніми ставленнями етнічних росіян до України («батьківщина» -- «чужина») ще виділяється «лояльність». Проведені дослідження засвідчують, що, за незначними винятками, «українські росіяни» схиляються до першої позиції, до чого, безумовно, спричинилася агресивна війна Російської Федерації проти України. Тривогу етнічних росіян за своє майбутнє в Україні можна зрозуміти. *По-перше*, упродовж цілих століть їм нав'язували комплекс імперської вищості, панівної нації, а тепер вони потрапили в інше становище: визнання української мови як державної спонукає їх до усвідомлення своєї маргінальності в Україні, що стала незалежною державою. *По-друге*, потенційно вони змушені переоцінювати свою особисту позицію щодо української державності, якої не сприймає державне керівництво Російської Федерації. *По-третє*, громадянство України неодмінно вимагає переосмислення свого політичного ставлення до родичів у сусідній державі, сприйняття їх як іноземців, чужих громадян. *По-четверте*, розбудова України як європейської держави на противагу євразійській Московії зумовлює психологічну роздвоєність етнічних росіян: землю предків доводиться сприймати як територію ворожої держави, а ворожі до

Московії західні держави як союзників. *По-н'яте*, нова інформація про московське (російське) поневолення України мимоволі призводить до комплексу відповідальності, вини за дії своїх предків проти народу, серед якого їм тепер доводиться жити і з яким пов'язувати своє майбутнє. *По-шосте*, на етнічних росіян не можуть не впливати нові погляди на історію російського народу, що позбавляє його нав'язуваної серед населення месіянської ролі.

Попри заявлені особливості найважливішим для «українських росіян» (і українців) є такий висновок О.Вишняка: **«Жодної тенденції стосовно посилення дискримінації росіян у Західній та Центральній Україні, а українців – у Південно-Східному та Південному регіонах не спостерігається. Це є свідченням відсутності серйозного підґрунтя для конфліктів етнічних груп у регіонах України** (Вишняк О.І. Там самсо.—С.165). Після такого висновку про відсутність серйозного підґрунтя для міжетнічних (міжнаціональних) виникає інше питання – питання про причини збройного протистояння на Донбасі. Його пояснення зводиться до двох крайніх поглядів. Українофоби пробують характеризувати його як внутрішній конфлікт між центральною владою й інтересами місцевого населення Донбасу. Насправді причини інші, бо російське керівництво розпочало *збройну агресію* проти нашої держави. Воно не може змиритися з тим, що Україна своїм цивілізаційним вибором відчужується від Московії, повертається до європейської (західної) цивілізації, від якої була штучно відірвана майже три століття тому.

Намагання оправдати агресію за відновлення СРСР на пострадянському просторі проявилися відразу після розпаду імперії. Зрештою, до проголошеної «Співдружності Незалежних Держав» Україна і Московія ставилися по-різному: для України СНД трактувалася як форма цивілізованого «розлучення» «союзних республік», а для Московії -- як перехідна форма на шляху до відновлення імперії. Ще до природного розпаду СРСР його апологети як аргумент називали те, що поза межами РРФСР проживало більше 25 мільйонів етнічних росіян, що **«служили головними спиначами Радянського Союзу й Росії»**, але москалі («русское население») у «союзних республіках» проявили **«політичну насив-**

ність» (Зюганов Г. Русский вопрос/ Геннадий Зюганов//Наш современник.— 2007.—Ч.5.—С. 174). Г.Зюганов доходить навіть до явного перебільшення: **«Москалі («русские») опинилися в становищі найбільшого у світі розділеного народу. І ця роз'єднаність така глибока й багатовимірна, що змушує говорити про реальну загрозу зникнення москалів як нації»**(Там само.—С.173). Відродження Московії лідер тамтешніх комуністів не бачить інакше як противаги західній цивілізації. Російський письменник А.Воронцов навіть прирівнює «несміливі вимоги» москалів (етнічних росіян) на українській землі до прохань американських індіан, що перебувають у резерваціях (Воронцов А. «Русский язык на Украине – родной!»/Андрей Воронцов//Наш современник. – 2012.—Ч.7.—С.218).

Захищаючи мову російської національної меншини на етнічних українських землях, апологети імперії фальсифікують виникнення української мови. С.Сидоренко пише: «Українська книжна мова була створена на основі простонародної «мови» як розмовної суміші («суржика») російської й польської мов, що виникла як наслідок тривалого польського панування над південною частиною Русі. Виготовлена вона була нехитрим способом: «мову» пристосували до фонетичного (як сприймається на слух – так і пишеться) правопису, застосування якого було спричинено домаганням кардинальної відмінності текста на новій, «українській», мові від звичного російського текста» (Сидоренко С. Нужна ли «украинцам» Россия? /Сергей Сидоренко//Наш современник. -2005.—Ч.3.—С.140). Після такого «відкриття» «логічний» імперський «висновок» С.Родіна, що «в крові і злочинах народжувався в Галичині «український народ», а «українці» з Наддніпрянщини нав'язали галичанам «нову назву», що було досягнуто «обманом, насильством і кривавим терором» (Родин С. Виртуальный этнос/Сергей Родин//Молодая гвардия.—2006.—Ч.9.—С.224). Далі українофоб заявляє: «...Я не уявляю собі як можна було при тверезому розумі пояснити те дивне, не бачене ніде явище, коли від Русских батька і матері народжуються діти різних національностей: одні Русские, а інші – «українці»? Адже це вже не тільки «політика», а й цілком очевидна **патологія**» (Там само). Патологія в

тому, що Родін допускає підміну понять, адже його предки до 1713 року навіть свою державу називали не Руссю, а **Московским государством, а Русь – це давня назва України, незаконно привласнена москвинами (москалями), які виникли на фінно-угорських землях з домішкою втікачів з українських (руських) країв.** Як і Сидоренко, Родін приписує «виникнення» українців більшовикам. Треба наголосити, що українофобію Родіна негативно оцінили навіть у російських наукових колах.

Звісно, українська мова не потребує захисту як мова окремішня, а лише вимагає утвердження як державна в тих регіонах, що упродовж трьох століть потерпали від **україноциду**. Інакше кажучи, йдеться про регіональні особливості **реукраїнізації** змосковщеної української людності. При такому підході російська національна меншина та її мова посядуть належне місце в Україні.

Нині дослідники виділяють чотири типи етномовних регіонів: Захід, Донбас, Центр і Північний Схід, Південний Схід і Південь (Вишняк О.І. Там само.— С.168). На цій підставі етномовні процеси в нашій державі не можуть бути оцінені однозначно як і державна мовна політика. *По-перше*, треба звернути уваги на її непослідовність. До цього офіційно вважається чинним антиукраїнський закон «Про засади державної мовної політики», який надає мові російської національної меншини особливий статус, що суперечить чинній Конституції, а водночас не відповідає конституційній нормі про державний статус української мови. *По-друге*, у державній мовній політиці відсутній комплексний підхід, а вона зводиться до спроб часткового розв'язання назрілих питань. *По-третє*, не вживається належних державних заходів для дотримання вимог державного статусу української мови, що засвідчує їх постійне ігнорування. *По-четверте*, на державному рівні відсутній диференційований підхід до мовних особливостей різних регіонів, що спричиняє неефективність державної мовної політики, підпорядкованої корпоративним інтересам парламентських груп. *По-п'яте*, після проголошення незалежності українська нація не визнана постгеноцидною з відповідними практичними висновками, що **не зупинило процесів україноциду**, постійних спроб антиукраїнських сил узаконити наслідки лінгво-

циду в деяких регіонах нашої держави попри його несумісність з вимогами міжнародного права, верховенство якого визнано в чинній Конституції.

Саме на таких засадах треба підходити до питання про надання російській мові статусу другої державної мови, що насправді означає легітимацію наслідків тривалого україноциду як лінгвоциду, етноциду й геноциду українців. Як підтверджують результати соціологічних досліджень 2005 року, надання російській мові статусу другої державної мови найбільше підтримують на Донбасі (82,3%), Південному Сході (62,9%) і Півдні (54,3%) (Там само). У світлі останніх подій є достатньо підстав для висновку, що така підтримка спричинена, з одного боку, неефективністю державної мовної політики, а з іншого, навальною інформаційною інвазією сусідньої держави на ці регіони.

Абстрактні підходи до статусу російської мови в Україні без зваження постгеноцидного становища мови титульної нації зумовлюють такі пропозиції: **«Основою консенсусу у сфері мовної державної політики в Україні має бути визнання обов'язку громадян знати державну мову, а також законні заходи на державну підтримку її після століть русифікації. Але не за рахунок мовних прав російськомовних громадян і мов національних меншин»**(Там само.—С.173-174). Подібний підхід не може бути основою консенсусу, позаяк він не здійснений на практиці. Мовна державна політика в Україні має ґрунтуватися на міжнародно-правових засадах, що передбачають насамперед осуд геноциду, а саме така злочинна політика Російської імперії, -- як царської, так і більшовицької,-- зумовила нинішнє етномовне становище в нашій державі.

Основною метою державної мовної політики має бути **реукраїнізація змосковщеної української людності**. Як наслідок треба говорити про мовні права не всіх російськомовних громадян, а лише етнічних росіян, інших національних меншин, насамперед репресованих кримських татарів, і особливо корінних етнічних груп.

Намагання запровадити офіційні регіональні мови в Україні попри добрі наміри зберегти статус української мови як державної насправді призведе лише до звуження сфери вживання державної мови і перетворить так звану «проблему»

регіональних офіційних мов на предмет політичної спекуляції. Отож, розв'язання успадкованої від тоталітарного режиму етномовної проблеми має зважати її історичну зумовленість, що вимагає осуду тривалого україноциду й державних заходів для усунення його наслідків, справедливого захисту прав депортованого кримськотатарського народу, дотримання міжнародно-правових норм національно-культурного розвитку національних меншин й збереження етнічної самобутності корінних етнічних груп.

6.3. Передбачення й розв'язання етнополітичних конфліктів

Міжнаціональні (міжетнічні) конфлікти стосуються групових прав та інтересів національних (етнічних) спільнот. Вони мають, як правило, етнополітичний і соціокультурний характер, виникають на основі ставлення до влади, політичних прав і використання природних ресурсів, відмінностей у мові, релігії, традицій і особливостей менталітету національних (етнічних) спільнот. Як вже зазначалося, чимало конфліктів виникає із суперечностей у мовній політиці, хоч насправді вона є лише вершиною айсберга глибших проблем. Приміром, в Україні мовні суперечності інспіровані з-за кордону ініціаторами так званого «*Русского мира*». Нерідко міжнаціональна (міжетнічна) напруга проявляється в міжконфесійному протиборстві. Перед розпадом СРСР такі суперечності були спровоковані в галицьких областях між греко-католиками й православними вірянами, а відтак на національному рівні – між православними, одні з яких визнавали зверхність чужого Московського, а інші – власного Київського Патріархату.

Треба погодитися з думкою дослідників, що міжнаціональних (міжетнічних) конфліктів у «чистому» вигляді не існує, в чому переконують українсько-російські конфлікти в Україні, які можуть проявлятися в різних формах. Така ускладненість цих конфліктів призводить до того, що навіть фахівці з конфліктології як галузі науки можуть тлумачити їх по-різному і пропонувати різні способи їхнього розв'язання. Як приклад можна назвати конфлікт навколо Нагірного Карабаху (Варцаху), розв'язання якого азербайджанські й вірменські вчені пропонували на різних нормах міжнародного права. Азербайджанські вчені наголошували на принципі непорушності встановлених державних кордонів, а вірмен-

ські правники спиралися на право націй на самовизначення, за яким вірмени Варцаху мають приєднатися до основної частини Вірменії.

Міжнаціональні (міжетнічні) конфлікти особливо посилилися після розпаду багатонаціональних держав наприкінці минулого століття. Лише чехи і словаки змогли «розійтися» на цивілізованих засадах, без кривавих сутичок, чого не уникли деякі народи колишніх СРСР і СФРЮ. У межах СРСР конфлікти розв'язувалися, в основному, мирним способом, хоч могли набувати протистояння між союзним центром і «союзною республікою» (Литвою, Грузією, Молдовою), між «союзними республіками» (Вірменією й Азербайджаном), між усамостійненою державою та її національною автономією (Грузією й Абхазією, Росією й Чечнею), між відродженою національною державою та її регіоном (Молдовією й Придністров'ям). Спровоковані протистояння в Україні між центральною владою й кримськими сепаратистами чи між центральною владою й «політичним русинством» у Закарпатті вдалося розв'язати ще в зародку. Найкривавішим було «розлучення» союзних республік у процесі розпаду багатонаціональної СФРЮ, яку намагалися втримати сербські імперіалісти.

Вогнища названих конфліктів спалахували з новою силою через певний період часу при підтримці московського кадебістського керівництва, яке поставило собі за мету відновити імперію в колишніх межах. Як наслідок залишилися «заморожені» конфлікти в Придністров'ї, Абхазії, Південній Осетії, Криму. Особливо гостре протистояння виникло на Донбасі, що фактично перетворилося в українсько-російську війну, яку російське керівництво лицемірно трактує як внутрішньоукраїнський конфлікт.

Класифікація конфліктів в етнонаціональній сфері залежить від вибраного критерію. Насамперед конфлікти як національно-політичні (етнополітичні) зіткнення доцільно поділити на *горизонтальні* й *вертикальні*. *Горизонтальний* конфлікт виникає між суб'єктами, що формально рівноправні. Йдеться про конфлікти між державами за зміну кордону чи між етносами в межах держави. На противагу їм *вертикальний* конфлікт означає конфлікт між метрополією й колонією (колоніями). Так виник конфлікт між Англією та її північноамериканськими колоні-

ями, що згодом проголосили створення держави Сполучених Штатів Америки. Проте подібний поділ не такий простий. Як приклад можна назвати конфлікт між Україною й Московією напередодні битви під Полтавою. Московські історики трактують його як вертикальний, зводячи до бунту українського гетьмана Івана Мазепи як васала проти свого сюзерена царя Петра I. Проте треба зважати на те, що в 1654 році Україна й Московія вступали в рівноправний союз, -- при такому підході йдеться про горизонтальний конфлікт між двома названими суб'єктами.

Типологія національно-політичних (етнонаціональних) конфліктів залежить від їхніх психологічних цілей і прогнозованих наслідків. За таким критерієм політологи розрізняють три основні типи: *конфлікт інтересів*, *конфлікт цінностей*, *конфлікт ідентифікації* (Політологія/А.Колодій.—2-е вид., перероб.та доп.—К.: Ельга, Ніка-Центр, 2003. – С.195). На нашу думку, доцільно виділити ще два типи: *конфлікт національного протиставлення* і *конфлікт уявних перспектив*.

Як приклад несумісності *інтересів* у національно-політичних конфліктах слід назвати приховане протиборство української національної спільноти й московської імперської спільноти за часів СРСР, що перед розпадом імперії стало явним. Попри формальну рівноправність двох «союзних республік» нерівноправність України була очевидна. При незмінності імперської політики про компромісне розв'язання такого конфлікту інтересів не могло бути мови, голослівні заяви союзного керівництва про перебудову імперії на нових, справедливих засадах породжувало серйозні сумніви, бо стосувалося інтересів Московії. Єдиним компромісним варіантом могла бути перебудова імперії на засадах конфедерації, на що Москва погоджувалася голослівно, заявляючи про конфедеративну державу, що вже було поза межами логіки, адже конфедерація – це не держава, а союз незалежних держав.

Конфлікти цінностей зумовлені неоднаковим ставленням, різною оцінкою одних і тих самих подій чи того самого становища. Наша історія дає яскраві приклади для такої ілюстрації (скасування автономної Гетьманщини, Запорізької Січі, Кирило-Методіївського братства, наслідки московської окупації української Галичини в роки Першої світової війни, боротьба Української Повстанської

Армії проти нацистської Німеччини й більшовицького СРСР тощо). Як правило, такі оцінки антагоністичні за своїм характером і не піддаються компромісним розв'язанням.

Конфлікт ідентифікації властивий для полінаціональних суспільств, коли індивіди відчужуються від державної (імперської) ідентифікації й ототожнюють себе з певною національною спільнотою. На таку ідентифікацію можуть накладатися інші чинники: расові (Південно-Африканська Республіка), конфесійні (Північна Ірландія), мовні (Королівство Бельгія) тощо.

Трагедія нашого народу в тому, що на землях, поневолених царською Росією, українці ставили на перше місце ототожнення за релігійним принципом (православ'ям) або соціальним принципом (селянство) чи навіть погоджувалися з принизливим московським прізвиськом «хохлів», а це означало визнання себе як підданих царя. Кризу тотожності й наслідки самоідентифікації показує Юрій Тютюнник: серед солдатів лише деякі визнають себе «українцями», а більшість самоототожнюється з «хохлами» чи «православними». Таке ототожнення – це наслідок *конфлікту національного протиставлення*, що пов'язаний з конфліктом ідентифікації. Недостатня ідентифікація зі своєю національною спільнотою призводила фактично до протиставлення їй: вчорашні козаки, цебто вільні українці, не протиставляють себе московським поневолювачем, а намагаються залишитися на обочині, погоджуючись з принизливим соціальним чи етнічним статусом.

Особливе значення для українців має *конфлікт уявних перспектив*. Саме такий конфлікт уявних перспектив серед української людності, насамперед серед еліти, зумовив поразку національно-визвольних змагань 1917--1921 років. Як відомо, тоді йшла боротьба між прихильниками незалежної України (націоналістами), захисниками Російської імперії (москвофілами) й апологетами світової революції (інтернаціоналістами). Нині аналогічний конфлікт проявляється в оцінці перспектив визволення українського Донбасу.

Типологія національних конфліктів залежить від критеріїв поділу. Коли за його основу брати **територію**, то можна виділити такі типи конфліктів: *міждержавні*,

внутрішньодержавні, регіональні, місцеві. Звісно, поділ відносний, адже конфлікти можуть перекриватися. Приміром, вірменсько-азербайджанський конфлікт через Нагірний Карабах для Азербайджану виступає як внутрішньодержавний, цебто конфлікт між державою та її регіоном. Аналогічно виглядав сербсько-хорватський конфлікт, який накладався на внутрішньодержавний конфлікт між хорватами й місцевими сербами. Треба зазначити, що у внутрішньодержавному конфлікті неодмінно суб'єктом виступає центральна влада держави, чого нема при регіональному конфлікті. Як приклад можна назвати конфлікт між чеченцями й інгушами, що закінчився поділом однієї автономної республіки на дві окремі. Місцевий конфлікт стосується якоїсь адміністративно-територіальної одиниці. Таким був конфлікт між азербайджанцями й вірменами в Баку, між узбеками й таджиками в Узбекистані перед розпадом СРСР.

Якщо за критерій поділу національних конфліктів брати конкретну мету, то можна виділити такі типи конфліктів: *національно-політичні (етнополітичні), національно-територіальні, мовно-культурні, соціально-економічні.* Безумовно, треба зважати на те, що в одному конфлікті як зударі суб'єкти можуть ставити низку вимог: боротися за належний статус мови, виступати за рівноправність своїх громадян у політичному житті, протестувати проти соціально-економічної дискримінації представників своєї національної (етнічної) спільноти, домагатися врегулювання статусу етнічної (національної) території відповідно до розселення певного етносу.

Особливе значення має з'ясування причин і початку конфлікту, бо нерідко при його аналізі допускають підміну двох філософських категорій, приміром, причини й поводу. Саме так діють українофоби в сусідній державі при підході до «Волинської трагедії», коли спалахнув конфлікт між українцями й поляками. Насамперед треба зважити, що польське населення сприймалося на українській землі як частина поневолюючої нації, яка ігнорувала свої міжнародні зобов'язання й зневажала права поневолених українців на етнічних землях, загарбаних поляками. Аналогічно можна характеризувати атентат члена ОУН Миколи Лемика в радянському консульстві у Львові. Більшовицька пропаганда

тракувала цей факт як терористичний акт, замовчуючи причину, якою був Великий Голодомор 1932-1933 років на поневолених Московією українських землях.

Подібні ситуації відомі в інших державах. Залежно від з'ясування причин неоднаково буде характеризуватися нинішній ізраїльсько-арабський конфлікт. Якщо наголошувати на якійсь конкретній причині чи навіть трактувати як причину повід, тоді буде перекручена сама суть конфлікту, який зумовлений історичними причинами, що змусили давніх євреїв залишити землі батьків. Так само треба зважати на історичні причини конфлікту московської влади з народами Кавказу, Туркестану чи інших регіонів. Їх початок слід шукати в минулих століттях, коли царська влада розпочала загарбницьку політику. Деякі з поневолених народів, зокрема, сибірські татари, й надалі перебувають у пригнобленому становищі. Тепер серед них починаються процеси етнічного й національного самоусвідомлення. Приміром, татарська людність почала вшановувати пам'ять жертв своїх предків після захоплення Казані ординськими військами московського царя Івана Грозного 1552 року.

На пострадянському просторі особливе значення має з'ясування причин конфліктів, що призвели до розпаду імперії. Звісно, можна шукати їх у діяльності тодішніх антирадянських організацій, що виникли не лише в неросійських «союзних республіках», а і в самій Росії, чи в діяльності деяких осіб (М.Горбачова, Б.Єльцина, Л.Кравчука, лідерів балтійських народів та інших). Проте причини набагато глибші: вони зумовлені тим, що суть національної політики московського більшовицького (компартиїного) керівництва не відрізнялася від аналогічної політики царського уряду.

Конфлікти виконують певні **функції**, серед яких, на наш погляд, доцільно виділити такі: *попереджувальна, аксіологічна (оцінювальна), диференціювальна, або відчуження, інтегрувальна, праксеологічна*. *Попереджувальна* функція проявляється вже на початку конфлікту. Спроби її ігнорування призводять лише до посилення протиборства між сторонами. Негативно на розвиток конфлікту впливає його неадекватна *оцінка*. Так було з офіційною оцінкою міжнаціональ-

них суперечностей напередодні розпаду СРСР: попри міжнаціональні конфлікти в різних регіонах імперії (у країнах Балтії, на Південному Кавказі, в Україні) союзне партійно-державне керівництво дотримувалося погляду про остаточне розв'язання національного питання в полінаціональній державі.

Конфлікт може засвідчувати, що *відчуження* між націями посилюється й вимагає нових підходів, щоб не була порушена інтеграція різних націй в одній державі. З правильної оцінки національного конфлікту випливає *праксеологічна* функція, цебто урегулювання конфлікту або бачення його розв'язання в майбутньому.

Розв'язання міжнаціональних конфліктів передбачає різні способи – від *інституціалізованих*, зокрема врегулювання на основі домовленості або на законодавчому рівні, до *примусових (збройних)*.

У недемократичних державах упродовж певного часу конфлікти замовчують. Так було в СРСР у період так званої «перебудови», коли з ідеологічних мотивів на конфліктах імперська влада не наголошувала. Щоб приборкати протиборчу сторону загостреного конфлікту, Москва вдавалася до примусу, хоч такий спосіб лише ускладнював конфліктні ситуації і навіть призводив до тривалих воєн, як у Чечні чи Молдові. Нерідко керівництво Російської Федерації намірювалося підкупити частину національної (етнічної) еліти й створити з неї колабораціоністські групи. Саме так формально притлумлений московсько-чеченський конфлікт, хоч про його розв'язання не може бути мови.

У демократичних державах надають перевагу мирному врегулюванню чи розв'язанню міжнаціональних конфліктів, що передбачають пошуки альтернатив через проведення консультацій та експертиз, неупереджену оцінку причин конфлікту та його наслідків, опрацювання взаємовигідних чи компромісних політичних рішень, залучення незацікавлених сторін. Такими незацікавленими сторонами можуть бути *медіатори (посередники)* або *третейські судді*. Завдання *медіатора* насамперед у тому, щоби дати змогу суб'єктам конфлікту стати учасниками переговорів, з'ясувати їхні інтереси, виявити спільність і відмінність позицій, схилити їх до пошуку компромісних рішень. Порівняно з медіатором *третейський суддя* вирішує конфлікт на підставі міжнародного

права, коли йдеться про міждержавний конфлікт, а в межах держави -- спирається на чинне законодавство та інші правові норми.

При залученні третейського судді розв'язання конфліктної ситуації передбачає чотири стадії: *комунікативну, аксіологічну, резолютивну, організаційну*. На *комунікативній стадії* з'ясовуються причини конфлікту, цебто попереднє його вивчення, позиції сторін, збираються вихідні матеріали. Третейський суддя виявляє підходи до аналогічних справ у минулому, цебто шукає прецеденту. *Аксіологічна стадія* передбачає правову оцінку залучених до справи матеріалів, а також всебічно розкриває саму суть конфлікту, обґрунтовує можливий варіант його розв'язання. На *резолютивній стадії* третейський суддя зачитує суб'єктам конфлікту свій правовий висновок, що забезпечує врегулювання чи розв'язання конфлікту. Після цього настає *організаційна стадія*, цебто виконання рішення третейського судді під відповідним правовим контролем.

Звісно, суб'єкти міжнаціонального конфлікту можуть обійтися без медіатора й третейського судді, але такий варіант можливий лише в певних умовах: *по-перше*, вони дотримуються спільних цінностей і не зацікавлені в загостренні конфлікту; *по-друге*, проявляють схильність до компромісу; *по-третє*, реально визнають плюралізм; *по-четверте*, конфлікт не має антагоністичного характеру.

При розв'язанні міжнаціональних, зокрема міждержавних, конфліктів можна виявити творчі можливості, на чому наголошує американська дослідниця конфліктів Джині Грегген Скотт (Скотт Дж.Г. Конфликты, пути их преодоления/Джини Грехен Скотт.—К.: Внешторгиздат, 1991.—С.186 --190). Насамперед треба вчитися на конфліктах і намагатися після конфлікту критично переоцінити самого себе й подолати негативні емоції. Такий приклад дають народи, що зазнали поразки в Другій світовій війні (Німеччина та Японія) на противагу переможній стороні Московії під назвою «Радянський Союз». Німеччина та Японія були травмовані психічно, опинилися в тяжкому економічному становищі, втратили етнічні території, але зуміли піднятися до найпередовіших націй світу. Насамперед треба позбутися пораженьських настроїв, проаналізувати конфлікт з метою самопізнання й самовдосконалення.

Для українців особливе значення має розуміння менталітету москалів як населення, що не пододало імперського комплексу щодо інших народів і комплексу вищості над українцями. Саме тому українці мають позбутися тиску з їх боку. Нині треба звернути увагу на те, що *«російська національна свідомість, яка переважно була і залишається імперською, не може змиритися з такою сьогодишньою реальністю, як розвал СРСР – імперії і супердержави. Єдиною втіхою для нього залишається пошук «імперської величі» в далекому і не дуже, минулому»* (Кралюк П. Хвороба євразійства. Рефлексія російської самосвідомості в «альтернативній історії» /Петро Кралюк//Дві Русі/За заг.ред Л.Івшиної.—К.: Фенікс, 2003.— С.411-412).

Щоб «придушити» комплекс меншовартості чи неповноцінності в нинішнього покоління, ідеологи російського імперіалізму «знаходять» лише один «благодатний матеріал» -- перемогу над нацистською Німеччиною в Другій світовій війні, яку, за сталінською традицією, називають «Великою Вітчизняною війною». Варто погодитися з думкою, що «альтернативна історія» в сучасній Московії -- це насамперед «плід хворої національної самосвідомості», але він «має непогану перспективу» (Там само.—С.412).

Коли аналізувати причини нинішніх конфліктів у національній сфері України, то треба зазначити, що основна причина їх полягає в *зіткненні двох цивілізацій* – західної (окцидентальної, європейської, євроатлантичної) і євразійської (російської, російсько-православної). Приміром, на перший погляд, внутрішній конфлікт у нашому Донбасі насправді інспірований антиукраїнськими, імперськими силами Росії, що не змирилися з існуванням України як незалежної держави, яка магнетує до Європи. Не має жодного етнічного підґрунтя так звана «русинська проблема» в Закарпатській області, яка спровокована ворожими закордонними силами.

При аналізі конфліктів у національній сфері треба брати уваги те, що вони не завжди виступають у «чистому» вигляді, тому можуть бути врегульовані через подолання суперечностей в інших сферах (політичній, конфесійній, соціальній, економічній тощо).

В и с н о в к и

1. Нинішні конфлікти, з якими зіткнулася наша держава, проявляються як на міждержавному, так і внутрішньодержавному рівні. Міждержавні конфлікти мають історичні причини. На історію нашого народу вплинуло те, що християнство було прийнято в східному обряді від Візантійської імперії, яка переживала духовну кризу після тривалого «іконоборства».

2. Позірна релігійна єдність й етнічна спорідненість з москалями не давала змоги українцям національно самоідентифікуватися й утвердитися на європейській арені, що формально протиставляло наш народ іншим європейським народам, загострювало суперечності, які переходили в конфлікти, на міждержавному й міжнаціональному рівні.

3. Окупаційна російська влада, царська й радянська, докладала зусиль, щоб денационалізувати українців, проводила політику україноциду, цебто лінгвоциду, етноциду й геноциду українців. Сприятливіші умови для національного розвитку мали українці Галичини, що перебувала в складі конституційної імперії Габсбургів.

4. Розпад СРСР як різновиду російської імперії спричинився до загострення прихованих конфліктів між панівними москалями, що втратили колишню «імперську велич», і раніше поневоленими неросійськими народами, насамперед українцями, яким імперська Москва безпідставно нав'язала тавро «молодшого брата».

5. У межах України конфліктність між титульною українською нацією й російською національною меншиною проявляється насамперед у домаганні державного статусу для російської мови, що ще й тепер домінує в різних сферах суспільного життя. Як наслідок конфлікт переноситься у відносини українськомовного й російськомовного населення, значну частину якого становлять денационалізовані етнічні українці.

6. Справедливе розв'язання конфліктної ситуації між українськомовною й російськомовною частинами населення нашої держави вимагає, з одного боку, диференційованого підходу із зваженням етнічних і мовних особливостей регіо-

нів, а з іншого, визнання української людності як постгеноцидної нації, що переживає процес етнічної реанімації.

7. Вивчення національних конфліктів дає змогу типологізувати їх, щоб прогнозувати способи розв'язання, а також запобігати їхньому загостренню.

Розділ 2.

НАЦІЯ У ВНУТРІШНІХ І ЗОВНІШНІХ ЗВ'ЯЗКАХ

Лекція 7. Національна ідентичність після проголошення незалежності

України

Як національна спільнота українці опинилися перед смертельною загрозою. Насамперед треба наголосити постійне зменшення населення держави, бо за останні роки смертність перевищує народжуваність. Окрім того, еміграція не скорочується, а виїжджає за кордон соціально найактивніша частина нашої людності. Ще одна проблема, з якою зіткнулася держава, -- це проблема біженців з окупованих районів Донбасу, що, як правило, не адаптуються в українське середовище на новому місці проживання, а намагаються нав'язати свої стандарти життя.

За чверть століття Українська держава не спромоглася реукраїнізувати населення у Південному й Східному регіонах, яке упродовж цілих століть зазнавало жорстокого змосковщення. Становище не змінилося після Помаранчевої революції, бо незабаром владні важелі захопила окупаційна компрадорсько-сімейна бандоолігархія з деукраїнізованого Донбасу. Таке саме повторилося в останні роки, хоч на захист національних завоювань вийшла українська памолодь, загинула Небесна Сотня. Тепер владу захопила космополітично-компрадорська ліберальна олігархія, що розпочала «м'яку» *деукраїнізацію*, спираючись на легітимно загарбану державну власність, свавільно розпоряджаючись фінансовими потоками, використовуючи контрольовані засоби масової інформації (дезінформації).

Які можуть бути наслідки? Приклади відомі: нащадки запорізьких козаків, що вирости на Дону й Кубані нині воюють проти України, хоч не заперечують свого етнічного коріння.

7.1. Самоідентифікація українців: історично-теоретичний підхід

Значною мірою процеси денаціоналізації були запрограмовані вже на початку нашої незалежності, позаяк українська нація не передбачила захисту своєї

ідентичності. *По-перше*, від влади не була усунена компартійна колоніальна адміністрація, керівні посади в якій посідали етнічні росіяни, денаціоналізовані українці (малороси) і представники інших національностей. *По-друге*, тодішні націонал-демократи не довели до логічного завершення не тільки *десоветизації* (*дєрадянизації*), а й навіть *дєбільшовизації* (*декомунізації*), не кажучи вже про *демосквизацію*, історія якої налічувала більше трьох століть. *По-третє*, непередбачливість націонал-демократів призвела до того, що була запроваджена французька модель політичної нації, яка продовжила процес приниження українців як титульної нації на землі предків і як наслідок – знецінення національної державності на користь російській національній меншині. *По-четверте*, протиправно полегшена процедура надання українського громадянства, особливо за нинішнього президентства, набула карикатурного характеру, адже його надавали так званим «варягам», щоб ті мали можливість посісти міністерські місця. Як підтвердив час, така практика не оправдалася.

Відмова задля толерантності в міжнаціональних і міжетнічних відносинах від запису в документах національності негативно вплинула на розвиток України як незалежної держави. Перевага етнічних росіян (москалів) і малоросів у державних органах спричинилася до гальмування суспільного й політичного розвитку України як європейської держави, намагання утримати нашу людність у московській політичній орбіті. Звісно, таких негативних наслідків можна було уникнути, усунувши назрілі причини.

Громадянами України стали особи, які ще й тепер не сприймають її як незалежну державу, що стосується насамперед агресивної частини москалів. За часів окупаційної компрадорсько-сімейної бандоолігархії іммігранти з Росії посідали високі керівні посади в державі, хоч навіть не мали українського громадянства, залишалися громадянами Російської Федерації.

Відроджена держава не проявляла належної турботи про тих українців, які за часів тоталітарного режиму опинилися за межами «союзної республіки» і прагнули повернутися на батьківщину. Прокомуністична й прорадянська за своєю суттю влада не тільки не створила умов для їхнього повернення, а й не

турбувалася про національно-культурний розвиток наших братів у країнах поселення (діаспорі). Тепер чимала частина українців, приміром, у Російській Федерації, зазнає ще брутальнішої русифікації і вже втрачена для нашої нації. Аналогічна асиміляція відірваних від основної частини нації українців у Польщі і Словаччині поставила їх на грань остаточного етнічного виродження.

Українська влада не протестувала проти того, що в деяких державах підступно розмивали національну свідомість тамтешніх українців, записуючи їх русинами чи лемками. До речі, таку саму операцію планувала провести в Україні окупаційна компрадорсько-сімейна бандоолігархія, готуючи перепис населення: приналежність до українців ставили на один рівень з приналежністю до етнографічних груп (русинів, лемків, бойків, гуцулів). Лише Революція Гідності перешкодила здійснити цей підступний намір.

Застосування в нашій державі французької (політичної) моделі нації на шкоду німецькій (етнічній) моделі особливо негативно позначилося на національній ідентифікації українців після захоплення державних важелів окупаційною компрадорсько-сімейною бандоолігархією, коли процеси *маргіналізації* доповнювалися процесами *малоросіянізації* України, перетворення її на додаток до сусідньої держави. Вкотре етнічні українці опинилися в невизначеному становищі, що загрожувало існуванню самої національної спільноти.

Не сприяла національній самоідентифікації українців непослідовна політика у сфері шкільництва, коли перекручувалася генеза нашого народу, а держава проголошувалася багатонаціональною, що суперечить не лише засадам націології, але і міжнародному праву.

Які можуть бути варіанти розвитку українського етносу, що не конституює себе як нація? Якщо проаналізувати різні прогнози, то доцільно виділити серед них принаймні чотири, від найоптимістичного до найпесимістичнішого.

Перший варіант передбачає, що Україна збережеться як незалежна держава, яка вже остаточно економічно й політично відокремиться від Московії й увійде на правах повноцінного члена до Європейського Союзу й НАТО. Такому розвитку протидіє агресивна політика Російської Федерації, керівництво якої не позбулося

намірів відродити імперію в колишніх межах. У свою чергу західні держави не поспішають прийняти Україну в названі організації. Проте не варто втрачати оптимізму. Цей варіант можливий лише тоді, коли державні важелі будуть у руках національних сил, які нині ще занадто слабкі й роз'єднані, не мають потужних партій на кшталт колишнього Народного Руху України. Чимала частина потенційних патріотів усунулася від активної політичної боротьби або опинилася в політичних партіях на чолі з явними авантюристами чи прихованими українофобами-космополітами, для яких Україна – це не що інше, як джерело дешевої наживи.

Отже, утвердження такого варіанту як *найоптимістичнішого* неможливе в найближчому часі, хоч до нього наша держава має йти поступово, але наполегливо – інакше вона втратить перспективу не тільки соборності, а й незалежності. Слід наголосити, що про такий розвиток подій не може бути мови, коли наша держава намагатиметься й надалі розвиватися як нейтральна, бо кадебістське керівництво Російської Федерації як рудименту світової імперії ніколи не змириться із «втратою» України.

Другий варіант розвитку – *найпесимістичніший*. Україна, фактично позбавлена незалежності, повертається в орбіту Московії, що починає реанімуватися як імперія з амбітними планами, від яких ніколи не відмовлялося її керівництво, змінюючи лише тактику. Йдеться про нову форму «малоросіянізації», цебто спробу асимілювати українців, позаяк російська етнічна спільнота потрапила в глибоку демографічну кризу, а в 2025 році, як вважають фахівці, вона опиниться в «демографічній ямі», цебто процес посилиться як безповоротний. *Малоросіянізація*—це на практиці відмова від української суті, від своєї національної пам'яті, а без неї не може бути єдності національної спільноти, остаточного відділення українців від москалів, без чого наш народ логічно перетворюватиметься в локальну групу імперської нації.

За компартійного тоталітарного режиму проект «малоросіянізації» українців уже випробуваний на українській людності Кубані, а також індустріального Донбасу, що значною мірою призвело до нинішньої українсько-російської війни. Звісно,

український народ як європейська спільнота не може змиритися зі статусом етнографічної групи в євразійському суперетносі.

Третій варіант можна оцінити як *перехідний* на шляху до московського знищення української спільноти, адже він ґрунтується на давньоримському принципі «поділяй і пануй». Окупаційна компрадорсько-сімейна бандоолігархія як креатура російських імперіалістів намагалася протиставити людність України за мовною ознакою, цебто спровокувавши суперечності між українськомовними й російськомовними громадянами, зіштовхнувши Лівобережну й Правобережну Україну. Як переконують виявлені плани московських імперіалістів, вони докладають зусиль, щоб звузити Україну до Центрального і Західного регіонів, людність яких не зазнала нищівного, руйнівного впливу змосковщення, а на теренах Східного й Південного регіонів створити так звану «Новоросію».

Ще далі йде відомий яструб московського імперіалізму А.Дугін. Він поділив Україну на п'ять «зон» за вигаданими демографічними, мовними, релігійними та іншими ознаками і не приховує стратегічних планів свого державного керівництва. Лівобережжя і Крим заплановано неодмінно приєднати до Росії, в центральній частині залишити залежне від Москви квазідержавне утворення, а тоді -- на західних землях виникне якась федеративна (?) держава.

Четвертому варіантові відводять *особливе* місце в планах московських реваншистів, яких непокоїть високий рівень української національної свідомості в трьох галицьких областях (Івано-Франківській, Львівській і Тернопільській). Значною мірою такий рівень зумовлений особливостями історичного розвитку. Якщо в інших регіонах національна свідомість ґрунтується на героїзмі козацького часу і менше на добі Київської великокняжої імперії як апогею нашої держави, то українська людність на Заході веде свою національну ідентичність безпосередньо від княжого періоду, славного короля Данила. Саме на духовну спадщину княжого і королівського періоду орієнтувалося українське національне відродження в імперії Габсбургів у дев'ятнадцятому столітті. Окрім того, наша людність у Галичині ще зберігає живу пам'ять про самовіддану боротьбу

українських повстанців проти німецько-нацистських і московсько-більшовицьких окупантів.

Нації пощастило, що невелика за територією і населенням Галичина посіла провідне місце в українському національному державотворенні. Без Галичини нинішня Україна нагадувала б лукашенківську Білорусь. Саме тому українофоби прагнуть ампутувати Галичину, відірвати її від Української держави.

Можна по-різному прогнозувати перспективи Української держави на галицьких землях, як роблять українофоби. Зрештою, ще менше за територією й населенням албанське Косово існує де-факто як окреме державне утворення. Окрім того, українська Галичина як самостійна держава мала б достатньо шансів увійти в європейські й євроатлантичні структури, що гарантувало б її міжнародний захист. Однак галицькі українці проявили себе як послідовні соборники і виступають проти сепаратизму свого краю, бо Соборна Україна має **велике призначення: це – місія регіонального лідера в Східно-Центральній Європі!** Попри різні перепони наша держава неодмінно стане гідним членом Європейського Союзу і НАТО.

Соборність України як держави і нації передбачає наявність головних компонентів національної ідентичності: не тільки культури, мови, національних символів, а й героїв, ритуалів, святинь. Дослідниця цієї проблеми М.Гібернау зазначає: «Національна ідентичність – це колективне чуття, зіперте на віру в належність до однієї нації і в спільність більшості атрибутів, які роблять її відмінною від інших націй. Національна ідентичність – сучасний феномен, що має плинний і динамічний характер. Хоч усвідомлення формування нації може лишитися постійним упродовж тривалих періодів часу, елементи, на які спирається таке чуття, можуть варіюватися» (Гібернау М. Ідентичність націй /Монтсеррат Гібернау.—К.: Темпора, 2012.—С.20-21). Цікаво трактують це питання сучасні російські вчені. Приміром, І.Феоктистов пише, що «самовизначення російської (в широкому сенсі) нації завше відбувалося не на основі формування «внутрішніх нематеріальних символів», а на основі протиставлення символам інших націй: православ'я як протилежність «латинській вірі», соборність як протилежність захід-

ному індивідуалізму, пресловутий «третій шлях» як протиставлення західному й східному шляху розвитку і т.д.»(Феоктистов І. На переломі, в пошуках себе/Ігорь Феоктистов//Хантингтон С.Кто мы?: Вызовы американской национальной идентичности.—М.: ООО «Издатель-ство АСТ»; ООО »Транзиткнига», 2004.—С.8). Таке негативне трактування спирається не на утвердженні, а на протиставленні чужому й запереченні чужого.

Підходячи до нації як до спільноти людей зі спільною культурою, пов'язаної з певною територією, конкретним минулим і спільним проектом на майбутнє, М. Гібернау визначає *п'ять вимірів національної ідентичності: психологічний, культурний, територіальний, історичний і політичний* (Гібернау М. Там само.— С.21). Насамперед треба наголосити, що нація не може існувати без історичних спогадів, традицій і власного способу життя, який відрізняє її від сусідів. Якщо суспільство вражають глибинні розколи, то про чуття спільної національної належності можна говорити з певними застереженнями. Нерідко такі розколи мають соціальні причини, що можуть набувати національного забарвлення, бо втрачається почуття солідарності й близькості між людьми. Сентиментальна прив'язаність різних частин нації до єдності цементує спільноту в часи, коли над її незалежністю висить загроза. Класичний приклад – польські робітники не послухали Леніна і не приєдналися до московсько-більшовицької навали, а виступили на захист національних інтересів незалежної Польщі, яку московські більшовики називали панською чи буржуазною державою.

Лише у власній державі нація має можливість всебічно розвивати свій творчий потенціал і збагатити національними здобутками духовну й інтелектуальну скарбницю людства. Інакше – вона залишиться на манівцях світового процесу або її здобутки та її творців привласнять щасливіші етнічні спільноти. Історія знає чимало прикладів. Українець Микола Гоголь відомий насамперед як великий російський письменник. Найбільшим польським поетом визнано етнічного білоруса Адама Міцкевича.

Підневільний народ перебуває на узбіччі цивілізаційного шляху, про нього забувають як парія, бо він не може захистити своїх прав, які дарував йому

Творець. Упродовж віків у такому становищі перебували українці. Хто в нинішньому світі знає, що рентгенівські промені винайшов українець Іван Пулюй, а до конструювання телевізора спричинився Борис Грабовський? Нашого прославленого борця Івана Піддубного москалі рекламують як свого богатиря. Поляки претендують на геніальну українську співачку Соломію Крушельницьку. Не могли стати лауреатами Нобелівської премії наші видатні письменники Іван Франко, Олесь Гончар і Микола Бажан. А що знають у світі про нашого геніального письменника Осипа Тур'янського як автора повісті «Поза межами болю»!

Українці – велика нація в світовому вимірі. Донедавна українці посідали серед національних спільнот планети двадцять перше місце за чисельністю. Останні два десятиліття внесли значні корективи. Через несприятливі соціально-економічні умови певна частина наших родимців виїхала працювати й проживати поза межі України.

Чимало українців покинуло рідну землю ще в дорадянський час. Нині поза межами України проживає близько двадцяти мільйонів осіб українського походження. Звісно, якась частина з них піддалася асиміляції і вже не знає мови батьків, які покинули рідну землю давніше. Проте чимало й таких, які ідентифікують себе з українською спільнотою.

7.2. Самоутвердження українства в українсько-російському протистоянні

Відродження України як потенційного політичного лідера в Східно-Центральній Європі не залишило байдужими впливові держави. Не могла миритися з державним статусом української нації сусідня Московія, яка докладала зусиль, щоб переконати світову громадськість у безперспективності *«проекта Україна»*. Кремлівське керівництво норочиться задушити нашу державу економічно, втягти її в різні наддержавні союзи під своєю зверхністю, обмежити державний суверенітет. Після захоплення влади в Україні окупаційною компрадорсько-сімейною бандоолігархією Москва наставляла на найвищі державні посади своїх прислужників, які відмовилися від курсу на євроінтеграцію.

Ще раніше незадоволений політикою московських ставлеників український народ вийшов на Майдан, чим здивував цивілізований світ. Проте Помаранчева революція як революція духовна зазнала невдачі. Однією з причин було те, що Україна утверджується на засадах політичної нації, а права титульної нації порушуються на різних рівнях. Як відомо, після відносної перемоги Помаранчевої революції, яка не допустила до президентства московського ставленика, розпочалася боротьба між двома течіями в державному керівництві, одна з яких орієнтувалася на творення **незалежної держави української нації**, а інша – формувала державу на **засадах ліберального космополітизму**, намагалася здобути прихильність серед знедоленого населення дрібними соціальними заходами.

Постійні негаразди в найвищому державному керівництві призвели до капітуляції першої течії, яка забезпечила повернення до влади відвертих окупаційних промосковських сил, спровокувала **промосковський реванш**. Окупаційна влада поставила на перше місце **особисте надзбагачення**, для чого розхитувала крихкі основи національної державності. У таких умовах питання національної самоідентифікації українців набуло ще більшої актуальності, що зумовлене низкою причин (політичних, ідеологічних, конфесійних, історичних, етнічних).

Не внесла суттєвих змін у національну ідентифікацію українців **Революція Гідності**, що звелася до зміни при владі конкурентних олігархічних груп, бо на зміну окупаційній компрадорсько-сімейній бандоолігархії прийшла *космополітично-компрадорська ліберальна олігархія*, якій також чужі українські національні інтереси.

Чим пояснити такі невдачі? Треба зважати, що упродовж цілих століть український народ був роз'єднаний державними кордонами, зв'язки між різними його частинами були ускладнені. Окрім того, у період національно-духовного відродження одна частина народу належала до європейської конституційної монархії Габсбургів, а інша – перебувала в азійській самодержавній імперії Романових. Інакше кажучи, існували неоднакові умови для національного самоусвідомлення і самоствердження. До розмивання національної ідентичності

чимало спричинилася московсько-більшовицька окупація частини української етнічної території.

Слід наголосити на особливостях, які зумовили нинішню кризу української національної ідентичності, звернувши увагу на неоднозначні процеси: *взаємодії, впливи, зіткнення, співвідношення*. У нашій державі поряд з українською національною ідентичністю існують такі її антиподи: *російська, радянська (советська), пострадянська (постсоветська), малоросійська*, а також деякі різновиди *регіональної*. Нерідко при визначенні ідентичності обмежуються єдиним критерієм – мовою, забуваючи про доконечність комплексного підходу.

Водночас треба зважати на особливості рівня національної свідомості українців перед розпадом СРСР. Тоді наша людність не була підготована до кардинальних змін, зумовлених проголошенням незалежності України. Пересічні громадяни не змогли відразу переорієнтуватися ще й тому, що не були забезпечені якісні зміни, адже при владі, за винятком Західного регіону, залишилася компартійна номенклатура. Водночас самі громадяни, виховані в умовах державного патерналізму, сподівалися на раптове поліпшення життя, хоч переважно дотримувалися пасивної суспільної позиції.

Націонал-демократи, представлені, в основному, творчою інтелігенцією і працівниками гуманітарної сфери, не усвідомлювали складності реформування уламка імперії з тоталітарним режимом у суверенну демократичну державу, підходили занадто спрощено до процесів декомунізації, десоветизації, реформування економіки і національного державотворення. Значна частина населення, а може і його більшість, не усвідомлювала, що через три століття Україна все-таки відірвалася від Московії і починає жити самостійним державним життям. Згубну роль відігравала також формальна належність українців (за винятком галичан і закарпатців) та москалів до однієї конфесії, підпорядкування українців чужому патріархатові. Такі чинники негативно впливали на національну самоідентифікацію нашої людності.

Трагедію нашого народу під московським поневоленням передав геніальний українець Олександр Довженко в кінопоемі «Зачарована Десна» в діалозі сина й батька. Син запитує:

«--А ми хто? Ми хіба не руські?

--Ні, ми не руські.

-- А які ж ми, тату? Хто ми?

-- А хто там нас знає,-- якомсь журливо проказує мені батько.—

Прості ми люди, синку...Хахли ми, що хліб обробляють. Сказать би, мужики ми...Да... Ой-ой-ой, мужики й квіт. Колись козаки, кажуть, були, а зараз тільки званіє зосталось».

Не минуло півтора століття з того часу, коли предки Петра Довженка були козаками і воювали за Україну. За цей час їхні нащадки, холопи «білого» царя, забули про свій український рід: хоч не визнають себе «руськими», цебто москалями, але й не можуть назватися українцями. Лише два критерії ідентифікації: *соціальний* («мужики ми») і *побутово етнічний* («хахли ми»), а ще жевріє давня *славна* ідентичність («козаки були»).

Розмова між батьком і сином відбулася за два десятиліття до відродження України як незалежної держави в період національно-визвольних змагань 1917-1921 років. Чи могли такі люди зрозуміти грандіозність подій, того «Золотого гомону», який маєстатично оспівав молодий Павло Тичина! Чи не були історичними обставинами українці вже тоді приречені на поразку?

А що вже казати про почуття національної єдності частин роз'єднаної чужим державним кордоном нації! Згадана дослідниця М.Гібернау визначає націю як «групу людей, які усвідомлюють, що вони формують спільноту, мають спільну культуру, пов'язані з виразно позначеною територією, мають спільне минуле і спільний проект на майбутнє (адже вимагають права на самовизначення)» (Гібернау М. Там само.—С.21). Чи мали таке усвідомлення роз'єднані українці? Трагедію відродженого народу відтворив Юрій Яновський у першій новелі «Подвійне коло» зі славетного роману «Вершники». Перечитаймо сторінки про зустріч рідних братів на полі бою. Перекоаний прихильник «єдиної і

неподільної» імперії бештає брата, що бореться за права свого народу. «Петлюрівське стерво, -- сказав Андрій, -- мать Росію продаєш галичанам! Ми їх у Карпатах били до смерті, ми не хочемо австрійського ярма». Для Андрія Половця москалі ближчі, ніж українці з Галичини. Як яничар, він хизується тим, що за чужі інтереси знищував однокровних братів-українців.

Як наслідок несприятливої історії уповільнилася й ускладнилася **всеукраїнська ідентифікація** (відчуття етнонаціональної єдності, спільної долі людності, тотожності національного інтересу). Згодом за півстоліття, коли українці перебували в одній державі, поневолювачі посилено нав'язували їм не національну, а *радянську (советську)* ідентифікацію на російській культурній основі, наслідки якої частина населення відчувала до недавнього часу. З цього випливає доморощений феномен під назвою «*рускоукраинцы*» чи «*русскоязычные украинцы*».

На ідентифікацію української людності не може не впливати те, що москалі (етнічні росіяни) на наших землях упродовж останніх двох століть почувалися, як «у себе вдома». За московсько-більшовицького тоталітарного режиму москалі фактично користувалися особливим політичним статусом у всіх «союзних республіках». Як правило, вони не хотіли вивчати мови автохтонного населення, серед якого опинилися, проявляли зверхнє ставлення до нього, а найменші спроби місцевої людності захистити свої права осуджували як «прояви буржуазного націоналізму». Найбільше таких «проявів» за сімдесят років тоталітарного режиму «знаходили» серед українців.

Із проголошенням незалежності України доморощені москалі й надалі претендують на панівну роль в Україні, чому сприяє також наявність значної кількості «*рускоукраинцев*», як біетнорів, а також етнічних українців, які практично самоідентифікуються як «*малоросы*» чи «*новоросы*». До цього слід додати ще й зовнішній чинник. Керівництво Російської Федерації, яке спирається не на норми міжнародного права, а на грубу силу, постійно втручається у внутрішні справи нашої незалежної держави, пред'являючи свої претензії на «*защиту русскоязычного населения*». Звісно, наявність в Україні так званих «*рускоязычных украинцев*» не може не ускладнювати питання про самоідентифікацію

цієї частини громадян. Таке становище посилюється ще й тим, що вітчизняні засоби масової інформації фактично функціонують як двомовні.

Суто українським феноменом є те, що на наших землях окупанти стимулювали специфічні регіональні ідентифікації («донбасівці», «одесити», як *правильні* на противагу «галичанам» як *неправильним*). Хоч недавно деякі «донбасівці» й «одесити» ідентифікували себе з «новоросами» і навіть москалями, останні дивилися і дивляться на них зверхньо, як на людей «другого сорту». Саме представники такої самоідентифікації були опорою окупаційної компрадорсько-сімейної бандоолігархії, яка підтримувала рудименти «радянської» («советської») свідомості.

Окупаційна компрадорсько-сімейна бандоолігархія підтримувала упереджені соціологічні дослідження, в яких для підтвердження протилежності ідейних і політичних орієнтирів українців Східного і Західного регіонів брали, як правило, Львів і Донецьк, а мешканцям Центрального регіону відводили «проміжне» становище. Заангажовані «дослідники» насамперед наголошували на таких критеріях, як мова спілкування і ставлення до минулого нашого народу, а також до незалежності України і на відмінностях в баченні її геополітичного майбутнього серед населення двох крайніх регіонів. Хоч певних відмінностей не треба заперечувати, доконечно орієнтуватися на тенденції нашого мовного й геополітичного розвитку, а не ідеалізувати рудименти ідеологічних нашарувань. Одним із засобів звільнення від них стала політика **декомунізації** на державному рівні.

Безумовно, тривалий період московсько-більшовицької, а тепер російсько-пострадянської пропаганди не міг не відбитися на своєрідності ставлення мешканців Донбасу до галицьких українців. Не варто відкидати й того, що наша Донеччина зазнала найбільшого впливу змосковщення після Криму, москалі посідають значну частину серед міського населення, а ще не треба ігнорувати чималого відсотка біетнорів, цебто так званих «*русскоукраинцев*». Окрім того, певна частина української людності Донбасу наголошує на своїй *радянській* (*советській*) ідентичності, оскільки більшовицький режим нав'язував думку про

безпосереднє підпорядкування їхнього краю Москві, а не Києву. Прихильники радянської ідентифікації, незалежно від того, чи йдеться про москалів чи змосковцених вихідців з українського роду, стоять на крайніх антиукраїнських позиціях. До речі, ще перед розпадом СРСР москалі в інших «союзних республіках» називалися «*громадянами ССРСР*», не вказуючи національності. Саме цим пояснюється значна підтримка промосковських лівих організацій серед виборців Східного регіону. Після приходу до влади в Москві кадебістських вишколенців радянська ідентичність наблизилася до російської.

Звісно, радянській ідентифікації українських громадян сприяє також те, що проголошення незалежності України не зумовило радикальної зміни радянської політичної системи, для чого були вагомі причини. *По-перше*, не тільки органи державної влади, а й органи місцевого самоврядування діяли надалі в такому самому складі, під тими самими назвами, змінивши лише прапор на будівлях. *По-друге*, залишилися ті самі назви міст, сіл, вулиць, площ, в яких увічнювали пам'ять більшовицьких діячів, а серед них навіть організаторів Великого Голодомору 1932-1933 років. *По-третє*, не проводилося послідовної політики щодо запровадження української мови як державної, а чиновники на офіційному рівні користувалися мовою сусідньої держави. *По-четверте*, упродовж тривалого часу в Україні відзначали радянські свята, хоч деякі з них навіть не стосуються України (день захоплення більшовиками влади в Петрограді, день поразки частин Червоної Армії під Нарвою і Псковом тощо) або мали трагічні наслідки (перемога над Німеччиною обернулася третім голодомором для українського народу) тощо. Зрозуміло, радянська ідентифікація – це рудимент з того часу, коли денаціоналізований «совок» хвалився: «*Мой адрес – не дом и не улица, мой адрес – Советский Союз*». Тепер така ідентифікація не має майбутнього. У сусідній Російській Федерації *советське (радянське)* ототожнюється з російським, а в Україні аналогічну політику проводила окупаційна компраторсько-сімейна бандоолігархія. Проте можна припустити, що з часом осіб з радянською ідентичністю в Україні ставатиме менше, а їхнім спадкоємцям доведеться вибирати між українською й російською ідентичностями – все залежить від

наслідків українсько-російської війни на Донбасі й реалізації курсу нашої держави на європейську чи євроатлантичну інтеграцію.

Однак висловлюються й песимістичні прогнози. Вони спричинені низкою причин. Навіть Революція Гідності не усунула від владних важелів тих чиновників, які грубо ігнорують державну мову. Гасло «*Дві мови – одна нація*» де-факто утверджується нинішньою космополітично-компрадорською ліберальною олігархією, що звела мету названої революції до забезпечення безвізового режиму для наших громадян у країні Європейського Союзу. Після падіння окупаційної компрадорсько-сімейної бандоолігархії процеси русифікації України навіть посилюються, а незаконне надання українського громадянства і впливових міністерських та інших державних посад «варягам», які не знають і навіть не хочуть вивчати державної мови, ще більше знецінює вагу інституту громадянства. Без посилення співпраці з європейськими і євроатлантичними структурами українцям загрожує маргіналізація, а маргінал розмовляє не українською мовою, а суржилом і як роздвоєна, психологічно амбівалентна особа не спроможний на індивідуальний вибір, визначає мовленеву поведінку залежно від конкретної ситуації.

Як протидіяти такій маргіналізації, засвідчує досвід міста Львова та інших галицьких міст, мешканці яких не узалежнюють себе від іншомовних співрозмовників, не переходять на російську мову, а відповідають на звернення рідною, українською мовою. Чи не таким має бути один із способів дерусифікації українського міста, яке ще й тепер не пододало практики духовного колоніального поневолення? Варто погодитися з філософом Р.Кісем, який пропонує протидіяти національною культурою антиукраїнській політиці, створюючи «маленькі острівці українського мовленевого середовища». Такі «острівці» української національної культури в ліпшому разі виникають у великих зрусифікованих містах лише епізодично (приміром, у дні Шевченківських свят «У сім'ї вольній, новій»). Українські письменники не використовують досвіду минулих десятиліть, коли майстри слова йшли в студентські аудиторії, виступали на майданах міст і в різних робітнях.

Новітні заходи пропаганди української культури застосовує найбільше Товариство «Знання», яке передає прочитані лекції для широкої аудиторії сучасними електронними засобами. Як позитивні приклади появилися повідомлення, що за права державної мови виступають наші громадяни в зрусифікованих містах, звертаючись на її захист до судових органів.

7.3. Українська спільнота в громадянській нації

Найголовніше в нинішній Україні – подолати міжрегіональний розкол нашої людності, протистояння між Галичиною і Донбасом, яке загострювали представники окупаційної компрадорсько-сімейної бандоолігархії після захоплення державних важелів. Їхня антинародна соціальна й антиукраїнська міжнародна політика спричинилася до переорієнтації виборців, які ще недавно підтримували «регіоналістів». Наше суспільство підтвердило свою єдність щодо сприйняття європейської та євроатлантичної інтеграції, вийшовши на столичний Майдан. Щоб загальмувати такі тенденції, Москва розпочала неоголошену війну проти України, захопивши Крим і деякі райони Донбасу.

Доцільно наголосити на ще одній причині, яка не могла не стурбувати противників української ідентичності. Як відомо, між двома переписами населення (1989 р. і 2000 р.) кількість москалів в Україні зменшилася майже на 3 млн осіб. У 2000 р. українцями в нашій державі назвалося 37,5 млн громадян, цебто 77,8 відсотка населення. Окрім того, більше 2 млн осіб змінило етнічну самоідентифікацію: вони перестали називати себе росіянами (москалями) і повернулися до українського роду. Як вважають дослідники, це були вихідці з етнічно змішаних родин, цебто біетнори, які можуть називати себе *русскоукраїнцями*.

Нині подібна тенденція цілком зрозуміла. Проте ще недавно їй намагалася протидіяти окупаційна компрадорсько-сімейна бандоолігархія. У питальнику запланованого на 2013 рік перепису населення була спроба розмити самоідентифікацію нашої людності. Приміром, у одному з питань пропонували з'ясувати етнічну належність особи і підказували такі варіанти: бойко, лемко, гуцул, русин, українець. Звісно, сам підхід не витримує критики. Однак псевдовчені на догоду панівній бандоолігархії йшли далі. Щоб «полегшити» громадянам

«правильний вибір» рідної мови, підказували одну з готових відповідей: «бойківська», «лемківська», «гуцульська», «русинська», «українська». Затія зрозуміла: якщо людина відносить себе до бойків, що становлять етнографічну групу українського народу, то й свою мову має назвати «бойківською», а не українською. Такими маніпуляціями антиукраїнська влада мала доказати, що українці начебто в Україні не становлять більшості населення. Під тиском наукової громадськості українофоби змушені були відступити – в доопрацьованому варіанті питальника про мову в такому аспекті не йшлося, як і про належність до названих етнографічних груп.

Сумлінні дослідники зазначають, що українська людність орієнтується на державну й національну соборність, не схильна підтримувати провокаційний проект поділу України на окремі менші держави, а саме на такий сценарій розраховують у сусідній Російській Федерації, щоб знекровити нашу націю. Проте не варто ігнорувати особливостей самоідентифікації людності в нашій державі: на Заході – домінує етнічна самоідентифікація, а на Сході – громадянська, хоч, як уже зазначалося, спостерігається повільне повернення до українського роду.

Прискоренню національного самоусвідомлення українців Східного й Південного регіонів не сприяють ще два фактори. Йдеться насамперед про *панування російських засобів масової інформації (дезінформації), російської пропаганди*, що, як правило, має антиукраїнський характер. Навіть після проголошення незалежності України ця ідеологічна навала не зустрічала належної відсічі з боку державних інституцій, а українська національна інтелігенція в цих регіонах ще досить слабка.

Не на користь нашій національній самоідентифікації до останнього часу була *залежність України від російських енергоносіїв*. Після Революції Гідності доводиться шукати виходу з такого становища, використовуючи для цього досвід інших країн. Зрештою, приклад подолання подібної залежності показали країни Балтії, які не поступилися національними інтересами задля «дешевого» російського газу.

Крім того, як уже зазначалося, промосковські сили в Україні підтримували й підтримують і навіть пробують стимулювати різні відцентрові рухи, з чим пов'язані нові штучні проблеми. Йдеться насамперед про політичну самоідентифікацію «русинів» українського Закарпаття. Як відомо, «русинська проблема» виникла перед самим розпадом СРСР. У її роздмухуванні зацікавлені сусідні держави. До речі, ідеолог «політичного русинства» П.Р.Магочі проживає і працює в далекій Канаді. Хоч подібна самоідентифікація має певні підстави під оглядом історично-культурного розвитку, вона небезпечна для державної цілості, оскільки субетнічна самоідентифікація протиставляється ідентифікації етнічній (національній), а «русини» (рудиментарна назва українців) потрактовані як «четверта східнослов'янська нація» поряд з українцями, білорусами й москалями.

Слід наголосити, що з погляду науки поняття «східні слов'яни» може стосуватися лише москалів, бо, приміром, **українці становлять центрально-слов'янську націю**, що однаково пов'язана з усіма мовними групами слов'ян. Окрім того, саме поняття «східного слов'янства» використовується російською імперською пропагандою в політичних цілях, адже на Заході не наголошують на германській, романській чи кельтській «єдності».

Небезпекою для консолідації української нації гіпотетично може бути провокаційна ідея «автономізації Галичини», яка появилася перед розпадом СРСР і певною мірою спровокувала відповідну реакцію на Сході й Півдні нашої держави. Історична Галичина, як й інші регіони, має певні особливості, зокрема тут українці становлять абсолютну більшість серед населення, українська мова панує в містах і навіть в обласних центрах, збереглися національні і релігійні традиції, що повністю або частково втрачені в інших регіонах, особливий вплив має національна Українська Греко-Католицька Церква, яка співпрацює з Українською Православною Церквою Київського Патріархату, діють патріотичні організації, спадкоємці національних формацій минулого тощо. Серед галицької людності переважають антикомуністичні позиції та прозахідна (європейська та євроатлан-

тична) орієнтація. Місцеве населення ще з кінця вісімдесятих років почало реальні процеси дебільшовизації й дерадянзації.

У нинішній Україні особливого значення набуває питання про співвідношення між етнічною та громадянською самоідентифікаціями людності, від чого залежить гармонізація етнонаціональних відносин у нашій державі, а також поступове повернення змосковщених українців до свого роду. Темпи таких процесів визначатиме насамперед взаємодія державної влади і громадянського суспільства. Саме така національно-громадянська ідентичність переважає в західних країнах порівняно з іншими видами групової ідентичності в суспільстві.

Важливе значення для нашого народу має демократична визначеність України, керівництво якої упродовж двох десятиліть пробувало балансувати між Європою та Євразією. Ритуальні запевнення окупаційної компраторсько-сімейної бандо-олігархії в прихильності до євроінтеграційного курсу суперечило реальним діям слухняних прислужників Кремля. Уже через три роки свого перебування при владі малоросійська креатура кадебістського кремлівського керівництва призвела до ізоляції України на міжнародній арені. Революція Гідності – це масовий народний протест проти такої політики.

На Заході починають усвідомлювати різницю між Україною й Московією. Якщо тенденція нашого розвитку неодмінно передбачає європейську та євроатлантичну цивілізацію, то в Московії щодо такої інтеграції існують серйозні проблеми. *По-перше*, у перспективі Московія матиме серйозні конфлікти з перенаселеним Китаєм, який претендує на незаселені широкі простори Далекого Сходу й Сибіру, з Японією, що не змирилася з окупацією її Курильських островів, а також з Казахстаном, на півночі якого переважають москалі. Безумовно, трактувати такі конфлікти євразійського монстра як європейські було б згубно для Європейського Союзу й НАТО. *По-друге*, Московія не прагне модернізації. Сподівання на модернізацію за президентства Медведева показали свою примарність. *По-третє*, на противагу Заходу та європейській цивілізації путінська Московія претендує на визнання особливої євразійської цивілізації, а Україна

заявляє про свою традиційну приналежність до першої цивілізації і прагнення увійти на правах повноцінного члена до Європейського Союзу й НАТО.

Ще на початку нинішнього десятиліття американський політолог З.Бжезінський писав про два можливі варіанти Московії, що залежать від впливу України: «Україна, яка не налаштована вороже до Росії, але випереджає її на шляху до Заходу, сприятиме просуванню Росії в західному напрямку до вигідного європейського майбутнього. З іншого боку, відокремлена від Заходу та політично підпорядкована Росії Україна підштовхне її зробити нерозсудливий вибір на користь імперського минулого» (Бжезінський З. Там само.—С.120-122). Як видно, американський вчений не зважив того, що Московія вже тоді зробила вибір на користь другого варіанту, фактично анексувавши частину території суверенної Грузії, а тепер захопила український Крим і веде так звану «гібридну війну» проти нашої держави. Попри трагічні наслідки агресивна війна Московії сприяла переоцінці українсько-російських взаємин на Заході.

Нинішнього українсько-російського міждержавного розвитку не передбачав С.Гантінгтон, який писав: «Обрання президента України у 1994 році, який був відверто орієнтований на Росію, надалі зменшило ймовірність загострення конфлікту між двома країнами. Тоді як у всьому Радянському Союзі відбувалися серйозні сутички між мусульманами і християнами, а також, зокрема, у 1995 році, наростало напруження та певні войовничі настрої між росіянами і балтійцями, між росіянами та українцями не сталося жодного випадку насилля» (Гантінгтон С.П. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку /Семюель П.Гантінгтон.—Львів: Кальварія, 2006.—С.206). Треба зазначити, що праця С.П.Гантінгтона вийшла в 1996 році, а вже 2003 року Росія вчинила збройну провокацію проти українського острова Тузла на Чорному морі.

Російська агресія прискорила українську національну інтеграцію, показавши докорінну протилежність національних інтересів двох народів, яких вважали «православними братами». Зовнішні впливи на неї для більшості нашої людності були зведені до мінімуму: українці відчували найбільшу загрозу для свого існування не від Заходу, Європи і США, а від східної, євразійської Росії. Попри

тривалість і тернистість шляху до національної ідентичності українська людність у всіх регіонах відчула себе єдиною спільнотою, незалежно від мови, конфесійної і навіть етнічної належності.

У найтяжчі часи український народ підтвердив свою невмирущість. Щоб зберегти духовну українськість, наші письменники користувалися мовою імперської нації. Серед таких на першому місці завше буде Микола Гоголь. Хоч його називають «блудним сином України», повісті Гоголя «Барас Бульба» і «Страшна помста» чимало спричинилися до самоідентифікації українців. Знаменитий художник Ілля Рєпін, який ціле життя, за винятком ранніх літ, провів поза межами батьківщини, написав славетну картину «Запорожці пишуть лист турецькому султанові», що стала однією з візитівок українського народу, свідченням невмирущості нашої нації. Російською мовою написана праця історика Дмитра Яворницького «Історія запорізьких козаків». Невмирущість нашого народу розуміли деякі діячі російської культури. Поет Кондратій Рилєєв написав поему «Войнаровський» та інші твори про героїзм наших козаків. Національному самоусвідомленню нашого народу сприяли твори славного художника Михайла Врубеля, композитора Петра Чайковського та інших мистців.

Незалежно від задумів авторів до піднесення українського національного духу чимало спричинилися храм святого князя Володимира, пам'ятник йому як хрестителю нашого народу, пам'ятник Богдану Хмельницькому в столиці нашої держави.

Яких зусиль для збереження своєї ідентичності докладали українці, що були вимушені покинути рідну землю і виїхати за океан! Чи не приклад для українців на Батьківщині. Наші брати і сестри в діаспорі навіть у третьому поколінні не втрачають своєї прив'язаності до українства. Збереженню ідентичності українців допомагає насамперед рідна Церква. У країнах поселення вихідці з України будували храми, школи, культурно-просвітницькі заклади, засновували різні організації і фонди. У повоєнний час перенесла на Захід свою діяльність наша наукова інституція – Наукове Товариство імені Т.Шевченка. У деяких західних державах у міжвоєнний період працювали українські вищі навчальні заклади.

Однак на таке не спромоглися ті наші країни, які виїжджали на Схід, що призвело до масової денаціоналізації. Самоідентифікація українців розвивалася ще й тому, що в Московії вони начебто не відчували мовного бар'єру – і нові переселенці легко переходили на мову автохтонного населення. Такій тенденції сприяв також релігійний чинник: на рівні буденної свідомості віряни не відчували докорінної різниці між українським і московським православ'ям.

Треба зважити також низький рівень культури тубільного населення Московії в місцях поселення українців. М.Гібернау пише: «При розгляді національних культур усякчас виникають три питання: по-перше, питання про *давність*, тобто давні вони чи сучасні; по-друге, про *походження*, тобто чи вони виникли спонтанно на основі певних даних атрибутів, специфічних для кожної нації, а чи їх будували; по-третє, чи вони становлять *масовий*, а чи *елітний* феномен» (Гібернау М. Там само.—С.24-25). Безумовно, марно говорити про культуру людей, що поставлені на рівень простого виживання. За тоталітарного режиму бездуховність охопила міську людність індустріальних міст. Офіційна пропаганда утверджувала серед неї нові символи, ритуали, цінності, принципи, традиції, спосіб життя, ставлення до реального чи вигаданого ворога, виховувала «слухняних громадян» і «радянських патріотів». Цим зумовлена значна кількість наших громадян, що наголошують на своїй *радянській* ідентифікації.

До утвердження національної самоідентифікації чимало спричинилася писемність населення. М.Гібернау зазначає: «Знадобилася велика зміна, щоб люди почали розуміти націю як свій дім, бо великі масиви населення ніколи не подорожували по території своєї країни й не могли уявити її собі як реально відмежовану та окрему. Навіть сьогодні досить великій кількості людей бракує безпосередніх знань про значні частини своєї країни, і вони набувають точних уявлень про її територіальні межі тільки завдяки засобам масової інформації та освіті – двом вирішальним елементам, які дають людям змогу «уявляти» собі свої нації як територіально обмежені, окремі та суверенні» (Там само.—С.34).

В Україні не лише засобам масової інформації, а й освіті ще далеко до виконання таких функцій, які забезпечені в західних державах. Як відомо, Інтернетом у

нашій державі користується обмежене число людей. Телевізійні засоби переважно перебувають у руках олігархів, які експлуатують їх для власних цілей у боротьбі зі своїми конкурентами і для одурманення населення, особливо перед виборами. Окрім того, державні засоби масової інформації охоплюють незначну територію держави.

З періодичними виданнями ще гірше. Газети подорожчали – і чимало людей не мають змоги не лише їх передплачувати, а й час від часу купувати. Більшість українськомовних видань не надходить у мережу розповсюдження, а в Південному й Східному регіонах їх не можливо придбати. Отож, говорити в таких умовах про роль засобів масової інформації у формуванні національної ідентичності можна лише із значними застереженнями.

Особливої гостроти ще в попередні десятиліття набуло питання про доцільність видавати й розповсюджувати в Україні газети на кшталт «Известия в Украине», «Комсомольская правда в Украине» та інші, як правило, українофобські. Вони найбільше перешкоджали формуванню української ідентичності.

Важко уявити утвердження національної ідентичності без вшанування могил національних героїв. Для українців культ могил утверджувався ще в княжі часи. Відомо, як вшановували могили своїх одноплемінників скити. Історія нашої столиці розпочинається з Аскольдової (Оскольдової) могили, на якій побудована церква святого Миколая, бо вважається, що таке ім'я після хрещення мав наш славний володар. Козацькі могили оспівував у своїх поетичних творах Тарас Шевченко.

Перша світова війна знаменувала особливий пошанівок могил Невідомого солдата. На галицьких землях такими були стрілецькі могили. Кожен галицький патріот у міжвоєнний період вважав за обов'язок відвідати стрілецькі могили на карпатській горі Маківка, де за часів незалежності побудований величний меморіал.

Напередодні розпаду СРСР у західноукраїнських селах і містах почали освячувати пам'ятники на символічних могилах борців за волю України. Споруджено пам'ятник на Красному полі під Хустом, де розпочався бій захисників

Карпатської України з малярськими загарбниками. Біля міста Броди громадськість ушанувала полеглих вояків української дивізії «Галичина», які намагалися чинити відчайдушну відсіч червоним завойовникам. Після сімдесятилітнього замовчування українці мають змогу поклонитися героям Крут. Так героїчна смерть стає засобом політичної ідентифікації нації.

Як уже зазначалося, проти національної ідентичності може діяти висунення на перший план громадянської ідентичності, якщо титульна нація ще не досягла належного рівня консолідації й національного самоусвідомлення. Складність української національної ідентифікації зумовлена, з одного боку, «перерваною» ідентичністю за часів московського окупаційного царського й радянського режимів, а з іншого, молодістю відродженої держави, що визначає певні суперечності між національною і громадянською ідентично-стями.

7.4. Збереження національної ідентичності в процесі глобалізації

Процеси глобалізації посилюють проблему національної ідентифікації, позаяк ідеться про майбутнє національних спільнот. Проте противники нашої держави намагаються переконати, що українська національна ідентифікація не має перспектив, бо начебто Україна – це наслідок якоїсь гібридизації, невизначена геополітична зона, фрагментарна за своїм характером, що не змогла консолідуватися й солідаризуватися як національна спільнота, тому не може утвердитися як національна держава. На такій позиції стоять апологети відновлення колишньої імперії.

Нічого випадкового в такій «логіці» нема. Національна ідентичність українців означає, як вже зазначалося, насамперед протиставлення їх москалям, що й надалі хочуть трактувати нашу спільноту як частину московського (російського) народу. Намагання України увійти на засадах рівноправності до Європейського Союзу як міждержавної спільноти суперечить концепції Євразійського Союзу як *наддержавного* формування з домінуванням Російської Федерації. Йдеться про протиставлення України як країни західної цивілізації Московії, що не сприймає цієї цивілізації, а й заперечує право України як європейської держави на майбутнє. Москва претендує на особливу місію в глобальному масштабі. Отож,

про нинішню чи майбутню належність цієї поліетнічної держави до західної цивілізації не може бути мови.

Проблема української національної ідентичності в умовах глобалізації набуває особливого значення, позаяк у науковому середовищі нема одностайної думки щодо часу зародження нашої нації. За московсько-більшовицького тоталітарного режиму нав'язували концепцію, за якою українці як національна спільнота заявили про себе лише п'ять століть тому. Нині проявляється інша крайність: початки української нації переносять на сім з половиною тисяч літ від наших днів, у сиву давнину. Окрім того вигадуються різні концепції давнього походження українців (аратська, трипільська, скитська, сарматська та інші).

Як зазначають вітчизняні вчені, «ідентичність не обмежується національним аспектом, не менш важливою є громадянська ідентичність, заснована на усвідомленні своєї належності до певного суспільного організму, який має забезпечити її права людини й громадянина», але «функція національної ідентичності полягає в прагненні «гомогенізувати» населення країни, зробити його однорідним і консолідованим, проїнятим спільними інтересами й уявленнями про «спільність долі» (Кремень В., Ткаченко В. Україна: ідентичність у добу глобалізації (начерки метанаціонального дослідження) /Василь Кремень.—К.: Т-во «Знання» України, 2013.—С.С.183, 184). З цього випливає ставлення до інших етносів, бо в умовах глобалізації зв'язки на міжнаціональному й міжетнічному рівні посилюються. Таке ставлення може бути адекватним або хибним, не просто неправдивим, а й викривленим. Викривлене ставлення до українців як національної спільноти проявляється в Російській Федерації, в якій на різних рівнях заперечують право українців на окремішність, трактують нашу спільноту як частину російського народу. Про небезпеку такого підходу пишуть вітчизняні вчені: *«Нинішні глобальні процеси підводять нас до думки, що виживання для суспільства – це і є, власне, питання ідентичності, оскільки загроза існуванню не завжди означає загрозу фізичному виживанню: достатньо того, що певна історична спільнота більше не може жити, як колективне «МИ»(Там само.—С.185).* Саме на

заперечення українців як історичної спільноти спрямована «інтелектуальна» навала українофобів не лише в Російській Федерації, а й у нашій державі.

Останнім часом проявилось неадекватне ставлення до українців у польському політичному середовищі, що зумовлене не лише історичними, а й геополітичними й геопсихічними причинами. Таке ставлення наших сусідів засвідчує складність утвердження України як незалежної держави, призначення якої полягає в тому, щоб стати лідером у Східно-Центральній Європі.

Треба наголосити, що нинішня ідентифікація – це наслідок різних залежностей, вертикальних і горизонтальних, лінійних і нелінійних. Приміром, національна ідентифікація вертикальна, а громадянська -- горизонтальна, позаяк означає взаємозв'язок між представниками різних етнічних спільнот і творення ними політичної (громадянської) нації, яку в нашій державі можна визначити як *український народ у широкому значенні*. Водночас нелінійна ідентичність пов'язана з тим, що національна ідентичність може залежати від різних політичних і соціальних чинників.

Після проголошення незалежності України населення може самоідентифікуватися не лише за національною належністю, а й виявляти інші види ідентифікації, зокрема такі: «*громадянська* (громадянин України)», «*радянська* (радянська людина)», «*етногрупова*» (представник певної етнографічної групи – бойків, лемків, гуцулів, поліщуків і т. ін.), «*локально-територіальна*» (представник території та місця проживання), «*регіонально-територіальна*» (європеєць), «*транснаціональна*, або «*універсальна*» (громадянин світу, представник людства).

Ідентифікація пострадянських українців істотно відрізняється від ідентифікації москалів, які після природного розпаду СРСР не позбулися імперського комплексу. Як наслідок – лише частина з них прагне до Європи, а більшість вважає, що Росія не сумісна з нею. Окрім того, Російська Федерація – багатонаціональна (поліетнічна) держава, хоч москалі («*русские*») становлять у ній абсолютну більшість. Щоправда, предками цих етнічних росіян були асимільо-

вані угро-фінські, тюркські, монгольські та інші народи, які не належали до слов'янства.

На противагу Росії Україна – однонаціональна держава, попри наявність національних меншин і етнічних груп. Більшість українців, особливо після російської агресії, усвідомлює свою приналежність до Європи. Проте частина з них визнає себе малоросами з нав'язаним комплексом національної меншовартості й воліє не називатися європейцями.

Слід наголосити, що питання про межі Європи розв'язане лише для географів, а під політичним оглядом їх трактують інакше. Приміром, ще за Середньовіччя політики не сумнівалися, що Європа закінчується східним кордоном Великого князівства Литовського, Руського (Українського) і Жемантійського, а далі вже розпочиналася Азія. Як відомо, ці кордони збігалися з тодішніми етнічними межами українських земель. Інакше кажучи, на противагу Україні землі нинішньої Російської Федерації не належали до Європи.

Нині національну ідентичність треба розглядати у взаємозв'язку з ідентичністю громадянською, яка пов'язана з певними правами й обов'язками не лише перед національною спільнотою, а й державою. Безумовно, для нашого народу концепція так званого «подвійного громадянства», як і концепція «двох державних мов» матиме згубні наслідки, попри те, що значна частина українців користується українською мовою.

Українській національній ідентичності не сприяє релігійна роз'єднаність українців, хоч для інших європейських народів таке питання не стоїть гостро. Приміром, поляк, як правило, визнає себе вірянином католицької Церкви. Абсолютна більшість чехів заявляє про свою нерелігійність. Половина угорців вважає себе католиками, а приблизно п'ята частина – реформатами. У нашій державі становище інакше. Якщо віряни Української Греко-Католицької Церкви, Української Православної Церкви Київського Патріархату, Української Автокефальної Православної Церкви та деяких інших конфесій ідентифікують себе з українською людністю, то діяльність Української Православної Церкви Московського Патріархату не сприяє національній єдності, підтримує концепцію

так званого «*Русского мира*» як ідеології московського клерикал-імперіалізму. О.Пахльовська зазначає: «Радикально позиціонувавши себе супроти Європи, Росія – як уявне уособлення східного християнства – практично вивела православ'я у своєму розумінні за межі християнської традиції, яка є однією з основ європейської культури, однією з її формотворчих енергій» (Пахльовська О. *Finis Europae: Конфліктний спадок гуманістичного «заходу» та візантійського «сходу» в сучасній Україні* /Оксана Пахльовська //Повернення в Царгород.—К.: ТОВ «Українська прес-група», 2015.—С.340). Якщо дослідниця наголошує на остаточному розколі між «двома полюсами християнства», цебто між православ'ям і католицизмом, хоч не варто забувати про впливовий протестантизм як третю течію в християнстві, то слід наголосити на диференціації в самому православ'ї. *По-перше*, православний світ поляризований, позаяк поряд з канонічними церковними об'єднаннями існує стільки ж неканонічних. *По-друге*, саме «канонічне православ'я» також поляризоване, що засвідчив Всеправославний собор на Криті в 2016 році. *По-третє*, серед так званих апостольських Церков не затихає підспудна боротьба між Московським і Константинопольським Патріархами. Звідси – такий парадокс: «Третій Рим (Москва.—*О.Г.*) став фатальним ворогом Першому, доводячи свою справжню природу: реально Третій Рим сьогодні—це третій світ і Другий Сарай (столиця Золотої Орди, насправді: Третій Сарай.—*О.Г.*), вичахлий спадок монгольської Орди. В моменті, коли потужні азійські країни – як ось, наприклад, Казахстан,— поволі обертаються лицем до Заходу...» (Там само.—С.340-341). Однак треба зважити, що формально Москва (Третій Рим) начебто не визнає Ватикану (Першого Риму) «фатальним ворогом», адже Папа Римський і Московський Патріарх зустрілися і виступили зі спільним зверненням, але воно не може мати практичного значення. Однак спостерігається інше: в боротьбі проти православних українців начебто одновірна Москва використовує войовничих чеченських мусульман. З цього випливає логічний висновок про «відновлення моральних основ українського суспільства на основі першопочаткової віри, очищеної від насильницьки нав'язаних російських ідеологем, у синтезі з Греко-Католицькою Церквою, яка

не раз за чотири століття рятувала фундамент української ідентичності, у гармонії з іншими християнськими конфесіями і нехристиянськими релігіями» (Там само.—С.341).

Звісно, в нинішньому секуляризованому світі конфесійні проблеми мають другорядне значення, тому екуменічний рух відповідає глобалізаційним процесам. Проте в Україні таким проблемам надають політичного забарвлення, адже наше національно-державне відродження, особливо в Галичині, неодмінно пов'язувалося з релігійним відродженням, насамперед вірян Української Греко-Католицької Церкви. Окрім того, воно успадковане від минулих століть, коли за душі наших предків вели боротьбу агресивні імперії – католицька Польща, квазіправославна Москва і мусульманська Туреччина з Кримом як своїм васалом.

Вибір ідентичності має дві сторони: *по-перше*, йдеться про певну життєву поведінку особи, а *по-друге*, вона передбачає орієнтацію на визначений рівень суспільної безпеки. Така безпека зумовлена не лише внутрішніми, а й глобальними процесами. Як відомо, підневільне становище української людності спричинилося до появи особливої форми суспільної організації під назвою «держава в державі», що сприяла збереженню національної ідентичності, створюючи національні організації (просвітницькі, культурні, молодіжні, парамілітарні, кооперативні тощо).

Глобальні процеси зумовлені світовими викликами, що ставлять під загрозу не так фізичне, як етнічне виживання. При збереженні нинішніх темпів зменшення українського населення наша спільнота може припинити своє існування вже до кінця нинішнього століття. Основні причини такого зменшення три: *по-перше*, значна частина працездатного населення виїжджає за кордон, позаяк на рідній землі не може вижити, зневірюється в можливості застосувати свій фізичний і духовний потенціал; *по-друге*, смертність серед нашого населення перевищує народжуваність, що також зумовлено насамперед соціальними причинами, зокрема низьким рівнем охорони здоров'я; *по-третє*, в Україні відчутна тенденція збільшення не лише традиційних, а й «нетрадиційних» іммігрантів, що як

правило інтегруються не в українське середовище, а в російську національну меншину, яка домінує в наших містах.

Проблема визначення і збереження національної і громадянської ідентичності актуальна не лише в Україні: вона набула глобального характеру, що зумовлено динамічністю світових процесів і значною мірою їхньою непрогнозованістю. Навіть у США дається взнаки проблема збереження «латиноамериканської ідентичності» при намаганні використовувати переваги американського громадянства. Однак треба зазначити, що в заокеанській державі не підтримана політика *білінгвізму*, бо вона може спричинити соціальну напругу. Чи не урок для тих політичних діячів, які виступають за дві державні мови в Україні?

Проблема національної єдності набула особливої актуальності також у деяких країнах Європи. Як наслідок у Німеччині посилюється боротьба проти мультикультуралізму. У Франції пильно стежать за збереженням рідної мови, карають за безпідставне використання англійськомовних слів. Напруга панує в двоетнічній Бельгії. Перед агресивністю «*русскаязычного*» населення бореться за збереження рідної мови латиський народ.

Окрім того, зауважимо, що навіть у Європі в поняття «національна ідентичність» вкладають різний зміст. Звісно, «національна ідентичність» в Німеччині й сусідній Швейцарії, де німецькомовна людність становить абсолютну більшість, -- не одне й те саме. В альпійській федерації населення розмовляє чотирма мовами, хоч встановлені гарантії для збереження державної єдності.

В Азії доцільніше наголошувати на «державній ідентифікації», позаяк там держави, як правило, засновані на релігійній єдності. Де-факто так само діє нинішня Московія. Недавно в сусідній державі творили політичну націю, нав'язуючи всім громадянам політонім «*россияне*». Тепер, як можна судити, політика змінилася: на перше місце висунули етніонім «*русские*», що стосується лише москалів, яких у нас ще називають етнічними росіянами.

Не буде перебільшенням твердити про тенденцію до поступового творення наднаціональної «європейської ідентичності» на теренах міждержавного Європейського Союзу, на що спрямовані різні інтеграційні заходи – аж до запрова-

дження єдиної валюти. Проте європейська ідентичність не витісняє ідентичність національну. На противагу ЄС у Євразійському Союзі національна ідентичність може опинитися під загрозою, бо в ній усе підпорядковане форсуванню євразійської (насправді російської) ідентичності.

Після проголошення незалежності відчутна тенденція розмивання феномену «українська нація», чому служить негативне трактування *націоналізму*, хоч захисники національної самобутності вважають його синонімом *патріотизму*. Компрадорська олігархія намагається позбавити українську людність історичної пам'яті, нав'язати їй «пам'ять» про «спільне минуле» з москалями, хоч воно налічує лише три століття, коли українці були штучно відірвані від європейської цивілізації. Аналогічна практика «спільності» переноситься на мовну й культурну сфери в нашій державі. Чужий для українців олігархат протидіє формуванню в нашій державі «середнього класу» й громадянського суспільства як соціального чинника утвердження української етнічної нації. У засобах масової інформації перекручується суть нинішньої кволої «українізації», хоч насправді вона спрямована на повернення до свого народу тих його частин, які були насильницькими способами відірвані від національного коріння.

Якщо глобалізація означає пробудження людської гідності, то утвердження національної ідентичності неодмінно передбачає гарантію національної гідності. Без такої гідності національна спільнота приречена, бо йдеться не лише про фізичне виживання, а й про духовні чинники існування нації.

В и с н о в к и

1. Дослідники обґрунтували чотири варіанти майбутнього української нації. Найоптимальніший варіант передбачає повне економічне і політичне відокремлення від Московії й утвердження України як повноправного члена Європейського Союзу та НАТО.

2. Призначення Української держави – це роль політичного лідера в Східно-Центральній Європі. Проте пострадянська Московія поставила собі за мету

поглинути український народ як національну спільноту й не мириться з державним статусом України, втручається в її внутрішні справи, аж до збройної агресії.

3. Українська національна ідентифікація нині переживає серйозну кризу, бо їй протистоять інші види ідентифікації: російська, радянська, пострадянська, малоросійська, а також регіональні.

4. Негативний вплив на українську національну ідентифікацію має наявність серед населення держави так званих «*русскоязычных украинцев*» і біетнорів, що, як правило, схиляються до російської національної ідентичності.

5. Найголовніше в українській національній ідентифікації – це подолання міжрегіонального розколу нашої людності, насамперед нав'язаного протистояння між населенням нашої держави на рівні регіонів – Західного, з одного боку, та Східного й Південного, з іншого.

6. Важливого значення набуває співвідношення між етнічною й громадянською самоідентифікаціями нашої людності, від чого залежить поступове повернення зрусифікованих українців до свого етнічного коріння, гармонізація етнонаціональних відносин у нашій державі.

7. Проблема української національної ідентифікації зумовлена процесами глобалізації, що посилює протистояння між Україною як незалежною державою й Російською Федерацією як рудиментом світової імперії СРСР. Безумовно, не на користь українській національній ідентифікації конфесійна роз'єднаність нашої нації.

8. Українська національна самоідентифікація – це тривалий процес, який залежить не лише від внутрішніх, а й від зовнішніх чинників, успадкованих і набутих після проголошення незалежності.

Лекція 8. Соціальна структура нації

Якщо фахівці з геополітики твердять, що на долю України найбільше впливало наше місце на мапі континенту, бо наша земля опинилася на перехресті інтересів різних політичних сил, зокрема мусульманської Османської імперії з Кримським ханством як васалом, католицької Речі Посполитої з її викривленим уявленням про культуртрегерство, а відтак ординської, квазіправославної Московії (пізнішої Росії), то етносоціологи звертають увагу на внутрішні чинники. На першому місці серед них – неповнота соціальної структури нашої нації. На такому чиннику наголошував засновник української соціології Микита Шаповал, який порівнював соціальну структуру української нації й інших підневільних народів, зокрема поляків, чехів, фіннів тощо.

Проблеми «з'ясування механізму відтворення етнічних явищ, їхньої взаємодії з суспільними явищами того чи іншого соціального організму» становлять одне з головних завдань етносоціології, що почала формуватися як окрема наука в 20-30-ті роки минулого століття в Німеччині й США (Євтух В.Б., Трощинський В.П., Галушко К.Ю. та ін. Етносоціологія: терміни та поняття. Навчальний посібник /В.Б.Євтух.—К.: «Фенікс», 2003.—С.10, 11). Хоч такі проблеми для української нації ще у міжвоєнний період досліджував М. Шаповал, на наших землях їм не приділяли належної уваги, бо вони давали змогу показати хиби національної політики більшовицької (комуністичної) партії.

8.1. Соціальні прояви нації: проблеми дослідження

Про соціальну структуру нашої нації дає уявлення перший Всеукраїнський перепис населення 2001 року. Щоправда, окупаційна компрадорсько-сімейна бандоолігархія планувала провести другий перепис, перед яким ставила відверто антиукраїнську мету: довести, що українська людність не становить в Україні більшості. Для цього українців ставили в один ряд з етнографічними групами (русинами, бойками, лемками, гуцулами), а їхні діалекти прирівнювала до української мови попри те, що вона на конституційному рівні затверджена як державна. Підступність таких намірів підтвердили пізніші події, зокрема втеча тодішніх державних посадовців від народного гніву до Росії.

Хоч початки переписів населення сягають ще Київської великокняжої імперії, соціального характеру вони набули з часів монгольського поневолення, позаяк були пов'язані з оподаткуванням населення залежно від соціального і маєткового статусу платників. Згодом переписи проводилися на окремих територіях чи в містах, що не могло дати повної картини про населення країни. Їх цілеспрямованість визначала одиницю перепису, якою не завжди була людина, а за «людей» вважали тільки чоловіків. У Речі Посполитій проводили «люстрації», цебто опис маєтностей, а також оподаткованого селянства.

Перепис української людності Нового часу розпочинається з 1649 року, за часів гетьмана Богдана Хмельницького. Відтак українська влада проводила ще різні переписи. Після ліквідації Гетьманщини нашу людність переписувала окупаційна влада (російська і польська, а пізніше австрійська). У Московії проводили так звані «ревизские сказки», наслідки яких показані в поемі М.Гоголя «Мертві душі». Єдиний загальний перепис населення 1897 року в імперії мав на меті з'ясувати його чисельність і місцевий розподіл. У програмі опитування вимагалось вказати віросповідання, рідну мову, а також заняття, ремесло, промисел, посаду або службу (Перший Всеукраїнський перепис населення: історичні, методологічні, соціальні, економічні, етнічні аспекти /Перший.—К.: ІВЦ Держкомстату України, 2004.—С. 51). Як видно з питальника, в ньому не було питання про національність. Уже після перепису національний склад імперії намагалися встановити, взявши за критерій рідну мову, що мало лише частковий успіх.

На запланований на 1910 рік перепис населення імперії уряд не мав коштів. Його планували провести через п'ять років, але завадила війна.

Перший радянський перепис призначили на 22 квітня 1920 року як демографічно-професійний перепис і сільськогосподарський перепис з коротким обліком промислових підприємств. Цікаво, що тоді УСРР вважалася за самостійну державу, але її керівництво підпорядковувалося декретам сусідньої РСФРР. Перепис передбачав відповіді про національність, рідну мову, громадянство, сімейний стан, письменність, освіту, заняття, професію тощо (Там

само.—С.54-55). Одне з питань стосувалося рівня володіння російською мовою. Отже, з таких відповідей можна було створити повну картину про соціальну структуру національних спільнот, та цьому не сприяли воєнні дії, що тривали в Україні (Волинській, Подільській і Катеринославській губерніях), на Кубані й інших землях, де проживали українці. Окремо проводився міський перепис населення, призначений на 15 грудня 1923 року, коли вже офіційно Україна стала частиною більшовицької імперії.

Опрацювання матеріалів перепису охопило майже п'ять років. Підсумки мали велике значення не лише для встановлення реальної соціальної структури. Вони орієнтували на ліквідацію неписьменності. Проте отримані матеріали не давали достовірної картини, адже збіглися в часі з першим голодомором (1921-1922 рр.), а також епідеміями сипного й поворотного тифу, що разом забрали мільйони людських життів. Всесоюзний перепис населення 1926 року давав змогу встановити кількість безробітних, але вже не було питання про знання російської мови, а національність називалася народністю.

Через десять років відбувся ще один перепис, який був визнаний незадовільним, матеріали потрактовані як «дефектні», а самі статистики звинувачені в фальсифікаціях. Справа в тому, що на основі цих матеріалів витворювалася картина тодішньої демографічної катастрофи, зумовлена Великим Голодомором 1932-1933 років, масовими депортаціями сільського населення і втечею селян до міст. На противагу реальним фактам союзне керівництво вимагало, щоб перепис підтвердив успіхи сталінської соціальної й національної політики. Реакцією на результати перепису була ліквідація в 1937-1938 роках як «шкідницького» Інституту демографії і санітарної статистики АН УРСР (https://uk.wikipedia.org/wiki/Птуха_Михайло_Васильович).

На подібні фальсифікації був спрямований перепис на початку 1939 року. Одне з його питань передбачало приналежність до певної суспільної групи (робітників, службовців, колгоспників, кооперованих кустарів, одноосібних селян, некооперованих кустарів, людей вільних професій, служителів культу, «непрацюючих елементів»). Виокремлення колгоспників як суспільної групи в цьому

контексті не було коректним, адже до таких належали не лише рядові хлібороби, а й керівники колгоспів і фахівці сільського господарства. Матеріали цього перепису публікувалися лише частково. Треба зауважити, що ще до його остаточних підсумків уряд офіційно повідомив, що населення держави становить 170 мільйонів, перевищивши на 3 мільйони осіб. Звісно, фальсифікації стосувалися насамперед України, бо Великий Голодомор 1932-1933 років забрав мільйони людських життів.

На західноукраїнських землях окупаційні польські, румунські, чехословацькі й угорські власті також проводили різні переписи нашого населення: на Галичині й Волині – в 1921 і 1931 роках, Буковині—в 1930 році, Закарпатті – в 1921, 1930 і 1941 роках. Згодом ці землі були приєднані до Української РСР, хоч значна частина їх і надалі залишається в Польщі, Словаччині, Румунії, Білорусі. Ще більше наших східних земель загарбала більшовицька Росія.

Перший повоєнний перепис нашої людності Москва провела лише в 1959 році, хоч інші держави поцікавилися демографічними змінами в своєму громадянстві відразу після закінчення війни. Причини такого затягування з переписом мали не тільки фінансовий характер, адже цю роботу могли забезпечити працівники місцевих державних органів. На першому місці тут були політичні аргументи. Влада не мала жодного наміру показати справжні людські втрати не лише в роки війни, а також спричинені голодомором 1946-1947 років на наших землях і в інших «союзних республіках». Окрім того, частина нашої людності була виселена з рідних земель, опинилася поза межами України. Безумовно, не сприяло проведенню перепису населення й те, що на західноукраїнських землях не припиняла бойових дій Українська Повстанська Армія, а в окупованих країнах Балтії не склали зброї «лісові брати».

Перепис населення 1959 року був спрямований на з'ясування таких суспільних питань: «максимально точне визначення кількості й складу наявного та постійного населення; детальне вивчення рівня загальної та спеціальної освіти; складання списку міст, їхніх меж і складу міського та сільського населення; організація такого опрацювання підсумків перепису, яке б дало максимум можливих

комбінацій ознак за різними видами групування й цілком задовольняло б значно підвищені вимоги нового адміністративно-територіального устрою СРСР» (Перший Всеукраїнський перепис населення.—С.71). Демографи вносили пропозиції для удосконалення перепису, але державні органи не зважали на них. Через 11 років у СРСР відбувся ще один перепис, який фактично не відрізнявся від попереднього. Проте в ньому був пункт, який підспудно мав оправдати русифікацію, бо опитаний мав назвати не лише рідну мову, а й «іншу мову народів СРСР, якою вільно володіє» (Там само.—С.78). Звісно, на першому місці могла бути лише російська мова. Таке саме питання стояло в програмі опитування перепису 1979 року. Водночас у ньому було розшифровано питання про джерело засобів існування: «робота на підприємстві, в установі; робота в колгоспі, робота у своєму господарстві (для кустарів і селян-одноосібників); особа вільної професії, особисте підсобне господарство, пенсія, стипендія; інший вид державного забезпечення; на утриманні, інше джерело» (Там само.—С.81).

Останній перепис населення СРСР було проведено в 1989 році. У його питальнику вже не передбачалося називати іншу мову, якою вільно володіє громадянин. Окрім того, серед джерел існування були додатково названі «робота в кооперативі» і «робота в окремих громадян», а до соціальних груп віднесені не лише робітники, службовці, колгоспники, а й «особи, які зайняті індивідуальною трудовою діяльністю» і «служителі культу» (Там само.—С.82). Виходить, що до «службовців» були віднесені не лише партійні й державні чиновники, а й вчені, викладачі, вчителі, мистці, письменники тощо. Такий підхід лише розмивав різноманітність цієї групи. Матеріали перепису не були опубліковані, бо наприкінці 1991 року СРСР припинив своє існування.

Як підтверджує досвід цивілізованого світу, переписи населення творять найповнішу й водночас найоб'єктивнішу картину про нього. «Дані перепису щодо чисельності населення, його територіального розміщення, національного, мовного, сімейного складу, розподілу за віком, статтю, громадянством, рівнем освіти, джерелами засобів існування, професійною належністю, становищем у

занятті, міграційною активністю тощо, у будь-якій країні використовуються як надійне джерело інформаційного забезпечення прогнозування й управління соціально-економічним розвитком, реалізації бюджетного процесу, проведення адміністративно-територіальних реформ, здійснення демографічної політики, регулювання міграційних процесів і т.ін.»(Там само.—С.118). Безумовно, результати проведеного напередодні розпаду СРСР перепису населення не відповідали завданням, що стояли перед Україною як незалежною державою, яку створила постколоніальна, посттоталітарна, постгеноцидна нація, для чого були серйозні психологічні, політичні, соціологічні, демографічні причини. *По-перше*, попередні всесоюзні переписи населення проводилися в умовах тотального страху, відсутності свободи висловлення власної думки. *По-друге*, після останнього перепису населення 1989 року відбулися суттєві політичні зміни, коли формально компартійна і комсомольська номенклатура втратила важелі впливу на політичне життя. У 1996 році наша людність отримала нову конституцію. *По-третьє*, серйозні зміни відбулися в соціальній сфері, зумовлені приватизацією державної й колгоспно-коперативної форм власності. Проте вже тоді почала формуватися олігархічна система, що спричинила масове зубожіння населення. *По-четверте*, зміни в демографічній сфері зумовлені тенденцією до скорочення населення держави за рахунок зменшення народжуваності, виїзду за кордон, збільшенням смертності.

Перший Всеукраїнський перепис населення мав відповідати міжнародним стандартам і створити інформаційну базу для визначення соціально-політичного, духовного й демографічного розвитку нації. Завдання, пов'язані з переписом населення нашої держави, були безпрецедентні, адже за часів Гетьманщини такі заходи охоплювали незначну частину нації, а згодом переписи організовувалися в центрах окупаційних держав. Тепер перепис повністю покладався на свою державу. Однак не варто занадто перебільшувати перешкод. Не можна погоджуватися з таким твердженням про перепис: «Практично з нуля створювалися правові, методологічні, організаційні та матеріально-технічні засади його проведення» (Там само.—С.120). Далека від дійсності заява про те, що Україна

не мала власних теоретичних розробок і досвідчених фахівців з питань перепису. Як відомо, Інститут демографії АН УРСР був створений набагато раніше, ніж у Московії, а його працівники мали певні напрацювання. Науковий авторитет нашого вченого М. Птухи визнавали не лише в СРСР, а і в інших країнах. Окрім того, після проголошення незалежності України вітчизняні вчені підтримували зв'язки з діячами науки за кордоном. Звісно, перший Всеукраїнський перепис населення вимагав належної правової основи і вона була створена.

Підсумки перепису населення оброблялися поступово. Вони давали повне, об'єктивне уявлення про наше суспільство, соціальну структуру нації. Вийшли окремі видання про кількість населення нашої держави та його територіальний розподіл, статеві-віковий склад, національну й мовну структуру людності, рівень освіти, зайнятість тощо. На основі матеріалів перепису були проаналізовані причини демографічної кризи в суспільстві та спрогнозовані її наслідки. Аналіз матеріалів перепису населення сприяє створенню концепції демографічного розвитку нації.

8.2. Генеза неповної соціальної структури української нації

Вивчення археологічних джерел дає змогу судити про те, що рільництво й скотарство були основними заняттями наших предків, але вони приділяли увагу бджільництву й полюванню, гончарству, ткацтву, обробці заліза та іншим ремеслам (Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т./Наталія Полонська-Василенко. —К.: Либідь, 1993. Т.1—С.73). Як наслідок наша людність не могла залишатися поза торговельним обміном, чому сприяли річкові шляхи. Звісно, такі галузі виробництва не могли не впливати на соціальну структуру населення. Аналізуючи суспільні верстви княжого періоду, М.Грушевський пише: «Тогочасна руська суспільність поділялася на три категорії: людей княжих або дружину, людей церковних – духовенство, і просто «людей» -- в тіснім значенні слова, людей, що становили властиву суспільність, громаду. Окрім того, розрізнялися люди *свобідні*, *несвобідні* й *півсвобідні*, а серед свободних людей «ліпші», або більші, і люди менші, відрізнялися також люди міські – «гражани», і люди

волосні, селяни» (Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн./Михайло Грушевський.—К.: Наукова думка, 1992.—Т.ІІІ.—С.301).

Історик Н.Полонська-Василенко поділяє населення великокняжих часів на **вільних і невільних** людей як дві великі групи, серед яких розрізняє менші групи. Особливе місце серед *вільних* людей посідало *боярство*. «Верства бояр поділялася на різні групи, але всі вони були упривілейованою частиною людности, і всі злочини, заподіяні супроти бояр, каралися вищою мірою, ніж злочини супроти інших людей» (Полонська-Василенко Н.—С.220). Найпрестижнішим було, як зазначає Н. Полонська-Василенко, *боярство старовинного, місцевого походження*. До боярства належали також так звані «княжі мужі», цебто верхівка дружини, з якої князь наставляв своїх урядників, зокрема воєвод. Найвищий рівень серед них посідали власники замків, або група «великих бояр». З часом багато бояр переселяється до міст як «старці графські» чи «нарочиті мужі». Як відомо з історії, мешканці міст, у яких започатковуються різні ремесла, висловлювали незадоволення діями бояр, особливо в Галицько-Волинському князівстві, що зазнавало впливу інших європейських держав. Таке незадоволення було на руку володарям.

Проте боярство не залишалося замкненою кастою не лише для родимців, а й для чужинців (варягів, половців, торків та інших). За певні заслуги боярами ставали «поповичі» й навіть смерди. На рівні з дружинниками під князівським захистом перебували *купці*, серед яких виділялися «гості», що торгували в чужих державах. Формально рівноправною з боярами була міська «*чернь*», яку ще називали «людьми». Водночас М.Грушевський зазначає, що «чисто міщанський характер могла мати людність тільки в більших городах, де були більше розвинені ремесла і торгівля, а в дрібніших містах вона, безперечно, була переважно хліборобська» (Грушевський М. Там само.—С.314).

Порівняно нижче стояли вільні селяни, відомі як *смерди*, що мали у власності двір, худобу, поле. Вони платили податки, а в разі потреби виступали зі своєю зброєю та кіньми на війну. З часом бояри захоплюють землі незалежних смердів, тому їхній статус змінюється, бо «зростає група смердів, залежних від земле-

власника, які працюють на боярській землі, залишаючись вільними» (Полонська-Василенко Н. Там само.—С.223).

Слід зазначити, що вільна людина могла на певний термін потрапити в залежність. Таких **напіввільних** людей називали «закупами». «Закуп безперечно був свобідним чоловіком. Він має своє майно – рухоме й нерухоме; за свої вчинки він відповідає сам, не його господар, як за холопа; за незаслужене карання його господар має платити як за обиду свобідного, і закуп має право заносити скаргу на свого пана до княжого суду» (Грушевський М. Там само.—С.320). Попри захист прав становище такої категорії було тяжке, хоч пан не міг безпідставно продати закупа в холопство.

Категорію **невільних** людей складала *челядь*. Їх називали також *холопами*. «Холоп не мав власности, ні майна, ні двора; він був власністю свого пана» і «позбавлений усіх прав», його прирівнювали до худоби (Полонська-Василенко Н. Там само.—С.224). З прийняттям християнства становище холопів дещо полегшилося. Невільними люди ставали від народження, а також з інших причин. Звільнені холопи ставали *ізгоями*.

До *церковних* людей належало *біле духовенство, ченці, люди під церковною опікою й присудом*, а також *півсвобідні й несвобідні люди*, що певною мірою залежали від церковних властей (Грушевський М. Там само.—С.330). Як наголошує М.Грушевський, чисельність білого духовенства почала значно збільшуватися з XI ст., бо наше боярство перейняло візантійський звичай мати власні церкви й власних священиків. Треба зазначити, що вимога для входу до священичого стану була тільки одна: вміти читати. Така сама вимога була й у Візантії. З часом духовенство поповнювалося за спадковим принципом, переходячи від батька до сина, але кандидат на священика мав підтвердити бездоганну моральність, особисту свободу і відсутність перешкод, а також за нього поручався духівник і свідки.

У Речі Посполитій соціальна структура нашої людності зазнала істотних змін. Як пише Н.Полонська-Василенко, «найвищу верству населення становили князі – нащадки українських удільних князів, які, хоч і позбавлені державних прав,

зберегли свої великі володіння», творячи «могутню верству магнатів, «княжат», аристократію» (Полонська-Василенко Н.—С.352-353). Навіть на війну вони виходили під власною хоругвою. Щоправда, історики наголошують на регіональних особливостях доморощеного магнатства. Якщо найбільше магнатів було на Волині, то на Київщині й Брацлавщині вони відсутні взагалі, на Поділля прийшли польські роди, а на інших землях переважало дрібне землеволодіння. Українські князі з Чернігівщині перебиралися до Москви. Серед них історики називають Трубецьких, Брянських, Волконських, Масальських та інших. Спольщувалося подільське й галицьке боярство, що набувало права польської шляхти. *Шляхта* стояла нижче від магнатів. Вона отримувала землеволодіння за військову службу і завше мала бути готова дати озброєних вояків. Шляхетський стан поповнювали вихідці із селянства й духовного стану. Суттєво змінилося становище представників соціальної групи, що називалися *боярами*, під якими розуміли звичайних службовців, виконавців різних функцій. До них належали не лише зубожілі бояри, а й колишні смерди. За ними йшли «панцерні слуги», які служили у війську особисто.

На відчуження шляхти від свого народу був спрямований Городельський привілей, за яким «всі шляхтичі мали бути католиками і своїх дочок мусили одружувати лише з католиками; крім того, всі вони повинні були мати свої герби, а для того мусили приписуватися до польських родин, що мали герби, звичайно за їх згодою» (Там само.—С.354). Лише через 150 років, цебто в 1563 році, великий князь Сигізмунд-Август скасував такі вимоги. Через 6 років Люблінська унія урівноправнила шляхту з магнати, відкрила можливості для інтеграції української знаті в Європу, а водночас творила умови для денаціоналізації панівних верств нашого народу.

Становище українського *міщанства* зумовлювалося тим, що в розвитку тогочасних міст не були зацікавлені як землевласники магнати і шляхта. У самих містах упривілейованим було купецтво, а всі інші фахівці з XIV ст. об'єднувалися в цехи, цебто творили замкнені корпорації. Позитивне значення цехової організації в тому, що вона сприяла розвитку самовряднування, турбувалася про

якість виробів. Проте вона надавала переваги римо-католикам, створювала умови для визиску молодих працівників та інших негативних явищ. Православні міщани не тільки не могли посідати впливових посад, а й мешкали тільки в межах певної території.

Як і раніше, **селянство** поділялося на три категорії. *Вільне селянство* ґрунтувалося на дворищенському землеволодінні й виконувало різні повинності. Серед таких селян виділялися три групи: *тяглі*, *ремісники* й *службові*, або чиншові. Тяглі селяни працювали на панів і виконували різні повинності. Ремісники й службові селяни (колісники, ковалі, пекарі, рибалки, бортники, конюхи та інші) проживали біля панських замків. Чиншові селяни становили незначну верству і з часом зникли. *Невільні селяни* мали відробляти борг, а тоді виходили на волю. Щоправда, з XVII ст. вони ставали кріпаками. Ще раніше зникли закупи як *напіввільні* люди.

Селяни, що працювали на шляхетській або церковній землі, належали до *кріпаків*. Їхнє становище постійно погіршувалося. Як наслідок селяни втікали від панів або брали зброю й повставали. Відтоді розпочинається опришківський рух, що прославився в наших Карпатах.

Дедалі більшого значення набуває в соціальній структурі українського роду **козацтво** як національний феномен. Козаки походили «з різних станів: селян, бояр, міщан; були серед них князі-магнати, яких приваблювала стихія степу з його пригодами» (Там само.—С.361). Перша згадка про козаків припадає на 1492 рік, хоч початки цього соціального стану набагато давніші. Їх пов'язують з так званими «уходниками», що групувалися для полювання, рибальства, збирання меду і навіть нападали на ординців, відбиваючи бранців і худобу. З часом їхнім основним заняттям стає оборона рідних земель. Дійшло до того, що тюркське слово «*козак*» як вільної, незалежної людини стає синонімом **українця**. Державні правителі беруть козаків на службу й використовують їх для боротьби проти татарів.

З XVI ст. козацькі групи об'єднуються, зосереджуються на острові Хортиці, засновують відому Запорізьку Січ, що стає незалежною військово-політичною

силою. Щоб залучити козаків на державну військову службу, польська влада записала частину з них у «реєстр». Так виникли *реєстрові* козаки, а на противагу їм на Запоріжжі залишилися *низові* козаки, що створили військовий табір. У їхньому середовищі виокремилися *заможні* козаки й «*сірома*» (біднота).

Польська влада пробувала придушити український опозиційний дух, що втілювало козацтво, вплив якого посилювався, бо «вся Україна скозачіла». Навіть поразки козацького війська не змогли зупинити його боротьби проти польського поневолення.

У непростому становищі опинилося православне духовенство. «Трьома шляхами йшло переслідування Української Церкви на землях, окупованих Польщею: 1) нищення церковно-національних цінностей і святощів минулого; 2) пониження престижу Православної Церкви і 3) викликанням почуття сорому в зв'язку з приналежністю до цієї Церкви» (Там само.—С.379-380). Освітній рівень православного духовенства був значно нижчий, ніж католицького. Окрім того, виникали непорозуміння між духовенством і церковними братствами. Не варто недооцінювати розповсюдження протестантського руху.

Берестейська унія спричинилася до того, що серед духовенства, яке поділялося на православне й католицьке, виокремилося духовенство уніятське. Проти унії було козацтво. Серед українців посилювалася боротьба на релігійному ґрунті. Щоправда, з часом уніятська Церква проявилася як головне забороло українства, на чому наголошували наші історики М.Грушевський, Д.Дорошенко та інші.

Перед Хмельниччиною українські магнати, які утримували великі володіння, приєднувалися до польського панства й польської культури, втрачали зв'язок зі своїм народом і його Церквою. Не спольщилася, як правило, дрібна шляхта, насамперед у Галичині. Проте вона не мала змоги здобути освіту й за своїм становищем мало відрізнялася від народних мас. Із середовища цієї шляхти вийшло чимало визначних діячів. Найбільше прославився гетьман Сагайдачний.

Помітну роль у національному житті відігравало біле духовенство, але воно за культурним рівнем не надто відрізнялося від селянства. На противагу йому чорне духовенство походило із шляхти.

Українське міщанство ще мало хліборобський характер, бо промисловість і торгівля не набули високого рівня розвитку. Окрім того, в українських містах наша людність заселяла переважно передмістя й не могла змагатися з німецькими й польськими поселенцями, що мали привілейований статус.

Проміжне становище між шляхтою й селянами посідали **козаки**, хоч як і раніше вони були диференційовані, бо заможні й незаможні козаки розрізнялися за своїми інтересами. Їхній статус наближався до шляхетського, бо вони були звільнені від кріпацтва й панщини, служили у війську. Та на відміну від шляхти козаки не мали кріпаків, хоч на багатих козаків працювали так звані «підсідки». Вища верства козацтва домагалася шляхетських прав.

Феноменом у соціальній структурі нашого народу були *городові козаки*. Такого стану не знали на інших землях Речі Посполитої. Польський уряд побоювався *реєстрових* козаків, але не міг обійтися без них як оборонців від орд. Неодноразові спроби скоротити реєстр не виправдувалися, тому доводилося знову його збільшувати. Зацікавлення до наших козаків почав проявляти московський уряд з наміром залучити їх до охорони своїх кордонів.

У найтяжчому становищі перебувало *селянство*, серед якого назрівав дух опору. «Селяни з національного погляду являли найбільш суцільну українську верству. Навіть там, де були чужинецькі колоністи – німці, волохи --- вони здебільшого розчинялися в національному морі» (Там само.—С.464).

Така соціальна структура нашої людності зазнала певних змін після національної революції під проводом Б.Хмельницького, що розпочалася 1648 року і наслідком якої було створення Української держави. Насамперед треба наголосити, що була створена *нова шляхта*, бо чимала частина спольщених і покатоличених шляхтичів повернулася до свого народу. Її роль у революції обґрунтував В.Липинський. *По-перше*, вона відрізнялася високим рівнем освіти, нерідко здобутою за кордоном, що вивищувало її над «черню». *По-друге*, така шляхта була знайома з державним управлінням у Речі Посполитій та інших державах. *По-третє*, вона намагалася спрямувати розбурхану стихію в певне русло, гнuzдати ненависть повсталого люду. *По-четверте*, без державотворчої праці

цієї шляхти було неможливо створити новий державний апарат. Однак шляхти було мало, тому про її панування в новій державі не могло бути мови.

За нову провідну верству відродженої Української держави не можна вважати не лише шляхти, а й старого реєстрового козацтва, що пристало до революції. Лише в єдності цих двох соціальних верств витворювалася така *провідна верства*. Саме представники такої української старшини ставали великими землевласниками.

Розвиток рядового *козацтва* йшов двома шляхами. Незначна частина підносилася до знатного військового товариства, а набагато більше козаків зубожіло, опускалося до рівня поспільства (селянства).

Духовенство й *міщанство* становили незначну частину населення. Козацька верхівка мало цікавилася містами. Основна частина населення належала до *селянства*, що могло переписуватися на козаків чи міщан, змінювати місце проживання. На колишніх панських землях тепер працювали посполиті селяни, які платили державі податки в натуральній формі. З часом становище селян погіршувалося.

Наприкінці XVIII ст. Україна перетворюється в звичайну провінцію Російської імперії. Колишня козацька старшина почала переходити в російське дворянство, хоч надання такого статусу залежало від належності в минулому до справжніх дідичів, шляхти чи підтвердження на основі показів свідків *«благородного образу життя»*. Українське селянство було прирівняне до російських кріпаків. «Російський уряд підтвердив права польських панів і навіть збільшив їх. Ніколи за польського панування не мали вони такої влади над селянами, яку дістали від російського уряду. До того ж селяни позбавлені були тепер можливості робити повстання, бо не було Запорозжя» (Там само.—С.270). Козаки без дворянських прав творили особливий стан, проміжний між дворянством і селянством. Проте вони намагалися триматися осторонь від селянства, хоч це не завжди вдавалося, бо козаки з різних причин зубожіли. Окрім того, не легко було чинити опір дідичам, які вважали їх своїми посполитими. У деяких селах козаки жили поряд із посполитими, що ще більше ускладнювало боротьбу.

Треба наголосити на позитивних наслідках боротьби за право на російське дворянство. Н.Полонська-Василенко зазначає: «Цей рух мав дуже велике значення: особи, що розшукували докази прав на дворянство, вивчали літописи, хроніки, універсали і т.п. джерела історії України. Питання «нації» стало основним, і воно об'єднувало людей з різних таборів» (Там само.—С.269).

8.3. Міжнаціональний характер соціальної структури в Україні

На початку ХХ ст. соціальна структура населення в Україні характеризувалася міжнаціональним поділом суспільної праці, що був властивий нашій людності у двох імперіях (Російській і Австро-Угорській), які захопили наші етнічні землі. Насамперед треба зазначити, що українці працювали, в основному, в сільському господарстві, але великими землевласниками були чужинці. Те саме стосується промисловості, торгівлі та інших сфер. Звідси – логічний висновок про *безбуржуазність* українського народу як селянського, проти чого виступали ідеологи більшовизму. Як правило, вони називали імена лише кількох великих українських землевласників, що не тільки володіли латифундіями, а й будували винокурні чи цукроварні, належали до керівництва акціонерних товариств.

Трагедією нашого народу було те, що він тримався села вже тоді, коли почала розвиватися промисловість. Навіть радянські історики визнавали: «Чисельність промислового пролетаріату України продовжувала збільшуватися за рахунок вихідців як з великоросійських, так і українських губерній. Він формувався як багатонаціональний за своїм складом» (Історія Української РСР:у 8 т., 10 кн./Історія.—К.:Наукова думка, 1978.—Т.IV.- С.20). Як виняток можна назвати бориславських робітників, що поповнювалися за рахунок мешканців із навколишніх сіл. Так само селяни працювали на лісорозробках. Значну частину робітництва в Україні становили металісти й шахтарі.

У сільському господарстві України дрібна власність не відігравала значної ролі. Його основою були латифундії, засновані на дворянському землеволодінні, що не пододало феодально-кріпосницьких порядків і дуже повільно переходило на систему вільного найму. На початку ХХ ст. в аграрній сфері запроваджуються нові агротехнічні заходи, що полегшують працю й удосконалюють сільсько-

господарське виробництво. Йдеться про парові млини, віялки, зерносушарки, зерноочисні машини, льоном'ялки тощо. Водночас дрібне селянське господарство починає розорюватися, не витримуючи змагання з поміщицькими латифундіями, посилення тиску торговельного й лихварського капіталу, податкового тягара. Негативно впливає малоземелля, політична безправність і національний гніт.

Однак не треба перебільшувати впливу на селян більшовицької пропаганди. Нині з чималою іронією сприймається таке твердження офіційних істориків радянського часу: «Найбільшою популярністю серед селян користувалися праці В.І.Леніна та іскрівські видання, які в дохідливій формі роз'яснювали їм справжні причини їхнього злиденного життя і закликали до боротьби в союзі з робітниками проти царизму, нестерпної поміщицької кабали, за революційно-демократичне розв'язання аграрного питання» (Там само.—С.41). *По-перше*, глорифікувати тогочасного невідомого Леніна нема жодних підстав. *По-друге*, натякати про якусь широку пропаганду серед селянства – це видавати бажане за дійсне. *По-третьє*, рівень політичної свідомості тодішніх селян можна відтворити на основі нашої тодішньої художньої літератури, в якій нема жодної згадки про більшовицьку пропаганду серед селянства. *По-четверте*, селянські виступи були стихійними й відзначалися природним анархізмом. *По-п'яте*, не варто переносити на той час пізніші спекулятивні вигадки радянських істориків, а також письменників у творах, що засновані на засадах соціалістичного реалізму, коли видають бажане за дійсне.

Далеке від дійсності таке твердження: «Продовжуючи базуватися на засадах «безкласовості», «безбуржуазності», «єдиного українського народу», українська ліберальна дворянсько-буржуазна інтелігенція сіяла недовір'я до інших народів і, передусім, до братнього російського народу. Проповідуючи можливість знищення національного гноблення не шляхом боротьби трудящих мас, а шляхом царських реформ, вона на ділі демонструвала свою байдужість до долі українських робітників і селян. Все це переконливо доводило, що українська ліберальна дворянсько-буржуазна інтелігенція була неспроможною домогтися

визволення українських трудящих від національного гніту» (Там само.—С. 69). Виявляється, що на противагу такій українській «ліберальній дворянсько-буржуазній інтелігенції» українську мову, культуру й літературу захищали «відомі діячі братньої російської культури», зокрема «пролетарський» українофоб Максим Горький, хоч він противився перекладанню своєї агітаційної повісті «Мать» українською мовою.

На розвиток західноукраїнських земель впливало те, що автохтонна людність томила під гнітом не лише австрійських поневолювачів, а й гнобителів інших національностей. Попри правову рівноправність українців і в поляків у так званому Королівстві Галичини та Володимирії (Лодомерії) з великим князівством Краківським і князівствами Освенцімським і Заторським насправді панівною нацією були поляки, а українцям доводилося боротися за права, надані «свинською конституцією». Єдиною розрадою було те, що на захист національних прав ставало греко-католицьке духовенство, долаючи москвофільські впливи. Роль світської інтелігенції була незначна. На Закарпатті навіть інтелігенція, як правило, дотримувалася мадяронських позицій. На Буковині місцеве населення зазнавало гноблення від німецьких і румунських панівних верств. Чужоземний капітал, зокрема німецький, англійський, французький, американський і бельгійський, особливо інтенсивно проникав у нафтовидобувну промисловість у Галичині. Для боротьби проти такого засилля активне українство почало створювати промислові й торговельні заклади, кредитні установи та компанії, що засвідчувало утвердження серед нашої людності громадянського суспільства. Звісно, радянські історики підходять до такої тенденції з українофобських позицій, намагаючись трактувати названі формування не інакше як урізноманітнення форм експлуатації трудящих, хоч насправді вони давали змогу звільнитися від чужого поневолення.

Розвитку кооперації сприяло товариство «Просвіта». Створені ним торговельні заклади проникали на ринки не лише імперії, а й різних країн. У таких організаціях особливу роль відіграло греко-католицьке духовенство, яке активізувало свою діяльність з приходом на митрополічу кафедру Андрея Шептицького.

Отож, український народ показав свою спромогу до самоорганізації, до самооформлення як державної нації, щоб змінити становище, при якому чужий уряд «висмоктує останні сили, висмикує ліпших борців, здирає останній гріш з бідного народу», поставивши націю не лише перед політичною і культурною, а й національною смертю (Міхновський М. Самостійна Україна/Микола Міхновський//Вишкільний курс. Ч.1.Матеріали до історії розвитку суспільно-політичної думки в Україні XIX-XX ст..—Брюссель—Мюнхен—Лондон—Нью-Йорк – Торонто, 1975/76.—С.179).

Спекулюючи на неповноті соціальної структури українського народу, противники відновлення нашої держави використовують три «аргументи». *По-перше*, трактують українську людність як різновид російської нації, тому схвалюють винародовлення нашої інтелігенції. *По-друге*, заявляють про відсутність української «історичної традиції», цебто зачисляють наш народ до «недержавних», спираючись на концепцію Гегеля. *По-третє*, твердять про безсилість, некультурність та інертність нашого народу.

Жоден з тих «аргументів» не витримує критики. Як відомо, наша нація створила Київську великокняжу імперію як найбільшу державу на континенті за часів Середньовіччя, що перейшла у Галицько-Волинське князівство (королівство), а відтак – у Велике князівство Литовське, Руське (Українське) і Жемантійське. Тоді наш народ мав повну соціальну структуру. Лише під впливом спольщення українська провідна верства відчужилася від свого народу. У період Гетьманщини, особливо за Івана Мазепи, українська соціальна структура набуває повноти. Не українська нація – різновид російської, а, навпаки, москалі виникли з різних угро-фінських племен на землях північних колоній нашої імперії під впливом переселенців з українських земель. Їхній зв'язок з Київською великокняжою імперією такий самий як зв'язок нинішніх румунів з Давнім Римом.

Не заперечуючи того, що «наша нація некультурна», М.Міхновський зазначає, що «нація наша в загальній культурності з часу конституції 1654 р. поступила дуже мало наперед, а з багатьох поглядів вона мусила вернутись до нижчих форм життя як політичного, так і соціального»(Там само.—С.181). Однак він

згадує про історичну культурність українців. Про високу освіченість наших предків свідчать релігійно-культурні рухи в XVII ст., що могли стати джерелом свободи політичної і свободи совісті. Про освіченість нашої людності пише сирійський мандрівник Павло Алепський, який двічі відвідав нашу державу за гетьмана Хмельницького. Його здивувало те, що в Україні грамоту знали навіть жінки. Давня культурність нашого народу була знищена силою після того, коли московські «союзники» поневолили Україну. Пізнішу некультурність маси М.Міхновський трактує як «найліпший, наймогутніший, найінтенсивніший аргумент і підставу для того, щоб політичне визволення нашої нації поставити своїм ідеалом» (Там само). Без політичних прав і відновлення державної незалежності неможливі поступ і освіта.

М.Міхновський зазначає, що наш народ двічі втрачав інтелігенцію. Це – такі «дві втрати, що годі знайти їм рівні в історії якої-небудь нації» (Там само.—С.182). *Перша втрата* – це полонізація в XVI і XVII століттях «сильної, освіченої і культурної інтелігенції України». Український народ після цієї втрати породив нову інтелігенцію. Та в XVIII і XIX століттях вона «прийняла російську національність». Це була *друга втрата*. Після цього висновок: «Народ знову лишився без інтелігенції, інтелігенція покинула його в найгірші, найтяжчі часи його існування» (Там само).

Проте навіть у таких умовах український народ здобув у себе сили, щоб «посеред найгірших обставин політичних, економічних і національних витврити собі нову, третю інтелігенцію» (Там само). Як «суспільство в мініатюрі» *третья інтелігенція* відтворює його прагнення, пориви і симпатії, хоч процес творення такої інтелектуальної верстви непростий. М.Міхновський наголошує: «Еволюція українського інтелігента третьої формації ще не почалася, але характеристична його прикмета служіння своєму власному народові відбилася в ньому з повною силою» (Там само). Її безпосереднім попередником треба визнати Тараса Шевченка, хоч традиції втілювали король Данило, гетьман Богдан Хмельницький і гетьман Іван Мазепа, але ними не були українофіли XIX століття.

Як реальний політик М.Міхновський наголошує, що інтереси української й московської націй протилежні, тому їх не можливо узгодити. Інтереси української нації не будуть задоволені на основі всеросійської конституції, бо такий державний акт не може задовольняти «інтересів нації-пана і нації-раба». Права поневолених націй на державну незалежність не мають наміру визнавати навіть російські демократи, які хочуть відібрати державну владу від дворянства й буржуазії.

Фортецями московського панування стали міста, в яких москалі монополізували промисловість, а їхні робітники випихають здеморалізоване і зденаціоналізоване неорганізоване українське робітництво. Москалі нав'язують українським робітникам свою ідею, намагаються звести боротьбу лише до боротьби проти самодержавства і за конституцію. Як зазначає М.Міхновський, в умовах демократії українцям доведеться боротися ще гірше, оскільки москалі будуть мати більшість у демократично вибраних органах.

На неповній соціальній структурі української нації як причині поразки національно-визвольних змагань 1917-1921 років наголошував соціолог Микита Шаповал. У системі суспільного розподілу праці українці виконують лише функцію *хліборобства і фізичної праці*, тому не становлять системи повного суспільства, а лише репрезентують одну з його частин. Через відсутність внутрішньонаціонального розподілу він замінений міжнаціональним розподілом, цебто розподілом між кількома національностями, що проживають на нашій етнічній землі. Отже, в Україні існує не українське, а *міжнаціональне суспільство*. «При такій структурі суспільства на Україні утворюється між тими націями *соціальний вузол*, в якому українці, росіяни і жиди зв'язані необхідними відносинами керівництва (росіяни і жиди) і підпорядкованості (українці), панування і поневолення. В Галичині, на Волині і Поліссі соціальний вузол зв'язаний між поляками, жидами і українцями такого ж характеру, як на Дніпряниціні. В Румунії такий же характер соціального вузла, але складники такі: румуни, жиди і українці. На Підкарпатті (Закарпатті.—*О.Г.*) такий же соціальний вузол, але складники такі: мадяри, жиди, чехи й українці, в Словаччині – словаки, чехи,

жиди і українці» (Шаповал М. Соціографія України /Микита Шаповал.—Прага, 1933.—С.100). Аналогічний соціальний розподіл і на білоруській території.

Суспільний розподіл праці в Україні призвів до того, що українські міста потрапили в чужі руки й українці як хлібороби годують працею ці «ворожі міста». Хоч державні нації росіяни й поляки становлять у містах меншість, їхнє панування забезпечують своєю підтримкою євреї, які культурно прилучаються не до автохтонних, а до панівних націй. Саме євреї вирішують долю українських міст, тому від позицій євреїв залежить їхнє майбутнє. **Чужонаціональне місто в Україні є соціальною формою поневолення українського народу.**

Тільки національне відродження українців і білорусів розв'яже східноєвропейський вузол, що «станеться лише в результаті великої суспільно-будівничої праці поневолених націй і кривавої боротьби між пануючими і поневоленими націями соціального вузла» (Там само.—С.103). Звідси – взаємозв'язок розв'язання соціальних і національних проблем нашого народу. Хоч на українській етнічній території проживає приблизно 70 відсотків українців, вони підлягають малому числу національних меншостей, бо лише третина автохтонної людності припадає на міста.

Дуже тонкий шар української інтелігенції, але високий рівень неписьменності українців – майже 70 відсотків (Там само.—С.56). Як наголошує М.Шаповал, навіть після проголошення незалежності українці становили б у містах меншість. Політика Москви спрямована на те, щоб забезпечити в майбутньому переваги росіян і євреїв у керівництві індустрією, будівництвом, торгівлею, в медицині й мистецтві. Українці в СРСР становлять більшість лише в сільськогосподарських і педагогічних вищих навчальних закладах. Поневолювачі докладають зусиль для того, щоб протидіяти опрацюванню українськомовної наукової термінології. У таких умовах **боротьба за українське місто становить головний пункт нашого визволення.** «Не можна боротися за державу, доки на укр[аїнській] землі стоїть чуже вороже місто. Корінь нашої неволі і в тім, що ми «селянська нація», яка остільки ще темна, що навіть захоплюється тим, що вона «сельська», що «має землю», що селяни «гарно співають» і що «ми маємо велику культуру»,

утворену...бідними і примітивними селянами. Ні, коли 95% торгівлі на нашій землі в руках чужої нації, то не можна хвастати «культурою», зміст якої – економічне рабство» (Там само.—С.43).

Після поразки українських національно-визвольних змагань 1917-1921 роках міжнаціональні відносини на різних українських землях характеризуються певними особливостями.

Під московсько-більшовицьким пануванням керівні позиції посідають москалі і частково євреї. М.Шаповал пише: «Все, що було енергійного і творчого між українцями, йшло вгору, попадало в міську (великоруську вже) атмосферу, денационалізувалося і вже далі служило своїм хистом і талантом скріпленню чужої культури і дальшій денационалізації свого народу» (Шаповал М. Міжнародне становище українського народу /Микита Шаповал.—Прага, 1935.—С.27).

Денационалізація українців посилилася навіть порівняно з дореволюційним періодом. Вчений звертає увагу на такі прояви колоніальних відносин в Україні у нових умовах: «а) нечуваний економічний визиск; б) конфіскація земель і природних багатств; в) колонізація України чужинцями; г) еміграція українців з України; ґ) винародовлення міст; д) культурна деградація української нації; е) політична диктатура чужинців; є) здійснення панування через міста; і) обернення українців у сільську, неграмотну націю, призначену в системі поділу праці на тяжку чорну роботу» (Шаповал М. Соціографія України.—С.33). Відносини між українцями та євреями під московсько-більшовицьким пануванням проявляється в різних формах: расовій, культурно-побутовій, релігійній, економічній, територіальній, державно-політичній.

Поневолення українського народу в СРСР визначає так звані «органічні зв'язки» України з Московією. Він доповнюється поділом праці між «союзними республіками» СРСР, який ще більше узалежнює Україну. «Місце українського народу в міжнаціональному розподілі праці є закріпаченням його в першій степені, коли ж Україну, як цілість включити в рамці нової, більш широкої системи поділу праці «між республіками», то одержимо закріпачення в другій степені, цебто соціальну неволю України возводиться ніби в квадрат, як

висловлюються математики» (Шаповал М. Міжнародне становище українського народу.—С.49). Як наслідок керівництво суспільними процесами в Україні здійснюється безпосередньо з Москви. Противники незалежності України використовували такі ненормальні «міжреспубліканські зв'язки» як «аргумент» на користь збереження СРСР.

Вороже ставляться до українців й інші поневолювачі. Навіть чехословацькі керівники -- проти самостійності України, вважають, що українські землі мають залишатися частиною Росії. Поляки й румуни ставлять за мету: денационалізувати поневолених українців. Визволення нашого народу можливе лише як наслідок **української соціальної революції**, що розв'яже соціальний вузол, зумовлений міжнаціональним поділом праці на наших землях.

8.4. Суспільні трансформації українського населення

Московсько-більшовицька окупація України спричинила суттєві зміни в соціальній структурі населення.

По-перше, новий режим ліквідував панівні соціальні верстви, що були чужонаціональними. Проте соціальна експлуатація не була знищена. Виник новий клас – клас *компартійної номенклатури*, який економічно спирався на державну власність. Згодом до неї були додані ще дві форми власності: колгоспно-кооперативна і громадських організацій. Всі вони начебто належали відповідно народу, виробничій громаді чи добровільному об'єднанню за певними інтересами, але управляла й розпоряджається ними певна група компартійних бюрократів. У цьому класі встановлювалася регламентована вертикальна залежність між різними рівнями номенклатурників на засадах так званого «демократичного централізму».

По-друге, московсько-більшовицькі окупанти ліквідували клас дрібних виробників, зігнавши їх насильницькими методами в колективні господарства – колгоспи, що на практиці були новою формою закріпачення селян. Для москалів, що звикли жити в общині, в якій на першому місці загальний інтерес, колгоспи були звичною формою організації. На противагу їм українські селяни, як обґрунтував ще М.Костомаров, дотримувалися інших правил співжиття в

громаді. Клас *колгоспних селян* мало чим відрізнявся від дореволюційних селян: безпаспортні «громадяни» не могли змінювати без дозволу наставлених компартійних керівників ні місця праці, ні місця проживання.

По-третє, бурхливий індустріальний розвиток, спрямований на посилення мілітарної потужності держави, що ставила собі за мету світове панування, зумовив різке збільшення загонів *підневільних робітників*. Порівняно з колгоспними селянами вони мали більше свободи, але їхнє трудове становище визначала мета – створення світової імперії. Окрім того, індустріалізація вела до значних змін у соціальній структурі. На нових підприємствах переважно працювали робітники, завезені з інших, в основному, російських областей. Звідси – два наслідки: з одного боку, соціальні суперечності між прибулими чужонаціональними групами й місцевою людністю, а з іншого, між традиційним українським селом і змосковщеним містом. Попри підневільне становище нові поселенці відчували свою вищість порівняно з тубільним населенням. Однак треба зазначити, що вони також не мали правового захисту в державі, де все підпорядковувалося компартійній доцільності.

По-четверте, підневільна праця набула свого завершення в рабській праці багатомільйонних *каторжників*. Їхнє життя повністю залежало від сваволі тюремного чи табірного (концтабірного) начальства. Українські інтелектуали змушені були працювати на некваліфікованих роботах на так званих «новобудовах». Вони гинули на будівництві Біломорсько-Балтійського каналу, на Колімі, в інших районах, далеко від рідного краю. Як відомо, чимало українських в'язнів було розстріляно до двадцятиліття більшовицького перевороту в Петрограді. Після проголошення незалежності України були виявлені багатолюдні поховання розстріляних арештантів у наших містах, особливо в Західному регіоні.

По-п'яте, замість знищених національних інтелектуалів, московсько-більшовицький режим почав формувати так звану *робітфаківську інтелігенцію*. Насправді прискореними темпами вишколювали напівінтелігенцію з робітничого середовища, що мала заповнити штучно створений вакуум. Вона «творила» нову

«пролетарську культуру» на противагу знищеній національній культурі. Така «інтелігенція» не знала національних традицій, але чітко дотримувалася «партійної лінії», як цього вимагали примітивні настанови відомої ленінської статті «Партійна організація й партійна література».

Треба зазначити, що «інтернаціоналізація» на практиці зводилася до нічим не обґрунтованого горизонтального міжнаціонального перемішування памолоді. Щороку випускників навчальних закладів з України посилали на роботу в далекі райони Московії, а звідти – присилали таку саму кількість юнаків і дівчат в українські міста.

Для соціального розвитку українського народу особливо трагічні наслідки Великого Голодомору 1932-1933 років. Українське селянство зменшилося на мільйони людських життів. Як наслідок втрачені національні традиції, виплекані упродовж віків. У спорожнілі наші села організовано перевозили селян з російської території, що вело до зміни національної структури і посилювало протистояння між місцевим населенням і прибульцями. Безумовно, такі процеси в минулому не могли позначитися на нинішньому національному державотворенню.

Компартійна номенклатура була основою формування політичної та бізнесової еліти в Україні після проголошення незалежності. Ще на початку нинішнього століття на найвищих державних посадах вихідці з цієї номенклатури становили 73 відсотки, а на державній службі в місцевих і центральних органах перебувало відповідно 52 відсотки і 46 відсотків колишніх радянських функціонерів (Сирота М. Україна в геополітичному просторі третього тисячоліття /Михайло Сирота.— К.: Пульсари, 2007.—С.110-111). Звісно, треба зважити, що вони набули найбільшого досвіду на керівних посадах, але він не відповідав новим умовам. Такі чиновники не могли забезпечити реформування старої системи управління, переносили на нові умови успадковані стереотипи, девальвовані моральні норми, що гальмувало суспільні процеси. Вони протидіяли будь-яким суспільним змінам. Такого не було у колишніх так званих «країнах соціалістичної співдружності» і «союзних республіках» Балтії.

Зрештою, треба брати до уваги «первинні ознаки соціальних груп і верств в українському суспільстві, що впливають з самих обставин життя людей, зумовлюють відповідні *характеристики політичного виміру* – інтереси й державно-політичні пріоритети» (Кремень В., Ткаченко В. Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації /Василь Кремень.—К.:ВЦ «ДрУк», 1998.—С.321-322). Після проголошення незалежності населення диференціювалося за ставленням до суспільного реформування. Більше п'ятої частини опитаних не мали уявлення про таке реформування, а майже 3 відсотки – навіть не хотіло жодних перетворень; на противагу їм 62,3 відсотка опитаних зводили реформи до поступового поліпшення життя і лише приблизно п'ята частина виступала за радикальне оновлення суспільства (Там само.—С.322). Дослідники пояснюють: «Проблеми формування та визнання особливо стосуються верств, які є відносно новими в соціальній структурі українського суспільства – прошарку підприємців, відроджуваної буржуазії, фермерів, які сьогодні все ще є одним з осередків суспільної нестабільності, позаяк основні сили цих верств зараз зосереджені в «тіньовій» економіці й спекулятивному капіталі і швидко зростають на тлі руйнування господарських зв'язків, спаду виробництва» (Там само).

Економічному й політичному утвердженню в таких умовах компартійної номенклатури, захисту її інтересів відповідав механізм приватизації, що був реалізований в Україні. Після сертифікатної (ваучерної) приватизації державні підприємства опинилися в руках кількох олігархів. Половина промислового потенціалу країни була продана «своїм людям» через посередників. «Величезні заводи скуповували спекулятивні структури чи підставні фірми, за спиною яких ховалися іноземні фірми» (Сирота М. Там само.—С.113).

Приватизація державної (чи офіційно, народної) власності залишила чимало таємниць. *По-перше*, не з'ясовано, хто визначав вартість підприємств, адже половина промислового потенціалу країни продана за вартість одного сучасного літака -- 180 млн американських доларів (Там само). *По-друге*, не відомі фактичні власники закуплених підприємств, які нині можуть працювати на

Московію. *По-третє*, до цього часу не розкриті механізми продажу цих підприємств через оголошення їхнього штучного банкрутства. *По-четверте*, власники проданих підприємств різними способами ухиляються від сплати податків на користь нашої держави. *По-п'яте*, нерідко подібна приватизація означала «втечу» капіталу з України. *По-шосте*, в таких умовах гальмується застосування прогресивних технологій.

Аналогічна ситуація в аграрно-промисловому комплексі, в якому використовувалися аналогічні методи відчуження землі від держави і селян. Аматорська абсолютизація фермерства завдала чималої шкоди, бо селяни не були готові до ефективного обробітку землі. М.Сирота пише: «Для цього вони не мали необхідної сільськогосподарської техніки, власного насінневого фонду, достатньої кількості добрив і препаратів захисту рослин» (Там само.—С.125). Про рівень агротехнічної освіти й знання ринкових механізмів говорити не доводиться. Отож, селяни, особливо пенсіонери, не могли скористатися земельними паями, здавали їх в оренду або продавали за мізерну ціну. Земля як народна власність переходила до закордонного капіталу, а він диктував ціни на вирощену продукцію. Проблемами у закупівлі сільськогосподарської продукції скористалися посередники.

З таким становищем у аграрному секторі пов'язані не тільки соціальні, а й екологічні проблеми. Насамперед йдеться про харчування населення. Звісно, чужі фірми не зацікавлені в розвитку сільської інфраструктури, не кажучи вже про турботу про розв'язання екологічних проблем, бо саме господарство підпорядковане насамперед прибутку, значною мірою експорту. «Практично нині і держава й, тим більше, суспільство втратили контроль над сільськогосподарським сектором і розвитком агропромислового комплексу країни. Втратили реальний контроль над галуззю, яка має забезпечувати нормальний життєвий рівень і продовольчу безпеку всіх без винятку людей, які живуть на українській землі. Це може призвести до вкрай негативних наслідків» (Там само.—С.134).

З цього випливає доконечність комплексної програми розвитку сільського господарства, яка спирається на економічні, соціологічні, демографічні й

екологічні засади. Треба зважати також на глобальні чинники, зумовлені погіршенням кліматичних умов, що для України не будуть такими руйнівними. Перехідний трансформаційний період в Україні впливає на розвиток не лише села, а й міського населення. На селі значна частина орних земель нині призведена до запустіння. У містах відбуваються безпрецедентні процеси, що змінюють соціальне обличчя самих поселень. «Однією з ознак перехідного періоду є розпад традиційних соціально-професійних груп, втрата престижу та фінансової привабливості одними професіями та набуття іншими, відсутність стабільної шкали престижу професій та занять, її мінливість (плинність)» (Перший Всеукраїнський перепис населення.—С.462). Такі зміни впливають на визначення професійних позицій памолоді й зміну соціальних ролей працездатного населення.

Нині не можливо схарактеризувати таку тенденцію як перехід представників інтелігенції (педагогів, інженерів, техніків тощо) не лише в групу «білокомірцевих», а й «синьокомірцевих» робітників, хоч таке дослідження надзвичайно важливе під освітнім, соціально-професійним, віково-статевим, регіональним та іншим оглядом.

Нема сумніву, що тип поселення впливає на зайнятість населення. Безумовно, частка «білокомірцевих» працівників, цебто зайнятих розумовою працею, серед сільського населення значно менша порівняно з містом, що засвідчує традиційну архаїчність соціально-професійного обличчя села.

Останній перепис населення дає змогу визначити гендерні особливості в соціально-професійній структурі. Порівняно з чоловіками жінок майже вдвічі більше серед учителів. Набагато більше жінок серед працівників галузей економіки, фінансів, управління й права. Проте такі порівняння вимагають аналізу в межах певних професій. Жінки значно переважають серед шкільних вчителів і вихователів дошкільних закладів, але програють чоловікам у структурі викладачів університетів та інших вишів.

Аналіз матеріалів перепису дає змогу з'ясувати професійні уподобання залежно від віку. Як засвідчує перепис населення 2001 року, памолодь приваблює праця в

сфері обслуговування й торгівлі, що не вимагає високого рівня освіти й професійного досвіду. Найпростішими видами праці зайняті пенсіонери, що зумовлене низьким рівнем освіти і водночас пенсій.

Всеукраїнський перепис дає змогу визначити розподіл населення за групами занять не лише в межах держави, а й за регіонами. Не може не турбувати те, що майже п'яту частину становлять представники найпростіших професій, а фахівці – 14 відсотків; кожен десятий наш трудівник належить до керівників, державних службовців і законодавців. Як позитивне треба відзначити те, що оператори і складальники устаткування й машин становлять 15,3 відсотка, кваліфіковані працівники з інструментом – 12 відсотків, а професіонали – 11,4 відсотка (Там само.—С.474). Водночас помітні регіональні диспропорції соціально-економічного розвитку України, які успадковані від радянського часу, а в перехідний період ще більше поглибилися.

Соціальна структуру нашого громадянства залежить від різних чинників. Насамперед треба наголосити на демографічному розвитку, позаяк Україна перебуває в стані демографічної кризи. Як вважають дослідники, *«зміст реального виходу з демографічної кризи полягає не стільки в подоланні депопуляції, скільки у підвищенні якості населення, збереженні та відтворенні його життєвого і трудового потенціалу»* (Там само.—С.476). Демографічна криза спричинена різким падінням народжуваності в нашій державі, а воно в свою чергу – сімейними проблемами. Тривожне те, що при орієнтації на дводітність збільшується число бездітних й одnodітних сімей, а середня величина сім'ї стабілізувалася на рівні 3,2 особи (у селі – 3,4, а в місті – 3,1). Поширення шлюбно-сімейних відносин без офіційного оформлення не дає змоги визначити певну тенденцію. Хоч зниження народжуваності виступає як глобальна тенденція, для України цей коефіцієнт становить 1,2 дитини на одну жінку, що навіть при збільшенні до 1,3-1,4 дитини не може забезпечити простого заміщення поколінь. У майбутньому значні втрати ненароджених пов'язані з епідемією ВІЛ/СНІДу.

Щоб подолати демографічну кризу, доконечно забезпечити належні соціальні гарантії. Дослідники наголошують: *«Подолання демографічної кризи можливе лише за умови істотного підвищення рівня життя широких верств населення, цілеспрямованого державного впливу на трансформацію соціальної інфраструктури, послідовно на ринковій і страховій базі, та запровадження комплексу взаємоузгоджених специфічних заходів»* (Там само.—С.488).

Безумовно, майбутні зміни соціальної структури населення залежать від ефективної національної політики в галузі освіти. Як засвідчує Всеукраїнський перепис населення 2001 року, серед країн Центральної та Східної Європи за рівнем освіти населення Україна посідає одне з найвищих місць. Щоправда 2,6 відсотка населення старшого від 10 років не має загальної початкової освіти. Відтак рівень освіти відтворюють такі показники: вищу освіту має 13,7 відсотка населення, неповну вищу – 17,7 відсотка, повну і базову загальну середню – 50,9 відсотка, а початкову – 14,2 відсотка. Проте негативним є те, що наші громадяни не відчують потреби навчатися упродовж усього життя, як в інших європейських країнах.

Цікавий розподіл за вищою освітою серед національних меншин. Перше місце посідають росіяни – 47,6 відсотка, далі -- білоруси (39,2 відсотка) і кримські татари (39,9 відсотка) від загального числа. Таке становище пояснюється тим, що росіяни й білоруси сконцентровані в містах, де престиж вищої освіти не такий, як у сільській місцевості. Дещо складніше пояснити такий рівень вищої освіти серед кримських татар. Звісно, можна пояснювати, що в Україну повернулася найосвіченіша частина цього в роки війни депортованого народу, а також бажанням навчатися в Туреччині (Там само.—С.419). Проте таке пояснення не достатнє – і вимагає додаткових досліджень, що в нинішніх умовах дуже утруднено.

Не може не турбувати те, що в нинішніх умовах падає престиж вищої освіти в Україні. Лише 20 відсотків опитаних вважають, що майбутня добра робота залежить від освіти, а 58 відсотків не бачать між ними якогось зв'язку.

Зміни в соціальній структурі української людності засвідчують, що нині доконечний науковий підхід до розв'язання її проблем, що пов'язане насамперед з подоланням демографічної кризи.

Висновки

1. Про соціальну структуру національної спільноти можна судити на основі переписів населення, що відомі в Україні ще з часів Середньовіччя. Офіційна російська (царська і більшовицька) влада використовувала переписи для оправдання своєї політики україноциду, яку почали проводити відразу після Переяславської угоди 1654 року.

2. Лише після проголошення незалежності України був проведений перший Всеукраїнський референдум населення 2001 року, який відповідав міжнародним стандартам. Проте окупаційна компрадорсько-сімейна бандоолігархія готувала новий перепис, що мав підтвердити «висновок» про те, нібито українці не становлять більшості на автохтонних землях.

3. При аналізі соціальної структури української людності доцільно з'ясувати причини, що зумовили неповноту цієї структури. До такого становища спричинилося насамперед чужоземне поневолення й асиміляція панівних соціальних верств, які протиставили власні соціальні інтереси інтересам нації.

4. Неприродний соціальний розвиток на наших землях зумовив міжнаціональний характер соціальної структури. Упродовж віків українська людність була зайнята, в основному, в сільському господарстві, в якому великими землевласниками були чужинці, а також у сферах виробництва, пов'язаних з тяжкою фізичною працею.

5. Особливістю соціальної структури в Україні був (і залишається) антагонізм між українським селом і чужонаціональним містом, що від індустріального розвитку панує не лише економічно, а й політично, соціально, культурно над автохтонним сільським населенням.

6. За московсько-більшовицького (компартійного) режиму в підрадянській Україні сформувався новий клас на базі компартійної номенклатури, який після проголошення незалежності став основою для компрадорської олігархії

(бандоолігархії), що панує над більшістю зубожілого автохтонного населення. Використавши механізм приватизації, вона захопила важелі в економічному житті, що вимагає неодмінно переведення її діяльності в правові рамки.

7. Нині найбільша проблема розвитку соціальної структури зумовлена демографічною кризою, подолання якої вимагає опрацювання відповідної комплексної програми реформування суспільства.

Лекція 9. Нація в контексті громадянського суспільства

Дослідження суспільства розпочинається в античні часи, коли ще його ототожнювали з державою, хоч треба зазначити, що «громадянський стан суспільних стосунків складався навколо виокремлення значення та ролі індивідуальної свободи людини і витіснення інститутів станової підлеглості та підданства» (Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і неklasичних інтерпретаціях/Анатолій Карась. -- Київ-Львів: ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2003.—С.11). Пізніше дослідники приділяли увагу лише окремим його проблемам.

Європейські вчені заговорили про громадянське суспільство ще в XVII столітті як про виклик Нового часу. Серед них слід назвати англійських, французьких і особливо німецьких філософів. Мисленики намагалися з'ясувати суть суспільства через людину, визначаючи її на основі зовнішньої або власної природи чи на підставі суспільних засад. Зрештою, теорія громадянського суспільства ґрунтувалася на вченнях про суспільний розвиток, які досліджували політичні, соціальні, психологічні аспекти переходу суспільства на якісно новий рівень.

Проте між дослідниками не було одностайності. Т.Гоббс і Дж. Локк характеризували громадянське суспільство як політичне, що заперечував Ж.Ж.Руссо, який пов'язував політичний характер суспільства із суспільним договором. З протилежних позицій підходили до громадянського суспільства консерватори й революціонери того століття.

Проте вже із середини XIX століття цій проблемі не приділяли належної уваги. Лише в другій половині минулого століття воно набуло особливої актуальності, до чого спричинилися проблеми соціального розвитку так званого суспільства «реального соціалізму».

9.1. Громадянське суспільство як соціальна організація нації

Як форма соціальної організації громадянське суспільство зароджується в сім'ї. Співжиття в сім'ї формує індивіда, творить відносини взаємної рівності, владності й підпорядкування, випробовує принципи взаємовідносин між подружжям, батьками і дітьми, представниками різних поколінь. Українська народна твор-

чість дає змогу осягнути суть сім'ї як прообразу суспільства, динаміку взаємин залежно від зміни статусу її членів, гармонію внутрішніх і зовнішніх взаємозв'язків. Дослідники вітчизняної сім'ї наголошували на значній фемінінності українських чоловіків, що зумовлене особливостями історично-соціального розвитку. Упродовж віків виховання дітей покладалося на матір, позаяк батько воював або заробляв на хліб далеко від родини. Звісно, взаємини в родині не завжди були безхмарними, особливо тоді, коли під однією стріхою проживали сім'ї батьків і дітей. Класичним відтворенням таких негативних відносин вважається хрестоматійний образ «Кайдашевої сім'ї». У такому розумінні можна твердити, що українська сім'я – це модель нашого громадянського суспільства.

Хоч суспільство вивчали вже античні мисленики, термін «громадянське суспільство» з'явився лише за Нового часу, коли його починають зіставляти з іншими соціальними інститутами, намагаючись відтворити цілісну картину суспільного життя. Саме тоді постала низка питань, які стосуються співвідношення суспільства й держави, взаємозв'язку людини із соціумом, обґрунтування переходу від природного до суспільно-політичного стану, зіставлення суспільних відносин з відносинами політичними, поєднання їх на засадах правової держави. Людину почали трактувати на засадах природності й суспільності, як цього вимагає життя в цивілізованому стані. Як зазначав І.Кант, «вийти з природного стану, в якому кожен діє на свій розсуд», означало об'єднатися з іншими людьми, «щоб підкоритися зовнішньому примусу, який спирається на публічне право», цебто індивід «насамперед має вступити в громадянський стан»(Кант И. Сочинения /И.Кант.—Т.4.—Ч.2.—С.232).

Як наслідок постає доконечність з'ясувати питання про державу, відповідність її законів законам природи. Дослідники зазначають, що держава творить громадянське суспільство, а саме суспільство передає державі частину своїх прав. Таке питання вимагає уточнення. Насправді суспільство творить державу, як цього вимагає суспільний договір, а передає їй лише ті права, що стосуються цивілізованого співжиття його членів. Відмінності між народами зумовлюють особливості суспільства, що магнетує до громадянського суспільства. В свою

чергу від суспільства держава засвоює певні моральні засади, охороняє природні права членів етнічної спільноти як громадян, надаючи їм сили закону.

Перед державою стоять два завдання протилежної спрямованості: з одного боку, вона приборкує негативні природні інстинкти своїх громадян, а з іншого, створює умови для раціонального прояву їх природної активності, прояву творчих задатків людей. Треба наголосити, що в українській мові поняття «суспільство» й «держава» розрізняються за родовими поняттями: «суспільство» належить до роду *спільнот*, що творяться природним шляхом, а «держава» -- до роду *спілок*, які формуються цілеспрямовано. Отож, взаємозв'язки між ними доцільно ґрунтувати на відповідних логічних засадах. Коли йдеться про громадянське суспільство, треба зважити, що воно поєднує властивості *спільнот* і *спілок*.

Демократична держава докорінно відрізняється від держави тоталітарної: якщо перша забезпечує захист громадянських прав, то друга – контролює виконання ними обов'язків як громадян. Про трагічне становище людини в тоталітарній державі, що існує на марксистських засадах, ще на початку минулого століття писав Іван Франко. У демократичній державі права людини лише частково обмежені законами, а реалізується свобода громадянина. Тоталітарна держава діє на протилежних засадах: вона сама надає людині права, забороняючи все, що виходить поза межі цього дозволу. Отож, доцільно твердити про несумісність тоталітарної держави з громадянським суспільством. Підтвердженням такого висновку можна була радянська форма держави, в конституції якої навіть було зафіксовано панівну (керівну й напрямну) роль комуністичної партії, що на практиці ігнорувала чинне право, забороняла створювати самодіяльні організації як неодмінний інститут громадянського суспільства.

Підходи до громадянського суспільства зумовлюють його визначення, яких налічується кілька десятків, хоч «загалом визначення можуть бути зведені до формули, що громадянське суспільство – це солідаризований вплив громадськості на формулювання та реалізацію владних рішень щодо дотримання прав людини та гарантії її вільного розвитку з метою забезпечення самовизначення кожної особи» (Карась А. Там само.—С.425-426). Тут наголошується на правах

людини, хоч в інших визначеннях заакцентовано на громадських інститутах. Як приклад можна згадати таке: «Громадянське суспільство – це сукупність недержавних організацій, які представляють волю та інтереси громадян. Воно охоплює сім'ю і приватну сферу, цебто «третій сектор» суспільства, паралельно з державою та бізнесом»(https://uk.wikipedia.org/wiki/Громадянське_суспільство). Елементами громадянського суспільства є насамперед сім'я, органи місцевого самоврядування та громадські структури при державних органах, політичні партії, конфесійні формації, об'єднання, асоціації, товариства та спілки громадян (за професійними, творчими, віковими, спортивними та іншими ознаками), що проникають у різні сфери суспільного життя. Політолог А.Колодій пропонує визначення: «Громадянське суспільство – це сфера спілкування й солідарності, спонтанної самоорганізації і самоврядування вільних індивідів на основі добровільно сформованих асоціацій громадян, яка захищена необхідними законами від прямого втручання і регламентації з боку держави»(Політологія/А.Колодій та інші.—К.: Ельга, Ніка-Центр, 2003.—С.380). Переваги цього визначення в тому, що в ньому з'ясовуються взаємозв'язки громадянського суспільства з державою й громадянином. Водночас воно вимагає уточнень. *По-перше*, якщо зважити, що на першому місці серед інститутів є сім'я, то нема підстав наголошувати на беззастережно добровільній основі, адже вона формується не лише на добровільному шлюбі, а й на кровній спорідненості. *По-друге*, держава все-таки регламентує засади діяльності елементів громадянського суспільства (сім'ї, партій, конфесій, об'єднань громадян тощо). *По-третє*, твердження про спонтанність самоорганізації та самоврядування не може бути прийнята беззастережно, адже роль вольового чинника в самоорганізації й самоврядуванні цілком очевидна. *По-четверте*, до громадянського суспільства належать також незалежні засоби масової інформації.

Варто проаналізувати ще одне визначення А.Карася: «Громадянське суспільство – це такий тип соціального прогресу, що зорієнтований на розкріпачення людини від примусової політичної чи державної влади або ж від будь-якого домінування на основі її залучення до суспільного врядування задля створення *рівних*

громадянських можливостей самоздійснення. Суб'єктами громадянського суспільства є вільні і рівноправні індивіди» (Карась А. Там само.—С.428). Однак і тут доконечні певні уточнення. *По-перше*, не можна погодитися з тим, що суб'єктами громадянського суспільства є лише індивіди, адже ними насамперед виступають групи громадян, які здійснюють свої права. *По-друге*, про «рівні громадянські можливості» також не можемо стверджувати беззастережно, адже громадські організації створюються за професійними ознаками, творчими чи спортивними схильностями тощо, а це не дає підстав для наголошення на рівності в конкретних сферах. Нарешті, *по-третє*, треба зважити, що державна влада належить до влади політичної, тому ставити їх поряд не доречно. Попри такі зауваження запропоноване визначення чітко передає суть громадянського суспільства.

При аналізі громадянського суспільства дослідники наголошують, що йдеться про позаполітичну й позадержавну сферу суспільного життя на горизонтальному рівні. Звісно, все залежить від підходу до визначення. Однак треба зважити, що про позаполітичну сферу не може бути мови, адже суб'єктами громадянського суспільства виступають політичні партії, що безпосередньо поєднують громадян з державою, а партія – це елемент політичної системи суспільства, її представники не тільки обираються до законодавчого органу, а й можуть працювати у виконавчій владі. Нема підстав стверджувати, що до громадянське життя репрезентують суспільні відносини на горизонтальному рівні. Якщо зважити, що суб'єктами громадянського суспільства виступають політичні партії й об'єднання громадян, то мова може йти лише про вертикальний рівень, що доповнюється горизонтальними зв'язками. Навіть відносини між індивідами не можуть бути винятково горизонтальними. Однак нема заперечень, що «громадянське суспільство складається як простір здійснення свободи» (Там само.—С.427). Проте треба зважити, що така свобода ґрунтується на відповідних матеріальних, моральних і правових засадах. У дослідницькій літературі зазначається, що громадянське суспільство «ґрунтується на приватній власності та стихійному поділі праці, компонентами якого є ринок, вільна конкуренція,

свобода особистості, плюралізм, добровільні об'єднання людей» (Альчук М. Філософія свободи у «Філософії права» Гегеля/Марія Альчук//Громадянське суспільство як здійснення свободи: центрально-східноєвропейський досвід. – Львів: ЛНУ імені І.Франка, 1999.-- С.146). Погоджуючись з таким твердженням, доцільно зауважити, що воно вимагає уточнень. *По-перше*, визнаючи, що громадянське суспільство засноване на приватній власності, не варто забувати й інших форм власності, на яких засновується суспільство. Приміром, сім'я може володіти й користуватися земельною ділянкою, що перебуває в державній власності. Громадські організації нерідко створюють особливу форму власності. Те саме стосується власності релігійних громад. *По-друге*, поділ праці в масштабах окремих елементів громадянського суспільства не може бути беззастережно стихійним, бо вимагає певної диференціації як у горизонтальному, так і у вертикальному вимірі. *По-третьє*, вільна конкуренція та свобода особистості не виходить поза межі, допущені чинним законодавством чи звичаєвим правом. *По-четверте*, не все так просто з плюралізмом (від лат.*pluralis*—множинний), який допускається лише в рамках закону чи певних традицій. Звісно, про антидержавні погляди як плюралістичні не може бути мови. Не допускається плюралізм, що суперечить суспільній моралі.

Зазначивши багатоликість і неоднозначність у трактуванні феномену громадянського суспільства, А.Карась застерігає, що «лише зважена і продумана позиція щодо концепції громадянського суспільства з урахуванням її логічних особливостей та історичних умов застосування дає можливість інтерпретувати громадянське суспільство в сенсі вільного самовизначення людини» (Карась А.Там само.—С.428). У такому руслі треба підходити до аналізу історичного досвіду українського суспільства та його перспективи.

9.2. Подолання в громадянському суспільстві рудиментів тоталітарного режиму

Формування громадянського суспільства в Україні пострадянського періоду має свої особливості. *По-перше*, абсолютна більшість нашого населення жила у суспільних умовах, коли саме поняття «громадянського суспільства» було

вилучено з наукового й побутового ужитку або піддавалося упередженій критиці, а замість нього вживалися терміни «соціалістичне суспільство», «розвинене соціалістичне суспільство», «суспільство реального соціалізму», цебто суспільства, яке спиралося на державний патерналізм. *По-друге*, не варто ігнорувати того, що упродовж цілих століть населення різних регіонів жило не в однакових умовах. Російське самодержавство й більшовицька диктатура душили ініціативу й навіть активність людей, лише допускали «мобілізацію» їх на виконання настанов «згори».

Інакше було в Західному регіоні, населення якого вже перед Першою світовою війною жило в умовах громадянського суспільства, створюючи різні громадські організації, розвиваючи громадське самоврядування, вибираючи між конкурентними політичними партіями, ознайомлюючись з незалежними засобами масової інформації. *По-третє*, важливу роль у недержавному житті галицької людності відіграла Українська Греко-Католицька Церква, яка відновила свою діяльність перед розпадом СРСР. *По-четверте*, на ставлення до громадянського суспільства, безумовно, впливає неоднаковий рівень знайомства з життям населення Центральної та Західної Європи, що залежить від віку громадян, регіону проживання, політичної та суспільної орієнтації тощо.

Характеризуючи суспільство тоталітарного періоду, дослідники зазначають: «Єдність суспільства забезпечувалась... специфікою російського цивілізаційного розвитку, в якому домінантою соціокультурної інтеграції виступала держава» (Кремень В., Ткаченко В. Україна: Шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації /Василь Кремень.—К.: ВЦ «ДрУк», 1999.—С.315-316). Така практика формувала байдуже ставлення до суспільних справ, бо населенню давали готові настанови «згори». Навіть у революційний час «на кожному кроці пануюча нація ставила українцям перепони, перешкоди, заборони, насмішки, образи, а ще хотіла, щоб ми самі своїми руками тягли себе за чуба туди, куди покаже воля пануючих» (Винниченко В. Відродження нації/Володимир Винниченко.—Київ-Відень, 1920.--Ч.1.—С.142).

Байдужість не додала оптимізму деморалізованому населенню навіть тоді, коли була проголошена незалежність України чи Акт Злуки. Звісно, виникає питання: чому лише 360 юнаків стали на захист своєї держави у бою під Крутами? Однак спостерігається й інше ставлення, але в тій частині України, де було створене громадянське суспільство, цебто під владою Габсбургів. Уже на початку Першої світової війни 28 тисяч галицьких юнаків зголосилося до майбутнього Легіону Українських Січових Стрільців. Так почало народжуватися національне військо, яке гартувалося до боротьби за державне відродження.

Мабуть, не додавала оптимізму політика Центральної Ради, що обмежувала свої домагання автономією для України, а мізерність мети компенсувала багатослівними універсалами. Їхній основний автор розхвалював очолюваний ним уряд. Він писав: «Це був ідеальний Уряд, прообраз нових Урядів, які колись матиме людськість, коли позбавиться від усіх засобів насильства й грубого, злочинного примусу. Основою його була добра воля, довір'я й спільна мета тих, хто визнавав його» (Там само.—С.226). Якщо цей уряд не зумів утримати проголошеної держави, то про його ідеальність говорити марно!

Попри галасливу риторику й імітовану активність компартійна влада не отримала підтримки ні в дні ДКНС, ні в місяці остаточного розпаду імперії, що був закономірним і природним. Як пишуть дослідники, «ця байдужість може бути наочним свідченням того, що суспільство втратило намагання чи можливість контролювати владу, а отже – свідченням нестійкості самого режиму» (Кремень В., Ткаченко В. Там само.-- С.317). Щоправда, на конституційному рівні була зафіксована норма про право виборців відкликати депутата, але не було розроблено відповідного механізму. Депутат міг бути відкликаний лише на вимогу керівної партії. Зрештою, сама діяльність органів державної влади зводилася до виконання партійних директив.

Як видно, компартійна влада була чужа народові, що зумовлювало нестабільність політичного режиму, який може бути стійкий лише при належному консенсусі між індивідом, суспільством і державою. При тоталітарному режимі нема незалежних інститутів, що виражають інтереси певних груп населення. Як

писав М.Джилас, «при стихійних виступах громадян проти режиму комуністична влада наводить порядок, аж ніяк не турбуючись про конституційність і законність своїх дій» (Джилас М. Лицо тоталітаризма.—С.248).

Треба зауважити, що громадянське суспільство передбачає гармонізацію інтересів, а не протистояння їх. Політичний провінціалізм і державний патерналізм аж ніяк не можуть вважатися за панацею від тоталітарних, авторитарно-бюрократичних методів партійно-державного управління.

Авторитарно-бюрократичні методи управління пов'язані з чималими затратами на репресивний апарат (прямими, опосередкованими й потенціальними), які приховуються від громадянського суспільства, зводяться до ручного перерозподілу бюджетних коштів. Компартійна верхівка як реальна влада в державі не спирається на закон, а бере до уваги найбільші потреби апарату примусу за принципом: «скільки треба, стільки буде надано». Як наслідок терплять інші сфери інфраструктури (освіта, охорона здоров'я, побут, певні галузі науки тощо). Методи більшовицького (компартійного) управління спиралися на засади політичної системи царизму (православ'я, самодержавство, народність), надавши їм іншого ідеологічного забарвлення. Принцип православ'я зумовив виникнення ідеократичної політичної системи, в основі якої лежав *більшовизм*, або так званий *марксизм-ленінізм*, що насправді був різновидом московського (російського) традиціоналізму. Фактично йдеться про своєрідну квазірелігію, яка має свою мету (побудову комунізму як найсправедливішого суспільства), свої «священні» книги (писання «класиків» марксизму-ленінізму), «священну» гробницю (мавзолей Леніна), свої «свята», пов'язані з історією захоплення влади й життям засновника більшовизму, «сакральні» обряди і традиції (вибори «почесної президії», покладання квітів до пам'ятників тощо), приміщення для ідеологічних дійств («червоні кутки», клуби, палаци культури тощо), компартійний «іконостас» у складі найвищого керівництва, розроблену систему партійних і державних покарань (від догани аж до фізичного знищення) і т.д. Більшовицьке (компартійне) *самодержавство* було або одноособовим (Ленін, Сталін) або «колективним» (постсталінський період), хоч помітно виходив на перший план

партійний лідер (Хрущов, Брежнєв). У цьому розумінні компартійний генсек сприймався традиційно як своєрідний цар. Як зазначав М.Джилас, «обожнення, чи, як тепер кажуть, «культ особи» Сталіна, творив не тільки він сам, а такою ж, якщо не більшою мірою—сталінське оточення і бюрократія, яким такий вождь був доконечний» (Там само.—С. 79). Причина в тому, що регіональні й навіть місцеві «вождики» так само були зацікавлені в своєму обожненні, а це дає підстави підходити до самодержавства ширше, розглядаючи його як *партодержавство*. Трактуювання *народності* з часів царизму не змінилося, бо панівною етнічною спільнотою вважали москалів і визначили мету партійно-державного керівництва як змосковщення інших народів, насамперед українців і білорусів, яким відмовляли в праві на етнічну окремішність.

Спираючись на російський *більшовизм*, російське *партодержавство* й російську *народність*, московський компартійний тоталітаризм породив нерозв'язану суперечність. Влада начебто прагне інспірувати в суспільстві масовий ентузіазм, беззастережну підтримку партодержавства, а насправді перетворює мільйони людей на підневільних, хоч за формою добровільних виказувачів («стікачів»), а така заформалізованість зумовлює протилежні наслідки, бо «держава виявляється неспроможною гарантувати високі темпи економічного розвитку і добробуту суспільства» (Кремень В., Ткаченко В. Там само.—С.318). Окрім того, таке суспільство не піддається жодному реформуванню, хоч веде до тотального застою. Єдиний вихід – це його демонтаж, а також демонтаж породженої ним політичної системи. У такому становищі опинилося компартійне тоталітарне суспільство напередодні розпаду СРСР. Інспірований масовий ентузіазм вичерпався: комунізм виявився примарним ідеалом, який вже не надихав на трудові звершення. Курс на науково-технічний прогрес зазнав краху, зіткнувшись з партократичною політичною системою. Демократизації протидіяла партійна бюрократія, що не була зацікавлена в жодних змінах. Заяложена теза про повну й остаточну перемогу соціалізму в СРСР не витримала випроб при зіткненні з практичними наслідками. На перше місце вийшли міжнаціональні суперечності попри «теоретичний» висновок про правильність національної політики партії.

Після розпаду СРСР Україна опинилася в перехідному періоді, що характеризується посиленням соціальної диференціації, коли так звана «тричленна соціальна структура» з двох класів (робітників і селян) і соціального «прошарку» (трудової інтелігенції) зіткнулася з назрілою проблемою стратифікації. Соціальна диференціація доповнюється клановою конфронтацією, бо «дикий капіталізм» загострює корпоративні інтереси олігархічних груп, як правило, кримінального характеру, що борються за переділ власності після злочинної «ваучеризації». Відбуваються серйозні зміни в суспільній свідомості й самосвідомості населення на соціальному, політичному, конфесійному, регіональному, культурному рівнях. Звісно, при таких стрімких трансформаційних процесах говорити про суспільну стійкість треба із застереженнями.

Проте проблема стійкості суспільства набуває особливого значення, бо на трансформаційні процеси накладається війна, розв'язана проти України Російською Федерацією. У таких умовах перехід до громадянського суспільства зіткнувся з безпрецедентними труднощами. Вони зводяться принаймні до *трьох можливих варіантів*. *Перший варіант* передбачає, що впливові олігархічні групи, які захопили державні важелі, прагнуть зберегти сталість, яка неминуче веде до застою. Безумовно, про боротьбу проти корупції не може бути мови, а намагання «вийти» з такого становища зумовлює ще більше соціальне протистояння. *У другому варіанті* також найбільше зацікавлена чинна влада, бо він зводиться до поверхових змін у суспільному житті, галасливої боротьби з корупцією при збереженні нинішніх засад суспільного розвитку. *Третій варіант* зумовлює посилення боротьби між олігархічною групою при намаганні повернути на свій бік знедолені верстви населення, щоб утвердитися на владних позиціях. Нема сумніву, що майбутнє України пов'язане з реальним реформуванням суспільства в інтересах усіх громадян і утвердження громадянського суспільства. Доцільно зауважити, що в Україні безроздільно домінує компрадорська олігархія, байдужа до майбутнього нашого народу й найбільше зацікавлена в збереженні награваного суспільного багатства.

Доцільно визнати рацію такій характеристиці нашого суспільства: «Зміна політичного устрою, економічних засад суспільства дали в результаті гігантські зрушення в соціальній структурі і як наслідок, -- соціальну зворушеність та маргіналізацію суспільства. Завищені соціальні очікування, сформовані національно-демократичним рухом і засобами масової інформації, сприяли певній розчарованості через фрустрацію сподівань»(Матвієва Г. Громадянське суспільство як фактор суспільної стійкості /Галина Матвієва//Громадянське суспільство як здійснення свободи: центрально-східноєвропейський досвід/За ред. А. Карася.—Львів: ЛНУ імені І.Франка, 1999.—С.150). Однак треба з'ясувати причини «завищеності» цих соціальних сподівань.

Мабуть, доцільно зважити про те, що соціальні очікування пропагувалися не лише представниками народно-демократичного руху, яким був напередодні розпаду СРСР Народний Рух України за перебудову, і місцевими засобами масової інформації, а й західними експертами, які неупереджено проаналізували тодішнє економічне й соціальне становище. Отож, помилок не могло бути. Звісно, експерти орієнтувалися на цивілізований суспільний розвиток, а він пішов кримінальним шляхом. Передвиборча платформа Львівської організації НРУ передбачила заходи для радикального оновлення суспільства. Один з них передбачав: «Перетворити загальносоюзну державну власність у власність республіканську як рівноправну з іншими формами власності: власністю місцевих рад народних депутатів, колективною власністю кооперативів, громадських організацій, трудових колективів окремих підприємств чи організацій, індивідуальною (особистою і приватною) власністю» (Гринів О.Плебисцит на майдані Незалежності /Олег Гринів.—Львів: Тріада плюс, 2006.—С.396).

Нема сумніву, що такі заходи створювали економічні основи для утвердження громадянського суспільства. Проте на перешкоді стала компартійна і комсомольська номенклатура, яка разом з кримінальними групами перерозподілила державну (всенародну) власність у корпоративних інтересах. Саме тому тодішні сподівання знедолених мас здаються нині «завищеними».

Не варто недооцінювати того, що національно-демократичні партії, які розрізнялися підходом до другорядних питань, своє майбутнє пов'язували зі створенням *середнього класу*, трактуючи його за критерієм прибутків. Такий спрощений підхід нехтував основні підстави, а вони означали відповідну соціальну якість, хоч про неї після тривалого тоталітарного періоду не могло бути мови, нові соціальні цінності, належний рівень громадянської культури. Реально в тодішніх умовах складові частини майбутнього середнього класу були розпорошені, а їхні інтереси не завжди збігалися.

Після краху тоталітарного режиму громадяни отримали незрозумілі для них політичні свободи, що спричинило нові проблеми. Британський філософ Дж. Раз писав: «Свобода виконувати певні дії за певних обставин цінна лише тоді, коли вона служить іншим цінностям. Чи з цього не випливає, що чітко визначеної цінності свободи самої по собі не існує? Таким чином піддається сумніву традиційне ліберальне переконання у цінності свободи» (Раз Дж. Моральні засади свободи /Джозеф Раз.—К.: Веселка, 2001.—С.25). Йдеться насамперед про альтернативність вибору. Нерідко знедолений виборець не спроможний побачити перспективи приходу до влади певної політичної сили й спокушується на дрібний підкуп від певного олігархічного клану. Наслідки такого вибору однозначні: «Криміналізація процесу перерозподілу власності, слабка правова база приватизації безкарно ошукує мільйони людей, сприяє зростанню соціальної напруги в суспільстві» (Матвієва Г. Там само.—С.152).

Протилежністю такої позиції є самоідентифікація з лівими чи демагогічними політичними силами тих частин електорату, життя якого опустилося до катастрофічного рівня. Безумовно, тут не йдеться про відданість тоталітарному минулому чи ностальгію за колишньою імперією. Все набагато простіше. Виборець сподівається, що «нові» політичні сили при владі забезпечать йому нормальне життя. Окрім того, треба зважити, що нашим громадянам, особливо старшого покоління, не просто адаптуватися до ринковим умов життя, які ставлять перед вибором, бо раніше людям доводилося формально підтримувати вже готові варіанти, запропоновані компартійною владою. Такі маси, охоплені байдужістю,

можна умовно назвати «шостою колоною» агресивної сусідньої держави проти незалежної України.

З неструктурованості нашого суспільства випливає невизначеність інтересів *соціальних стратів*, що виникли в пострадянських умовах, хочуть працювати, але не мають належного правового захисту. Як наслідок зникає малий і середній вітчизняний бізнес, підім'ятий панівною компрадорською бандоолігархією. Безпорадність і неспроможність до адаптації нових соціальних стратів негативно впливає на утвердження громадянського суспільства в Україні. *По-перше*, вони потрапляють у залежність від політичних сил, що беруть на озброєння демагогічну риторіку. Така практика лише ускладнює соціальне і політичне протистояння, а в парламентську діяльність вносить політичне аматорство. *По-друге*, на невизначеності соціальних стратів спекують проросійські сили, провокуючи антидержавні акції в умовах прихованої російської агресії проти України. *По-третє*, невизначене політичне становище не просто на користь політичній дезорієнтації, а й протидіє прогнозуванню самого суспільного розвитку.

Попри непросте соціальне становище серед нашого населення не виникало силового масового протистояння до часу, коли її не спровокувала російська «п'ята колона», підтримана компрадорською бандоолігархією в Донбасі. Безумовно, таке становище певною мірою зумовлювалося звичною терплячістю нашої людності. Однак треба зважити, що соціальне протистояння мимоволі провокується олігархічними кланами, злютованими з державною владою, які намагаються під демагогічними гаслами євроінтеграції перенести на зубожіле населення державні видатки, не порушуючи інтересів панівного олігархату.

Як наслідок в Україні нема обґрунтованої концепції суспільного розвитку з чітким визначенням завдань, поетапності їх виконання, нормативно-правових гарантій для реформ, залученням передових західних технологій тощо. Цілком слушно Г.Матвієва застерігає: «На відміну від країн Заходу у нас немає в запасі кількох століть. Трансформація українського суспільства має вкластися в незначний часовий простір, щоб безнадійно не відстати і не прописатися назавсім серед країн «Третього світу». Для її успішного завершення доконечно синтезувати

чужий досвід і власні традиції, врахувати власний історичний досвід і реалії українського буття» (Там само.—С.152).

Важливе значення для утвердження громадянського суспільства в Україні має проблема зайнятості. Нині вона набуває катастрофічного характеру. *По-перше*, економічний розвиток підпорядкований клановим інтересам олігархічних груп, що спричинило масове безробіття. Мільйони наших людей виїжджають працювати за кордон. *По-друге*, як наслідок такого становища руйнується українська сім'я як вихідна клітина громадянського суспільства, збільшується кількість дітей, залишених без батьківської опіки. *По-третє*, українське населення змушене купувати закордонні вироби харчової й легкої промисловості, які традиційно вироблялися в нашій країні. *По-четверте*, працювати за кордон виїжджає найактивніша частина населення, що в належних умовах спроможна створити власний малий і середній бізнес.

У цьому плані доречно звернутися до пропонувача вітчизняного економіста Степана Злупка. Вчений обґрунтовував проблему зайнятості як похідну від економічної стратегії держави: «Потрібно мати на увазі, що без належного передбачення перспективи розвитку національної економіки не можна забезпечити ефективного регулювання зайнятості. Адже без створення нових робочих місць не можна збільшити працевлаштування, воно опиняється не у сфері державного регулювання, а залишиться й надалі добрим побажанням» (Злупко С. Економічна наука і наукознавство /Степан Злупко.—Львів: Тріада плюс, 2006.—С.567). Насамперед, на його думку, треба визначити пріоритетні галузі та напрями в економічній сфері. Зваживши особливості нашої економічної кризи, треба застерегти від сліпого перенесення на українську реальність закордонного досвіду, але його творчого застосування при критичному переосмисленні не варто ігнорувати. Водночас С.Злупко застерігає від бездумної орієнтації на систему планово-директивних уявлень тоталітарного суспільства, коли поза увагою залишене найголовніше, що стосується докорінних змін. Нема сумніву, що про фермерство не може бути мови без переведення аграрної економіки на новітні засади, забезпечивши спеціалізацію сільського господарства, запровадження досягнень

сучасної агрономії та зоотехнії, розвитку сільськогосподарської кооперації, підвищення фаховості працівників аграрної сфери.

«Однією з особливостей поточного моменту в економічному житті України є підвищена увага до кооперативного руху, розвиток якого пов'язаний з трансформаційним процесом в економіці, намаганням надати йому конструктивного наповнення» (Там само.—С.563). Значення кооперації полягає в тому, що вона органічно злиювана з громадянським суспільством: з одного боку, кооперація сприяє зайнятості населення, а з іншого, утверджує матеріальні гарантії для соціального захисту населення, його самоорганізації й самодіяльності.

Кооперація як добровільна форма об'єднання індивідів не суперечить своєрідному українському індивідуалізму. Ю.Липа наголошував на ролі в суспільному житті нашого народу асоціативної групи, громади, артілі, союзу кооперативів тощо. Подібні групи витворювалися тисячоліттями на нашій землі як продукти народного звичаю і традицій, хоч і не нав'язувалися в законодавчому порядку. Людину цінували найвище за те, що вона висловлює традиції, дух своєї асоціації, бо українець «звик до асоціації, групи, і то часто родинного характеру, і лишень там може дати максимум енергійної і витривалої праці та продуктивності»(Липа Ю. Призначення України /Юрій Липа.-- Львів: Просвіта, 1992.-- С.179).

Тип української добровільної самоорганізації протистоїть двом крайнім формам: з одного боку, московській орді, а з іншого, -- німецькій механізованій масі. Силу українського суспільного життя підтверджує наша громада, заснована на засадах традиційної національної схильності до самоорганізації. Її витоків Ю.Липа шукає ще в **солідаристичному трипільстві**.

Наш історик М. Костомаров аргументував особливості української громади, що побудована на добровільності й повазі її членів, порівняно з російською общиною з її традиційним деспотизмом, чого не заперечували тамтешні письменники. Однак останнім часом російські ідеологи намагаються обґрунтувати протилежне: вони пишуть про російський індивідуалізм як начебто розвиненіший і вищий від західного індивідуалізму (Русский индивидуализм. Сборник работ русских философов XIX-XX веков /Русский.—М.: Алгоритм,

2007.—С.7). Насправді ще предкам москалів був властивий колективізм – нема нічого дивного, що з їхнього середовища вийшов більшовизм як ідеологія тоталітарного колективізму. Зрештою, ідеолог московського панславізму К.Леонтєв писав, що в москалів «були завше слабкіші, ніж у багатьох інших, муніципальний початок, родовий, спадково-аристократичний і навіть сімейний» (Там само.—С.29). Вже таке твердження змушує спростувати спроби обґрунтувати російський (московський) індивідуалізм, що є не чим іншим, як звичайною ідеологічною конструкцією.

9.3. Взаємозв'язок громадянського суспільства й національної держави на засадах права

Мета громадянського суспільства – забезпечення громадських інтересів життя вільних індивідів у добровільних асоціаціях як автономних щодо держави об'єднань. Наголошення на автономності означає, що твердження про незалежність від держави цих формацій не відповідає їхньому реальному статусу. Звісно, можна заперечувати на тій підставі, що автономія ототожнюється з незалежністю. Проте у такому разі її доцільно прирівнювати до самостійності, цебто незалежності у визначених межах, адже йдеться про «організоване громадське (публічне) життя вільних і рівних індивідів, чії права захищені конституцією та законами» (Політологія/Колодій А. та інші.—С.380). Щоправда, треба зауважити, що доречніше говорити не про рівність, а про рівноправність індивідів, позаяк вони можуть відрізнятися за соціальним статусом. Окрім того, такі індивіди виступають як вільні в межах добровільних асоціацій. Нарешті, права індивідів і асоціацій захищені не лише на державному рівні, а й на рівні звичаїв і традицій певних добровільних об'єднань чи національної спільноти.

Як система добровільних формацій (асоціацій), злотованих із сім'єю, громадянське суспільство характеризується звуженням сфери застосування примусу й пануванням відносин на основі добровільності, співпраці й довіри. Воно виконує такі функції: *самоорганізаційну, активізаційну, солідаризаційну, стабілізаційну, соціалізаційну й виховну.*

Самоорганізаційна функція зводиться до організації громадського життя на засадах традиційного механізму, що встановлюється стихійно на основі тривалого досвіду. Для українців він відповідав хліборобському циклу, на якому ґрунтувалося життя сільської громади. Водночас треба зазначити, що українець найкомфортніше почувається в малих («інтимних») групах, насамперед в родині. Однак особливе значення мали не лише родинні, а й сусідські зв'язки. Громада – самодостатній організм, що органічно змушував людину проявляти активність, шукати вихід з непростих ситуацій, не сподіваючись на якусь зовнішню допомогу. З цього випливає *активізаційна* функція.

Не менше значення має *солідаризаційна* функція, адже громада ставить на перше місце не позиціонування себе як «противаги владним структурам, головного заборона проти можливих спроб узурпації влади» (Там само), а пошуки співпраці з владними структурами. Треба мати на увазі, що упродовж цілих століть наші предки були поневолені чужими займанцями, тому вони відчужувалися від державних органів, намагалися жити незалежним, але солідарним життям. Дослідник гуцульського життя Станіслав Вінценз наголошував на широкому товариському значенні толоки, цебто спільних заходів, що не обмежуються сферою господарства: «Для людей та родин, що мешкають глибоко в пущі, толока є подією небуденною. Молодь бавиться, парубки зближуються з дівчатами, а поважні люди обмінюються думками» (Вінценз С. На високій полонині /Станіслав Вінценз.—Львів: Червона калина, 1997.—С.64-65).

Суть *стабілізаційної* функції в тому, що громадянське суспільство не орієнтується на протистояння не лише з державою, а й між індивідами чи громадськими формаціями. Наш етнопсихолог Володимир Янів наголошує на толерантності українців, що проявляється, зокрема, в релігійній сфері і міжнаціональних відносинах Він пише: «Впливаючи з цілої постави українця, бажаного особистої свободи і чутливого до долі другого, толеранція в'яжеться ще з іншою властивістю вдачі (комплементарною до прямування несення допомоги) – з українською неагресивністю (слаборозвиненою войовничістю)»(Янів В. Нариси до історії української етнопсихології/Володимир Янів.—Мюнхен,

1993.—С.52). У цьому українці докорінно відрізняються від москалів з їхньою ординською психологією загарбництва чужих земель і плодів чужої праці, що має наслідком не творення, а руйнування. Триразові спроби європеїзації москалів (за царя Петра I, імператора Олександра I, президента Єльцина) завершилися невдачами.

У громадянському суспільстві чимала роль належить *соціалізаційній* функції. «Соціалізація особистості розпочинається з перших років життя і закінчується періодом громадянської зрілості людини, хоча, зрозуміло, повноваження, права й обов'язки, набуті нею, не говорять про те, що процес соціалізації цілком завершений: по деяких аспектах він триває упродовж всього життя» (<https://sites.google.com/site/socializaciaosobistosti/end>). Звісно, соціалізація дітей і дорослих не може ототожнюватися. Між ними існує суттєва різниця: найголовніше в соціалізації дитини – орієнтація на певні суспільні цінності, а мета соціалізації в дорослому віці полягає в забезпеченні зміни поведінки людини.

Однак соціалізація українців мала свої особливості, що зумовлено соціальним складом нації, здебільшого перевагою серед попередніх поколінь хліборобів. Як приклад може служити українська традиційна сільська громада, в якій самі умови життя привчають змалечку до праці, безпосередніх людських взаємин. Наш педагог Григорій Ващенко зазначав: «Дитячі уявлення, будучи взагалі несталими й бідними, залежать від того оточення, що в ньому живуть діти. Як показують дослідження, є велика різниця між уявленнями дітей сільських і міських. Сільські діти не знають речей, що стосуються міської культури, а діти міські не знають природи» (Ващенко Г. Загальні методи навчання /Григорій Ващенко.— Київ, 1997.-- С.202). Потрапивши в міське середовище, сільським юнакам і дівчатам треба певного часу для адаптації до незвичних умов.

Виховна функція передбачає систематичний, цілеспрямований вплив на молоде покоління. До виховання можна підходити в широкому або у вузькому значенні. Ось приклад визначення виховання в широкому розумінні: «Виховання -- процес і практика засвоєння дитиною загальноприйнятих у суспільстві норм поведінки» (<https://uk.wikipedia.org/wiki/Виховання>). При такому підході виховання фактич-

но ототожнюється із соціалізацією. Звісно, його можна розглядати як частину соціалізації. Проте воно має свої особливості, що відтворює таке пояснення: «Виховна діяльність, як і всяка людська діяльність, має, звичайно, *свідомий* характер» (Педагогіка/За заг.ред. М.Д.Ярмаченка.—К.: Вища школа, 1986.—С. 8). Виховання тісно пов'язане з освітою й навчанням, але їх треба диференціювати, адже виховання орієнтується на формування певного світогляду, що значною мірою залежить від національності вихованця. У такому разі освіту доцільно трактувати як частину виховання. При навчанні наголошується на процесуальності освіти. Однак треба звернути увагу й на те, що в українській мові поняття «навчання», «освіта» ототожнюються з поняттям «наука» (Словник синонімів української мови: В 2 т/Словник.—К.: Наук.думка, 1999.—Т.1.—С.875-876, 946; Т.2.—С.83-84). Засновник нашої «хутірської філософії» П.Куліш протиставляв *виховання* поняттю *науки* у розумінні *навчання*, наголошуючи, що «ніяка наука такого правдивого серця не дасть, як у нашого селянина або хуторянина», бо наука лише розуму прибільшує (Куліш П.О. Твори: В 2 т.—К.: Дніпро, 1989.—Т.2.— С.279).

Перехід від тоталітарного до громадянського суспільства може здійснюватися поступово, але треба зважити, що він означає утвердження самоорганізованої системи, яка забезпечує саморозвиток. *Ліберальний* період означає перехід до громадянських свобод без суттєвих змін владного апарату, що здійснюється у верхніх ешелонах влади. Порівняно з ним *демократичний* період передбачає правові гарантії на основі компромісів. У ході демократизації відбувається перехід до *ресоціалізації*, коли проявляється нова якість суспільства як системи на відповідній правовій основі, що стимулює громадянську активність. При неможливості здійснити подібні перетворення суспільство охоплює безпорадність, на якій спекулюють маргінальні політичні сили. Невпевненість у можливості виходу з такого становища призводить до розгубленості.

При аналізі громадянського суспільства доконечно чітко розрізняти *західну* і *східну* соціально-політичні традиції. У західній соціально-політичній і філософській традиції розрізняються два підходи: *перший* – передбачає розмежування

держави й громадянського суспільства на правових гарантіях рівності; *другий* -- підходить до держави як до «гаранта існування суспільного організму, подолання егоїстичних антагонізмів» при державному контролі за всіма сферами суспільного життя (Добропас І. Громадянське суспільство в культурно-історичному контексті /Ірина Добропас//Громадянське суспільство як здійснення свободи: центрально-східноєвропейський досвід.—Львів: ЛНУ ім.І.Франка, 1999.-- С.126).

Якщо «західна цивілізація орієнтована на динамічний тип особи, на індивідуальну ініціативу, самоствердження й досягнення успіху», то східна цивілізація ґрунтується на традиції, що спирається на всезагальний інтерес, колективну волю, статичне мислення. «Отже, у східній культурній традиції на підставі розгалуженої бюрократичної системи державного апарату, психологічної орієнтації масової свідомості на держструктури, які символізують колектив, громадську єдність, формується патерналістське, етатичне ставлення членів суспільства до держави»(Там само.—С.127).

Коли йдеться про західну цивілізацію, то треба мати на увазі, що, у трактуванні Г.Гегеля, громадянське суспільство становить перехідну ланку між сім'єю й державою. Водночас треба мати на увазі, що сама сім'я – це один із елементів громадянського суспільства. Отож, доцільніше розглядати громадянське суспільство як безпосередню ланку зв'язку між індивідом і державою, перед якою людина виступає не лише в статусі громадянина, а й нерідко членом певного елемента громадянського суспільства. Саме тому не варто сприймати беззастережно таке твердження: «Громадянське суспільство – це сфера спонтанного самовияву вільних індивідів, асоціацій та організацій громадян, що добровільно сформувалися, яка захищена необхідними законами від прямого втручання та свавільної регламентації діяльності цих громадян з боку органів державної влади» (Рябчук М. Громадянське суспільство і національна емансипація /Микола Рябчук//Філософська і соціологічна думка.—1991.— Ч.12.—С.15). При такому підході твердження про «спонтанний самовияв» спрощує взаємини в громадянському суспільстві. Як відомо, *спонтанний* означає

«викликаний внутрішніми причинами, без впливу, діяння ззовні» (Словник української мови/Словник.—Т.IX.—К.: Наукова думка, 1978.—С.571). Коли йдеться про індивід, то нема сумніву, що він не може залишатися поза впливом ззовні, адже вже сама соціалізація неодмінно передбачає вплив ззовні, а не лише самовияв індивіда. Окрім того, елементи громадянського суспільства, *по-перше*, взаємодіють між собою, а *по-друге*, відчувають непрямий вплив з боку органів державної влади, які визначають їх правовий статус, контролюють його дотримання і вживають заходів у разі порушення чинного законодавства, дій на шкоду держави чи навіть інших суб'єктів громадянського суспільства. Державні органи виступають арбітрами в правових межах при суперечностях між цими суб'єктами.

Співвідношення громадянського суспільства й держави та їхнє розмежування полягає в тому, що держава тлумачиться «як деяка відчужена від людей суспільна свідомість, що не збігається безпосередньо з їхньою волею та має самостійний розвиток» (Альчук М. Там само.—С.146). Попри розмежування держави й громадянського суспільства треба зауважити, що суперечності між ними не завжди мають антагоністичний характер. Протистояння властиве насамперед взаєминам між громадянським суспільством і тоталітарною чи автократичною державою. Зрештою, про громадянське суспільство в таких умовах можна говорити з певними застереженнями. Не можливе воно й тоді, коли суспільство не спроможне протистояти анархічним тенденціям, а за демократію видається необмежена охлократія.

Індивід лише тоді зможе повноцінно розвиватися й удосконалюватися, коли виступатиме як громадянин правової держави й водночас як представник громадянського суспільства. Без демократичної правової держави про розвинене громадянське суспільство не може бути мови.

Концепції громадянського суспільства на практиці означають *вестернізацію* суспільного життя, цебто запровадження його західної моделі, як у державах незахідних цивілізацій, так і у відроджених чи проголошених нових державах на пострадянському просторі. Як зазначає британський вчений Дж. Кін, «усупереч

постійним спробам держави зруйнувати незалежні осередки впливу на суспільство, концепція громадянського суспільства діяла як ефективна моральна і політична утопія в Центральній і Східній Європі» (Кін Дж. Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення/ Джон Кін.--К.: К.І.С.,2000.-- С.29).

За повоєнні десятиліття з'ясувалося, що соціалістичне суспільство за сталінським проектом не витримало випроб часу. Саме тому почали виникати елементи громадянського суспільства, серед яких в Україні на перші місця вийшли масова громадсько-політична організація Народний Рух України, Всеукраїнське Товариство «Просвіта» імені Т.Шевченка, історично-просвітницька організація «Меморіал» імені В. Стуса. У боротьбі проти партократичних режимів заявили про себе профспілка «Солідарність» у Польщі, національний фронт «Саюдіс» у Литві, народні чи національні фронти в інших колишніх «союзних республіках» СРСР як імперії. Вже згаданий Дж. Кін зазначає, що в 1976-1981 роках польські робітники не виходили поза межі захисту своїх соціальних прав під тоталітарним режимом, не мали жодного наміру ослабити соціалістичну державу, не домагалися повернення капіталізму, лише згодом «еволюціоністська» стратегія радикалізувалася. «Остаточною метою було культивування солідарності численних самоврядних громадських об'єднань, спроможних тиснути на державу «знизу» та забезпечити можливість різноманітним групам спокійно вирішувати їхні недержавні справи» (Там само.—С.29-31).

Наприкінці минулого століття ідея громадянського суспільства вийшла поза межі Європи, сягнувши далекої Південної Африки і східноазійського регіону, хоч на японському ґрунті вони проявилися значно раніше попри певні національні особливості. На Тайвані самоорганізоване громадянське суспільство зароджувалося в умовах однопартійності, при пануванні Гоміндану. На Корейському півострові переваги громадянського суспільства в демократичній Південній Кореї розкриваються при зіставленні із суспільним життям населення Північної Кореї як тоталітарної держави. Національні особливості зумовлюють специфіку відтворення поняття «громадянського суспільства», тому його перекладають по-різному: «суспільство громадян», «популярне (народне) суспіль-

ство», «цивілізоване суспільство», «урбанізоване суспільство» (Там само.— С.32).

Підвищується науковий і політичний інтерес до ідей громадянського суспільства в ісламському світі, зокрема в арабських країнах, що спричинює навіть деякі спекуляції в державах з недемократичними режимами. Тамтешні ісламісти перетлумачують на свій лад поняття «громадянського суспільства», зазначають, що «секуляризм, традиційно визнаний за головну умову громадянського суспільства, насправді функціонує в тому регіоні, як «орієнталістська» ідеологія, що захищає деспотичні держави, які придушують зростання громадянського суспільства у мусульманському світі» (Там само.—С.34). Дж. Кін зазначає, що навіть у Туреччині громадянське суспільство «фактично ісламістське», де кемалістський «секуляризм» зазнає критики як «надто патерналістський».

Певним підсумком можна вважати таке твердження: «Концепція громадянського суспільства в наші дні часто вживається як свого роду «ідеальний тип», з метою опису, роз'яснення, розуміння контурів певного фрагмента складної дійсності» (Там само.—С.43). Попри різні визначення громадянського суспільства треба зважати, що його генеза розпочинається наприкінці XVIII століття, але саме поняття зазнавало змін упродовж історії. Тракткування громадянського суспільства як «ідеального типу» не витримує критики при зіткненні з реальністю. Ще Г.Гегель застерігав від надмірного розвитку якогось елемента на шкоду громадянському суспільству як цілому. З цього випливає нова система аргументації «потенційно саморуйнівної властивості модерних форм громадянського суспільства», на що звернув увагу Дж. Кін.

Критики модерного громадянського суспільства вказують на те, що побудовані на приватній власності капіталістичні відносини призводять до руйнації «природні зв'язки», підмінюють їх штучними зв'язками, називають їх «другою природою». Проте саме існування громадянського суспільства спростовує такі критичні підходи. Доходить навіть до того, що «громадянське суспільство» трактують як термін плутаний і «сутнісно суперечливий». Проте противники

«громадянського суспільства» не протиставляють власних конструктивних моделей, ігнорують творчий потенціал його концепцій у нинішній науці.

До числа критиків громадянського суспільства прилучилися також марксистки, хоч їхні лави останнім часом порідили, бо «реальний соціалізм» не витримав зіткнення із суспільними процесами ХХ століття. Дж. Кін звертає увагу на хибність марксистського трактування робітничого класу як «універсального класу», бо його роль залежить «від таких факторів, як історичні традиції, характер технологій, структура індустріальних галузевих стосунків, форми державного урядування та, зрештою, здатність самих робітників збудувати зв'язки солідарності з іншими соціальними групами в громадянському суспільстві» (Там само.—С.76). Окрім того, Маркс «забуває», що жодне демократичне суспільство не може обійтись без політико-правових інституцій «зادля залагодження конфліктів чи досягнення угод». Звідси – явна нереальність марксистського твердження про перенесення владних повноважень на все суспільство. Це – ще один аргумент про утопічність марксистсько-ленінської соціальної філософії (історичного матеріалізму).

9.4. Становлення громадянського суспільства в Україні

Перехід до громадянського суспільства на пострадянському просторі має свої особливості. Вони залежать від історичного розвитку, національних традицій, економічного рівня, соціальної структури, державного чи бездержавного минулого, геополітичної констеляції. Звісно, країни Балтії від самого початку прагнули жити в громадянському суспільстві, цебто повернутися на шлях, перерваний московсько-більшовицькою окупацією. Керівництво Білорусі гальмувало подібний перехід, реанімуючи «здобутки» і консервуючи рудименти «реального соціалізму».

Своєрідне становище серед пострадянських держав посідає Україна. *По-перше*, порівняно з іншими націями український народ підійшов до не залежності не лише як постколоніальний, пострадянський, а й як постгеноцидний. Окрім того, українці разом з білорусами стали жертвами безпрецедентної техногенної аварії на Чорнобильській АЕС. *По-друге*, наш народ зазнав найбільшого впливу

змосковщення після білорусів. Панівні позиції в усіх сферах суспільного життя в УРСР посідали москалі. Отож, соціальна структура в Україні характеризувалася міжнаціональним поділом, при якому автохтонна людність була задіяна насамперед у сільськогосподарському виробництві. *По-третє*, вже в довоєнний період населення Західного регіону проживало в умовах громадянського суспільства. На передні позиції вийшла Галичина, українське населення якої намагалося жити незалежно від окупаційної польської влади. Під московсько-більшовицьким поневоленням про громадянське суспільство не могло бути мови: тут придушували будь-яку ініціативу й самостійність, якщо вона не була схвалена «вгорі». *По-четверте*, не варто забувати про рівень обізнаності з громадянським суспільством різних частин нашої людності. Якщо західноукраїнська людність була знайома із життям в інших європейських країнах, то значна частина жителів Донбасу ніколи не виїжджала поза межі своєї області, а інша – могла порівнювати своє життя лише з умовами життя в сусідній Росії. *По-п'яте*, в Україні були сильні позиції лівих сил, зокрема комуністичної партії, керівництво якої протидіяло будь-яким змінам у суспільному житті. Як наслідок соціальна переорієнтація населення на європейські стандарти життя уповільнювалася. *По-шосте*, в Україні затягнувся «перехідний період», що характеризується протиборством антагоністичних сил (проімперських і самостійницьких, олігархічних й антиолігархічних, лівих і правих). Їх зміна при державній владі не сприяла цілеспрямованому утвердженню громадянського суспільства

Незалежно від таких особливостей «просування до громадянського суспільства – це стратегічна лінія усіх конструктивних сил на всьому пострадянському просторі» (Фартушний А. Громадянське суспільство та пострадянські реалії /Анатолій Фартушний//Громадянське суспільство як здійснення свободи: центрально-східноєвропейський досвід.-- Львів: ЛНУ імені І.Франка, 1999.— С.251). А.Фартушний вказує на залежність просування до громадянського суспільства від *зовнішнього* й *внутрішнього* факторів. *Зовнішній* фактор зводиться до взаємовпливів між колишніми «союзними республіками» і від впливу розвинутих західних держав. Тепер таке трактування вимагає коректив, адже

концепція так званого «близького зарубіжжя» не витримала випроб часу після того, коли відроджені й нові держави на пострадянському просторі вибрали відмінні шляхи розвитку. Нинішня Російська Федерація переорієнтувалася на відновлення імперії, а інші держави прагнуть до утвердження економічної незалежності від колишньої метрополії й, безумовно, реальної політичної незалежності. Найважливіше те, що західні держави перейшли до безпосередніх контактів з державами на пострадянському просторі, не розглядають Москву як посередника, бо так звана «Співдружність Незалежних Держав» фактично припинила своє існування і не може розглядатися як перехідна форма до відновлення імперії. Якщо раніше Москва ще намагалася нав'язувати країнам СНД спільні стандарти в різних галузях (економічній, інформаційній, політичній, військовій тощо), то тепер під її впливом залишилися тільки ті країни, які погодилися на членство в Євразійському Союзі під її домінуванням.

Вирішальним вважається *внутрішній* фактор, який, на думку А.Фартушного, охоплює цілу низку тенденцій, опозиційних одна щодо одної, різноспрямованих і різних за впливом», серед яких виокремлені такі: «зміна ставлення до громадянського суспільства», «сучасні ідеологічні акценти», «потреба економічного оздоровлення» (Там само.—С.252, 253, 256). Вчений наголошує, що для західних країн громадянське суспільство підсумовує тривалі суспільні пошуки, ґрунтовані на власному досвіді, цебто можна говорити про знайдений оптимальний варіант. Для пострадянських країн (звісно, не всіх) громадянське суспільство визріло як мрія за прикладом передових держав, намагання перейняти їхній досвід. Безумовно, світовий досвід залишається зразком, але вимагає конкретного застосування.

Становище України охарактеризовано як «фаза *пошуку*» (Там само.—С. 252). З таким трактуванням можна погодитися лише частково, адже, як вже було зазначено, людність Західного регіону вже переконалася в перевагах громадянського суспільства, яке, як пише А.Колодій, «сприяло відродженню економічного та державного життя українців, зростанню їх національної гідності. Успішно діяли такі національні економічні товариства, як «Дністер», «На-

родна торгівля», «Сільський господар» (Політологія.—С.382). Особливі заслуги товариства «Просвіта», а також «Рідної школи». Як національна академія наук діяло Наукове товариство імені Т.Шевченка. У руслі європейського фемінізму розвивався жіночий рух («Клуб русинок», Гурток українських дівчат, Жіноча громада, Союз українок), організації якого ставили перед собою практичні (прагматичні) завдання, зокрема надання соціальної допомоги, правового захисту, культурно-просвітницьку й освітню роботу, а ще частково виробничо-комерційну діяльність тощо.

Московсько-більшовицька окупація західноукраїнських земель у роки Другої світової війни спричинилася до ліквідації елементів громадянського суспільства, одержавлення усіх сфер суспільного життя під партійним диктатом. Нема нічого випадкового в тому, що в роки так званої «перебудови» саме у Львові як центрі Західного регіону почали відновлюватися давні й виникати нові інституції громадянського суспільства.

Для більшості населення нашої держави уявлення про громадянське суспільство не виходять поза межі побутового досвіду. Як вже зазначалося, за часів тоталітарного режиму про громадянське суспільство не згадували або піддавали його упередженій критиці. А. Фартушний зазначає: «Внутрішня психологічна неготовність дуже багатьох громадян до зміни свого буття – це суттєве гальмо в формуванні громадянського суспільства в пострадянських державах» (Фартушний А. Там само.—С. 253).

Якщо підходити до громадянського суспільства з позицій свободи, то треба мати на увазі особливості національної психології українців. Традиційно для нашого народу завше на першому місці була «**свобода від**», цебто прагнення до визволення. Під прапором такої *негативної* свободи українці добивалися значних успіхів. Набагато складніше було, коли йшлося про *позитивну* свободу, цебто «**свободу для**», що передбачала творення нових суспільних відносин. Хоч українці найкомфортніше почуваються в малих («інтимних») групах, треба зазначити, що упродовж історії наш народ творив широкі дієздатні формації. Йдеться про церковні братства, християнсько-козацький орден Запорізьку Січ,

товариство «Просвіта», Українську Повстанську Армію, Народний Рух України за перебудову. НРУ організував потужні всенародні акції, зокрема «живу хвилю» між Львовом і Києвом до річниці Акту Злуки ЗУНР і УНР, Свято козацької слави. З таких позицій треба оцінювати нинішню громадську диференціацію в Україні. А.Карась цілком слушно зауважив: «Наявність великої кількості громадських організацій не свідчить про власне громадянське суспільство» (Карась А. Там само.—С.429). Як приклад вчений згадує Китай пізньоімперської доби і нашого часу: попри чисельність дрібних громадських організацій про громадянське суспільство в цій державі говорити безпідставно. Зрештою, в Україні існує більше трьох сотень політичних партій, але більшість з них нагадує бізнес-клуби певних олігархічних кланів.

Для утвердження громадянського суспільства важливе значення мають обидві форми свободи. Треба наголосити, що ще й нині наше суспільство не звільнилося від державного патерналізму, який зводився до задоволення за рахунок так званих суспільних фондів споживання при заниженій платі за працю. Тепер вони проявляються в формах субсидій чи різних пільг для певних категорій населення, зокрема для пенсіонерів. Нераціональність такої соціальної політики очевидна, бо для громадянського суспільства доцільніше привести до належного рівня оплату праці й пенсії громадян.

Дослідники звертають увагу на пасивізм української національної вдачі, що пояснюють межовим становищем України і впливом Сходу. Образом такого пасивізму вважають чумацький віз, який тягнуть спокійні воли серед безкрайнього степу. Проте наш пасивізм відрізняється від пасивізму москалів, серед яких «настрій нагло перекидається без причини в протилежний» (Янів В. Нарис до історії української етнопсихології /Володимир Янів.—Мюнхен, 1993.—С.127). Етнопсихолог В.Янів вбачає особливість українців у тому, що «український традиціоналізм зміцнює сильно сформований авторитет ідеї й боротьбу за неї» (Там само.—С.139). Він зумовлений родовою селянською традицією нації, хоч цьому протидіє «колонізаторсько-експансивний характер» українського селянства, а також неодноразове винародовлення провідної

національної верстви. Як відомо, таке винародовлення проявилось в полонізації, змосковщенні, більшовизації, мадяризації, румунізації. Без національної еліти говорити про громадянське суспільство нема підстав.

Головним недоліком утвердження громадянського суспільства в Україні була невизначеність, що проявляється, *по-перше* у відсутності комплексної системи суспільних перетворень і несформованості на державному рівні національних інтересів, *по-друге*, у зміні соціально-економічної політики з приходом до влади нових політичних сил, *по-третє*, в розходженнях між деклараціями й реальними намірами. Така практика суперечить західному досвіду. А.Карась наголошує на особливостях утвердження громадянського суспільства в умовах західної цивілізації, де воно «відбувалося як спільний процес трансформації в кількох суспільних сферах: соціальній, економічній, державно-політичній, правовій, гуманітарно-культурній і релігійній» (Карась А. Там само.—С.431).

Водночас треба мати на увазі відмінність соціальних умов утвердження громадянського суспільства в європейських країнах і на пострадянському просторі. Для європейських країн «то був процес активної зміни соціального статусу, перетворення станів і верств, зародження соціальної мобільності особи, яка здійснювала індивідуальну свободу, утворюючи нові форми виробництва і нові форми дозвілля»(Там само.--С.431). На противагу тому часові «формування громадянського суспільства відбувається в пострадянських державах у принципово нових умовах, яких ніколи не було ні в одній західній державі» (Фартушний А. Там само.—С.255). Йдеться про посткомуністичну реальність, коли комуністичні сили не були усунені із суспільного життя. В Україні вони посідали впливові позиції аж до Революції Гідності, їхні висуванці очолювали парламент, що гальмувало законодавчу діяльність. Заборона компартійної діяльності в нашій державі не означала, що комуністичні ідеї перестали впливати на громадян. *По-перше*, треба зважити, що більшовики (російські комуністи) в Україні завше виступали як російська імперська сила, тому їхні адепти увійшли до політичних партій, які беззастережно стоять на імперських позиціях. *По-друге*, певна частина вчорашньої компартійної та комсомольської номенклатури

вдалася до мімікрії й посіла владні позиції в державі. *По-третє*, в Україні не створено середнього класу як найвпливовішої соціальної сили громадянського суспільства. *По-четверте*, громадяни похилого віку не можуть пристосуватися до нових умов і ностальгійно згадують часи тоталітарного режиму. *По-п'яте*, консервації компартійних ідей сприяє недалекозора політики влади, що розглядає субсидії і різноманітні державні милостині тільки як засоби зниження соціальної напруги.

Соціальні процеси в пострадянській Україні не сприяють виникненню, розвитку й утвердженню громадянського суспільства, позаяк вони йдуть в іншому напрямі, ніж у країнах західної цивілізації. Якщо за кордоном простежується тенденція на зміцнення середнього класу, то в Україні соціальні процеси спрямовані на «розмивання» середнього класу, зміну його внутрішньої структури. А.Фартушний пише про деформацію середнього класу: «Втрачаються цілі соціальні верстви, які в індустріально розвинутих державах є складовими частинами середнього класу. Це, зокрема, інтелігенція, вчені, діячі культури, вчителі, лікарі, інженери, висококваліфіковані робітники, військовослужбовці, державні службовці, духовенство. Ці верстви населення за рівнем свого доходу в пострадянських державах не належать до середнього класу. Їхній рівень доходу вже є нижче межі малозабезпеченості» (Фартушний А. Там само.--С.257). Як вважає вчений, середній клас розмивається через дедалі більше розшарування суспільства.

Висновок А.Фартушного слушний, але вимагає диференційованого підходу. З погляду логіки ставити на один рівень поняття «інтелігенція» як родове з видовими поняттями (вчені, лікарі, інженери, діячі культури) не доцільно. Водночас слід мати на увазі, що, приміром, у середовищі діячів культури, державних службовців, духовенства тощо простежується особлива диференціація, тому абстрактне твердження, що «їхній рівень доходу вже нижче межі малозабезпеченості», не доречне. Однак треба визнати рацію вченому в тому, що «формування дієздатного середнього класу в пострадянському суспільстві – це стратегічне питання і питання національної безпеки» (Там

само.—С.258). Справді незначний вплив у суспільстві середнього класу позначається на суспільному розвитку. *По-перше*, посилюються антагонізми між олігархічними кланами й абсолютною більшістю знедоленої людності. *По-друге*, не усуваються причини підкупу виборців і як наслідок до парламенту приходять нардепи, не підготовані до законотворчості. *По-третє*, зубожіння провокує злочинну діяльність серед різних груп населення, його деінтелектуалізацію й духовну люмпенізацію, понижує рівень загальної й професійної культури в державі. *По-четверте*, олігархізація при одночасному зубожінні населення негативно впливає на демографічні процеси.

Негативні процеси в пострадянський час вимагають активних дій з боку держави. Йдеться насамперед про забезпечення правових рамок діяльності олігархічних кланів, використання їхнього капіталу в суспільних інтересах. Про громадянське суспільство не може бути мови при існуванні тіньової (нелегальної) економіки, яка в Україні становить близько 40% і може варіюватися від 30 до 80% ВВП (Княжинський В. МЕРТ: близько 40% економіки – в тіні/ Віталій Княжинський//День.—2016.—7 липня). Доконечно переакцентувати соціальну політику держави на створення умов для розвитку й посилення середнього класу, належну оплату праці й гідний рівень пенсійного забезпечення. Не обійтися без реформи податкової політики в інтересах абсолютної більшості населення. Майбутнє громадянського суспільства не уявити без державної турботи про виховання дітей, надання допомоги талановитій памолоді для навчання у вітчизняних і закордонних вишах.

У нашій державі владні важелі захопили олігархічні сили, що не зацікавлені в перспективній економічній і соціальній стабілізації, створенні потужного середнього класу, забезпеченні ефективного державного управління в інтересах суспільства. Їм на користь правовий хаос й анархія в політичній системі. Парадокс у тому, що на пострадянському просторі лише держава може забезпечити умови для утвердження громадянського суспільства, протидію негативним процесам люмпенізації населення як наслідку попередньої олігархізації, припинення спаду виробництва. Безумовно, державне регулювання

не зводиться до ручного управління, а здійснюється в правових рамках, з використанням досвіду інших країн.

В и с н о в к и

1. Громадянське суспільство як форма соціальної організації зароджується в умовах сімейного життя, в якому не лише формується індивід, а й випробовуються відносини взаємної рівності й підпорядкування. При обґрунтуванні такого суспільства європейські мисленики намагалися з'ясувати його суть через людину та перевести суспільний розвиток на новий рівень.

2. Як система добровільних формацій (асоціацій), злютованих із сім'єю, громадянське суспільство характеризується звуженням сфери застосування примусу й утвердженням відносин на основі добровільності, співпраці й довіри, виконуючи такі функції: самоорганізаційну, активізаційну, солідаризаційну, стабілізаційну, соціалізаційну й виховну.

3. У період тоталітарного компартійного (більшовицького) режиму поняття «громадянське суспільство» було вилучене з наукового й пропагандистського ужитку або піддавалося упередженій критиці, а замість нього вживалися терміни «соціалістичне суспільство», «розвинене соціалістичне суспільство», «суспільство розвиненого соціалізму», як суспільства, що спиралося на державний патерналізм.

4. Взаємозв'язок між громадянським суспільством і державою заснований на тому, що суспільство творить державу, як цього вимагає суспільний договір, але передає їй лише ті повноваження, які стосуються цивілізованого співжиття членів суспільства і як наслідок громадян держави.

5. Громадянське суспільство передбачає гармонізацію суспільних інтересів, а не їх протистояння. Політичний провінціалізм і державний патерналізм аж ніяк не можуть вважатися панацеєю від тоталітарних, авторитарно-бюрократичних методів компартійно-державного управління.

6. На засадах російського більшовизму (марксизму-ленінізму) була створена сталінська модель суспільства, яке поєднувало інспірування «згори» масового трудового й політичного ентузіазму з тотальним стеженням за поведінкою

громадян, не піддавалося жодному реформуванню й неминуче вело до застою. Єдиний вихід з такої ситуації – це демонтаж суспільства й породженого ним хибного соціалістичного патерналізму.

7. Перед падінням радянської імперії розпочався кримінальний процес перерозподілу державної (суспільної) власності, що призвело до створення кримінальної олігархічної системи, яка спричинила масове зубожіння абсолютної більшості населення й відкрила шлях для окупаційної компраторсько-сімейної бандоолігархії. Після Революції Гідності до влади прийшла антиукраїнська космополітична-компраторська ліберальна клептоолігархія, що поставила під загрозу суспільні здобутки, не усунувши причин суспільного протистояння.

8. Лише утвердження громадянського суспільства на національних традиціях і з критичним використанням досвіду цивілізованого світу забезпечить прогресивний розвиток нашого народу.

Лекція 10. Політичні партії в житті національної спільноти

Втрата еліти після ліквідації національної державності в формах Гетьманщини й Запорізької Січі негативно вплинула на українське політичне життя. Шляхта й нащадки козацької старшини протиставили національним інтересам інтереси станів, а найактивніші їх нащадки переїжджали до імперської столиці. Зведене до фізичного виживання селянство, позбавлене елементарної освіти, без політичного проводу не могло піднятися до усвідомлення боротьби за незалежність. Духовенство як єдина тодішня інтелектуальна верства перейшло на службу чужій імперії. Воно не протестувало проти змосковщення всіх сфер українського релігійного життя, хоч ще в попередньому столітті боролось за права своєї Церкви.

Деяко ліпше для української людності було на галицьких землях, які опинилися в складі європейської Австрійської імперії. Проте тут панувала польська шляхта, що душила найменші прояви українського життя.

У таких умовах наприкінці XVIII століття розпочинається національно-культурне усвідомлення українства. Перші пробіски національно-політичного самоусвідомлення проявилися в трактаті «Історія Русів».

10.1. Політичне дозрівання української еліти

Прообразами політичних партій можна вважати групи козацької старшини, які дотримувалися різних політичних орієнтацій. Їхнє взаємопоборювання лише знесиловало тодішню доволі слабку еліту, чим постійно користалися сусідні держави.

Після втрати державності нащадки козацької еліти інтегрувалися в московське політичне життя, але вряди-годи мусили відстоювати права своєї людності. Про політичне дозрівання українських панівних верств можна говорити лише після наполеонівських воєн, коли «російське громадянство було охоплене ліберальними і навіть радикальними настроями в результаті ближчого ознайомлення з західноєвропейським життям в часі походів до Німеччини, Австрії й Франції» (Дорошенко Д. Нарис історії України/Дмитро Дорошенко.—Львів:Світ, 1991.—С.504).

У Російській імперії виникають масонські ложі й таємні політичні товариства. Попри те, що на українських землях вони були російськими або польськими, вплив місцевого українства давався взнаки. Дослідники звертають увагу на дві найбільші масонські ложі -- в Полтаві й Києві. До полтавської ложі «Любов до істини» належали відомі українські діячі: зачинатель нової української літератури Іван Котляревський, автор «Оди на рабство» і комедії «Ябеда» Василь Капніст і громадський діяч Василь Лукашевич. Як відомо, В.Капніст навіть їздив у Пруссію з проханням допомоги від тамтешнього уряду в разі повстання українського народу проти московського поневолення. Інший учасник ложі В.Лукашевич виношував мрію відірвати Україну від Росії, на що спрямовувалася діяльність відповідного українського товариства. У Києві діяла масонська ложа «З'єднані слов'яни», що ставила за мету об'єднати українців, поляків і москалів на рівноправних засадах. Напередодні повстання декабристів ложа перетворилася в політичне товариство.

Прикметно те, що український рух почав проявлятися на Лівобережжі, де освічена верства з козацької старшини зберігала пам'ять про державне життя, намагалася поєднати його з новітніми європейськими ідеями, що надходили з європейських країн. На Правобережжі становище було інше: тут задавала тон польська й спольщена шляхта, переписана на російське дворянство.

Після відкриття університету осередком українського культурного життя стає Київ, в якому зустрічаються спольщені і змосковщені українці з Правобережжя й Лівобережжя. Таке поєднання зумовило створення таємного українського товариства «Кирило-Методіївське братство», яке було новим кроком у історії політичного гуртування українців. *По-перше*, воно відрізнялося від попередніх об'єднань, створених дворянами. У братстві зійшлися представники середнього й збіднілого дворянства, урядники середньої ланки і викуплений кріпак, що прославився як національний поет. Інакше кажучи, це була організація української інтелігенції. *По-друге*, товариство поставило за мету об'єднання українців з іншими слов'янськими народами в одній федерації (конфедерації), до якої мали увійти такі держави (штати): три великоруські, два українські, два надволзькі,

два південні, два сибірські, два кавказькі, один білоруський, один польський, один чехословацький, один сербський і один болгарський. Столицею такого об'єднання мав стати Київ, що залишався поза штатами. *По-третє*, новим у програмі товариства було обґрунтування месіянської ідеї українського народу. У «Книгах буття українського народу» наголошено: «І встане Україна з своєї могили і знову озветься до всіх братів своїх Слав'ян, і почують крик її, і встане Слав'янщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні крепака, ні холопа – ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у Хорутан, ні у Сербів, ні у Болгар» (Костомаров М. Книги битія українського народу /Микола Костомаров//Вивід прав України.—Львів: Слово, 1991.—С.58).

Як впливає з такого твердження, ідеологи Кирило-Методіївського братства надавали особливого значення ліквідації феодальних порядків, насамперед емансипації закріпаченого селянства. Звісно, досягнення цієї мети аж ніяк не передбачало революційних методів. Д. Дорошенко пояснює: «Цю боротьбу вони мали провадити шляхом безупинної пропаганди в школі і в літературі, стараючися виховати нове покоління дворян в антикріпосницькому дусі. Рівночасно вони вважали за потрібне негайно взятися за ширення просвіти в народних масах, за видання популярних книжок і часописів і взагалі старатися піднести культуру широких народних мас» (Дорошенко Д. Там само.—С. 509). Хоч Д.Дорошенко називає такі плани ідеалістичними, він не заперечує за товариством ролі «смертельного морального удару» проти кріпацтва.

На противагу Наддніпрянщині у суспільно-політичному русі Гавличини провідна роль належала греко-католицькому духовенству, бо тамтешня шляхта вже давно була спольщена й відірвана від свого народу. Насамперед треба згадати діяльність «Руської Трійці» на чолі з Маркіяном Шашкевичем. Водночас про настрої тодішньої галицької еліти можна судити на основі «Слова перестороги» Василя Подолинського, хоч ця праця стала відома лише наприкінці ХІХ століття.

Жорстока розправа з діячами Кирило-Методіївського братства, особливо з Тарасом Шевченком, негативно вплинула на суспільно-політичний рух на українських землях. Перелякана інтелігенція не могла оговтатися упродовж десяти років. Лише в умовах деякої лібералізації самодержавного режиму після ганебної поразки Росії у Східній (Кримській) війні вона почала створювати «громади», що ставили за мету розповсюдження освіти рідною мовою через створення недільних шкіл. Звісно, про розповсюдження національної ідеї, як твердять деякі нинішні дослідники, не могло бути мови, бо «навіть несмілива і поміркована діяльність громад в Україні викликала занепокоєння уряду» (Історія суспільних рухів і політичних партій України (XIX-XX ст.) / Історія.— Львів: ВЦ ЛДУ, 1998.— С.11).

Польське повстання ще більше привернуло увагу до українського руху: його потрактували як сепаратистський і заборонили, а разом з ним і українську мову. Тяжким ударом для українства був Емський указ (1976 р.), який недопускав навіть завезення з-за кордону літератури українською мовою. На тлі тодішніх українофілів, схильних до угодовства, виділяються «тверді українці» Борис Грінченко й Олександр Кониський.

Негативно на український рух вплинуло й те, що радикальна українська молодь захопилася ідеями російського народництва, працювала в російських революційних організаціях. Сучасні дослідники зазначають: «Героїчна романтика революційного руху приваблювала молодь України, проте, приєднавшись до революційних народників, вона займала антинаціональні позиції, поривала зв'язки з українським рухом» (Там само.— С.15). Треба наголосити, що революційність російських народників переважно зводилася до популізму, але національне питання замовчувалося. У політичних убивствах царський уряд звинуватив так званих «південців» (А.Желябова, М.Кибальчича, Д.Лизогуба) і посилив репресії проти українства.

Докорінні зміни настають наприкінці XIX ст. На противагу аполітичному «українофільству» і лякливому малоросійству виникає таємна політична організація *свідомих українців* під назвою *Братство Тарасівців*. Її започаткували Микола

Байздренко, Михайло Баськевич, Виталь Боровик та Іван Липа, які поклялися на могилі Тараса Шевченка боротися за визволення України. До тарасівців належали Борис Грінченко, Михайло Коцюбинський, Микола Міхновський, Микола Вороний, Володимир Самійленко, Мусій Кононенко та інші українські патріоти. Як пише І.Липа, «то було на переломі нашого національного життя, принаймні у нас на Україні, коли вмирили українофіли й народилися свідомі українці» (Качкан В.А. Нариси історії української культури в персоналіях (XIX-XX ст.) /Володимир Качкан.—Коломия: Вік, 2005.—С.162). Саме він розробив ідеологічні засади організації.

Ідеї тарасівців пронизують «Листи з Наддніпрянської України» Б. Грінченка. Художньо їхні ідеї відтворив М. Коцюбинський у казці-алегорії «Хо», один з героїв якої говорить: «Будьмо передусім скрізь українцями – чи то в своїй хаті, чи в чужій, чи то в свому краї, чи на чужині... Несімо прапор справи нашої в дужих руках, а будьмо консеквентними, не відділяймо слова від діла... Придивляючись ближче до життя села, я пересвідчився, що навіть одна інтелігентна людина може багато там зробити, скоро потрафить забезпечити собі поважання та вплив. Аби охота, а знайдеться змога приложити руки й до освіти, і до поліпшення економічного та морального стану нашого люду».

У програмі під назвою «Profession de foi молодих українців» тарасівці заявляли про розрив з українофільством і початок українського національно-визвольного руху. «Крім культурної діяльності (поширення української мови в родині, установах, школах, навчання дітей української грамоти, доповідей, культивування ідей Шевченка), тарасівці висунули політичні постуляти визволення української нації з-під російського панування, повної автономії для всіх народів Російської імперії та соціальної справедливості» (Енциклопедія українознавства /Енциклопедія.—Львів: НТШ, 2000.—Т.8.—С.3131). Турбуючись про розширення таємної організації, кожен її член був зобов'язаний навчити рідної грамоти принаймні двох українців. Аж до літа 1893 р. осердя товариства було в Харкові, а після арештів перенесене до Києва. Окрім того, воно діяло в Одесі, Полтаві, Лубні та інших містах.

Хоч на галицьких землях суспільно-політичні умови для українства були сприятливіші, їх не варто ідеалізувати, як чинять деякі дослідники. Насамперед треба мати на увазі, що австрійська влада спиралася на польську шляхту, а українців використовувала тоді, коли доводилося протидіяти надмірностям польської шляхти. На противагу полякам українці не мали маєтних соціальних верств. Як зазначає Д.Дорошенко, «в Галичині австрійський уряд рішив опертися на поляків як на більш розвинений культурно і політично елемент, і то до того більш лояльний із погляду непримиренного ставлення супроти Росії після приборкання повстання 1863 р.» (Дорошенко Д. Нариси... -- С.534).

У цьому плані вплив *москвофільства* був своєрідною реакцією на політику цісарського уряду і польської шляхти. Зрештою, свої майбутні сподівання з допомогою царської Росії пов'язували інші слов'янські народи (чехи, серби, болгари), що перебували під поневоленням чужинців.

Причини розповсюдження москвофільства на галицьких землях і його типологію з'ясував ще Іван Франко, тому пошуки нинішніх дослідників не мають сенсу. З подивом сприймається, зокрема, таке пояснення: «До психологічних причин слід віднести невдоволення уніатством, що принижувало національну гідність віруючих, які в католицькій церкві перебували на становищі другорядних грецьких католиків, а той час як на Сході існувала матірня церква» (Історія суспільних рухів... -- С.21). *По-перше*, не треба приписувати своїх нинішніх поглядів галицьким селянам ХІХ ст., коли про їхню національну і конфесійну гідність можна говорити з чималими застереженнями. *По-друге*, історики знають, що під царською Росією існувала не «матірня церква», а державна структура в конфесійній оболонці, яка намагалася вичавити з вірян навіть найменше національне почуття, перетворюючи їх у безликих «хохлів». Якщо уніятська церква вже тоді під впливом «Руської Трійці» набувала національного характеру, то православ'я аж до національно-визвольних змагань 1917-1921 років залишалося знаряддям змосковщення. Проте треба визнати рацію іншому твердженню: «Москвофіли намагалися покласти край найменшому вияву українського національного руху» (Там само).

Тепер відомо, що москвофільський рух у Галичині фінансував царський уряд. У відомому Емському указі навіть був засекречений пункт, який передбачав грошову допомогу галицькому часопису «Слово». Союзниками царського уряду в цих питаннях виступали так звані російські слов'янофіли. «На сторінках слов'янофільських, а потім і чисто консервативних видань почали лунати голоси, що українська мова це ніяка мова, а тільки діалект, і що нема ніякої потреби творити якусь окрему українську літературу; що просвіта українських народних мас українською мовою доведе тільки до відчуження їх від загальноросійського життя» (Дорошенко Д. Там само.-- С.521). Аналогічно тлумачили нашу мову польські шовіністи, називаючи її діалектом мови польської.

У таких умовах еліті розділеного двома імперіями українського народу довелося боротися не тільки проти російської політики асиміляції, а й проти поляків як фактично панівної нації в нашій Галичині. Однак боротьба була не тільки зовнішня. «Для українців політична боротьба утруднювалася ще й тим, що від початку 60-х років галицько-українське громадянство фактично розбилося на два табори, які щодалі то завзятіше ворогували між собою» (Там само.—С.535). Окрім москвофільського впливу, на терени Галичини перенеслося українське національне відродження з Наддніпрянщини, що спричинилося до пожвавлення народницького руху, прихильники якого почали називати *народовцями* на противагу москвофілам, або інакше «твердим» чи старорусинам. «На відміну від старорусинського табору, основу якого становили греко-католицькі священики, народовський рух здебільшого був представлений світською інтелігенцією – студентами, вчителями, письменниками, юристами, дрібними чиновниками» (Історія суспільних рухів... -- С.22).

До посилення народовського руху в Галичині об'єктивно спричинився царський уряд своїми репресіями проти наддніпрянського українства. Лиховісний Валуєвський циркуляр змусив українських діячів зосередити свою діяльність на галицьких теренах, людність яких могло користатися певними конституційними свободами. Отак Галичину почали неофіційно називати «українським П'ємонт-ом». Доконечно наголосити, що такий неофіційний статус став можливий лише

при матеріальній та інтелектуальній допомозі українських патріотів з-за Збруча. У Львові засновано часопис «Правда», який публікував твори не лише західноукраїнських, а й наддніпрянських письменників. У ньому українська література продемонструвала свою єдність попри роз'єднаність кордоном двох імперій. На кошти полтавської поміщиці Єлизавети Милорадович (Скоропадської) Літературне товариство імені Т.Шевченка, засноване в 1973 році, змогло придбати друкарню, перетворитися на неофіційну національну академію наук. Так була реалізована ідея *всеукраїнства*.

Протистояння *москвофілів* («твердих русинів») і *народовців* спричинилося до роздвоєння політичних і духовних сил, зумовило так званий «паралелізм», бо вело до створення аналогічних організацій під їхнім контролем. Приміром, «Просвіті» протистояло «Общество им. М.Качковского», проти Товариства імені Т.Шевченка діяла «Галицко-русская матица», студентському «Дружньому лихварю» протидіяв «Академический кружок», з музичним товариством «Боян» змагалася москвофільська «Муза» і т.д. Попри таке протистояння не варто заперечувати позитивних зрушень: *по-перше*, на теренах Галичини кристалізувалася ідея **всеукраїнства**, а *по-друге*, українці утверджувалися як національна окремішність у боротьбі проти поляків і російських впливів, які втрачали свої позиції в краю.

10.2.Українські партії в боротьбі за державне відродження

Як уже зазначалося, наприкінці XIX століття на противагу українофілам виходить покоління українців, що прагне «своєю кров'ю заплатити за помилки попередників» (Міхновський М. Самостійна Україна /Вишкільний курс...-- С. 183). М. Міхновський називає українофілів «білими горлицями», які деморалізували українство упродовж півстоліття своїм псевдопатріотизмом, але не залишили після себе потомства. «Наприкінці XIX ст. виступає на громадську арену нове покоління українців, вихованих у поняттях і поглядах безкомпромісового українського націоналізму на широкій європейській основі, людей, що вже не задовольнялись своєю культурницькою діяльністю, а хотіли добути для українського народу всю повноту національних і політичних прав, ідучи поруч із

всеросійським визвольним рухом, але своїм окремим шляхом у рамках власних організацій» (Дорошенко Д. Там само.—С.546).

Водночас треба зазначити, що політичний рух тісно пов'язаний із соціальною структурою суспільства. Соціальну базу народовців з часом становили, в основному, духовенство й дрібна буржуазія. Їхнє лояльне ставлення до австрійської влади й зведення боротьби з москвофілами до питань мови й правопису спричинилися до втрати впливу серед населення. До цього додалося ще так зване «рутенство», цебто обмеження галицькими проблемами чи, як писав І.Франко, рабськими традиціями галицького «глухого кута».

Незадоволені політикою народовського керівництва ліві народовці створюють Русько-українську радикальну партію на чолі з Іваном Франком і Михайлом Павликом, програма якої передбачала мінімальні й максимальні вимоги. Мінімальна частина програми спрямовувалася проти економічного визиску, поліпшення матеріальних умов життя селянства й робітництва, а також передбачала вимогу безплатного навчання в середній і вищій школі. Серед максимальних вимог були не лише економічні, а й політичні, що стосувалися забезпечення національної автономії громад, гарантії демократичних свобод тощо. Галицькі радикали спиралися на селянство, видавали для нього газети й відповідну політичну літературу. Водночас вони захищали інтереси робітництва й інтелігенції.

Проте ідейне протиборство в радикальній партії між прихильниками соціал-демократії й лібералізму не сприяло партійній єдності. Воно проявилось вже на самому початку. Один з партійних лідерів Северин Данилович пише: «Довгий час велася широка дискусія над тим, на якій ідейній основі має бути збудована програма нової партії. Всі були за тим, що діяльність нашої партії має бути обмеженою лише на український народ, замешканий в австрійській державі, бо хоч радикали вже від самого початку були в безнастанних зносинах з поступовими революційними колами Великої України, то про яку-небудь політичну роботу між українським народом в Росії, а ще до того з Галичини не могло бути тоді мови. Втім мала то бути партія, яка мала вести явну легальну роботу на

основі австрійської конституції» (Данилович С. Франко як духовний батько радикальної партії в Галичині /Северин Данилович//Спогади про Івана Франка.— Львів: Каменяр, 2011.-- С.253).«Молоді радикали» виступили за державну самостійність України як передумову самого існування нації. На основі аналізу на марксистській методології економічного розвитку української нації в двох імперіях Ю.Бачинський у брошурі «Україна irredenta» (1895 р.) дійшов висновку про неодмінність державного відродження українців. І. Франко оцінив цю працю «як прояв національного почуття і національної свідомости, хоч прояв цей і прибраний на разі в доктринерську тогу» (Франко І. Україна irredenta/Іван Франко//Вивід прав України.—Львів: Слово, 1991.—С.70).

Як наслідок боротьби в Галичині виникла соціал-демократична партія, яка працювала також на Буковині. Вона діяла як автономна організація Австрійської соціал-демократичної партії і водночас співпрацювала із соціал-демократами на Наддніпрянщині. Мета партії передбачала створення «вільної держави українського люду, Української республіки».

Галицькі народовці не витримала політичних випроб. Політика «нової ери», що мала на меті порозуміння українців і поляків краю, призвела до зневіри. При підтримці греко-католицької Церкви виникла Християнсько-суспільна партія (1911 р.). Ще раніше, в 1899 р., була створена *Національно-демократична партія*, яка трактувала українство як «одноцільний національний організм», що має домогтися культурної, політичної та економічної самостійності. У партії об'єдналися колишні помірковані радикали, до яких належав І.Франко, та більшість народовців. Незабаром ця партія, в якій більшість становила світська інтелігенція й духовенство, вийшла на перше місце серед інших політичних сил Галичини й Буковини. Попри відмінності деяких поглядів між правими, лівими й поміркованими націонал-демократами не було конфронтації, не давалася взнаки фракційність, партія підпорядковувала свою діяльність досягненню спільної мети, що передбачала створення «незалежної Руси-України».

Така партійна діяльність українських партій послаблювала вплив москвофілів, хоч вони отримували чималу допомогу від царського уряду. «Москвофільство

тануло з кожним роком, і суспільство ставало одностайним у своїх національних змаганнях, полегшуючи собі цим свої політичні здобутки» (Дорошенко Д. Там само.—С.552). Щоправда, москвофіли мали підтримку від польських політичних сил, яким були вигідні чвари в українському національному середовищі.

Прикметно те, що боротьба за державну самостійність не обмежувалася галицькими теренами. Наприкінці ХІХ ст. вона заявила про себе на землях Наддніпряни. Харківський адвокат Микола Міхновський заявив: «Коли справедливо, що кожна нація з огляду на міжнародні відносини хоче виявитись у формі незалежної, самостійної держави; коли справедливо, що тільки держава одноплемінного державного змісту може дати своїм членам нічим необмежену змогу всестороннього духового розвитку й осягнення найліпшого матеріального гаразду; коли справедливо, що пишній розцвіт індивідуальності можливий тільки в державі, для якої плекання індивідуальності є метою – тоді стане зовсім зрозумілим, що державна самостійність є головною передумовою існування нації, а державна незалежність є національним ідеалом у сфері міжнаціональних відносин» (Міхновський М. Самостійна Україна /Микола Міхновський //Вивід прав України.—Львів: Слово, 1991.—С.78).

Гасло незалежності України висуває *Революційна українська партія*, заснована в 1899 р., хоч дуже скоро вона переходить на соціал-демократичні позиції й зводить свою мету до національної автономії. Тоді з неї виокремлюється *Народна українська партія*, що бачить українську державну самостійність як «далекий ідеал». У 1905 р. група її членів розробляє «Основний закон «Самостійної України»--Спілки народу українського». Він розпочинається словами: «Україна є спілка вільних і самоправних земель, утворених на підставі своїх природних особливостей та окремішностей і заселених українцями» (Основний закон «Самостійної України»--Спілки народу українського /Основний//Вивід прав України.—Львів: Слово, 1991.—С.60). До таких земель належать Чорноморська Україна, Слобідська Україна, Степова Україна, Лівобережна Україна або Гетьманщина, Північна Україна, Полісся або Гайова Україна, Підгірська Україна, Горова Україна, Понадморська Україна. Уже такий перелік засвідчує,

що Україна охоплює всі етнічні землі, а її територія «належить на праві власності всьому народови українському», а не окремій землі чи громаді.

Після означення меж української території й наголошення на захисті національної землі в названому законі обґрунтовуються права українців. Насамперед заперечується поділ на касти й утверджується рівноправність усіх громадян. Передбачені гарантії для особистої свободи людини, недоторканність її селитьби (господи), збереження таємниці листування, свободи слова, свободи зборів. Приватною справою оголошені шлюб і релігія. У названому документі зазначено: «Свобода віри і її публічного виявлення, як і свобода оголошувати свої думки й передсвідчення всяким способом суть забезпечені»(Там само.— С.61). Офіційною мовою визнана українська, але нема заборон для вживання всіх інших мов. Як національні визнані два кольори: блакитний і жовтий.

Як і раніше в Україні переважало аграрне населення. У містах мешкало лише 12,7 відсотка населення, що в 3,2 раза менше ніж у Франції, в 4,4 раза ніж у Німеччині, в 6 разів ніж у Англії. Однак треба мати на увазі те, що в містах переважало прибуле російське населення. У Донбасі такі москалі становили майже 70 відсотків всього робітництва, у Харкові – 62,8 відсотка, Миколаєві – 56,3 відсотка, Києві – 54,5 відсотка, в Одесі – 47,7 відсотка, а українці -- менше 10 відсотків і лише в Києві – 21 відсоток. Значна частина міського населення припадала на єврейську людність (Історія суспільних рухів...-- С.32). Звісно, таке становище обмежувало сферу діяльності українських партій, їхнє ставлення до робітничого руху. *По-перше*, пропагувати ідеологію українського націоналізму серед російських робітників було марно, адже інтереси української нації їм були чужі. *По-друге*, українські націоналістичні партії не могли впливати на російське робітництво, тому й не намагалися відірвати його від всеросійської боротьби. *По-третє*, революційна боротьба робітників проти царизму в Україні навіть була на користь українським націоналістичним партіям, бо без перемоги над царизмом не могло бути визволення українського народу і створення власної держави. *По-четверте*, російські більшовики самі намагалися спекулювати на

національно-визвольній боротьбі, тому формально до певного часу вони підтримували право націй на самовизначення.

Ставлення нашої народної партії до російських робітників висловив ідеолог українського революційного націоналізму М.Міхновський: «Тільки в тім разі, коли б московські революційні організації признали наші національні права і право мати свою державу, Україну вільну, непідвладну, право самостійно управлятися на своїй землі, коли б вони признали це не тільки на словах, але й ділом підперли наші національні вимоги, тільки б в тім разі можлива наша замога москалям, а без цієї умови наша честь не дозволяє нам мати з ними нічого спільного» (Міхновський М. Робітниче свято Першого мая /Микола Міхновський //Політологія. Кінець XIX- перша половина XX ст. Хрестоматія. – Львів: Світ, 1996.—С.138).

На противагу прихильникам марксизму українські націоналісти питання соціальні й національні аналізували в єдності, бо «поки одна нація панує над другою, поки вона не дає жити їй вільним життям; поки одна висисає з другої усі соки і сили, доти неможливо бути ніякій згоді між членами сих двох націй, чи то будуть робітники, селяни, чи хто інший»(Міхновський М. Робітнича справа в програмі Української народної партії /Там само). Як веде далі Міхновський, в таких умовах «робітник зрабованої нації» буде ставитися до кожного «члена пануючої нації» з «почуттям ненависті» -- і робітник не може бути винятком.

Насильство має неодмінно породжувати ненависть до нього, бо без подолання насильства не може запанувати на світі добро. Без почуття ненависті до гнобителів нація приречена на моральний розклад. М.Міхновський застерігає від ворожнечі і боротьби між соціальними верствами поневоленої нації, бо вони на користь нації панівній. Не варто сподіватися, що на користь поневолених буде демократія панівної нації. У такому разі зневолена нація, або «демос-раб» терпітиме гніт від «усього народу-завойовника», «демосу-пана», а не від окремих соціальних верств. Робітники панівної нації в умовах демократії втрачають почуття страждання до робітників поневоленої нації. З таких міркувань випливає мета Української народної партії: «Одна, єдина, неподільна від Карпат аж до

Кавказу самостійна, вільна, демократична Україна – республіка робочих людей – отсе національний всеукраїнський ідеал. Нехай кожна українська дитина тямить, що вона народилася на світ на те, щоб здійснити цей ідеал» (Міхновський М. Х заповідей УНП //Там само.—С.141).

Цій меті підпорядковані інші заповіді членів партії, яка проголошує гасло «Україна для українців!». У такому закликі нема ні шовінізму, ні ксенофобії, бо всі люди визнаються братами, а москалі, ляхи, мадяри, румуни та євреї стануть ними тоді, коли перестануть визискувати український народ. М.Міхновський орієнтує на активну позицію: не просто застерігає від байдужості й відступництва, а націлює на об'єднання в спільній боротьбі проти поневолювачів. Ще раніше він закликав українських робітників зорганізуватися в «одну національну армію», щоб вигнати з України «усіх зайд». Ось його висновок: «Усі сили, уся праця, усі жертви віддамо виключно на самостійну Україну. Українські робітники повинні мати на оці повне вигнання з України чужинців, бо на Україні, як ніде в світі, питання соціально-економічне є zarazом питанням національним. Через що вищі верстви українського суспільства чужі: московські або польські чи угорські, а націю складають тільки селяни та робітники» (Міхновський М.Робітнича справа в програмі Української народної партії//Там само.—С.141). Нещастя нашої нації, на думку М.Міхновського, -- це «брак націоналізму серед широкого загалу її, а націоналізм потрактований як «велетенська і непоборна сила», якому наші вороги протиставляють космополітизм, хоч насправді космополітизм випливає з націоналізму, розширюючи його на *цілий Всесвіт*. На українських землях «здебільшого під юшкою інтернаціоналізму або космополітизму українському народові накидають обрусіння або полонізацію» (Міхновський М. Націоналізм і космополітизм //Там само.—С.159). Звісно, український націоналізм бореться за права своєї нації, тому протистоїть насильницькому націоналізмові винародовлення, що приховується під інтернаціоналізмом. У дореволюційний період такий інтернаціоналізм виступав під назвою соціал-демократизму. Так само помилилися ті українські сили, які шукали

порозуміння з «представниками прогресивного російського громадянства» (Історія суспільних рухів...-- С.48).

Напередодні Першої світової війни загострення українсько-російських і українсько-польських відносин посилилося. Звісно, становище українських політичних сил на західноукраїнських і наддніпрянських землях не було однакове. Навіть у непростих політичних умовах галицькі й буковинські українці могли скористатися перевагами ліберального режиму конституційної держави. У Росії після поразки революції надані конституційні свободи були знецінені: настав період реакції.

Галицькі партії домагалися автономії українських земель у складі Австро-Угорщини. На таких позиціях стояла Національно-демократична партія. За українську політичну автономію Галичини й Буковини виступала реорганізована після розколу Українська радикальна партія, що ідеологічно спиралася на громадський соціалізм. Зате Українська соціал-демократична партія опинилася в невизначеному становищі, позаяк вона становила секцію Польської соціал-демократичної партії, що була в федеративних зв'язках із Соціал-демократичною партією Австрії. Польське панування в партії зумовило опозиційні настрої серед молодих соціал-демократів. Незабаром вони проголосили виокремлення в окрему партію, незалежну від польських соціал-демократів.

Серед галицьких москвофілів стався розкол на прихильників протилежних курсів. Новий курс зводився до відвертої підтримки Московії й протегування православ'ю.

Перед війною українські політичні партії в Галичині сформулювали спільну політичну платформу, яка передбачала визволення українського народу з-під московського панування, припинення польського панування на галицьких землях і об'єднання в політичній автономії всіх українських земель в Австро-Угорській імперії.

З вибухом війни політичні діячі з Наддніпрянщини створили у Львові «Союз визволення України», який виступив за самостійну Українську державу як конституційну монархію на демократичних засадах.

10.3. Організація українських націоналістів як революційна політично-ідеологічна формація в боротьбі за державне відродження

Поразка національно-визвольних змагань 1917-1921 років змусила до аналізу її причин, адже європейські країни, які були поневолені чужими імперіями, зуміли відновити державність (Польща, Чехо-Словаччина, Фінляндія, Литва, Латвія, Естонія). На континенті набувають значного впливу крайні тоталітарні ідеології. У Московії державну владу захопила тоталітаристська більшовицька партія. Незабаром аналогічні однопартійні системи були встановлені в фашистській Італії та нацистській Німеччині.

Повоєнна Україна була *четвертована* в прямому значенні слова: найбільше українських земель підпали під московсько-більшовицьке поневолення, значну частину їх захопила відроджена Польща, а ще два наші краї опинилися в складі Румунії та Чехо-Словаччини. Як відомо, одна з причин поразки наших національно-визвольних змагань було те, що їхні провідні діячі надали перевагу соціалістичним ідеям перед ідеєю національного визволення. Для українських політичних діячів особливе значення мала протидія «деградації і приниженню значення національної ідеї з боку соціалістичних доктринерів» (Липа Ю. Чорноморська доктрина/Юрій Липа.—Краків, 1940.—С.4).

Утвердившись при владі, московські більшовики показали свою справжню суть. Вони не хотіли визнавати права на існування навіть тих політичних партій, що дотримувалися радянських позицій.

Трагічна доля Української комуністичної партії (боротьбистів), яких звинуватили в порушенні комуністичних принципів і підтримці бандитизму, що на користь міжнародному імперіалізму. До Комінтерну партії не прийняли, змусивши боротьбистів до саморозпуску. Тепер вони могли вступати до КП(б)У лише індивідуально, але такою можливістю скористалася тільки третина колишніх членів партії, яких налічувалося приблизно 15 тисяч.

Припинила існування Українська комуністична партія, яка наголошувала на особливостях переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну в Україні порівняно з Московією. Таку відмінність партія вбачала в доконечності

доведення до завершення української національно-визвольної революції. Інакше кажучи, УКП передбачала єдність соціального й національного визволення, осуджувала національну політику московських більшовиків, вважала більшовизм чужою силою для українського народу, вимагала на тій підставі окремої партії від РКП(б). Такої позиції дотримувалися й деякі керівні діячі КП(б)У.

Наприкінці двадцятих років московські більшовики остаточно утвердилися на окупованих українських землях. З того часу розпочинається історія однопартійної більшовицької (компартійної) системи, що не піддається реформуванню. С.Бандера зазначає: «Основною засадою большевицького поступування є всебічний терор і безоглядне знищення всіх і всього, що стоїть на перешкоді намічених на даний відтинок большевицьких плянів, що не піддається советизації і не хоче чи не може служити московському загарбницькому походові» (Бандера С. Перспективи української революції /Степан Бандера.—Дрогобич, 1998.—С.356).

Щоб визначити у нових умовах стратегію національно-визвольної боротьби, треба було насамперед з'ясувати місце України в тодішній європейській політичній констеляції. Звісно, визнання підрадянської України за українську державу логічно передбачало приєднання до неї західноукраїнських земель, що відповідало ідеї соборності. Така ілюзія розвіялася після припинення так званої «нової економічної політики» й політики «українізації», коли в московсько-більшовицькому керівництві гору взяла російська імперська політика Сталіна, похоронивши примарні інтернаціональні ілюзії. Україна знову опинилася на становищі московської колонії в більшовицькій оболонці.

Ставлення Польщі до українського питання зумовлювалося тим, що її керівництво не було зацікавлене у відродженні України як сильної держави, лише як знаряддя в боротьбі проти Росії, яка буде зазіхати на Галичину. Отож, у боротьбі за визволення України сподівання на Польщу були ілюзорні. Звідси – висновок, що на перший план виходять два фронти – московський і польський, бо «на них важиться судьба нації» (Мірчук П. Нарис історії ОУН.1920-1939 /Петро Мірчук.—Мюнхен-Лондон-Нью-Йорк, 1968.- Т.1.- С.65).

У таких умовах у 1920 році виникла *Українська військова організація (УВО)* як нелегальна революційно-політична формація, що може бути схарактеризована як *орден*, у якому на спільних правилах життя, непохитної віри й усвідомлення особистого покликання об'єднувалися колишні військовики в боротьбі за досягнення поставленої мети. Свою мету УВО вбачало у втіленні ідеї соборності всіх українських земель, що означало подолання різниці між галичанами й наддніпрянцями на основі політичного виховання.

У діяльності організації виділяють *два періоди: революційно-військовий (1920-1922 рр.) і революційно-політичний (1922-1929 рр.)*. Звісно, проголошення НЕП, політика «українізації» та інші заходи радянської влади не сприяли поживавленню військової боротьби. Після створення Організації українських націоналістів УВО формально не припиняла своєї діяльності, але фактично вона вже не проявлялася.

Ідеологічно в тодішньому українському національно-визвольному русі виділилися *дві світоглядні течії*. *Перша течія* орієнтувалася на ідейно-підставові засади, сперті на традиції давньої козацької держави й Української Народної Республіки. На противагу їй *друга течія* надавала перевагу новим європейським рухам, що проявилися після Першої світової війни.

Союз організацій українських націоналістів, заснований 1927 року, ставив за мету «боротьбу за якнайскоріше відновлення Самостійної, Національної, Соборної Української Держави, яка забезпечувала б добробут усіх верств українського народу, та її охорону» (Там само.—С.72). До здійснення цієї мети приведуть: 1) ініціювання та проведення політичних акцій, пропаганда визвольної боротьби українського народу на міжнародній арені; 2) виховання усвідомлення «беззастережного першенства українських національно-державних інтересів над усіма іншими інтересами»; 3) активізація національно-орієнтованих політичних організацій і течій серед народу; 4) координація дій та об'єднання всіх течій і організацій, які борються за визволення України. «Першенство українських національно-державних інтересів» зводилося до двох вимог: *по-перше*, їх не слід підпорядковувати інтересам чужих народів, а *по-друге*, не треба виви-

щувати інтересів власних угруповань (політичних, суспільних, релігійних, військових і т.ін.) і окремих осіб. Таке трактування зважало на досвід національно-визвольних змагань 1917-1921 років, коли соціалістичні провідники підпорядковували національні інтереси інтересам соціальним. Водночас не варто ігнорувати того, що «плекання свідомості першенства українських національно-державних інтересів» доконечне для подолання комплексу національної меншовартості, який упродовж століть нав'язували українцям чужі поневолювачі.

На перше місце серед завдань Союз організацій українських націоналістів поставив вироблення ідеологічних засад національно-визвольної боротьби й визначення напрямів української національної політики. Українські націоналісти відкинули різні орієнтації, що проявилися в тодішньому українському середовищі (пропольську, проросійську, радянофільську, на II Інтернаціонал). Вони виступили, як пише П.Мірчук, з «рішучим і цілковитим запереченням угодовсько-опортуністичної політики легалістичних партій», бо така політика «була наскрізь шкідливою для української визвольної справи», позаяк «підривала в народі віру в свої власні сили та пропагувала примирення з ворогом і рабством» (Там само.—С.107). На противагу такій політиці націоналісти визначили свій національно-державний ідеал – **Українську Самостійну Соборну Державу**.

На західноукраїнських землях, які окупувала Польща, діяло кілька політичних партій, але проявлялися відмінності між Галичиною та Волинню. Галицькі партії, найвпливовішими серед яких були Українська народно-трудова партія, Українська радикальна партія, Українська соціал-демократична партія та Українська християнсько-суспільна партія, намагалися координувати свою діяльність у боротьбі проти польської окупації, для чого проводили міжпартійні з'їзди. На Волині діяли деякі партії, яким свого часу належали чільні позиції в Українській Народній Республіці(УСДРП, УПСР та ін.).

Проте незабаром у Галичині взяли гору міжпартійні суперечності. До цього спричинилося протиборство національного і пролетарського напрямів («фронтів»), яке посилювалося після того, коли 15 березня 1923 року Рада послів у Парижі визнала право Польщі на українську Галичину. «Розуміючи, що в найближчому

часі не вдасться вирішити українське питання, українські партії організовують свою політичну діяльність на далеку перспективу. Пошук нових шляхів і засобів у визвольній боротьбі охопив усі політичні партії та рухи, поглибився процес розмежування українських політичних сил» (Історія суспільних рухів... - С.124). Посилився радянське вплив, який відчувався до Великого Голодомору 1932-1933 років. Більшовицькі ідеї проповідувала нелегальна Комуністична партія Західної України (КПЗУ), яка зазнавала сталінської критики, а в 1938 році була розпущена Виконкомом Комінтерну.

На протилежних позиціях стояли угодівські партії, що заявляли про свою лояльність до окупаційної влади. У боротьбі проти українського народу польські власті підтримували москвофільство, яке підсилили російські емігранти. За міжнародну згоду виступали партії, які працювали під впливом греко-католицького духовенства. Серед них виділялися Українська християнська організація (згодом – Українська католицька організація), Українська католицька народна партія, перейменована в Українську народну об'єднану.

Найбільший авторитет серед релігійних партій на українську людність мав заініційований митрополитом Андреем Шептицьким Український католицький союз, але окупаційна влада звела статус цієї партії до політичного релігійного товариства.

На західноукраїнських землях діяли також партії, що дотримувалися демократичного соціалізму (Українська соціалістична радикальна партія і Українська соціал-демократична партія). Як понадкласова партія, що об'єднує всі верстви українського народу, заявило про себе *Українське національно-демократичне об'єднання* (УНДО), створене 1925 року. Як зазначають нинішні історики, «це був широкий національний рух, який намагався легальними методами обстоювати інтереси українства в міжвоєнній Польщі» (Там само.—С.145). Партія визнавала своїм головним завданням боротьбу за соборність і державність України і заявляла про те, що «не визнає ніяких міжнародних актів, що сталися проти волі українського народу», а також поділу української території чужими державами. УНДО виступало за проведення справедливої аграрної реформи в

інтересах трудового селянства, координувало діяльність господарських об'єднань «Центросоюзу», «Маслосоюзу», «Сільського господаря», Ревізійного союзу українських кооператорів, кредитно-допомогового товариства «Дністер» та інших). Виступаючи за спільний національний фронт українських політичних позицій, УНДО відкидало співпрацю з КПЗУ та угодовськими партіями, діяльність яких вважала «шкідливою» і «проти національною». Свою діяльність партія ґрунтувала на «принципах моралі, права і справедливості». Під кермою УНДО працювали масові громадські, культурно-просвітницькі, молодіжні, спортивні організації («Просвіта», «Рідна школа», «Союз українок», «Сокіл», «Луг» тощо).

Повідомлення з підрадянської України про насильницьку колективізацію, репресії, Великий Голодомор 1932-1933 років призводять до того, що УНДО відходить від радянофільських позицій. У ній виникає опозиція, а частина членів партії переходить на націоналістичні позиції. Угодовську позицію УНДО осуджують інші партії. Незадовго до вибуху Другої світової війни УНДО звернулося до сейму з пропозицією про надання автономії Західній Україні.

Подібно до ідеологічних і тактичних засад галицького УНДО на Волині діяло Волинське українське об'єднання (ВУО). Воно приділяло увагу культурно-освітнім питанням, церковно-релігійним проблемам, зокрема українізації діяльності православної Церкви, висувало соціально-економічні вимоги.

Усім партіям, незалежно від політичної орієнтації, протиставили свою діяльність українські націоналісти. У програмному документі I Конгресу ОУН зазначалося, що організація «ставить собі за завдання уздоровити відносини всередині нації, викликати в українському народі державно-творчі зусилля, розгорнути українську національну силу на всю її ширину і, таким чином, забезпечити Великій Українській Нації відповідне місце серед інших державних народів світу» (Мірчук П. Там само.—С.100).

Створення ОУН започаткувало нову стадію розвитку українського націоналізму, який до того часу розвивався стихійно двома шляхами: *по-перше*, створювалися різні націоналістичні формації, а *по-друге*, націоналістичний світогляд

утверджувався в чинних політичних організаціях. Український націоналізм, як слушно пише П.Мірчук, «вийшов на політичний овид як стихійне явище, органічний процес» (Там само.—С.75). Виникнення кількох націоналістичних організацій одночасно – підтвердження такої думки. Однак стихійність нічого не дала б, якби ці організації залишилися ізольованими. Самі націоналісти наголошували на несумісності українського націоналістичного руху з фашизмом, бо наш рух має національно-визвольний характер, а фашизм – це рух державного народу за владу у власній державі. Водночас вони звертали увагу на подібність польської «соціалістичної» пілсудчини з фашизмом і більшовизмом.

Аналіз генези українського націоналістичного руху не залишає сумніву, що він не був пов'язаний, прямо чи посередньо, з чужими впливами, як про це упродовж цілих десятиліть голосливо заявляли московсько-більшовицькі пропагандисти. Безумовно, ідеологи національного визволення не могли підходити до нього ізольовано, відокремлюючись від світового процесу.

Як зазначає відомий ідеолог українського націоналізму **Осип Бойдуник**, уже Українська військова організація ставила перед собою завдання підносити народ до усвідомлення таких засад: «1) найвищою людською спільнотою є нація; 2) народ-нація може жити повним життям і розвивати свої сили лише у власній самостійній державі; 3) цю державу народ має здобути й зберігати власними силами, не розраховуючи й не надіючись на жодну сторонню силу, ані на міжнародну справедливість; 4) уся національна спільнота має включитися в боротьбу з окупантом і в цій боротьбі бути стійкою, без огляду на переслідування; 5) включитися в боротьбу – це не значить вступати масово в ряди УВО, а передусім зберігати й плекати українську самобутність і, розбудовуючи українське суспільне життя в усіх галузях, не допускати окупанта до опанування будь-яких життєво важливих ділянок; 6) така постава, боротьба в повсякденному житті супроти окупанта буде найвищим виявом самовизначення народу, яке закінчиться вирішальним боєм і перемогою; 7) взірцем у цій поставці й боротьбі повинні бути передові одиниці народу, насамперед члени УВО, які мають своїм прикладом довести, що для нас не страшні переслідування й кари, тим усунути

гіпотезу влади окупанта й страху перед нею серед народних мас» (Бойдуник О. Як дійшло до створення Організації Українських Націоналістів /Осип Бойдуник//Євген Коновалець та його доба.—Мюнхен, 1974.—С.361).

Організація українських націоналістів встановила високі вимоги для своїх членів, відомі як «12 прикмет характеру українського націоналіста». Насамперед наголошується на готовності до боротьби, бо кожен націоналіст як вояк Української Революційної Армії перебуває на фронті Української Національної Революції. Він має бути безкорисливим, чесним, дисциплінованим («карним»), активним і підприємливим, відважним, рішучим, витривалим, зрівноваженим, точним, здоровим, обережним конспіратором (12 прикмет характеру українського націоналіста// Заповіді і заповіти видатних людей [укладачі Р.Коритко, О.Бояківський]. – Львів: Тріада плюс, 2014.- С.187-189). У своєму житті націоналіст зобов'язаний дотримуватися чітких правил. Адже невмируща владна воля Української Нації йому наказує: «Встань і борись! Слухай і вір, здобувай і перемагай, щоб Україна була знов могутня, як колись, і творила нове життя по власній уподобі і по власній волі» (44 правила життя українського націоналіста //Там само.—С.189).

ОУН проаналізувала причини поразки національно-визвольних змагань 1917-1921 років. Відсутність єдності національних сил – основна причина поразки національно-визвольних змагань, бо розпорошеність не дала змоги скоординувати енергію нації, призвела до її самознищення. Протидіяти цьому міг би відповідний провід, «який би національну енергію спрямував у відповідне русло, який би дав *відповідні форми* для змісту нашого життя, який би дав відповідного духа національній матерії» (Мартинець В. Замітки до майбутньої конференції українських націоналістів/Володимир Мартинець //Українська суспільно-політична думка в 20 ст. Документи і матеріали/Упоряд. Т.Гунчак і Р.Сольчаник.—Б.м.: Сучасність, 1983.—Т.ІІ.—С.244-245). В.Мартинець пише, що націоналістична організація має дати компас українському національно-державному кораблю.

Визнаючи творчий прояв української нації як її самоціль, український націоналізм вів непримиренну боротьбу з усіма чужими національними ідеями і чужими режимами на українських землях. Націоналісти знали, що всебічна національна творчість й історична місія можливі лише у своїй державі як «зверхній формі національного колективу». В «Устрою Організації Українських Націоналістів» українська нація трактована як «вихідне założення кожної чинності та мета назначення кожного прямування українського націоналізму», бо «нація є найвищий тип людської спільноти, що при найбільшій своїй психологічній зрізничкованості має свою одну внутрішню форму, витворену на ґрунті природного положення, спільного пережиття історичної долі та невинного стремління здійснитися в повності силової натуги» (Устрій Організації Українських Націоналістів/Устрій//Укр. сусп.-політ. думка...-- Т.ІІ.—С.327). Повну духовну окресленість життя нації дає її внутрішня форма, що втілює ідею нації, яка забезпечує та уможлиблює її історичне ставання, а воно своєю чергою вказує на «безглядний ідеал нації», а суть цього ідеалу в прагненні нації «стриматися в системі світової дійсності в ролі безпосередньо-чинного підмета з найширшою сферою впливу» (Там само).

Як вважають українські націоналісти, ріст нації залежить від чисельного збільшення запасу її біофізичних сил при рівночасному розширенні теренів заселення. Так з різних етнічних первнів витворюється синтеза органічної національної єдності. Особливого значення надається культурі нації, що виступає «чинником національної окремішності та її відборонності назовні». Культура називається «першим з-поміж чинників безпосереднього зазначення на оточенні духовної сили нації, з якими з більшим успіхом наступає цивілізаційне й політично-господарське його опанування» (Там само.—С.328).

Конгрес українських націоналістів обґрунтував роль суверенної держави як «найбільш пристосованої до всебічних інтересів національного життя політичної організації», через яку нація стає «повним членом світової історії» і забезпечує собі «тривалу активну участь у світовому середовищі». За ухвалами конгресу, «державна є формою такої взаємочинности всіх діючих сил нації, яка відповідає

основним її якостям і в той спосіб уможливило нормальний її розвиток у всіх можливих виявленнях» і «найповніше підтверджує змістовлення чинного характеру національної ідеї» (Там само). Такий підхід українського націоналізму протилежній марксистській концепції держави як начебто продукту і прояву непримиренності класових інтересів.

ОУН діяла в специфічних умовах, коли окупаційні держави вели жорстоку боротьбу проти борців за визволення України, допускали існування лише тих політичних сил, які мирилися з поневоленням українського народу. М.Прокоп зазначає, що «велика частина політично активного старшого й середнього покоління відштовхувалася від ОУН, вона не схвалювала і поборювала революційні методи боротьби або не була спроможна таку боротьбу вести» (Енциклопедія українознавства/Енциклопедія.—Львів, 1996. -- С.1864). Як наслідок виник конфлікт «між батьками і дітьми». До керівництва ОУН на західно-українських землях прийшли активісти із студентської молоді, що покладалася на революційні методи боротьби, не мирилася з окупаційною польською владою, яка не виконувала своїх міжнародних зобов'язань і прискорювала «розв'язання» українського питання в своїй державі, зводячи його до асиміляції поневолених народів. У таких умовах легальна політична боротьба, економічна й наукова праця не давали належного ефекту.

Треба зважати й на те, що еміграційні діячі Проводу українських націоналістів більше поклалися не на революціонізацію свідомості української людності, а на зовнішні чинники. Конспіративний характер ОУН дав змогу націоналістичним осередкам зберегтися після московсько-більшовицької окупації західно-українських земель. Як показав перебіг націоналістичного руху на українських землях у роки Другої світової війни спроби примирення з німецькими окупантами не мали успіху. Активні провідні діячі навіть мельниківської ОУН перейшли в підпілля, переконавшись у безрезультатності легальної діяльності.

У нових умовах довелося уточнити ідеологічно-програмові засади ОУН. У постановах її III Великого Надзвичайного Збору ОУН наголошено, що організація «бореться проти інтернаціоналістичних та фашистсько-націонал-соці-

алістичних програм та політичних концепцій» і «проти російського комуно-більшевизму», задекларовано боротьбу за демократичні свободи, визнано права національних меншин (Там само.—С.1866).

Треба наголосити на ідеологічній штучності аббревіатури ОУН-УПА, що вигадана в пропагандистських колах більшовицької партії. УПА спиралася на широку політичну й соціальну базу, а не лише на членів ОУН. Звісно, українські націоналісти відігравали провідну роль в армії повсталого народу.

Московсько-більшовицька воєнна реокупація України означала повернення до однопартійності на сталінських засадах. Борці за національну незалежність створювали підпільні організації, серед яких нині найвідоміший Український Національний Фронт (УНФ), що видавав часопис «Воля й Батьківщина». УНФ ставив серед своїх основних завдань таке: «Згубній комуністичній пропаганді, наглій брехні, огидним наклепам і брудним інсинуаціям колонізаторів ми протиставляємо незаперечні факти минулого й сучасного українського народу, висуваємо єдино правильні, животворні і невмирущі ідеї українського націоналізму, народного соціалізму, справедливої демократії, роз'яснюючи прогресивність їх і відповідність інтересам українського народу, виробляючи, просвітлюючи і революціонізуючи свідомість народу для грядущих битв за визволення України» (Український Національний Фронт: Дослідження, документи, матеріали/Український.—Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2000.--С.75).

Треба наголосити, що навіть у жорстоких гулагівських умовах члени ОУН не припиняли боротьби. Намагання обмежитися легальними методами боротьби у період «відлиги» засвідчили, що вони не можливі при московсько-більшовицькій політичній системі.

10.4. Партійне будівництво в умовах національно-державного відродження

Становище змінилося після того, коли з'ясувалося, що сталінська політична система приречена, бо суперечить цивілізаційному розвитку людства і не відповідає вимогам постіндустріального суспільства. Після проголошення курсу на демократизацію компартійна монополія почала втрачати свої позиції. У

«союзних республіках» виникають народні (національні) фронти, які борються за реальні права титульних націй.

Національне відродження в Україні мало свої особливості. *По-перше*, компартійне керівництво республіки на чолі із Щербицьким належало до найреакційніших у СРСР, за винятком республік Центральної Азії. Дослідники зазначають: «Причини рекордного – з 1972 по 1989 рр.—перебування В.Щербицького на посаді лідера української компартії великою мірою криються в політиці безмежного плазування перед Москвою – безоглядним виконанням її вказівок, нехтуванням економічними інтересами України, потуранням русифікації» (Історія суспільних рухів...-- С.231). У часи горбачовської «перебудови» його оточення навіть гальмувало виконання настанов московського керівництва, якщо вони суперечили заявленій сталінській ортодоксальній національній політиці. *По-друге*, Україна поряд з Білоруссю зазнала впливу найтяжчої техногенної аварії на Чорнобильській АЕС, що поставила, як тоді зазначалося, під знак питання існування самої нації. Звісно, така загроза не могла не спричинитися до протестів серед української людності, насамперед національної інтелігенції. *По-третє*, антиукраїнська політика республіканської компартійної номенклатури активізувала притлумлене незадоволення серед населення. Найбільшу активність проявила людність Галичини, в якій серед старшого покоління ще жили спомини про збройну національно-визвольну боротьбу повоєнного часу і сталінські репресії. Водночас і молоде покоління відчувало на собі вплив офіційної політики протиставлення «східняків» і «західняків». *По-четверте*, важливе значення мало повернення історичної справедливості, що підтвердила «жива хвиля» між Львовом і Києвом до 91-их роковин Акту Злуки УНР і ЗУНР, святкування 400-ліття Українського козацтва, а на західноукраїнських областях – ушанування борців за волю України. *По-п'яте*, національне відродження поєднувалося з релігійним відродженням, бо контрольована Московським Патріархатом Церква упродовж століть виступала одним з основних знарядь змосковщення православного населення. Насамперед на боротьбу за свої права виступили віряни забороненої Української Греко-Католицької Церкви, яка

за митрополита Андрея Шептицького утвердилася як національна. Свої прагнення вони продемонстрували на московському Арбаті й у трьохсоттисячному поході до львівського храму святого Юра 17 вересня 1989 році.

Генезу нинішньої партійної системи в Україні доцільно розпочинати з кінця п'ятдесятих років минулого століття, коли група юристів на чолі з Левком Лук'яненком створила *Українську робітничо-селянську спілку* (УРСС), що задекларувала ідею самостійної України при збереженні радянських суспільно-політичних основ. Шлях до цієї мети відповідав чинній Конституції СРСР, яка допускала вихід «союзної республіки» зі складу тодішньої імперії, хоч не передбачала правового механізму такого виходу, а за його спробу передбачала в кримінальному законодавстві найвищу кару. Спілка була розгромлена за доносом агента серед її членів. Намір перетворити УРСС у масову партію не був здійснений.

Своєрідним маніфестом українського націонал-комунізму став трактат «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Івана Дзюби, що написаний як звернення до республіканського компартійного керівництва. У самвидаві з'являлися твори Валентина Мороза, В'ячеслава Чорновола, Євгена Сверстюка, Василя Стуса, Ігоря Калинця та інших.

Наприкінці 1976 року створена *Українська Гельсінкська Група* (УГГ) на чолі з письменником Миколою Руденком і генералом Петром Григоренком. У ній об'єдналися дисиденти, націоналісти і релігійні діячі. «Українську Гельсінкську Групу відрізняли від попередніх організацій дві важливі риси. *По-перше*, група була відкритою громадською організацією; а *по-друге*, вона підтримувала постійний зв'язок з аналогічними групами у всьому СРСР з метою «інтернаціоналізувати» захист громадянських і національних прав» (Там само.—С.238). Водночас доцільно наголосити на третій рисі – це *опора* на Універсальну Декларацію прав людини (1948 р.) і гуманітарні норми Підсумкового акту Гельсінкської наради (1975 р.). Як і можна було очікувати, компартійне керівництво СРСР фактично ігнорувало свої міжнародні зобов'язання.

За кордоном діяли різні політичні партії та об'єднання, які прагнули координації й консолідації українського політичного життя. Звісно, ідеологічні незгоди не були на користь таким намірам. Закордонні Частини ОУН повернулися до донцовської концепції «чинного націоналізму». Бандерівці посідали очільництво в Українському визвольному фронті (УВФ). Їхні опоненти мельниківці вважали, що на українських землях існує держава, яку треба звільнити від окупанта і надати їй атрибутів суверенності. За демократичну революцію виступала Українська Революційна Демократична Партія (УРДП). Існували інші політичні партії. Попри їхню різноманітність всі вони дотримувалися ідей звільнення від більшовицького поневолення і відновлення державної незалежності України.

Політичне життя в самій Україні після Чорнобильської АЕС розвивалося під впливом двох чинників: *по-перше*, погіршувалося соціально-економічне становище українського населення, а *по-друге*, наростав протест проти суспільного і політичного ладу. У Галичині згадували незаконне загарбання західноукраїнських земель за «Пактом Молотова-Ріббентропа». При його оцінці треба було виходити з того, що Польща не дала галицьким українцям відродити свою державу, проголошену як Західно-Українська Народна Республіка (ЗУНР).

На той час виникають так звані *неформальні організації*, але найбільшого впливу серед них набуває *Українська Гельсінкська Спілка* (УГС). Вона виникла на базі Української Гельсінкської Групи і заявила про себе як про партію. Її програмні домагання оформлені як «Декларація принципів УГС».

З вересня 1989 року роль провідної політичної сили утверджується за масовою громадсько-політичною силою **Народним Рухом України за перебудову**(НРУ). Рух виник на зразок народних фронтів у «союзних республіках» Балтії, а додаток «за перебудову» служив своєрідним фіговим листком в умовах компартійного режиму. Незабаром від нього відмовилися, а сам НРУ висунув як першочергове завдання боротьбу за незалежність України.

Напередодні розпаду СРСР в Україні розпочалося *надмірне партієтворення*. Проте пропозиція про перетворення в політичну партію самого НРУ не знайшла підтримки серед його активних діячів, хоч фактично вже на перших напівдемо-

кратичних виборах до Верховної Ради України НРУ виступав як альтернативна щодо КПРС політична сила. У республіканському парламенті рухівські депутати створили Народну Раду як реальну парламентську опозицію. У обласних радах трьох галицьких областей (Івано-Франківській, Львівській і Тернопільській) комуністи опинилися в меншості, цебто вперше після більшовицької реокупації опустилися на рівень опозиційної політичної сили.

Фактично нинішню історію багатопартійності треба розпочинати з 1988 року, коли Українська Гельсінкська Спілка (УГС) заявила про себе як про політичну партію на противагу КПУ, провінційній організації КПРС. Згодом Декларація про державний суверенітет України заклала основи для багатопартійності й скасування конституційного положення про КПРС як керівну силу в республіці.

За своїм політичним складом Народний Рух України не міг бути монолітною силою. У ньому виділяють *три політичні течії: загальнодемократичну, національно-патріотичну і націонал-комуністичну* (Бадзьо Ю. Не будьмо вбивцями дарма (думки проти течії) /Юрій Бадзьо//Літературна Україна.—1994, 7 квітня). Проте така диференціація не може бути прийнята. Уже на установчому з'їзді НРУ чітко проявилася різниця між **націонал-демократичними, націонал-радикальними і націонал-комуністичними** орієнтаціями. Проросійські реформістські сили були не чим іншим як «троянським конем», їхній вплив зводився до нуля і незабаром вони відійшли від Руху, ставши на антиукраїнські позиції. Проте компартійному керівництву не вдалося створити антиукраїнської структури на кшталт *інтерфронтів* у республіках Балтії. В Україні такі спроби зазнали невдачі.

Процес партієтворення в Україні перейшов *певні періоди: 1) зародження* альтернативних партій до КПРС; 2) *становлення* реальної багатопартійності; 3) *виродження* політичних партій у бізнес-клуби. Перший період триває від 1988 року до кінця 1991 року, коли Всеукраїнський референдум підтвердив Акт проголошення незалежності України 24 серпня 1991 року. Виділяти окремо період 1988-1989 років нема жодної потреби, позаяк упродовж цього часу доцільно говорити не про творення політичних партій, а про активне форму-

вання громадських організацій, діяльність яких спрямовувалася на розв'язання певного кола проблем. А.Колодій зазначає: «Оскільки одна з найважливіших цілей національно-демократичного руху – правове утвердження незалежності України – була досягнута, почалося уточнення партійних програм, диференціація сил у рамках існуючих партій і об'єднань, розгорнулася ідейна та організаційна боротьба навколо питання про місце кожної з них у політичній системі та про їх ставлення до владних структур» (Політологія/А. Колодій та інші.—С.229-230).

Серед проблем, що тепер стояли перед партіями, на першому місці була стратегія національного державотворення. *По-перше*, доцільно зважати на те, що після проголошення незалежності при владі в Україні залишилася компартійна номенклатура, ставлення до якої національної політичної еліти не могло бути однозначним. *По-друге*, посилилася боротьба щодо стратегії державотворення. Співпраця з іншими конструктивними силами оцінювалася по-різному. У партіях не було однозначного ставлення до колишніх членів КПУ. *По-третьє*, негативно впливали особисті взаємини між партійними лідерами, що не рідко призводили до розколів. *По-четверте*, давалися взнаки колишні міжпартійні взаємини в націоналістичному середовищі. *По-п'яте*, намагання копіювати партійні структури передових західних держав не давало бажаних наслідків. Засновані на таких принципах партії розколювалися або сходили з політичної арени. *По-шосте*, низький рівень політичної культури вітчизняних виборців спричинився до переродження партійної структури, бо на виборах перемагали насамперед партії, які мали підтримку олігархів, що утвердилися за часів президентства Л.Кучми. *По-сьоме*, у керівництво впливових партій проникали агенти колишньої спецслужби, які проводили розкладницьку роботу в партійному середовищі.

Трагічним для національного державотворення була роз'єднаність національно-демократичної еліти, яка поділилася між різними політичними силами, що підтримувало вплив Народного Руху України. Як масова політична організація розвиток НРУ мав іти в *двох напрямках*: з одного боку, він утверджуватися як впливова *націонал-демократична партія* з чіткою програмою національного державотворення, а з іншого, перетворитися в *ядро*, навколо якого об'єднуватимуться націо-

нально-патріотичні сили. Проте керівництво Руху вибрало шлях, позбавлений перспективи: організація увійшла на правах пересічного члена в ширше політичне об'єднання, сформоване до виборів майбутнього президента.

Чималої шкоди не тільки партійному будівництву, а й національному державотворенню завдало відновлення політичної діяльності Комуністичної партії України, яка після деякого періоду мімікрії повністю перейшла на московсько-більшовицькі позиції й відверто протидіяла державотворчим процесам. Олігархічні сили, які злютували колишню партійну еліту з кримінальними елементами промислових регіонів, створили для цього відповідний ґрунт. Зубожіння широких мас, які звикли до державного патерналізму, неспроможність адаптуватися до ринкових умов, несприйняття української державності, національно-державних традицій, державного статусу української мови штовхало до підтримки комуністів. На цьому тлі зазнала невдачі Соціалістична партія України. Зійшла з політичної арени галаслива Прогресивно-соціалістична партія України. Такі зміни засвідчують, що ліві ідеї не мають особливої підтримки серед українського громадянства.

Феноменом українського партієтворення можна вважати його надмірну регіоналізацію. У Західному регіоні була створена Соціал-національна партія України, яка незабаром припинила своє існування. Проте Партія регіонального відродження України, сформована кримінальними олігархами на теренах Донбасу, була перетворена в Партію регіонів, що поширила свою діяльність на територію цілої держави.

Нині постає питання про класифікацію політичних партій у нашій державі. Насамперед йдеться про особливості творення партій. А.Колодій розрізняє такі шляхи творення й відповідно типи партій: *програмно-політичні, персоналістські, патронажно-клієнтельні* (Там само.—С.233).

Програмно-політичні партії виникають навколо політичних програм, розроблених ідеологій. Саме так виникли перші політичні партії в Україні (Українська Гельсінкська Спілка, Українська республіканська партія, Народний Рух України, Демократична партія України та ін.). Нині деякі з них зникли, інші

втратили колишні позиції. Після чималих втрат Народний Рух України бореться за повернення свого впливу на нашу людність.

Персоналістські партії створюються навколо лідера, який визначається харизмою чи наполегливою претензійністю. У нашій державі такі партії навіть у назві мають ім'я свого лідера, що засвідчує ненормальність процесів партійного будівництва.

Патронажно-клієнтельні партії – це насамперед бізнес-клуби, згуртовані навколо особи чи групи осіб, що можуть розпоряджатися державними коштами. Такі партії мають достатньо можливостей для підкупу виборців, щоб утвердитися при владі й мати змогу перерозподіляти державну чи іншу власність. Перевага партій цього типу в нашому законодавчому органі гальмує процеси національного державотворення, посилює соціальну диференціацію, провокує протистояння.

Як вже зазначалося, в Україні лише Народний Рух України та ще деякі партії належать до партій програмно-політичного типу. Водночас слід наголосити, що між двома іншими типами партій межа доволі розмита, позаяк після здобуття впливових державних важелів персоналістські партії перетворюються в патронажно-клієнтельні, бо отримують можливості розпоряджатися власністю і пов'язані з «тіньовою» економічною діяльністю.

У дослідницькій літературі використовуються й інші критерії класифікації партій. Серед них називаються такі: 1) ставлення до ідеї незалежної України, її державного ладу; 2) оцінка соціально-економічної ситуації та відповідні конструктивні пропозиції; 3) ставлення до міжнародної політики, участі в міжнародних організаціях; 4) передвиборча програма і належність до громадсько-політичних об'єднань і блоків; 5) форми і методи партійної діяльності (Історія суспільних рухів...-- С.250). Інакше розподілені пріоритети в трактуванні А.Колодій: 1) демократичність чи недемократичність уявлень про державний лад і форми політичної боротьби; 2) ступінь прихильності до приватної власності, ринку, свободи особистості, традиційної моралі й культури,

ідеологічні основи; 3) ставлення до соціалізму і комунізму; 4) ставлення до незалежності України (Політологія /А. Колодій та інші.—С.234-235).

На підставі таких критеріїв одні дослідники розрізняють *ліві, центристські і праворадикальні* сили; інші – диференціюють політичні партії на *ліві, центристські, праві й крайні* партії. Звісно, такий поділ доволі умовний. Та варто погодитися з висновком А.Колодій, що в міру наближення політичної партії до лівого краю, вона менше цінує державну незалежність України (Там само.—С.235). Щоправда, Партія регіонів як партія окупаційної компрадорсько-сімейної бандоолігархії дає підстави стверджувати, що з такими проросійськими правими силами зникаються ліві сили як переважно антиукраїнські.

Найбільшою проблемою України є олігархізація всього суспільного життя, особливо політика, що стимулює *партійну клонізацію*, виникнення партійоксателітів для прикриття псевдополітичних бізнес-клубів. Попри те, що в Україні існує більше трьох сотень партій, їхнє «перевиробництво» триває на користь кланово-олігархічних груп. Звісно, за таких умов не варто дошукуватися ідеологічних відмінностей між ними.

Панівні олігархічні сили спираються на **«партію влади»**, яку очолює впливовий державний чиновник, що забезпечує відповідну *«партизацію»* державних органів. Це – тимчасові партії, що зникають з політичного обрію, коли їхній лідер втрачає політичні важелі. Як наслідок політична невизначеність, зумовлена «броунівським рухом» доморощених політиканів.

Доки в Україні існуватиме кланово-олігархічна система, про нормальну партійну систему за зразком передових західних держав не може бути мови. Не на користь її створення виборча система на мажоритарних засадах, що дає змогу «перемагати» олігархам або їхнім висуванцям.

Вихід з нинішнього становища полягає в піднесенні політичної культури українського громадянства, перенесення партійної роботи «в низи». Нині така робота проявляється насамперед у таємних міжпартійних домовленостях між олігархічними кланами. Позитивний приклад наші політичні сили мають: їх набув Народний Рух України, який у боротьбі за незалежність зумів об'єднати

навколо себе всі національно-патріотичні сили на засадах національної ідеології, інтересів української нації.

В и с н о в к и

1. Прообразом політичних партій в Україні можна вважати групи козацьких старшин, які дотримувалися різних політичних орієнтацій. Проте їхнє взаємопоборювання об'єктивно не відповідало національним інтересам, що вимагали єдності в боротьбі проти ворожих держав.

2. Після втрати державності в формах Гетьманщини й Запорізької Січі український рух проявився насамперед на Лівобережжі, де освічена верства вихідців з козацької старшини зберігала пам'ять про власне державне життя. З часом осердя українського життя знову стає Київ, у якому виникає таємна організація «Кирило-Методіївське братство». Водночас активізується еліта на західноукраїнських землях.

3. Наприкінці XIX ст. виникають політичні партії у нинішньому розумінні. На противагу аполітичному «українофільству» і лякливому малоросійству створюється таємна організація *свідомих українців* під назвою «Братство Тарасівців». У Галичині І. Франко й М. Павлик засновують радикальну партію. На політичний кін виходить програмне завдання: **відродити Україну як незалежну державу.**

4. Поразка національно-визвольних змагань 1917-1921 років змусила українську політичну еліту проаналізувати її причини. Найголовнішу з них побачили в наданні переваги соціальним питанням перед утвердженням національної держави, що спроможна забезпечити справедливий соціально-економічний розвиток. На таких засадах діяла ОУН як формація, заснована на засадах національно-визвольної ідеології.

5. З початком курсу на демократизацію в СРСР компартійна політична монополія катастрофічно втрачала свої позиції. Масова громадсько-політична організація *Народний Рух України* об'єднала найактивнішу патріотичну частину українців, що дало змогу проголосити незалежність України.

6. Нині найбільшою проблемою партійного будівництва залишається олігархізація суспільного життя й «перевиробництво» політичних партій, що значною мірою діють як бізнес-клуби в інтересах олігархічних кланів.

7. Для докорінних змін у політичній системі України доконечно згуртувати національно-патріотичні сили на засадах національної ідеології, охопити пропагандивною роботою всі групи української людності, починаючи з первісних осередків суспільного життя.

Лекція 11. Утвердження національної Церкви

Минуло чверть століття, але навіть після проголошення незалежності громадяни нашої держави, насамперед представники титульної нації, не спромоглися відродити національної Церкви. На українських землях існує три конфесії, що називаються православними, але підпорядковані різним патріархам попри те, що, за православними настановами, в незалежній державі має існувати автокефальна Церква. Проте найбільша православна конфесія (Українська Православна Церква Київського Патріархату) не визнана як канонічна світовим православ'ям. Друга православна конфесія за числом вірян (Українська Православна Церква Московського Патріархату) підпорядкована патріархату, що перебуває в колишній метрополії. Формально їй надано статус «самоврядної Церкви з широкою автономією», хоч такого рівня самостійності в православному світі нема. Як неканонічна діє ще одна конфесія – Українська Автокефальна Православна Церква.

З невідомих причин очільник Української Греко-Католицької Церкви, церкви-страдниці, не піднесений до сану *Патріарха*, який мають у кільканадцять разів менші Церкви східного обряду, що підпорядковані Святому Престолу.

Інакше кажучи, незалежна Україна, в якій налічується кілька десятків мільйонів християн, конфесійно залежна від сусідніх агресивних клерикалів чи від упереджених церковних ієрархів за кордоном. Щоб з'ясувати таке становище, треба проникнути в нашу церковну історію і міжцерковні відносини.

11.1. Національна Церква як духовне утвердження етнічної спільноти

Християнізація наших предків збіглася в часі з протистоянням між Святим Престолом і Патріаршою канцелярією в столиці Візантійської імперії. При аналізі церковно-релігійної конфронтації треба зважати на особливості Візантії. Російський філософ Владимир Соловйов зазначав: «Увесь устрій Візантії являвся як непримириме роздвоєння: з одного боку ми бачимо тут церкву носієм Божественної стихії та істини Христової, а з іншого,-- напів'язичницьке суспільство та засновану на римському праві державу» (Соловьев В.С. Соб

раніє сочиненій Володимира Сергеевича Солов'єва /Владимир Солов'єв.—2-е изд.-- Петроград, б.г.—Т.IV.—С.45).

Вітчизняний дослідник Віталій Шевченко доходить висновку, що «Візантії, яка пишалася славою колиски західноєвропейської цивілізації, справді загрожував моральний занепад, однак вона не цуралася ідеї всесвітньої монархії» (Шевченко В.В. Православно-католицька полеміка та проблеми унії в житті Русі-України доберестейського періоду.—К.: Преса України, 2002.—С.14). Її монархи претендували на верховні права в християнському світі.

Давня Україна «опинилася між Сціллою і Харибдою», «між «ритуально-містичним» Царгородом та «динамічно-раціональним» Римом», коли «формування папоцезаристської (римо-католицької) та цезаропапістської (греко-візантійської) духовних моделей в межах християнського ареалу призвело до церковно-релігійного протистояння» (Там само.—С.15). Полеміка між прихильниками цих двох моделей неодмінно спонукала до висновку про доконечність їх об'єднання. Як наслідок народилася Ферраро-Флорентійська унія (1439 р), вирішальну роль у якій відіграв київський митрополит Ісидор, підтримавши пану Євгена IV. На її підвалинах ґрунтувалася Берестейська унія (1596 р.), що визначила долю української нації на наступні століття. В.Шевченко зазначає: «...Коли мовиться про історичний аспект унії, то кожний охочий може познайомитися з її чотирьохсотлітнім національним досвідом, досвідом, який Українська Греко-Католицька Церква засвідчила подвигами відваги й мучеництва і який в багатьох відношеннях є цінним, повчальним та застережливим» (Там само.—С.22).

Нинішнє повернення України до західної (європейської) цивілізації вимагає зваження того, що «дохристиянська Русь була об'єктом доволі значних культурних впливів як з православного Сходу, так і католицького Заходу» (Там само.—С.27). З таким трактування можна погодитися, хоч термінологія вимагає уточнення, адже говорити у час до церковного розколу 1054 року про «православний Схід» і «католицький Захід» не доречно.

Початок християнства на наших землях дослідники пов'язують з подорожжю святого апостола Андрія Покровного. Відвідавши гори над Дніпром, на яких вже 2000 років до Різдва Христового існували поселення, апостол промовив відомі слова про майбутню велич міста, що згодом стане нашою золотоверхою столицею. Ще наприкінці I століття на південноукраїнських землях проповідував християнство Папа Римський святий Климент, якого Патріарх Йосиф Сліпий назвав «великим свідком церковної єдності в Україні». У VII столітті на наших землях відбували заслання Папа Римський Мартин I та святий Максим Ісповідник.

Цікаво, що вже солунські брати святи Кирило й Methodій знайшли в Криму Святе Письмо, «руськими письменами писане» (Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т./Наталія Полонська-Василенко. --Т.1.-- К.: Либідь, 1993.--С.109). Проповідь Кирила й Methodія на наших землях припадає на час правління Оскольда (Аскольда), якого вважають першим нашим християнським володарем під іменем Миколая.

Свідченням того, що нова віра йшла на наші землі не лише зі Сходу, а й Заходу, є існування двох кафедр на протилежних землях Київської великокняжої імперії, що виникли майже одночасно в Тьмутаракані на сході й Перемишлі на заході.

Закордонні мандрівники свідчать, що після смерті князя Володимира Великого в Києві було 400 християнських храмів. Водночас треба наголосити, що, прийнявши Христову віру від Візантії, наш володар підтримував зв'язки зі Святим Престолом, а також з покатоличеними монархами Чехії, Угорщини, Польщі, Франції, Німеччини та інших країн. Щоправда, Константинопольський Патріарх Фотій ще в середині IX століття заявляв однозначно: «Навернена Русь є наші друзі та піддані» (Шевченко В. Там само.—С.32).

Візантія намагалася посилити вплив на Русь ще й тому, що втрачала його серед інших слов'янських народів. Проте серед давньоукраїнської еліти починає утверджуватися ідея рівноправності Київської великокняжої імперії з Візантійською імперією, рівності християнізованих русичів з греками й римлянами. Ідея

Київської великокняжої імперії як тогочасної світової держави пронизує «Слово про закон і благодать» Іларіона Київського.

На тлі антивізантійських настроїв собор руських єпископів 1147 року вибрав Київським митрополитом русича Кліма Смолятича, за пастирства якого на Богослужіннях знову почали згадувати римських понтифіків. Однак такі тенденції припинив напад на Київ військ північного князя Андрія Суздальського (Боголюбського), який протиставив нашій золотоверхій столиці Володимир на Клязьмі, в чому мав підтримку Візантії. Ще один прояв причини національної трагедії українців, бо Східна Церква, як писав П.Чаадаєв, «всіляко намагалася себе зневажити: згинати коліна перед всіма володарями, якими б вони не були: вірними чи невірними, православними чи схизматиками, монголами чи сельджуками; коли утиски ставали нестерпними чи коло неї звалювалося чужоземне ярмо, рідко вмiла вона вдатися до іншого способу, ніж заливати сльозами церковну паперть, або ж, повалена у прах, кликати небесну допомогу в тихій молитві» (Там само.—С.78).

Серед дослідників нема одностайності щодо генези первісної ієрархічної структури нашої Церкви від часів Володимира Великого. Йдеться про *чотири версії: візантійську, римську, болгарсько-охридську, місцеву* (Левицький Ю. Там само.—С.16--18). Остання версія має важливі аргументи на свою користь, бо ще за десятки літ до хрещення киян, як зазначалося, діяли архієпископства в двох містах (Тьмутаракані й Перемишлі). Щоправда, в 1037 році великий князь Ярослав Мудрий попросив Константинопольського Патріарха прислати митрополита, але вже в 1051 році без дозволу патріарха єпископи вибрали митрополита з русичів, яким став Іларіон, автор знаменитого «Слова про закон і благодать». Самостійність нашої Церкви засвідчило також будівництво собору святої Софії в Києві. Варто наголосити, що київський митрополит не брав участі в роботі синоду усіх митрополитів, що протистояли Риму, що само по собі говорить чимало на користь самостійності нашої Церкви. Зрештою, як пише Ю.Левицький, розкол Вселенської Церкви був спричинений «через справи

неістотні, поверхові, обрядово-культурні», а також з вини тодішніх церковних ієрархів» (Там само.—С.25-26).

Після усунення від керівництва митрополією Іларіона, київські митрополити затверджувалися не лише візантійським патріархом, а тамтешнім імператором, тому «вони до певної міри були агентами Візантійської імперії і старалися проводити в Києві візантійську політику»(Там само.—С.27). Відтак візантійство, що стало символом лукавства, проявився в тому, що тамтешній імператор у ставленні до різних частин колишньої нашої імперії діяв за відомим римським принципом «поділяй і володарюй». Звісно, заморський володар був зацікавлений у ще більшому знесенні Києва.

Як відомо, з розпадом Київської великокняжої імперії володарі нашої Русі та її колоніальних володінь у Заліссі, цебто майбутньої Московії, пішли різними шляхами цивілізаційної орієнтації, що проявилось в церковних справах. Очільник Галицько-Волинського князівства (королівства), як нашої першої національної держави, Данило Галицький підтримував зв'язки зі Святим Престолом і був коронований за дорученням Папи Римського. На противагу нашому королю північний князь Александр, прозваний Невським, протиставив союзу з Папою Римським спілку з монголами, отримав від хана ярлик на «Київ і на всю руську землю».

Після поневолення наших земель Польщею проти злуки нашої Церкви з Римською Вселенською «були спочатку митрополити-греки, а потім як Москва, так і Польща», бо кожна з цих держав хотіла загарбати Україну (Там само.— С.31). Саме їхні володарі не підтримали Ферраро-Флорентійської унії. Окрім того, у Польщі посилюється вплив протестантства. Українська Церква, а водночас й український народ опинилися в непростому становищі, перед загрозою денационалізації: або через ополячення, або через змосковщення.

У таких умовах виникають церковні братства як релігійно-національні товариства. «Допомагаючи зберігати свою віру, обряд і давні звичаї, братства ставали активними оборонцями української самобутності» (Енциклопедія українознавства. Словникова частина/ Енциклопедія.—Львів, 1993.--Т.1-- С.173).

Найдавнішим серед них вважається Львівське братство при церкві Успіння Богородиці, що відоме з 1439 року. Надзвичайну роль зіграло Київське братство при Богоявленському монастирі, засноване приблизно в 1615 році. При його участі почала діяти Києво-Могилянська академія (з 1632 р.). Окрім шкіл, братства мали друкарні й бібліотеки, організовували шпиталі. Вони об'єднували не лише ремісників і цехових майстрів, а й купців, а також місцеву православну шляхту й деяких українських магнатів. Такий феномен національного життя згодом характеризували як «державу в державі».

На засадах Ферраро-Флорентійської унії народилася ідея спасіння нашої національної Церкви, що проявилася в Берестейській унії 1596 року. «Метою цих заходів було не тільки оздоровлення Церкви, але й зупинення латинізації та полонізації українського народу, з одного боку, та віддалення від московського патріархату,-- з іншого» (Левицький Ю. Там само.—С.35). 1654 року Папа Римський заборонив перехід уніятів на латинство. Намагання примирити «Русь з Руссю», цебто уніятів з православними, логічно вело до створення Українського Патріархату під протекторатом Святого Престолу, але цьому протидіяли козаки. Треба зазначити, що таку ідею підтримували визначні церковні діячі Мелетій Смотрицький, Йосиф Вельямин Рутський, Петро Могила й український шляхтич Адам Кисіль. Патріарх Йосиф Сліпий зазначав: «Не диво, що такі світлі постаті в нашій історії, як Митрополит Петро Могила та Митрополит Йосиф Вельямин Рутський, в найбільш трагічних часах нашого церковного занепаду і роз'єднання, робили всі можливі заходи, щоб привернути єдність Церкви і рятувати її перед загибеллю, об'єднавши всіх на твердій основі Патріархату Київського і всієї Руси» (Заповіт Блаженнішого Патріярха Йосифа/Йосиф Сліпий//Гринів О.Йосиф Сліпий як історик, філософ і педагог.—Львів: Тріада плюс, 2012.-- С.248). Водночас наш кардинал зазначав, що київські митрополити навіть без патріаршого титулу користувалися «патріаршими правами по взору інших Східних Церков» (Там само).

З часом уніятська Церква підтвердила правильність вибору ініціаторів Берестейської унії. Запобігаючи переходу української людності на католицизм, ідея

церковної унії протистояла змосковщенню православних вірян. Для москалів самі слова «уніят», як і «католик» були синонімом слова «зрадник», бо католиків тамтешні клерикали вважали ворогами ще більшими від мусульман.

Підлим підкупом Константинопольського Патріарха Москва домоглася підпорядкування Української Православної Церкви своєму патріархатові. «У житті Церкви запроваджено російську мову та звичаї російської Церкви, до того часу не знані в Україні. Українські церковні книги вилучено з ужитку, багато з них спалено» (Левицький Ю. Там само.—С.41-42). На жаль, українське православ'я не позбулося московських звичаїв навіть після проголошення незалежності України. До цього часу в головному храмі Української Православної Церкви Київського Патріархату вшановують як ікону портрет північного деспота Андрія Суздальського (Боголюбського), орди якого знищили Київ ще за 70 років до монгольської навали.

Вплив московських клерикалів на майбутнє українського народу почав проявлятися відразу після Переяславської угоди 1654 року. Промосковські агенти протидіяли визволенню України з московської залежності після славетної перемоги наших військ під команду гетьмана Івана Виговського під Конотопом 1659 року. Перебуваючи в повній залежності від безбожницького царя Петра I, тамтешнє духовенство оголосило анафему великому борцеві за волю України гетьманові Івану Мазепі. Царські варвари розпинали на хрестах і кидати в річку мешканців гетьманської столиці Батурина. Згодом кошового отамана Петра Калнишевського після добровільної капітуляції запорізьких козаків тримали чверть століття в «кам'яному мішку» на Соловках. Російська цариця-блудниця нав'язала вільній українській людині кріпацьке ярмо, що мало чим відрізнялося від рабства, хоч вже тоді цивілізований світ переходив до приватного підприємництва, яке ґрунтується на правовій рівності найманих робітників і власників.

Як відомо, наша уніятська Церква пройшла не легкий шлях. Діючи за принципом «поділяй і володарюй», прихильники Москви були проти міжцерковної злагоди в Україні. Проте гетьман Іван Мазепа проявляв толерантність щодо цієї Церкви, а

творець першої Конституції Пилип Орлик навіть став католиком східного обряду. Уніяти постраждали від гайдаків, російських військ і польської адміністрації. На землях, поневолених Росією, уніятська Церква була знищена, а віряни силоміць переведені на російське православ'я, хоч треба зазначити, що царський уряд латинського обряду не переслідував.

Після першого поділу Польщі українські греко-католики збереглися лише на землях, що потрапили під владу Габсбургів. Однак серед галицького духовенства проявляється протистояння. Якщо вище духовенство турбується про очищення від латинських впливів, то серед його нижчої ланки заявляє про себе москвофільський рух, прихильників якого називають *кацапами*. Новий етап церковного життя започаткували проповіді українською мовою, першу з яких виголосив очільник «Руської Трійці» Маркіян Шашкевич. Найвизначніша роль у житті Української Греко-Католицької Церкви належить митрополитові Андрею Шептицькому, якому в 1908 році Папа Римський надав патріарші повноваження без відповідного титулу.

Українське греко-католицьке духовенство доклало чимало зусиль для національного відродження нашого народу в Галичині. Йдеться насамперед про культурницьку діяльність Товариства «Просвіта». Водночас діяли різні кооперативні, молодіжні, парамілітарні, страхові та інші структури. Ю.Левицький пише: «Усе своє життя митрополит Андрей старався зміцнити українство в Галичині не тільки духовно, але й культурно та економічно. Зі своїх власних і церковних доходів він матеріально допомагав Науковому Товариству ім.Т.Шевченка, «Просвіті», «Рідній школі», Товариству «Сільський Господар», пластунам та іншим українським організаціям, дячам культури і мистецтва. Треба відзначити участь митрополита в заснуванні Національного музею у Львові, Земельного гіпотетичного банку, Народної лікарни тощо» (Там само.— С.47). Деякі з названих структур відновили свою діяльність наприкінці минулого століття. Своє життя Великий Митрополит присвятив будівництву «рідної всенародної Хати-Батьківщини», трактуючи її як природне право українського народу. Владика зазначав: «Ясно як на долоні, що Рідна Хата не повстане,

що не буде українського моноліту, коли українці-самостійники не зможуть мимо всіх різниць, які їх ділять, завести поміж собою якнайбільше єдності» (Митрополит Андрей Шептицький. Вибране: 365 днів з Великим Митрополитом. Роздуми на щодень /Андрей Шептицький.—Вид. друге.-- Жовква: Місіонер, 2014.-- С.42-43).

Після закінчення Другої світової війни більшовицька Москва заборонила діяльність Української Греко-Католицької Церкви, бо не могла змиритися з існуванням національної Церкви на противагу Російській Православній Церкві, прислужниці безбожницького режиму. Офіційно УГКЦ не існувала, але насправді вона діяла. Повернення її очільника Йосифа Сліпого до Риму означало, що за кордоном України створена церковна структура, а на українських землях діє попри переслідування «катакомбна» Церква. Вона заявила про своє право на існування в 1989 році в столиці імперії Москві, а відтак величним походом вірян до своєї найголовнішої святині в місті Львові.

Як видно, церковне відродження синхронізувалося з національно-державним відродженням. Отож, мав підстави Євген Сверстюк заявити: **«І ніхто не скаже, що Українська Греко-Католицька Церква веде до полонізації, національного зречення. Патріотизм українських греко-католиків – це аксіома»**(Сверстюк Є. Плюралізм і віра /Євген Сверстюк//Українське відродження і національна Церква.—К.: Меморіал, 1990.—С.5). Витримавши випробування тоталітарного режиму й пізніші підступи Московського Патріархату та його спільників, Українська Греко-Католицька Церква зуміла уникнути розколів і зберегла єдність.

Зовсім інше становище серед православних християн, які поділені між трьома різними конфесіями й дотримуються різних політичних і церковних орієнтацій попри офіційні заяви про прагнення до єдності.

11.2. Московський клерикальний імперіалізм проти українського національно-державного відродження

Уже після розпаду Київської великокняжої імперії володарі її північної колонії заявили про свої претензії на особливу роль у світовому православ'ї. Проте на

домагання Андрія Суздальського (Боголюбського) про автокефальний статус церковної структури у його володіннях Константинопольський патріархат зреагував негативно. Можна допустити, що на тій підставі його орди сплюндрували нашу золотоверху столицю як осідок київського митрополита в 1169 році, адже найбільше вони знищували храми.

Згодом на користь Москви зіграла татаро-монгольська навала, від якої Київ зазнав найтяжчих втрат—і не лише матеріальних. Якщо митрополит Кирило II лише епізодично перебував у північних містах Залісся, то вже митрополит Максим у 1300 році перебрався до Володимира-на-Клязьмі, а митрополит Петро переніс митрополичу резиденцію до Москви (1326 р.) і заповів своїм наступникам, щоб вони лише там осідали на престолі. З наміром утвердити Москву як духовний центр до неї перенесли в 1395 році чудотворну ікону Вишгородської Божої Матері, названої «*Владимирской*», яку загарбали в Україні орди Андрія Суздальського (Боголюбського).

У 1448 році північні клерикали проголосили автокефалію Московської Церкви, хоч тамтешній митрополит Йона ще використовував титул митрополита Київського. Проте його наступник Феодосій уже титулувався як «митрополит усієї Русі» без додатку «Київський». Хоч за свою антиканонічну діяльність він був позбавлений сану і відлучений від Церкви, детронізований владика цинічно зневажив волю Константинопольського Патріарха і надалі залишався митрополитом. Мине 141 рік – і підкуплений Вселенський Патріарх визнає автокефалію Московської Церкви. Так з 1589 року розпочинається історія Московського Патріархату.

Треба зазначити, що тоді вже припинила своє існування Візантійська імперія і Константинополь («Другий Рим») став Стамбулом, столицею мусульманської Османської імперії. Отож, Константинопольський Патріарх потрапив у залежність від турецького султана. Тепер колишня північна колонія Київської великокняжої імперії заявила про свою історичну місію і псковський монах Філофей сформулював претензійну тезу «Москва—Третій Рим», а четвертого Риму начебто вже не буде.

Скориставшись Переяславською угодою 1654 року, Москва докладала зусиль для того, щоб підкорити Українську Православну Церкву. Константинопольський Патріарх, залежний від турецького уряду й підкуплений московськими клерикалами, дав згоду на приєднання Київської митрополії до Московської Православної Церкви. Згодом наша Церква стала однією з рядових епархій в імперії. Треба наголосити, що таке підпорядкування суперечило правилам світового православ'я, зокрема восьмому правилу III Вселенського Собору (430 року), за яким «ніхто з боголюбивих єпископів не має права розширювати свою владу на іншу епархію, яка раніше і спочатку не була під його рукою або його попередників; але якщо хто насильно якусь епархію собі підпорядкував, нехай поверне її, щоб не порушувалися правила Отців». На підставі цього правила аж 13 листопада 1924 року Вселенський Патріарх Григорій VII у своєму томосі (декреті) визнав, що відокремлення Київської митрополії від Константинопольського Престолу й приєднання до Московської Православної Церкви «наступило не за приписами канонічних правил, а також не дотримано всього того, що було встановлено відносно повної церковної автономії Київського митрополита, який носив титул Екзарха Вселенського Престолу» ([https://uk.wikipedia.org/wiki/ Григорій_VII_\(патріарх\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Григорій_VII_(патріарх))).

Московські клерикал-імперіалісти зневажали права не лише православних українців. У 1811 році вони позбавили автокефального статусу Грузинську Православну Церкву, але вона зуміла домогтися відновлення своїх прав ще в 1917 році. Українська Православна Церква бореться за таке визнання навіть на початку XXI століття.

Позиції Російської Православної Церкви в імперському хорі сусідньої держави доволі впливові. *По-перше*, в посткомуністичній Росії РПЦ посилила свою роль як ідеологічної інституції, призначення якої заповнити вакуум на місці вчорашньої компартійної (більшовицької) ідеології. Як відомо, московське православ'я ніколи не відігравало самостійної ролі щодо держави, позаяк московське (російське) духовенство завше було провідником імперіалістичної політики. *По-друге*, проголосивши своєю «канонічною територією» землі

колишніх «союзних республік», де існують православні парафії, РПЦ виконує роль троянського коня нинішнього кадебістського російського керівництва в пострадянських державах, насамперед в Україні. Де не вдається встановити повного контролю над церковним життям, московська православна верхівка провокує міжконфесійні конфлікти, розколи серед православних християн. *По-третє*, з розпадом СРСР послабився вплив РПЦ в інших країнах, зокрема тих, які виходять з московської імперської орбіти. У протидії такій тенденції плани державного керівництва Російської Федерації й РПЦ збігаються.

Лексика представників Московського Патріархату відрізняється від заявлених більшовицьких догм лише термінологією. Після натурального розпаду СРСР митрополит Кирил, керівник зовнішньої політики РПЦ, а тепер Московський Патріарх, переконував, що на території Російської імперії сформувалася «унікальна історична спільнота», цебто фактично повторив іншими словами брежнєвсько-сусловську концепцію про так званий «радянський народ» як «нову історичну інтернаціональну спільноту». Клерикал-імперіаліст дійшов до того, що кордони відроджених чи посталих незалежних держав з Росією прирівняв до берлінського муру і навіть «пророкував», що «ці карикатурні кордони... ніколи не зможуть по-справжньому розділити наш народ» (Интересы России и СНГ /Интересы//Международная жизнь.—1994.—Ч.9.-- С.22). Слід наголосити, що після цього минуло чверть століття, але пострадянські кордони майже не змінилися.

Зрозуміло, що особливо негативне ставлення московських клерикалів до незалежної України та усамостійнення її церковного життя. Порушуючи православні канони, вони, клерикали, чинять шалений опір відновленню зневаженої справедливості. Хоч православна Церква в Україні має право на автокефалію, Московський Патріарх і надалі вважає землі незалежної України своєю «канонічною територією». Зухвальство московських клерикал-імперіалістів не знає меж: вони проголосили своєю «канонічною територією» навіть незалежний Казахстан, хоч там православна людність становить меншість, а його приналежність до ареалу мусульманської віри і культури не підлягає сумніву.

Як слухняне зняряддя свавільного кадебітського керівництва, московське духовенство вдається до перекручення церковних канонів, які категорично забороняють використовувати Церкву в інтересах світської влади. Вже в 1990 році Константинопольський Патріарх Димитрій I у листі до Московського Патріархату зазначав, що Вселенський Патріарх визнає Російську Православну Церкву лише в межах 1596 року, тобто без України. бо Київський митрополит мав титул Екзарха Вселенського Престолу. Отож, якщо Вселенський Патріарх вважає колишню Київську митрополію своєю канонічною територією, то питання про автокефалію Української Православної Церкви треба розв'язувати не в Москві, а в Константинополі.

Проте після проголошення незалежності України президенти Л.Кучма й В.Янукович відверто підтримували Московський Патріархат, що фактично підривало духовні основи національної державності. У боротьбі проти автокефалії Православної Церкви в Україні об'єдналися Московський Патріархат, російське державне кадебітське керівництво, українофоби в державних структурах України, доморощені олігархи, антиукраїнські партії (регіоналісти, комуністи, прогресивні соціалісти тощо). Слід зауважити, що лідер малоросійських комуністів П.Симоненко під час поїздки до Москви зустрічався не лише з президентом Російської Федерації В.Путіним, а й з Московським Патріархом Алексієм II.

Треба зауважити, що Москва не визнає самостійності не лише Української Православної Церкви Київського Патріархату, а й фактично Української Православної Церкви Московського Патріархату. Статус «незалежності і самостійності в управлінні», який Московський Патріархат «надав» своїй філії в Україні, не відповідає вимогам канонічного права православного світу, що передбачає лише автокефальні або автономні церкви. На цій підставі УПЦ МП не може називатися окремою Церквою.

Московський Патріархат доклав зусиль для того, щоб знецінити ухвалу Собору Української Православної Церкви, який відбувся 1-3 листопада 1991 року з участю 91 делегата, в тому числі 23 єпископів, і утвердив її автокефалію.

Скликаний московськими клерикалами Харківський так званий «собор», на якому для керівництва УПЦ МП «запросили» митрополита Володимира Сабодана з Ростова, цебто із сусідньої держави, не відповідав церковним канонам. Так після проголошення незалежності України Московський Патріархат спровокував розкол українського православ'я. УПЦ Московського Патріархату служить інтересам Росії, а не української православної людності. Отож, сприймати цю філію чужої Церкви за Українську Церкву можна лише із сарказмом. Як відомо, її керівник не прийшов на зустріч з Папою Римським Іваном Павлом II під час його державного візиту Понтифіка в Україні в червні 2001 року. Про моральність нинішнього керівника УПЦ МП засвідчує демонстративне невшанування полеглих борців за волю України на урочистому засіданні в серпні 2015 року. Наставник малоросійських клерикалів митрополит РПЦ Іларіон лицемірно заявляє: «Українська Православна Церква об'єднує вірян незалежно від їхніх політичних переваг, вона всіх закликає до миру й братньої любові в Христі, до творення християнських і загальнолюдських цінностей» (ria.ru/religion/20160519/1436548533.html). Проте РПЦ не виступає з протестами, коли російська влада чинить перешкоди українським православним для проведення Богослужінь у Російській Федерації.

Ще в 1996 році архієрейський собор Російської Православної Церкви ухвалив рішення про недоцільність автокефальної православної Церкви для України, що суперечить чинним православним канонам. УПЦ МП не може вважатися українською ні за юрисдикцією, ні за духом, ні за мовою, бо під нею слід розуміти єпископат Російської Православної Церкви на українських землях, «п'яту колону» держави, що веде неоголошену війну проти України. В основі розділення українського православ'я лежать не церковні, а політичні мотиви. Треба зазначити, що в квазінаукових колах, близьких до російських імперіалістів-реваншистів, навіть вигадали штучний термін «*правороси*» для православних українців, білорусів і москалів.

На перший погляд, доволі дивне те, що атеїстична більшовицька влада після тривалих переслідувань Російської Православної Церкви докорінно змінила

ставлення до неї. Звісно, можна все обґрунтувати воєнними умовами. Після розмови Сталіна з ієрархами РПЦ 4 вересня 1943 року в Кремлі російські клерикали отримали різні пільги і водночас погодилися на створення Ради у справах РПЦ при Раднаркомі СРСР, що фактично означало державний контроль за церковним життям, а точніше – повну залежність церкви від державної служби безпеки. Про діяльність клерикалів РПЦ як агентів КДБ СРСР нині широко відомо. За матеріалами таллінського архіву, патріарх Алексій II (тоді -- священник Алексій Рідігер) був завербований 28 лютого 1958 року як кадебістський «агент Дроздов». Нинішній Московський Патріарх Кирил (Владимир Гундяєв) їздив у складі делегацій за часів СРСР за кордон як кадебістський агент «Михайлов» ([https://ru.wikipedia.org/wiki/Кирилл_\(патриарх_Московский\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Кирилл_(патриарх_Московский))).

У 1994 році Московський Патріархат наказав своїй агентурі творити в Україні різні «православні товариства» на правах громадських організацій, щоб «обробляти» громадську думку. Прикладом такої «організації» є Закарпатське товариство імені Кирила і Методія, що виконує в області роль російської «п'ятої колони». На антидержавних, антиукраїнських, російсько-шовіністичних, екстремістських позиціях стоять «Союз православних громадян», «Союз православних братств», «Славянская партия», «Конгресс русских общин» та інші формування. На виборах УПЦ МП завше підтримує кандидатів від антиукраїнських сил.

Клерикальний імперіалізм Московського патріархату яскраво проявився в 1995 році, коли Вселенський Патріарх Варфоломій I прийняв під свою юрисдикцію Естонську Апостольську Православну Церкву. Як відомо, до 1940 року, цебто до московської окупації естонських земель, Церква в цій державі визнавала зверхність Константинопольського патріарха. Захоплення її московськими клерикалами суперечило церковним канонам. На справедливій дії Вселенського Патріарха реакція з Москви не забарилася: тамтешній патріарх заявив про розрив молитовного єднання з Константинополем. Як наслідок православні християни Естонії були поділені між двома патріархатами.

Лукавство Московського Патріархату щодо українського православ'я очевидне. Доходить до того, що його владики, призначені ще в радянські часи ЦК КПРС і

КДБ СРСР на українські єпархії, трактують автокефалію як начебто форму окатоличення православних українців, а прихильників автокефалії таврують як зрадників.

За період після проголошення не залежності можна було переконатися, що **Московський Патріархат був і залишається абсолютно не зацікавлений в автокефалії українського православ'я без об'єктивних причин. Тамтешні клерикали мають власні егоїстичні інтереси.** *По-перше*, автокефалія духовно відокремлює Церкву в Україні від Московії, а, отже, від російських політичних впливів. Як наслідок Москва втрачає шанс відновити колишню імперію, яка, до речі, значною мірою накладається на так звану «канонічну територію РПЦ». *По-друге*, усамостійнення Української Православної Церкви позбавляє РПЦ узурпованого апостольського благословення, незаконного статусу «Церкви-матері». Інакше кажучи, Московський Патріархат відривається від духовного коріння, пов'язаного з християнізацією наших предків, викривається його сфальшована історія, яку безпідставно розпочинають від «киевської купели», від нього відходить лєвова частка вірян, парафій, духовних навчальних закладів, релігійних святинь, монастирів, реліквій тощо. *По-третьє*, треба наголосити на **геополітичному факторі**, бо статус автокефалії Української Православної Церкви знецінює потуги Москви як начебто «Третього Риму» у боротьбі за першість з Константинополем, що відверто проявляється в наш час. Варто погодитися з образним трактуванням звільнення нашої Церкви від зверхності Московського Патріархату з «відривом материка від острова». Помісна Українська Православна Церква як Церква з благословенням апостола Андрія Первозваного й найбільша за числом вірян у православному світі має посісти належне місце на церковному Олімпі, що незаконно захопила Російська Православна Церква.

Треба наголосити, що в самій Російській Православній Церкві нема єдності. Певну частину тамтешніх вірян становлять *старовіри*. Окрім того, в Росії зареєстрована «Российская Православная Свободная Церковь», до якої примикає

«Истинно Православная Церковь», помітні суперечності між так званими «фундаменталістами» («консерваторами») і «прогресистами».

Як і раніше, позиція керівництва РПЦ щодо автокефалії Української Православної Церкви незмінна. На зустрічі 14 липня 2001 році в Цюріху представників від Вселенського (Константинопольського) Патріархату, Московського Патріархату, Української Православної Церкви Київського Патріархату й Української Автокефальної Православної Церкви тодішній митрополит Смоленський і Калінінградський, а нинішній Московський Патріарх Кирил Гундяєв осудив як незаконний навіть органічний розпад СРСР, що неофіційно названа «імперією зла і брехні». Треба зазначити, що окремої делегації від УПЦ МП на цій зустрічі не було, що підтверджує невизнання її самостійності. Московські клерикали вимагали покаяння та беззастережного повернення національних Церков (УПЦ КП і УАПЦ) під зверхність Московського Патріархату й усунення від церковної діяльності Київського Патріарха Філарета, якому безпідставно наклеюють тавро «розкольника». Самі ж московські клерикали не осудили своєї співпраці з атеїстичним більшовицьким режимом, зокрема в ролі агентів КДБ СРСР.

Про політичну спрямованість РПЦ, що не сумісна з християнством, засвідчує діяльність патріарха Кирила, не лише нинішня, а й попередня. Ще як митрополит Смоленський і Калінінградський він називав розширення НАТО на Схід та інтеграцію Європи без Росії як «ознаки скорого пришествя Антихриста». Московські клерикали переконані в тому, що «пацифізм має внутрішній обман», а російська ядерна зброя, яка розробляється в Саровській пустині, перебуває під опікою тамтешнього святого Серафима Саровського; на протипагу російським ракетам американська зброя – сатанинська. Московський Патріарх назвав російські ракети «ангелами-охоронцями», а їхньою небесною покровителькою призначив святу Варвару. Тамтешнє духовенство закликало своїх вірян, до яких належить частина громадян незалежної України, перерахувати частину коштів, пожертвованих на храм, для розвитку ракетно-ядерного комплексу Російської Федерації. Якщо вірити таким клерикалам, то «Росія не країна, а континент, і з загибеллю Росії загине решта світу», хоч насправді в разі зникнення цього

рудименту «імперії зла і брехні», цебто розподілу її на кілька чи й декілька держав, світ відчув би полегшення, бо небезпека нової світової війни відійшла б у минуле.

У захисті геополітичних домагань Росії тамтешні клерикали одностайні з комуністами, фашистами, політиками інших внутрішньополітичних орієнтацій. Москва не допускає навіть формування навколо Російської Федерації «буферного пояса», протиставляючи йому так званий «пояс добросусідства». Ще раніше нинішній Московський Патріарх Кирил безцеремонно втручався в політику інших держав на пострадянському просторі, заявляв, що Росія – це «величезна євразійська спільнота», яка була й завжди буде геополітичним центром, що зберігає баланс загальної системи політичних вартостей (Восточная Европа и Россия (Дискусии в Совете по внешней политике МИД России) //Восточная//Международная жизнь.—1994.—Ч.1.—С.23, 24).

Як підпорядкована ворожому патріархові УПЦ МП служить інтересам Росії, а не українського народу. Московський Патріархат протестував проти приїзду Понтифіка в Україну, чим безцеремонно втручався в державні справи, адже Папа Римський Іван Павло II відвідав Україну на запрошення її Президента як глава держави Ватикан, або Святого Престолу.

Нині Московський Патріархат – це останній «легітимний» центр реанімації «імперії зла і брехні». Якщо СРСР як *імперія світська* впав, то РПЦ як *імперія клерикальна* зберігається, хоч самі москалі як недеформована етнічна спільнота перебувають нині в стані небувалої раніше кризи імперської свідомості. Звідси – така майже одностайна підтримка агресивної політики нинішнього кадебістського керівництва Російської Федерації, зокрема загарбання українського Криму й відривання від Грузії її складових частин--Абхазії та Південної Осетії. Московська клерикальна імперія вважає за свою «канонічну територію» всі землі колишнього СРСР, де існують православні парафії.

Московські клерикал-імперіалісти цинічно зневажають українців як націю. Їхнє словоблудство противне християнським моральним засадам і підпорядковане не спасінню своїх вірян, а відновленню покійної атеїстичної більшовицької імперії

в московсько-православній обгортці на чолі з кадебістським правителем. Північні клерикали-українофоби постійно твердять, що українці як православна спільнота «не дозріли» до того, щоб мати свою автокефальну Церкву. Лукавство московського духовенства таке саме, як і сотні літ тому: хто не хоче визнавати беззастережного підпорядкування Москві, піддається анафемі. Ні християнського милосердя, ні людської справедливості в клерикальній імперії Кирила Гундяєва не визнають. На першому місці – імперські інтереси, власні матеріальні інтереси, а не турбота про духовне оздоровлення деморалізованої за часів тоталітарного компартійного режиму християнської пастви.

Як стало відомо, після розпаду СРСР Московський Патріархат уклав секретні угоди з усіма російськими державними силовими структурами (міністерствами оборони і внутрішніх справ, командуванням прикордонних військ і навіть з Федеральною агенцією урядового зв'язку й інформації) про співпрацю. Мета «співпраці» з останньою службою очевидна: налагодження системи прослуховування розмов «духовних братів», а ще, можна допустити, йдеться про секретні доноси духовенства про «тайну сповіді», що було і за царизму.

Не варто забувати про ще одну акцію Московського Патріархату. РПЦ визнала своїми святими останнього царя Миколу II, що увійшов у історію як «Кривавий» за свої злочини проти християнської людності імперії, а також членів знищеної чекістами його родини. Знову – абсурд: православні українці мають молитися до чужого царя, який за життя намагався зітерти з лиця землі нас як національну спільноту, а його уряд погрожував війною Австрії в разі відкриття у Львові українського університету.

Ще гірше після проголошення незалежності було в українській армії, бо малоросійські клерикали «виховували» захисників нашої держави на традиціях чужої імперії. Під прикриттям «канонічності» вони служили потенційно ворожій державі, що не могло не вплинути негативно на обороноздатність нашої держави.

Процес унезалежнення Української Православної Церкви ускладнюється тим, що очільники держави після проголошення незалежності підтримували різні

конфесії. Якщо Л.Кравчук і В.Ющенко виступали за утвердження УПЦ Київського Патріархату, то Л.Кучма і В.Янукович проявилися як прихильники УПЦ Московського Патріархату. Як відомо, 27 липня 2013 року В.Янукович нагородив Московського патріарха Кирила орденом Ярослава Мудрого I ступеня, а той підтримав його за «ідею об'єднання Русі», якою вважає нинішні Московію, Білорусь і Україну.

Останніми роками значення релігійного чинника посилюється ще й тому, що нинішнє російське керівництво обстоює концепт «*Русского мира*», визначаючи його як «цивілізаційний простір», зведений на трьох «стовпах»: *православ'ї; російській мові й культурі* як факторах, що мають об'єднати «народи російського світу»; *«спільній історичній пам'яті і спільних поглядах на суспільний розвиток»* ([https://uk.wikipedia.org/wiki/Кирило_\(Патріарх_Московський\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Кирило_(Патріарх_Московський))).

11.3.Церковний чинник у модернізації нації після проголошення незалежності

Знекровлена десятиліттями державного атеїзму наша нація шукає виходу з трясовини бездуховності, намагається подолати аморальність як недугу, протистояти силам зла, що полонили постгеноцидне, посттоталітарне, постколоніальне суспільство. Імперські сили знесилюють українську людність, провокуючи міжконфесійні чвари, розколи, протистояння різних груп населення. Перед розпадом «імперії зла і брехні» вони використовували свою агентуру для того, щоб протиставити відроджуваний у Галичині Українській Греко-Католицькій Церкві штучно створені православні громади, хоч для них не було історичного ґрунту. Треба віддати належне місцевому духовенству і вірянам: спільними зусиллями вдалося подолати спровоковані конфлікти.

Набагато складніше розв'язати конфлікти між вірянами в самому православному середовищі. Справа в тому, що тут міжрелігійні протистояння мали набагато глибше коріння, бо насправді були політичною боротьбою між патріотичними силами й імперськими силами, підтримуваними не лише чужими конфесійними, а й державними структурами. Має рацію В.Єленський, що «православна церква не могла стати будителем національної свідомості

малоросійських селян і патроном українського руху» (Єленський В. Релігія та формування модерної української нації /Віктор Єленський //Релігія і нація в суспільному житті України й світу.—К.: Наукова думка, 2006.—С.249). Водночас вимагає з'ясування твердження вченого, що, «майже переставши бути «своєю», ця Церква так і не стала цілком ефективним знаряддям русифікації» (Там само). На наш погляд, тут доконечний диференційований і конкретизований підхід не лише в часі, а й у просторі. Вітчизняні історики змальовують іншу картину Української Церкви під московським православ'ям: «В ХІХ ст. заборонено проповіді українською мовою, забороняються українські звичаї, яких було дуже багато в Богослужбі й обрядах; відмирають церковні братства; Синод призначає єпископів та священників, замість обрання вірними; серед призначених було чимало росіян; вірних позбавляють права участі в церковних справах» (Енциклопедія українознавства. Загальна частина /Енциклопедія.—Перевидання в Україні.—К., 1995.-- С.615). Про наслідки таких змін пише Н.Полонська-Василенко: «Втрачався внутрішній зв'язок між єпископами та вірними, затиралася й національна свідомість пастирів, які здебільшого ревно служили російському Синодові. Учителями в духовних семінаріях та духовних школах-бурсах були теж росіяни, які навчали в дусі офіційного патріотизму й сприяли русифікації» (Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т./Наталія Полонська-Василенко.—Т.2.—К.: Либідь, 1993.-- С.361). Зрештою, плоди такої клерикальної діяльності змалював Іван Нечуй-Левицький (роман «Хмари», оповідання «Афон-ський пройдисвіт» тощо). «Вируюча українська церковна стихія» у період національно-визвольних змагань – це не результат діяльності нижчого духовенства, а прояв протесту вірян політики змосковщення руками чужої Церкви на українських землях.

Не можна погодитися беззастережно з таким твердженням В.Єленського: «Новий етап формування української нації визначався чинниками, де церковна складова, по суті, була цілком відсутня: об'єднанням практично всіх етнічних земель у складі УРСР..., а також подвійною інституалізацією української етнічності – у рамках квазідержавного утворення і фіксованої у паспорті «націо-

нальності» кожного індивіда» (Єленський В. Там само.—С.250). Насамперед варто зазначити, що чимало українських земель опинилося поза межами УРСР, але водночас треба з'ясувати «українську церковну стихію» наприкінці вісімдесятих – на початку дев'ятдесятих років минулого століття. Звісно, можна стверджувати, що «її розтворили жорна варварської сталінської модернізації з її голодомором, розселенням і розцерковленням» (Там само). Щоправда, йдеться не про один голодомор, а три (пореволюційний, ленінський -- 1921-1922рр., сталінський Великий Голодомор -- 1932-1933 рр. і ще другий сталінський, повоєнний -- 1946-1947 рр). Водночас сталінські «жорна» по-різному вплинули на «розцерковлення» на українських землях. На східноукраїнських землях церковне життя справді завмирало: на цілий район не було жодного храму, виростили нехрещені діти. У Західному регіоні, особливо в Галичині, навіть після Львівського лжесобору 1946 року становище було інше. Ю.Левицький пише: «Офіційно Греко-Католицька Церква перестала існувати. Але вірні та деякі священники, а разом з тим і таємно висвячені єпископи пішли в підпілля, так як це було за римських переслідувань християн. Сорок років була Церква у підпіллі, але вона не зникла, навпаки, зміцніла, загартувалась, щоб врешті вийти оновленою» (Левицький Ю. Там само.—С.48). Треба наголосити, що греко-католики діяли не лише в підпіллі. Своєрідним феноменом були приєднані до Російської Православної Церкви, але «не абсорбовані нею греко-католицькі парафії» (Єленський В. Там само.—С.254-255). Чимало випускників шкіл у Західній Україні вступали до навчальних закладів РПЦ. Українські католики втілили «вируючу українську церковну стихію». Їхні представники заявили про свої права в столиці «імперії зла і брехні», вийшовши на протест у самій Москві. Окрім того, 17 вересня 1989 року у Львові була проведена масова демонстрація вірян УГКЦ. Церковні громади почали виходити з-під порядкування Московського Патріархату.

Щоб знесилити народний порив, окупаційна влада використала випробуваний спосіб «поділяй і пануй»: у Галичині почали «виникати» православні громади. Причини з'ясовує таке пояснення: «Українська редакція» радянської церковної

політики скеровувалася на беззастережне роз'єднання релігійних і національних інспірацій, придушення найменшої інституалізації національно-релігійних рухів та використання об'єктивно доцентрових релігійних інституцій для асиміляції в них української складової» (Єленський В. Там само.—С.251). Звісно, вчений має на увазі «доцентрові релігійні інституції» в імперській столиці, що підтверджують подані матеріали статистики: дві третини православних громад імперії і 9 із 16 чинних монастирів припадали на УРСР (Там само). Доволі впливовими в республіці були інші конфесії, а також релігійні інституції національних меншин (поляків, угорців, євреїв). Водночас В.Єленський спирається на офіційну статистику (звісно, занижену) про хрещення школярів і людей зрілого віку, церковні похорони, відзначення релігійних свят не лише в галицьких областях, а й на Хмельниччині і навіть Сумщині, що вносить корективи в його загальне твердження.

У часи перебудови релігійна ситуація почала виходити з-під контролю не лише партійно-державної влади, а й Московського Патріархату. Тодішній Екзарх РПЦ в Україні митрополит Філарет (Денисенко) зазначав: «Християнство та інші релігії в усі часи підкреслювали і продовжують підкреслювати неминучу цінність моральних норм для людського життя. Втілення загальнолюдських моральних принципів є умовою збереження цілісності людської особистості, сім'ї й нації. Реальності нашого часу допомагають нам усвідомити універсальне значення моральних принципів. Духовність і моральність є умовами збереження цілісності всього творіння Божого. Політика, наука і техніка не повинні бути відірваними від моральності. Розрив між ними може закінчитися знищенням життя на Землі» (Зінченко А. Новітня історія релігійних спільнот в Україні: навч. посіб. для студ. спец. «Історія»/А.Л.Зінченко.—К.: Київ. ун-т ім. Б.Грінченка, 2011.-- С.303).

Попри визнання ролі релігії в суспільному житті тодішній митрополит Філарет не міг змиритися з домаганнями українських греко-католиків на відродження своєї Церкви, брутально знищеної після Львівського лжесобору в березні 1946 року. Висловлюючи позицію РПЦ, він заявив, що начебто унія «засуджена

історією» і з її відновленням «почалася б не тільки релігійна ворожнеча», а й «загострилися б міжнаціональні відносини», тому треба «подбати, щоб цього не сталося» (Там само). Така заява була дисонансом реальності, адже фактичне відродження УГКЦ вже розпочалося на галицьких землях і відлунювало в Москві. Ще один парадокс полягає в тому, що сам владика підтримував прагнення Христової Церкви до єднання.

Водночас митрополит Філарет виступив проти відродження Української Автокефальної Православної Церкви, саме виникнення якої затаврував як «незаконне» і назвав її «самосвятською церквою». Варто погодитися з твердженням Арсена Зінченка, що «риторика митрополита Філарета була цілком співзвучною імперським мотивам, які тривалий час тиражувалися комуністичною пропагандою» (Там само.—С.304). Звісно, до таких висловлювань треба підходити з тодішніх умов, але доконечно звернути увагу на деякі особливості риторики церковного ієрарха. *По-перше*, він не заперечував правочинності Львівського лжесобору, який проводився під контролем радянської служби безпеки. *По-друге*, митрополит не допускав відродження національної Церкви, розтрощеної московсько-більшовицькими окупантами. *По-третє*, в аргументах церковного діяча простежується осуд ідеї єдності національної Церкви з національно-державним відродженням, що тавроване як націоналістичне. *По-четверте*, Російська Православна Церква потрактована як одна з ідейних опор СРСР, що вже тоді неофіційно називався «імперією зла і брехні», визнавався «царством червоного Сатани», про що писав із енкаведистської неволі тодішній греко-католицький митрополит Йосиф Сліпий. *По-п'яте*, як видно, один з найвпливовіших діячів РПЦ на перше місце ставить не інтереси свого народу, а інтереси збереження імперії. *По-шосте*, ще один парадокс у тому, що через півроку на легалізацію УГКЦ погодився навіть компартійний керівник СРСР М.Горбачов на зустрічі з Понтифіком Іваном Павлом II. Як наслідок УГКЦ була зареєстрована в державних органах, а на початку 1990 року законний собор відродженої Церкви осудив ухвали лжесобору про її начебто самоліквідацію.

Відродження Української Автокефальної Православної Церкви також зіткнулося з перешкодами. А.Зінченко називає, зокрема, «квазінаціоналістичних фігурантів довкола автокефальних заходів, керованих структурами, які мали завданням тримати під контролем рух за автокефалію, очолити й водночас дискредитувати його, а разом з тим створювати конфліктні точки й протистояння з греко-католицькими громадами» (Там само.—С.307-308). Водночас не варто ігнорувати того, що ієрархи УАПЦ не завше поводитися обачно, що дало підстави московським клерикалам «для дискредитації автокефального руху, зосереджуючись на його неканонічності, а відтак, на церковній незаконності УАПЦ загалом»(Там само.—С.313). Негативно впливало й те, що цей рух мав найбільший вплив у Галичині (96% церковних громад), де православ'я до Львівського лжесобору 1946 року не було, а тепер його протистояння з місцевими греко-католиками особливо загострилося.

Рухові за відновлення національної православної Церкви в Україні протистояли Московський Патріархат і Український екзархат, перейменований в Українську Православну Церкву. Звернення Собору УПЦ до Московського Патріархату із «смиреним» проханням надати нашій Церкві «повну незалежність і самостійність, тобто автокефалію», не було підтримане. Така відмова передбачена, адже ще раніше Священний Синод РПЦ наголосив: «Межі Патріархату не обов'язково мають збігатися з державними кордонами. Більше того, в історії ніколи не вдавалося штучно привести ці кордони у відповідність... Московський Патріархат і надалі йтиме шляхом зміцнення єдності й соборності єпархій та об'єднань, що входять до нього» (Там само.—С.314).

Дослідники зазначають, що причиною такої заяви було намагання об'єднати православні парафії в незалежних країнах Балтії, вийти з підпорядкування Московського Патріархату і визнати зверхність Вселенського Патріарха. Проте спрямування проти УПЦ мало ще більше значення, адже з її відчуженням Москва втрачала не лише 58,3% парафій, а й апостольство, що незаконно загарбано від України.

Як наслідок значна частина нашої людності залишилася в колоніальній залежності від Московського Патріархату, для чого були певні причини. *По-перше*, серед українського громадянства важливий вплив мають етнічні росіяни, біетнори («*русскоукраинцы*») і клерикальні «малороси». *По-друге*, центральна й регіональна влада залишалася в руках колишньої компартійної й комсомольської номенклатури, що лише під тиском подій вийшла з-під опіки Москви. *По-третє*, після занепаду компартійної (більшовицької) ідеології московське православ'я почало заповнювати ідеологічний вакуум рудименту імперії. *По-четверте*, після краху СРСР у Російській Федерації православ'я було підсилене державними структурами й кадебістською агентурою в колишніх «союзних республіках», зокрема в Україні. *По-п'яте*, певна частина доморощеного духовенства боялася посилення контролю з боку київських клерикалів після звільнення з-під контролю Московського Патріархату.

Архиерейський Собор РПЦ, що відбувся вже після офіційного розпаду СРСР і проголошення незалежності України, не підтримав автокефалії УПЦ попри законність таких домагань. За настановою з Москви промосковські клерикали провели так званий «Архиерейський Собор УПЦ» та обрали своїм предстоятелем митрополита Володимира (Сабодана) попри те, що він не належав до УПЦ. У супроводі кількох тисяч міліціантів і московських спецслужб митрополит Володимир тріумфально в'їхав у свою резиденцію в Києво-Печерській лаврі.

На противагу махінаціям Московського Патріархату було утворено Українську Православну Церкву Київського Патріархату на основі об'єднання УАПЦ з частиною УПЦ МП. Проте заочно обраний на посаду першоієрарха Мстислав не визнав об'єднаної Церкви, а навпаки, осудив дії її ініціаторів. У свою чергу Вселенський Патріарх Варфоломій поставив визнання автокефалії Української Православної Церкви в залежність від її єдності. У самій Україні склалося становище несприятливе для УПЦ КП. На противагу позиції Президента промосковські ставленики на місцях чинили перешкоди для реєстрації громад УПЦ КП. Незабаром відновила свою діяльність «ліквідована» Українська Автокефальна Православна Церква, до якої з часом відійшла третина парафій,

що підпорядковувалася Київському Патріархату. Попри таку свою назву ця Церква відмовилася від автокефалії, наголошуючи на безпосередньому підпорядкуванні Вселенському Патріархові й домагаючись визнання «канонічності» своїх єпископів.

Аналізуючи міжправославні зв'язки в нашій державі, А.Зінченко наголошує: *«Збереження роз'єднаності українського православ'я є складовою політики Кремля в Україні. Посилання на канонічні мотиви є лише прикриттям його прямих політичних інтересів»* (Там само.—С.327). Противники автокефалії українського православ'я заявляють про «гріховність» навіть такого домагання, бо москалі, українці й білоруси – це начебто один народ, охрещений у *«киевской купели»*, тому всі мають належати до єдиної канонічної Російської Православної Церкви, заперечують проти вживання в Богослужіннях української мови, яка начебто неспроможна піднятися до сакрального рівня.

Проте в самій Українській Православній Церкві Московського Патріархату нема одностайності щодо майбутнього православ'я в нашій державі. Промосковська течія не допускає навіть автономії УПЦ у підпорядкуванні Московському Патріархатові, а утвердження автокефалії трактує як «шлях до унії», начебто «об'єднання з розкольниками», протестує проти євроінтеграції України, протиставляючи їй реінтеграцію українців, білорусів і москалів у єдиний державний організм. Протилежну позицію репрезентують прихильники автокефалії в молитовному єднанні з іншими Церквами православного світу.

Після краху «імперії зла і брехні» РПЦ додала до офіційних державних ідей про економічну, інформаційну й культурну єдність ідею *«єдиного церковного пространства»*, що завершує так званий *«Русский мир»*, відтворює *«русский способ жительствова»* поза межами Російської Федерації в *«странах русского мира»*. На цій підставі промосковські сили в УПЦ МП заперечують українську національну ідею, ототожнюють українських патріотів з ворогами Церкви, а себе називають *«преемниками исторической великой России»* (Там само.—С.344, 346). Якщо *«Русский мир»* охоплює так зване «близьке зарубіжжя», або держави пострадянського простору (Україну, Білорусь, Молдову, Казахстан, країни

Балтії, Кавказу та інші), то поза цим простором РПЦ орієнтується на творення так званої «православної дуги», що має охопити європейські країни (Сербію, Болгарію, Чорногорію, Румунію, Грецію), а також на підпорядкування Москві православних церков на інших континентах.

Релігієзнавці наголошують на специфіці кризи в українському православ'ї порівняно з іншими посткомуністичними (посттоталітарними) країнами. Вона опосередковано відтворює набагато ширше коло проблем, зумовлених історією, складністю державотворення, міцністю держави на міжнародній арені, духовному, моральному, культурному й політичному рівнях нації, стані національної еліти. В.Єленський веде далі: «На масовому рівні міжправославні суперечності дуже скоро стали конфліктом ідентичностей. Причому це не тільки конфлікт між українською й неукраїнською ідентичністю, а й, скажімо, виразної української ідентичністю з невиразною, що намагається ототожнитися з православною культурною спільністю, стати «просто православною» й тим самим щасливо уникнути відповіді на хворобливе питання про «фінальну колективну ідентичність», про приналежність до певного етносу» (Єленський В. Там само.— С.259). У цьому парадокс конфесійної ідентифікації в нашій державі. Як відомо, УПЦ Московського Патріархату налічує релігійних громад вдвічі більше, ніж УПЦ Київського Патріархату й УАПЦ: на 1 січня 2016 року --12334 проти відповідно 4921 і 1188) (risu.org.ua/index/resources/statistics/ukr2016/63055). Проте конкретно-соціологічні дослідження постійно засвідчують про значно більшу приналежність українців до Київського Патріархату, ніж вірян Московського Патріархату, що можна тлумачити як українську ідентифікацію особи. Водночас треба брати до уваги ще й те, що чисельно громади УПЦ МП набагато менші порівняно з громадами УПЦ КП й УАПЦ.

Окрім того, в нашій державі налічується 3366 громад Української Греко-Католицької Церкви, віряни якої беззастережно ідентифікуються з українством, а ще 433 греко-католицькі громади Мукачівської єпархії. Разом з цими християнами східної традиції, в Україні налічується 933 громади Римо-Католицької Церкви (Там само). УГКЦ – найбільша в світі з усіх східних католицьких

Церков, налічує 5,5 млн вірян, становить 11% усіх вірян України (https://uk.wikipedia.org/wiki/Українська_Греко-Католицька_Церква).

Після проголошення незалежності в Україні створені належні умови для задоволення релігійних потреб громадян. Нині в державі налічується 2532 баптистські, 1082 адвентистські громади й 928 громад «свідків Єгови». Прихильники Рідної Української Національної Віри (РУНВіри) об'єдналися в 72 громади (risu.org/ua/index/resorses/statistics/ukr2016/63055). Безумовно, важливе значення для майбутнього нашої держави має те, що Крим як невід'ємна частина України – батьківщина кримських татарів, які сповідують іслам. У нашій державі налічується 1135 мусульманських громад сунітської спрямованості, але кількість мусульман не визначена – від 90 тисяч до 2 млн осіб (<https://uk.wikipedia.org/wiki/Мусульмани>).

Треба зважити, що незалежній Україні доводиться долати спадщину, яка перейшла від атеїстичної «імперії зла і брехні», коли на конституційному рівні була проголошена свобода совісті, але насправді атеїстична держава не толерувала релігійних почуттів своїх громадян. Після проголошення незалежності наша держава зіткнулася із серйозними проблемами на релігійному ґрунті. Даються взнаки спровоковані перед розпадом СРСР міжконфесійні суперечності. Масовий атеїзм серед радянського населення створив ґрунт для розповсюдження різних нетрадиційних вірувань. Водночас міжрелігійне протиборство накладається на інші суперечності, серед яких на першому місці суперечності між етнічними спільнотами.

Висновки

1. Релігійний чинник відіграє надзвичайно важливу роль у процесі національної ідентифікації й національного державотворення попри те, що на конституційному рівні релігія визнана приватною справою громадян України.
2. Християнізація наших предків з Візантійської імперії наклала відбиток на тисячолітню історію нашого народу, протиставивши його формально народам, які належали до Західної Церкви, а згодом штучно прив'язувала Україну до

Московії, яка претендувала на статус «Третього Риму», цебто верховенство в православному світі.

3. Попри формальну приналежність до православ'я наше духовенство й еліта прагнули єдності із Західною Церквою, в чому переконає особлива роль нашого церковного очільника в Ферраро-Флорентійській унії 1439 року.

4. Берестейська унія сприяла збереженню національної й релігійної самобутності української людності, позаяк упродовж тривалого часу віряни Української Греко-Католицької Церкви залишалися поза впливом московських клерикалів. Навіть Львівський псевдособор 1946 року не зміг знищити УГКЦ як національної Церкви: вона діяла як катакомбна на Батьківщині, а також у країнах поселення українців.

5. Політично незалежна Україна не спромоглася створити Помісної Православної Церкви – до цього часу значна частина вірян відвідує храми Московського Патріархату, який підтримує агресивну політику Російської Федерації проти України. Втручання московських клерикалів у церковні справи нашої країни спричинилося до розколу українського православ'я, що вважається основною перешкодою для автокефалії Української Православної Церкви.

6. Московський клерикальний імперіалізм протидіє повноцінному утвердженню України як незалежної держави, намагається втягти наш народ до так званого «*Русского мира*», що має на меті денаціоналізацію української національної спільноти.

7. Ідеалом для української релігійної спільноти є створення Єдиної Християнської Церкви, яка підтримуватиме рівноправні зв'язки з конфесіями східної й західної традиції. Така єдність припинить спекуляції навколо християнської Церкви в Україні за кордоном.

Лекція 12. Національна еліта

Історичний розвиток спростував марксистське твердження про роль народних мас у суспільному розвитку, підтвердив особливий вплив на його процеси еліти. Під **елітою** (від лат. *eligo* — вибираю) прийнято розуміти найкращу, вибрану групу людей суспільства, яка «утворює творче ядро соціуму, виступає як джерело його енергії» (Еліта: витоки, сутність, перспективи/В.Г.Кремень та інші. – К.: Т-во «Знання» України, 2011.—С.7). Існують різні погляди на критерії приналежності до еліти суспільства. Американський вчений Гарольд Ласвел(1932-1978 рр.) вважає, що приналежність до еліти визначається найбільшим престижем, статусом, багатством. Іспанський мисленик Хосе Ортега-і-Гассет (1883-1955 рр.) ставить на перше місце високе почуття відповідальності тих, кого він називає вищими індивідами порівняно з плебейським натовпом, добірними індивідами, добірною меншиною. До еліти відносять також тих, хто вивиснується над суспільною масою своїм рівнем інтелекту й моральності, незалежно від суспільного статусу.

Своєрідно до таких питань підійшов німецький філософ **Фрідріх Вільгельм Ніцше** (1844-1900 рр.), який обґрунтував доконечність появи **надлюдини**, що надасть сенсу людському існуванню й забезпечить гармонію в людському світі. Філософ наголошував: «Надлюдина – це сенс світу. І нехай ваше жадання скаже: хай надлюдина стане сенсом світу!» (Ніцше Ф. Так казав Заратустра. Жадання влади /Фрідріх Ніцше.—К.: Основи, Дніпро, 1993.-- С.11). Надлюдину він виводив з аристократів духу, які протистоять полохливій більшості, що надає переваги комфорту й спокою.

12.1. Деелітизація української нації: історичні причини і суспільні наслідки

Історичний розвиток знає різні типи еліт. У традиційному суспільстві приналежність до еліти визначалася народженням людини, її називали *аристократією*, або елітою крові. Становище змінилося в індустріальному суспільстві, коли зачислення до еліти залежало насамперед від *багатства*, що зумовлювало суспільний успіх людини. При тоталітарному (більшовицькому, компартійному) режимі еліта ототожнювалася з *номенклатурою*. Це була бюрократична еліта,

місце якої в суспільстві визначалося своєрідним компартійним «табелем про ранги». Як наслідок вплив, приміром, мистця чи кар'єрний ріст залежав не від творчості, а від агентурної діяльності. Саме тому перше місце серед драматургів у СРСР посів пристосуванець Олександр Корнійчук.

Постіндустріальне, інформаційне суспільство вимагало іншої еліти – еліти знань. У політичній сфері почала утверджуватися *меритократія* (від лат. *meritus* – гідний і гр. *kratos* – влада), що ґрунтувалася на принципі висування обдарованих людей незалежно від соціального походження.

Інтегрована єдність еліт у всіх сферах суспільного життя нації втілює **національну еліту**, цебто суспільні верстви, яким належать найвищі й провідні позиції в суспільстві. Чужі поневолювачі найперше знищують або денационалізують національну еліту, перетворюючи спільноту в етнічну масу, приречену на зникнення з історичної арени, бо тоді її роль зводиться до людського резерву для іншої нації. У такому становищі впродовж цілих віків опинилася наша нація, яка створила Київську великокняжу імперію, найбільшу державу в середньовічній Європі, Галицько-Волинське королівство, стала співтворцем Великого князівства Литовського, Руського (Українського) і Жемантійського, а відтак відродила державне життя в формі лицарсько-християнського ордену Запорізької Січі й Гетьманщини.

Попри неодноразове знищення й денационалізацію (полонізацію, змосковщення, більшовизацію, мадяризацію) наша національна спільнота підтвердила свою спроможність до творення нової еліти, яка забезпечувала реанімацію українства як національної спільноти, утвердила його державотворчі потуги. Переживши тяжкі наслідки техногенної катастрофи на Чорнобильській атомній електростанції наприкінці двадцятого століття, відроджена українська національна еліта створила масову громадсько-політичну організацію -- Народний Рух України, діяльність якого сприяла прискоренню падіння «імперії зла і брехні» й проголошення незалежності Української держави.

Шлях до таких здобутків був нелегкий. Останні три століття спричинилися до того, що українська провідна верства пішла на московську імперську службу –

спочатку царській, а відтак більшовицькій владі. Ідеолог національного визволення Микола Міхновський виявив причини *московфільства* як «страшенно смертної хвороби для української нації», спричиненої політичним й економічним підневільним становищем, що виховує «психологію рабства духовного». Така хвороба поразила насамперед слабку інтелектуальну верству нашої нації, яка сприймала свій народ через «московські» окуляри.

Згодом Дмитро Донцов обґрунтував «ліки» від цієї задавленої «хвороби»: «Темною містиккою диявола сповнене «месіянство» московського народу. Йому треба протиставити містику призначення України, свідомість божественного покликання Києва зламати силу зла, винесену в соціально-політичній кодексі московської орди, привести до тріумфу нашої Правди, тої «євангелії Правди», яку Шевченко знаходив у «Правді Євангелія» (Донцов Д. Московська отрута /Дмитро Донцов.—Київ: ФОП Стебеляк, 2015.-- С.14).

Призначення України обґрунтував Юрій Липа в праці під такою самою назвою. Водночас він синхронізував його із світовим розвитком. Ідеолог національного визволення пов'язав майбутнє нашої нації з її минулим, виявив власні джерела формування національної еліти. Особлива цінність такого підходу в тому, що після втрати державної незалежності українська еліта, як зазначає М.Міхновський, «прийняла російську національність». Від нації відчужилися Безбородьки, Прокоповичі, Яворські, Трощинські, Гоголі, Гнідичі, Потапенки, Короленки і ще багато інших. «Народ знову лишився без інтелігенції, інтелігенція покинула його в найгірші, найтяжчі часи його існування. Чи можемо зрівняти війну, пошесть навіть, із оцим масовим відступництвом інтелігенції? І війна, і пошесть – вони косять без розбору і вчених і темних, бідних і багатих, відступництво забрало цвіти нації – найкультурнішу її верству» (Міхновський М. Самостійна Україна /Микола Міхновський//Вишкільний курс. Ч.1.Матеріали до історії розвитку суспільно-політичної думки в Україні ХІХ-ХХ ст.—Брюссель—Мюнхен—Лондон – Нью-Йорк—Торонто, 1975/76.—С.182).

У тодішніх умовах Т.Шевченко закликав тонку провідну верству поневоленої нації:

Обніміте ж, брати мої,
Найменшого брата,--
Нехай мати усміхнеться,
Заплакана мати.

Проте найбільше, на що змоглися доморощені інтелектуали, було *українофільство*, яке означало навіть не визнання свого українства, а лише любов до України, її народу й культури. Самі українофіли воліли називатися «народолюбцями» (Енциклопедія українознавства. Словникова частина /Енциклопедія. – Т.9.—Перевидання в Україні.—Львів, 2000.—С.3332).

М.Міхновський критикує українофілів за те, що вони «лишилися без потомства», як покоління «білих горлиць», яке упродовж півстоліття деморалізувало українське суспільство своїм псевдопатріотизмом. «Налякані стражданнями Шевченка, а почати й прикростями, яких зазнали його товариші, ці покоління виплекали цілий культ страхополохства, виробили цілу релігію лояльності, ці покоління своїм нечуваним сервілізмом, своєю безідейністю, своєю незвичайною інертністю відіпхнули від себе цілий ряд рухів молоді, що стояла на українсько-національному ґрунті. Ці покоління зробили український рух чимось ганебним, чимось смішним, чимось обскурантним! Ці покоління надали українству характер недоношеної розумом етнографічної теорії»(Міхновський М. Там само.— С.182-183).

Наприкінці XIX ст. постає питання про цілеспрямований вплив на нові рухи в умовах поживлення національного життя. Як зазначає І.Франко, попередні дискусії не давали змоги вийти із зачарованого кола. Питання вимагало відповіді на те, з чого розпочинати роботу: одні пропонували звернути увагу на просвіту народу, а інші – виводили причини всіх народних бід з економічної сфери. Лише після тривалого часу українські діячі дійшли висновку, що перетворення економічних і соціальних відносин вимагає зусиль цілих поколінь, а змінити духовний стан цілого народу можна навіть за життя одного покоління.

На порядок дня, наголошує І.Франко, стає вимога систематичної праці на кожному полі, такої праці, яку ведуть навколо нас наші противники. Водночас

мисленик зазначає, що «праця над просвітою народу вимагає цілого чоловіка з усіма його здібностями, вимагає найрізномірнішого знання, а в додатку й відваги, резолютності, ініціативи і здоров'я справді вояцького» (Франко І. Молода Україна. Часть перша. Провідні ідеї й епізоди/Іван Франко.—Львів, 1910.—С.100). До наслідків зневіри Франко відносить у Галичині *москвофільство* і *новоерство*, а в Наддніпрянщині – омосковлення, частково безполітичне *українофільство* і безнародне *народовольство* й революційне *якобінство*.

Заперечуючи погляди зневіри, Франко пише: «Нині ми впевнилися, що ті дороги не ведуть до цілі, що ані чужою мовою та літературою не будемо багаті, ані ласкою польських панів та міністрів не будемо ситі, ані безполітична наука не оживить народу, ані безнаукова революція не підійме його» (Там само). Франкова настанова надзвичайно актуальна сьогодні. Звісно, намагання показати на телебаченні, що Україну захищають, як правило, російськомовні вояки має на меті сформувані хибні уявлення про мету відродження нашого народу, звівши його до розв'язання соціальних проблем, що на практиці веде до знецінення самої суті національної державності. Водночас настанова нашого мисленика застерігає нас від надмірних сподівань на зовнішню допомогу, бо майбутнє України залежить від боротьби на рідній землі. Нарешті, доконечно звернути особливу увагу на піднесення політичної культури наших громадян, бо від цього залежать результати виборів парламенту і законодавча робота парламентарів.

І.Франко наголошує, що галицький радикалізм утвердився працею й агітацією патріотів серед народу. Так треба робити й наддніпрянцям, які дають матеріальну допомогу для утвердження національної справи в Галичині. Наш мисленик висловлює впевненість, що «на Україні не виродилися сильні, енергійні, героїські натури, що зуміють і тут піти напролом, як пішли Желябови, Кибальчичі і сотки інших українців на боротьбу за всеросійську революцію» (Там само.—С.107). Проте їхня жертва не дала користі українському народові, бо вони не спромоглися «віднайти український національний ідеал» і працювати для нього. При такій праці справа вільної, автономної України на російському та європейському рівнях вимагала би вже свого розв'язання, а також розвій молодих

покоління пішов би зовсім іншим шляхом. Доконечність наближення української інтелігенції до народу посилюється тим, що кінець абсолютизму в Московії неминучий, а «конституційна управа дає поле готовим силам до конкуренції» (Там само.—С.108). Якщо українство не стане вчасно такою силою, то найкраща конституція буде для нього новим ярмом.

Не «поза на геройство», а копітка щоденна праця. Як зауважив І.Франко, робота серед простого люду в Україні ведеться давно, систематично, але не в інтересах української національності й не на українських історичних традиціях. Застереження І.Франка актуальне після проголошення незалежності, коли навіть військові навчальні заклади мають у своїх назвах імена військових діячів радянського часу Івана Кожедуба чи Івана Черняховського.

Якщо Леся Українка вважає, що на землях Наддніпрянщини треба спочатку «здобути» інтелігенцію, то Франко наголошує: «Коли розбудите живий і сильний рух серед народних мас, по містах чи по селах, то, будьте певні, що є живого й чесного серед інтелігенції, і без вашого здобування пристане до нього; а коли за вами масового руху не буде, то досить буде лавровського туману або плехановської фразеології, щоб і вас самих здобути для ідей абстрактних і далеких від конкретних потреб нашого народу» (Там само.—С.123).

Нове покоління української інтелігенції зрозуміло, що «потреба боротьби випливає з факту нашого національного існування» (Міхновський М. Там само.—С.183). Ця боротьба проводитиметься всіма методами – від культурної роботи до збройних дій. Свою головну мету нове покоління вбачало в тому, щоб відновити Українську державу на етнічних землях. На таких засадах Міхновський критикує тих представників української інтелігенції, які вважають, що інтереси нашої нації будуть задоволені в умовах конституційної монархії. Він наголошує, що жодна конституція не може задовольняти одночасно інтереси «нації-пана» і «нації-раба». Треба зважити, що для московських демократів так само як і для тамтешніх дворян і буржуазії демократизація не стосується імперських засад: «єдиної, неділимої Росії», «єдиної державної мови», реального права поневолених націй на державну незалежність. Отож, українська еліта не може зводити

свою боротьбу тільки до ліквідації самодержавства й утвердження конституції. Для українського народу такі зміни означатимуть лише зміну форми поневолення. Наша еліта має повернути права, які визначені в «Переяславській конституції» 1654 року, але розширити їх вплив на всі українські етнічні землі в Московії. Проте така мета найближча, бо **кінцева мета** – це відновлення «одної, єдиної, нероздільної, вільної самостійної України від Карпат аж по Кавказ» (Міхновський М. Там само.—С.184).

Зрештою, ліквідація самодержавства залежить від самої московської нації, що витворила його. Отож, вважає Міхновський, справу самодержавства доцільно залишити москалям, а українці мають інше завдання: боротися за державне визволення своєї нації незалежно від форми політичного правління й політичного режиму в сусідній державі. Московські революційні організації в Україні прагнуть використати в своїх інтересах український революційний елемент, а денационалізація такого найліпшого елемента, цебто еліти, ще страшніша для українства, ніж змосковщення, яке проводить царський уряд. Підтвердили такий висновок події національно-визвольних змагань 1917-1921 років, коли українські націонал-більшовики й соціалісти повірили Москві й допомагали поневолювати Україну, а потім самі стали жертвами політичного режиму, який вони встановлювали.

Як ідеолог національного визволення М.Міхновський застерігає від вивищення соціальних полегшень над національною незалежністю. В цьому він вбачає трагедію України в часи Хмельниччини, коли наша нація «легко пішла на злуку з москалями», зневаживши національний ідеал. Як зазначає М.Міхновський, **соціальна справа похідна від національного визволення, а не навпаки**. Отож, треба розрізняти соціальну справу незалежної нації та нації поневоленої: для **першої** – це внутрішня справа і розв'язується більшістю своєї нації, а для **другої** – вона утримується в руках чужинців. Відсутність серед широкого загалу українського національного ідеалу *самостійної демократичної України спричинилася* до появи різних шкідливих течій (москвофільства, полонофільства,

угрофільства), бо українські діячі підтримували ідеали панівної нації (москалів, поляків, мадярів), забуваючи про інтереси своєї поневоленої нації.

Ідеолог українського революційного націоналізму піддає критиці позиції тодішньої української інтелігенції, доводить хибність її полохливого лоялізму. Обмеженість такої позиції в тому, що вона не виходить поза межі дозволеного поневолювачами: одні намагаються піднести культурний рівень української нації в межах російського закону, а інші – піклуються про матеріальний добробут народу через хліборобську кооперацію і поширення економічних знань. М.Міхновський наголошує на марності таких потуг. Звісно, він не заперечує проти культурно-просвітницької праці серед населення, але заперечує проти зведення до неї всієї роботи української інтелігенції. Зрештою, царський уряд не допустить навіть піднесення національно-культурного рівня української людності. Як відомо, навіть Священний Синод Російської Православної Церкви заборонив друкувати Євангелію в українському перекладі Пилипа Морачевського. Отож, національне поневолення українців у Російській імперії виступає в двох формах: *державне поневолення доповнюється конфесійним*. Не тільки царська влада, а й московські ліберали не зацікавлені в піднесенні культурного рівня українців, бо культурний народ не буде миритися з поневоленням. Подібне ставлення Міхновського до зведення діяльності інтелігенції до економічних проблем, бо поневолювачі завше повернуть господарський розвиток України в русло економічного інтересу московської нації.

Єдиний порятунок української нації Міхновський вбачає в тому, що національна інтелігенція стане *беззастережно* на обороні політичних і культурних прав свого народу, засновуватиме національну школу, національну пресу й національну літературу, щоб визволитися з-під впливу московського суспільства, його культури, яка не відповідає українській духовності. Таку несумісність двох культур обґрунтував Іван Нечуй-Левицький.

Доконечність покінчити з московським впливом зумовлена тим, що еліта панівної нації нав'язує українській інтелігенції *чуже трактування націоналізму*, брак якого не дає змоги створити велику національну культуру, об'єднати народ

як велетенську, непоборну силу. Таку роль націоналізму підтвердили національно-визвольні рухи всіх європейських народів у ХІХ столітті.

Без націоналізму не можливе розуміння національного ідеалу *Самостійної України*, а без своєї держави марно сподіватися на соціальне визволення, бо економічну сферу в нашій країні майже повністю захопили чужоземні експлуататори. Отож, національне й соціальне визволення виступають як єдність. На таких засадах треба підходити до українського сепаратизму, а також до космополітизму й гуманізму. Як зазначає Міхновський, космополітизм і гуманізм не суперечать націоналізмові, бо вони не протидіють боротьбі поневолених народів за визволення, що ґрунтується на націоналізмі. Звісно, треба відрізнити *націоналізм поневоленої нації* від націоналізму поневолювачів як системи винародовлення поневолених. Таку політику проводить не лише царський уряд: на неї орієнтується російська революційна інтелігенція з її *псевдокосмополітичними* закликами, що прикривають справжню суть таких «чудернацьких інтернаціоналістів», які насправді протидіють боротьбі поневолених царизмом народів за національне визволення. Справжні космополітизм і гуманізм не миряться з національною ненавистю, шовінізмом і апатією.

12.2. Псевдоелітний характер компартійної номенклатури

Захопивши політичну владу в Московії, більшовики дійшли до спрощеного й антинаукового за своєю суттю висновку про те, що вони мають незаперечне право втручатися в суспільний розвиток попри об'єктивний характер його законів. Уже в цьому полягає хибність ідейних засад, на що звертав увагу Іван Франко. Наш мисленик писав, що в «матеріалістичному світогляді», який згодом був названий марксизмом-ленінізмом, «находяться готові форми для вияснення найскладніших явищ історичних: релігія – це витвір буржуазії, національність – це витвір буржуазії, національна держава – це витвір буржуазії і т.д... Кілька формулок – і чоловік кований на всі чотири ноги, попросту бери та й мудрість ложкою черпай» (Франко І. *Україна irredenta*/Іван Франко//Вивід прав України.— Львів: Слово, 1991.—С.69).

З утвердженням панування комуністів, як пише Милован Джилас, «залишилася гола формалістика і догматика, покликані зміцнювати владу, оправдовувати примус і насильство над людською свідомістю» (Джилас М. Лицо тоталітаризма /Милован Джилас//М.: Новості, 1992.—С.171). Здійснити індустріалізацію відсталого селянської Московії з сильними феодалними залишками, наголошували більшовики, могла лише революційна партія пролетаріату, який становив мізерну частину населення імперії. Окрім того, треба мати на увазі, що ця імперія не лише запізнювалася з промисловою революцією, а й не зазнала впливу Реформації та Відродження. Отож, Джилас доходить висновку, що комуністична революція на противагу попереднім революціям—це начебто «пролог деспотично-тоталітарного панування однієї групи, панування, якому не видно кінця» (Там само.—С.187).

Комуністична революція в Московії означала, що владу в державі захопила одна частина учасників революції, яка створює свою бюрократію. Ця політична бюрократія, як вважає Джилас, становить *новий клас*, який закладає «фундамент нових економічних відносин і власного панування над суспільством» (Там само.—С.198). Його зародків доцільно шукати в більшовицькій партії, у верстві професійних революціонерів, що становили партійне ядро ще до завоювання влади, цебто творили своєрідну більшовицьку еліту. Отож, не партію як цілість, а саме цю партійну (більшовицьку, компартійну) бюрократію доцільно трактувати як новий клас.

Не можна погодитися з Джиласом у тому, що новий клас формується з «пролетаріату слаборозвиненої країни». Доцільніше твердити про те, що його джерелом і основою є люмпен-пролетаріат і навіть декласовані, нерідко кримінальні елементи. Не можна визнати правильним трактування, що «колишні сини робітничого класу – це той самий постійний з елементів у складі нового класу» (Там само.—С.202). Водночас треба уточнити, що Джилас не звернув уваги на те, що новий клас формується, в основному з представників панівної нації й змосковщених «нацменів», яничарів новітнього часу. Як видно, мисленик не

проник у суть більшовизму, бо визнавав його лише як різновид комунізму, хоч насправді йдеться про *різновид російського імперіалізму*.

Більшовизм не відповідав прагненням українського народу. На наших землях більшовицькі ідеї, як правило, утверджували вихідці з російської та єврейської інтелігенції, а українців на час заснування КП(б)У було не більше 7% від її загального складу. Партія ставила завдання: «боротися за революційне об'єднання України з Росією на засадах пролетарського централізму в межах РСФСР»(Енциклопедія українознавства. Словникова частина /Енциклопедія.— Львів, 1994.—Т.3.—С.1098). Опозиція українських націонал-комуністів на чолі з Миколою Скрипником вимагала самостійної партії. Проте Москва не схвалювала такої позиції. Окрім того, в самій партії точилася боротьба між київською й харківсько-катеринославською групами щодо революційної стратегії. Слід наголосити, що до самої смерті Сталіна Комуністичну партію (більшовиків) України очолювали особи неукраїнського походження. Лише 1954 року на чолі КП(б)У став етнічний українець Олексій Кириченко (1908-1975 рр.).

Попри прагнення Москви до «ленінської єдності» більшовицької партії чільні націонал-комуністи КП(б)У не мирилися з надмірними централізаторськими планами Москви. У період оформлення СРСР вони не погоджувалися зі сталінським планом «автономізації», за яким Україна, Білорусь і Закавказзя (Азербайджан, Грузія, Вірменія) ставали автономіями РРСФР, вимагали рівноправності з Московією в новому державному об'єднанні як суб'єктів СРСР. Ще більшого загострення набуло протистояння в більшовицькому керівництві республіки щодо *українізації*, що передбачала орієнтацію на місцеві кадри в партійному й державному апараті, а також захист української мови й української культури. Така опозиційність закінчилася в 1933 році, з чим пов'язані самогубства Миколи Скрипника і Миколи Хвильового.

Великий Голодомор 1932-1933 років і репресії передвоєнного часу спричинилися до того, що компартійна (більшовицька) еліта втратила довіру серед мас. Навіть у роки німецької окупації більшовики не змогли організувати серйозного підпілля на українських землях. Місцеві компартійці становили незначну

частину серед радянських партизанів, яких привозили з Московії. Таке ставлення не можна оправдати байдужістю української людності, адже завдяки їй українські націоналісти зуміли створити боєздатну Українську Повстанську Армію, яка боролася проти німецьких і московських поневолювачів без жодної допомоги від чужих держав. Лише через десять років українські патріоти припинили збройну боротьбу, переорієнтувавшись на інші форми опору.

Аналізуючи особливості нового класу як *компартиїної квазіеліти*, треба зазначити, що він має дві опори – суспільно-політичну владу й власність, яку в СРСР називали загальнонародною, колгоспно-кооперативною, а також власністю громадських (насамперед профспілкових) організацій. Злютованість цієї квазіеліти послужила основою для виникнення після розпаду СРСР олігархічних кланів, яким належить реальна влада в більшості колишніх «союзних республік». Отож, виходить, що позбавлення політичної (партиїно-державної) влади означає також втрату управлінських привілеїв, насамперед права розпоряджатися власністю. Водночас захоплення політичної влади зумовлює управлінські привілеї й розпорядження соціалістичною власністю.

Варто погодитися з Джиласом, що формування більшовицького нового класу засвідчує певну тенденцію в комуністичному русі. Як відомо, Маркс не створював окремої партії, бо Міжнародне товариство робітників, або I Інтернаціонал, як рух не було марксистським. В.Ленін пішов далі: він знищив усі партії, навіть соціалістичні, що були союзниками більшовиків, а на міжнародному рівні створив так званий III Інтернаціонал як розгалужену агентурну мережу більшовицького керівництва відродженої імперії, названої згодом СРСР. Для Сталіна партія відійшла на другий план: він не лише припинив проведення партійних з'їздів, а й ігнорував інші «колективні партійні органи», фактично перетворив партійне ядро в «новий клас», а партію – в його резерв, що збільшувався прискореними темпами. Сталін зрозумів прагнення «великоросів» відтворити колишню імперію – і для цього, як пише Джилас, «творив новий клас надварварськими методами» і цей «клас виштовхнув його на поверхню, щоби потім повністю під порядкуватися незагнuzданому й жорсткому сталінському

єству» (Там само.—С.209). Спочатку він сприймався як «великий вождь», а потім «перетворився в божество».

«Новий клас» зазнав трансформації. Під його керівництвом більшовицька партія підмінила гасла «світової революції», «перманентної революції» гаслом «перемоги соціалізму в одній, окремо взятій країні», що означало перемогу *імперіалістичного сталінізму над інтернаціоналістичним троцькізмом*. Індиферентний до високих інтернаціоналістичних ідеалів Троцького «новий клас» панівної нації й змосковчених «іногородців» повністю став на позиції Сталіна, який відновив дореволюційну імперію.

Дослідники наголошують на «трьох китах», на які спиралася більшовицька диктатура, цебто влада «нового класу». Ленін пов'язував майбутнє СРСР з *партійним апаратом*, але не міг допустити, якої сили набуде цей апарат за його наступника. Як досвідчений практик Сталін зрозумів, що в партійному керівництві переважають демагоги, тому вирішив спиратися на *апарат насильства*, щоб не просто усунути, а й знищити противників і конкурентів. Діяльність партійних органів була підпорядкована апарату насильства. Після Сталіна його наступник Хрущов почав відроджувати партійний вплив, але незабаром його усунули від влади. Нове партійне керівництво вже спиралося на компартійну номенклатуру в *господарському апараті*. Причину пояснює Джилас: байдужий до високих ідеалів, зокрема до химерної перемоги комунізму в світовому масштабі, «новий клас» найбільше переймався власним «повсякчасним життєвим комфортом» (Там само.—С.210).

Вчений розрізняє три фази розвитку «нового класу»: «революційний комунізм» Леніна, «догматичний комунізм» Сталіна, «колективне керівництво», здійснюване «групою олігархів». Мабуть, така періодизація вимагає уточнення. *По-перше*, треба зважити на неточність назви першої фази, адже Ленін на поліг на переході від «військового комунізму» до «нової економічної політики», що насправді означала відступ від первісних «революційних» гасел, а також до політики «коренізації» в неросійських республік. Об'єктивно «коренізація» мала забезпечити формування відданих більшовизму національних (неросійських)

кадрів, цебто творення нової еліти. Проте незабаром з'ясувалося, що «націонали» можуть проявляти непослух. *По-друге*, з назвою фази як «догматичного комунізму» за правління Сталіна можна погодитися лише частково: в теорії «вождь народів» справді догматизував так званий «марксизм-ленінізм», але на практиці поставив чітку мету: відродити Російську імперію на більшовицьких (московсько-комуністичних) засадах. *По-третьє*, трактування третьої фази так само зумовлює певні сумніви. На наш погляд, доцільно говорити про фазу «спроб реформації» суспільної системи, яка двічі закінчувалася поразкою. Спочатку Хрущов розпочинав реформи, спираючись на партійний апарат, але косметичні зміни не дали бажаних результатів, бо пересування кадрів з одних місць на інші лише засвідчували закріпленість системи. Після його усунення нове «колективне керівництво» намагалося реформувати економіку, спираючись на апарат примусу, насамперед службу безпеки, і господарський апарат, цебто економічну еліту, та використовуючи заяложені в «пом'якшеній формі» сталінські методи управління, що призвело до суспільного застою. Як наслідок настала четверта фаза «розвитку нового класу в СРСР», що насправді означав занепад («загнивання») московського комунізму (більшовизму) як різновиду московського імперіалізму. Спроби «перебудувати» нежиттєздатну суспільну систему виявилися марними.

Спираючись на панівну еліту, комуністична система недопускає реальної опозиції. На початку 30-х років у Радянському Союзі були фізично знищені кадри, що не погоджувалися зі сталінською моделлю соціалізму. Напевно, найбільше постраждала Україна, яка втратила народжену в революційний і пореволюційний періоди інтелігенцію, що втілювала національне відродження, згодом назване «розстріляним». Наш вчений Віктор Петров писав, що в умовах московсько-більшовицького терору «уся українська інтелігенція була приречена на згубу» (Петров В. Розвідки.—Т.2. – К.: Темпора, 2013.-- С.625). Звинувачення ґрунтувалося не на протиправності дій, а залежало від соціального походження, виховання, освіти, фаху особи, бо відштовхувалося від «ідеї масового знищення». Знищення було, як зазначає дослідник, систематичним і послідовним, а

ще переселяли «тисячі, десятки і сотні тисяч людей, що втілювали в собі дух, розум і сумління українського народу» (Там само).

Як вже зазначалося, після більшовицького поневолення в Україні не могло бути національної еліти влади. Зрештою, вона, за деякими винятками, становила лише мізерну частину малоросів, цебто денационалізованих більшовиків українського походження, далеких від національних інтересів. Становище мало змінилося наприкінці існування «імперії зла і брехні». Якщо йдеться про зміни, то вони стосуються масштабів московсько-більшовицької (компартійної) «яничаризації», а не її суті. І. Дзюба зазначав: «Величезним негативним фактором у розвитку і колишнього Союзу, і в світовому масштабі було те, що українська партократія була найреакційнішою силою у всьому Союзі, за винятком хіба що деяких середньоазіатських кланів, -- і це створило нам поганий імідж у світі» (Дзюба І. Україна і світ /Іван Дзюба// Quo vadis, Україно? – Одеса: Маяк, 1992.-- С.16).

Треба зважати на генезу нашої провідної верстви. Пореволюційна національна еліта становила насамперед *еліту впливу*. До неї належали представники мистецької еліти, бо тоді «українське мистецтво хотіло «за одним разом» пройти школу багатьох стилів європейського мистецтва», його репрезентували «найрізноманітніші творчі напрямки, від футуристів і авангардистів до неокласиків» (Там само.—С. 29). Особливих успіхів досягли український театр, національне кіно, живописне мистецтво, вітчизняні гуманітарні дослідження. Здобували вплив засоби масової інформації. Українська інтелігенція освоювала такі сфери, які були не доступні для неї у дореволюційний час.

Знищувати українську інтелігенцію більшовики розпочали відразу після захоплення українських земель. Уже 1918 року червоноармійська банда вбила на хуторі, біля Харкова, дослідницю української історії та літератури Олександру Єфименко (1848-1818 рр.). У Полтаві підступним пострілом застрелено Івана Стешенка (1873-1918 рр.), відомого державного діяча, поета, історика й педагога. Наступного року на столичній вулиці українофоби знищили славетного художника Олександра Мурашка (1885-1919 рр.). Значних втрат наша духовність зазнала 1921 року. Чекісти розстріляли поета Григорія Чупринку (1879-1921 рр.),

активного борця за визволення свого народу. По-бандитському в рідній хаті більшовицький агент убив геніального композитора Миколу Леонтовича (1877-1921рр.), який готувався до виїзду на постійне проживання до міста Львова. Звісно, було чимало інших насильницьких смертей українських патріотів. Як підсумовує В.Петров, «це окремі ілюстрації, вирвані епізоди, поодинокі натяки на те, що творилося на Україні в ці хаотичні роки, коли большевики гадали військовими методами, штурмом в найкоротший час уже сьогодні запровадити комунізм у країні» (Петров В. Там само. – С.629).

Особливо в жалюгідному становищі опинилися українські вчені. «Щоб працювати в Академії, люди працювали поза Академією. Заробляли фізичною працею для того, щоб мати змогу працювати розумово, вести культурну роботу. Шили з мотузків черевики, робили сірники, обробляли городи, читали лекції в касарнях, ходили по дворах і грали на скрипку, учителювали по селах. Улаштовувалися на лісорозробках, служили на цукроварнях, копали ями на кладовищах, продавали гас у крамницях» (Там само.—С.630).

Окупаційна більшовицька влада орієнтувалася на творення так званої «*трудової інтелігенції*». Як правило, її готували на так званих робітничих факультетах (робітфаках) у вишах. «Від вступників вимагали лише вміння читати, писати та знати 4 арифметичні дії» (Енциклопедія українознавства. Словникова частина /Енциклопедія.—Львів, 1998.—Т.7.—С. 2543). Цікаво, що в 1969 році такі робітфаки були відновлені як підготовчі відділення при вищих навчальних закладах для робітничої й селянської памолоді та демобілізованих з армії юнаків. Таким чином, говорити про якусь опозицію в УРСР повоєнного часу не доводиться. Республіканське компартійне керівництво й державне чиновництво не обиралося, а призначалося попри так званий принцип *демократичного централізму* в партійному будівництві. Окрім того, партійні кадри формували, як правило, з етнічних москалів, а також з перевірених яничаризованих малоросів. Особливо прискіпливо компартійна номенклатура ставилася до вихідців із західноукраїнських областей, які були інкорпоровані московськими більшовиками лише в роки Другої світової війни.

Попри таке становище української еліти Іван Багряний наголошував, що основні кадри нації в підрадянській Україні, які відрізняються високим фаховим рівнем і управлінським вишколом, перебувають у КП(б)У і комсомолі, бо лише в них могло визначитися в офіційній сфері все політично активне і здатне до політичного життя. Ідеолог української революційної демократії називає імена відомих діячів, що вийшли з компартійних і комсомольських лав, зокрема Миколу Хвильового, Олексу Влизька, Йосипа Позичанюка. Останній серед названих – вихованець комсомолу, а загинув як пропагандист УПА й активний діяч УГВР.

Зрештою, не лише в гулагівських таборах, а й у компартійних і комсомольських організаціях гартувалася на противагу панівній ідеології національна **контреліта**. Вона заявила про себе двічі. Насамперед доцільно назвати **шістдесятництво**. Про нього писав Іван Лисяк-Рудницький: «Після півстоліття масових і безперервних репресій сам факт появи опозиційного руху в Україні здавався майже чудом. До певної міри це зачудування триває і до теперішніх днів. Більшість західних учених були задивовані з самої констатації фактів українського дисидентського руху, але не поспішали детально проаналізувати декадентські заяви як документи політичної думки»(Лисяк-Рудницький І. Нариси з історії нової України /Іван Лисяк-Рудницький.—Львів: Меморіал, 1991. – С. 79). Як відомо, шістдесятництво охоплювало представників різних ідеологій – від націонал-комунізму до націоналізму.

Вдруге українська національна контреліта заявила про себе в другій половині вісімдесятих років, коли розпочалася так звана перебудова. Хронологічно її активізація збіглася з протестами, що нуртували серед української людності після техногенної аварії на Чорнобильській атомній станції, коли опинилося під загрозою саме існування української нації. Тодішні *неформальні організації* виникли на підтримку політики перебудови, яку гальмувала доморощена партійна бюрократія на чолі з ретроградом і українофобом В. Щербицьким. Так появилися потужні опозиційні організації, від Товариства рідної мови імені

Т.Шевченка аж до масової громадсько-політичної організації Народного Руху України.

12.3. Демократизація постолігархічної системи в елітному вимірі

Напередодні розпаду СРСР не тільки вітчизняні, а й закордонні експерти стверджували, що Україна має найліпші стартові умови серед усіх тодішніх «союзних республік» імперії. Нині наша держава за рівнем заробітної плати населення посідає останнє місце в Європі. Звісно, можна оправдуватися тим, що Україна перебуває в стані фактичної війни з такою мілітарною потугою як Російська Федерація, але справа не тільки в тому. Треба зазначити, що основні проблеми нашого державотворення й суспільного розвитку зумовлені насамперед існуванням олігархічної системи як спадкоємиці компартійно-номенклатурної системи. М. Джилас зазначає: «З усвідомленням того, що влада, цебто розпорядження національною власністю, неодмінно приносить всі багатства світу цього, неминуче розцвітає грубий кар'єризм, дволикість, підлабузництво, задрісництво» (Джилас М. Там само.—С.220-- 221). Кар'єризм і розповсюдження бюрократії він трактує як невиліковні недуги комунізму, що успадковані нинішніми олігархами після його краху.

Олігархи встановили монополію на владу. Їхня схильність до мімікрії не дає змоги недосвідченим політикам, а ще більше політиканам проникнути в суть олігархічної системи, при якій одні клани змінюють інші, висуваючи привабливі для знедоленого населення гасла. При олігархічній системі влада і власність зосереджені в одних руках, хоч належить також клептократії. Зміна владних кланів означає не що інше, як перерозподіл власності. Прийшовши до влади, новий олігархічний клан турбується насамперед тим, щоб взяти під свій контроль карну систему (суд, прокуратуру, поліцію, службу безпеки).

Як відомо, Помаранчева революція й Революція Гідності виступали під гаслами *деолігархізації* суспільства. Економіст А.Гальчинський наголошує: «Суспільство має бути свідомим простої істини: Україна може бути або олігархічною, або демократичною державою; вона не може бути і тим, і іншим. Олігархія і демократія -- антиподи за своєю суттю» (Гальчинський А. Помаранчева

революція і нова влада/Анатолій Гальчинський.—К.: Либідь, 2005.—С.173). При збереженні олігархічної основи суспільства про демократію не може бути мови, бо в такому разі демократизація буде зведена до політичних гасел, а тут доконечний політичний демонтаж олігархізму.

Олігархізація – це наслідок переродження компартійної й комсомольської номенклатури у процесі *криміналізації* суспільства, зумовленої номенклатурно-бюрократичною приватизацією державної власності. Вона розпочалася як тіньова й неформалізована ще до розпаду імперії, коли адміністрація підприємства, цебто господарська компартійна номенклатура, набула права управляти його майном від імені трудового колективу. Великі підприємства почали створювати кооперативи чи малі підприємства, що фактично були прихованою приватизацією державного майна. Прискореними темпами державні банки перетворювалися в компартійний і комсомольський бізнес, комерціалізувалася власність державних органів, почали функціонувати спільні підприємства, біржі, концерни, розкрадалася державна власність під прикриттям оренди тощо. А.Гальчинський зазначає: «Логічним апогеєм останніх років горбачовського періоду став повний занепад державної влади, яка раніше трималася тільки на диктатурі партії. Коли влада розпалася, контроль партійно-господарської номенклатури та державної бюрократії над ключовими позиціями державної власності набув остаточних обрисів: розбудована на тіньових зв'язках приватно-номенклатурна власність стала по суті панівною» (Там само.—С.174).

Проголошене після розпаду СРСР роздержавлення на практиці означало не що інше, як перерозподіл чи узаконення тіньово приватизованої державної власності ще до проголошення незалежності. Формально позбавлена влади партійно-господарська й комсомольська номенклатура в нових умовах повернула ще ширші владні повноваження, спираючись на приватну власність, чим забезпечила собі надійний захист за допомогою корумпованої «правозахисної» системи. Така нелегальна власність забезпечувала астрономічне збагачення незалежно від ефективності її використання. Найбільше вона вкорінилася в

Південному й Східному регіонах, які мали давні зв'язки з можновладцями в Російській Федерації.

На цій підставі доцільно характеризувати політичну систему в Україні. На президентських виборах українці змушені вибирати між кандидатами від різних груп олігархів, хоч дехто з них може рекламуватися як захисник зубожілого населення. Не були винятком й останні президентські вибори, проведені після Революції Гідності. Треба наголосити на тому, що на панівні олігархічні групи не впливала зміна системи державного правління, цебто перехід від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської форми правління й навпаки.

Аналогічно треба підходити до формування українського парламенту. Як відомо, жодна з випробуваних виборчих систем не дала позитивного результату. Насамперед треба мати на увазі, що в Україні переважають політичні партії, які насправді виникли як клуби олігархічних кланів. Лише деякі з партій створені на певних ідеологічних засадах. Безумовно, пересічному виборцеві нелегко розібратися в передвиборчій риториці конкурентів.

Наші політики плекали ілюзії, коли шукали оптимальної виборчої системи. Ні пропорційна, ні мажоритарна система не давали змоги звузити олігархічний вплив на парламент. Не стала панацеєю змішана система парламентських виборів. До цього часу парламент *приватизований* олігархічними структурами, які формально ведуть словесну боротьбу, особливо з питань другорядного значення. Аналогічне становище з урядом, у якому впливові посади посідають не досвідчені фахівці, а **висуванці олігархічних кланів**.

Коли йдеться про питання принципового характеру, то олігархічні групи доходять до порозуміння. Помаранчева революція була знецінена тим, що Президент призначив керівником уряду ставленика політичних сил, боротьба проти якого як ставленика антиукраїнських олігархів започаткувала революційні виступи. Фактично був відкритий шлях для *антидержавного реваншу*.

Не менш трагічно завершилася Революція Гідності. Парламент і Президент дали змогу антидержавним силам на цілком законних підставах посісти місця в

парламенті й інших державних органах, використовувати їх проти національного державотворення. Змінилося співвідношення олігархічних груп, але **залишився олігархічний характер** законодавчого органу й самої влади.

При олігархічній системі влада в Україні замикається у вузькому колі партійних лідерів і наближених до них осіб, родичів, свояків, друзів першої особи. Безумовно, в нашій державі проявляється тенденція до встановлення авторитарного режиму, що суперечить загальносвітовій тенденції як рухові від авторитаризму через стан напівдемократії до автентичної демократії, яка забезпечує «можливість конкурентного вибору виконавчої влади і впливу на неї з боку електорату» (Еліта: витоки, сутність, перспективи /В.Г.Кремень та інші.— К.: Т-во «Знання» України, 2011.—С. 344). Демонстрація всенародної підтримки революційним Майданом призначеного уряду під час Революції Гідності була проявом не демократії, а *охлократії*, що не сумісна з вимогами інформаційного суспільства, яке може ґрунтуватися лише на **меритократії**. Для нинішньої влади повністю підходить характеристика влади після Помаранчевої революції, що «**ті, хто прагне довести антиолігархічний феномен нової влади, якісну відмінність її генетики, лукавить перед суспільством, свідомо вводить його в оману**» (Гальчинський А. Там само. --- С.177).

Дослідники викривають махінації доморощених олігархів, які намагаються приховати власний капітал, переписуючи його на членів сім'ї, хоч в інших країнах беруть до уваги капітал сімейних фінансово-монополістичних груп, а не окремого політичного діяча. Якщо раніше писали про касту «помаранчевих» олігархів, то тепер маємо достатньо підстав твердити про олігархів, які утвердилися після Революції Гідності. Йдеться не лише про олігархів всеукраїнського, а й регіонального рівня. Небезпека останніх у тому, що антидержавні сили постійно порушують питання про «федералізацію» України, хоч для цього немає вагомих підстав. У роздмухуванні нинішньої війни на Донбасі тамтешні олігархи зіграли не останню роль.

Ще одна особливість формування еліти в Україні після Революції Гідності. На посади міністрів чи інших очільників центральних відомств керівник держави

почав запрошувати фахівців з інших країн, надаючи їм українське громадянство з порушенням чинного законодавства. Негативні наслідки від такого призначення очевидні. *По-перше*, такі фахівці, як правило, не знають особливостей утвердження нашої держави, національної ментальності української людності. *По-друге*, їхнє призначення означає зневагу вітчизняних фахівців, що дає підстави твердити про ігнорування чинним державним керівництвом засад національної меритократії. *По-третє*, такі дії формують негативний образ українця за кордоном, зокрема моральне обличчя наших чиновників. Дуже сумнівно, що серед кількох сотень тисяч працівників поліції не знайдеться чесного працівника на найвищу посаду в цій державній службі. *По-четверте*, запрошеним чиновникам призначають надзвичайно високу платню, що не може не впливати негативно на мільйони людей, які опинилися поза межею прожиткового мінімуму. Мимоволі такі дії провокують соціальний вибух. *По-п'яте*, чужинці перетворюються в безумовних виконавців поставлених завдань, а не у відповідальних працівників, які працюють для майбутніх поколінь нації. *По-шосте*, подібна практика фактично веде до знецінення самого інституту українського громадянства, зневаги національної гідності українців.

Звісно, таке ставлення до закордонних чиновників, яких в Україні називають «варягами», аж ніяк не означає негачії досвіду інших країн, зокрема тих, яким доводилося долати аналогічні суперечності. Проте доконечно зважити, що форми «засвоєння» цього досвіду не варто зводити до призначення громадян інших країн на відповідальні посади в нашій державі. Запрошені закордонні фахівці можуть працювати радниками у державних виконавчих структурах чи експертами. Однак слід зауважити, що навіть у такому разі перевагу доцільно надавати закордонним етнічним українцям, фахівцям українського походження, які здобули визнання в світі. Серед них був особливо шанований Богдан Гаврилишин, який здобув різні освіти (інженерну, управлінську, економічну) і навіть очолював Римський клуб і Міжнародний інститут менеджменту. Він – автор праці «Дороговкази в майбутнє», яку вважав квінтесенцією своїх

спостережень і досвіду (Гаврилишин Б. Дороговкази в майбутнє /Богдан Гаврилишин.—К.: Основи, 1993.—С.8).

Проаналізувавши генезу доморощених еліт у нашій державі, А.Гальчинський дійшов висновку про *олігархічну ротацію* в Україні. Він пояснював: «В умовах несформованості ефективних механізмів громадянського суспільства цей процес упередити неможливо. У таких випадках зміна влади і зміна представництва на олігархічному подіумі відбуваються у синхронному режимі. У цьому – суть олігархічної ротації» (Гальчинський А. Там само.—С.179). Як наслідок формується ідеологія «**постійно відновлюваної приватизації**», що на практиці зумовлює відповідні не лише економічні, а й політичні преференції.

У ставленні до доморощених олігархів спостерігаються дві протилежні позиції, що відзначаються спрощенням самих економічних процесів. Якщо перша позиція ототожнює економічний розвиток «**з утвердженням національного капіталу, його концентрацією та тісною взаємодією з державою в розбудові національної економіки**», то друга – пов'язує його «лише з **пріоритетним розвитком малого та середнього підприємництва**» (Там само.—С.180). А.Гальчинський зазначає, що прихильники другої позиції посилаються на закордонний досвід, хоч насправді в західних країнах такі види підприємництва виступають у єдності. а кожен з них має свою царину, цебто вони взаємодоповнюються.

Доречно нагадати, що українські націоналісти ґрунтували свою економічну й соціальну політику на визнанні багатокладності економіки, співпраці в господарському житті держави, кооперації і приватного капіталу, бо мета держави визначалася як «осягнення господарської самовистарчальності нації, збільшення народного майна та забезпечення матеріального благобуту шляхом розбудови всіх галузей народного господарства»(Устрій Організації Українських Націоналістів /Устрій//Українська суспільно-політична думка в 20 ст. Документи і матеріали.—Б.м.: Сучасність, 1983.--Т.ІІ.—С.329-330). У промисловій політиці ОУН виходила з доконечності усамостійнити народне господарство й забезпечити його всебічний розвиток. Оборонну промисловість було передбачено

удержавити. Всі інші промислові галузі залишалися «приватному капіталові поодиноких осіб і асоціацій на основі вільної конкуренції та приватної ініціативи» (Там само.—С.330). Держава мала дбати про промисловий розвиток, виходячи з потреб оборони країни, забезпечення працею людей із села, раціоналізації галузевої структури, піднесення добробуту населення.

На думку А.Гальчинського, **«лише великий національний капітал в органічному поєднанні з малим і середнім бізнесом може стати основою реальної суверенності національної економіки, її базовою конструкцією»** (Гальчинський А. Там само.—С. 180-181). Вчений не погоджується з тими, хто заперечує співпрацю держави з великим капіталом, його підтримку. Їхня взаємодія стосується насамперед таких галузей, як авіація, освоєння космосу, військово-промисловий комплекс, Інтернет тощо. Водночас треба зважати на чесність «правил гри», прозорості співпраці, права та обов'язки суб'єктів господарської діяльності, а також на протидію лівих сил і переконання населення, якому нав'язували хибні уявлення щодо питань консолідації національного капіталу та його зміцнення.

Вчений застерігає: «Коли ставиться питання про деолігархізацію суспільства, потрібно враховувати не лише всю широту відповідного поля суспільних перетворень, а й ті дії, які формують об'єктивні передумови цього явища» (Там само.—С.183). Такий процес не може бути простим, короткочасним. Його не варто надмірно спрощувати й форсувати. Без великого капіталу не може бути мови про переведення господарства на ринкові засади. Як партнер державної влади цей капітал сприяє соціальній стабільності, забезпечує економічний розвиток, коли не протидіє малому й середньому бізнесу.

12.4. Національна еліта як суб'єкт модернізації України:

уроки історії й сучасність

Після занепаду національної державності в формі автономної Гетьманщини й лицарсько-християнського ордену Запорізької Січі наш народ втратив національну еліту. Філософ Микола Шлемкевич розрізняє чотири типи української людини того часу: *старосвітські поміщики, гоголівська людина, сковородянська*

людина, шевченківська людина. З названих типів лише шевченківська людина відверто не мириться з підневільним становищем, оголошує сенсом свого життя боротьбу за визволення нації. Така людина сформувалася на межі ХІХ-ХХ століть, у складних умовах: «українська земля розділена між двома імперіями – Австрійською та Російською, національна еліта ще не сформована, капіталів нема, національна свідомість народу низька» (Шкраб'юк П. Франко-поет проти ...Франка-політика /Петро Шкраб'юк//Нова неділя.—2016.—Ч.6-7. – С.4). Осередком світогляду шевченківської людини є наука, а мораль спирається на вільний дух.

Як зазначають дослідники, такий тип української людини зазнав значних змін упродовж одного покоління, в чому переконують ідейні пошуки Івана Франка. Як пише Є. Нахлік, «від месіанізму колективного та універсального (у «Каменярах»), національного з виходом на інтернаціональну перспективу (у «Пісні будучини») Франко перейшов до месіанізму колективно-індивідуального та національного (у «Великих роковинах»), особового та селянсько-національного (у «Похороні»), а відтак до особового та загальнонаціонального (у «Мойсеї»)» (Нахлік Є. Від месіанізму колективного та універсального – до особового та загальнонаціонального /Євген Нахлік// Нова неділя.—2016.—Ч.6-7.—С.2).

Поразка національно-визвольних змагань 1917-1921 років спричинилася до пошуків іншого типу особистості. Серед причин, які зумовили невдачі національно-визвольних змагань, на перше місце треба поставити слабкість національної еліти. На неї негативно вплинули ідейно-політичні течії, які панували в тодішній Московії. Дискусія між Іваном Франком і Лесею Українкою про участь української інтелігенції в загальноросійському русі відтворювала різні підходи до визволення українського народу. Трагедію спричинили насамперед соціалістичні сили в Центральній Раді, які не розуміли ілюзорності соціалізму московських більшовиків, що лише демагогічно визнавали право націй на самовизначення, а насправді боролися за відновлення колишньої імперії під новим прапором.

Не варто недооцінювати особливостей нашої національної еліти. До революції вона була зайнята, як правило, на гуманітарній царині, не мала не тільки державотворчого, а й достатнього організаторського досвіду. Її державотворення зводилося не до практичних дій (зокрема, створення потужної армії, ефективної адміністрації, відсічі відвертим ворогам), а до проголошення пишномовних універсалів, основним автором яких був письменник В.Винниченко, як очільник уряду.

У нових умовах ідеолог національної монархії В.Липинський орієнтувався на *сильну хліборобську людину*, що єдина спроможна створити й утримати державу. Соціаліст В.Винниченко пов'язував майбутнє із *«сильною людиною, глибоко закоріненою в класі будучини, пролетаріаті»*. Найрадикальнішу альтернативу людині вільного духу запропонував ідеолог інтегрального націоналізму Д.Донцов: це – *«людина ірраціональної волі, догми, волюнтаристична людина»*. Звісно, людина вільного духу збереглася в *демократичних колах* української людності, яка не проживала під московсько-більшовицьким поневоленням.

Історіософ В.Липинський обґрунтовував не тільки державотворчу роль хліборобів, а й переконував, що відродити державу спроможна лише національна аристократія, як активна група серед етнічної маси, яка творить політичні вартості для перетворення цієї маси в націю. Поява національної аристократії зумовлена тим, що одні люди мають войовничу, лицарську вдачу, а інші – *«пацифістську, обивательську»*. Водночас національна демократія не може постати *«без стихійної волі до влади, до сили, до ризику, до самопожертви, до панування»*. На противагу аристократові обиватель, який також прагне до вдали, ніколи не буде ризикувати. Мисленик наголошує, що національна аристократія витворюється із тих власників землі й промислового виробництва, які прагнуть захисту від національної, а не чужої держави. Без матеріальної сили створити державу не можливо. На таке не здатні особи, які володіють *«тільки пером»*, ні повстанські отамани, які задавали тон стихійним рухам за часів Центральної Ради й Директорії.

Трагедію Центральної Ради повторили національно-демократичні сили на початку дев'ядесятих років минулого століття. Тоді державу відроджували поети, журналісти, фахівці з гуманітарних наук, цебто люди «тільки пера», з національно-демократичного табору. У специфічних умовах розпаду мета-національної імперії вони пішли на компроміс із комуністами й проголосили незалежність України, позаяк на цьому періоді збігалися інтереси обох політичних сил. Неспроможність націонал-демократів (людей «тільки пера») до державотворення закінчилася тим, що ще в середині 1994 року при владі остаточно утвердилася олігархія (клептоолігархія й бандоолігархія) з переродженої компартійної й комсомольської номенклатури.

Реванш *націонал-демократів і ліберал-космополітів* наприкінці 2004 року, після п'ятилітнього суперництва закінчився поразкою перших і других. Оговтавшись після політичної катастрофи, до влади прийшли *агресивні олігархи* з Донбасу, найзмосковщенішого регіону, що тісно пов'язані з кримінальними групами й олігархією сусідньої країни. Вони почали залякувати інші політичні сили, поставили на перше місце не національні, а корпоративні інтереси. Як наслідок державна влада почала реалізовувати московський сценарій інкорпорації українців у чужу національну (метаєтнічну) спільноту.

Зведені нанівець також здобутки Революції Гідності 2013-2014 років. Націонал-демократи і націонал-радикали не проаналізували уроків Помаранчевої революції. Як наслідок державне кермо захопила **компрадорська корпоративна ліберал-космополітична клептоолігархія**, якій чужі інтереси українського національного державотворення. Прикриваючись доконечністю оборонних дій, вона послідовно проводить не лише політику демонтажу національної держави, утвердження своєрідного *апартеїду*, а й прихованого *геноциду* титульної нації. Українська людність на етнічних землях катастрофічно зменшується, а впливові урядові посади віддані чужинцям, яким у прискореному порядку надають громадянство нашої держави.

Як наголошував В.Липинський, організувати Україну як національну державу спроможні лише дві сили: *військовий стан* і *«продукуючі класи»*, до яких

належать хлібороби, промисловці й робітники. Лише вони здатні захистити державу й забезпечити суспільне життя нації на противагу представникам так званих *«інтелігентських професій»*, що не володіють засобами виробництва й належними військовими засобами. Серед таких представників *«свобідних»* професій мисленик називає філологів, поетів, ораторів, белетристів, професорів, учителів, адвокатів, бухгалтерів, фейлетоністів, коректорів та інших.

Водночас треба зазначити, що В.Липинський поділяє інтелігенцію на *дві групи*. *Перша група* використовує свої знання для громади (нації, держави, класу). До неї належать насамперед *техніки*, які задіяні в хліборобстві й промисловості чи служать у класових (політичних і економічних) організаціях. *Друга група* інтелігенції прагне використати громаду в своїх інтересах, для чого домагається політичної влади, цебто претендує на провідну роль у суспільстві, хоч не хоче служити громаді. До цієї групи мисленик зачисляє священників, письменників, учителів, суддів, адвокатів, лікарів, державних урядників та інших. На його думку, такі фахівці не можуть правити нацією як національна аристократія, лише як *«комісари здегенерованої аристократії»*. Звісно, мисленик має на увазі лише ту частину названих фахівців, яка *«живе з політики»*, а не заробляє своїми знаннями. Яскравим негативним прикладом для ілюстрації висновку Липинського можемо назвати парламентську діяльність клерикала з Російської Православної Церкви Агафангела, що в перші роки нашого державотворення виступав як комісар здегенерованої компартійної номенклатури серед московського духовенства на українських землях.

Особливу цінність для нашого часу має висновок В.Липинського про три *методи* організації національної аристократії залежно від рівня матеріальної техніки, культури: *охлократію, класократію, демократію*. **Охлократія**, як характеризує мисленик, -- це влада озброєних й організаційно монолітних вихідців з місцевих декласованих елементів, а в певних країнах-- з кочовиків на примітивному рівні матеріального розвитку або його розкладу. Про **класократію** йдеться коли нація поділена на органічні класи, які володіють засобами виробництва, об'єднані однаковою способом матеріальної праці й

спільною психікою, приводять до влади найкращих своїх представників. **Демократія** відтворює владу розкладеної охлократичної чи класократичної аристократії, декласованої під впливом своєї чи чужої колоніальної експансії.

Цікаво, що ідея *класократії* обґрунтована в 1958 році англійським соціологом М.Янгом під назвою **меритократії** (від лат. *meritus* – гідний і гр. *kratos* – влада), цебто влади обдарованих людей. Нині таке поняття увійшло в науковий обіг.

Для нашого часу особливу цінність має заперечення Липинським твердження про «автоматичну творчість пасивних мас». Мисленик наголошує, що в умовах демократії ліниві й пасивні елементи обирають «словесно демократичних провідників», які можуть призвести до розкладу будь-яку націю. Передбачення Липинського підтверджує наше державотворення після розпаду імперії, коли населення обирає недієздатні парламенти з осіб, які проявилися як журналісти, організатори концертів на революційному Майдані чи мужні борці проти бандоолігархічного режиму. *При демократії відсутні чіткі критерії для натурального поповнення лав національної аристократії.* Обрані представники надають перевагу боротьбі за свої матеріальні інтереси, ігноруючи моральні (і не тільки!) наслідки цієї боротьби.

Висновки нашого мисленика постійно підтверджує діяльність нашого парламенту. *По-перше*, виборці можуть надавати перевагу популістам перед досвідченими законотворцями. *По-друге*, обрані парламентарі нерідко не спроможні домогтися поставленої мети, а тому вдаються до непарламентських способів боротьби. *По-третє*, народні обранці дуже скоро забувають про свої обов'язки перед виборцями.

Кожному з названих організаційних методів (охлократичному, класократичному й демократичному) відповідає певний тип взаємин між активною й пасивною частинами нації: при класократії – *органічний*, при охлократії – *механічний*, а при демократії – *хаотичний*. Лише класократичний метод організації нації забезпечує **ритмічність, гармонійність і органічність** громадського життя, чого, безумовно, не може бути при охлократії й демократії. При такій характеристиці

треба зважити, що Росія (Московія) завжди була й залишається типовою олігархією. Річ Посполиту знесилювали хиби шляхетської демократії.

Історично Україна мала можливості для класократичного розвитку. Як класократичні держави діяли Галицько-Волинське князівство (королівство), а згодом Велике князівство Литовське, Руське (Українське) і Жемантійське. Такі самі задатки мало наше козацтво. У Гетьманщині досить сильні були класократичні традиції, особливо за часів гетьманування Богдана Хмельницького й Івана Мазепи. Проте в Запорізькій Січі не під польським впливом переважала демократія, яка не сприяла утвердженню козацтва на теренах українського Степу.

Інакше до питання творення національної еліти підійшов опонент Липинського, ідеолог українського інтегрального націоналізму **Дмитро Донцов**. Він обґрунтовує основні прикмети борців за визволення української нації, зокрема наголошує, що йдеться про виховання моралі **«сильного чоловіка»**. Такі люди мають прагнути панування над іншими, бо той, хто дозволяє іншому поневолювати себе, заслуговує на ганьбу. На цій підставі нова ідея має бути наступальна і не схилитися до компромісу. Здорова нація не може жити без шляхетного ідеалізму. Українці мають подолати «безхребетне» народолобство.

У книзі повоєнного часу «Дух нашої давнини» Донцов протиставляє свою ідеологію концепціям *демократії, класократії і націократії*. На його переконання, представляти націю не може ані «трудова інтелігенція», ані хліборобський клас, ані монопартія, а *верства «луччих людей», або аристократія*. Це – каста ліпших представників з різних соціальних станів, належність до якої не залежить від виборів. Як твердить Донцов, занепад нації настає як наслідок **«морального упадку еліти»**.

Українська еліта княжої доби могла мати трагічні наслідки для нації, але до цього не дійшло: звироднілу аристократію змінило козацьке панство, що відзначалося *шляхетністю, мудрістю й відвагою*, цебто прикметами, протилежними прикметам пізнішої демократичної інтелігенції. Така демократична інтелігенція, зазначає Донцов, не мала великих цілей, нехтувала питаннями влади,

протиставила їм культ «малої й непомітної праці», що відкривало шлях до підкорення української людності московсько-більшовицьким поневолювачам як політичним спадкоємцям царської імперії.

Як наголошує Донцов, українці мають повернутися до традицій давньої України, щоб відродити *національну провідну верству* (касту), без якої сама нація приречена.

Метою нової провідної верстви є насамперед охорона рідної землі. Д.Донцов зазначає, що лише провідна верства забезпечує цілість і силу національного організму, чому сприяють **ідеали і культ Вітчизни, предків і слави, великої місії.** **Без цього людська спільнота залишиться на рівні племені і нацією не стане.**

Підхід нашого мисленика до суспільного розвитку подібний до того, який пронизує працю іспанського філософа Х.Ортеги-і-Гассета «Бунт мас». У ній читаємо: «Маса розчавлює під собою все, що відмінне, незвичайне, індивідуальне, кваліфіковане й добірне. Хто не схожий на всіх, хто не думає як усі, ризикує, що його усунуть... Тепер усі – це тільки маса» (Ортега-і-Гасет Х. Вибрані твори/Хосе Ортега-і-Гасет.—К.: Основи, 1994.—С.20). Виходить, що порушені Липинським питання мають не лише українське значення, а виходять на широку світову арену.

З інших позицій до питання про провідну силу суспільства та її завдання підійшов ідеолог українського революційного демократизму **Іван Багряний**. Він наголошував, що *революційний актив* мають вилонювати такі соціальні сили українського суспільства, як робітництво, селянство, трудова інтелігенція. Водночас Багряний наголошував на доконечності переосмислення для революційної боротьби «Листів до братів-хліборобів», бо ідеї Липинського чужі для гетьманців. На названих засадах формувався Народний Рух України як масова громадсько-політична організація.

Після проголошення незалежності національно-державотворчі процеси має очолити нова національна еліта, яка поєднує український **патріотизм**, традиційну національну **моральність** і високий рівень **фаховості** відповідно до

вимог цивілізованого світу. Нинішня еліта в Україні починала творитися з різних джерел. Насамперед треба назвати колишню компартійно-комсомольську номенклатуру, яка вчасно переорієнтувалася на боротьбу за державну незалежність України. На першому місці для неї -- *власне самозбереження*, чим пояснюється її політична кон'юнктурність. Водночас вчорашня номенклатура антиукраїнської орієнтації проявила особливу згуртованість, що забезпечує їй самозбереженість навіть при зміні політичних умов. Їй протистоїть політична еліта, яка *дорожить* здобутками предків або впадає в іншу крайність, намагаючись *штучно переносити* на сьогоднішній день досвід певного часу чи інших держав, що в специфічних наших умовах набуває інколи карикатурного вигляду. Прикладом може бути перенесення на український ґрунт закордонної виборчої системи, що дає позитивні результати в західних державах.

Дослідники зазначають, що серед українських поневолених мас сформувалося негативне ставлення до вищих суспільних верств. Причина в тому, що наша аристократія й інтелігенція відчужувалася від свого народу, переходила на службу до чужинців, що ускладнювало боротьбу за національне відродження. Проте періоди *безелітарного* існування українців звужувалися. Вже в двадцятому столітті наша *національна еліта відроджувалася тричі* (двадцять років, шістьдесят років, вісімдесят років), хоч двічі (тридцять й сімдесят років) зазнавала серйозних покосів.

При вихованні еліти доцільно зважати на національну ментальність, зокрема на особливості світосприйняття й реакції на зовнішні та внутрішні подразники. У нинішніх умовах треба орієнтуватися на формування *інтелекту успіху*, в якому органічно зливаються аналітичне мислення, творчий підхід і практичні навички. Досвід інших європейських народів переконує, що навіть національні спільноти, які упродовж століть знемагали під чужоземним гнітом, під керівництвом нової еліти зуміли розпочати успішне національне державотворення.

В и с н о в к и

1. Попри неодноразове знищення й денационалізацію (полонізацію, змосковщення, більшовизацію, мадяризацію, румунізацію) наша національна спільнота

підтвердила свою спроможність до творення нової еліти, яка забезпечувала реанімацію українства, утверджувала його державотворчі потуги.

2. Наприкінці XIX століття українська еліта визначила свою головну мету: відновити Українську державу на етнічних землях, бо соціальна справа похідна від національного визволення. Проте соціалістичні провідники Української Народної Республіки на перше місце поставили розв'язання соціальних завдань, а в Українській Державі взяли гору промосковські сили, що не дало досягти поставленої мети.

3. Більшовизм не відповідав прагненням українського народу. Московсько-більшовицькі окупанти знищили чільних діячів націонал-комуністичної орієнтації, усунули відроджену національну інтелігенцію, замінили її компартійною номенклатурою, формально інтернаціональною, а насправді московсько-імперіалістичною за своєю суттю. Непоправної шкоди завдало неодноразове фізичне винищення національної еліти й заповнення вакууму робітфаківською напівінтелігенцією.

4. Проте україноцид як політика московсько-більшовицького керівництва в Україні не міг протидіяти формуванню національної контреліти, що особливо заявила про себе наприкінці вісімдесятих років минулого століття. Завдяки її діяльності в Україні почали створюватися так звані неформальні організації.

5. Після проголошення незалежності компартійна номенклатура, злютована з кримінальними кланами, сформувала олігархічну систему влади, що замикається вузьким колом партійних лідерів і наближених до них осіб з числа родичів, свояків, перевірених друзів.

6. Вихід з такого становища має очолити нова національно-демократична еліта, яка поєднує український патріотизм, традиційну національну моральність і високий рівень фаховості відповідно до вимог цивілізованого світу.

Лекція 13. Україна в глобалізованому світі.

Позитивні здобутки глобалізації відчуває кожен житель нашої держави. Вона створила умови для об'єднання світу, якого не можливо уявити без комунікації через Інтернет, що сприяє оперативному повідомленню про новини в найвіддаленіших куточках планети, прискореному обміну досягненнями науки на різних континентах, ознайомленню з культурою інших народів. Посилення взаємозв'язків між людьми дає змогу вивчити досвід боротьби з небезпечними захворюваннями, що, безумовно, впливає на збільшення середнього віку життя людини в глобальному масштабі.

Однак не варто замовчувати негативних наслідків глобалізації, що проявляються в різних сферах людського життя. Бурхливий промисловий розвиток веде до забруднення атмосфери, шкідливі викиди руйнують озонову плівку навколо нашої планети, прискорено розповсюджуються небезпечні хвороби. Нинішнє людство опинилося перед безпосередньою загрозою ядерної війни. Використання сучасних засобів масової інформації для дезінформації в глобальному масштабі спотворює міжнародну політику, деморалізує мільйонні аудиторії слухачів і глядачів, полегшує діяльність міжнародного тероризму. Значне соціальне розшарування між населенням розвинених і відсталих держав, а також у середині країн за допомогою міжнародних корпорацій стало доконаним фактом.

Глобалізація позначилася особливо на українській людині, яка вперше в світі зазнала впливу техногенної аварії на Чорнобильській АЕС. Тепер агресивна Московія випробовує тактику «гібридної війни», а водночас використовує потужні засоби інформації для фальсифікації суті воєнних подій на нашій території.

13.1. Доконечність трансформації української спільноти

Після проголошення незалежності влада в державі залишилася в руках компартійної і комсомольської номенклатури. «Якщо не буде нормальної влади, провідної верстви, певного політичного класу, які взяли б на себе відповідальність за всіх, то реформи, антураж, політична діяльність зведуться до

фольклору» (Левус А. «На Україну чекає ще одна радикальна зміна» /Андрій Левус//Український тиждень, 2016, 20-25 травня.—С.10). Фактично за реальні зміни видається їх імітація. Причина в тому, що реальна влада належить не парламенту як законодавчому органу, а олігархам, серед яких нема жодного українського за переконанням (Там само.—С.11).

Глобалізація України гальмується тим, що в ній надалі панує російський бізнес. Саме тому Україна як жертва агресії не застосувала проти нападника економічних санкцій, яких вимагає від інших країн. Модифікувати Україну не вдасться без проведення спецконфіскації на правових основах, а без цього шлях до нормального суспільного розвитку буде перекритий. Інакше про боротьбу з корупцією говорити марно. Проте таку бездіяльність нерідко оправдовують доконечністю суспільної стабілізації, національної єдності. На противагу сусіднім країнам (Польщі чи Чехії), країнам Балтії в Україні не відбулася вчасно зміна «критичної маси» політичної еліти, яка й надалі посідала найвищі посади в державі. Звісно, треба зважати на особливості історичного розвитку. *По-перше*, в КПУ опинилася найактивніша частина нашого суспільства попри те, що в ній перебувало чимало статистів. *По-друге*, державна служба за радянських часів — це при всіх мінусах набутий досвід, без якого не просто створювати органи державної влади після проголошення незалежності. *По-третє*, Україна не мала інших кадрів: опозиціонери, які проявилися в мітингових умовах, демонстрували свою непридатність до копіткої державотворчої праці. *По-четверте*, консервативна господарська еліта надалі підтримувала зв'язки з російськими підприємствами і не хотіла переорієнтовуватися на західне виробництво з новими технологіями.

З таким політичним становищем в Україні пов'язане виникнення доморощеного олігархату як наслідку проведеної приватизації, хоч «ідея, від початку закладена в основу приватизації, була по-своєму шляхетна та майже по-християнському справедлива» (Буткевич Б. і Мельничук В. Про ваучери та людей /Богдан Буткевич//Український тиждень.-2016, 12-21 липня.—С.26).

Як наголошують дослідники, ваучерна приватизація не була «українським новотвором», аналогічні процеси відбувалися в Польщі, Чехії, а також у Російській Федерації. Проте доморощена владна компартійна номенклатура не була зацікавлена ні в чесності приватизації, ні в забезпеченні громадського контролю над цим процесом. Звісно, не варто замовчувати бездарності в економічних питаннях тодішньої демократичної опозиції, яка боролася не за реальну владу, а за законодавче затвердження її символів (прапора, герба, гімну, назви валюти і т. ін.).

Від самого початку приватизація опинилася під фактичним контролем керівників компартійних обкомів і «червоних директорів», цебто вищого ешелону партійної номенклатури, далекої від національних інтересів. Цьому сприяв порядок приватизації: спочатку на продаж були виставлені малі, майже неприбуткові підприємства, цебто фактично непотріб, який віддали народу, а найприбуткові підприємства переходили у власність номенклатури.

Керівництво Фонду державного майна України, на чолі якого тоді стояли відверті українофоби, «майже одноосібно розпоряджалося чи не всім майном, стало планомірно віддавати найбільш ласі шматки власності тим, хто домовився з вищим політичним керівництвом» (Там само.—С.27). Так з приходом до президентства ставленика проросійського «червоного директорату» Л.Кучми в Україні була створена *олігархічно-люмпенська суспільна система*, що призвело до зубожіння абсолютної частини нашої людності. Подібна соціальна диференціація не властива країнам західної цивілізації, в яких основу населення становить так званий *середній клас*. Реальна влада в державі опинилася не просто в руках олігархату, а бандоолігархату, що сформувався на базі вищого ешелону антиукраїнської компартійної номенклатури й організованих злочинних груп, зрощених з «правоохоронними» органами. У таких умовах почала діяти окупаційна компрадорсько-сімейна бандоолігархія, яка висунула на найвищий щабель державної влади колишнього кримінального злочинця.

Глобалізація України проявилася насамперед у тому, що, *по-перше*, величезні виробничі комплекси, створені працею українського народу, перейшли у вла-

сність товариств з обмеженою відповідальністю, керівництво яких перебуває в офшорних зонах, нерідко на інших континентах, а, *по-друге*, в стратегічній галузі нашої промисловості глибоко проник російський капітал, що діє на шкоду українським національним інтересам в умовах російської «гібридної» війни проти нашого народу. Підсумувати можна висновком М.Сироти, що «у результаті такої приватизації наш народ практично втратив контроль над власною виробничою базою і що ще більш небезпечно – над тими стратегічними галузями, від яких прямо залежить безпека держави. Не отримали ми при цьому і всебічної модернізації підприємств, необхідного притоку інвестицій та відродження промислового потенціалу. Все це спричинило надзвичайно серйозні зміни практично в усіх сферах життя українського народу» (Сирота М. Україна в геополітичному просторі третього тисячоліття /Михайло Сирота.—К.: Пульсари, 2007.—С.116).

У результаті злочинної приватизації Україна відкинута в своєму індустріальному розвитку ще на початку нинішнього століття більш ніж на 30 років назад (Там само.—С.119). Не може сприяти поліпшенню такого становища війна, яку веде проти нашої держави Московія, окупувавши найрозвиненіші індустріальні райони.

Не ліпше становище в аграрній сфері. «Земля, яка є чи не найголовнішою стратегічною цінністю України, поступово переходить у власність закордонного капіталу» (Там само.—С.127). Як зазначає далі М.Сирота, така тенденція загрозлива для українського суспільства під оглядом забезпечення харчовими продуктами населення, розвитку соціальної інфраструктури нашого села, контролю екологічного становища в агропромисловому комплексі. Названі проблеми стосуються не тактичних питань, а мають *стратегічне значення*. Ще чверть століття тому наша країна повністю забезпечувала населення вітчизняними продуктами харчування і навіть могла експортувати їх. За виробництвом на душу населення зерна, цукру, овочів, картоплі Україна випереджала не лише Московію, а й найпередовіші держави Європи. Тепер таке виробництво опустилося до критичної межі. Значно знизилася урожайність. Деградує український

чорнозем, яким так хвалилися українці як своїм найбільшим багатством. Щоб виправити таке становище, *доконечна комплексна аграрна реформа*, побудована на національних соціальних і екологічних пріоритетах.

Інтеграція України в західні структури зумовлена також людськими чинниками. Організація Об'єднаних Націй оцінює рівень суспільства за індексом людського розвитку (ІЛР), що залежить від тривалості життя людини, досягнутого рівня освіти, скоригованого на купівельну спроможність реального валового продукту на душу населення (Там само.—С.136). За цими показниками Україна перебуває на одному рівні з відсталими країнами Азії та Африки. Звісно, тривалість життя залежить від стану природного довкілля, зокрема рівня радіоактивності й токсичності, забруднення водних джерел, якості продуктів харчування і споживаної води.

Нема сумніву, що великої шкоди здоров'ю нашої людності завдають наслідки Чорнобильської катастрофи, а також хижацького знищення лісів, безглуздої в минулому меліорації, недотримання правил безпеки на підприємствах тощо. У цивілізованих країнах таким питанням приділяють особливу увагу.

На екологічні проблеми в глобальному масштабі наголосили члени Римського клубу, заснованого в 1968 році. Цей клуб орієнтується на глобальне моделювання процесів, що передбачають побудову комп'ютерних моделей світу для збереження природного довкілля, подолання кризових ситуацій, поліпшення якості людського життя, протидії технократичним мітам, виснаженню природних ресурсів, значному погіршенню продовольчої проблеми тощо.

Не стоять осторонь вітчизняні вчені. Під керівництвом академіка Ю.Туниці розроблена Екологічна Конституція Землі. Її мета передбачає створення таких умов, які забезпечать повноцінне природне довкілля не лише для нинішнього, а й для майбутніх поколінь, права яких також треба шанувати. У названій праці сформульоване правило: «Жодна з держав не повинна заперечувати стосовно іншої держави її фундаментальне право на екологічно непошкоджене довкілля» (Екологічна Конституція Землі /Екологічна//[www.uvm.edu/~jfarley/publications/WEC_antology_2011_\(in_Ukrainian\).pdf](http://www.uvm.edu/~jfarley/publications/WEC_antology_2011_(in_Ukrainian).pdf)).

Не може не турбувати посилена духовна деградація пострадянського суспільства, девальвація традиційних моральних і культурних цінностей. Як вважають фахівці, в нашій державі доречно говорити про гіперепідемію венеричних хвороб, особливо серед молоді. Основну причину вчені вбачають у розповсюдженні наркоманії. Ще страшніші наслідки пов'язані з різким збільшенням ВІЛ-інфікованих, за кількістю яких Україна на початку нашого тисячоліття посідала п'яте місце в світі, відстаючи лише від чотирьох відсталих африканських держав. Звідси – категоричний висновок М.Сироти: «Здоров'я української нації має стати найголовнішим пріоритетом суспільного розвитку!»(Сирота М. Там само.—С.142-143).

Рівень споживання українців значно відстає від того, який спроможний компенсувати енергетичні затрати, що засвідчує порівняння з відповідними показниками західних держав. Попри те, що більшість нашого населення перейшла на незбалансовану структуру малокалорійного харчування, значна частина наших громадян опинилася поза межею бідності, може лише мріяти навіть про таке харчування. Безумовно, неналежне харчування з незадовільним медичним обслуговуванням спричинилося до того, що майже один мільйон наших громадян – це хворі на туберкульоз. Йдеться про епідемію, яку, *по-перше*, не здатна подолати вітчизняна система охорони здоров'я через неспроможність забезпечити населення ліками. Окрім того, більшість наших громадян не має змоги купити ліків, ціни на які постійно підвищуються. Однак у таких умовах держава не вживає належних заходів, щоб поліпшити лікування хворих у стаціонарних медичних закладах.

На початку нашого тисячоліття статистика засвідчила, що «наш народ не просто вимирає, а перетворюється в хронічно хвору націю», бо більше 9 млн. працездатного населення, яке потребує лікування, не може його отримати (Там само.—С.144). «Гібридна» війна, яку веде Московія проти України впливає на психічний стан нашого населення. Збільшується кількість інвалідів, яких ще до війни в нашій державі налічувалося майже 2,6 мільйона осіб. Біля храмів, на вулицях і в міському транспорті знедолені просять допомоги на лікування, що

впливає на психічний стан громадянства. Звісно, тут не обійтися без допомоги міжнародних організацій та інших держав.

Особливо тривожить стан народжених дітей. Значна частина їх з'являється на світ з певними фізичними недоліками. На такому стані позначається схильність матерів до куріння, алкоголю й наркотиків. Здоров'я ще більше погіршується в несприятливих природних умовах, забруднення атмосфери населених пунктів. Крім того, не всі жінки продуктивного віку можуть народжувати дітей.

Негативний вплив на здоров'я дітей має те, що українська школа не переймає досвіду в галузі освіти розвинених західних країн. Останніми роками спостерігаються випадки смерті дітей на уроках фізичного виховання, організація якого неодмінно вимагає диференційованого підходу з урахуванням фізичного стану школярів. Не на користь фізичному розвитку надмірне навчальне навантаження, що можна розв'язати шляхом спеціалізації шкіл чи класів. Нашу школу потрясають постійні *квазіреформи*, що зводяться до зовнішніх змін при незмінності суті: скорочується чи збільшується термін навчання, змінюються критерії й система оцінок, з політичних мотивів переробляються програми деяких дисциплін, нема синхронізації вивчення певних навчальних дисциплін тощо. Дослідники звертають увагу на посилення в нашій країні *децелерації*, що означає зниження з віком темпів росту й розвитку памолоді (Сирота М. Там само.— С.145). Аналогічна тенденція спостерігається не лише серед школярів, а й у студентському середовищі.

Безумовно, звільнення студентів від уроків фізичного виховання – це паліативний захід, який не на користь майбутньому нації. Ще *три проблеми*, які стоять перед нашою школою: *перша* – це значне відставання матеріально-технічного забезпечення сільських шкіл порівняно з міськими, особливо у великих містах; *друга* – дозедення дітей до шкіл з малих населених пунктів; *третья* – навчання дітей біженців з районів, охоплених бойовими діями, та чужинців. Треба зазначити, що на місцях намагаються розв'язати названі проблеми. Керівники шкіл звертаються за допомогою не лише до колишніх випускників, що ведуть бізнес, а й до краян за кордоном. Позитивним є досвід

районів, в яких організоване довозення дітей з віддалених сіл чи сільців до шкіл. Проблема дітей біженців у тому, що вони виростили, як правило, в російськомовному середовищі, навчалися в російськомовних школах, тому для них доконечне створення класів для поглибленого вивчення державної мови.

Незаперечним фактом стає деградація системи освіти, на що впливають різні чинники. Не варто відкидати падіння престижу освіти, відсутність безпосереднього зв'язку між рівнем знань і якістю життя. Нехіть до навчання стимулює інтернетизація, що не стимулює читання навіть шкільних підручників, не кажучи вже про художню, наукову та іншу літературу. Нарешті, зневажена професія учителя, а також вишівського викладача, які за свою платню не можуть прожити, лише зводять кінці з кінцями. У таких умовах їм доводиться шукати додаткових заробітків, а про самоосвіту чи наукову працю не може бути мови.

Нема сумніву, що доконечна комплексна програма фізичного й інтелектуального розвитку памолоді на основі творчого використання досвіду передових західних країн. Така програма має охопити весь період навчання, починаючи з дитячого дошкільного закладу й закінчуючи періодичним підвищенням кваліфікації або перекваліфікацією працівника.

Після проголошення незалежності населення України зазнало чималих демографічних втрат. Якщо на час проголошення незалежності воно становила більше 52 млн. осіб, то на початок 2016 року – 42,7 млн. осіб. Проте йдеться про людність на землях, що контрольовані центральною владою, без окупованих територій. Однак структура нашого населення спонукає до серйозних роздумів. На початок нинішнього тисячоліття за кордоном працювало не менше 5 млн. українців. Безумовно, тепер їх більше. Лише 7 млн громадян працює у промисловості й сільському господарстві. Щоправда, до них треба додати значну кількість сільських пенсіонерів. Саме вони забезпечують життєдіяльність українського суспільства.

Як недолік треба назвати те, що значні площі сільськогосподарських угідь лежать облогами, а на зайнятих олігархами полях вирощують сільськогосподарські культури, що посилює виснаження земель.

Таким чином, за останнє чверть століття український народ зазнав кількох втрат: *по-перше*, вітчизняна промисловість опинилася в руках олігархів, які безцеремонно нав'язують політику, що суперечить національним інтересам; *по-друге*, українці втратили контроль над значною частиною земель, що з часом будуть доведені до виснаження; *по-третє*, мільйони українських громадян працездатного віку опинилися за кордоном і своєю працею не сприяють економічному зміцненню України, хоч допомагають утримувати своїх родичів у нашій державі; *по-четверте*, в національному інформаційному просторі панують антиукраїнські сили, які нав'язують нашим громадянам чужу політику, протидіють підвищенню національної свідомості, вихованню українського патріотизму; *по-четверте*, українська спільнота перетворилася в хвору націю і не може своїми силами забезпечити її видужання; *по-п'яте*, українське шкільництво опинилося в тяжкому становищі, що зумовлює ще тяжчі наслідки в найближчому майбутньому. Лише утвердження України на засадах євроатлантичної цивілізації сприятиме виходу з такого становища.

13.2. Вплив зовнішніх чинників на національний розвиток

Утверджувати незалежну державу Україні доводилося в умовах, коли змінюються традиційні уявлення про її завдання і функції. «У зв'язку із зростанням цілісності світу деякі її функції вирвалися за межі держави, набули міжрегіонального, континентального, а то й глобального характеру, що знайшов свій вияв у зростанні тенденції до створення єдиного економічного та оборонного простору, спільного інформаційного поля тощо» (Кремень В., Ткаченко В. Україна: Шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації.—К.: ВЦ «ДрУк», 1998.—С.346). Автори наголошують на тенденціях – і в цьому їм не заперечити.

Однак треба звернути увагу на інше. Після проголошення незалежності Україна відчула свою роль «на грані двох світів». В.Кремень і В.Ткаченко зазначають: «За умов глобалізації, пріоритету міжнародного законодавства над внутрідержавним сама форма національної держави інтенсивно трансформується. Державні інституції дедалі більше набувають суто легітимізуючих функцій (наприклад, парламент), тобто самим фактом своєї діяльності по утвердженню загально-

прийнятих у світі норм регулювання суспільного життя мають «запевнити» нас у існуванні «демократії» (Там само.—С.346-347). У таких умовах об'єктивно обмежується національний суверенітет.

Безумовно, треба брати до уваги протилежність *євроатлантичної* та *євразійської* моделей інтеграції. Євроатлантична(європейська) інтеграція передбачає створення *міждержавних* чи *міжнаціональних* інституцій, що забезпечують рівноправність держав, а обмеження їх суверенітету зводять до мінімуму. Підтвердженням такої моделі став Європейський Союз. Євразійська інтеграція орієнтована на творення *наддержавних* і *наднаціональних* інституцій, в яких домінує Російська Федерація, що має найбільше голосів.

Євразійська інтеграція для України пов'язана з катастрофічними наслідками не лише для нашої держави, а й самої нації. Антиукраїнська спрямованість політики російського керівництва переконує, що воно має на меті «поставити під сумнів існування української державності взагалі чи щонайменше правомірність існування України в нинішніх кордонах, неспростовно свідчить про те, що Росія не визнає України, її територіальної цілісності й не має наміру у відносинах із нашою державою дотримуватися ні загальних норм та принципів міжнародного права, ні навіть двосторонніх договірних зобов'язань» (Яременко Б. Місія здійснення/Богдан Яременко//Український тиждень. Світ у 2016.—С.129). Інакше кажучи, нинішнє російське керівництво щодо України дотримується відомого «закону тайги», що у відносинах з іншими державами покладається лише на грубу фізичну силу. Підтвердженням такого висновку служать заявлені факти. На офіційному рівні тамтешні керівники перекручують факти історії, щоб заперечити не лише існування української нації, а й право нашого народу на окремішність. Як відомо, Путін назвав Україну «недодержавою» («*недодогосударством*») навіть перед керівниками західних держав. Попри договір про дружбу Московія без жодного оголошення війни напала на Україну й анексувала частину її території. Про неможливість нормальних міждержавних відносин України й Московії засвідчує постійна московська підтримка незаконних, бандитських формувань на окупованій частині території Донецької та Луганської

областей, а також вивезення нашого державного майна за межі державного кордону.

У Російській Федерації українофобія піднесена на рівень державної політики. За brutальну зневагу нашого народу нема жодної відповідальності. Доходить до того, що антиукраїнські витвори осуджують навіть сумлінні російські вчені. Проте періодичні видання рясніють антиукраїнськими публікаціями. Українофоб С.Родін називає «творцями» української нації російських більшовиків, розхвалює як знавця нашого народу німецьку комуністку Розу Люксембург, бо вона писала, що *«Україна ніколи(?-О.Г.) не була ні нацією, ні державою, без жодної національної культури, якщо не брати до уваги реакційно-романтичних віршів Шевченка»*(Родін С.Творцы «новой нации»/Сергей Родин//Молодая гвардия.—Ч.3.—С.197). Логіка німецької «україністки» залізна: якщо нема нижньонімецької нації, що розмовляє особливим діалектом, то не може бути й нації української, хоч вона, треба додати, розмовляє не діалектом російської мови, а створила самостійну мову, яка на кілька сотень літ давніша від цього «язика», що має державний статус у Російській Федерації.

Відмова від євразійської інтеграції неодмінно передбачає завершення декомунізації, що має не лише внутрішнє, а й зовнішнє значення, бо утверджує цивілізаційний вибір нашого народу. Водночас треба зазначити, що декомунізацію не варто зводити лише до знесення пам'яток попередньої епохи й перейменування населених пунктів, вулиць, площ чи інших об'єктів. Декомунізація має глибший шар. Доцільно погодитися з таким твердженням Р.Малка: «Тільки—от заражених совковим вірусом при цьому так і не вдалося оздоровити. Вони ще не можуть зрозуміти, що хворі й потребують лікування, досі переконані, нібито з них знущаються: хочуть позбавити, як їм здається, найціннішого — їхнього минулого» (Малко Р. Одкровення декомунізації /Роман Малко//Український тиждень.— 2016, 25 травня—2 червня.—С.7).

Як діагноз задавненої українофобії можна оцінити протистояння у процесі перейменуванням Дніпропетровська, Кіровограда, Комсомольська. При цивілізованому підході питання можна було розв'язати набагато простіше, без

роздмухування пристрастей. Відомо, що після революції перше місто мало назву Січеслав. Повернення її місту було б утвердженням історичної справедливості. Комсомольськ виник у процесі розвитку козацького поселення Горішні Плавні. Про залишення назви Кіровоград не могло бути мови, адже навіть у нинішній Московії відмовляються від увічнення більшовицьких діячів, повертаються до дореволюційних назв. До наших умов така практика не завжди підходить, адже інколи йдеться лише про зміну назви за іншої форми російського імперіалізму – більшовицької на царську. Позитивне те, що в нашій столиці змінили назву Московського проспекту. Звісно, згадка в назві магістралі столиці держави-агресора не тільки політично не витримано, а й аморально. Без таких заходів українці не можуть почуватися окремим державним європейським народом. Для України декомунізація – це лише різновид демосквізації (дерусифікації) нашого народу, його **реукраїнізації** після тривалого духовного поневолення.

Ідеолог націоналізму Д.Донцов писав про наслідки московсько-більшовицького панування: «Націоналісти, які в 1941 р. уперше побачили Україну, що була під Росією, занадто скоро підпали під впливи не української дійсності, а тої, яку створила на Україні Москва. Українська дійсність, розбита в роках повстань і війни, спаплюжена бундючним найманцем, розбита, зранена, залишилася в душах мільйонів, що в серці своїм не прийняли московської «правди». Але на поверхні була власне ота «правда» московська, яку – по волі чи по неволі— визнавали елементи стероризовані або перекинчики» (Донцов Д. Московська отрута/Дмитро Донцов.—К.: ФОП Стебеляк, 2015.-- С.63).

Якщо українці прагнуть увійти до Об'єднаної Європи, то мають брати приклад, принаймні із найближчих сусідів. Поляки не залишили української назви міста Перемишль чи десятків сіл і містечок, що з давніх-давен були рідними для нашого народу. Звичайно, певні перейменування можуть неоднозначно сприйматися за кордоном – і в тому нема нічого незвичайного. Не може бути однакового ставлення до діяльності гетьмана Богдана Хмельницького в українців і поляків чи гетьмана Івана Мазепи – в українців і москалів.

Проте в питанні перейменувань населених пунктів та інших об'єктів нема згоди навіть серед самих українських громадян. «Совок таки добряче попрацював, утілюючи свій сатанинський проект із перетворення людини на гомо советікуса, а націй – на безтямну інтернаціональну субстанцію, совецький народ» (Малко Р. Там само). Звісно, пам'ятник демонтувати легше, ніж громаді дійти до спільної думки про назву міста. *Совкова* пропаганда насадила «відверту тупість» серед населення, перетворила людей у «гвинтиків», призначення яких зміцнювати московсько-більшовицьку систему, гинути за неї навіть у несправедливій війні, як було в Афганістані. Мільйонам «гвинтиків» нав'яли страх перед оборонним альянсом НАТО, ненависть до «гнилого Заходу», чим зумовлене їх ставлення до євроінтеграції, хоч після московської агресії становище змінюється.

Для нашої держави глобалізація має важливе значення як на міждержавному рівні, так і на рівні міжособистісному. Як відомо, після Другої світової війни виникли нові форми міждержавних зв'язків. Перші місце серед них належить Організації Об'єднаних Націй, одним із засновників якої була Україна. Як гарант забезпечення миру була створена Рада Безпеки ООН, діяльність якої нині паралізує російська делегація, спекулюючи на особливому праві «*veto*». Серед регіональних організацій активність проявляє Європейський Союз, з яким співпрацює наша держава. У військово-політичному плані найбільше проявилася НАТО, що надає допомогу нашій державі в боротьбі проти агресії Російської Федерації.

Співпраця в спортивній галузі набула значного пожвавлення. У повоєнний час проводяться різні спортивні змагання. Водночас треба наголосити на творчій співпраці між мистцями різних країн, що проявилось в «Євробаченні», на якому наші представники вже не один раз здобували призові місця.

Налагоджуються зв'язки в глобальному масштабі в рамках національних спільнот, що, зокрема, стосується української людності на автохтонних землях і в країнах поселення, цебто діаспорі, що налічує приблизно 20 млн українців і осіб українського походження. Після проголошення незалежності регулярно проводяться зібрання Світового Конгресу Українців, розпочала роботу

Українська Головна Координаційна Рада, перебудувала діяльність самоврядна громадська організація «Україна – світ». Особливого авторитету набула Міжнародна Асоціація Україністів, на наукових форумах якої виступають не лише українські вчені, а й дослідники українських проблем неукраїнського походження. У світовому масштабі координується діяльність Наукового Товариства імені Т.Шевченка, молодіжної скаутської організації «Пласт», Українського Світового Лікарського Товариства та інших.

З падінням «залізної завіси» між Сходом і Заходом наприкінці вісімдесятих років минулого століття посилилися зв'язки між громадянами різних країн, що були утруднені після Другої світової війни. Щоправда, цей процес не можна оцінити однозначно, коли йдеться про трудову еміграцію. Водночас розвивається міжнародний туризм, взаємозв'язки в інших сферах.

Співпрацю в різних галузях полегшують нові засоби комунікації. Революційним засобом у цій сфері спочатку було книгодрукування, яке 1439 року започаткував німецький винахідник Йоганн Гутенберг. Завдяки книгодрукуванню виникають періодичні видання, що розпочинають свою історію з 1609 року в Німеччині. Вони сприяють розвитку й удосконаленню національних мов, що, безумовно, згуртовує національну спільноту.

Ще більше посилилися інформаційні зв'язки після винаходу радіо і телебачення. На Заході винахідником радіо вважається італійський вчений Гульєльмо Марконі, хоч перший радіоприймач сконструював сербський вчений Нікола Тесла в 1893 році. Ідея телебачення виникла 1881 року. До речі, творцем електронної системи передачі на відстань рухомого зображення був український фізик Борис Грабовський, син відомого поета Павла Грабовського. Свій винахід він продемонстрував 1928 року.

У другій половині ХХ ст. посилилися безпосередні зв'язки між людьми, чому особливо сприяв бурхливий розвиток залізничного транспорту й повітряного сполучення.

Глобалізація як тенденція світового розвитку не лише не відворотна, а й посилюватиметься, поглиблюватиметься, удосконалюватиме свої форми. Спроби

запобігти їй марні, але, безумовно, цей процес треба контролювати, щоб він відбувався в певних межах, чому мають сприяти світові й регіональні установи та організації. Треба зважити, що тепер особливого значення набуває міжнародний тероризм як небезпека для всього людства.

Як зазначалося, ставлення до євроінтеграції української людності зазнало істотних змін за останні роки. Відмова окупаційної компраторсько-сімейної бандо-олігархії укласти угоду про асоціацію України з Європейським Союзом спровокувала вихід наших громадян, насамперед памолоді, на Майдан, що перетворився на Революцію Гідності. Ще більше посилила такі прагнення російська агресія проти України.

У глобалізованому світі Україна як держава опинилася між двома силами – Європейським Союзом і Московією, що намагається втягнути українців у Євразійський Союз. Щоб стати повноправним членом об'єднаної Європи, наша держава має відповідати *трьом критеріям: розвиватися* як демократична держава, *домогтися* стабільного економічного розвитку, *забезпечити* конкурентоспроможність своєї продукції. Окрім того, Україна має підтвердити, що вона надійна у відносинах і не буде порушувати своїх зобов'язань перед іншими державами на противагу Російській Федерації. Якщо Україна приєднається до Євразійського Союзу, вона приречена на політичну, економічну і духовну *прострацію* (від лат. *prostratio*—повалення).

Нині Європейський Союз і Московія виступають як антиподи, що спричинено насамперед агресією Москви проти України. Проте при дотриманні міжнародного права співпраця між ними можлива. Отож, членство України в Європейському Союзі не суперечить державним інтересам Російської Федерації при умові, що її керівництво не політизує українсько-російських відносин, не ставиться до українців як до частини російської імперської нації чи як до об'єкта у взаєминах Московії з країнами Заходу.

Слід зазначити, що до перспективи членства України в Європейському Союзі можна підійти від протилежного. *По-перше*, доконечність членства України в Європейському Союзі диктує місце нашої держави на мапі континенту, що

забезпечує рівний доступ до Об'єднаної Європи і євразійської Московії. Україна – східно-центральноевропейська країна, географічне осердя Європи. *По-друге*, треба зважити, що таке членство стимулювало б економічний розвиток, «підтягування» нашої економіки до європейського рівня, забезпечувало її конкурентоспроможність. *По-третьє*, магнетизмування України до Європи не зумовлено жодними кон'юнктурними чинниками, адже наша країна в попередні століття була великою європейською державою – Київською великокняжою імперією, згодом належала до європейських держав (Великого князівства Литовського, Руського (Українського) і Жемантійського та Речі Посполитої), а значна частина українських земель – до Австро-Угорської імперії, тому має не менше підстав для членства в Європейському Союзі, ніж Польща, Угорщина, Австрія, не кажучи вже про Литву. *По-четверте*, доцільно зважити, що саме членство України в Європейському Союзі може привести до серйозних змін у суспільній психології *всієї* української людності, бо населення західного регіону постійно визнавало європейські цінності. Нарешті, *по-п'яте*, духовний окциденталізм української людності втілює наша численна діаспора в західних державах, яка упродовж століть підтвердила спроможність жити в умовах євроатлантичної цивілізації, зберігаючи власні національно-культурні традиції.

Нема сумніву, що в нинішніх умовах держави не можуть існувати ізольовано одна від одної, тому їм доцільніше й вигідніше об'єднуватися для досягнення певних цілей. Глобальний процес динамічний, проходить *певні етапи*. На *першому* етапі держави об'єднуються, сприяючи розвитку спільної торгівлі. Відтак на *другому* етапі вони укладають військово-політичні союзи, міцніші чи слабші, залежно від конкретних завдань. *Третій* етап передбачає спілкування народів різних держав у культурно-духовній галузі. На *четвертому* етапі держави домовляються про спільну економічну політику. Проте можна говорити й про ще один етап, що проявився в СРСР, у якому заговорили про творення нової інтернаціональної спільноти під назвою «радянський народ», штучність форсування якої підтвердив розпад імперії.

Безумовно, нині між названими етапами межі розмиті, адже держави домовляються, як правило, про співпрацю в різних галузях (торговельній, військово-політичній, економічній, культурно-духовній). Прообразом нових об'єднань є Європейський Союз, що не заперечує національного суверенітету держав і водночас створює умови для проведення спільної економічної політики, зокрема в санкціях проти агресивної Московії.

13.3. Модернізація України в контексті глобалізаційних процесів

Намагання держави уникнути впливу глобалізаційних процесів призводить до непередбачених наслідків, що підтверджує історія СРСР, в якій все порядковувалося марксистсько-ленінською (більшовицькою) ідеологією. Ідеологічне відгородження переносилося на всі сфери суспільного життя в міжнародному масштабі. Не була винятком наукова сфера. Заперечення генетики призвело до згубних наслідків, бо на противагу їй у біології глорифікувалося квазінаука, яка начебто відповідала діалектичному матеріалізму.

Процеси глобалізації для України ускладнюються тим, що упродовж трьох століть вона перебувала на становищі колонії відсталої євразійської Московії, яка, за винятком нетривалих часових проміжків, не тільки відгороджувалася від цивілізованого світу як начебто «гнилого Заходу», а й протиставляла йому вигаданий «третій шлях» чи «православний шлях» розвитку. Намагання глорифікувати архаїчну російську общину як найоптимальнішу форму людського співжиття засвідчувало недалекоглядність так званих революційних демократів, що вважалися ідейними попередниками більшовиків. Для останніх така сільська община стала прообразом колгоспів (колективних господарств), які призвели до занепаду сільського господарства навіть на родючих українських чорноземах. Як наслідок довелося закуповувати продукти харчування за кордоном.

Московська (російська) колонізація України перервала природний розвиток нашого народу в європейському цивілізаційному руслі. Раніше Україна як економічно потужна величина «підтримувала, особливо в князівські та козацько-гетьманські часи, інтенсивні торговельні стосунки з країнами Середземномор'я, Передньої Азії, Кавказу і Закавказзя, Середньої і Західної Європи, з бал-

тійськими і підуральсько-балтійськими країнами» (Дзюба І. Україна і світ /Іван Дзюба//Quo vadis, Україно?—Одеса: Маяк, 1992.-- С.19-20). Вчений наголошує на доконечності подолання обмеженого трактування русифікації, коли її зводять лише до мови і культури, бо *смертельний удар Україні* був завданий насамперед протекціоністською політикою царизму в економічній сфері. Основна орієнтація російської торгівлі на Балтику призвела до занепаду ролі торговельних шляхів до Чорного моря і водночас до занепаду на цих шляхах українських міст з розвиненим ремісництвом і промисловістю. «Народне господарство України втратило більшість своїх зв'язків із сусідніми країнами, зате неприродно збільшилися ненормальні часом економічні зв'язки з Росією» (Там само.—С.20). Треба наголосити, що Чорне море вводило Україну в економічний і культурний простір Середземномор'я. Водночас через Польщу чи безпосередньо Україна підтримувала зв'язки з державами Центральної та Західної Європи.

З офіційним оформленням СРСР як більшовицького різновиду російської імперії на широкому євразійському просторі форсували формування штучного «єдиного економічного простору», неефективність якого була очевидна не тільки економістам. Треба наголосити, що у роки національно-визвольних змагань 1917-1921 років Україна поверталася до перерваних царським урядом природних економічних зв'язків. Навіть УСРР мала Наркомат зовнішньої торгівлі та ще деякі структури зовнішніх зв'язків.

Упродовж століть наша національна еліта підтримувала зв'язки з європейськими країнами в галузях освіти, культури й науки. Вихідці з України навчалися в передових європейських університетах, деякі з наших краян навіть обиралися їхніми ректорами, опери наших композиторів прикрашали італійські театри – і цей процес був перерваний. Наслідки нашої ізольованості від європейської духовності обґрунтував М.Грушевський. Історик писав, що Україна була тісно пов'язана з іншими країнами Європи, насамперед з Німеччиною та Італією, від яких надходили нові ідеї Відродження й Реформації. «Тим чином як Московщина все більше розгублювала спадщину, одержану від Київської держави, і все глибше поринала в східних, вірніше – середньо- і північно-азійських впливах,

Україна жила одним життям, одними ідеями з Заходом. У ньому черпала культурні засоби, у нього брала взірці для своєї культури» (Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть /Михайло Грушевський.—К.: Т-во «Знання» України, 1991.—С.142).

Про втрачені нашим народом перспективи можна судити, беручи, принаймні, до уваги вершинні досягнення українських мислеників і мистців Пилипа Орлика, Василя Подолинського, Івана Франка, Михайла Коцюбинського, Василя Стефаника, Лесі Українки, Ольги Кобилянської, юного Павла Тичини, Богдана-Ігоря Антонича, Миколи Леонтовича, Станіслава Людкевича, Івана Труша, Леся Курбаса, Миколи Куліша, Олександра Довженка, Олександра Архипенка.

На процеси нинішньої глобалізації України неоднозначно впливає тривала розірваність нашого народу, одна частина якого аж до Другої світової війни належала до європейської цивілізації, а інша – була штучно прив'язана до так званої «російсько-православної цивілізації», яку тепер трактують як «євразійську». Соціологічні дослідження переконують, що більшість населення східних областей, особливо Донбасу, не мала жодного уявлення про життя в інших європейських країнах, а деяка частина їхніх мешканців навіть не виїжджала поза межі своєї області. Звісно, таке становище ускладнює залучення нашої людності до засвоєння цінностей цивілізованого світу. Зворотним боком подібної *автаркії* (від гр. *autarkeia*—самозадоволення) є масовий виїзд працездатного населення на заробітки чи й на постійне проживання за кордон, при чому ще до російської агресії маршрути були протилежні, бо більшість заробітчанин орієнтувалася на Захід, а незначна частина – на Московію.

Ще один наслідок ізоляції нашої людності – це незнання європейських мов, на що звернув увагу на початку минулого століття М.Грушевський. Тут також спостерігається різниця між регіонами. Російська окупаційна влада нав'язувала українцям мову панівної, імперської нації, а вивчення західноєвропейських мов не толерувала. Про рудименти таких наслідків пише І. Дзюба: «Історично у багатьох росіян виробилося не завжди усвідомлене відчуття своєї домінантності в Україні та в інших республіках (колишніх «союзних респуб-

ліках» СРСР.—*О.Г.*), і всякий крок до урівняння в реальних національних і мовно-культурних можливостях такі люди сприймали як своє ущемлення» (Дзюба І. Україна і світ.—С.19).

Після проголошення незалежності України становище починає змінюватися. Проте наслідки денационалізації українців відчутні: антиукраїнські сили намагаються надати мові колишньої імперської нації конституційний статус державної мови в Україні, нав'язують антиконституційні формули «*Дві мови – одна нація*» чи «*Єдина країна –Єдина страна*». Наш народ опинився перед викликами в різних сферах. У *політичній* сфері йдеться про вихід України з пострадянської структури СНД, членство в якій не дає державі жодних плюсів, адже Московія нехтує своїми обов'язками, проявляється як агресор проти інших країн, що належать до цієї мертвонародженої організації. Для захисту свого суверенітету наша держава має безальтернативний вибір – уходження в НАТО як оборонну структуру. У *гуманітарній* сфері, що охоплює проблеми збереження й розвитку мови і національної культури, досягнень національної освіти, забезпечення національної інформації, церковної єдності, Україна опинилася перед навальним наступом російського культурного, інформаційного, конфесійного імперіалізму. Не менше значення має інтеграція нашої країни в європейську *економічну* сферу, щоб розірвати колоніальні зв'язки з відсталою російською економікою, яким керівництво колишньої метрополії завше надає політичного характеру на шкоду нашій людині. Американський політолог З.Бжезінський вважає, що «Польща не тільки відчинить двері Європи до Росії, а й заохотить Україну та Білорусь самостійно рухатися в тому ж напрямі. Тоді Росія матиме більше зацікавлення вчинити так само. Отож, бажане розширення Заходу повинне мати стратегічне скерування та міцну основу. Його мусить підтримати ширший атлантичний союз, у якому Польща має справжнє партнерство з Німеччиною, що приятелює із Францією» (Бжезінський З. Стратегічне бачення: Америка і криза глобальної влади /Збігнев Бжезінський.—Львів, 2012.—С.147-148). Проте події на нашому континенті підтвердили, що прогнози З.Бжезінського

були занадто оптимістичні: він недооцінив ординської суті Московії, яка не прагне до Європи, а претендує на роль окремої цивілізації на противагу їй.

Як наголошують дослідники, нинішня модерність ставить на перше місце розвиток культури незалежно від індустріалізації й урбанізації, що означає підхід на основі економічної, соціальної і культурної цілісності в планетарному масштабі. Традиційна ідентичність розхитується модерністю і внутрішніми індивідуальними зусиллями (самоосвітою людини, вибором професії, творенням сім'ї, соціальною мобільністю, горизонтальним пересуванням), і колективним впливом (нації, соціальної верстви, громади, об'єднань громадян). Модерний індивідуалізм й модерний колективізм перебувають у взаємозалежності.

У західній науці розрізняють «чотири шляхи входу в модерність»: 1) європейський шлях *революції* або *реформи*; 2) *незалежність* поневоленої країни; 3) *зовнішньо стимульована модернізація*, зокрема вибірккові запозичення під впливом зовнішньої загрози; 4) *модернізація колишніх колоніальних країн*. При такому підході для України найбільше підходить другий шлях. Шлях у модерність через проголошення незалежності держави розпочався на теренах Північної Америки і незабаром охопив усю Західну півкулю. Як наслідок—колишня британська колонія США стали авангардом поступу модерності у глобальних масштабах. Найяскравішим прикладом модернізації, що була стимульована зовнішньо, вважається Японія. Таким шляхом пішла також Туреччина як наступниця Османської імперії. Вибіркові запозичення під впливом зовнішньої загрози дали змогу вдало поєднати внутрішні традиції з використанням досягнень інших країн. Нині подібний експеримент проводиться в Китайській Народній Республіці, що формально вважається комуністичною державою. Четвертий шлях входу в модернізацію охопив низку країн Африки й Азії, які ще в середині минулого століття були колоніями. Народи колоній сприйняли культуру колонізатора, але спрямували його досягнення на боротьбу за незалежність.

Дослідники пропонували також інші шляхи модернізації, але названі охоплюють усі основні варіанти, хоч, звісно, можуть бути різні комбінації. Приміром, не

прості шляхи модернізації народів, поневолених Московією, балканських народів, Єгипту та деяких інших країн. Найголовніше те, що шляхи (моделі) модерності спростовують уявлення про неї як про простий процес для всіх країн на планеті. Проте нема підстав для того, щоб протиставити модернізаційний розвиток західних країн і націй такому ж розвитку народів на інших континентах. Водночас треба зазначити, що на теренах Європи зародилися не лише ідеї *модерності*, а й *антимодерність*, що засвідчує виникнення ленінсько-сталінського більшовизму, муссолінівського фашизму, гітлерівського нацизму (націонал-соціалізму), а також путінського рашизму.

Отже, глобалізація не тільки сприяє синхронізації світу, а й стимулює модернізацію. Висловлюється думка, що сама глобалізація – це результат модернізації, який визначає її структуру й періодизацію. Такі концепції висуваються на Заході, тому фактично модернізацію обґрунтовують як *вестернізацію*. Глобалізація настає на ґрунті всесвітніх суспільних відносин. На противагу європоцентризму висувається думка, що кожне суспільство творить окрему, власну модерність, цебто висувається концепція модернізацій у множині, яка передбачає численні траєкторії модернізації. У такому разі місце європоцентризму посідає *поліцентризм*. Звісно, з часом можна буде переконатися, що український шлях модернізації не просто дублює досвід інших країн, а вносить чимало специфічного в цей процес, на який впливають наші історичні, геополітичні, духовні, міжконфесійні, демографічні та інші умови.

З глобалізацією пов'язане ставлення до націй-держав. З одного боку, глобалізація не заперечує націй-держав, а з іншого, послаблює не лише економіку, а й почуття патріотизму. Дослідники обґрунтували як новий феномен так званий «*націоналізм на відстані*», що вже давно проявився в єврейській діаспорі. Нині він відчутний також серед української діаспори, але лише в західних країнах.

Проте про аналогічний феномен серед українців у Російській Федерації говорити не доводиться, на що впливають різні причини. *По-перше*, в північно-східній державі українці завжди зазначали сильного тиску асиміляції. *По-друге*, низький культурний рівень російського населення зводив його життя до біологічного

існування, що не стимулювало почуття патріотизму. *По-третє*, негативну роль зіграв конфесійний чинник, який не сприяв виокремленню українських груп. *По-четверте*, упродовж століть українська людність на російських землях не відчувала допомоги від України, що сама томила під чужим поневоленням.

Хронологічно глобалізаційні процеси для нашого народу збіглися з утвердженням незалежності, доконечністю радикальних економічних і соціальних перетворень. Як наголошує Є.Марчук, нині Україна опинилася перед дилемою: «безнадійне відставання або рух на випередження» (Україна: інтелект на межі століть /В.К.Врублевський та інші.—К.: ІВЦ «Інтелект», 2000.- С.466). Дослідник погоджується з твердженням, що суть глобалізації визначають *інвестиції, індустрія, інформація та індивіди*. Потреби нових чималих інвестицій зумовлені інтелектуальною технологічною революцією, коли науково-технічний прогрес визначатимуть суперкапіталом. З цього випливає питання про роль України в цьому процесі. Традиційні підходи, орієнтовані на «**рух навздогін**», можуть мати лише один наслідок: Україна опиниться серед аутсайдерів європейської цивілізації.

Вихід може бути лише альтернативний: це - **випереджувальний розвиток економіки і соціальної сфери**. Звісно, в умовах України випереджувальний рух не можна забезпечити в масштабах усього суспільства, тому концепція суспільного розвитку має орієнтуватися на певні «сектори росту», ідею концентрації соціального потенціалу суспільства (Там само.—С.467-468). У Середньовіччі таку роль виконували *монастирі*, що сприяли не лише духовному оздоровленню людей, а й розвитку освіти, науки та мистецтва, випробовуванню форм життєдіяльності на засадах християнської етики. На зміну їм прийшли *університети*, які «в Європі завжди користувалися економічними пільгами, що забезпечувало їх саморозвиток» (Там само.—С.468).

До випереджувального розвитку підходили протилежно в тоталітарних суспільствах і країнах з вільною ринковою економікою. У СРСР прискорений розвиток економіки зумовлювався потребами насамперед військово-промислового комплексу. Як наслідок використовувалися різні форми концентрації

інтелекту й матеріальних ресурсів («закриті конструкторські бюро», «закриті міста», великі наукові центри). На противагу їм у країнах з ринковою економікою створювали так звані **вільні економічні зони**, що діють на засадах «митної екстериторіальності», як частина державної території, але з особливим режимом життєдіяльності, що стосується управління, власності, банківської справи, ліцензування, податкової політики, митного режиму тощо. Є.Марчук пояснює: «Вільні зони – це інструмент вибіркового скорочення масштабів державного втручання в економічні процеси і водночас елемент «природної монополії». Вільна зона – це не тільки і не стільки відокремлена географічна територія, це радше частина національного економічного простору, де запроваджена така система пільг і стимулів, що не поширюються на інші його частини» (Там само.—С.470). У цих зонах концентрується діяльність спільних підприємств з використанням чужоземного капіталу, яка спрямована на розв'язання пріоритетних завдань у економічній сфері. Звідси – значне збільшення прибутковості й скорочення терміну окупності капітальних вкладень.

У вільних економічних зонах реалізуються стратегічні програми, втілюються переваги прогресивного господарювання на певній території. Вперше такі вільні економічні зони були створені як реакція на велику депресію в США, вони спрямовувалися на активізацію зовнішньої торгівлі через митні механізми. Тепер вони діють у різних державах на всіх континентах. Різновидом таких зон є «офшорні зони» для обслуговування фінансових операцій у міжнародному масштабі. Як відомо, вони можуть діяти й на шкоду національній економіці, чого не оминули доморощені олігархи. Однак це вже вина наших громадян, а не самих «офшорних зон».

Вільні економічні зони стимулюють нові прогресивні форми господарювання і промисловий розвиток, пожвавлюють зовнішньоекономічну діяльність, сприяють створенню робочих місць, реанімують депресивні території, спрямовуються на технологічний прорив, забезпечують умови для застосування інтелектуального капіталу нації. Проте «рух на випередження» України можуть забезпечити насамперед так звані **соціополіси**. Є. Марчук пояснює: «**Соціополіс** – це

територія, або організаційна структура, що працює у принципово новій, соціалізованій економіці, має особливий правовий статус, поєднує в собі всі економічні переваги вільної економічної зони інтелектуального типу з комплексною стратегією випереджуючого гуманітарного і соціального розвитку» (Там само.—С.476). У наших умовах, на думку дослідників, базами соціополісів можуть бути вільні економічні зони, переведені на їхній статус освітні чи наукові заклади, творчі колективи у галузі новітніх інформаційних технологій (Там само.—С.482).

Виникнення соціополісу пов'язане з використанням нового капіталу, що стосується інтелектуального потенціалу особистості й новітньої суспільної організації нації. Йдеться не лише про фізичний і психічний розвиток національної спільноти, а й моральність, духовність, інтелектуальність, соціальну активність. Національний інтелектуальний потенціал передбачає насамперед таку систему освіти, що ґрунтується на належному комп'ютерному забезпеченні, має модерну систему науки, сучасну систему комунікації, захищену державою інтелектуальну власність, а також відповідну базову основу. У таких умовах людський інтелект виступає як прискорена продуктивна сила суспільного розвитку в ланцюгу «відкриття – запровадження – використання».

У нинішньому світі на зміну традиційній системі освіти приходять система безперервної освіти, що передбачає всебічний фізичний, психічний, соціальний, фаховий і духовний розвиток особистості. Як зазначають дослідники, духовність спирається на національні традиції. Для української людності це має особливе значення, бо за останні десятиліття в несприятливих суспільних умовах посилювався вплив бездуховності, постійно імпортований з євразійського, російського простору й тих українських регіонів, де він запустив глибоке коріння.

Як самоокупна територія соціополіс дає змогу наблизити якість життя його мешканців до тієї, що властива розвиненим країнам, змоделювати майбутнє українського суспільства. *Два найголовніші завдання* стоять перед соціополісами: *найближче завдання* – це припинення «утечі мізків» з країни, а *перспективне завдання* передбачає перенесення набутого досвіду на інші регіони, а потім на

цілу державу. Соціополіси спроможні забезпечити прискорений технологічний і соціальний розвиток українського суспільства, створити його майбутню модель. Водночас не можна ігнорувати негативних моментів, що проявилися в нинішніх мегаполісах. Як зазначає Д. Донцов, «місто-велетень, що занедбує культуру духу, женучи лише за матеріальними «благами» для одиниці і спільноти, не тільки робить з людини двоногу худобу, робить її розніженою, нездідною до відпору, знеохочену до ризику і боротьби, нездідною горіти вогнем ентузіазму, позбавленою віри в себе і мужеських первнів, нездідною жертвувати сучасним і дочасним для майбутнього і вічного» (Донцов Д. Там само.—С.74). При такій позиції занедбується усвідомлення людиною своєї великої місії.

13.4. Подолання негативних наслідків глобалізації в національному масштабі

Не заперечуючи проти глобалізації як об'єктивного процесу, не можна не згадати її негативних наслідків. Як наголошує український економіст А.Гальчинський, **«треба усвідомлювати і суперечливу двоїстість глобалізації, яка не лише винагороджує, а й водночас надзвичайно жорстоко карає своїх суб'єктів»** (Гальчинський А. Помаранчева революція і нова влада/Анатолій Гальчинський.—К.: Либідь, 2005.—С.281). Про деякі з її тіньових сторін уже було згадано.

Звісно, на перше місце серед негативних наслідків для національних держав треба поставити вплив на їхній суверенітет і національну ідентичність. Проблема української національної ідентичності в умовах глобалізації набуває особливого значення, позаяк у науковому середовищі, -- не лише в чужому, а й вітчизняному, -- нема одностайної думки щодо часу зародження нашої нації. За московсько-більшовицького тоталітарного режиму нав'язувалася думка, що українці як етнічна спільнота з'явилися лише п'ять століть тому, хоч таке твердження суперечило сталінському трактуванню нації, адже в тих умовах про національний ринок у межах української спільноти не могло бути мови.

Нині проявляється інша крайність: початки української нації переносять на сім з половиною тисяч років від наших днів. На противагу таким концепціям

московські українофоби навіть заперечують право українців називатися окремою нацією або наголошують на «штучності» нашої «вигаданої» спільноти як політичного проекту австрійських і німецьких політиків, щоб ослабити москалів як національну спільноту. Про такий підхід у наш час пише британський дослідник Е.Вілсон: «На маргінесі українського життя можна навіть виявити зразки українофобського російського націоналізму, який заперечує будь-яку українську окремішність» (Вілсон Е. Українці: несподівана нація /Ендрю Вілсон.—К.: «К.І.С», 2004.-- С.359).

Закордонні дослідники сприймають некритично московські концепції, а інколи використовують «дослідження» доморощених аматорів, яких появилось чимало за останні десятиліття. До такої практики чимало спричинилося те, що інформаційна політика нашої держави й української діаспори не може конкурувати з навалом російської дезінформації, яка посилюється після приходу до влади реваншистів з кадебістського середовища.

Інтенсивні процеси глобалізації вимагають особливої уваги до проблем національного розвитку. Нині українська культура зіткнулася, з одного боку, з російською азійською культурою, що суперечить нашій національній ментальності, а з іншого, на неї впливає глобалізм у вигляді «вестернізації», некритичного копіювання хиб європейського чи американського способу життя. Серед нашої людності, яка відроджує після атеїстичного варварства християнські традиції, викликало обурення домагання прав громадян так званої нетрадиційної орієнтації чи намагання узаконити одностатеві шлюби. Для українського народу збереження національної ідентичності посилюється не лише історичними чинниками, адже йдеться про спроби розмити критерії такої ідентичності, насамперед мовну своєрідність, що протидіють тендерціям гомогенізації нашого громадянства. Загроза нашій мові не лише традиційна, цебто йде не тільки від російської мови, що спричинилася до панування в Україні вульгаризованого суржику, а й від мовної американізації, з якою не миряться в європейських країнах.

Нині національну ідентичність треба розглядати у взаємозв'язку з ідентичністю громадянською, яка пов'язана з певними правами та обов'язками не лише перед національною спільнотою, а й перед державою. Безумовно, для нашого народу концепція «двох державних мов» матиме згубні наслідки, що підтвердила така мовна політика в сусідній Білорусі. Неоднозначно оцінюється концепція так званого «подвійного громадянства». Нема сумніву, що набуття українського громадянства вихідцями з нашої країни у США та європейських країнах було б на користь прогресивного розвитку нації. Проте російське громадянство буде лише на шкоду нашим державним і національним інтересам. Не відповідає чинному законодавству «подвійне громадянство» національних меншин, особливо в Закарпатській області (угорців, румунів та інших). Зрештою, у такому варіанті може виникнути конфлікт між громадянською ідентичністю й ідентичністю регіональною.

Не просте становище в нашій державі в конфесійній глобалізації. Відокремлення Церкви від держави не може означати їхнього відчуження. В Україні дві Церкви підпорядковані Святому Престолу (Українська Греко-Католицька Церква і Римо-Католицька Церква), але така підпорядкованість не заважає вірянам виконувати свої громадянські обов'язки перед нашою державою. Те саме стосується Української Автокефальної Православної Церкви, яка визнає зверхність ієрархії, що перебуває в США. Протилежне становище в так званій «Українській Православній Церкві Московського Патріархату», який не хоче визнати навіть її автономії православної Церкви в Україні, хоч рекламує її як «самоврядну», що не відповідає канонам світового православ'я. Таке підпорядкування фактично узаконює антиукраїнську й антидержавну діяльність в нашій державі філії конфесії, що у ворожій державі діє як державна.

Негативні наслідки глобалізації проявилися після розпаду СРСР, на теренах якого відбулося розшарування, що підтвердила протилежність глобалізаційних тенденцій. *Перша група країн* – це держави Балтії, Україна, Грузія, Молдова. Вони відверто заявили про курс на євроінтеграцію. До другої групи країн належать Російська Федерація, Казахстан, держави Центральної Азії, які

дотримуються євразійської інтеграції. До них примикає Вірменія, що спирається на Московію у протиборстві з Азербайджаном, який у свою чергу більше схиляється до Туреччини та інших мусульманських держав Сходу. Як переконує діяльність керівництва Московії, вона претендує на роль «глобального ядра» на противагу євроатлантичній цивілізації, центр якої утвердився в США.

Суперечність процесів глобалізації в тому, що постійно поглиблюються суперечності між державами «цивілізаційного центра» і «периферійної зони». «Нині людство зіткнулося із ситуацією, за якої значна частина країн опинилася за межами економічного та соціального прогресу» (Гальчинський А. Там само.— С.282). До таких країн наближається Україна, яка не скористалася своїми економічними перевагами серед інших колишніх «союзних республік», що зумовлено певними причинами: *по-перше*, непослідовною зовнішньою політикою українського керівництва, яке не передбачило можливості військового конфлікту з Російською Федерацією і не шукало альтернативних джерел для утвердження енергетичної незалежності; *по-друге*, відсутністю стратегії економічного розвитку України, що зумовлено утриманням важелів економіки в руках антиукраїнської компартійної номенклатури; *по-третьє*, наслідками злочинної «приватизації» і створенням за президентства Л. Кучми олігархічної (бандоолігархічної) системи управління, надмірним поглибленням соціального протистояння; *по-четверте*, зволіканням з приєднанням України до Європейського Союзу. А.Гальчинський пише: **«Світ, як і раніше, визнає лише сильних, поважає лише тих, хто спроможний до самоствердження, здатний захищати власну свободу та цінності»**(Там само.—С.283).

Нині Україна занадто сподівається на зовнішню підтримку, не виступає з активними конструктивними й вагомими пропозиціями, не ставить на перше місце національних інтересів, а позицію інших держав, що мають власні інтереси. Якщо наша держава відмовилася від третього за своєю потужністю ядерного потенціалу в обмін на гарантії великих держав, то має вимагати від них активної протидії агресивній політиці Російської Федерації, не шукати паліативних варіантів виходу.

Треба наголосити, що Україна має потужні аграрні важелі впливу у світі, в якому цілі народи зіткнулися з продовольчою проблемою. Звісно, не можна ігнорувати того, що олігархізація сільського господарства негативно впливає на роль нашої державі на світовому ринку, а й підриває національну харчову безпеку. Спрямування сільськогосподарського виробництва на тимчасовий зиск ставить під загрозу майбутнє життя нашого народу.

Доконечно звернути увагу на ще один вимір глобалізації, що пов'язаний з інформаційною революцією. Після проголошення незалежності влада не лише не турбувалася про належну державну інформацію за кордоном, а й у самій Україні значна частина населення зазнавала впливу антиукраїнської пропаганди агресивної Московії з її концепцією «*Русского мира*». Наслідки такої недолугої політики проявилися на деяких теренах нашої держави, насамперед у Криму й Донбасі. Ворожа пропаганда не тільки не була заблокована, але їй навіть не протиставлялася належна контрпропаганда на державному рівні.

У сфері інформації настала, як зазначав З.Бжезінський, нова всесвітня ера доступності, яка охопила й Україну. Користування Інтернетом набуло глобального масштабу, що впливає на всі сфери суспільного життя. У зв'язку з цим А. Гальчинський пише: «Особливо відчутною стає глибока взаємодія інформаційних технологій та світової економіки, фінансових і товарних ринків, ринків капіталів. Спостерігається утвердження у всесвітньому масштабі не просто фінансового чи інформаційного ринків, а єдиного фінансово-інформаційного простору, в якому дедалі більше здійснюється не лише комерційна, а й уся життєдіяльність особи. Україна дедалі більшою мірою інтегрується і у цей простір» (Гальчинський А. Там само.—С. 284).

Як наголошують вчені, нині людина опинилася в ситуації *інформаційного перевантаження*, що зумовлене її системним впливом. Насамперед людина не спроможна перетворити доступну інформацію в знання, усвідомити її, упорядкувати, оцінити. Як наслідок їй нав'язується певна модель перебігу світових процесів, формується відповідна система поглядів, що веде до маніпуляції свідомістю не лише індивіда, а й усього суспільства. Таким чином на зміну грубим

методом інформаційного насильства приходять «м'які методи» впливу на свідомість. У таких умовах трактування засобів масової інформації як четвертої влади сприймається не як образне, а цілком реальне. Можна говорити про «інформаційну демократію», «технологічну демократію», «модерну демократію», але суть її буде одна, бо йдеться про *ерзац-демократію*. Найточніше її назвати *модерним сурогатом демократії*. Про її особливий вплив під час виборчих компаній засвідчує перебіг останніх президентських виборів у США.

Для України найбільшу небезпеку має російський «інформаційний імперіалізм», що доповнює політичний імперіалізм. Не випадково московські засоби масової інформації (дезінформації)--як державні, так і конфесійні -- взяли на озброєння концепцію так званого «*Русского мира*». Шкода від такого імперіалізму посилюється ще й тим, що переважна частина наших громадян не знає західноєвропейських мов і звикла користуватися російськомовними інформаційними джерелами, що мають не лише технологічні, а й методичні переваги перед джерелами вітчизняними. «Для країн, у населення яких не вироблено достатньої імунної стійкості щодо такого роду механізмів, відповідні процеси несуть на собі потужний деструктивний потенціал. Як свідчить досвід останніх десятиліть, світ від цього не стає більш збалансованим та стабільним» (Там само.—С.285). Немає заперечення, що не лише суспільство, а й кожен громадянин має право на належну поінформованість, але треба зважити, що тут йдеться про цілеспрямовану дезінформованість.

Нав'язуючи ідеї російського імперіалізму в обгортці «*Русского мира*», нинішні російські засоби масової інформації (дезінформації) намагаються спекулювати на людських цінностях. У цьому контексті доцільно звернутися до аналізу американського вченого Едварда Саїда, який виділив *три провідні теми* у культурному опорі деколонізації, що взаємопов'язані між собою (Саїд Е. Культура й імперіалізм/Едвард Саїд.—К.: Критика, 2007.—С.305-307). Насамперед *перша тема*, що передбачає «наполягання на праві розглядати історію спільноти в усій її повноті, послідовно та цілісно» (Там само.—С.305). Для України таке застереження має особливе значення, адже в сусідній державі українцям відмов-

ляють у такому праві, зводячи нашу історію до окремих епізодів у історії імперії. Особливого захисту вимагає наша національна мова, національна культура і національна історія. *Друга тема* – це «альтернативний спосіб досягнути людську історію» (Там само.—С.306). Як відомо, в українській історії виокремилися дві школи: *народницька* й *державницька*. Після проголошення незалежності надалі панує народницька школа, хоч переваги доцільно надати школі державницькій. *Третя тема* проявляється як «відчутний відхід від сепаратистського націоналізму задля ціліснішого погляду на людську спільноту та людське визволення» (Там само.—С.306). Колишні поневолені народи мають право на такий самий націоналізм як і розвиненіші народи, хоч їхні ідеологи можуть навіть не використовувати цього терміну. Е.Саїд пише, що дослідникам варто зосередитися «на інтелектуальному й культурному складникові націоналістичного опору», бо «щойно незалежність стала реальністю, виникла потреба по-новому образно переосмислити суспільство й культуру, щоб уникнути старих ортодоксальностей і несправедливостей» (Там само.—С.309).

Особливість глобалізаційних процесів в Україні в тому, що нашій людині доводиться виходити з ідеології, в якій «західний (латинський) марксизм зливався з візантійською (православною) традицією у тиглі великодержавства» (Кремень В., Ткаченко В. Україна: шлях до себе...- С.349). Без подолання цієї ідеології, що упродовж двох десятиліть у основних рисах зберігалася в пострадянській Україні, не може бути мови про вступ до Європейського Союзу й НАТО. Слід наголосити, що нинішні російські теоретики беруть на озброєння концепцію пропагандиста «російської ідеї» Г.Федотова, згідно з якою «київський православний Київ», як позначення «непорушної православної віхи в долі Росії», спроможний подолати її «два неминучі зриви», дві «спокуси»: «західницьку» -- від Петербурга і «азіятську» -- від Москви (Там само.—С.357). На противагу глобалізації, що неодмінно спирається на «вестернізацію» («принизливе європейське епігонство»), московські імперіалісти протиставляють східнослов'янський союз народів, що причетний до особливої («греко-візантійської») традиції і начебто творить «третю гілку Європи» поряд з англо-саксонською і

романо-германською. Проте «київський архетип» -- це водночас протидія «туранській» спокусі. Отож, пострадянська Москва протиставляє глобалізаційним процесам творення «самостійного геополітичного центра», який прагне забрати від нашої держави.

В и с н о в к и

1.Посилення глобалізаційних процесів вимагає їх всебічного аналізу, зваження не лише позитивних, а й негативних сторін, уваги до особливостей прояву цих процесів на наших землях після проголошення незалежності.

2.У незалежній Україні процеси глобалізації гальмувалися тому, що не відбулося докорінної зміни влади, важелі якої залишилися в руках компартійної номенклатури, далекої від національних інтересів, хоч держава брала курс на євроінтеграцію. З часом на основі цієї номенклатури виникла олігархія (бандоолігархія).

3. Проте Україна відчула свою роль держави «на грані двох світів»: наші національні інтереси вимагали вестернізації суспільного життя, а пострадянська Російська Федерація докладала зусиль, щоб утримати нашу державу в економічній, політичній, ідеологічній, інформаційній, конфесійній залежності з наміром відродити імперію в колишніх межах.

4.Процеси глобалізації для України ускладнюються тим, що упродовж трьох століть наша людність перебувала на становищі колонії відсталого євразійської Російської імперії, яка, за винятком нетривалих часових проміжків, не лише відгороджувалася від цивілізованого світу як начебто «гнилого Заходу», а й протиставляла йому вигаданий «третій шлях» чи «православний шлях», заснований на архаїчному общинному способі життя, нав'язувала його українському народові.

5.Глобалізація не лише сприяє синхронізації світу, а й спричиняється до його модернізації. Доленосне значення для України має «рух на випередження», який у наших умовах можуть забезпечити соціополіси, виникнення яких стосується насамперед розвитку інтелектуального потенціалу особистості й новітньої суспільної організації нації.

6.Суперечлива двоїстість глобалізації як об'єктивного процесу вимагає подолання її негативних наслідків, серед яких першорядне значення має розмивання державного суверенітету і національної ідентичності.

7.Проти глобалізаційних прагнень України спрямована політика пострадянської Московії, що претендує на створення «самостійного геополітичного центру», якому намагається підпорядкувати нашу державу.

Розділ 3.

НАЦІОСОФІЯ

Лекція 14. Філософські засади національного оновлення

Як фундаментальна основа духовного життя нації філософія не лише відтворює її своєрідність національної спільноти у найзагальніших поняттях, що залежить традиційних умов, а й орієнтує на майбутнє. Поневолею націям їхня філософія обґрунтовує шлях боротьби за визволення.

При аналізі української філософської думки треба зважати на її специфіку. Насамперед у ній органічно поєднуються особливості західноєвропейського і слов'янського філософування. Це – *по-перше*. Окрім того, *по-друге*, наш історик філософії Дмитро Чижевський вказував на труднощі аналізу національної філософії, оскільки доводиться мати «справу лише з початками і наміченням думок, які можуть бути розвинені в дальшій філософічній творчості українських мислеників майбутнього» (Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні /Дмитро Чижевський.—Нью-Йорк, 1991.-- С.13). *По-третє*, наша філософія як світогляд поневоленого народу зводилася, в основному, до історіософії та націософії, а інші філософські проблеми досліджувалися як побічні лише в ХХ столітті. *По-четверте*, треба мати на увазі, що вітчизняні філософи писали, як правило, не рідною мовою, а мовою поневолювачів, -- і за кордоном їх не вважали українськими мислениками.

14.1.Українська «філософія серця» як прагнення до свободи і гармонії

Попри особливості національної філософської думки треба зазначити, що наші мисленики – і професійні філософи, і майстри художнього слова,-- порушували низку проблем, що стосуються певних частин філософії. Насамперед йдеться про проблеми людини, втілені в національній «філософії серця», зокрема в пошуках сенсу людського існування, людського щастя, в обґрунтуванні зв'язку людини й громади, в філософії мови. Не тільки в постанові цих проблем, а й у розв'язанні наші мисленики нерідко стояли вище тогочасних європейських, бо протиставляли їхнім песимістичним ідеям із проявами егоїзму і матеріалізму традиційний

український ідеалізм, оптимізм і гуманізм. Отож, українці не мають підстав для самоприниження і комплексу меншовартості за свої здобутки на філософській царині. У жорстоких умовах **наші мисленики збагатили духовну скарбницю людства.**

Звісно, в мудрості нації наголошується на питаннях, які найбільше турбували нашу людність. Як «філософія серця», вона дійшла до нас у колядках і щедрівках, народних піснях і думках, легендах, казках, прислів'ях, приказках, традиціях і обрядах. Про такий феномен серед москалів, як населення екстравертного, не могло бути мови, а саме в ній суть української любові до мудрості. Про філософську думку українського народу писали чужинці, які відвідали нашу землю і навіть працювали в Україні.

Джерела філософської думки на наших землях закорінені в сивій давнині. Як вважають дослідники, філософія виникає одночасно з мітологією, а остання постійно відтворювала симбіоз світогляду стабільної, автохтонної людності і певних елементів напливного населення, що з різних причин прибувало на нашу землю. Проте треба наголосити на тяглоті її світоглядних підходів від часів Трипільської цивілізації, навіть незалежно від того, чи трипільці визнаються прямими предками українців. Їхні релігійно-мітологічні погляди проявляються в так званих «вічних» композиціях мистецьких творів, які пов'язані з антропоморфною пластикою, що засвідчує духовні пошуки, а також ознайомлює з магичною символікою. У цьому проявляється традиційність світоглядних засад нашої людності від давніх часів.

Із прийняттям християнства в Київській імперії філософська думка набуває відповідного релігійного забарвлення, хоч попередні вірування відразу не зникають. Як наслідок їхнього симбіозу твориться своєрідний світогляд, оскільки вірування наших предків, особливо етичні погляди, мирно співіснували з християнським вченням. Саме з того часу починається історія української філософської думки, що охоплює такі *часові періоди: філософія княжої доби, філософія козацько-гетьманської доби, філософія доби романтизму, філософія сучасної доби.*

Доцільно зазначити, що запропонована періодизація стосується поступу української філософії, а не історії філософської думки на наших землях. Звісно, нема підстав зачисляти до українських мислеників тих діячів минулого, які обґрунтовували філософські засади російського абсолютизму, хоч їхній зв'язок з українською філософською традицією безсумнівний. Попри несприятливі історичні умови упродовж свого тисячолітнього періоду наша **національна філософія існує як єдність**, підтверджує спадковість і характеризується певними ознаками.

По-перше, українську філософську думку пронизує *ідеалізм*, що зумовлений релігійністю нашого народу. Наші мисленики намагалися пізнавати світ, розпочинаючи від самопізнання. На противагу ідеалізму матеріалізм як наносне явище мав руйнівні наслідки для духовного життя народу, що підтверджує період компартійного тоталітарного режиму, коли діалектичний та історичний матеріалізм був панівною, офіційною філософією.

По-друге, нашій національній філософії властивий *антропологізм*, цебто головне місце в ній належить людині як образу й подобі Бога. Ідеї такого антропологізму проявилися ще в дохристиянські часи в філософських поглядах Анахарсія Скитського, а всебічного розвитку сягнули у творчості Григорія Сковороди. Як самоцінна українська людина не нівелювалася в традиційній громаді на протилежність членам московської общини, в якій тамтешні ідеологи навіть вбачали «зародки» соціалізму. Звідси – пошанівок нашими предками індивідуальної свободи, що не сумісна з жодним насильством.

По-третє, з нашого філософського антропологізму випливає «*філософія серця*», або *кордоцентризм*, що неодмінно передбачає зосередження на внутрішньому житті людини. Безумовно, в цьому проявляється інтравертність українця. Проте вона має не лише позитивне значення, адже не дає змоги повернути національну духовну енергію на зовнішність. Для подолання такого недоліку докладали зусиль мисленики ХХ століття з їхніми активістичними настановами.

По-четверте, наша національна філософія завше мала практичне спрямування, що дає підстави віднести її до «*філософії життя*» в широкому розумінні. Як

хліборобський народ українці ставилися шанобливо до землі і це зумовило національний *архетип доброї матері-землі*, без якої не можливо уявити життя наших предків. Українські мисленики визначали проблему життя як основну проблему філософії.

По-п'яте, з практичним характером української філософії пов'язане її *етичне спрямування*, що, як випливає з поглядів Григорія Сковороди, Миколи Гоголя і Тараса Шевченка, зводилося насамперед до пошуку щастя, справедливості, гармонії людських взаємин.

По-шосте, характерною рисою української любові до мудрості є те, що наша філософія – це насамперед *філософія проблем*, осердям якої є антропоцентризм. Отож, вона представлена мислениками проблем, зокрема історіософських і націософських, етичних і естетичних. Питання онтології й епістемології в ній порушуються рідше.

Наша філософія відзначається особливістю обґрунтування філософських ідей найчастіше в художній формі. Доцільно згадати славетну поему «Слово про похід Ігорів», філософські ідеї у художній творчості Григорія Сковороди, Миколи Гоголя, Тараса Шевченка, Пантелеймона Куліша, Івана Франка, Лесі Українки, Василя Стефаника, Валер'яна Підмогильного, Тодося Осьмачки, Богдана-Ігоря Антонича, Олександра Довженка, Олеса Гончара, Ліни Костенко, Юрія Щербака, Валерія Шевчука та інших.

По-сьоме, серед рис нашої філософії особливе значення має традиційний *оптимізм* попри непросту історію нашого народу. Саме такий настрій пронизує «Слово про закон і благодать» Іларіона Київського, «Слово про похід Ігорів», творчість Григорія Сковороди, Тараса Шевченка, Лесі Українки, Олеса Гончара та інших. Наш національний оптимізм **протистоїть** московському песимізму, що можна простежити в трактуванні правди, ставленні до волі і смерті, розумінні Царства Божого.

Цілком очевидно, що українські мисленики збагатили світову філософську думку, хоч підневільне становище не лише не сприяло її розвитку, а й спричинилося до знищення і забуття чималої частини національної спадщини,

починаючи від давнього часу. Зосередження на досягненнях наших мислеників у різні періоди історії вселяє почуття гордості за мудрість українського народу.

Уже в княжому періоді зародилися ідеї, що стали наскрізними для нашої філософії. Не перше місце серед них треба поставити український *людино-центризм*, який, з одного боку, обґрунтовував ідею геоцентризму, бо людина створена за образом і подобою Бога, а з іншого, не протиставляв людини таким спільнотам як громада і етнос.

З козацько-гетьманською добою пов'язана діяльність видатних мислеників, які розвивали свої вчення в руслі античної та середньовічної філософії, нових досягнень західноєвропейської філософської думки. Ренесансно-гуманістичні погляди помітні в поглядах Кирила Транквіліона Ставровецького, Мелетія Смотрицького, Касіяна Саковича. У вірші К.Саковича, присвяченого похорону гетьмана Петра Сагайдачного, обґрунтовується тяглість нашої історії, наголошується на походженні наших козаків «з насіння Яфета».

Української філософії не можливо уявити без праць мислеників **Києво-Могилянської академії**, заснованої в 1615 році. Чимало уваги вони приділяли проблемі людини як частини універсуму, розрізняючи її матеріальну частину (тіло) і форму, цебто душу, на основі аристотелівської філософії. Як особлива частина природи людина підпорядкована її законам, але вона обдарована розумом, чим відрізняється від інших живих істот. У пізнанні істини наші вчені надавали перевагу її інтуїтивному осягненню. З часом у Києво-Могилянську академію проникає західноєвропейський раціоналізм. Етика зазнала впливу козацького бароко.

Зі стін Києво-Могилянської академії вийшов найвидатніший український філософ вісімнадцятого століття **Григорій Сковорода**, життя якого відповідало філософським поглядам. Його вчення стосується, тією чи іншою мірою, всіх частин філософії, що дає підставу трактувати як систему.

Як твердить мисленик, людина складається з двох натур: *видимої*, цебто тілесної, тлінної, і *невидимої*, цебто душевної, вічної. У філософії Г.Сковороди йдеться не про протиставлення двох натур людини чи намагання поглинути одну іншою, а

про їх узгодження, гармонізацію, що відповідає національним традиціям нашої філософської думки. Людина – центр проблем життя, діяльності, пізнання, тому пізнання розпочинається із самопізнання, що відтворює настанову: «Пізнай себе». Найголовніше – пізнати єство внутрішньої («істинної») людини. Філософ зазначає, що істинна людина, вічність, Христос і Бог – це одне й те саме. Ідею Бога як початку всього суцього людина не спроможна зрозуміти. Пізнати Бога означає пізнати самого себе, а любов до Бога – це любов до себе і розкривається через джерело «чистої безодні», або «серця», як джерела бажань і думок людських. Наш мудрець трактує серце не в емоційному значенні, а як надсвідоме в людині, що відповідає філософії Платона, вченню неоплатоників і християнському віровченню. Коли серцем заволодіють злі сили, людина падає морально.

Осердя філософії Сковороди становить етика. На перше місце філософ ставить проблему добра і зла, сенсу життя, досягнення щастя. Оскільки істинна людина – це внутрішня людина, то її розвиток спрямований на моральне самовдосконалення.

Етичний ідеал Г.Сковороди втілює «*нерівна рівність*», що визначає суспільну гармонію. Всі люди, як «тіні» істинної людини, рівні перед Богом, але водночас вони різні. Як приклад мисленик згадує сполучені посудини з різним діаметром: при заповненні рідиною вона в усіх них доходить однакового рівня.

Кожна людина, як твердить Г.Сковорода, має свій власний життєвий шлях, а зумовлює його спорідненість з певним типом життя. Людський світ уподібнюється театрові. Непомильний Бог нагадує режисера, який доручає кожному акторові відповідну роль. Мета актора не в тому, щоби прагнути визначної ролі, а в тому, щоб добре зіграти доручену.

Своєрідно Г.Сковорода трактує щастя. Воно не залежить ні від високих наук, ні від почесних посад, ні від достатку, а від серця. Саме серце залежить від Бога як невидимої природи. *Зріднена праця*, яка відповідає природним нахилам людини, дає насолоду. Вона – мета і сенс життя, джерело радості і щастя, а не лише засіб, щоб забезпечити матеріальне існування.

У своїх есхатологічних поглядах Г.Сковорода, як твердить Д.Чижевський, «підіймається майже до пророчої висоти» (Там само.—С.62). Мудрець передбачає, що «світ буде *оновлений*», повстане «*нова людина*», «*нове світло*», «*нове серце*», «*нова мова*» і таке інше (Там само).

Як мисленик Г.Сковорода втілює мудрість народу в складних історичних умовах, коли Московія намагалася знищити нашу національну своєрідність. За його життя була ліквідована Гетьманщина, як автономна національна держава, сплюндрована християнсько-лицарська республіка Запорізька Січ, запроваджене московське кріпосне право, яке мало чим відрізнялося від рабства. Наш мисленик відмовився спримати чужі порядки у світському і церковному житті, вибрав шлях мандрівного філософа, нагадуючи певною мірою спосіб життя кобзарів. Хоч його твори не були надруковані за життя філософа і поета, вони розповсюджувалися серед народу, про що писав Тарас Шевченко.

Г.Сковорода підніс на новий рівень національну «філософію серця», що, безумовно, становить наш внесок у духовну скарбницю людства. З ним закінчується козацько-гетьманська доба в історії нашої філософської думки.

Апогею національна «філософія серця» сягнула в другій половині дев'ятнадцятого століття в спадщині **Памфіла Юркевича** (1826-1874 рр.). Центральною проблемою його філософського вчення є традиційна проблема людини, а основним поняттям -- поняття *ідеї*. У ній ототожнюється мислення і буття, бо ідея виходить поза межі досвіду. Лише в ідеї розум проникає у внутрішній склад і структуру тих явищ, очевидна сторона яких усвідомлюється при допомозі поняття. **Ідея** – це божественне і розумне в космосі.

Основні засади своєї філософії П.Юркевич виклав у праці «Серце і його значення в духовному житті людини за вченням слова Божого». Заперечуючи намагання звести духовний світ людини до мислення, філософ ставить у центр свого вчення **серце**, яке тлумачить доволі широко. Насамперед воно трактується як осердя тілесних сил, душевного й духовного в житті. *Серце*, як твердить П.Юркевич, втілює природний моральний закон, як регулятор морального життя. У серці сконцентровані пізнавальні дії людської душі, що дає змогу уникнути

однобічності в мисленні, розрізнати душі людей. Без серця не може бути самовідданості й подвигу.

Світ відкривається спершу для глибокого серця, а вже звідси – для розуміння через мислення. Установлений Богом порядок морально-духовного життя людини й людства перебуває в серці як найглибшій скарбниці людського духа.

Обґрунтовуючи самоцінність людини, П.Юркевич наголошує на ідеї особистого духа, яку не слід ототожнювати з ідеєю роду, бо йдеться про конкретного індивіда. З такої позиції філософ показує хибність антропологічного матеріалізму, за яким начебто можна зрозуміти внутрішній світ людини і керувати не лише нею, а й суспільством у цілому.

Наш мисленик спростовує твердження російського філософа-матеріаліста Н.Чернишевського, що внутрішній світ, моральність визначаються зовнішніми обставинами. За П. Юркевичем, моральні вчинки можливі тому, що людині властива свобода. Людина самоцінна і не треба відкидати моральної діяльності її «я», почуття радості і страждання, ототожнювати розумність вчинку з його моральністю. Якщо Чернишевський допускає, що різниці між моральними явищами в житті людини і поведінкою тварини нема, то Юркевич зазначає їхню протилежність. Тварина не цікавиться цінністю своєї поведінки для інших, а ставить на перше місце користь для себе. Людина неодмінно порівнює себе з іншими, цебто самооцінюється.

Філософія П.Юркевича розвивала традиції української духовності, вона не вписувалася в російську філософську традицію (до речі, дуже бідну), а протистояла їй.

14.2.Романтичний період філософії національного відродження

Розвиток української філософії у європейському контексті засвідчують праці вітчизняних мислеників **романтичного періоду**, що розпочинається наприкінці XVIII століття. Романтики утверджували різні культу (почуттів, творчості, любові, природи, релігійності, героїчного минулого тощо), сприяли пробудженню національної самосвідомості. Звісно, українські реалії після козацько-гетьманської доби сприяли утвердженню романтизму, як заперечення зведеного до

задоволення біологічних потреб життя деградованих старосвітських поміщиків, що не могло сприйматися як нормальне порівняно з героїчною романтикою предків, а також життя знівечених кріпаків.

Водночас романтизм на українських землях утверджувався в непростих умовах. *По-перше*, український народ був роз'єднаний між двома імперіями – Росією та Австрією, що згодом перетворилася в Австро-Угорщину. *По-друге*, вищі суспільні верстви в Україні денационалізувалися і причастилися до чужих культур. *По-третє*, в містах на землях Наддніпрянщини панувала російська і польська культура і лише в селах зберігалася традиційна народна культура, а в галицьких містах панувала польська, німецька і частково єврейська культура, в протистоянні з якими тоненькій верстві місцевої української інтелігенції доводилося виборювати свої права. Галицька інтелігенція не була єдина: її патріотична частина витримувала натиск доморощених москвофілів, яким царська Росія надавала значну фінансову допомогу.

Початком романтизму в українській філософській думці вважається трактат «**Історія Русів**», яка «була історично першим національним метанаративом, де в жанрі «літописного героїчного епосу» викладено історію народу й доведено до відома нації, що Малоросія є новою назвою *Русі*, тоді як Московщина, ламаючи міждержавну угоду й спекулюючи на єдиновірстві двох народів, неправдами колонізувала Русь» (Скринник М. Наративні практики української ідентичності: Доба Романтизму: Монографія /Михайло Скринник.—Львів: Каменяр, 2007.— С.179). Як наголошує дослідник, у трактаті йдеться про *святу правду*, що має «пробудити народ як націю», «збурити» національну духовну еліту, щоб вона повірила в силу нації та її «особливе призначення і місце в історії». *Свята правда* ототожнюється з істиною, що не підлягає жодному сумніву.

Повертаючи історичну пам'ять народів, «Історія Русів», безумовно, служить самоідентифікації українського (руського) народу як **нації**, цебто державотворчої спільноти. Таке тлумачення несумісне з принизливим змістом «Малоросії» як начебто малої органічної частини Російської імперії, а також із трактуванням українців як неісторичного народу. Трактат виводить родовід нашого народу від

Роса, внука Яфета, який був сином біблійного Ноя, а українці протиставляються народу московському, який походить князя Мосоха. Посилання на *слово* як авторитет, бо його джерелом є Святе Письмо, засвідчує спадковість мудрості нашого народу, позаяк самодостатність цього твердження не підлягає сумніву. Цим зумовлене право захищати самобутність нації, свободу і власність від посягань від посягань «московців», «диких мосхів», що «лютістю перевершують дикунів», зневажають *святу правду*, як порядок життя нації.

Отож, народ має пізнати національну правду, щоб відчутти причетність до героїчного минулого, цінностей нації, зрозуміти право на власне життя, протиставити свою самодостатність малоросійській ідентичності, щоб визволитися від чужого поневолення. «Збереження самобутності – це утвердження відданості Творцю, а історія кожного народу є історією способів, якими він (народ) стверджує в собі Бога і себе як Його неповторне твориво» (Там само. – С.154).

Романтизм проник насамперед у літературу. Його початком в Україні вважається діяльність поета і драматурга **Івана Котляревського** (1769-1838 рр.) і вченого **Михайла Максимовича** (1804-1873 рр.). На галицьких землях романтизм утілювала «Руська Трійця» на чолі з **Маркіяном Шашкевичем** (1811-1843 р.).

Особливе місце серед українських романтиків належить письменнику й мисленіку **Миколі Гоголю** (1809-1952 рр.), «блудному синові України», який писав свої твори російською мовою. Його творчість сповнена пошуками істини, яку не можливо досягнути розумом, а тільки почуттями.

Попри віддаленість від свого народу мисленик намагався збагнути суть свого народу. Українці, твердить М.Гоголь, географічно належать до європейських народів, а своєю природою – подібні до азійців, еклектично поєднуючи протилежні властивості, зокрема напружену активність і страшне лінивство. Їхнє прагнення до вдосконалення химерно вживається з нехтуванням самовдосконалюватися, потягом до самозаспокоєння. Яюсь дивно співіснують несумісні поведінки, що виражаються парою антонімів «*обережність – безпечність*», бо перша властива європейцям, а друга – азійцям.

Із суперечностей нерідко зіткані характери літературних героїв письменника. Найяскравішим підтвердженням може бути козацький полковник Тарас Бульба. Він – мудрий, відчайдушний, самовідданий і водночас упертий, безпечний і навіть бездушний. А що вже говорити про героїв-антиподів у повістях з «Вечорів на хуторі неподалік Диканьки»!

На переконання М.Гоголя, негідна поведінка людини зумовлена недостатньою глибиною почуттів, бо саме вона забезпечує гармонійність людського життя, дає змогу зрозуміти вічне, утверджувати добро і красу. Українська людина у творах М.Гоголя живе в єдності з природою, її життя органічно злироване з історією. Впливу міста українець не відчуває, бо воно йому чуже. Випросивши в цариці черевички, коваль Вакула повертається до рідного села. Наш краянин має достатньо волі для того, щоб підкорити самого чорта, як уособлення нечистої сили, змусити виконувати свої бажання.

Проте українець, як твердить М.Гоголь, застиг у своєму розвитку, опинився перед загрозою бути знищеним здобутками чужої цивілізації. Символічно така небезпека показана в повісті «Вій». Спудей Хома Брут не витримує наступу грубої сили, яка користується новими технічними засобами. Вітчизняні дослідники зазначають, що тут протиставляється романтичний українець прагматичному москалеві як представникові грубої сили. Висновок очевидний: **українець не може жити лише минулим.**

Чи не тому юний М. Гоголь покидає рідну Україну? Він прагне слави в Петербурзі, як європейській столиці азійської імперії. Славу письменницьку він здобуває, але втрачає спокій як людина, що опинилася серед московських дури-світів і бюрократів, бездушних поміщиків, яких називає «мертвими душами».

Поема «Мертві душі була задумана в трьох томах, за взірцем славетної поеми А. Данте «Божественна комедія», але закінчений лише перший том, в якому відтворені химери російського суспільства, цебто російське *пекло*. Спроби показати в другому томі на російських матеріалах соціальне *чистилище* були безуспішними: сягнути рівня першого тому не вдалося. До третього тому, в якому письменник мав намір змалювати якийсь російський *рай*, не дійшло. Авторський

задум не був реалізований, але навіть перший том становить цілісність. Мабуть, життя тодішньої Росії не досягло такого ступеню, щоб у ньому було можливо побачити чистилище, а рай – і поготів!

Відірваний від рідного ґрунту, письменник прагне дати російському читачеві своєрідний заповіт під назвою «Вибрані місця із листування з друзями». Цензура не дозволила друкувати приблизно третину книги. Проте за одним лихом настало інше. Праця М.Гоголя зазнала брутальної критики В.Белінського, якого згодом філософ Н.Бердяєв назвав предтечею більшовизму. Так закінчилося ще одне намагання очистити російську душу, яка опинилася в суспільній нуртовині бездуховного спустошення.

Виходить, що ідея гармонійної людини, яка поєднує *віру, добро, красу*, не мала реальних основ у холодній царській Московії. Інакше кажучи, на північних землях самодержавної імперії М.Гоголь, напевно, зрозумів протилежність українця і москаля. У Петербурзі було не до романтизму, який подарувала йому Україна. У тамтешніх душах письменник не знаходив ключа до життя. Потуги очистити душі тамтешньої людності не давали очікуваних результатів.

Як мисленик М.Гоголь, безумовно, посідає чільне місце серед виразників української душі. Навіть у книзі «Вибрані місця із листування з друзями» він прагнув прищепити москалям український світогляд, але така затія була марна. Вона не могла знайти підтримки ні серед «мертвих душ», які не мали майбутнього, ні серед тамтешніх радикалів на чолі з войовничим атеїстом і ксенофобом В.Белінським. Критик назвав Гоголя «проповідником батога, апостолом невігластва, поборником обскурантизму й мракобісся, панегіристом татарських звичаїв» (В.Г. Белинский -- Н.В. Гоголю//Н.В.Гоголь. Духовная проза: Сб. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003.-- С.391).

Ставлення до творчості М.Гоголя в українській суспільній думці неоднозначне: сформувалися два крайні погляди. *Одна група* характеризує письменника як ідеолога малоросійства, який перейшов на службу до чужої імперії. На переконання *другої групи*, він залишився українським письменником за духом, хоч писав російською мовою. Аналіз таких особливостей – це сфера літературо-

знавства. Характеристика М.Гоголя як мисленика однозначна: *українці мають повне право на його духовну спадщину.*

Майже одночасно з М.Гоголем проблемами людини переймалися чільні діячі Кирило-Методіївського братства: **Тарас Шевченко** (1814-1861 рр.), **Микола Костомаров** (1817-1885 рр.), **Пантелеймон Куліш** (1819-1897 рр.).

Погляди **Т.Шевченка** висловлені в художній формі, але вони наслідком національної мудрості, що дає підстави вважати поета національним мислителем. Слід зауважити, що *антропоцентризм* у його творчості невід'ємний від теоцентризму й етноцентризму. Від початку до самого кінця творчого життя поезія Т.Шевченка, його російськомовна проза і щоденник пронизують проблемами людини. Звісно, поет завше мав на увазі людину поневоленої нації.

Найбільшу турботу проявляє поет про долю жінки, життя якої символізує підневільне становище України. У першій відомій поезії дівчина чекає-недочекається свого нареченого, який воює з ворогами. Поема «Катерина» -- це вже зойк довірливої дівчини, зрадженої москалем. Намагання трактувати кривдника як абстрактного солдата безпідставне: поет чітко називає Московщину, як його місце проживання. Якщо зіставити поему з однойменною картиною, то треба уточнити, що йдеться не про простого москаля у військовій формі, а про офіцера, чим ще більше підсилюється аморальність поневолювачів, адже царські офіцери походили з вищої суспільної верстви, мали певний рівень освіти, ознайомлювалися з європейською літературою, зокрема творами просвітників.

Аморальність кривдника протиставляється традиціям українського селянства, що успадкувало моральний кодекс рідного козацтва. Воно не визнавало жодних компромісів з ворогами, бо переконалося, що ті не виконують своїх обіцянок. Найтяжче було з москалями, які формально вважалися православними християнами.

З творів Т.Шевченка випливає висновок, що серед української людності визріває ненависть. Виникає запитання: до чого може дійти? Відповідь знаходимо в найбільшому творі поета, поемі «Гайдамаки». Зневажений кривдниками сирота Ярема виростає з попихача на службі в шинкаря на відчайдушного гайдамаку

Галайду. Чи не в цьому ідея поеми? Проте вона якось притуплюється останньою картиною вбивства Гонтою своїх недолітніх синів, яких виховувала мати-полька. Гайдамацький ватажок не хоче, щоб діти виростили зрадниками свого народу. З такого погляду Гонту можна оправдати, але виникають інші питання. Чому сотник одружується з полькою, а не шукає пари серед дівчат серед свого народу? Чому він нехтує словами синів, які виявляють бажання послухати батька, адже йдеться не про повнолітніх дітей?

Найбільше бентежить те, що Гонта залишається без нащадків. У цьому він нагадує героя повісті М.Гоголя «Тарас Бульба», яка закінчується спаленням козацького полковника, а разом з ним зникає весь рід: молодший син вбитий батьком за зраду свого народу, а старший -- гине в тяжких муках, потрапивши в полон до ворога.

Виникає ще одне питання: чи може мати майбутнє нація, діти якої гинуть? Мабуть, не випадково Т.Шевченко творить своє геніальне «Послання», в якому закликає до національної згоди пана з «найменшим братом», бо в них одна мати – Україна. У цьому творі сконцентрована націософія поета на основі єдності минулих, теперішнього і майбутніх поколінь. Це -- поетичний твір, насажений патріотизмом, а може трактуватися як художнє втілення політичної програми боротьби за визволення нації. У «Посланні» **антропоцентризм** органічно з'єднується з **етноцентризмом** на ґрунті **теоцентризму**.

Після повернення із царської неволі Т.Шевченко підносить людину на новий, вищий рівень. Насамперед поет прославляє самовідданих борців за Правду в поемі «Неофіти» в образі первісних християн. Водночас він уявляє майбутнє свого народу в мріях кріпачки, яка заснула, сидячи над маленьким сином. У сні матері поет передає соціальний ідеал українців, коли вільна людина працює на рідному полі. Прагнення до боротьби за волю відтворено в поемі «Юридивий». Державний ідеал поет бачить у Сполучених Штатах Америки, в яких панує *праведний закон*, цебто утверджена правова держава.

У творчості Т.Шевченка вимальовується цілісна концепція людини. Розпочавши з уболівання за скривджену дівчину, поет втілює образи людини у двох типах

життя: *перший* тип репрезентують сильні натури в образах первісних християн і «безверхого козака», цебто нового борця, а *другий* – показаний в образі вільного трудівника. Саме такі два типи характерні для української людності з давнього часу.

Звісно, чужинцеві нелегко проникнути в духовну тканину творчості нашого поета, тому про Т.Шевченка майже не знають інші народи. Лише польському дослідникові Єжи Єнджеєвичу вдалося зазирнути в таїну Шевченкової поезії.

Історик **Микола Костомаров** також приділив чимало уваги проблемам людини в контексті етнічної спільноти. Для цього він протиставляє українців двом сусіднім народам -- москалям і полякам. Щоб виокремити особливості антропоцентричних поглядів нашого мисленика, варто звернутися до двох його праць: «Книги буття українського народу» і «Дві руські народності».

Початок «Книг буття українського народу» нагадує початок «Історії Русів». Оригінальність історіософії проявляється в трактуванні Речі Посполитої як спілки рівних і вільних народів, цебто стверджуються однакові права українців і поляків. Поляки звинувачуються в порушенні рівноваги між двома народами. Тут мисленик обґрунтовує український варіант слов'янофільства, який ставить у центр слов'янства українців як національну спільноту, обґрунтовує месіанізм нашого народу.

У другій праці історик вперше всебічно розкриває менталітет українців, порівнює їх з москалями. Виходить, що українці як романтики й ідеалісти протилежні москалям, бо вони – матеріалісти й колективісти. Таке порівняння проявляється в протилежності української громади московській общині. Як зазначає М.Костомаров, українцям ближчі поляки, ніж москалі. Проте поляки можуть дати українцям лише шляхетську сваволю. На противагу їм «дві руські народності», цебто українці й москалі, начебто вдало доповнюють одні одних, тому мають жити разом. *Висновок спекулятивний: він не впливає з проведених досліджень.* Мабуть, дається взнаки біетнорність історика, мати якого походить з українських кріпаків, а батько – московський поміщик.

Філософські погляди **Пантелеймона Куліша** настільки оригінальні, як і назадницькі. Його «хутірська філософія» спрямована не в майбутнє, а в минуле. Спроби обґрунтувати переваги хутірного способу життя й протиставити його життю в індустріально розвиненому місті дивують, хоч можна погодитися з тим, що серед багатолюддя знецінюються народні традиції, втрачаються властиві для сільських умов форми контролю за діями особи і як наслідок – падає моральність. Проте назадництво не можна вважати за панацею від таких недуг. Перевага сільського населення серед нашого народу спричинилася до того, що українські міста опинилися в руках чужинців, а це ще й нині ускладнює процес національного державотворення.

Окреме місце серед наших мислеників належить **Олександрю Потебні** (1835-1891 рр.). Як вчений, він розпочинав свої дослідження з пошуків відповіді на питання про взаємозв'язок мови і мислення. На його переконання, мова не лише віддзеркалює думку, а й творить нову: слово належить не лише мовцеві, а й слухачеві, адже воно має об'єктивну основу, певний зміст, береться як сукупність внутрішньої форми і звуку. Евристична функція мови в тому, що вона наближає думку до об'єктивної істини.

Мова – це не лише зміст абстрактної думки, а й форма того, що визначається. Без неї не може формуватися національна свідомість. **Втративши рідну мову і сприйнявши чужу, народ перетворюється в населення без духовної самостійності.** Вчений відстоює право учнів навчатися рідною мовою, не схвалює раннього вивчення чужих мов, бо в такому випадку засвоюються звуки, а не думка.

Філософія мови нашого вченого поставила його в ряд мислеників європейського рівня, бо він збагатив не лише національну, а й світову науку. Оригінальний його підхід до трактування нації.

14.3. Позитивізм у руслі обґрунтування національного визволення

У другій половині XIX століття на філософську арену виходить позитивізм, який претендує на подолання протилежностей між матеріалізмом та ідеалізмом. Як нова філософська течія, він проник на українські землі, але наші мисленики не

копіювали його ідей, а намагалися творчо застосовувати їх до тодішніх політичних реалій, хоч і не завжди вдало.

Суперечливий за своїми поглядами **Михайло Драгоманов** (1841-1895 рр.) не бачив політичних сил, спроможних відродити Україну як незалежну державу. Такий висновок можна пояснити тим, що, як позитивіст, він не брав до уваги суб'єктивного чинника, хоч вже тоді галицькі радикали висунули здобуття незалежності як своє програмне завдання. Причину такої позиції пояснив Іван Франко, схарактеризувавши М.Драгоманова як українця за походженням і росіянина за національністю.

Згідно з позитивістською ідеєю прогресу, мисленик вважав, що природі й суспільству властиві розвиток і рух, динаміка й еволюція. На цьому ґрунтувалися його соціально-філософські і політичні погляди, які сформувалися під впливом прудонівського соціалістичного анархізму. Саме цим зумовлене ставлення М.Драгоманова до національного питання. Для нього проблеми національного розвитку обмежуються насамперед сферою культури, бо «національність є тільки ґрунт, форма та спосіб» (Драгоманов М. Вибране /Михайло Драгоманов.—К., 1991.-- С.558).

Дотримуючись ідеї поступу як найвищого здобутку європейської думки, Драгоманов вважав, що мета цього поступу – втілення ідеалів лібералізму й соціалізму. Найвищим ідеалом людства, на його переконання, має стати анархічний лад як добровільна асоціація з мінімальним примусом гармонійно розвинених осіб. Такий лад для України має добру соціальну основу, що підтверджує «доволі розумне од природи мужицтво». Саме серед нього мають працювати громадивці, які не відірвані від свого мужицтва.

Підхід мисленика спирається на досвід інших народів і досягнень світової науки. Як прихильник еволюційного розвитку і противник бунтів і повстань, він підтримує переміни «знизу вгору», а не навпаки. Зрозуміло, що переміни вимагають копіткої праці в низах, «проповіді словом». Негативне ставлення до повстань Драгоманов пояснює тим, що вони породжені «ненависною неправдою» або провоковані ззовні.

Україні доведеться розв'язати такі питання, що актуальні й для інших народів. Проте інші народи можуть спиратися на допомогу держави, чого українцям очікувати марно. Йдеться насамперед про роль школи, а також преси, друкованого слова взагалі. Водночас мисленик недооцінює ролі релігії в духовному оздоровленні народу, тому закликає протиставити релігії пропаганду наукових досягнень і суспільних здобутків. Звісно, такий підхід для українців доволі абстрактний.

З позицій позитивізму Драгоманов підходив до оцінки праць вітчизняних істориків. Найголовнішу їхню хибу він вбачає в методології, бо вони не спираються на досягнення західноєвропейської філософії історії, намагаються обходитися без жодної філософії, тримаються провінціалізму й «неясного, плаксивого романтизму». Хиби української історичної науки стосуються насамперед козацької доби. *По-перше*, наше козацтво треба досліджувати в європейському контексті, а не лише з погляду національного, «надто перемішаного з православним». *По-друге*, при вивченні історії треба приділяти увагу всім періодам: княжо-городському, феодально-литовському, пансько-польському, козацькому, царсько-російському (при виділенні цісарсько-конституційно-австрійського). *По-третьє*, кожен з названих періодів слід характеризувати всебічно в контексті європейської історії та культури, звернувши увагу на здобутки і втрати на різних царинах суспільного життя. *По-четверте*, мисленик застерігає від покvapливих і поверхових висновків, властивих минулому. Він негативно оцінює праці М.Костомарова і В.Антоновича з питань етнопсихології. Звісно, їхні висновки не вписувалися в його ідеологічні й філософські погляди.

Виступаючи за визволення свого народу, Драгоманов зупиняється на півдорозі, пропонує здобувати волю для громадян, а не домагатися для України «централізованих осібних державних порядків». Він сподівається на прихильність до національних домагань українців «недержавних пород в Росії» (фіннів, естонців, латишів, молдаван, кавказців та інших), а в Європі – «людей менших і недержавних пород (західних слов'ян, волохів, провансалів, каталонців, бретонців, фламандців, ірландців), доля яких подібна до долі нашого народу.

Досліджуючи процес національного самоусвідомлення у часовому і просторовому вимірах, Драгоманов доходить парадоксального висновку: українці усвідомлюють свою окремішність, тому не терплять панування чужих держав, але не мріють про свою державу. Причина в тому, що освічені верстви відмовилися від українства, а мужицтву – байдуже до своєї держави, бо воно мириться з будь-яким начальством, сподівається на свої громади. Згодом Д. Донцов назвав такий погляд *провансальством*.

З позитивістських позицій М. Драгоманов порівнює два поняття: *цивілізація* («цивілізаційний період») і *національна ідея*. З цим пов'язане його ставлення до «українства», цебто націоналізму, якому він протиставляє «космополітичне народовство».

Аналізуючи взаємини українців з москалями, Драгоманов ставить на перше місце права людини, а не права української нації, щоб не дратувати сусідів. Проте він не заперечує «**дороги політичного сепаратизму**» для українців при умові безперспективності співпраці й співіснування двох народів у одній державі. Суть української політики має виражати така мета: «**Політична свобода – як засіб для повернення української нації в сім'ю націй культурних**». Така окрема національна мета підпорядкована всегромадській меті: «**а) права людини і громадянина – як доконечна умова особистої гідності і розвитку; б) самоврядування – як основа для руху до соціальної справедливості**» (Драгоманов М.П. Проект оснований устава украинского общества «Вольный Союз» -- «Вільна спілка» /Михайло Драгоманов //А.Г.Слюсаренко, М.В.Томенко. Історія української конституції.—К.: Т-во «Знання» України, 1993.—С.60).

Історичний розвиток спростував погляди М. Драгоманов. Уже Іван Франко як його учень піддав критиці погляди свого вчителя.

Для видатного письменника і мисленика **Івана Франка** (1856-1916 рр.) авторитетом була *позитивна філософія*, ґрунтована на найновіших досягненнях природознавства. Свою світоглядну позицію мисленик називає *раціоналізмом*, що за основу підходу бере перевірені факти позитивних наук. Щоправда, його

філософські погляди виходять поза межі цієї течії, бо він орієнтувався на дослідження різних європейських філософських шкіл.

Мисленик надає значної уваги проблемам етики, що вивчає основи моральності, зокрема такі поняття як істинність, справедливість, правда, приязнь і добро, обґрунтовує засади етичного ідеалу як «ідеалу любові, братерства і щастя всіх людей». Проблема ідеалу присвячена праця «Поза межами можливого» (1900 р.).

У підході до здійснення національного ідеалу Франко спирається на засади позитивізму. Звісно, осягнення такого ідеалу, як синтезу бажань, потреб і змагань», для українців ще поза межами можливого. Проте мисленик зазначає: «Ціла історія нашої цивілізації, матеріальної і духової, се не що інше, як поступенне, систематичне і ненастанне відсування, відвалювання границь неможливого» (Франко І.Зібр.творів у 50 т. /Іван Франко. – К.: Наук. думка, 1976-1986.--Т.45.-- С.277). Через те серед передових борців нерідко спостерігається переоцінка людських сил і здібностей, заперечення меж необмеженого взагалі. Від таких роздумів наш учений переходить до відповідей на конкретні питання: «Що значить народне відродження? Які сфери матеріального і духовного життя обіймає воно, а які повинні бути виключені від його впливу? Які цілі слід, а яких не слід ставити народному рухові? Які ідеали лежать у межах можливого, а які забігають поза ті межі? І чи слід приймати ті межі як щось дане і незмінне, чи, може, слід товкти об них руками або й головами і старатися відсунути їх усе далі й далі?» (Там само.—С.278). Поставивши ці питання на належний методологічний ґрунт, він критикує засади «простого хлопського розуму» з його «наглими перескоками» від «жолудових ідей» до ідеалу політичної самостійності, і навпаки. На думку І.Франка, економічне питання мусить бути «вихідною точкою» для справи політичної самостійності кожного народу, бо «жолудові ідеї, тобто національно-економічні питання самі собою, з залізною консеквенцією пруть усяку націю до виборювання для себе політичної самостійності, а в противнім разі розкривають перед нею неминучу перспективу

економічного невільництва, занидіння, пауперизації, культурного застою і упадку» (Там само.—С.280).

Прихильники «здорового хлопського розуму» визнають усунення будь-якого визиску за неможливе, тому на перше місце ставлять доконечність підтримувати політичний і економічний спокій. «Соціальний спокій, - зазначає Франко,-- се найкраща гарантія для п'явок – висисати їх жертви. Що з погляду ширших, навіть чисто економічних інтересів нації ані такий економічний прогрес, ані такий соціальний супокій не пожадані – цього не треба й доказувати» (Там само.—С.281). «Великі соціальні п'явки» нічого не зроблять для добра нації. Щоправда, згадка про Харитоненків, Терещенків і «братії їх» далека від дійсності, бо вони вносили чимало коштів на користь рідного народу. Нині широко відоме меценатство Євгена Чикаленка. Отож, характеризувати їхню позицію як егоїстично-матеріалістичну не справедливо.

Як внутрішню суперечність оцінює Франко прагнення «неполітичної культури», цебто культури без політики. Культура не може бути неполітичною, бо неодмінно порушуються питання політики: про забезпечення рідної мови, письменства, школи, народної освіти тощо. Навіть в умовах відсутності політичної свободи ставити так питання неправильно, позаяк з часом культурна робота неодмінно матиме якесь політичне значення. У Галичині гасло «неполітичної культури» зустріло супротив із самого початку.

І.Франко критикує позицію М.Драгоманова, бо «глибока і сильна віра в західноєвропейські ідеали соціальної рівності і політичної волі заслонювала перед його очима ідеал національної самостійності, ідеал, що не тільки вміщує в собі оба попередні, але один тільки може дати їм поле до повного розвою» (Там само.—С.283). Відсутність національного ідеалу призводила до зневіри й апатії, розчинення українських сил у загальноросійським («общеросійським») морі. «Для нас, -- пише Франко,-- тепер не пілягає сумнівові, що брак віри в національний ідеал, продуманий до крайніх консеквенцій також на політичнім полі, був головною трагедією Драгоманова, був причиною безплідності його

політичних змагань, бо ж теоріями про басейни рик і про сфери економічних інтересів не зігрієш людей до політичної діяльності» (Там само).

Кінець ХІХ століття спростував також односторонній економічний матеріалізм чи фаталізм, за яким історія людської цивілізації трактувалася як історія виробництва. Останнім часом виникли питання: «Що гонить чоловіка до продукції, до витворення економічних дібр? Чи самі тільки потреби жолудка?» (Там само). На ці питання Франко відповідав негативно, вважаючи за такі чинники **потреби та ідеали суспільності**. На його думку, без росту, розвитку, боротьби і конкуренції в сфері ідеалів настає китайський застій у виробничій сфері.

Як мисленик І.Франко наголошує на доконечності синтезу всіх ідеальних змагань, яким має бути «ідеал повного, нічим не в'язаного і не обмежуваного (крім добровільних концесій, яких вимагає дружнє життя з сусідами) життя і розвою нації» (Там само.—С.284). Поза рами йде фарисейство або хворобливий сентименталізм фантастів. У першому випадку панування однієї нації над іншою прикривається інтернаціональними ідеалами, а в другому – духовне відчуження від рідної нації прикривається широкими «вселюдськими» фразами.

Наш мисленик не має сумніву щодо справедливості думки чеського письменника Яна Неруди про **закон над законами**, суть якого в тому, що любов до рідного краю для людини має бути понад усе. Лише тоді, «коли всі національні змагання будуть сповнені і коли національні кривди та неволення відійдуть у сферу історичних споминів» (Там само.—С.284), для досягнення вищих міжнародних цілей можуть створюватися «вільні міжнародні союзи».

Свій ідеал національної самостійності Франко протиставляє спробам обґрунтувати її здобуття на засадах марксистської методології. Мисленик застерігає, що такій методології не дуже відповідають дискусії з використанням історичних і статистичних матеріалів.

Цікаво, що Франко ставить на перше місце відчуття ідеалу серцем, а вже тоді його усвідомлення. Для наближення цього ідеалу доконечно всіх сил і засобів. Містичний фаталізм його не створить, а матеріальні відносини подібні до сліпої

машини, що спроможна потоптати і роздушити пасивне населення. Поет вірить, що сила духу народного наблизить «день воскресний» для його краю. Таке завдання спроможне виконати лише майбутнє покоління, бо сучасні для поета українці «знесилені журбою, роздерті сумнівами, биті стидом» і не мають належних провідників. Коли українці стануть господарями у своїй хаті і на своїй землі, тоді вони здобудуть визнання серед інших народів.

Після Івана Франка ідеал національної самостійності утверджується в українській суспільній думці. Намагання підмінити його інтернаціональними ідеалами підтвердили правильність висновків мисленика, бо на практиці така підміна вела до нового поневолення нації.

Великий історик **Михайло Грушевський** (1866-1934 рр.) не лише досліджував минуле свого народу, а й обґрунтовував засади української історіософії. Головну ідею його історії передає теза: «Народ, маса народна зв'язує їх (вікові змагання народні.—*О.Г.*) в одну цілість і єсть, і повинний бути альфою і омегою історичної розвідки» (Грушевський М. Вступний виклад з давньої історії Руси, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1904 р. /Михайло Грушевський¹ //Записки Наукового Товариства імені Шевченка у Львові.— Львів, 1904.-- Т.4.--С.140). Суть вітчизняної історіософії вчений виклав у статті «Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства», яка надрукована українською мовою у збірнику Російської академії наук «Статті по славяноведенію» (1904 р.).

В основу своєї історіософської концепції М.Грушевський поклав дві ідеї: 1) споконвічна *окремішність* українського народу від московського; 2) три чинники: *населення, територія, держава*. Історик наголошував, що київський період історії перейшов не у володимиро-московський, а в галицько-волинський і згодом – у литовсько-польський. Фікція «київського періоду» у московській історії не дає правильного уявлення про початок історії москвинів і водночас залишає без початку історію українсько-руської народності, переносить його аж на XIV-XVI століття, фактично обмежуючи історію України козаччиною XVII століття.

Як засновник української народницької школи М.Грушевський вважає, що в теорії «головна вага повинна бути перенесена з історії держави на історію народу, суспільності»(Грушевський М. Звичайна схема «русскої» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства/Михайло Грушевський//Вивід прав України.—Львів: Слово, 1991.—С.11), бо крім політичного, державного життя чималу роль відіграють інші чинники (економічний і культурний). Історик твердить: «Українсько-руська народність ряд століть живе без національної держави, під впливами різних державних організацій – ці впливи на її національне життя повинні бути визначені, але політичний фактор сходить в її історії в цих бездержавних століттях на підрядну роль попри факторах економічних, культурних, національних» (Там само).

Великий історик розглядає також питання про цивілізаційну визначеність українського народу, відносить його до західної культури, хоч зі східними, орієнтальними впливами. На противагу українцям москалі попри європеїзованість перебувають повністю під владою «орієнтального духу й стихії». Московська політика паралізувала не лише політичну й економічну, а й культурну енергію українців.

Українська людність не лише окремішня, а й відмінна від сусідніх слов'янських народів, що проявляється в різних сферах. Тепер про східне слов'янство можна говорити лише в географічному розумінні, бо інші підходи спростовують такий витвір ідеологів московського імперіалізму.

Досліджуючи історію українського народу, М.Грушевський користується історіософічними категоріями. Він відштовхується від княжої доби як *тези* і переходить до козацької доби як *антитези*. Після цього настає українське національне відродження як *синтез*. Так історик використовує відому гегелівську тріаду. Нова інтелігенція, яка виникла після занепаду Гетьманщини, спирається на поступові європейські ідеї, з'єднуючи культурні елементи з національними і суспільно-політичними змаганнями попереднього бурхливого періоду, розпочинає культурну боротьбу за ідеали, що в'яжуть її як соціальну верству з народними масами в один організм. Історик ставиться до держави як до

культурної й поступової форми, залежно від того, наскільки вона сприяє духовно-моральному, економічному і політичному розвитку громади.

Пізніше особливий вплив на історіософію М.Грушевського мало його ознайомлення із соціологією. З того часу він вважає, що дослідження має спиратися на порівняльну соціологію і фольклористику. Українську усну народну творчість історик оцінює як важливе джерело для пізнання соціального й культурного життя. На його думку, соціальний процес зумовлюється біологічними, економічними, психічними чинниками, серед яких особливу роль відіграє останній.

В історіософії М.Грушевського застосовуються терміни з різних філософських, соціологічних і політологічних джерел. Йдеться насамперед про терміни «народ», «держава», «герой в історії». Вихідним, безумовно є термін «народ» («народна маса»), запозичений від позитивістів, але визначений не чітко. Інколи вживається ще термін «громада», що позначає активну частину «маси народної». Ставлення до українського народу ґрунтується на *селоцентричній* позиції, цебто селянство визнається єдиним носієм ідеї «народу». Ось чому історик не міг оцінити державницької історіософії, започаткованої в трактаті «Історія Русів».

Погляд на «героя в історії» зумовлений тим, що, за переконанням Грушевського, історичні постаті – це продукти епохи і середовища, а єдиним героєм історії є, як вже зазначалося, «народ». На позитивістських засадах історик характеризує діяльність короля Данила Галицького, гетьманів Петра Сагайдачного та Богдана Хмельницького, відомого полеміста Івана Вишенського.

У період національно-визвольних змагань 1917-1921 років М.Грушевський обґрунтовує концепцію «**Великої України**». Школою для українців історик вважає досвід західних народів, а не москалів. Проте він розрізняє *культурну орієнтацію* й *орієнтацію географічну*. Географічно Україна з давніх-давен була втягнена в сферу чорноморських зв'язків. «Чорне море не ділило, а зв'язувало бережні краї» (Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть /Михайло Грушевський. – К.: Т-во «Знання» України, 1991.—С.145). Водночас духовно наш народ споріднений з народами західноєвропейськими. Історик пише: «Коли

народність наша, дух нашого народу тягне нас на захід, **край** завертає нашу енергію, нашу працю на схід і полудне, в сферу нашого моря, нашого комунікаційного центру, до котрого ведуть нас наші ріки і повинні були б повести наші дороги, коли б вони будувались нами, в орієнтуванні нашими інтересами, а не мали своєю метою – навпаки – боротися з природною орієнтацією нашого економічного і культурного життя» (Грушевський М. Вступний виклад...-- С.151).

На основі концепції Великої України історик визначає завдання для доконечного розв'язання. Щоб розвиватися нормально, зберігати політичні і соціальні здобутки, українці мають «пізнати себе». Таке пізнання треба розпочинати з вивчення історії. М.Грушевський зазначає: «Історія рідного краю не перестане бути осередком історичного навчання, і наслідком того культ рідної традиції, рідної сторони, культ моральних вартостей, виявлених нею – діл попередніх поколінь, котрі своїми жертвами, стражданнями і подвигами, працею мислі і працею рук привели на нинішній щабель життя нинішнє громадянство, все буде центром історичної уваги, історичного виховання»(Грушевський М. Спірні питання староруської етнографії /Михайло Грушевський.—С.-Петербург, 1904.—С.183). Україна має утверджуватися в світі не агресивністю й войовничістю, а високим рівнем духовності, моральності, культурності.

14. 4. Активістичні настанови української національної філософії

Джерела активістичних настанов української національної мудрості проявляються вже в ранній поезії **Тараса Шевченка**. У «Тарасовій ночі» кобзар оспівує козаків, що «як та хмара, /Ляхів обступали», а потім вдарили з гармати. Тоді вже захист рідного слова був **дією**. Іван Дзюба стверджує: «Отож спробуймо уявити, яким важким було завдання тих, хто хотів вибороти духовне поле для українського Слова. Що ними рухало? Хіба забаганка, хіба непомірні амбіції, хіба сепаратистські наміри створити альтернативу великій російській літературі – літературне «мазепинство,-- версії, що їх упродовж усього ХІХ ст. мусували недоброзичливці й недруги української літератури (а в модифікованій формі ці версії зринають і досі)? Не були б такі стимули плідними й ненадовго б

їх вистачило» (Дзюба І. Тарас Шевченко. Життя і творчість/Іван Дзюба. – 2-е вид., доопрац. – К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2008.— С.106).

У поемі «Гайдамаки» активність борців сягає високого рівня, що дає підстави говорити про «бунтарський пафос» (Там само.—С.168). Українське селянство не хоче миритися із шляхетською сваволею. Як відомо, повстанський керівник Максим Залізник почав утверджувати гетьманську владу на визволених землях. Заклики до активності української еліти пронизують Шевченкове «Послання», а в поемі «Кавказ» втіленням активності виступає мітичний титан Прометей.

З новою силою патос активності пульсує в поетичних творах після повернення Шевченка із заслання. У незакінченій поемі «Юридичний» з'являється «один козак/Із мільйонна свинопасів», якого «німії, подлії раби», «підніжки царські», лакеї царських прислужників, «донощики і фарисеї» вважають за «прояву», ставляться до нього як до «дурного оригінала». Так виходять на арену боротьби, як пише поет, «споборники святої волі». Безумовно, до них належить новий лицар, якого Шевченко називає «козаком безверхим» і бачить в ньому ту активну соціальну силу, що спроможна «розтрощити трон».

Вершиною активістської настанови можна вважати оспіваних нашим поетом *неофітів*, що виступили за Святу Правду. Слово Правди невмируще, бо воно виходить від «живого істинного Бога». Його не вб'є всесильний римський імператор: на місце закатованих стають нові борці, навіть стара мати понесла живі слова Месії, які за життя передавав людям її замордований син.

Активістичні мотиви в художній творчості і науковій спадщині **Івана Франка** проявляються упродовж усього творчого життя. Якщо Шевченко знаходить їх у козацько-гетьманську добу, то його наступник виявляє їх ще в княжій добі, коли горді горяни під мудрим керівництвом Захара Беркута стають грудьми проти ординської навали і перемагають. У нову добу на арену виходить як активна соціальна сила *каменярі*, які добровільно беруться за каторжну працю і пробивають широку дорогу, щоб за ними прийшло в широкий світ щасливе життя й добро. Каменярі – це *вічні революціонери*, які самовіддано працюють для майбутніх поколінь. Активістичну позицію проявляє адвокат Євгеній Рафалович

з роману «Перехресні стежки». Це вже новий герой у нашій літературі, який прийшов на зміну колишнім бунтарям. Він намагається організувати селян на боротьбу за захист своїх інтересів проти поневолювачів.

Як і великий попередник Іван Франко шукає активних людей у Вічній Книзі. Одержимий полеміст Іван Вишенський переймається долею свого пригніченого народу. Його совість мучить доля рідного народу, який приречений завойовниками на загин, -- і монах виходить з духовного усамітнення, не може турбуватися лише про своє спасіння.

Ідейно-поетичним апогеєм творчості Франка дослідники вважають поему «Мойсей», після якої його почали називати *українським Мойсеєм*. Якщо в попередніх творах змальовувано образи окремих борців, то в названій поемі показано вже національного провідника. Перед ним стоїть не легке завдання: він має врятувати свій народ, вивівши його з єгипетської неволі, а для цього треба проявити волю провідника, загнущати людські пристрасті, бо люди можуть зневірюватися, у часи життєвих випроб згадувати як щасливе колишне підневільне життя під фараоном. Вождь не має права на розслаблення, бо перед ним велика мета: привести народ у обіцяну землю.

Оригінально до обґрунтування активістичної настанови підійшла **Леся Українка**. Дослідники виділяють особливий дар «провидіння» поетеси, що властивий Кассандрі, героїні її однойменної драми. Віра в щасливе майбутнє свого народу пронизує її поетичну творчість і драматургію. Вона вірить, що поет має бути захисником народу, не лише осуджувати пекельні умови його життя, а й наближати здійснення народного ідеалу.

Філософський світогляд Лесі Українки зводиться, в основному, до патріотичних і морально-етичних проблем, зокрема ролі людини, мистця в суспільстві, спрямовується на боротьбу проти різних форм поневолення. Найвищою цінністю людини поетеса вважала її гідність і поступ до свободи та справедливості пов'язувала з національним і соціальним визволенням. Свої погляди вона оцінювала як **новоромантизм**, який орієнтує на лицарство й небесну висоту, прагне визволити людину в самій юрбі, згуртовувати подібних до себе активних

однодумців, підносити до себе інших людей, а не опускатися до їхнього рівня, щоб недопустити моральної самотності або моральної казарми. Його серцевиною є порив до ідеалу й водночас протест проти пригноблення й міщанства. Новоромантизм – це дух «вічного неспокою», «нескореного стремління» до повноцінного життя. Саме цим новоромантизм відрізняється від «старого романтизму», який протиставляв героя натовпу.

Нема сумніву, що таке трактування ролі особи, обґрунтування її зв'язку із людською спільнотою -- очевидне протиставлення ніцшеанській концепції «надлюдини». Леся Українка не протиставляє *героїчної, особливої, активної людини* зниженій юрбі, а, навпаки, бачить її завдання в тому, щоб піднести цю юрбу до свого рівня. Істинне життя, за її переконанням, вимагає єдності правди і совісті. *Сильні натури* поетеса розглядає як приклад для борців за волю рідного народу.

Титан Прометей у творчості Лесі Українки – це не тільки борець за правду і вісник надії. Його мета в тому, щоб принести волю людям, роздмухати в їхніх серцях «живий вогонь», що пробудить дух непокори серед пасивної юрби, «маси рабів». Символ вогню, який асоціюється з традиційним образом Прометея, означає початок народного визволення. Усвідомивши себе нащадками Прометея, пригноблена й пасивна юрба викреше приспану «прометеївську іскру» і перетвориться у «вояків одважних», які знищать пекельні умови підневільного життя. На противагу тим, хто оплакує поневолений народ, поетеса висловлює сором за таких підневільних, що не борються за своє визволення, проявляють пасивну покору.

Цікаво, що особливих людей поетеса знаходить і серед жінок як борців, чого не знала література інших європейських народів. У цьому вона виступає як спадкоємиця ідей Т.Шевченка, в творчості якого почав проявлятися жіночий протест.

Сильні натури в творчості Лесі Українки протистояли марксистському фетишизуванню маси. Маса лише тоді може здобути перемогу, коли її очолює мудрий керівник. Такий король Роберт Брюс, який шість разів терпів поразку в

боях проти чужих поневолювачів, а у цьому бою переміг. Як зазначає Леся Українка, сильна натура має органічно поєднувати віру й чин, бо їх роз'єднаність призводить до згубних наслідків, що показано в драмі «Адвокат Мартіан». Для правника на першому місці -- відданість справі, обов'язок працювати сумлінно, незалежно від умов.

Аналізуючи українські національні проблеми, становище підневільного українця, Леся Українка виводить нетрадиційні для нашої культури «чужі» образи: вже згаданих -- невгамовного шотландського короля Роберта Брюса, античної пророчиці Кассандри, адвоката Мартіана, а також вільного лицаря Дон Жуана, правдивого співця Орфея, пророка поневоленого народу Елеазара, а ще цинічного зрадника Юди. Новими у вітчизняній літературі ідеями насажена драма «Блакитна троянда», герої якої ведуть дискусії про нові течії не лише в мистецтві, а й у науці та філософії, а головна героїня розпочинає конфлікт з оточенням.

До національного визволення Леся Українка підходить з етичних позицій, не глорифікує так званої «народної маси» на ідеологічних засадах марксизму. У драматичних поемах «Одержима», «Вавилонський полон», «На руїнах» порушені питання про засади моралі, що стосуються проблем боротьби світоглядів, компромісу сильної натури із совістю і переконаннями, взаємозв'язку любові й ненависті, протистояння вірності і зради, конфлікту почуттів і обов'язку.

Як ідейна спадкоємиця Т.Шевченка поетеса перестерігає поневолену, полонену людність:

*щоб час визволу не застав тебе
у сні ганебнім, в соромнім безділлі.*

Погаслі вогні в драматичній поемі «На руїнах» свідчать про занепалий дух, втрату волі до життя, нехоть до боротьби, а все тому, що переможені забули про людську гідність, змирилися з рабським становищем. На противагу погаслим вогням Леся Українка оспівує *досвітні вогні*, що стали символом її творчості.

Серед творів на патріотичну тематику особливе місце належить драмі «Бояриня», яка з цензурних мотивів не була надрукована за її життя. Ставши бояринею, українка Оксана не може змиритися з порядками в Московії, називає москалів татарами. Такого образу наша література ще не знала.

Віра Лесі Українки в майбутнє рідного народу пронизує не лише її поетичні твори й драматургію, а й листування. У листі до І.Франка 14 січня 1903 року поетеса писала: «І скажуть колись люди: коли сей народ пережив і такі часи і не загинув, то він сильний!..»

Усю творчість Лесі Українки пронизує патос мистця, його високий громадянський обов'язок. Особлива увага приділена творчій праці, єдності людини з природним оточенням. Поетеса обґрунтовує новий кодекс моралі і краси, нові виміри добра і зла, засади нової гуманістичної естетики, що засновані на праці й боротьбі, передбачають активність на противагу споглядальній позиції. У такому кодексі важливою етичною категорією виступає совість.

Неповторність особистості для поетеси не підлягає жодному сумніву. Творчість звеличує людину, перетворює її в активну історичну силу. Таке ставлення до людини формує її засади гуманізму, який передбачає єдність вільних людей, а не бездумне підпорядкування їх колективу, втворює шлях на вищі моральні ідеали, що не зводяться до ідеалів пролетаріату, як приписували поетесі офіційні ідеологи більшовицького тоталітаризму.

Ідеолог націоналізму **Дмитро Донцов** (1883-1973 рр.) наголошував, що Московія не залишила вибору, поставила українську спільноту перед дилемою: «або цілковита національна смерть, або безпощадна боротьба». Мисленик виходить з того, що після катастрофи, спричиненої Першою світовою війною, залишився лише *один* закон – «закон боротьби, яку Геракліт називав початком усіх речей, закон вічного суперництва націй, який панує над світом тепер так само, як панував у початках історії народів і держав» (Донцов Д. Націоналізм /Дмитро Донцов.--Лондон-Торонто, 1966.—С.11).

Концепція Д.Донцова не виникла на порожньому місці. Ще Т.Шевченко подарував українцям програмний заклик: «*Борітеся –поборете,/Вам Бог*

помагає!» Питання боротьби становлять осердя поетичної творчості І. Франка. Найбільше відомий його афоризм: «*Лиш боротись – значить жити!*» Однак йому належать і такі крилаті вислови: «*Життя – боротьба вічна безупинна*»; «*Життя – то борня*». Як пише С.Єфремов, поет підіймає «принцип боротьби на ступінь якогось загального світового закону – боротьби між ясною й темною силою» (Єфремов С. Історія українського письменства/Сергій Єфремов.—К.: Femina, 1995.-- С.492).

На основі аналізу наслідків Першої світової війни Донцов зазначав, що вона завдала страшного удару таким цінностям, як *розум, еволюція, космополітизм*, спростувала «закони суспільної еволюції», які в попередньому столітті вважалися за *вічні і непорушні*. Як наслідок відкрилися «безконечні перспективи перед волею, без якої нація не може існувати». На перше місце Донцов ставить *волютаризм*, який спирається на волю, цебто «бездоказовий порив», «рух, що не залежить від об'єкту», «переживається, відчувається, але не пізнається». Суб'єкт активної політики спроможний розв'язати будь-яку проблему.

Проте сам мисленик лише проголошував ідеї, залишаючи їхнє виконання практикам, від яких вимагав крайнього радикалізму. Сподівання українців на Москву, твердить Донцов, марні. Значення «акції Мазепи» в тому, що гетьман відчув тенденцію своєї епохи і зрозумів доконечність створити «охоронний вал проти гіганта на Сході – Росії».

Як пише Д.Донцов, упродовж віків Україна була «аванпостом Європи проти Росії» на континенті, позаяк Москва прагнула панувати над Європою. Без володіння Україною такий план не здійснений. Своєю чергою залежність України від Московії згубна для майбутнього нашої нації. На цій підставі Донцов критикує доморощене *провансальство*. Це – ідеологія «слабих», пасивної юрби, провінції, племені, для таких «провінція» чи «область» символізують «рідний край», що не пов'язується з політичною волею, бо остання стосується «*общего отечества*», «цілої Росії» або «Сходу Європи». Прихильники такого «патріотизму» приліплювалися до чужої нації і ставали перевертнями або приховувалися під універсальні ідейки «людськості», «поступу», «пролетаріату».

Про рівність між народами, наголошує Д.Донцов, не може бути мови, бо поступ ґрунтується на нерівності й прагненні до вищості. «Історія не знає рівності, як і природа; є там здібні і нездібні, хто хоче забезпечити собі місце під сонцем, мусить довести свою здібність до того» (Там само.—С.278). Свободу здобуває той, хто прагне вищості. Активним чинником у історії Донцов називає **активну**, або **ініціативну меншість**, тобто «групу, яка формує для «неусвідомленої» маси ідею, робить її приступною цій масі і, нарешті, мобілізує «народ» для боротьби за цю ідею» (Там само.—С.286). Мисленик пояснює, що таку ініціативну меншість можуть називати по-різному: «класово свідомим пролетаріатом», «національно свідомою інтелігенцією», «аристократією», «правлячою клікою», «тиранами», але від цього її суть і роль не змінюються.

Мисленик розрізняє два типи народів: «*фавстівські*» і «*буддистські*». Якщо «фавстівські» народи мають таку долю, якої вони прагнуть, то «буддистським» народам долю накидають зовнішні сили, а також детермінують зовнішні умови. Перші народи хочуть діяти, а другі воліють зречення. Заникавши дух Окциденту, недіяльні народи стають виконавцями чужої волі, занепадають.

Україну треба створювати насамперед у душі. Щоб стати нацією, українці мають утвердити в собі пристрасне бажання, створити власний світ із зовнішнього хаосу. Такого «суб'єктивного моменту» не можуть замінити ні природні багатства, ні число людності, ані жодна «еволюція» чи інші об'єктивні передумови. Лише за великі ідеї люди віддають життя. Можна гинути за суверенність нації і самостійну державу, а не за пропорційне виборче право, автономію, «самоопределеніє с присоединенієм» чи за федерацію.

Опонуючи Донцову як ідеологу чинного націоналізму, **В'ячеслав Липинський** (1882-1931 рр.) обґрунтовував своєрідний *волютаристський антеїзм*, хоч і не вживав такого терміну. Лише «земельний клас хліборобський», на його думку, спроможний бути опорою, фундаментом і охороною Української Держави. Сильну хліборобську провідну верству мають витворити обидва стани хліборобського класу, як спольщені шляхтичі і зросійщені дворяни, так і українські селяни. В.Липинський зазначає, що правити Україною має *класова*

аристократія, цебто найсильніші, найздатніші і найавторитетніші представники різних класів.

Як вважає Липинський, об'єднати людність на українській землі спроможний лише український *хліборобський клас* тому, що тільки він має силу й авторитет. Доморощена інтелігенція їх не має. Опорою для об'єднання не можуть бути буржуазія чи пролетаріат через свою слабкість і нечисельність. Мисленик вживає як синоніми поняття *національна аристократія* й *активна меншість*. Залежно від матеріального стану і культури нації вона править, використовуючи один з трьох методів організації: *охлократію*, *демократію* і *класократію*. При *охлократії* влада належить озброєним і органічно монолітним вихідцям з чужих кочовиків або місцевих здекласованих елементів. *Демократія* засновується на «хаотичному конгломераті демократично «рівних» індивідів-одиниць», що сподіваються на «автоматичну творчість пасивних мас». Про *класократію* мова може йти тоді, коли нація ділиться на органічні класи, які володіють засобами виробництва, з'єднані внутрішньо однакою способом матеріальної праці й однакою психікою.

Реалізація спільного українського підсвідомого національно-державницького хотіння передбачає відповідь на два запитання. *По-перше*, треба з'ясувати, чи витворилося достатньо активних українців, спроможних здобути політичну владу і забезпечити існування окремої держави та самої нації. *По-друге*, доконечно в'яснити, якою мірою політична діяльність людей залежить від їхньої свободної волі чи від фатальних соціальних законів. На перше питання мисленик відповідає позитивно. При відповіді на друге питання, він зазначає, що українці найбільше страждали від браку волюнтаризму і гангрені соціального фаталізму, а також наголошує на безвольності української провідної верстви.

Свої сподівання Липинський пов'язує з відродженням і зміцненням українського консерватизму. Для цього доконечні усвідомлене *хотіння*, ясна *ідея*, *воля* та *розум*, *віра* в Бога, *любов* до людей і землі, для яких має здійснюватися ця ідея. Особливі надії мисленик покладає на *територіальний патріотизм*, який

протистоїть демократичному *націоналізмові* і сучасному *соціалізмові*, як екстериторіальним ідеологіям, що розкладають провідну верству нації.

Як переконує українська філософська думка XIX –XX століть, вітчизняні мисленики заклали теоретичний фундамент для дослідження проблем націології на належному методологічному рівні.

В и с н о в к и

1.Витоки вітчизняної філософської думки закорінені в доісторичній давнині, коли вона зликується з мітологією й релігійними уявленнями. З прийняттям християнства наша філософія розвивається в окцидентальному контексті, хоч, безумовно, характеризується певними особливостями.

2.Оригінальним витвором наших мислеників слід назвати «філософію серця», що підтверджує докорінну відмінність вітчизняної філософської традиції від аналогічної традиції москалів, значно біднішою порівняно з українською

3.Наприкінці XVIII століття в українській філософській думці утверджується романтизм як заперечення тодішнього деградованого життя після героїчного, подвижницького минулого предків. Розпочинаються пошуки виходу з такого становища. Як мисленик М.Гоголь наголошував, що українці не можуть жити лише минулим. Його сучасник Т.Шевченко в художній формі обґрунтовував доконечність активізації українців для боротьби за відновлення державної незалежності України.

4.Вітчизняні представники позитивізму творчо застосовували його ідеї для обґрунтування українського національно-державного відродження. Поза рамки позитивізму як філософської течії вийшов І.Франко, який обґрунтував український національний ідеал і наголосив на неминучості його утвердження. Засади української історіософії на позитивістських основах розроблені в науковій спадщині М.Грушевського.

5.Як мисленики Т.Шевченко та І.Франко започаткували активістичні засади української національної філософії. Значний внесок у її опрацювання внесла Леся Українка, створивши новий образ лицаря й мистця, національного провідника.

6. Спираючись на волонтаристські засади, засновник українського чинного націоналізму Д.Донцов після поразки національно-визвольних змагань 1917-1921 років шукав підстав для активізації боротьби проти поневолювачів, висунув ідею ініціативної меншості як передової сили українського національно-визвольного руху.

7. На основах волонтаристського антеїзму оригінальний вітчизняний мисленик В.Липинський переконував, що забезпечити визволення України спроможний лише український хліборобський клас.

Лекція 15. Національна гідність – запорука ствердження нації і чеснота вільної людини

Напередодні розпаду Радянського Союзу як імперії Україна серед тодішніх «союзних республік» мала найліпші економічні умови, що давало їй змогу увійти до числа найрозвиненіших держав Європи. Проте Україна опинилася на рівні країн «Третього світу», а це вже змушує серйозно задуматися. Де шукати причину такої метаморфози?

Насамперед звернемо увагу на людину. Як і за часів тоталітарного режиму, вона перебуває в жалюгідному становищі. Проте більшість виборців привели до державної влади політичну силу, очільники якої збивали свої капітали злочинним способом. Окрім того, вони не приховували свого прагнення зблизитися з Московією подібно до керівника сусідньої Білорусі. Упродовж кількох років окупаційна компраторсько-сімейна бандоолігархія безкарно експлуатувала знедолену людність, вивозячи свої злочинні капітали за кордон.

Звісно, можемо шукати причин у минулих десятиліттях, постгеноцидній психології українців. Справді упродовж цілих десятиліть люди раділи, що їм ще дають дихати, не арештовують, не виганяють з рідної хати. Проте після проголошення незалежності людина також не відчула себе господарем.

15.1. Національна гідність українця

Як відомо з історії, наші предки не терпіли зневаги від чужинців. Свою *гідність* вони ставили вище від матеріальних чи якихось інших вигод, вище від самого життя як найвищої цінності. Після проголошення незалежності України з'ясувалося, що гідності не вистачає всім – від пересічних громадян до найвищих державних керманців. Чи не варто задуматися, чому наші керівники при зустрічі з московськими чиновниками переходять на їхню мову? Чому американський посол може вивчити українську мову, а російський – не хоче і навіть хизується тим, що ігнорує мову великої європейської нації? Чому Президент держави на запитання пересічного журналіста доморощеного російського видання переходить на його мову, а не чиновники використовують під час виконання службових обов'язків суржик мови держави-агресора? Доходить до

абсурду: українськомовний поет, колишній лауреат Шевченківської премії за віршовану збірку писань за листами Леніна, на державному телебаченні розмовляє із журналістом російською мовою.

Подібне приниження українців проявляється й на побутовому рівні. Якщо серед десяти чи й двадцяти українців з'явиться один москаль (і навіть суржикомовний малорос), усі починають переходити на його жаргон. Це – переконливий доказ нерозуміння власної *гідності*, що означає «усвідомлення людиною своєї громадської ваги, громадського обов'язку» (Словник української мови/Словник.—К.: Наук. думка, 1971.—Т.2.-- С.65).

Проте гідність тлумачиться й розширено, коли вона трактується як «усвідомлення свого значення, переважно громадського», а серед її синонімів називають *достойнство, достойність, гордість, самоповагу*, а також *гонор* (Словник синонімів української мови: В 2 т./Словник.—К.: Наук. думка, 1999.—Т.1.-- С.337).

Треба зауважити, що **людська гідність органічно пов'язана з гідністю національною**. Людина, яка не дозволяє зневажати себе, не дозволить зневажати своєї нації. Історик М.Вівчарик зазначає: «**Національна гідність** – невіддільний атрибут національного життя і найхарактерніша ознака національної належності. Національна гідність ґрунтується на розумінні значимості усього позитивного в національному житті народу, а в цьому позитивному – того, що створюється нацією і що вона одержує в процесі міжнаціонального спілкування» (Мала енциклопедія етнодержавознавства /Мала. – К.: Довіра; Генеза, 1996.-- С.97).

Звісно, гідність не тотожна чванству, яке фактично означає зарозумілість, зверхність, приниження іншого, адже гідність – це не лише усвідомлення людиною своєї цінності, ролі в суспільстві, а й свого обов'язку перед іншими людьми, громадою, батьківщиною. Її характеризують відповідні моральні чесноти, що не допускають ні самозневаги, ні зневаги інших. Почуття особливої гідності чи самоповаги людини називається *гордістю*. Її трактують також як «почуття задоволення від усвідомлення досягнутих успіхів і переваги в чому-небудь» (Словник української мови.—Т.2. – С.127). Якщо така гідність набуває колективного характеру, стосується нації, тоді йдеться про *національну гордість*.

У дослідницькій літературі дається таке визначення: «**Національна гордість** – соціально-психологічна категорія, яка виражає патріотичне почуття відданості, любові і поваги до власної країни та народу на основі врахування їх реального внеску в світову культуру та цивілізацію» (Мала енциклопедія етнодержавознавства.—С.98). Так визначається *справжня національна гідність*, яка «несумісна з почуттям зневаги та ворожості до інших народів і національних груп, що може бути основою політичного націоналізму та шовінізму» (Там само).

Подібне визначення не можна прийняти беззастережно. *По-перше*, не варто виокремлювати *справжню національну гідність*, бо при такому виділенні доведеться протиставляти їй якусь *несправжню національну гідність*. Доцільніше розрізняти *національну гордість поневолювачів*, імперських народів і *національну гордість поневолених*, повсталих народів, які борються за своє національне визволення. Для поневолювачів гордість може доходити до самозакоханості, чванства, пихатості, що передбачає надмірне захоплення собою, переоцінку своїх успіхів і водночас приниження поневолених чи інших народів. Американська дослідниця Е.М.Томпсон викриває імперське чванство москалів і геноцид кавказьких народів, звинувачує в цьому московських загарбників. Царедворець А.Пушкін, надмірно перехвалений російський поет, навіть прирівнював до Наполеона свого генерала Єрмолова, хоч його дії на Кавказі призвели до «геноциду – різанини кількох етнічних груп» (Томпсон Е.М. Трубадури імперії. Російська література і колоніалізм /Ева Маєвський Томпсон.-- К.: Основи, 2006.—С. 107).

Інший російський письменник Лев Толстой, також надмірно перехвалений, викривав загарбницьку політику царизму на Кавказі, але створив завершений вербальний пам'ятник імперській системі. У його романі «Війна і мир» Наполеона представлено «як блазня з обмеженим розумом і нікчому, який любить пусті жести і неспроможний осягнути тонкощі воєнного планування. Мудрець Кутузов протистоїть паяцу Наполеону: на диво, Наполеон виграє битву при Аустерліці. Кутузова показано як скромного генія...» (Там само.—С.167).

Цікаво, що в романі Л.Толстого французький імператор протиставлений не російському імператорові, а його полководцеві, що також засвідчує приниження чужого монарха. Такого імперського чванства москалів не приховував навіть «інтернаціоналіст» Ленін, написавши статтю про їхню національну гордість, звівши її до пихатості.

Національна гідність пов'язана з *патріотизмом* як любов'ю до рідного краю, своєї держави, що передбачає самовіддане виконання своїх обов'язків аж до подвижництва і самопожертви. А любов – це глибоке почуття, яке відтворює сердечну прив'язаність – у нашому випадку до рідного народу, рідної землі. Звісно, *патріотизм невід'ємний від національної гідності*. В.Огірчук вважає, що до патріотизму входить як складова частина національна гордість (Мала енциклопедія етнології.—С.98). У такому розумінні синонімом патріотизму вважається націоналізм, який аж ніяк не тотожний шовінізму, нацизму, фашизму, що властиві імперським націям та їхнім представникам. У цьому ряді доречно поставити московський більшовизм.

Національна гідність не однакова для людей, які створили свою національну державу, і для тих, які перебувають у підневільному становищі. Нема сумніву, державний народ має підстави пишатися собою, бо його країна виступає як повноправний суб'єкт на міжнародній арені, її сприймають як рівну з іншими державами, набагато більшими від неї. Напередодні розпаду СРСР західні держави виступали за відновлення прав балтійських народів, землі яких були брутально окуповані в роки Другої світової війни. Такої турботи про Україну вони не проявляли. Керівники західних держав у нашому парламенті відверто виступали проти права української нації на самовизначення, підтримували збереження СРСР, прирівнювали Україну до американського штату Каліфорнії.

Негативне ставлення західних держав до незалежнення України мало певні підстави. Про Україну як суб'єкт міжнародного права забули, бо такий статус наша нація втратила після Полтавської катастрофи 1709 року, а представництво Української РСР в Організації Об'єднаних Націй не сприймали серйозно. Упродовж століть Москва поневолювала Україну, а доморощена еліта не висту-

пала за її права, інтегруючись в імперську російську еліту. Не лише в Московії, а й на Заході українців вважали не нацією, а лише етнічною спільнотою, частиною російської нації.

Історія підтвердила, що голосу скорених народів у світі не чуять. Національні кривди українців, завдані упродовж століть Москвою, не доходили до світової громадськості, бо наш народ лишився не тільки без аристократії, а й без інтелектуальної верстви. Як правило, зденаціоналізовані аристократи не відчували національної гідності, підпорядковуючи її збереженню маєткового, соціального чи політичного статусу – так було і в Речі Посполитій, і в Російській імперії.

Поневолений народ повертає національну гідність лише тоді, коли веде боротьбу за свою незалежність. Такий приклад українцям давали поляки, які неодноразово повставали за свою свободу після втрати національної незалежності наприкінці XVIII століття.

Якщо державна незалежність відроджена в мирних умовах як наслідок міжнародного співвідношення політичних сил, хоч і після століть боротьби, пересічна людина не скоро відчує національну гідність. Саме так було в Україні після проголошення незалежності, коли національна еліта не бачила небезпеки, що походить від колишньої метрополії. Звісно, у таких умовах потрібна цілеспрямована виховна робота, починаючи від сім'ї і закінчуючи засобами масової інформації, щоб очистити душі людей від вікового чужого намулу. Важливу роль в утвердженні національної гідності має вивчення рідного минулого, зокрема тих його сторінок, які засвідчують героїзм предків, що духовно вивищує саму людину, дає їй змогу зрозуміти велич її історії, як, за словами Тараса Шевченка, «поєми вольного народу», цебто народу державного, або нації. Загарбники накидають поневоленим власну історію, щоб скоріше їх асимілювати. Так діяли московські, польські, мадярські, румунські поневолювачі, приглушуючи патріотичні почуття розірваних і скорених частин нашого народу. Аналогічну політику винародовлення українців проводила окупаційна компрадорсько-сімейна бандоолігархія на чолі з українофобом Януковичем.

Ознайомлення з рідною історією доводить, що християнізація русичів позитивно вплинула на моральні чесноти нашого народу, його гідність. Феномен високо-морального лицаря не має аналогів у світовій історії. **Козак**, як *волелюбний лицар*, борець за віру, змінив українську історію, втілює єдність людської та національної гідності.

Водночас на українській землі утверджувався тип *українського хлібороба*. Якщо козак орудував шаблею, захищаючи рідну землю, то хлібороб утверджувався на ній плугом. Не треба зневажати працюючого хлібороба, адже український плуг допоміг українцям колонізувати широкі степові простори «Дикого поля». Цим наш народ відрізняється від москалів, які не спромоглися окультурити загарбаних знелюднених країв. До нинішнього часу Сибір ототожнюється з необжитою, дикою сніговою пустелею, непридатною для нормального людського життя.

Мілітарний союз козацької України із самодержавною Московією мав трагічні наслідки для нашого народу, які не подолані ще й нині. Наша козацька еліта не розуміла етнічної й конфесійної несумісності українців і москалів, підходила до північної угро-фінської й татарської людності з європейською міркою. Про хибність такого підходу згодом писав співець російського імперіалізму Ф.Тютчев:

Росії глуздом не збагнеш,

Чужі для неї інші міри.

Вона не хоче знати меж –

Росія прагне тільки віри!

Європа й Московія – антиподи. На противагу європейським державам Московія може існувати тільки на деспотизмі, а демократія для неї не підходить. Московія і самодержавство – синоніми в політичному розумінні! Хіба варто говорити про людську гідність у державі, в якій навіть найвищі сановники називали себе *холопами царя*? В Європі про подібне не могло бути мови, а Україна – не лише географічно належить до Європи, а й ментально.

Після знищення нашої автономної держави Гетьманщини віроломні азійські за своїм нором російські деспоти прагнули асимілювати поневолених українців і

білорусів («смолян»), нав'язуючи їм шлюби з московками, а також використовуючи православну (цареславну) Церкву, а згодом – і школу. Російські колонізатори намагалися вичавити з наших предків усе українське, позбавити національної суті. Українська духовність занепадала. Деморалізовані нащадки козацької старшини дотримувалися формули: *«Моя родина – Малороссія, а мое отечество – Российская имперія»*.

Денаціоналізація українців призвела до витворення *двох людських типів*, що заперечують українство як вільну спільноту, свідому своєї гідності. Інтелектуальні сили України магнетували до Петербурга, де з часом виникла потужна українська діаспора. Її образним втіленням був тип *гоголівської людини*, яка пішла служити чужій імперії. Говорити в таких умовах про *національну гідність* українських вищих верств можна лише з певними застереженнями. Вже сама назва *Малороссія* навіювала почуття меншовартості українців порівняно з москалями, які почали називатися *великороссами*. Ще більше деградували домо-рощені поміщики. Тип *старосвітського поміщика* як зникчмененого нащадка козацької старшини з примітивними потребами відтворив М.Гоголь у відомій повісті.

Еволюцію *гоголівської людини* характеризує Валерій Шевчук: **«Царська рать» отже перемогла, Гоголь таки відкинувся від свого народу і від себе, як українського письменника й пішов на службу тому народові, який стирав з лиця землі народ його власний»** (Шевчук В. Втрачене сонце України, або Микола Гоголь як український письменник /Валерій Шевчук //Гоголь М.В. Програмні твори.—К.: Обереги, 2000.-- С.348).

Дослідники звертають увагу на роздвоєність Гоголя, що зумовлено не лише природою малоросійства, а й особливостями життя вихідця з наших земель у столиці імперії. Письменник не любив Москви, надавав перевагу Петербургу з його «німецькістю». Царський уряд не впустив письменника до Києва, де він мав намір викладати в створеному університеті. Як мистець Гоголь перейшов від «української заангажованості» до космополітизму, а відтак до «російськості», **«але не для того, щоб оспівувати чи возвеличувати імперію, як це робив**

щодо України, а щоб кинути Росії в очі нищівне звинувачення, що, зрештою, викликало в багатьох росіян обурення»(Шевчук В. «Відсутність світла», або Микола Гоголь як російський письменник /Валерій Шевчук//Гоголь М.В. Програмні твори.-- К.: Обереги, 2000.-С.563). Згодом російські дослідники навіть звинувачували нашого письменника в тому, що він перший підклав міну під майбутнє імперії.

Звісно, не всі з тих, хто проміняв батьківщину на імперію, зазнали такої еволюції. Мабуть, більшість з малоросів залишилася вірна імперії, служила їй бездоганно.

У другій частині України, яка опинилася під владою Габсбургів, сформувався інший тип людини, який отримав назву **рутенець**. Деякі дослідники наголошують на аналогії рутенця й малороса, хоч, безумовно, між ними помітна докорінна різниця. Назва «рутенці» вживалася «з саркастично-презирливим забарвленням для визначення надто лояльних до австро-угорської влади елементів серед галицького суспільства» (Енциклопедія українознавства. Словникова частина /Енциклопедія.—Львів, 1998.—Т.7.—С.2659). Іван Франко піддав нищівній критиці такий тип своїх краян у нарисі «Рутенці», в якому схарактеризував різні групи галицьких русинів другої половини ХІХ століття. Як зазначає мисленик, галицькі рутенці як назва не стосується етнографії чи історії, а «обіймає собою збір певних характеристичних прикмет і, як така, являється властиво загально-психологічним терміном», а серед таких прикмет названі «невизначеність, невизначеність і половинність»(Франко І. Зб. тв. у 50 т. /Іван Франко.—Т. 15.—С.13). Як «переходовий тип» рутенство «зазначає епоху розкладу та перевороту соціального» (Там само.—С.13-14). Молоді рутенці не знають нічого про творчість Шевченка, осуджують українофільство, називаючи його хворобою, виступають проти користування українською літературною мовою, надають перевагу «язичію», не проявляють особливого старання до науки, на першому місці для них задоволення матеріальних потреб. У таких, як пише І.Франко, «само собою навіть не виникне в душі питання про загальне добро, про працю для люду та службу для поліпшення його долі» (Там само.—С.28). Хоч рутенці лояльні до

австрійської влади, вони проявляють особливі симпатії до москвофільської газети «Слово», що виходила в Галичині за підтримки царського уряду. Наш мисленик прирівнює рутенство до періоду дитинства в людському житті, бо «се тільки переходова фаза в розвою суспільство, за якою сила духу та ідей, гуманності та братолюбія мусить узяти своє» (Там само.—С.28).

15.2. Традиції української національної гідності

Безумовно, традиції нашої національної гідності закорінені ще в княжих часах. Найяскравіше гідність русичів як спільноти втілив великий князь Святослав Завойовник. М.Грушевський характеризує його як «чистого запорожця на київським столі» (Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн./Михайло Грушевський.—К.: Наукова думка, 1991.—Т.1.—С.458). Літопис змальовує спартанський спосіб життя князя і його благородство, адже він сповіщав заздальгидь ворогів про напад словами «Іду на ви!», що стали афоризмом. Володар виховував гідність у своїх дружинників, закликаючи їх лягти кістьми, а не осоромитися втечею. Як зазначає великий історик, характеристика князя відповідає нашій народній традиції.

Ще один наш князь Данило, що став першим українським королем, який після відвідин хана Золотої Орди переконався, що «зліше зла честь татарська» (Василенко-Полонська Н. Історія України: У 2 т./ Наталія Полонська-Василенко.—Т.1.—С. 198) і докладав зусиль для того, щоб звільнитися від ординської зверхності. Колівський титул нашого володаря засвідчував визнання за ним прав на спадщину великокняжої Київської держави. Цікаво, що Папа Римський у своєму листі називає Данила «достойним королем Руси» на противагу Александру Невському як «князю Суздальському». Наш король поводився з гідністю перед ханом, чим відрізнявся від цього сучасника, який показав себе як ханський підлабузник. Попри таку аморальну діяльність північний князь вшановується як святий Російської Православної Церкви. Нинішні російські історики всіляко вивищують свого князя, принижуючи при тому нашого короля. Таким чином, не варто обмежувати національні історичні традиції лише козацькою добою, забуваючи про княжу і королівську добу нашого минулого.

Звісно, козацько-гетьманський період також подарував майбутнім поколінням зразки гідності. Уже кілька століть українці оспівують героїчний подвиг засновника Запорізької Січі Дмитра Байдю (князя Вишневецького), який вибрав смерть, але не зрадив свого народу. В ореолі слави виступають перед нами великі діячі козацького часу Петро Конашевич-Сагайдачний, Іван Богун, Іван Мазепа, Павло Полуботок, Пилип Орлик та інші.

В умовах царського поневолення український народ народив два типи людини, що не мирилася з царською політикою щодо України. Своєрідний протест проявив філософ і поет Григорій Сковорода. Щоб зберегти людську й національну гідність, наш мисленик відчужувався від суспільства, вибрав мандрівний спосіб життя, що доповнювався приватною педагогічною практикою і писанням поетичних творів і філософських праць, які були видрукувані вже після його смерті. Від Сковороди пішов тип *сковородянської людини*, яка протиставляє чужому поневоленню практичне відчуження від світу. Він проіснував на наших землях до часів перебудови, особливо серед представників національної творчої інтелігенції, що писали, як тоді казали, «до шухляди».

Видається дивним, що в часи національної деградації нащадків колишньої козацької еліти заговорив Тарас Шевченко, син закріпаченого українського селянина. Щоправда, його предки боролися як запорізькі козаки, гайдамаки та опришки. До останніх днів свого життя великий поет вірив у воскресіння незалежної України. Віра поета в державне відродження нації надихала на боротьбу наших предків, починаючи з XIX століття. Його поезія утверджувала національну гідність українця як *шевченківської людини, спадкоємця козацького лицарства*.

Усі покоління нашого народу сприймають Шевченків «Кобзар» як національну священну книгу: вона закликає до боротьби з поневолювачами. Щоб нейтралізувати такий вплив, одвічні вороги України трактували поета лише як співця закріпаченого селянства, замовчували патріотичні мотиви в його творах. З п'яти-томного, начебто повного зібрання письменницької спадщини, за вказівкою

компартійних цензорів, було вилучено шість поетичних творів на патріотичні теми.

Духовні провідники українського народу шукали виходу, гуртувалися в таємні товариства. Роздумуючи над долею кирило-методіївців, сучасний письменник Роман Іваничук у романі «Четвертий вимір» виділив *три типи поведінки* української еліти. Після арешту Микола Гулак *зовні замовк*, хоч намагається перенести свою працю на іншу царину. Тут спостерігається певна аналогія з Григорієм Сковородою. Інакше діє історик Микола Костомаров: він пише, сподіваючись, що якась частина його праці залишиться і буде корисною для рідного народу. Очевидна подібність до діяльності Миколи Гоголя. Напевно, до такого типу з певними застереженнями доцільно зачислити і Пантелеймона Куліша. Найжорстокіше покараний Тарас Шевченко *не допускає жодного компромісу з кривдниками свого народу*, не залишає попередніх позицій, про що зізнається в щоденнику.

У Галичині прапор національної гідності підносить Іван Франко. Поет порівнює жалюгідне становище своїх сучасників з предками, які високо шанували гідність людини і гідність громади в часи татарсько-монгольської навали. Для гордих верховинців гідність цінується вище від життя: вони не підкоряються ординцям, а вступають з ними в бій. У поезії «Каменярі» оспівані самовіддані трудівники, які прокладають широкий і твердий шлях для майбутніх поколінь. З творів письменника виринають горді бориславські ріпники, адвокат як борець проти суспільної несправедливості. Ідея людської й національної гідності пронизує поему «Мойсей», насамперед її геніальний пролог. Мисленик застерігає від захоплення боротьбою за загальноросійські інтереси, бо треба насамперед боротися за свободу своєї нації. Стаття «Поза межами можливого» обґрунтовує на науковому рівні національний ідеал, що дає компас для борців за волю України.

Вищість національної гідності української людності порівняно з москалями – стрижнева ідея драматичної поеми Лесі Українки «Бояриня», яку не друкували за часів тоталітарного режиму. Високими моральними якостями наділені в тво-

рах поетеси та її драмах первісні християни, борці за визволення, мистці й діти чарівної природи.

Шевченківські ідеї на Наддніпрянській Україні дали змогу діячам національної культури подолати анемічне **слов'янофільство**, несвідоме **малоросійство**, аполітичне **українофільство**, усвідомити національну гідність, стати на позиції національного визволення. Не випадково перша новочасна таємна організація мала назву «**Братство Тарасівців**». На політичну арену виходить нова, **третя інтелігенція**, роль якої обґрунтував ідеолог революційного націоналізму **Микола Міхновський**.

Ідеї національної гідності надихали представників галицьких парамілітарних організацій, які на початку Першої світової війни створили Легіон Українських Січових Стрільців. Апогеєм самовідданості національних подвижників були герої Крут, які пішли на смерть, захищаючи свою відроджену державу. Провідні діячі Української Повстанської Армії гартувалися в пластунських організаціях.

Поразка національно-визвольних змагань 1917-1921 років спричинилася до появи *«людини ірраціональної волі. догми, волюнтаристичної людини»*. У Наддніпрянській частині України таку людину втілюють герої Холодного Яру, в Галичині, на Волині, в Закарпатті – революційні націоналісти, борці проти московського, польського, мадярського, румунського, німецького поневолення, захисники молоді Карпатської України, українські повстанці воєнних і повоєнних літ. Основні риси волюнтаристичної людини визначив ідеолог Дмитро Донцов у програмній праці «Націоналізм».

Образи новочасних сильних людей революційної вдачі втілені в романах Василя Шкляра «Чорний ворон» і Василя Стефакса «По той бік ночі». На перший погляд, відчайдушна боротьба цих героїв не має сенсу, з огляду здорового глузду вона ірраціональна, але самовіддані борці за визволення, наснажені національним ідеалом, не капітулюють до останнього подиху. Суть їхньої боротьби передав Олег Ольжич у таких поетичних рядках:

Держава не твориться в будучині,

Держава будується нині.

Це люди, як сталь, перекуті в огні,

Це люди, як брили камінні.

Ще недавно можна було почути, що Україна відродила державу без краплини крові. Проте такий підхід занадто спрощений, бо тут фактично допускається підміна причини приводом, що не відповідає реаліям. Наш «Народний Рух України за перебудову» виник не на порожньому історичному й ідеологічному тлі. Рухівські подвижники мали приклади згаданих героїв Крут, захисників Карпатської України, українських повстанців. Зрештою, на чолі Руху як масової громадсько-політичної організації стояли відомі шістдесятники. Отож, проголошення незалежності було підготовано тривалою боротьбою попередніх поколінь, які дали приклад людської й національної гідності.

Українські патріоти мають достатньо підстав пишатися тим, що ідеї, за які боролася Українська Повстанська Армія, перемогли наприкінці минулого століття, а нацистська Німеччина й більшовицька Росія, дві великі світові потуги, зійшли з політичної арени. Щоправда, в постбільшовицькій Росії доконаним фактом стала кадебістська реанімація тоталітарного режиму й намагання відновити імперію в колишніх межах. Саме цим зумовлена розв'язана керівництвом Російської Федерації війна проти незалежної України.

Противники незалежної України спекують на тому, що до державного відродження українці підійшли *виснажені фізично, духовно та інтелектуально*. Ще й тепер відчуваються наслідки трьох більшовицьких голодоморів на українських землях (1921-1922, 1932-1933, 1946-1947 років), розстріляного й придушеного відродження, репресій проти інтелігенції, тривалої асиміляції населення, що становлять **україноцид**, *цебто лінгвоцид, етноцид і геноцид українців*, за що передбачена відповідальність у міжнародному праві.

Підневільні часи залишили карби на духовному житті нашого народу. Як тяжко українцям звикнути до того, що вони мають свою державу, а їхня мова утверджена як державна на конституційному рівні! Відродження національної гідності – серйозна проблема на шляху державотворення, утвердження народу, який упродовж цілих століть перебував у підневільному становищі. Щоб запанувала

національна гідність українця, треба *подолати москвофільство*, бо воно, як передбачав поет Євген Маланюк, становить найбільшу загрозу для незалежної України, гальмує національне державотворення.

Москвофільство на українських землях -- це наслідок особливої агресивності московських завойовників, які не лише пригнічували наших предків, а й намагалися асимілювати їх. Спадковість національної політики царського й більшовицького режимів очевидна, хоч, безумовно, були певні особливості. За царських часів асимілятори використовували концепцію так званого *«єдиного руського народу»*, який начебто поділяється на великоросів, малоросів і білорусів. Більшовизм як різновид російського імперіалізму докладав шалених зусиль, щоб створити так звану інтернаціональну збірноту під назвою *«советський народ»* на російському національному ґрунті. Нинішнє кадебістське керівництво Російської Федерації фактично пробує поєднати ці два плани. Внутрішня національна політики зводиться до того, що багатонаціональна Російська Федерація трактується як держава *русського народу*: замість політоніму *россияне* за часів президентства Єльцина тепер використовується етнонім *русские*. Щодо православних українців і білорусів агресивні ідеологи російського імперіалізму вигадали якусь східнослов'янську збірноту *правороси*. Серед прихильників такої антиукраїнської бредні першість належить клерикальним імперіалістам з так званої Української Православної Церкви Московського патріархату, саме існування якої в Україні суперечить традиціям світового православ'я і чинному національному законодавству. На такому ґрунті українофоби *«вилучають»* з української національної спільноти як греко-католиків галичан, національна свідомість і національна гідність яких найвища в нинішній Україні.

Щоб асимілювати українців, окупаційна московсько-більшовицька влада намагалася позбавити їх національної гідності, перервати історичний розвиток українського народу, традиції якого були пов'язані з християнством. Українцям нав'язували так звані «нові традиції», які вигадували в кабінетах компартійні й комсомольські чиновники. Водночас атеїстична камарилья забороняла святкувати найбільші християнські свята, закривала храми. Зазнавали переслідувань не

лише підпільні служителі культу, а й віряни, яких трактували як людей другого сорту, принижуючи не лише національну, а й людську гідність. Чимало спричинилася для приниження українців Російська Православна Церква, яка прислужилася атеїстичній владі, а тепер виступає зряддям імпер-кадебістського режиму. У галицьких і волинських областях кадебістські пропагандисти організовували різні «вечори пам'яті», на яких «викривали» вигадані «злочини» українських повстанців, змушували каятися тих, хто невинно постраждав від окупаційної влади в повоєнні роки. Так залякували людей, змушували до беззастережної покори окупантам. Чи доречно тут наголошувати на національній гідності, навіть на гідності людській?

Щоб принизити національну гідність українців, московсько-більшовицькі окупанти використовували анемічні квазіхудожні опуси чи «спогади» кадебістських агентів на кшталт Володимира Беляєва, штатних функціонерів, що ховалися під псевдонімами. У таких писаннях паплюжили самовідданих борців за незалежність як «найлютіших ворогів українського народу», виставляли за оборонців народу енкаведистських вбивць і провокаторів. У різних «спогадах» і присмачених присолодженою більшовицькою брехнею кінофільмах прославляли провокатора Кузнєцова, за диверсійні акти якого на західноукраїнських землях німецькі окупанти знищили чимало невинних українських людей, бо цей негідник діяв під маркою українських націоналістів.

За ґрати міг потрапити кожен, хто читав «Історію України-Руси» Михайла Грушевського, а також праці інших вітчизняних істориків. Водночас історичні писання дореволюційних російських істориків Н.Карамзіна, С.Соловйова, В.Ключевського та інших видавали багатотисячними накладками попри їхню царистську ідеологію. Українські політв'язні у Володимирській тюрмі могли читати книги, вилучені з колишніх «дворянських гнізд», -- на них заборон не було! Очевидно, вони не суперечили національній гордості великоросів, яку глорифікував Ленін ще до більшовицького перевороту.

Хоч у програмних компартійних документах зберігався пункт про боротьбу проти великодержавного шовінізму, до речі, безадресного, за його пропаганду до

кримінальної відповідальності не притягали. Спостерігалася протилежна тенденція. Про засновника Російської імперії Петра I не тільки писали художні твори, а й випускали кінофільми, що виходили на широкі екрани. Радянські солдати вивчали і навіть співали на маршах патріотичні пісні часів Петра I. Не був винятком дикий нелюд Іван Грозний, цар, яким захоплювався Сталін. Жорстокого приборкувача бунтівних поляків А.Суворова прославляли у шкільних підручниках як геніального полководця. Звісно, про великого українського полководця Петра Конашевича-Сагайдачного в українських школах не згадували. Гетьмана Івана Мазепу таврували як зрадника при вивченні поеми Пушкіна «Полтава».

Не переслідувала більшовицька влада також за твори на патріотичні теми деяких письменників підрадянських народів, хоч у них спостерігалися антиросійські мотиви, але цим мотивам надавали соціального змісту. Приміром, аварський поет Расул Гамзатов прославляв свого полководця Шаміля. Не піддавали офіційній критиці вірменську поетесу Сильву Капутікян за книги про вірменську діаспору, написані без компартійного ідеологічного намулу. А ще неодноразово перевидавали переклад поеми Адама Міцєвича «Пан Тадеуш», у якій польський поет оспівує ганьбленого в Росії Наполеона, а російських вояків зображає доволі карикатурно.

Подібного українським авторам окупаційна влада не дозволяла. Не могло бути жодної мови про видання поеми Володимира Сосюри про гетьмана Мазепу. Не потрапляли в шкільні й вишівські програми твори Миколи Хвильового, комедія Миколи Куліша «Мина Мазайло», романи Володимира Сосюри «Третя Рота», Івана Білика «Меч Арея», Романа Іваничука «Мальви», «Четвертий вимір», «Манускрипт з вулиці Руської», «Черлене вино», «Шрами на скалі», Романа Федоріва «Отчий світильник», Валерія Шевчука «На полі смиренному», поема Ліни Костенко «Маруся Чурай», поезії Івана Драча, Миколи Вінграновського, Дмитра Павличка, Ігоря Калинця та інших поетів. Причина одна: вони сприяли пробудженню національної свідомості.

Зате видавали квазіісторичні опуси пристосуванців з письменницького середовища, що неодмінно «пришивали» епізоди про дружбу з московитами. Окупаційна компартійна влада фактично канонізувала недолугий роман Натана Рибачка «Переяславська Рада». Неодноразово перевидавали роман Антона Хижняка «Данило Галицький, але тут вже брали гору родинні зв'язки автора з компартійним ідеологом.

Послідовність царської й більшовицької політики щодо України очевидна. Дослідник козацьких прізвищ Ярослав Дзира звертається до молодого покоління українців, яке «має знати, що ті їхні предки з-поміж гетьманів і козацької старшини, які відстоювали автономію України, перші прокладали трагічний для українських мільйонів шлях до Сибіру, на Соловки, в Петропавлівську в'язницю, що вони гинули й від куль польської шляхти» (Дзира Я. Автопортрет нації/Ярослав Дзира.—К.: В-во «Бібліотека українця», 1997.-- С.88). Як веде далі історик, портрети гетьманів і козацьких старшин прикрашали не лише монастирі й міські, а навіть сільські церкви, допускає, що Успенська церква в Києво-Печерській лаврі була знищена тому, що в ній були пишні портрети дванадцятьох гетьманів, з чим не могли миритися московсько-більшовицькі окупанти. Нині стоїть надзвичайно важливе завдання: виховати національну гідність, очистити її від тих намулів, які перейшли до нас не лише від компартійного режиму, а й успадковані за час вікового московського поневолення. Безумовно, цьому має служити декомунізація, що зіткнулася з шаленим опором малоросів і відвертих ворогів нашої держави.

3. Взаємозв'язок національної і людської гідності

Як уже зазначалося, компартійна влада аж ніяк не сприяла людській гідності, що підтверджував Ленін у виступі перед комсомольцями «Завдання спілок молоді». Засновник більшовизму визнавав моральним все, що служить комунізму. У белетристиці як зразок більшовицькій молоді подавали Павку Корчагіна з роману Н.Островського «Як гартувалася сталь», в якому пропагується зневажливе ставлення до інших людей, зокрема жінок. Подібні приклади зневаги постійно показували на телеекранах.

Чи варто говорити про гідність людини, яка позбавлена елементарних засобів для існування? Уже в тридцяті роки, після суцільної колективізації, українська нація втратила свою соціальну основу – вільне трудове селянство, яке пишалось своєю працею, а її плодами годувало населення багатьох європейських країн. Підневільний колгоспник мало чим відрізнявся від кріпака за царських часів, яскраво змальованого в класичній літературі дев'ятнадцятого століття. Як не намагався компартійний драматург О.Корнійчук і менші писаки витворити образ ідеального колгоспника, виходило занадто штучно, навіть карикатурно! Скільки не одягай у вишивані сорочки працівників сільського господарства, скільки не співай вигаданих пісень про передовиків колгоспних нив, самопочуття знедолених людей не поліпшиться!

Хоч в українському селі не було такої дикості, як у російській сільській місцевості, суть колгоспної системи однакова: *безпідставно говорити про людську гідність закріпаченого колгоспника*, який не мав права навіть змінити місце проживання. У колгоспах, як у радянській економіці взагалі, трудівники чинили стихійний опір, що відтворило відоме правило: «Ми вдаємо, ніби працюємо, а вони вдають, ніби платять нам». Звісно, таке ставлення до праці не могло утверджувати людської гідності попри галасливу рекламу.

Як уже зазначалося, до зневаги колгоспного селянства чимало спричинилися кіно і драматургія. Вони викривали негативні типи сільських мешканців. Їх картали за лінивість, неробство, пияцтво, а бухгалтерів, бригадирів, комірників – за несумлінне виконання обов'язків. Колгоспних голів, як правило, не зачіпали – партійна номенклатура!

Перегляньмо кінокартини, що вийшли кілька десятиліть тому. Опецькуватий колгоспник приїхав до міста. Ось він іде тротуаром міської вулиці – відразу привертає увагу людського доквілля. Невисокий на зріст, випнуте черево, вишита сорочка унапуски, на голові солом'яний бриль з широкими крисами, а на ногах якісь чудернацькі чоботи, змащені смердючим дьогтем, в руках – великий кошик. Йде, роздивляючись навколо, час від часу розправляє розкішні вуса, витирає з чола і шиї рясний піт. Обмеженість світогляду відтворює мова,

пристосована до сільського життя. Не людина, не трудівник, а якась карикатура, образ затурканого селяка.

У суспільстві, яке прозивали соціалістичним, хліборобської праці не шанували, а традиційних ремесел нашого народу не підтримували аж до падіння імперії. Колгоспне законодавство протидіяло розвиткові народних промислів. Якщо вони зберігалися, то тільки всупереч безглуздим політично-правовим і соціально-економічним перепонам. Згадаймо вироби знаменитих майстрів з Опішні, Петриківки, Космача, Гавареччини! Народні майстри репрезентували гідність української людини, її любов до краси в поселеннях, далеко від міських центрів. До речі, гаварецькі селяни аж до падіння «імперії зла і брехні» перебували поза колгоспом.

Щоправда, нині, ніде правди діти, чимало втрачено з традиційних духовних набутків. Партійно-державна політика орієнтувалася на уніфікацію сільського життя в своєрідних кошарах, до яких загнані слухняні манкурти. Такий соціалізм на ідеологічних засадах марксизму-ленінізму! Як наслідок, молоді люди, яким пощастило перебратися до міста, не хотіли уподібнюватися до згаданих персонажів з кіно й драматургії, не могли допустити, щоб їх ототожнювали з карикатурними недотепами. Вони прагнули наблизитися до міських жителів. Відректися від сільського коріння – означало відмовитися насамперед від української мови як атрибута сільського мешканця, перейти на «городську». Російської літературної мови вчорашні селяки не знали, тому перекручували слова, всотані з молоком матері, витворюючи дивовижний *суржик*. Корінні міщухи глузували з них, як неотесаних претендентів на право називатися міськими мешканцями, що начебто подолали синдром *колгоспника*. Поняття «українець» і «колгоспник» у таких умовах вважалися синонімами. Отож, **зневага людської гідності була водночас і зневагою гідності національної.**

Проти національної гідності українців були спрямовані підспудно різні «мистецькі» затії. Ще один спосіб приниження українців, пов'язаний з кінофільмами, в яких злочинці нерідко мали типові українські прізвища. Проти них боролися самовіддані чекісти з числа типових москалів, хоч могли мати навіть

татарські прізвища. Уявімо, як могли такі фільми впливати на українську памолодь! Водночас вони формували зневажливе ставлення до українців серед інших народів «імперії зла і брехні», принижували нашу національну гідність. Зрозуміло, що за таку зневагу винуватці не відповідали ні на кримінальному, ні навіть моральному рівні.

Ставлення до української мови не було однозначним серед робітфаківської інтелігенції, або *напівінтелігенції*. Її представникам, які не позбулися рідної мови, партократи ставили тавро «українського буржуазного націоналіста» з прогнозованими наслідками. Винятком був один колишній робітфаківець, за час керівництва якого республіканською письменницькою спілкою, як пише Докія Гуменна, «з Дому літератори зробився Заготскот, а з Заготскоту виплотився Департамент казенної літератури, очолений монархом, маленьким сталінчиком – старшим наймитом О. Корнійчуком» (Історія української літератури ХХ століття: у 2 кн./Історія.—Кн.2.- Ч.1. 1940-1950-ті роки: Навч.посібник/За ред. В.Г.Дончика.—К.: Либідь, 1994.-- С.308-309).

Нині проаналізовані причини впливу драматургії Корнійчука, який «володів також умінням прихилити, підкорювати свідомість глядачів і маніпулювати нею». Розвиваючи таку думку, А. Кравченко обґрунтовує її на прикладі комедії «В степах України»: «Річ не лише в тому, що українські селяни зображені драматургом у площині рослинно-біологічного існування (що засвідчують прізвища персонажів – Часник, Галушка, Довгоносик), річ не лише в тому, що дійство комедії дещо нагадує шовіністичну забаву під назвою «дразнить хохла», не лише в тому, що характери виведених О.Корнійчуком героїв-малоросів не виходять за межі формули валуєвських часів: «хахол хитр и любит сало» (Там само.—С.313). Дослідник наголошує на зв'язку комічної теми з міжвоєнними геноцидними часами, в чому переконує назва колгоспу «Смерть капіталізму». «Лише вона, костюмаха, могла сміятися так лагідно, втішено й безжурно, оглядаючись на кістки, якими вкрила колективізація степи України» (Там само). Ідея смерті пронизує й інші п'єси Корнійчука, що засвідчує назва «Загибель ескадри», в якій «викрито» боцмана Кобзу як «українського буржуазного націоналіста». Йому

приписані такі слова: «Одних відправимо на дно, другі вгору дивитись будуть, як жовто-блакитний прапор піде урочисто на щоглу флагмана, і віце-адмірал дасть знак рукою, загримлять оркестри, і гори задрижать від випалів лінкорів, позаяк то буде перший привіт Центральній раді». Звісно, драматург не сприймає такої позиції боцмана, а наприкінці п'єси прирікає його на смерть.

Дещо приховано мотив *смерті*, або *смертолюбства*, пронизує п'єсу «Платон Кречет». Мати хірурга Кречета згадує страту свого дружини: «І я витерла сльози, щоб йому легше було вмирати...за нову життя». Виходить, що більшовицька «новая життя» утверджується на кістках людей. Цікаво, що п'єса закінчена 1934 року, цебто відразу після Великого Голодомору 1932-1933 років.

Несприятливі умови московсько-більшовицької окупації призвели до формування типу людської істоти з *«роздвоєною психологією»*, яка опинилася в своєрідній межовій ситуації. Відірвавшись від рідної мови, особа протиставила себе середовищу, з якого вийшла. Водночас такі відреченці відчували упереджене ставлення до себе з боку поневолювачів, які їм не довіряли. Чи можливо в таких умовах зберегти людську гідність? А що вже говорити про гідність національну?

Щасливим винятком на цьому тлі були західноукраїнські міста, особливо Львів як традиційний осередок української національної інтелігенції. Відвідувачі зі східних і південних областей не могли надивуватися, що тут на вулицях панує українська мова, зокрема серед місцевої інтелігенції, відчувається національний дух попри зусилля «визволителів», насамперед військовиків, партійних чиновників, персональних пенсіонерів. У міському транспорті юнаки поступалися місцем старшим людям, припрошували їх сідати, а в крамницях нерідко було чути призабуте в інших містах: «Дякую». Людині з-за Збруча здавалося, що вона потрапила до іншого світу, до міста іншої цивілізації.

У повоєнній Україні Галичина посідала таке місце, як балтійські «союзні республіки» в євразійській імперії, яку після революції зуміли реанімувати більшовики. Прислані компартійні посадники докладали зусиль, щоб наблизити західноукраїнські міста, насамперед Львів, зовнішньо до наддніпрянських,

знівечених у воєнному вирі й відбудованих відповідно до примітивних архітектурних уподобань компартійної номенклатури повоєнного часу. Компартійні намісники завдали чимало шкоди центральній частині міста Лева, попри відчайдушний опір місцевої інтелігенції, зокрема архітекторів. Їхня діяльність спрямовувалася на приниження національної гідності місцевої людності.

Не сприяли утвердженню й збереженню національної гідності галицьких українців деякі белетристи, зокрема Ярослав Галан, Олександр Гаврилюк, Степан Тудор, Петро Козланюк, Юрій Мельничук. Як пише дослідник, «публіцистика, літературно-критичні праці Галана значною мірою ґрунтувалися на засадах ідеологічно-політичної заангажованості в дусі сталінізму, абсолютизації принципів класової боротьби, плоскої одномірності в оцінці багатьох політичних, історичних і культурних подій і постатей» (Там само.—С.315). Проте навіть такий публіцист не імпонував московсько-більшовицьким окупантам, які його вбивство використали як привід для репресій проти західноукраїнської інтелігенції. Сучасник Галана письменник і філософ Степан Тудор спрямував свої зусилля на нав'язування вульгарно-матеріалістичного світогляду, що попри художні достоїнності роману «День отця Сойки» залишає його поза «великою історією» нашого письменства (Історія української літератури ХХ століття: у 2 кн./Історія. – Кн.1.: 1910-1930-ті роки: Навч.посібник/За ред. В.Г.Дончика.—К.: Либідь, 1993.-- С.657). Публіцистика й белетристика інших згаданих письменників нині може бути схарактеризована як «намарно витрачені сили» (Там само.—Кн.2.—Ч.1.—С.422).

Більшовицька окупаційна влада не зупинялася ні перед чим. Зневага національної гідності українців доходила до абсурду. Найсильнішим ударом для функціонування української мови на території «союзної республіки» була компартійна настанова, за якою батьки «отримали право» вільно вибирати мову навчання для своїх дітей. Як наслідок, кількість українськомовних шкіл у містах різко зменшилася. Щоб звузити сферу вживання української мови у вищій школі, до академічних груп зачисляли кількох чужинців, які на підготовчих курсах вивчали тільки російську мову. Так захищали «права» прибулих окремих студен-

тів на шкоду автохтонним українцям. Наприкінці сімдесятих років вийшло розпорядження: всі дисертаційні роботи виконувати лише російською мовою, щоб їх могли перевіряти в Москві. Не були винятком дисертації з проблем української (!) мови й літератури.

Щоб зневажити українську літературу і принизити національну гідність українців, на побутовому рівні українофоби підкидали різні анекдоти про визначних українських письменників, зокрема про геніального Павла Тичину. У підручниках з української літератури наші письменники були представлені далеко не найкращими своїми творами – так знеохочували учнів вивчати рідне письменство. У шкільних програмах не було передбачено вивчення вершинних творів Івана Нечуя-Левицького, Івана Франка, Лесі Українки, Ольги Кобилянської та інших письменників про життя української інтелігенції. Тараса Шевченка трактували як уболівальника за долю кріпаків, а не співця національного визволення. Вивчення національної наукової спадщини, зіставлення висновків із реаліями змушує переоцінити деякі успадковані стереотипи, що стосуються національної гідності українців. Насамперед треба уточнити трактування українського *індивідуалізму*. Безумовно, національна і людська гідність українців об'єктивно притлумлювалася тому, що упродовж віків нашим предкам доводилося боротися за виживання. Ставлення до інших людей, до природи, до світу в підневільний період визначалося насамперед продовольчою проблемою. Знедолені можуть піти на все за шматок хліба для голодних дітей. Така психологія передавалася українцям від покоління до покоління. Звідси – коріння підкупів наших пенсіонерів «за гречку» у період виборів, на чому спекулював відомий претендент на посаду столичного міського голови.

Постійна тривога за себе і своїх ближніх породжувала своєрідну агресивність проти інших, хоч насправді винуватцем підневільного становища, жалюгідного життя на багатій землі є чужий займанець. Однак він, зазвичай, поза межами досяжності, поневолений майже не бачить справжнього кривдника, не може його покарати. Свою агресивність підневільна людина спрямовує проти довкілля, насамперед проти сільського начальства. Звідси – негативне ставлення наших

предків до влади взагалі, підспудний протест, прагнення не виконувати жодних розпоряджень і приписів, особливо тих, що виходять від керманичів-односельців. Отож, нашим краянам не просто об'єднатися в чисельні групи. Як зазначають вітчизняні етнопсихологи, українець відчувається найкомфортніше в малих соціальних групах (у сім'ї, серед родичів, у колі друзів). Водночас сільське життя об'єктивно вимагало взаємодопомоги, об'єднання зусиль при виконанні багатьох сільськогосподарських робіт, при будівництві, при запобіганні стихійному лиху, забезпеченні охорони населених пунктів від лиходіїв, а також у заходах з нагоди релігійних свят, родинних подій тощо. Чи не доречніше стверджувати, що *український індивідуалізм не абсолютний*, а органічно злютований з життям у громаді? Саме в ній утверджується національна гідність українця, про що писали вітчизняні дослідники від Миколи Костомарова до Юрія Липи.

З історії відомо, як упродовж віків наші предки створювали на добровільній основі чисельні організації на локальному, регіональному чи національному рівнях, чим дивували не лише мешканців сусідніх країн, а й світ. Насамперед треба згадати церковні братства. Особливо прославилася Запорізька Січ як християнсько-лицарський орден. У ньому панувало своєрідне звертання *«пане брате»*, в якому органічно поєднувалася людська гідність і ставлення до іншої людини як до члена громади, що нагадувала родину із спільною шляхетною метою. До таких організацій слід віднести Товариство «Просвіта», Товариство «Рідна школа», Пласт, парамілітарні та інші громадські організації. У сорокових роках минулого століття прославилася Українська Повстанська Армія, а наприкінці вісімдесятих виникають Товариство української мови імені Тараса Шевченка, культурно-просвітницька організація «Меморіал», Народний Рух України.

Отож, нема жодних підстав для того, щоб сприймати різні поверхові явища за прояви суті, переносити поведінку окремих людей на всю нашу людність. Йдеться, приміром, про князівські міжусобиці, боротьбу за гетьманську булаву в трагічний період Руїни, що дехто навіть трактує як національний «булавізм»

українців, цебто спадкову національну хворобу. Подібні «висновки» найбільше на користь нашим ворогам.

Наш історичний розвиток підтверджує інше. Попри вікову роз'єднаність українці різних земель не втрачали національної гідності, прагнули єдності. 22 січня 1919 року була проголошена соборність українських земель, які до того творили дві держави. Всенародний референдум 1 грудня 1991 року підтвердив Акт проголошення незалежності України. Спроби розіграти як карту «російсько-мовність» частини українського народу не виправдала сподівань наших ворогів, зокрема імперіалістів і українофобів у Російській Федерації. У зударі українства й «малоросійства» поступово набирає сили українство, що втілює національну гідність.

15.4 Національна гідність після проголошення незалежності: використання історичного досвіду

Нині спостерігаються намагання московських і малоросійських українофобів повернути колесо нашої історії. Як і раніше, українофоби докладають зусиль, щоб знецінити плоди нашої незалежності.

Вороги нашої незалежності докладали зусиль для того, щоб знецінити національні здобутки. Слід зазначити, що утвердження української національної гідності після проголошення незалежності України не було забезпечене ні політично, ні юридично, ні соціально, ні економічно. Ослаблені національно-демократичні сили не були спроможні в нових умовах дати належну відсіч українофобській бандоолігархії. Не настали докорінні зміни в нашому суспільному житті, позаяк при владі залишилася компартійна номенклатура, призначена окупаційною владою. Як наслідок українські патріоти були змушені боротися за повернення національної гідності, чого не знали в інших державах на пострадянському просторі.

Ще й тепер треба боротися не лише за національну, а й за людську гідність. Особливої ваги набуває звільнення нашого населення від такої спадщини минулого, як лихослів'я, пияцтво й куріння, що принижують гідність людини. Ще наприкінці дев'ятнадцятого століття рух за здоровий спосіб життя очолила

Українська Греко-Католицька Церква, почало діяти Товариство «Відродження». У Галичині справляли весілля без вживання алкоголю, в селах почали закривати корчми, велася пропаганда проти куріння. Нині, коли суспільство зазнало страшної деморалізації, про подібне можна лише мріяти.

Про плекання національної гідності в нинішніх умовах пише М.Вівчарик: «Національна гідність в незалежній Українській державі набуває особливого значення, бо передусім вона пов'язана з любов'ю до рідної землі, батькової хати, до рідної мови, поваги до старших. Це благородне почуття передається з покоління в покоління з молоком матері, з мелодією народної пісні. Народна гідність проявляється у відчутті приналежності до свого народу, усвідомленні, що ти його плоть і кров, а також прагненні пізнати, зберегти і передати його духовні надбання у спадок прийдешнім поколінням» (Мала енциклопедія етно-державознавства /Мала.—К.: Довіра, Генеза, 1996.-- С.98).

Виховання національної гідності вимагає комплексного підходу. Особливого значення набувають засоби масової інформації, в яких ще й тепер панують анти-українські сили. Вимагає переорієнтації робота Всеукраїнського Товариства «Просвіта», яке набуло значного досвіду на галицьких землях ще до Першої світової війни і в міжвоєнний період, а також патріотичних молодіжних організацій.

Фундаментом нашої національної і людської гідності має бути українська історична пам'ять. Національна історія засвідчує, що українцям є чим пишатися. Якщо визнати за правильне твердження про історію як політику, повернену в минуле, то не менш справедливою буде теза про поворот політичної історії в майбутнє. Для цього треба зважити наші національні особливості.

По-перше, колонізатори завше позбавляли поневолену людність національної історії, намагалися вклинити деякі перекручено трактовані епізоди у власну історію. За більшовицького тоталітарного режиму українську національну історію обмежували роками національної революції під проводом Богдана Хмельницького, звівши її суть до боротьби за «возз'єднання України з Росією», хоч, як відомо, Росії тоді ще не було, лише Московська держава.

По-друге, апологети московського імперіалізму намагалися обґрунтувати «спільність» історії українців і москалів, що було підставою для спекулятивного схвалення царського «*собирания земель*» колишньої великокняжої Київської імперії.

По-третьє, «*собирание земель*» мало політичну мету: без України Московія реально втрачає статус світової держави і претензії на свою європейськість.

По-четверте, нинішня демографічна ситуація в Московії катастрофічна, вимагає «*припливу свіжої крові*», чим зумовлена доконечність механічного поповнення москалів як *етнічної спільноти за рахунок українців і білорусів*. Звісно, пошуки історичного підґрунтя в таких умовах виходять на перше місце.

По-п'яте, відновлення історичної пам'яті українського народу прискорює неминучий крах на українських землях Російської Православної Церкви, реально позбавляє її нинішнього статусу в світовому православ'ї.

Слід зазначити, що спроба переоцінити нашу історію під чужим кутом зору ще раз переконує в її безперспективності. Нинішні українофоби не мають нових ідей і повторюють заяложені концепції московських істориків початку дев'ятнадцятого століття, що трактували москалів, білорусів і «малоросів» як частини «*единого русского народа*». Інакше кажучи, вони навіть ступають крок назад порівняно з радянською історіографією, яка вигадувала «давньоруську народність» з єдиною начебто давньоруською мовою, що також не витримує наукової критики.

Назвавшись *руськими*, московити продемонстрували свої претензії на спадщину нашої Русі, цебто великокняжої Київської держави, до історії якої вони причетні лише як колоніальне населення. Московський бастард почав зазіхати на чужу спадщину: порушивши угоду з Гетьманщиною як незалежною державою, царський уряд зневажив наші національні права, потім привласнив нашу історію, а далі – намагався (і намагається) притлумити нашу історичну пам'ять.

Історіософський аналіз періоду великокняжої Київської держави аж до її остаточного розпаду на окремі князівства переконує, що серед населення Руської землі у вузькому розумінні й північних колоніальних територій утверджувалися

різні критерії оцінки князів. На півдні князі завше на перше місце ставили *честь* і *славу*, а північні тирані вивищувалися серед підданих за «*прирост земель*», цебто загарбання чужих територій. Такі критерії оцінок серед москалів збереглися до наших днів. У цьому причина глорифікації тирана Сталіна як «*святого Руси*» в пострадянський період, а також шалена підтримка імпер-кадебіста Путіна, який порушив міждержавні угоди і загарбав український Крим.

Як переконав історичний розвиток сусідніх народів, державницькі традиції мали більший вплив на національне відродження, ніж пошуки натхнення серед поневоленого народу. Чеський будитель Вацлав Ганка вдався до містифікації, видавши збірки своїх патріотичних творів «Краледвірський рукопис» і «Зеленогірський рукопис» за середньовічні пам'ятки національної культури. Наш Іван Франко не міг вплинути на національне самоусвідомлення своїм «Наймитом» так, як зробив повістю «Захар Беркут». У контексті нинішнього національного самоусвідомлення більшу роль має зіграти повернення до інтелектуальної й духовної спадщини княжої доби (звісно, не на шкоду козацько-гетьманському періоду), бо наші політики її недооцінюють. Не можна миритися з тим, що москалі претендують безпідставно на монополію на цій царині.

Майже двісті років значна частина українських земель перебувала в складі держави, яка неофіційно називалася Великим князівством Литовським, Руським (Українським) і Жемантійським. Цей час у національній історії можна оцінити як період державного й національного відродження. Навіть централізаторські потуги, які проявили згодом литовські князі, були на користь українській людності, оскільки сприяли її консолідації. Саме тоді утверджується національна самосвідомість українців, починає набувати розповсюдження назва **Україна** стосовно усіх наших етнічних земель, адже територія князівства сягала аж до Чорного моря. Окрім того, посилюються зв'язки з іншими європейськими державами, у відомих університетах яких навчаються вихідці з наших земель.

Звісно, цього періоду нашої історії не варто переоцінювати, а такі спроби були в минулому столітті, коли дехто з істориків навіть розпочинав з нього генезу української нації, бо саме тоді вона чітко протиставилася московському етносу.

Як зазначалося, протилежність наших предків і населення північних колоній, цебто пізнішої Московщини, пронизує вже історію великокняжої Київської держави – і з неї треба розпочинати дослідження нашої національної гідності.

При викладанні історії України компартійні ідеологи виходили з інтересів Московії, незважаючи навіть на класовий характер марксистсько-ленінської методології. Андрусівський договір (1667 р.) подавали так, щоб уникнути звинувачення царського уряду в зневазі українського народу, хоч насправді це був мир позірно православної Московії з католицькою Польщею коштом православного українського народу. Ще один доказ того, що, *по-перше*, захищати свої інтереси нація може лише тоді, коли виступає як самостійний суб'єкт на міжнародній арені, *по-друге*, для такого захисту треба мати не лише право, а й відповідну матеріальну силу, насамперед мілітарну, *по-третє*, сподіватися на добру волю сусідів, особливо Московії, що видає себе за братню православну країну, марно і, нарешті, *по-четверте*, історія переконує українців, що **союзи з Московією не будуть на користь Україні до того часу, доки сусідня держава залишатиметься імперіалістичною**. Звідси висновок: треба виховувати патріотів, подолати нав'язані українцям комплекси меншовартості і «братнього російського народу», спираючись на історію українсько-російських відносин.

Історія вчить, що в світі шанують лише ті народи, які борються за своє державне утвердження як нації. ХХ століття підтвердило, що після поразки національно-визвольних змагань 1917-1922 рр. українці не мирилися з підневільним становищем.

Московсько-більшовицькі поневолювачі докладали зусиль для того, щоб опаплюжити безстрашних вояків Української Повстанської Армії, звинуватити їх у співпраці з німецькими окупантами. Як військова структура УПА не має аналогів у світовій історії: вона не капітулювала навіть тоді, коли боротьба здавалася безперспективною, бо західні держави мовчазно погодилися з пануванням більшовицької Москви у так званому «соціалістичному світі». Без зовнішньої допомоги наші повстанці воювали аж до середини п'ятдесятих років.

Кадебістське керівництво Російської Федерації до цього часу «пришиває» борцям за незалежність України наличник «бандеровец».

З припиненням збройної боротьби підпільна робота не припинялася. Виникали різні організації, в яких брала участь українська памолодь, насамперед патріотичне студентство і навіть учні старших класів. На зламі сорокових-п'ятдесятих років на теренах нинішніх Львівської та Івано-Франківської областей діяли різні підпільні націоналістичні організації («Месники», «Наша зміна», «Кров України», «Сонце», «Об'єднана Партія Визволення України», «Український Революційний Центр», «Нескорені»). Колишні члени ОУН і військовики УПА створили «Український Національний Фронт» (УНФ), який стояв на революційних позиціях, а свою мету зводив до боротьби за незалежну і соборну Україну, розробив програму реформ політичної і соціальної системи. Діяльність УНФ не обмежувалася західними областями: його члени намагалися впливати на людинність інших регіонів України.

Поряд з націоналістичними організаціями в 1960 році на Львівщині була створена «Українська Робітничо-Селянська Спілка» (УРСС), яка прагнула діяти в конституційних рамках, спираючись на відповідну правову норму, що зберігала за «союзною республікою» як начебто суверенною державою право на вихід із СРСР. Підставою для такого виходу мало стати всенародне голосування, цебто референдум. Засновники УРСС розуміли декларативність цієї норми, адже в підконституційному кримінальному законодавстві така вимога була трактована як зрада батьківщини.

Менше відома підпільна боротьба в східних і південних областях. Проте вона не вщухала, про що свідчать судові процеси проти патріотів України в Києві, Харкові, Черкасах та інших містах.

Жорстокий режим не міг розчавити національної гідності борців за волю України. Супротив тривав не лише на українських землях, а й у таборах ГУЛАГу. Після смерті Сталіна українські повстанці організували повстання гулагівських політв'язнів у Норильську, а відтак у Воркуті й Кенгірі. У 1955 році українські політв'язні мордовських таборів звернулися з відкритим листом до

Організації Об'єднаних Націй, в якому аргументували політичну безправність України в СРСР як імперії, наголошували, зокрема, на політиці винищення національної творчої та наукової інтелігенції. У місті Інта (Комі АРСР) українські патріоти створили групу «Об'єднання», що визнавала себе частиною ОУН, на чому наголосила в програмі. У підпільній друкарні були видані збірники, які пропагували ідейні засади ОУН.

Наприкінці п'ятдесятих років розпочався рух **шістдесятників**, що можна оцінити як *новий етап* боротьби, яку намагалися вести легально, в правових рамках. Його учасники зважали до досвід боротьби попередніх десятиліть не лише свого, а й інших народів. Окрім того, легальна культурно-просвітницька робота давала змогу звертатися до широкої аудиторії. За своїм складом шістдесятництво не було ідеологічно однорідним. Поряд з прихильниками так званого «національного комунізму» деякі його учасники стояли на позиціях революційного націоналізму.

Національна гідність українських патріотів проявилася в 1975 році як початку докорінно *нового етапу* боротьби на засадах Підсумкового акту Гельсінкської наради з питань безпеки і співпраці в Європі. Українська Гельсінкська Група (УГГ) відмовилася вступати до аналогічної структури, що діяла в Москві. Проте до цього руху прилучилися українці з діаспори.

З кінця вісімдесятих років розпочинається *сучасний етап* боротьби за національні права. Він виник в умовах перебудови як політичного курсу, проголошеного союзним компартійним керівництвом. Порив української інтелігенції підсилила техногенна катастрофа на Чорнобильській атомній електростанції, що поставила український народ перед загрозою тотального знищення.

Виникали так звані *неформальні організації*, що не підпорядковувалися монопольній політичній партії. Як альтернативна опозиційна партія заявила про себе Українська Гельсінкська Спілка (УГС). Вона відверто ставить політичні цілі: спочатку виступає за перебудову СРСР на конфедеративних засадах, а незабаром – за вихід України з імперії.

Як масова громадсько-політична організація утвердився **Народний Рух України за перебудову (НРУ)**. Компарти́йна номенклатура намагалася протиставити йому *інтерфронт*, як уже було в інших «союзних республіках», але зазнала невдачі. НРУ ґрунтувався на багатонаціональній основі: серед його керівних органів була Колегія національностей, яку за чергою очолював представник однієї з національних меншин.

Роздмухати міжнаціональні суперечності нашим ворогам не вдалося. Перші напівдемократичні вибори до Верховної Ради УРСР засвідчили, що українська людинність почала прозрівати. У законодавчому органі була створена Народна Рада, яка гідно протистояла компартійній «Групі-239». Завдяки їй була проголошена Декларація про державний суверенітет України, після чого за кордоном заговорили про перспективи нашої незалежності.

Національну гідність українців засвідчив Всенародний референдум 1 грудня 1991 року, що підтвердив Акт проголошення незалежності України. З того часу розпочинається не простий процес національного самоусвідомлення українців як державотворчої спільноти, вихід України на міжнародну арену як повноправного суб'єкта міжнародного права. Яскравим сплеском національної гідності українців була Помаранчева революція 2004-2005 років і Революція Гідності 2013-2014 років, а тепер – захист національних завоювань проти агресії Російської Федерації. Наш народ продемонстрував своє право на незалежне державне існування серед інших європейських народів.

В и с н о в к и

1.Перезаснування України як європейської держави вимагає утвердження національної гідності, що органічно пов'язано з людською гідністю, зневаженою за часів московсько-більшовицького тоталітарного режиму попри розрекламований пошанівок трудової людини.

2.Важлива роль в утвердженні української національної гідності належить вивченню минулого свого народу, його мови і культури, адже в наших містах ще й тепер панує низькопробна культура російського плебсу.

3. Традиції нашої національної гідності закорінені в княжих часках. На новий рівень її піднесло наше козацтво, що поповнювалося з відчайдушних добровільних захисників рідної землі.

4. У несприятливих для українців умовах царського поневолення гідність нашого народу репрезентувала *шевченківська людина* як спадкоємець козацького лицарства.

5. Несприятливі умови московсько-більшовицької окупації призвели до формування типу людської істоти з *«роздвоєною психологією»*, яка опинилася в своєрідній «межовій ситуації»: відірвавшись від рідної мови, національного середовища, така особа відчувала упереджене ставлення з боку поноволювачів.

6. Після проголошення незалежності нашим громадянам треба вивчити й використати досвід попередніх поколінь та інших раніше поневолених народів щодо утвердження національної гідності.

Лекція 16. Культура української національної спільноти

Як суспільний феномен культура впливає на всі сфери людської діяльності, від праці до ментальності, охоплюючи спосіб життя не лише окремої особистості, а й національної спільноти й суспільства як цілого. Проте зміст *культури*, терміну, що походить від часів римського філософа й оратора **Марка Тулія Цицерона** (106 – 43 рр. до Р.Х.), зазнав суттєвих змін. Якщо спочатку його зводили до впливу людини на природу, то з часом культуру почали ототожнювати із штучним світом, створеним людиною, образно кажучи, «другою природою».

Нині існує кілька сотень визначення культури, кожне з яких наголошує на її певних сторонах. У широкому значенні, як зазначалося, під нею розуміють штучно створену «другу природу», а у вузькому – цінності та естетичні й етичні норми природного, суспільного й духовного існування людини. Звісно, таке означення неодмінно передбачає увагу до національної суті людського існування.

16.1. Українська культура у світовому контексті

Коли йдеться про українську культуру, то неодмінно треба зважати, принаймні, на чотири чинники. **По-перше**, деякі вітчизняні дослідники схильні й надалі акцентувати на тому, що українці разом з білорусами й москалями належать до східних слов'ян, хоч таке трактування доволі сумнівне і спростовується українськими лінгвістами, антропологами й етнологами, іншими фахівцями. **По-друге**, не треба ігнорувати того, що вже велика княгиня Ольга надавала перевагу встановленню політичних і релігійних зв'язків зі Священною Римською імперією, а Галицько-Волинське королівство розвивалося в європейському контексті. **По-третє**, чимало доказів про культурну орієнтацію давньої нашої людності було знищено або приховано московськими поневолювачами. **По-четверте**, нині, в час беззастережної євроінтеграції України, доконечно подолати нав'язані не лише нам, а й західним дослідникам хибні московські концепції про нашу українську культуру.

До найдавніших культурних пам'яток на наших землях належить Кам'яна Могила в Мелітопольському районі Запорізької області (Національний історико-

археологічний заповідник – з 2008 року). Дослідники вважають, що вона цінніша за своїм історико-культурним значенням, ніж відомі «сім чудес світу». У давнину пагорб використовувався у культових цілях як святилище. Кам'яна Могила належить до пам'яток кам'яного віку (22-14 тис. років до Р.Х.). У гротах знайдені тисячі унікальних наскельних зображень тварин і різних сцен. На думку дослідників, наскельні написи -- це зразки найдавнішої писемності.

У часи енеоліту (мідного віку), що охоплює IV-III тис. до Р.Х., на українських етнічних землях розрізняються три окремі зони: *трипільська культура* на Правобережжі, *ямна культура* на степовому півдні і *середньостогівська культура* в лісовій і лісостеповій місцевостях. Трипільську культуру представляла *хліборобська* людність, ямну – *кочовики*, а середньостогівську – *мисливці, рибалки*, а також *скотарі*.

Особливу увагу треба приділити трипільській культурі, яка пов'язана з початками хліборобської цивілізації на наших землях. «За типологічними ознаками ця культура споріднена з культурами Дунайського басейну, Балканського півострова, островів Східного Середземномор'я і Малої Азії. Це дає змогу підвести наукову основу для орієнтації і визначення ареалу її впливу на розвиток культури зазначених регіонів» (Лекції з історії світової та вітчизняної культури. Навч. посібник. Вид. 2-ге, перероб. і доп./За ред. проф. А.Яртися та проф. В.Мельника /Лекції. — Львів: Світ, 2005.-- С.347).

Хоч не всі дослідники визнають трипільців безпосередніми представниками української етнічної спільноти, їхній вплив на *культурогенезу* місцевого населення незаперечний. З ними пов'язують початок устійнення побуту, звичаїв, обрядів на наших землях. Згодом матріархальне трипільство «мішалось з патріархальним населенням шнурової кераміки та кам'яних бойових топирців і в дальшому процесі, вже в бронзовий період, мабуть, втратило свою жрецьку жіночу верству, а з нею і ритуальну мальовану кераміку. Але свого хліборобства воно не втратило і не стало патріархальним ніколи, навіть з прийняттям християнства. Завжди в Україні жінка лишалася рівноправною з чоловіком» (Щербаківський

В. Формация української нації /Щербаківський В.—К.: Стародавній світ, 2013.— С.41-42).

Трипільська культура занепадає приблизно за 2 тисячоліття до Р.Х. через навалу войовничих індоєвропейських *народів шнурової кераміки і кам'яних бойових топірців (сокир)*. Проте частина трипільського населення змішується з цими прибульцями, які приручили коня, але на наших землях перейшли до хліборобства.

Після руйнівних за своїм характером *кіммерійців* на наші землі прийшли *скити*, що самі називалися *сколотами*. Про них писав давньогрецький батько історії Геродот. Скити особливо шанували витвори із золота. Вони виготовляли цінні речі із заліза й бронзи, приділяли увагу ткацтву й гончарству. У їхніх могилах знайдені всесвітньої слави коштовності. Хоч скити вважали себе молодим народом, їхні легенди сягали тисячолітньої давнини. Як зазначає Геродот, скити вшановували сімох богів, але особливу увагу приділяли богові війни. Проте найвище ставилася богиня вогню небесного і домашнього вогнища. Її вважали матір'ю першої людини, що стала царем.

За переказами, від союзу скитів з амазонками народилося войовниче плем'я *сарматів (савроматів)*, відгалуженням яких вважали *роксоланів*. Про них не тільки розповідали легенди: з ними пов'язували мітичне походження української шляхти. Підставою для такого висновку було те, що сармати змішалися з давнім населенням нашого степу й перейшли до осілого способу життя, загубилися в історичних потемках. «Скіфи та сармати зробили величезний вплив у розвиток світової культури. Ці два народи мали розвинену міфологію» (Лекції з історії світової та вітчизняної культури.—С.364). Як зазначають дослідники, з їхніми богами ототожнювали свої божества елліни.

Християнська культура поширюється на наших землях вже в I столітті, що засвідчує не лише переказ про перебування на берегах Дніпра апостола Андрія Первозваного. Серед проповідників нової віри у Північному Причорномор'ї відомий Папа Римський Климент (кінець 1 ст.). Цікаво, що до його прибуття на нинішніх південноукраїнських землях вже існували християнські громади.

Порівняно з поганським (язичницьким) світоглядом християнство було революційним переворотом у світогляді наших предків. Насамперед воно давало людині віру в потойбічне життя, надію на перемогу над стихійними силами природи і дикими азійськими ордами, що сприйняли нашу землю за шлях з Азії до Європи. Християнізація давньоукраїнської людності вимагала освічених людей, що в свою чергу неодмінно передбачало створення системи освіти, розвиток різних видів мистецтва. Як наслідок відкриваються школи для знаті, створюються бібліотеки, виникають сховища рукописів. Побудовані храми прикрашаються іконами, мозаїкою, фресками тощо. При будівництві столичного собору святої Софії, яка символізувала Небесну Мудрість, використовуються романські традиції. Релігієзнавець Дмитро Степовик пише: «Сам храм є чудом. Бо немає іншої споруди, яка б хоч трохи була схожа на храм. Церкви всіх архітектурних стилів і манер здіймаються вгору – до неба, бо на небі Бог, і Бог духовно присутній у кожній церкві» (Степовик Д. Три храми перед лицем Господнім. Єрусалимський храм – Софія Константинопольська – Софія Київська: спільне й відмінне / Дмитро Степовик // Повернення в Царгород.—К.: ТОВ «Українська прес-група», 2015.—С.97). Порівнюючи три величні Божі Доми – Єрусалимський храм, Софію Константинопольську й Софію Київську, вчений характеризує їх як три етапи величної архітектури й незбагненої краси. Звісно, аналогії не заперечують своєрідності місцевої культура церковного будівництва. Її засвідчує також церква над столичними Золотими воротами та інші храми. Не варто забувати внутрішнього церковного оздоблення. Фахівці високо оцінювали мозаїки Михайлівського Золотоверхого монастиря, які 1934 року загарбала Москва.

Водночас розпочинається література. Історичні події та факти закарбовані в літописах як пам'ятках давньоруської культури. До нашого часу дійшли славетна «Повість минулих літ», неперевершений художній шедевр «Слово про похід Ігорів». Давні літописи переконують, що назва *Русь* стосується лише української землі, тому не може переноситися на завойоване нашими князями Залісся, майбутню Московію.

У фольклорі відтворювалися народні мрії про велич рідної земля. Героїчний епос утілював легендарних героїв, зокрема Іллю Муромця, Кирила Кожум'яку, Святогора, Вернигору та інших.

Спадкоємцем великокняжої Київської імперії стало Галицько-Волинське королівство, яке підтримувало традиційні культурні зв'язки з Угорщиною, Польщею, Чехією. «Глибини віків сягають культурні зв'язки України з Італією. Простежуються також усталені українсько-німецькі культурні зв'язки, про що нагадує, наприклад, побудований німецькими колоністами у Львові костюл Марії Сніжної-- одна з нечисленних пам'яток готичного мистецтва в Україні»(Там само.—С.399). Участь у культурному розвитку деяких галицьких міст брали вихідці з Вірменії, що змушені були покинути батьківщину, загрожену агресивними сусідами. У нашому королівстві органічно поєднувалася культура Сходу й Заходу, утверджувалася толерантна культура міжетнічних взаємин.

Треба відзначити, що культурні впливи не були вулицею з одностороннім рухом. Мистці з Галича й Волині виконували замовлення в країнах Центральної й Західної Європи. Давнє іконописання на наших землях відрізнялося від візантійського, відзначалося своєрідністю, власним філософським наповненням, збереженням національних традицій, що створювало духовні основи для українського національно-культурного відродження.

З того часу дійшла така визначна пам'ятка як *Галицько-Волинський літопис*, який в історії давньоукраїнської культури посідає чільне місце. Літопис обґрунтовує спадковість князівських традицій Київської імперії, прирівнює Галич до її колишньої столиці, що почала занепадати після суздальської й монгольської навали. Дослідники оцінюють Галицько-Волинський літопис не лише як історіографічний твір: «Це й визначна пам'ятка українського «красного письменства». Його естетизм виявляється і в самій композиції твору, і в тому, як викладені окремі історичні факти, і в тонкому психологізмі. Свої моральні сентенції автор нерідко викладає у формі притч, звертається до поезики Біблії» (Там само.—С.414).

Започатковані в часи Галицько-Волинського королівства культурні переорієнтації з візантійської традиції на західноєвропейські здобутки позначили перехід від орієнтальної містики до окцидентального раціоналізму. Європейські впливи на наших землях посилювалися в XV столітті, що пов'язане з розвитком міст, які починають боротися за магдебурзьке право. Виникають церковні братства. Новим в історії нашого народу була поява козацтва як мілітарної сили, що стала на обороні українства, національної й релігійної самобутності. Українська молодь навчається в європейських університетах Польщі, Італії, Німеччини, Чехії та інших країн. З 1491 року український друкар **Святополк Фіола (Швайпольт Фіоль)** почав видавати в Кракові друковані кирилицею українськомовні книги («Осьмигласник», «Часослов», «Тріодь цвітну», «Тріодь пісну»). Треба зазначити, що в Москві перша друкована книга «Апостол» з'явилася лише в 1564 році, але відразу друкарня була спалена, а видавець **Іван Федорович (Федоров)** (за шляхетським гербом – **Григорук**) був змушений утікати від переслідування тамтешнього вищого духовенства й боярства спочатку в Білорусь, а потім – в Україну. У Львові друкар випустив «Буквар» з граматикую й наново «Апостола», а відтак – відому «Острозьку Біблію». Уже такі факти переконують, що нема підстав титулувати Івана Федоровича (Федорова) українським першодрукарем. Окрім того, друкування у Львові існувало ще до нього. Як відомо, вже в 1460 році перший львівський друкар **Степан Дропан** подарував свою друкарню монастирю при храмі святого Онуфрія, а потім на ній працював Іван Федорович.

Отже, у XV столітті на українських землях розвивається «висока» національна культура. Її осередками стають князівські двори й монастирі, хоч з часом вони занепадають. На противагу їй розвиток «низької» народної культури стимулюється новими історичними умовами. На давніх фольклорних традиціях народжуються і розвиваються творчі форми, наповнені новим змістом (веснянки, щедрівки, колядки, жнивні та обжинкові пісні тощо). У 1571 році вперше записана українська балада «Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш?», що засвідчила високий художній рівень нашого народу.

Набуває популярності вертеп. Іван Франко писав: «Майже рівночасно з містерією страстей Христових дійшов до нас відгук іншої західноєвропейської містерії – рождественської. Се був вертеп» (Франко І. Збір. тв. у 50 т./Іван Франко.—Т.29.—С.300). Він приходить до нас із Західної Європи через Польщу, хоч набуває національних рис. Наш вертеп відрізняється від польських «яселок» двоповерховою архітектурою, розподілом біблійних і побутових сцен, а також «і композицією тексту, котрий у нас і в побожній і в побутовій часті є твором оригінальним, хоч, звісно, залежним від такого самого шаблону, в який уложи-лася вертепна драма на Заході і в Польщі» (Там само.—С.301).

Особливе значення для національної свідомості українства має *героїчний епос* у формі історичних пісень і дум, що зумовлені виникненням козацтва як національного лицарства. До наших днів дійшла пісня про засновника Запорізької Січі Байду-Вишневецького. Незмінною популярністю серед нашого народу користується відома пісня, в якій прославляється як самовідданий лицар гетьман Сагайдачний. Звісно, не всі твори того часу збереглися, адже не всі вони записані від кобзарів як професійних виконавців. Більшовицькі поневолювачі найбільше популяризували твори, наснажені соціальними мотивами. Йдеться насамперед про думу про козака Голоту, яка не може мати позитивного виховного впливу, бо її герой – п'яниця і мародер. На жаль, не збереглися пісні проти московських загарбників, зокрема й ті, які згадує Тарас Шевченко.

Безумовно, про культурний рівень нації того часу найбільше свідчить церковна архітектура. Дерев'яні церкви набувають особливого українського стилю. Про духовну наснагу таких храмів писав Олесь Гончар у своєму славетному романі: «І вирішено було тоді на їхній сумовитій раді: збудуємо собор. Виздвигнемо, щоб піднісся в небо над цими плавнями, що рибою кишать, над степами, де наші коні випасались, і буде незломлений наш дух жити у святій цій споруді, наша воля сяятиме в небо блиском недосяжних бань. Шаблю вибито з рук, але з серця не вибито дух волі й жадання краси! Наша непокора в цім витворі стане серед степів на віки, окрасою Великого Лугу вгору сягне...» (Гончар О.Т. Собор: Роман /Олесь Гончар.—К.: Дніпро, 1989.—С.100). Появляються церковні

споруди з каменю. Не тільки церкви, а й монастирі будувалися так, щоб у разі нападу ворогів виконувати функції твердинь (фортець).

З XIV століття в церковному будівництві використовується готичний стиль – не лише в католицьких соборах, а й частково у православної культовій архітектурі. При спорудженні замків і фортець застосовуються елементи ренесансного стилю, що підтверджують історичні пам'ятки Галичини, Волині, Поділля, а також Закарпаття. Цікаво, що на запрошення королів українські майстри розписували навіть польські храми.

Вихідці з нашого народу вживали в своїй творчості латинську мову, що засвідчувало «високий» рівень культури. Окрім того, деякі з них сприяли розвитку тодішньої ще молодій польській культури, збагачували її не лише українською лексикою, а й наснажували українським духом.

Порівняно з дикою Московією в Україні розвивається шкільництво, що засвоює європейський досвід. У 1585 році Львівське братство організує школу, яка видає двомовну (українську і грецьку) граматику. Через 30 років заснована братська школа в Києві, що знову перетворюється в культурну столицю нашого народу і претендує на неофіційний титул «Другого Єрусалима». Поряд з братськими школами в українських селах і слободах функціонували при церквах парафіяльні школи, в яких навчалися діти не лише козаків, а й селян. Про рівень освіченості нашого народу пишуть чужинці. Сирійський мандрівник Павло Алепський високо оцінював культурно-освітній рівень українців за часів гетьманування Богдана Хмельницького, коли грамоту знали навіть жінки.

16.2. Прагнення українства до збереження самобутності національної культури

Найтрагічнішою подією в українській історії козацько-гетьманської доби була Переяславська унія України з Московією 1654 року. Безумовно, дотримуватися концепції «національно-визвольної війни 1648–1654 рр.» недоречно, позаяк мілітарний «союз» із царською Московією не припинив митарств українського народу, а пересунув їх на новий рівень, ще більше ускладнив і так не просте становище українського народу. Сподівання на «православного царя» виявилися

примарними з кількох причин. **По-перше**, українська еліта, за деякими винятками, не розуміла, що в сусідній державі під православ'ям приховується *політична квазірелігія*, заснована на візантійському цезаропапізмі, дохристиянських угро-фінських віруваннях тамтешнього населення й політичній доцільності на основі ідеологеми «Москва – Третій Рим, а четвертому не бути». Така ідеологема заперечувала любов і милосердя як християнські чесноти, протиставивши їм ненависть і прагнення до поневолення інших народів. **По-друге**, московська окупаційна влада відразу після Переяславської унії не визнавала рівноправності українців з москалями, трактувала договірний союз як начебто «повернення» відірваної частини єдиного народу до свого лона. У такому підході за три з половиною століття нічого не змінилося: саме так ставиться до нашого народу путінське кадебістське керівництво. **По-третє**, визнаючи невід'ємність українців від імперської нації, московське керівництво ставилося до наших предків як до нижчої частини цієї нації, не визнавало за українством жодних прав, трактувало його як об'єкт свого самочинного маніпулювання. **По-четверте**, упродовж усієї історії Москва вважала Україну за своєрідний резерв матеріальних і духовних сил, якими вона може розпоряджатися самочинно, ігноруючи волю нашого народу.

Про умови «союзу» республіканської козацької України з деспотичною самодержавною Московією наші політики й правники судили на основі так званих «Березневих статей» Богдана Хмельницького, хоч вони збереглися лише в чорновому варіанті. Остаточного документа нема, та не відомо, чи він колись був, адже сусідня держава ніколи не була правовою, у взаєминах з іншими народами спиралася на грубу військову силу. Царська Московія не брала під захист українців як «православних братів», а розпочала війну з католицькою Польщею за поневолення всіх українських земель. Укладене з поляками Андрусівське перемир'я (1667 р.) переконувало, що національні інтереси козацької України й царської Московії протилежні.

Московія не лише не визнавала прав українців, а й грубо втручалася у внутрішні права автономної Гетьманщини. Згадане Андрусівське перемир'я Московії з

Польщею було ударом для українського народу, позаяк воно розривало національну спільноту чужими державними кордонами. У радянські часи його хвалили за те, що «Річ Посполита повертала Росії Смоленські і Чернігівські землі, визнавала возз'єднання з Росією Лівобережної України» (Советский энциклопедический словарь/Словарь.—М.: Сов.энциклопедия, 1882.— 2-е изд.— С.59). Некоректність такого твердження очевидна. **По-перше**, на той час Росії ще не було, бо існувало Московське царство. **По-друге**, заява про «возз'єднання» не коректна, бо у великокняжій Київській імперії майбутні московські землі Залісся належали до нашої українсько-руської держави на правах колонії. **По-третє**, у твердженні йдеться про «возз'єднання з Росією Лівобережної України», хоч козацько-гетьманська держава сподівалася на визволення всієї території України з-під польсько-католицького панування. **По-четверте**, «Чернігівські землі» були відокремлені від Лівобережної України, до якої вони належать. **По-п'яте**, замовчується те, що вже тоді царська Московія ставиться до України як до об'єкта своєї імперської політики. Звісно, поділ української людності між двома ворожими державами не міг сприяти нормальному розвитку української національної культури, утвердженню її повноти.

Ще один удар проти української духовної культури завдав гетьман Іван Самойлович, який погодився на **підпорядкування** Української Церкви Московському Патріархату. Як відомо, ще до Хмельниччини один з найвизначніших українських церковних діячів **Петро Могила** (1596-1647 рр.) був проти тісних зв'язків Української Церкви з Московським Патріархатом. Він заснував у Києво-Печерській лаврі школу на кшталт вищих навчальних закладів у західно-європейських країнах. Викладання в ній велося польською і латинською мовами, що дало підстави для критики з боку столичного братства і козаків, а водночас і протестів поляків-католиків. Зрештою, ця школа злилася з братською школою і викладання залишилося мовою слов'янською, а деяких предметів – латинською попри протидію польських сил. Незабаром король дозволив викладання польською мовою, за винятком богословських курсів.

Про вплив Києво-Могилянської колегії на національну культуру писали дослідники згодом. **По-перше**, до викладання залучалися професори з належним рівнем європейської освіти. Таким чином українська молодь розвивалася в окцидентальному культурному руслі. **По-друге**, створювалися умови для ознайомлення з передовою західноєвропейською наукою й новими методами наукових досліджень, чого не можна переоцінити. **По-третє**, наша школа забезпечувала умови для навчання в європейських університетах. **По-четверте**, за прикладом Києво-Могилянської колегії створювалися школи в інших містах, а також відкривалися її філії, що давало змогу виховувати нову українську інтелігенцію європейського рівня. **По-п'яте**, вихованці таких шкіл сприяли поширенню освіти серед нашої людності: вони вчителювали в селах, організували вистави і «вертеп», навчали колядок.

Фактично Петро Могила перетворив Київ у науковий центр, що дало підстави називати його «Могилянськими Атенами», а також відновив чимало звичаїв, раніше спільних для Православної й Католицької Церков. Йому належать видання «Служебник» (1629 р., 1639 р.) і «Требник» (1646 р.). Окрім того, як церковний діяч, він виношував намір видати українськомовну Біблію, запровадив український текст молитви «Отче наш». Порівнюючи становище в Українській Церкві на початку XVII століття і часом Петра Могили (1634-1647 рр.), історик Н.Полонська-Василенко пише, що «Петро Могила дав багато для Української Церкви, і його досягненнями вона жила аж поки її не поглинула Російська Церква» (Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т./Н. Полонська-Василенко. – 2-е вид.-- К.: Либідь. --Т.1.—С.494-495). Церковна ієрархія зміцнила зв'язки з національною елітою й козацтвом. Трактування Берестейської унії як шляху до полонізації нашого народу не оправдалося.

Звісно, такі успіхи в Московській Церкві були не можливі. Уже після підпорядкування Української Церкви Московському Патріархатові цар Петро I дорікав патріархові Адріану, що тамтешні священники низькоосвічені й пропонував послати кілька десятків їх на навчання до Києва. Після таких царських настанов російський історик С.Соловйов пише: «Царські слова були сказані

удурні: чи могла турбуватися про школу і готувати священників до знання людина, яка сама не мала освіти!» (Соловьев С.М. Чтения и рассказы по истории России/С.М.Соловьев.—М.: Правда, 1990.-- С.536). Вчені архієреї були в Україні, тому цар вирішив «викликати звідти вчених монахів і поставити їх на архієрейські кафедри у Великій Росії», серед яких були такі відомі церковні діячі, як Стефан Яворський, Дмитрій Туптало і Теофан Прокопович. Тоді, як зазначає історик, «до малоросіян ставилися як до чужих», тому «посідання малоросіянами архієрейських кафедр роз'ятрювало сильне незадоволення, звісно, насамперед серед людей, котрі самі сподівалися посісти ці кафедри й були усунені прибульцями», «але ці незадоволені були свої, а тому їхнє незадоволення легко заражало масу» (Там само.—С.537). Наслідки такого ставлення до «черкасишек», як називали наших краян у Московії, відчувалися навіть через 50 років. Однак незадоволення було значно більшим. Треба наголосити, що ненависть до вихідців з наших країв москалі переносили на створені ними школи. Їхнім однодумцем був Константинопольський Патріарх, який застерігав царя, щоб «не ставити в патріархи (Московські.—О.Г.) малоросіян як підозрілих в неправослав'ї» (Там само). Окрім того, навіть російські дослідники називають реформи Петра I «українізацією» у прямому й безпосередньому значенні (Флоровский Г. Пути русского богословия /Георгий Флоровский.—3-е изд.—Париж, 1983.—С.98-99).

Треба наголосити, що реформи Петра I в освітній сфері мали для України негативне значення ще й тому, що вели до знекровлення нашого духовного життя. Про них писали відомі письменники: Анатолій Свидницький у романі «Люборацькі» й Іван Нечуй-Левицький у романі «Хмари». Наші письменники показують моральне зубожіння духовенства на українських землях у часи московського поневолення. Безумовно, таке релігійне життя не могло сприяти розвитку культури нашого народу.

Царське чиновництво обмежувало повноту нашої культури в прямому і переносному значенні. Поневолювачі не допускали виходу гетьманської влади поза чернігівсько-полтавські землі, перенесення її на Слобідську Україну й

Запоріжжя. Починаючи від гетьманування Юрія Хмельницького, московські урядники переписували на шкоду нашому народу «Переяславські статті» (1654 р.), оригінал яких до цього часу не знайдений. Не сприяла культурному розвитку Руїна (1657-1687 рр.), коли козацтво перестало виступати як єдина національна сила.

Становище змінилося за гетьманування **Івана Мазепи** (1687-1709 рр.), коли можна говорити про **повноту нашої культури**. Насамперед великий гетьман докладав зусиль для відродження Києво-Могилянської колегії, що в 1701 році була перейменована в академію. Тоді в ній навчалося 2000 учнів і вона посіла центральне місце в піднесенні української культури (Полонська-Василенко Н. Там само.—Т.2.—С. 213, 214). Саме тоді сягнула свого апогею роль Києва як «Другого Єрусалиму» на противагу північному «Третьому Риму». Гетьман І.Мазепа плекав намір перетворити академію на університет, а ще заснувати університет у своїй столиці Батурині.

Після Полтавської катастрофи настав занепад не лише академії, а й Києва як національного культурного центра. Якщо раніше в академії навчалися діти різних соціальних станів (духовенства, козацької старшини, міщан і селян), то тепер серед «спудеїв» переважали вихідці з духовенства. Проте занепад академії не означав охолодження наших панівних верств до освіти. У 1767 році українська шляхта домагається від царського уряду заснувати університети уже в кількох містах (Києві, Батурині, Чернігові, Новгород-Сіверську, Сумах), хоч такі сподівання були марні. Окупаційна влада докладала зусиль, щоб утримувати наш народ у темноті.

Усупереч таким жорстоким умовам на наших землях розвивається наука. Наші історики «твердо поставили питання про тяглість історії України і єдність українського народу від Княжої доби до XVIII ст., єдність нашої держави» (Там само.—С.219). Цікаві підходи до правничих проблем тих наших фахівців, які здобували освіту в європейських університетах. Такого рівня правників у Московії не було. Природничі й математичні науки також захоплювали укра-

їнських інтелектуалів, але про такий інтерес можна говорити лише з наявності книг у приватних бібліотеках.

Не мали рівних у всій імперії українські мисленики, які намагалися засвоювати новітні досягнення європейської думки. Якщо в першій половині XVII століття викладачі Києво-Могилянської колегії спиралися на філософію Аристотеля, то згодом помітний інтерес до праць античних і середньовічних філософів, зокрема Р.Декарта і картезіанців, Ф.Бекона, Т.Гобса та інших. На тогочасних ідеях західних правників Т.Прокопович обґрунтовував реформи царя Петра I. Найвищим досягненням української філософської думки визнано оригінальне вчення мандрівного філософа **Григорія Сковороди** (1722-1794 рр.).

У літературі козацько-гетьманської доби переважала релігійна тематика, хоч тогочасні західноєвропейські письменники значно розширили проблеми, які намагалися осмислити на художньому рівні. Насамперед треба згадати церковні проповіді наших релігійних діячів, а також богословські трактати, полемічну літературу. Проте не варто забувати героїчного епосу про визначні історичні події, прославлених козацьких діячів.

Окремо треба виділити драми, які поділялися за своєю тематикою на релігійні (різдвяні), моралістичні й історичні. З ними пов'язані інтермедії, що виконувалися народною мовою в антрактах і мали комічно-побутовий або побутовий зміст. На таких виставах були присутні глядачі з різних соціальних верств, від козацької старшини до пересічних міщан. Єдність релігійної (різдвяної) і побутової тематики втілював вертеп, зокрема та частина, в якій були представлені вихідці з різних етнічних і соціальних спільнот. Саме наприкінці XVIII століття він сягнув свого апогею.

Прикметно, що наприкінці XVIII століття написані твори, в яких помітні протести проти московського поневолення українського народу. Йдеться про діалог «Разговор Великороссии с Малороссиєю» Семена Дівовича. Чванство Великоросії передано в таких словах: «Знаешь ли, с кем говоришь, иль ты забываешь? /Ведь я Россия! Зачем меня пропускаешь?/ Для чего не придаешь мне точно подачу/И отнимаешь у меня свою удачу?» Другий твір – «Ода на рабство»

Василя Капніста, в якій висловлений протест проти московського «пригнічення України».

Волелюбний характер українського народу оспівав Іван Котляревський у поемі «Енеїда», над якою працював з кінця XVIII століття. Своєю поемою Котляревський започаткував нову українську літературу. На західноукраїнських землях національно-духовне відродження пов'язується з діяльністю гуртка «Руська Трійця», який через майже 40 років після публікації в 1798 році перших частин «Енеїди» видав за кордоном альманах «Русалка Дністровая»

Становище України обґрунтовує Н.Полонська-Василенко: «Так Україна, крок за кроком, втрачаючи свої права, незалежність, свій устрій, церковну автокефалію, навіть своє ім'я, що його офіційно заступила «Малоросія», зберігала ідею незалежності, прагнення суверенності, свідомість тяглости від часів Великого Києва – Другого Єрусалиму» (Там само. – С.240). Така ідея надихала національну еліту, яка не мирилася з вироком, який писав йому царизм.

Уже на початку XIX століття розпочинається романтичне відродження, «коли українська культура використала моделі раніших західно- і південнослов'янських відроджень, але вийшла на повнішу взаємодію фольклористичних, науково-лінгвістичних, історіософських і літературних рівнів», а в середині XIX століття «наклалися» одна на одну сентименталістські, романтичні і реалістичні тенденції» (Дзюба І. Україна і світ /Іван Дзюба//Quo vadis, Україно? – Одеса: Маяк, 1992.—С. 29).

Наприкінці XIX століття настає, як вважають А.Яртись і В.Мельник, *модерністський* період національно-культурного відродження (1890-1914 рр.), що докорінно відрізняється від попередніх періодів: *дворянського*, або *шляхетського* (1780-1840 рр.) й *народницького* (1846-1980 рр.) Звісно, така періодизація доволі умовна, але сам підхід заслуговує на увагу. Вчені зазначають: «Модерністський підхід національно-культурного відродження характерний плідним розвитком науки, літератури, драматургії, преси, публіцистики на землях Західної України, а на Сході України – копіткою і наполегливою виховною працею

українського театру, який став виразником національних настроїв і почуттів народу України» (Лекції з історії світової та вітчизняної культури.. -- С.499).

Аналіз українського національно-культурного відродження засвідчує, що поділ національного руху на три основні етапи (академічний, культурний і політичний), запропонований чеським істориком і політологом Мирославом Грохом, не можна беззастережно застосувати до України. **По-перше**, у наших умовах національне відродження розпочинається з *культурно-етнографічного* етапу, який згодом переходить у *культурно-академічний*, а відтак у *культурно-політичний* і нарешті – у *політично-культурно-академічний*. **По-друге**, національно-культурне відродження на українських землях розпочалося не одночасно, що пов'язано з особливостями соціальної структури Наддніпрянщини й Галичини разом з іншими краями (Буковиною і Закарпаттям), а також з боротьбою проти політики змосковщення нашої людності на Наддніпрянщині, спольщення – в Галичині, мадяризації – в Закарпатті. **По-третє**, на західноукраїнських землях не було своєї шляхти (дворянства), тому нема підстав виділяти відповідний період національно-культурного відродження. **По-четверте**, в українському національно-духовному відродженні Галичини особливу роль зіграло греко-католицьке духовенство, яке протистояло політиці місцевої польської шляхти і доморощених москвофілів. Про таку роль православного духовенства на Наддніпрянщині не могло бути мови. На Закарпатті духовенство переважно перебувало в полоні мадяризації.

Не можна погодитися з твердженням, що третій період національно-культурного відродження завершився 1914 році. Аналіз українського культурного розвитку переконує, що він не закінчився навіть після проголошення незалежності. Боротьба за утвердження української спільноти не обмежується лише сферою культури, а триває в академічній і політичних сферах, бо російська культура протидіє нашому національно-культурному відродженню тотально, спираючись на ресурси Російської Федерації.

16.3. Українська культури проти поглинання імперською культурою

Без України північне Залісся (пізніша Московщина, а потім – Росія) не мало б шансів перетворитися в світову імперію і навіть після її розпаду загрожувати людству Третьою світовою війною. Проте найбільшим ударом «братерський союз» був для нашої національної культури, що приховано чи й відверто проголошувалася провінційною, невід’ємною частиною російської імперської культури.

Коли ще й нині, після проголошення незалежності України, йдеться про утвердження нашої національної культури, то, безумовно, його зворотною стороною є звільнення від імперського духовного поневолення з боку агресивної за своїм характером російської імперської культури.

Кожна культура асоціюється з певною нацією чи державою. Як пише американський вчений Едвард Саїд, «у цьому сенсі культура є джерелом ідентичності і, як демонструють нещодавні «повернення» до культури й традиції, джерелом неабиякої войовничості», бо «ці «повернення» супроводжено суворими інтелектуальними й моральними правилами поведінки, протиставленими вседозволеності, котра асоціюється з такими відносно ліберальними філософіями, як мультикультуралізм і гібридність» (Саїд Е. Культура й імперіалізм /Едвард Саїд.—К.: Критика, 2007.-- С.13-14).

Безумовно, такий висновок стосується й «повернення» на свої законні позиції української національної культури в умовах проголошеної незалежності, що зумовлено особливостями її розвитку за останні три століття й нинішнім становищем. **По-перше**, треба мати на увазі, що російська культура, за винятком Західного регіону, вже давно оволоділа нашим містом, яке до цього часу не стало українським за своїм духом. **По-друге**, економічні і політичні важелі в нашій державі утримує компрадорська олігархія, бо при владі періодично змінюються лише її групи. До Революції Гідності панівне становище посідала окупаційна компрадорсько-сімейна бандоолігархія, а тепер – компрадорсько-космополітична ліберальна клептоолігархія, яка відверто демонструє своє несприйняття української національної культури. **По-третє**, українська національна еліта знесилена в

часи московсько-більшовицького тоталітарного режиму і нині зведена до рівня боротьби за існування. Окрім того, на впливових місцях в державних органах надалі залишаються, як правило, колишні провідники московської політики денационалізації. **По-четверте**, антиукраїнські, проросійські сили спираються на потужний потенціал Російської Федерації, яка веде не лише «гібридну» інформаційну війну проти українського національного відродження, а й розпочала збройну «гібридну» війну проти нашої посталої держави. **По-п'яте**, західні, постімперіалістичні держави не розуміють суті нашої боротьби за національно-державне відродження й ординсько-азіатської суті російського імперіалізму, сліпо переносять на український культурний ґрунт свій досвід.

Як зазначав дослідник українсько-російських культурних зв'язків **Олександр Боргардт** (1919-2002 рр.), агресивна Московія щодо нашого народу має конкретну мету, що зводиться до таких завдань: «1. Довести всьому світові, що жодної України взагалі немає й ніколи не було, є лише «южная окраїна Росії». 2. Якщо це не вийде повною мірою, то довести, принаймні, що нема й не було ніякого українського народу. 3. Як не вдасться й це, то довести хоча б, що нема й не може бути ніякої української культури, а значить – і української мови. 4. Коли не вийде, зірветься й попереднє, то довести хоча б те, що жалюгідна, відстала та провінційна українська культура – в жодний спосіб не порівнюється з «великою русской культурой». Втім, «великою» її, крім самих росіян, здається,-- ніхто й ніколи не називав» (Боргардт О. Дві культури /Олександр Боргардт.—К.: ВД «Простір», 2012.-- 2-е вид.—С.11). Традиційне московське чванство спростоване не лише вітчизняними, а й сумлінними європейськими дослідниками. Наш письменник Іван Нечуй-Левицький обґрунтував не просто непотрібність, а й ідейну шкідливість російської літератури для слов'янських народів (Нечуй-Левицький І. Українство на літературних позвах з Московщиною: Культурологічні трактати /Іван Нечуй-Левицький.- Львів: Каменяр, 1998.—250 с.). У критичних працях Івана Франка спростована завищена оцінка творів російських письменників, зокрема рихлих у художньому сенсі романів Л.Толстого «Війна і мир» та «Анна Кареніна». Сучасна американська дослідниця Ева М. Томпсон

писала: «Російський імперіалізм на відміну від західного, був надто само-впевненим, надто нервовим стосовно себе, надто маніпулятивним у просуванні російської культури і надто бідним епістемологічно, щоб породжувати ідеї та послідовників у культурній сфері» (Томпсон Е. Трубадури імперії. Російська література і колоніалізм /Ева Маєвська Томпсон.—К.: Основи, 2006.-- С.46). Нині доконечний зважений підхід до розрекламованого «благодатного» впливу російської культури на українську людність, адже йдеться про штучне підтримання москвофільства як хвороби в нашому національному середовищі. Особливої актуальності набуває проблема, сформульована Миколою Хвильовим «Україна чи Малоросія?» Письменник зазначав, що російська література «тяжить над нами в віках, як господар становища, який привчив нашу психіку до рабського наслідування» (Енциклопедія українознавства. Словникова частина /Енциклопедія.—Львів:НТШ,2000.—Т.9.--С.3575). Про докорінну відмінність *малоросів і українців* писав наш великий історик Михайло Грушевський. Для перших українські справи не мали якогось значення, вони байдуже ставилися до України. На противагу їм «Українцями називано людей таких, що добро українського народу ставили метою свого життя, і про нього хотіли дбати» (Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть/Михайло Грушевський.—К.: Т-во «Знання» України, 1991.—С.111).

Отож, логіка нинішніх українофобів зводиться до такої послідовності: заперечення окремішності України – заперечення права українського народу на існування – заперечення самобутності української культури, а насамперед мови – трактування української культури як провінційної на противагу «великій» російській культурі. Навколо таких проблем обертаються «дослідження» нинішніх українофобів не лише в сусідній державі, а й у самій Україні, в якій українофобія перебуває на рівні державної політики. Звісно, не просто утверджувати державну мову в країні, де її ігнорують чиновники найвищого рангу.

Розпочата агресивним керівництвом Російської Федерації і підтримана абсолютною більшістю її населення, насамперед москалями як етнічними росіянами, «гібридна» війна проти України й українського народу дає підстави для того,

щоб схарактеризувати як утопійні такі настанови Івана Дзюби: «Росіяни муситимуть зрозуміти наше право бути собою у світі, а ми – ті, хто сьогодні цього не сприймає, -- зрозуміємо, що росіяни ближчі нам, ніж будь-хто у світі, і нікуди ми від цього не дінемося» (Дзюба І. Україна і світ /Іван Дзюба//Quo vadis, Україно?—Одеса: Маяк, 1992.—С.19). Звісно, москалі (етнічні росіяни) не хочуть розуміти прав українців на національну самобутність. Окрім того, вони ніколи не були найближчі нам у світі, про що вже давно писали сумлінні дослідники ще від часів «Історії Русів».

Зневажливе ставлення до українців, до нашої національної культури проявляють навіть ті москалі, які упродовж десятиліть проживають в Україні. За часів тоталітарного режиму вони завше відчували свою домінантність в Україні, як і в інших поневолених країнах, а тепер їм доводиться миритися зі статусом національної меншини в державах, що виникли чи відродилися на уламках СРСР як імперії. Почуттю зверхності москалів у нашій державі сприяли проросійські президенти Л.Кучма й В.Янукович.

Нинішні українофоби намагаються переконати в штучності самої концепції української нації, а також нашої мови. Проте С.Губерначук зазначає: «Мовна пам'ять нашого народу донесла до нас нинішніх гул століть, крізь шум віків тисячі пам'яток української мови доісторичних сонцепоклонницьких часів у вигляді обрядових пісень. То – значна частина наших колядок, щедрівок, веснянок-гайвок, купальських і навіть обжинкових та весільних пісень» (Губерначук С. Прадавність української мови/Станіслав Губерначук.—К.: Четверта хвиля, 2010.- С.31). Дослідник звертає увагу на відповідність символів-тотемів у обрядових піснях сонцепоклонницького характеру і трипільських орнаментів, що засвідчує їхній збіг у часі. Окрім цього, такі пісні зберегли значну кількість архаїчних лексем, які «не мають жодного зв'язку з іншими мовами». Мовознавець Іван Ющук та інші вітчизняні дослідники дають підстави наголосити на аргументах про давність української мови. **По-перше**, наша мова належить до найпоширеніших мов, посідаючи 22 (чи 25 місце) у світі, а спілкуються нею приблизно 45 млн осіб. Тут треба зважити, що упродовж сотень літ українці були в

підневільному становищі. **По-друге**, лексичний фонд української мови складає приблизно 500 тисяч слів, які могли витворитися упродовж тривалого часу, що засвічує давність нашої мови і водночас спростовує твердження про її штучність і недавнє виникнення начебто з політичних мотивів. **По-третє**, чимало слів нашої мови тотожні словам у мові сербів і хорватів, предки яких переселилися з наших Карпат у VI столітті. **По-четверте**, українська мова утверджується в Інтернеті, що переконує в її майбутньому.

Учені спростували як штучну генеалогічну класифікацію, за якою наша мова разом з білоруською й російською мовами належить до східнослов'янської підгрупи серед індоєвропейських мов. Такий поділ ґрунтується на географічній, а не лінгвістичній основі. Насправді наша мова пов'язана з усіма слов'янськими мовами, тому її доцільніше називати певною мірою **центральною** серед них ([https://uk.wikipedia.org/wiki/Українська мова](https://uk.wikipedia.org/wiki/Українська_мова)). З погляду фонетики, лексики й граматики українська мова найближча до білоруської (84 % спільної лексики), а далі йдуть польська і словацька мови (відповідно – 70% і 68% спільної лексики). З російською мовою така спільність становить 62%, що спростовує найближчість до неї нашої мови. Мовознавець Костянтин Тищенко стверджує, що в фонетиці й граматиці українська мова має найбільше спільних рис з такими мовами: верхньолужицькою та білоруською (29 рис), нижньолужицькою (27 рис), чеською і словацькою (23 риси), польською (22 риси), хорватською та болгарською (21 риса), сербською та македонською (20 рис), вимерлою полабською (19 рис), словенською (18 рис), а російською – лише 11 спільних рис (Там само). Уже таке порівняння спростовує концепцію про українську мову як східнослов'янську.

Цікаво, що нинішні українофоби дотримуються тих самих поглядів, що й вороги українства в попередні століття. Наш учений Вадим Щербаківський передає їхні погляди: «В київський період, цебто від IX. до XIII. віку, на Україні не було жадних Українців, а тільки Руси, які займають тепер цілу Московщину, і що спочатку була якась праруська мова, якою говорило якесь праруське плем'я, що потім розгалузилося на 3 різні галузі -- Малоруську, Білоруську, Великоруську та

що тільки після татарського завоювання Києва в XIII віці сюди в Київську землю прийшли Малороси з Галичини і почали говорити тут своєю мовою» (Щербаківський В. Формація української нації /Вадим Щербаківський.—К.: Стародавній Світ, 2013.—С.134-135). Треба зазначити, що такі концепції вже давно спростували наші вчені, зокрема історик Михайло Грушевський (1864-1934 рр.) і мовознавець Степан Смаль-Стоцький (1893-1969 рр.). Отож, «не було такої праруської мови перед українською, з якої б потім вийшли окремо українська, окремо білоруська, окремо московська», а «справа йшла якраз навпаки,— раніше на Україні витворилася українська мова, потім пізніше повстала білоруська, а потім московська» (Там само.—С.142).

Заперечуючи українофобські концепції про виникнення української мови, великий історик наголошує, що вже за часів Ярослава Мудрого не було однакової мови в Україні та у «великоруських північних сторонах»: «Писали тоді знижньою, слов'янською мовою, домішуючи і народнього гумору, і видко, що інший він був в українських сторонах, інакший у великоруських. З часом та народня мова все більше відмінялася, кожда в свій бік і все менше ставала схожа між собою, і так виробилася теперішня українська мова і теперішня великоруська, що інакше звуть її руською, московською, або кацапською» (Грушевський М.С. Про українську мову і українську школу /Михайло Грушевський.—К.: Веселка, 1991.-- С.37).

Від часів московського царя Петра I, Україна, як зазначає Н. Полонська-Василенко, відігравала особливу роль в імперії, фактично сполучала Московію із Західною Європою, європейською культурою. Як уже вказувалося, навіть російські дослідники називали реформи цього самодержавця «українізацією». Хоч цар вів боротьбу з Україною, «в той же час він визнавав вищість української культури, і культурні впливи України зростали» (Полонська-Василенко Н. Там само.—Т.2.- С.236). Доходило навіть до скарг, що українські вчителі псували тамтешню мову.

Зворотною стороною українських впливів у Московщині було інтелектуальне й духовне знесилення України. Не тільки примусово, а й добровільно вітчизняні

інтелектуали переходили до Росії. «Трагізм цього переходу на службу «чужим вівтарям» був у тому, що українці втрачали своє національне ім'я й збільшували коло представників «російської» культури, яка протягом двох століть в той або інший спосіб поглинула культури завойованих, асимільованих, підкорених народів. Серед цих асимільованих Росією культур перше місце належить українській» (Там само.—С.238).

Тепер українці змушені доводити перед цивілізованим світом, що нашими земляками були геніальний російський письменник Микола Гоголь, російські філософи Теофан Прокопович і Стефан Яворський, російські композитори Максим Березовський, Дмитро Бортнянський, Артем Ведель, Петро Чайковський, російські художники Володимир Боровиковський і Дмитро Левицький, російський поет Василь Капніст, святий Російської Православної Церкви Дмитро Туптало (Ростовський), російський державний діяч Олександр Безбородько, російський перекладач Микола Гнідич, російський есперантист і письменник Василь Єрошенко, російський мандрівник Микола Миклуха-Маклай, російські вчені Володимир Вернадський, Михайло Остроградський, Костянтин Ушинський, Михайло Балудянський, Осип Бодянський, Іван Орлай та чимало інших. Цілком логічний висновок: «Не можна перелічити всіх українських діячів, що потонули в морі російської культури» (Там само.—С.388).

Треба погодитися з Н.Полонською-Василенко, що в російськомовних творах вихідців з України або їхніх нащадків треба шукати *вияву української душі*. Саме так підійшов до ранніх творів Володимира Короленка наш видатний філософ мови Олександр Потебня. Такі душевні вияви дослідники знаходять у російського поета й драматурга графа Олексія Толстого. З українського роду походив великий російський філософ Володимир Соловйов. Цікаво, що російські дослідники творчості Петра Чайковського не знаходять у його музиці рідних елементів, тому самого композитора характеризували як чужинця.

Нашим краянам доводилося працювати в непростих умовах. Після ліквідації Гетьманщини як нашої автономної держави Катерина II заборонила вживати навіть її назву, замінила «Малоросією», надавши їй принизливого значення.

Пізніше царський уряд намагався зітерти будь-який спомин про самобутність нашої людності: спочатку було запроваджено назву «Юго-Западный край», а відтак – «Южнорусские губернии». Проте навіть у тих умовах перемогли егоїстичні інтереси доморощених можновладців, що змушували згадувати минуле свого роду, шукати історичні документи про право на шляхетство (дворянство), а це служило пробудженню почуття гордості за своїх предків. Кінець XIX століття засвідчив, що боротьба за права українців виходить на новий рівень: у один потік зливаються три напрями боротьби (культурний, академічний і політичний). У таких умовах на передові позиції виходить Галичина, яка опинилася в складі конституційної монархії Габсбургів і в якій пожвавилася просвітницька діяльність греко-католицького (уніятського) духовенства, а також вплив політичних рухів у країнах Європи. До Львова перенесли свою діяльність українські інтелектуали з Наддніпрянщини.

Історичний розвиток України після Переяславської унії спростовує безсоромну й цинічну заяву російського критика В.Белінського, що після «злиття навіки з єдинокровною їй Росією» вона «відкрила для себе двері до цивілізації, освіти, науки», цебто отримала змогу подолати «напівдикий побут». Насправді завдяки Україні дика, а не «напівдика» Московія, в якій навіть церковні патріархи до того часу не мали освіти, відкрила для себе «вікно в Європу», хоч так і застрягла в цьому «вікні». Наш дослідник О.Боргардт із сарказмом спростовує українофоба: «Під «цивілізацією» російський критик розуміє, очевидно, рабство та работоргівлю, під «дікім битом» -- відсутність подібного (в Україні.—*О.Г.*) Хоча й не забудемо ствердити: цей суб'єкт звично та фахово бреше, тому що вже давно жодного «єдинокровія» поміж нами немає та бути не може» (Боргардт О. Там само.—С.364). Зрештою, як зазначає після цього наш дослідник, Петро І «був не надто сильним навіть у рідній мові», про що писав відомий російський історик В.Ключевський. Де вже дикому цареві змагатися з українськими інтелектуалами Т.Прокоповичем і С.Яворським?

Найбільших втрат зазнала українська культура після більшовицького поневолення. Проголошена *українізація* не тільки була брутально припинена, а й

перетворилася в жорстоку розправу з українською інтелігенцією. Як писав Віктор Петров, «в жодному з народів інтелігенція не зазнала все ж таки важких втрат, як українська. Большевицький терор на Україні перевершив усе, що відбувалося в будь-якій іншій частині Советського Союзу. Терор на Україні носив *суцільний* характер. Од найвидатніших учених, митців і письменників з світовим ім'ям і визнаною європейською славою і до найнепомітніших сільських учителів і кооператорів, уся українська інтелігенція була приречена на згубу» (Петров В. Розвідки /Віктор Петров.—Т.2.—К.: Темпора, 2013.-- С.625).

У боротьбі проти агресивної російської культури в царські й більшовицькі часи українська культура зазнала значних втрат. Після проголошення незалежності їй доводиться витримувати наступ українофобів, внутрішніх і зовнішніх, які намагаються знищити українську духовність, а разом з нею --українську націю.

16.4. Політична культура нації: реанімація супроти заведень номадів

За рівнем своєї політичної культури і наближеної до неї культури громадянської значна частина населення України фактично перебуває на «совковому» рівні. Йдеться насамперед про державних функціонерів, чимало з яких вишколювалися в компартійних і комсомольських структурах ще за попереднього режиму. Звісно, вони управляють заялженими більшовицькими методами, що цілком зрозуміло. **По-перше**, інших методів управління вони просто не знають, а більшість можновладців навіть переконана, що компартійна влада – це найвищий здобуток демократичного розвитку, який забезпечує їм безкарне пограбування населення. **По-друге**, вчорашні компартійні й комсомольські функціонери не хочуть жодних змін у суспільстві, щоб не перекрити шляхів для їхнього безконтрольного збагачення. Звідси – застій або імітація законотворення, щоб не обмежувати сваволі чиновників, яку захищають так звані «правоохоронні» органи.

Свою чергою затуркана й знедолена більшість населення не має жодного уявлення про справжню демократію за кордоном, готова продати свій голос за кандидата, який заплатить. Виходить, що політична свідомість громадян деформована згори до низу. Проте вона відрізняється на регіональному рівні. На цьому

рівні населення Галичини, Буковини і Закарпаття перебуває в ліпшому становищі. Приміром, частина людності в Закарпатській області ще пам'ятає демократичні вибори до сойму Карпатської України.

Особливо цінні для нашого часу дореволюційні здобутки українського народу. Насамперед йдеться про самоорганізовану *українську громаду*. Про неї ще в позаминулому столітті писав видатний історик Микола Костомаров, інші наші вчені. Проаналізуймо знайому картину Тараса Шевченка про судну раду – побачимо ідеал справедливості, який вимріяли наші предки.

Слід критично переосмислити такий національний феномен як «*держава в державі*». Під чужим державним поневоленням українці жили власним політичним життям: вони творили готові державні клітини, що вимагали тільки логічного завершення. Такий досвід чимало прислужився галицькій політичній еліті, яка за короткий час після розпаду Австро-Угорської імперії зуміла створити дієздатний державний апарат.

Не варто забувати також ролі *Української Греко-Католицької Церкви*, без якої не уявити політичної свідомості галичан як осердя політичної культури. Великий митрополит Андрей Шептицький не тільки підтримував морально, а й допомагав матеріально різним громадським, насамперед молодіжним організаціям, в яких вишколювалися майбутні січові стрільці й чільні діячі Української Повстанської Армії.

Зрозуміло, що українцям як державотворчій нації не треба чогось вигадувати чи творити «з нуля». **По-перше**, слід критично переосмислити тисячолітній досвід державотворення, **по-друге**, доцільно вивчити політичну культуру інших народів, які успішно долали залишки тоталітарного минулого у політичній свідомості, **по-третє**, ознайомитися з досвідом європейських народів, які творили політичну систему на демократичних засадах.

Проте на шляху національного державотворення, реанімації політичного досвіду минулих поколінь давалася взнаки ще одна перепона: це – слабкість національної еліти, яка не оговталася після покосів у шістдесятих – сімдесятих роках, а для проголошення державної незалежності пішла на тактичний

компроміс із КПУ, як антиукраїнським рудиментом КПРС, і водночас відмовилася від стратегічної співпраці із всенародно обраним Президентом Л.Кравчуком, хоч він заявив про намір зіпертися на національно-демократичні сили. Упродовж майже трьох років закони для незалежної держави розробляв й ухвалював парламент, обраний за законодавством колоніальної імперії, а державне життя ґрунтувалося на основі дещо підтинькованої Конституції Української РСР. Заборонена КПУ незабаром відновила свою діяльність і, зіпершись на «червоний директорат» у парламенті, пішла в наступ. Навіть назва парламенту й органів місцевого самоврядування не була змінена.

Не зазнав змін зовнішній політичний антураж. Більше двох десятиліть у населених пунктах на захід від Збруча залишалися пам'ятники ворогів української держави, насамперед лідера більшовиків Леніна, а його ім'я зберігалося в назвах центральних вулиць і площ міст, містечок і сіл. На в'їздах до міст нерідко стояли ще з повоєнних років радянські танки як символи «визволення» від німецьких нацистів, після чого, як відомо, Україну охопив третій голодомор.

Упродовж певного часу в переліку державних свят незалежної України залишався день більшовицького перевороту в російському Петрограді, хоч тамтешній уряд народних комісарів потопив у крові національно-визвольні змагання українців. Наші громадяни ще й нині відпочивають перші два дні травня, святкуючи «Міжнародний день солідарності трудящих», а 9 травня – імперський «День Перемоги», хоч його не святкували з 1947 року до 1965 року навіть у самій імперії. Щоправда, тепер перед ним відзначають День Пам'яті. У перші роки після проголошення незалежності всі радянські професійні «свята» підтвержені як «свята» нашої держави.

Лише недавно, після Революції Гідності, в Україні почала відновлюватися історична справедливість: стали святами 22 січня як День Самостійності й Соборності, традиційне козацьке й повстанське свято Покрови (14 жовтня). Українці привернули увагу державних органів до Конотопської звитяги нашого війська над московською ордою (8 липня 1659 року). Доцільно було б вшанувати як державне свято день народження Тараса Шевченка (9 березня).

Для цього варто скасувати як комуністичний рудимент «Міжнародний день прав жінок і миру» (8 березня), адже українці вшановують Свято матері у другу неділю травня.

Для виховання українського патріота велике значення мало б устійнення Дня Конституції, прив'язавши його до дати затвердження Конституції Пилипа Орлика як першої конституції в цивілізованому світі в нинішньому розумінні (15 квітня).

Відзначаючи такі свята, українські громадяни будуть утверджувати відчуття своєї окремішності від москалів, що, безумовно, впливатиме на політичну (і національну) свідомість і політичну культуру нашого народу.

Власні національні свята – це ще один доказ тисячолітньої історії українства як спільноти, що навіть під чужим поневоленням творила «державу в державі».

Рівень політичної культури наших предків засвідчують *віча* як міські збори. На українських землях *віча* як органи прямого народоправства підтверджували тезу, що політична культура нашої людності в Середньовіччі розвивалася в напрямі, який відомий ще з еллінських часів, що відтак продовжився в містах Середньовічної Європи. Водночас правовий статус *віч* у метрополії нашої імперії та її північних колоніях Залісся демонструє протилежність політичної культури тодішніх русичів (українців) і предків майбутніх москвинів.

Пряме народоправство зберігалося в козацько-гетьманські часи. Найвищим органом військово-державної влади в Запорізькій Січі була *Січова Рада*, яка скликається щороку, а в певних випадках – і частіше. Вона обирала кошового отамана й іншу січову старшину (суддю, писаря, осавула), розглядала судові справи, питання війни чи миру, військових союзів, розподілу землі тощо. Про роль ради відомий французький дослідник України Гійом Левассер де Боплан писав: «Гетьмани дуже строгі, але нічого не чинять без військової ради. Неласка якої може зазнати гетьман, примушує його бути надзвичайно розважним у військовому поході, аби не трапилася якась невдача, а при зустрічі з ворогом чи в непередбачених ситуаціях мусить виявити весь свій хист і сміливість» (Боплан

Г. Опис України/Гійом Левассер де Боплан. Меріме П.Українські козаки та їхні останні гетьмани. Богдан Хмельницький.-- Львів: Каменяр, 1990.-- С.67).

Коли в козацькій раді разом із старшиною брали участь рядові козаки, її називали *чорною радою*. Про наслідки спекуляції москалів на таких радах писав П.Куліш у відомому романі: «Мужики ж і міщане валять купами, а козацтво йде лавою на місто. А під містом розіп'ято царський намет і московське військо з боярами стало» (Куліш П. Чорна рада /Пантелеймон Куліш.—К.: Веселка, 1990.-- С.147).

Московські більшовики спекулювали на популярності серед нашого народу слова *рада*, позначаючи ним свій *совет*, який докорінно відрізняється від неї, бо насправді був декоративним: фактично призначені компартійною номенклатурою депутати беззастережно голосували за директиви монопольної партії. Отож, ради не лише не виховували політичної культури, а й служили зняряддям поневолювачів. За часів тоталітарного більшовицького (компартійного) режиму *ради* (*совети*) виконували волю окупантів і їхніх прислужників.

Політична культура на наших землях проявлялася в міському самоврядуванні (самоуправі) на засадах Магдебурзького права, яке називали німецьким. У містах воно могло запроваджуватися ще з часів Галицько-Волинського королівства. Рівень політичної й правової культури нашої людності засвідчує створений на основі давньоукраїнського права Литовський Статут. Конституція Пилипа Орлика мала не лише практичне значення, а й спиралася на засади науки про природне й людське право. У ній стверджувалося, що боротьба за визволення і державне відродження – невід'ємне право українського народу, підтверджувалася виборність державних органів і концепція поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову. Конституція спрямована на дотримання «похвального і корисного для публічної рівноваги порядку», проти узурпації влади гетьманом (Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького /Пакти//А.Г.Слюсаренко, М.В.Томенко. Історія української конституції.—К.:Т-во «Знання» України, 1993.-- С.30).

Політичні традиції нашого народу в період національно-визвольних змагань 1917-1921 років підтвердила правотворча діяльність Української Центральної Ради, яку втілили універсали, періоду гетьманату П.Скоропадського, доби Директорії та Західно-Української Народної Республіки.

У проекті Конституції УНР зазначалося, що «держава існує і функціонує для людей, які в ній живуть», а «правом, утвореним справедливістю і розумом, треба розуміється також справедливо і розумно користуватись, правильно розвиваючи і строго послідовно пристосовуючи індивідуальні, громадські і політичні свободи в будівництві національної держави, упорядковуючи розумно і доцільно всю її охорону і творчу діяльність» (Вступ до проекту Конституції УНР /Вступ//Там само.--- С.118, 119).

22 січня 1919 року проголошено Акт Злуки Західно-Української Народної Республіки й Української Народної Республіки, який не був «сфіналізований», але мав особливий вплив на політичну свідомість нашого народу. **По-перше**, прагнення жити в одній державі висловив народ, який після падіння великокняжої Київської імперії та її спадкоємця Галицько-Волинського королівства в середині XIV століття не жив у єдиній державі, а був розірваний чужими імперіями. **По-друге**, навіть нереалізований Акт Злуки визначив мету національно-визвольної боротьби в XX столітті – відродження Української Самостійної Соборної Держави. **По-третє**, попри розірваність наших етнічних земель чотирма державами український національний рух діяв як єдиний, що підтверджує діяльність Організації Українських Націоналістів та Української Повстанської Армії. **По-четверте**, політичної свідомості українського народу не могли ігнорувати московсько-більшовицькі поневолювачі. Для омани нашої людності вони «створили» квазідержаву «Українську Советську (Радянську) Соціалістичну Республіку», до якої з часом були приєднані західноукраїнські землі. **По-п'яте**, реально Акт Злуки був утілений («сфіналізований») у Акті проголошення незалежності, за яким територія України проголошена як *неподільна і недоторкана*. **По-шосте**, почуття єдності всього українського народу проявляється в

патріотизмі нашого громадянства проти агресивної Російської Федерації, яка захопила частини території нашої держави.

Проте процес формування національної політичної свідомості не може бути простим. Насамперед треба наголосити на наслідках більшовицького геноциду українського народу, що посіяв *страх*, який успадкувало вже четверте покоління українців. Наслідки його разом з антиукраїнською пропагандою очевидні: через двадцять років після проголошення незалежності України певна частина громадян голосувала за висуванців партії, що організувала Великий Голодомор 1932-1933 років, а потім передала владу окупаційній компраторсько-сімейній бандо-олігархії, хоч вона цинічно демонструвала антиукраїнську й антинародну суть.

Нинішню політичну культуру української людності можна схарактеризувати як еkleктичну. Подолання рудиментів советського типу тоталітарної політичної культури ускладнене тим, що наше населення не змогло повністю переорієнтуватися із засад державного *патерналізму*, коли фетишизувалися так звані «суспільні фонди споживання», які поповнювалися за рахунок несправедливої, низької оплати праці робітників і колгоспників, на демократичні основи суспільного життя цивілізованого світу. Держава до цього часу спекулює на примітивному патерналізмі, надаючи деякі пільги знедоленим категоріям громадян, зокрема частково підвищуючи мізерну платню і пенсію зубожілим частинам населення напередодні чергових виборів.

Попри зазначені хиби основна тенденція політичної культури нашого громадянства очевидна: це—процес подолання тоталітарної свідомості і заміна її національними традиціями. Такий перехід розпочався з виникнення Народного Руху України за перебудову на засадах міжнаціональної та міжетнічної толерантності. Завдяки його діяльності наш народ зміг прийти до проголошення незалежності, яку підтримала абсолютна більшість населення на Всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 року.

Складність становлення політичної культури в Україні зумовлюється тим, що вона формується не лише під впливом самого політичного життя. Її активним чинником є політична свідомість, яка відтворює об'єктивні політичні інтереси

нації, соціальних груп та індивідів і водночас успадковані політичні погляди. За своєю структурою політична культура складна і багаторівнева, адже вона охоплює насамперед знання про політику, на основі яких творяться політичні уявлення, але не обмежується ними. Зіткнувшись з певними політичними фактами, людина проявляє до них інтерес чи байдужість. Саме так у перші роки після проголошення незалежності частина громадян відмовлялася брати участь у виборах, вважаючи, що від їхнього голосу нічого не залежить. Про переоцінку такої позиції засвідчили дві епохальні події – Помаранчева революція та Революція Гідності. а тепер участь наших громадян у війні проти московської агресії.

Доконечно наголосити, що *українські політичні провідники програвали і програють, бо орієнтуються не на наступ, а на захист*. Логічно виникає запитання: чому українці мають оправдовуватися перед москалями, поляками, євреями? Треба поставити на перше місце **свою правду** і боротися за неї. Проте держава не спромоглася на послідовне проведення національних інтересів.

Щоб реанімувати національну політичну культуру й утвердити демократичну політичну культуру з використанням західного досвіду, доконечна постійна цілеспрямована праця патріотичних політичних партій і громадських організацій. Така робота вимагає консолідації державотворчих сил, відмови від ялових заходів («круглих столів», малолюдних мітингів тощо), які проводять претенденти на політичних лідерів у столиці, забуваючи про копітке щоденне виховання громадянина й патріота в цілій державі.

Водночас треба зважати на нинішні особливості політичної культури нашого населення. **По-перше**, реанімацію національної політичної культури доцільно розпочинати з повернення українцям *людської гідності*, що була розчавлена за часів московського компартійного (більшовицького) режиму, коли окупаційна влада знищувала найменші паростки української політичної свідомості. **По-друге**, національна політична культура повернеться лише тоді, коли в Україні утвердиться на законних підставах *громадянське суспільство, як основа для верховенства права, законності й правопорядку*. **По-третє**, утвердження нової

політичної культури на засадах національного й західного досвіду вимагає *постійної цілеспрямованої роз'яснювальної і пропагандистської роботи* серед населення, яке позбавлене достовірної інформації, бо політики й політикани цікавляться пересічними громадянами лише напередодні виборів. **По-четверте**, треба звернути увагу на протилежність політичної культури українців і москалів, яка проявляється в тому, що наші предки виявляли толерантність, а московські чиновники визнавали лише дихотомічний поділ («друзі» -- «вороги»), до політичного плюралізму не доходили.

Оскільки традиційна українська політична культура зазнала непоправних втрат у національному масштабі, то напередодні проголошення незалежності вона була маргіналізована, залишившись насамперед серед галицької людності. Саме цим пояснюється висока політична активність галицьких українців наприкінці 80-х років минулого століття. Отож, **нині треба наголошувати не на відродженні, а на реанімації традиційної української політичної культури.**

Перспективи розвитку нашої держави залежать від *політичної соціалізації*. Вона ускладнена тим, що громадянське і політичне життя в Україні об'єктивно протидіє переходу від тоталітарної до демократичної політичної культури, хоч така тенденція природно-історичного процесу для нашого часу. Не треба ігнорувати московської політичної, економічної, культурної, інформаційної агресії. Як наслідок виплеканий ідеал суперечить нинішнім соціально-політичним реаліям нашого суспільства, що має негативний вплив на політичне життя.

В и с н о в к и

1. Християнізація давньоукраїнської людності була революційним переворотом у духовній культурі наших предків. З утвердженням нової віри пов'язаний розвиток шкільництва, бібліотечної справи й книговидавництва.
2. У великокняжу добу починають встановлюватися культурні зв'язки давньої України з європейськими державами. Вони набули тіснішого характеру за часів Галицько-Волинського королівства й пізніші періоди нашої історії.
3. Високого рівня розвитку набуває українське шкільництво в козацько-гетьманську добу, коли воно засвоює європейський досвід. Вихідці з наших

земель не лише навчаються у відомих європейських університетах, а й стають у них викладачами і навіть ректорами.

4. Плани гетьмана Івана Мазепи, спрямовані на повноту національної культури, були знецінені після Полтавської катастрофи царським урядом, який поставив за мету змосковщити українську еліту, а відтак – українців як народ. Московські царі почали використовувати наших інтелектуалів і мистців безпосередньо для потреб Московської держави.

5. Утвердження української національної культури мало зворотним боком протидію агресивному наступу російської імперської культури. Наше національне відродження проходило такі періоди: *культурно-етнографічний, культурно-академічний, культурно-політичний, політично-культурно-академічний*.

6. Нинішні українофоби дотримуються такої послідовності протидії національно-державному відродженню в культурній, політичній і правовій сферах: заперечення окремішності України як держави в минулі періоди – заперечення самобутності української культури як начебто провінційної на противагу російській культурі як культурі начебто світового значення – заперечення права української нації на існування. Такі потуги спростовує вітчизняна й світова культура.

7. У сфері політичної культури українська нація має критично переосмислити досвід нашого народу в минулі історичні періоди, опанувати здобутки політичної культури інших країн, що перебували в подібній ситуації, ознайомитися з політичним життям європейських народів.

8. Утвердження національної політичної культури треба розпочинати з виховання людської, а також національної гідності наших громадян, долаючи рудименти тоталітарної, колишньої радянської і нинішньої російської, політичної культури.

Лекція 17. Національна ідея – орієнтир державного самоствердження нації

Українська національна ідея набула особливої актуальності, позаяк вона безпосередньо пов'язана з проблемами національного державотворення. Нині її значення актуалізується в зв'язку з «гібридною» війною Росії проти України. Кремлівське керівництво ставить собі за мету знищити нашу незалежну державу, денационалізувати українську людність. Ідеологічно воно спирається на українофобську спадщину ще з царських часів, коли поневолювачі заперечували право нашого народу на окремішність, що позбавляло націю майбутнього.

У нашій державі проти української національної ідеї виступають різні політичні сили -- від люмпенізованих компартійних рудиментів до українофобської донецької бандоолігархії, що вдається до примітивної мімікрії, розрахованої на деморалізовані маси, з яких упродовж десятиліть вибивали не лише національну, а й людську гідність. Водночас не можна миритися з тим, що з претензіями на роль «захисників» національної ідеї виступають різного роду аматори, чим завдають чималої шкоди, бо вона, як проблема науки, не може трактуватися на побутовому рівні, а вимагає належного теоретичного обґрунтування.

17.1. Становлення теоретичних засад української національної ідеї

Історичний розвиток минулого століття підтвердив, що національна ідея була й залишається основним рушієм суспільного розвитку. Ще раз переконуємося в рації ідеолога українського революційного націоналізму Миколи Міхновського, який більше ста років тому у праці «Самостійна Україна» писав, що це століття буде століттям визволення націй. Після цього народи цілих континентів створили свої національні держави. На цій підставі цілком коректно стверджувати, що в названій праці обґрунтовується українська національна ідея, яку на художньому рівні відтворив наш великий поет Тарас Шевченко, а відтак—не тільки як поет, а й мисленик Іван Франко, хоч її зародки знаходимо в інтелектуальній спадщині гетьмана Івана Мазепи і Пилипа Орлика, а ще раніше в діяльності гетьманів Богдана Хмельницького й Петра Дорошенка. Звісно, витоки української національної ідеї сягають глибокої давнини. Її проблески бачимо

вже у великокняжу добу, але тоді, як відомо, під нацією розуміли тільки панівну верхівку, цебто князів, бояр, духовенство, купецтво, дружинників.

Перед з'ясуванням суті національної ідеї доцільно уточнити поняття **національної мрії**. Словник пояснює мрію, як «витвір уяви», «думку про щось бажане, приємне», розглядає її як синонім «бажання», «прагнення» (Словник української мови/Словник.—К.: Наукова думка, 1973.-- С.817). У цьому контексті слід наголосити на трактуванні Сергія Грабовського: «У мрії поєднані образ бажаного майбутнього з прагненням до втілення його в дійсність. Бажане тут виступає як такий тип можливого, в якому реалізується, саморозкривається потенціал людини, відбувається її самовизначення та самоздійснення. Мрія неначе фокусує, наближає до людини бажане» (Мала енциклопедія етнодержавознавства/Мала.—К.: Довіра; Генеза, 1996.-- С.101). Як твердить дослідник, мрія глибоко особиста за своєю сутністю, але вона об'єктивується «найчастіше у вигляді соціальних утопій, художніх творів, стратегічних політичних програм», що сприяє об'єднанню, згуртуванню політичних сил попри певні «ідейно-політичні та світоглядні розмежування» (Там само).

Національна мрія має певну спільність із національним ідеалом, хоч відрізняється від нього, бо стосується «сфери бажаного» конкретної людини, а ідеал — «сфери належного», в якому акумульовані «довічні» проблеми як окремих людей, так і людських спільнот. Коли йдеться про національну мрію, то слід зазначити, що її формулювання не можливе без національної еліти, яка узагальнює й кристалізує індивідуальні мрії. З таких позицій С.Грабовський підходить до національної мрії як духовного «генератора» поступу деяких народів, зокрема, американців, німців, італійців, поляків, а також українців, які з давніх-давен прагнули *свободи, самостійності, автономії особистості*. Такі прагнення могли реалізуватися в різних формах, навіть таких протилежних: як у хуторянстві й отаманщині, так і втілитися в **національній ідеї**, яка, за словами, вченого, «постала на галицьких теренах наприкінці XIX ст. і змогла консолидувати усі верстви суспільства у боротьбі за досягнення культурної й політичної тожсамості» (Там само.—С.102). Звісно, дослідник має на увазі відому працю

Юліана Бачинського «Україна irredenta», програмні вимоги галицьких радикалів, художні твори і публіцистичні праці Івана Франка та інших громадсько-політичних діячів. Проте доцільно наголосити, що аналогічні домагання майже одночасно з галицькими українцями висловив також харківський правник Микола Міхновський. Його славнозвісна праця «Самостійна Україна» повернула національну еліту до героїчного чину Івана Мазепи і духовної спадщини Тараса Шевченка з їх національно-державотворчою наснагою, поховавши аполітичне українофільство.

С.Грабовський виокремлює такі «парадигматичні типи» української мрії: *малоросійський*, *«просвітянський»*, *«федералістський»*, *«соціально-політичний»*, *«радикально-бунтарський»*, *«духовно-автономістський»*, *«активістський»*. Мабуть, у такій деталізації нема жодної потреби. Окрім того, виникає ще одне питання: якого часу стосується запропонована типологія, бо немає підстав пов'язувати виділені типи з усіма історичними періодами? Зрештою, сам дослідник зазначає: «Звичайно, це досить приблизний і умовний абрис прагматичних типів української мрії, проте так чи інакше він повинен фіксувати «недоформованість» нації і такі типи соціально-значущих мрій, які у розвинених націй відсутні» (Там само). Чи не коректніше твердити *не про недоформованість нації, а про незавершену її консолідованість?*

На наш погляд, нині для типології національної мрії на українських землях слід вибрати єдиний критерій, а саме: *неоднакове ставлення до свободи, самостійності й автономії особистості*. У такому разі доцільно виділити три типи: **патріотичний**, коли національна мрія втілюється в українській національній ідеї; **апатичний**, представники якого не виходять поза межі задоволення біологічних потреб, а свободу, самостійність і автономію особистості втілюють у межах своєї сім'ї; **агресивно-негативістський**, суть якого становить повне *несприйняття* нашої національної мрії, а натомість *прихильність* до московської імперської мрії, що може бути *прорадянською (рудиментарно совєтською), малоросійською (недоукраїнською), пострадянсько-колоніальною*. Така типологія, з одного боку, відтворює деформацію національної мрії за часів компар-

тійного (більшовицького) тоталітарного режиму, а з іншого, фіксує руйнівні «набутки» пострадянського періоду, коли компартійна номенклатура при галасливій бездіяльності патріотичної квазіеліти, зімкнулася з кримінальними групами задля первісного накопичення, що завершилося переходом державних важелів до окупаційної компраторсько-сімейної бандоолігархії, а тепер – до компраторсько-космополітичної ліберальної клептоолігархії.

Безумовно, нині найважливіше значення має патріотичний тип національної мрії, який втілюється в українській національній ідеї. Попри її неоднозначне сприйняття на теоретичному рівні вона характеризується достатнім обґрунтуванням.

Серед вітчизняних мислеників оригінально до національної ідеї підійшов наш видатний вчений **Олександр Потебня** (1835-1891 рр.). Відштовхнувшись від проблем мови, він переходить до проблем народу, нації, національної ідеї, націоналізму тощо. Його логіка вражає послідовністю: **мова творить народний дух, народний дух утілюється в національній ідеї, національна ідея зумовлює національне хотіння, а національне хотіння формує національну волю і дію**. Отож, народ відрізняється від аморфної збірноти насамперед власною мовою. Як мовна єдність народ вирізняється серед інших людських спільнот. Народна єдність – це історичний рушій і водночас основа для інших зв'язків (єдності віри, культури, освіченості тощо). Прагнення до самореалізації нації проявляється в національній ідеї. Національна ідея служить консолідації національної спільноти. Стосовно наших умов зв'язок національної ідеї з національною волею обґрунтував **Левко Лук'яненко** (Лук'яненко Л. Національна ідея і національна воля /Левко Лук'яненко.—К.: МАУП, 2003.—296 с.).

Окрім того, О.Потебня порушує інші питання стосовно національної ідеї, що не втратили своєї актуальності. Вчений трактує інтернаціоналізацію як тотальну дегенерацію денаціоналізованої спільноти. Втрата мови поневоленого народу згубна не лише для денаціоналізованих. Вона шкідлива також для нації, що поглинає іншу, бо веде до її розпаду. Водночас денаціоналізація призводить до **моральної хвороби**, розумової залежності людини від чужої мови і стає джерелом страждань. Якби людству була нав'язана одна мова, то почала б

пригасати людська думка, збідніли б людські почуття, адже кожна мова відрізняється особливостями в формулюванні думки й висловленні проявлених почуттів.

Напевно, О.Потебні належить пріоритет у трактуванні націоналізму. Наш учений протиставляє націоналізм нації поневоленої й нації панівної, що має особливе значення для підходу до нашої національно-визвольної боротьби. Як відомо, ще й тепер колишні наші поневолювачі не можуть змиритися з тим, що після проголошення незалежності на державному рівні вшановуються борці за національне визволення. О.Потебня наголошує, що **тільки послідовний націоналізм, який вважає природною національну розмаїтість людства і не зазіхає на поглинання інших людських спільнот, є інтернаціоналізмом**. Саме таким проявився упродовж усієї історії **український націоналізм**, який ставив завдання відродити національну державу, але не коштом інших народів. Звісно, прихильники іншого різновиду націоналізму не можуть збиритися із втратами загарбаних територій. Саме цим зумовлений підход польських націоналістів до оцінки трагічних подій в українській Волині, що спровоковані їхніми попередниками, окупантами західноукраїнських земель.

Для теорії української національної ідеї важливе значення має трактування **національного ідеалу** в праці «Поза межами можливого» **Івана Франка** (1856-1916 рр.). Для українців – це ідеал національної незалежності. На шляху до його втілення доконечно підвищувати загальний рівень культурного розвитку народу, пробуджувати його національну самосвідомість. Українські інтелектуали мають активізувати всі сили нації, аби забезпечити її не лише культурний, а й соціально-політичний і економічний рівень.

Національний ідеал не заперечує розв'язання нагальних соціальних потреб, але не може використовувати їх для витіснення цього ідеалу. Саме таке витіснення зумовило трагічні наслідки національно-визвольних змагань 1917-1921 років, коли соціалістичні діячі не зрозуміли імперіалістичної підступності більшовиків, а політично неосвічене селянство спокусилося на обіцянки більшовицьких демагогів про даровану землю, на яку московські окупанти не мали права.

Майже за два десятиліття до більшовицького перевороту в Московії І.Франко обґрунтовував «просту і ясну перспективу»: «Економічне питання таке важне, таке основне, що й при справі політичної самостійності всякого народу не то що поминути його не можна, але треба класти його як вихідну точку. Адже ж уся соціальна боротьба наших часів у головній мірі (не виключно!) зводиться до усунення економічного визиску в усякій формі» (Франко І.Зібр.тв. у 50 т./Іван Франко.-К.: Наукова думка, 1986.—Т.45.—С.279-280). Отож, йдеться про усунення не лише чужих визискувачів, а й доморощених, хоч останні становили мізерну кількість серед нашої людності.

Наш мисленик застерігав від посилення на «простий хлопський розум» як свідка або навіть як судію», адже «сей розум ані не *простий*, бо його кривили і кривлять тисячні упередження і самообмеження його кругозору, ані не *здоровий*, бо він властиво здобуток тисячних генерацій і розумових течій, не раз дуже хорих і уломних»(Там само.—С.278).«Брак віри в національний ідеал», як зазначав І.Франко, вів до трагічних наслідків: «Не маючи в душі цього національного ідеалу, найкращі українські сили тонули в общеросійськiм морі, а ті, що лишилися на своєму ґрунті, попадали в зневіру і апатію» (Там само.—С.283).

Нині український національно-державний ідеал втілений у чинній Конституції України. В її першій статті схарактеризовано нашу державу як суверенну, демократичну, соціальну і правову, що відповідає критеріям західного світу.

На початку національно-визвольних змагань 1917-1921 років **Дмитро Донцов** (1883-1973 рр.) написав працю «Історія розвитку української державної ідеї», в якій обґрунтував не лише здатність нашого народу до самостійного державного правління, а й об'єктивні матеріальні умови для цього. Водночас він викрив підступи наших ворогів: «Росія скоро зрозуміла, що кожний поступ українців у Галичині мусить незвичайно змінити стремління до відокремлення на Вкраїні. Щоб завдати українській національній ідеї в Росії рішучий удар, треба було постаратися о задушення її також у Галичині. Саме тому завоювання Галичини стають програмою російського імперіалізму. В такий спосіб українське питання зробилося міжнародним питанням, розв'язання якого залежить від сили Австро-

Угорщини й її союзника, з одного боку, Росії і її союзників, з другого» (Донцов Д. Ідея розвитку української державної ідеї /Дмитро Донцов.—К., 1991.-- С.31)

Треба наголосити на відмінностях національного ідеалу й національної ідеї. Якщо національний ідеал – це *належний образ* національного співжиття, який забезпечує вияв найкращих якостей народу і створює умови для його всебічного розвитку, то національна ідея втілює *переконання* національної спільноти, виражає її ставлення до саморозвитку відповідно до національної мрії, суть якої для українців, як уже зазначалося, становлять свобода, самостійність й автономність особистості.

Гострі дискусії навколо української національної ідеї, її охаювання і навіть заперечення зумовлені низкою причин.

По-перше, як і в попередні історичні періоди, перспективи нинішнього державотворення залежать від умілого поєднання національного й соціального чинників. Намагання деідеологізувати державотворення на конституційному рівні не дало бажаних наслідків, бо ідеологічна невизначеність загострила політичне протиборство, що найяскравіше відтворює діяльність парламенту останніх скликань. Антиукраїнська й антидержавна за своєю суттю Партія регіонів та її спадкоємці фактично заперечують національну ідею, протиставляючи національній консолідації регіоналізм і соціальні суперечності, провокуючи конфлікти на мовному, конфесійному, геополітично-орієнтаційному ґрунті. Парламентський і позапарламентський союз малоросійських регіоналістів і компартійців переконує, що він спирається на московську імперську ідею, *ідею відновлення Великої Росії*, що нині втілена в концепції «*Русского мира*», на якій діють спільно різні політичні сили, від радянських чекістів до клерикальних імперіалістів.

По-друге, неоднозначне ставлення до української національної ідеї посилюється особливостями перехідного періоду, коли національно-державотворчі сили ще слабкі й неорганізовані, що призводило до їх безпринципного взаємопоборювання. На противагу їм антиукраїнські сили дотримуються спільної зовнішньої політики, орієнтуючись на Москву, хоч у внутрішній політиці розріз-

няються деякими нюансами. Ідеологічна невизначеність спричинилася до занепаду в економічній, соціальній і духовній сферах, бо можновладці все підпорядкували політичній доцільності залежно від певної кон'юнктури.

По-третє, колишні дискусії навколо проблеми української національної ідеї, що були притлумлені окупаційною компрадорсько-сімейною бандоолігархією, спровоковані далеко неоднаковим рівнем національної свідомості нашої людно-сті в регіонах. Він – найвищий у галицьких областях і найнижчий у Криму та Донбасі, що підтверджує рівень підтримки різних політичних сил. Такі відмінності зумовлені не тільки історичними причинами: чималу роль відіграє вплив державних засобів масової інформації, які в Східному й Південному регіонах витіснені місцевими і регіональними, що упродовж тривалого часу вели відверто антиукраїнську і навіть антидержавну пропаганду.

По-четверте, на дискусіях навколо національної ідеї відбивається неоднаковий теоретичний рівень їхніх учасників. Нерідко вони велися нефахово, по-аматорському, без доконечного в таких випадках теоретично-методологічного підґрунтя. Не маючи жодного уявлення про ідею як філософську категорію, диспутанти з числа публіцистів, істориків, юристів, економістів і навіть фахівців з природничих і технічних наук трактували національну ідею за своїми квазітеоретичними й побутовими уявленнями.

Дослідження публікацій про українську національну ідею дають підстави виділити такі чотири підходи до неї: **1) заперечення** самої української національної ідеї; **2) відмова** від її визначення через *всеосяжність* цього поняття; **3) ототожнення** національної ідеї з національним ідеалом, національною ідеологією, концепцією, доктриною тощо; **4) синтетичний погляд** на національну ідею в «соціальному часі» і «соціальному просторі».

Заперечення національної ідеї – це аж ніяк не висновок зі сумлінних наукових досліджень, а наслідок або низького рівня методологічної культури, або пересічних політичних спекуляцій. Підступність такого підходу в тому, що заперечують *лише* українську національну ідею, хоч інколи спостерігається спроба відкинути національну ідею як поняття науки. Зрештою, **заперечення**

української національної ідеї має на меті: підготувати ґрунт для того, щоб тримати українську людність у лещатах своєрідного малоросійського варіанта російської імперської ідеї. Такі спроби підтвердили роки панування окупаційної компрадорсько-сімейної бандоолігархії на чолі з Януковичем.

Про плідність дискусії щодо української національної ідеї не може бути мови, коли за «опрацювання» беруться «дослідники», які виходять з тези про **неможливість її окреслення**, адже елементарна логіка вимагає уточнення поняттєво-категоріального апарату всіма диспутантами. Однак до такого визначення прихильники подібних поглядів не доходять – і в цьому нема нічого дивного, позаяк учасниками дискусій, як правило, виступають публіцисти, ведуть їх на рівні побутового світогляду.

Не сприяють ефективності дискусій **спроби ототожнити національну ідею з національним ідеалом, національною ідеологією, концепцією, доктриною** тощо. Якщо не окреслена специфіка національної ідеї в системі поняттєво-категоріального апарату, то щокроку буде чатувати небезпека підміни понять. Такий підхід проявив свою безперспективність у монографії В.Медведчука (Медведчук В. Сучасна українська національна ідея і питання державотворення/Віктор Медведчук.—К.: Україна, 1997.—170 с.). Вона рясніє дивними суперечностями і навіть протилежними твердженнями на сусідніх сторінках, бо автор не розібрався з філософськими категоріями «частина» і «ціле».

Нарешті, **синтетичний підхід** на національну ідею, який дає змогу для її теоретичного аналізу. «В традиційній філософсько-класичній термінології» **Оксана Забужко** називає національною ідеєю «синтетичний погляд на свою національну (етнічну) спільноту як на єдиний, розгорнутий у соціальному часі і «соціалізованому» просторі континуум і водночас як на суб'єкт всезагального історичного процесу» (Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст /Оксана Забужко. – К., 1993.-- С.8). Водночас, як зауважив **Федір Конак**, у цьому визначенні не конкретизований суб'єкт, якому належить цей синтетичний погляд, а ним може бути сам етнос, його еліта і навіть відсторонений, «об'єктивний» дослідник. Як твердить вчений, національна ідея має

три шари («поверхи»): **«національну свідомість»**; **«рефлексію над національною свідомістю»**; **«вольову, мотиваційно-творчу основу»**(Канак Ф. Національна ідея як поняття й принципи /Федір Канак //Розбудова держави.—1994.— Ч.11.-- С17). Отож, подібно до О.Потебні сучасний дослідник вказує на безпосередній вихід національної ідеї в хотіння, що переходить у дію. Національна свідомість, зазначає далі вчений, охоплює інтерсуб'єктивний рівень: народ «помічає свою окремішність, єдність, свої традиції, історію, долю і призначення»(Там само). Вихід національної ідеї поза межі раціонального ускладнює її сприйняття й особливості утвердження.

Перед дослідником національної ідеї, як застерігає Ф.Канак, виникають труднощі більше логіко-методологічного чи епістемологічного, ніж соціально-політичного характеру. Не слід ігнорувати того, що національна свідомість у різних її аспектах (еволюції, проявах і формах об'єктивації) почала серйозно вивчатися лише в двадцятому столітті. Вчений зазначає, що від часу утворення національних держав, а також імперій, як і від початку національно-визвольних рухів минуло кілька століть. Тепер у європейській суспільно-політичній думці були синтезовані здобутки великих націй континенту (англійців, французів, німців та інших), які реалізували свої національні ідеї у власних національних державах чи імперіях, хоч заперечували таке право для поневолених ними народів.

17.2. Національна ідея в державному відродженні нації

Філософ **Анатолій Фартушний** (1946-2002 рр.) вважає, що українська національна ідея зароджується в глибині віків, а з плином часу «вона виявляється чимраз ясніше й потужніше, перетворюючись на безперечну ідеологічну домінанту» (Фартушний А. Українська національна ідея: її генеза та сутність /Анатолій Фартушний.—Львів, 1998.-- С.5). Вчений намагається «окреслити найважливіші риси української національної ідеї, подати в систематичному викладі значний матеріал, присвячений їй, та відзначити особливості її становлення в культурі українського народу» (Там само.—С.6).

Філософський аналіз національної ідеї вчений здійснює у контексті з поняттями «ідея», «етнос», «народ», «нація». Як вища форма пізнання світу, за словами А.Фартушного, «ідея містить у собі три своєрідні площини: а)знання про власне об'єкт відображення; б)мету, яку бажано досягти шляхом зміни об'єкта; в)засоби, що ведуть до досягнення бажаної мети» (Там само.—С.16). Відмінність «ідеї» від «поняття» і «теорії» в тому, що вони лише відображають об'єкт, а не спрямовуються на практику. Визначаючи «народ» як етнічну спільноту, що виникла на певній території, вчений порівнює її з нацією: «Нація – це духовно зрілий (дорослий) народ. Нація – це народ, який наділений національною свідомістю» (Там само.—С.18).

При характеристиці генези української національної ідеї А.Фартушний зупиняється на чотирьох *етапах* її становлення: *зародження, визрівання, раціональне оформлення, практичне втілення*. Національна ідея формується упродовж усього часу існування певного етносу на відповідному історичному підґрунті. Вона стає джерелом **надії** для широкого громадянства, поєднуючи прагнення окремої людини й етнічної спільноти, «мобілізує патріотичні почуття», спонукає до суспільно корисних дій. Вчений пропонує таке визначення: **«Національна ідея – це форма етнічного (національного) самоусвідомлення, яка на певному етапі породжує настійне прагнення до національного (політичного) самовизначення і створення незалежної держави»**(Там само.—С.57). Вона становить програму самореалізації етносу, його буття в умовах сучасної цивілізації в загальнолюдському контексті. До найістотніших особливостей української національної ідеї належить *діалогічний характер* її становлення, тобто відверта опозиція таких полярних визначень: «Схід—Захід», «лісова зона – степ», «язичництво-християнство», «православ'я – католицизм», «Росія – Європа», «чуттєве—раціональне». «багата минувшина – убоге сьогодення», «могутні народні рухи – разюча безмежна покірливість», «толерантність – нестримність», «виняткова щедрість доквілля – убогість буття», «селянські витоки – потужна промислово-міська компонента» тощо (Там само.—С.57-58). Отже, українська національна ідея сформувалася як спроба поєднати

протилежно спрямовані вихідні начала. Звідси – прояви скептицизму українців до систематизації, сцієнтизму, перевага чуттєвого й інтуїтивного над раціональним і аргументованим. Зрештою, такі начала зумовлюють і силу, і слабкість української національної ідеї.

Як певне явище культури наша національна ідея тяжіє до художніх форм вираження, тому «логіко-дискурсивна компонента являє собою лише «надбудову» національної ідеї» (Там само.—С. 59). *Основу національної ідеї*, стверджує А.Фартушний, становлять *компоненти* не раціональні, а *психічні*, бо сама вона «фактично є інтегральним і рафінованим виразом культури» певного народу. «Симптоматично, що в основу окреслення культурно-історичних епох різні автори, попри дуже відмінні власні ідеологічні прихильності клали один і той самий принцип – певний для кожної епохи рівень національної свідомості» (Там само.—С.66). У свою чергу розвиток національного самоусвідомлення відбувається двома шляхами: у державних, або історичних, націй цей процес іде згори, від провідної суспільної верстви, а для бездержавних, неісторичних народів – шлях протилежний, оскільки етнічна маса знизу відтворює елементи національного життя, долаючи опір панівної верхівки. Таким другим шляхом ішло національне самоусвідомлення українців. З цим пов'язана локалізація української національної ідеї в духовному житті, а не в сфері політично-правничих відносин, цебто не в державницькій сфері. «Це явище,-- зазначає А.Фартушний,-- можна кваліфікувати як своєрідну деетатизацію національної ідеї»(Там само.—С.71). Державницькі первні не могли виявитися, тому наша ідея не створила «вичерпно репрезентативних теорій». Доконечно додати, що такий висновок справедливий для часу, коли не було проголошено незалежності України. За тоталітарного періоду про національну ідею навіть не згадували. Зрештою, сам А.Фартушний створив таку репрезентативну теорію української національної ідеї. Попри певні особливості, зазначає вчений, «українська національна ідея цілком вписується в європейський контекст» (Там само).

На думку А.Фартушного, нашій національній ідеї властиві почергові коливання між державотворчим і культуротворчим полюсами – і в цьому вона не

протилежна аналогічним ідеям інших народів. Їм також властива деєтатизація національної ідеї, але з інших причин: при стабільній державній ситуації державницька компонента втрачала актуальність і поступалася гуманістичним, культурницьким та іншим складникам. Культурницький аспект як пріоритетний в українській національній ідеї сприяє тому, що в державотворенні реалізується конструктивний потенціал, який накопичує галузь культури.

Дослідник намагається виділити основні риси української національної ідеї. Насамперед він наголошує, що вона **селянська з походження**. Проте таке твердження стосується лише останніх століть після скасування Гетьманщини як автономної держави (1764 р.) і знищення Запорізької Січі як своєрідного християнсько-лицарського ордену (1775 р.). Великокняжих і козацько-гетьманських часів така характеристика не стосується. Як другу рису нашої національної ідеї А.Фартушний називає її **демократичність у своїй суті**, бо вона визнавала як пріоритет **свободу**, наснажуючи її історичним оптимізмом. Третю рису нашої ідеї дослідник формулює як **скерованість на національне відродження**. Відтак четверта і п'ята риси – це насамперед **діалогічний характер її становлення**, а відтак **історичність національної ідеї як явища**. Звісно, дві останні риси стосуються кожної національної ідеї, а не лише української.

Національна ідея виконує певні функції. Серед них А. Фартушний називає такі: **етнотворчу, інтегруючу, аксіологічну, ідентифікуючу, експресивну, культу-ротворчу, державотворчу, футурологічну**.

Етнотворча функція фіксує перетворення певної людської маси у «виразно окреслену етнічну групу». Вивчення цієї функції, як зазначає А.Фартушний, спричинилося до виникнення *націології*, яку він називає філософською наукою, з чим можна погодитися лише частково. Засновником націології прийнято вважати німецького філософа-просвітника **Й.Г.Гердера** (1744-1803 рр.), який розрізнив поняття *держави* й *нації*. Як наука націологія має розділ під назвою *націософія*.

Інтегруюча функція полягає в тому, що національна ідея перетворює аморфну людську масу в «досить тривку цілість», об'єднавши різні соціальні верстви.

Навколо неї гуртуються прихильники реалізації національної ідеї, тому вона має творчий характер. Водночас національна ідея об'єднує національну спільноту в разі зовнішньої небезпеки. Отоді значення інтегруючої функції посилюється. А.Фартушний називає як її синонім **консолідуючу функцію**, що зорієнтована на порозуміння і злагоду в середині національної спільноти.

Аксіологічна функція зводиться до того, що від національної свідомості спільноти залежить сприйняття національних цінностей. Вчений заперечує тим, які хочуть витіснити їх «загальнолюдськими вартостями». Процес формування національної системи цінностей, зазначає дослідник, дуже тривалий, охоплює не одне покоління. Як перша спроба схарактеризувати такі цінності названа відома праця М. Костомарова «Дві руські народності». У системі наших національних цінностей першорядне значення мало прагнення до рівноправності з іншими народами у міжнаціональних відносинах. Така вимога однозначно сформульована у Конституції Пилипа Орлика (1710 р.), що була першим основним законом держави у новітній історії.

Ідентифікуюча функція логічно впливає з функції аксіологічної, адже йдеться про систему цінностей, з якої впливає патріотизм, що схарактеризований як «сила глибоко позитивна та творча». Без ідентифікації не може бути мови про соціалізацію особи, функціонування у національному організмі -- тоді індивід обирає космополітичну лінію поведінки. Звісно, такий висновок підходить для інших європейських країн, але не для України, в якій несприйняття української національної ідеї означає, як правило, підтримку російської імперської ідеї.

Експресивна функція, пояснює дослідник, «полягає у властивій національній ідеї тенденції до опредмечування й самовияву» (Там само.—С. 83). Опредмечування й самовияв простежуються в широкому діапазоні: від архітектури, народного мистецтва, мови — до наукових трактатів, соціально-політичних концепцій, релігійних інститутів і особливостей державотворення, що сукупно дають виразне уявлення про національну ідею.

Культуротворча функція, як твердить дослідник, надзвичайно важлива для утвердження національної ідеї. Як відомо, безнаціональної культури не може

бути. Особливість української національної ідеї в тому, що вона визріла в лоні народної культури, складником якої є своєрідна політична культура. Не варто заперечувати позитивної ролі мітологізації в національній ідеї, бо вона спроможна стимулювати діяльність. Щоправда, з часом мітологізація поступається впливом певним національним чинникам. У цьому контексті вчений трактує національну ідею як *бінарну конструкцію*, протилежними полюсами якої є *мітологізованість* і *раціоналізованість*, що утворюють доволі стабільну й життєздатну структуру.

Державотворча функція зумовлена тим, що українська національна ідея спрямована на утвердження й розбудову національної держави і відтворює її державницьку суть. А.Фартушний пише: «В українській національній ідеї ця позиція була центральною вимогою, питома вага якої постійно наростала упродовж усього періоду формування української нації» (Там само.—С.85). Державницькі прагнення українського народу врятували його в критичні періоди життя від повної й остаточної полонізації, а пізніше – змосковщення. Перед українцями стояло питання не про форму держави, як у інших націй, а про її відродження.

Ідею національно-державного відродження на поетичному рівні вперше висловив Тарас Шевченко. Проте після нього помітні значні відступи. Кирило-Методіївське братство прагнуло всеслов'янської федерації (конфедерації), М.Драгоманов виступав за автономізацію на земельній основі. Вимогами територіально-політичної автономії в демократичній федеративній Росії початково обмежувалася Центральна Рада.

Обґрунтувати доконечність відбудови незалежної України намагався Ю.Бачинський (1895 р.). Аргументацію на користь такої вимоги подали М.Міхновський та І.Франко. Причини нерішучого вияву державницької компоненти української національної ідеї після її теоретичного обґрунтування А.Фартушний пояснює національним характером. Вчений пише: «Українцям властиві неквапливість, обачність, осторога, зваженість, терпеливість, вибачливість» (Там

само.—С. 87). Лише надзвичайні події можуть перетворити названі якості в протилежні.

Футурологічна функція національної ідеї полягає у спрямуванні до майбутнього. У її змісті переплітаються *три аспекти: досвід, проблеми і перспективи*. Національна ідея – це спресований досвід поколінь, тому минуле присутнє в сучасному. З ним пов'язані проблеми, що вимагають розв'язання, а також перспективи. Наслідки соціальних акцій передбачити не просто, особливо віддалені висліди, бо вони залежать від різних чинників. Попри такі складнощі передбачення наслідків, близьких і далеких, доконечне: *по-перше*, воно дає змогу уникнути хибних кроків, а *по-друге*, об'єктивно зобов'язує суб'єкти соціальної дії пам'ятати про свою відповідальність у майбутньому.

Для українського народу упродовж століть на першому місці стояла державотворча функція, що не втратила свого значення після проголошення незалежності. Національна ідея виступає як детермінанта державотворчого процесу. Проте наша національна ідея розпочинала інтелектуальне буття не як державницька, а як народознавча. Орієнтація на суто соціальні ідеали на українському ґрунті не давала позитивного наслідку, бо в нашого народу соціальні та національні проблеми взаємопов'язані. Говорити про соціальні проблеми на безнаціональному ґрунті безперспективно. «Оскільки в Україні соціальна проблема – це передовсім проблема національна, то в основу державного будівництва повинна бути покладена як ідеологічна домінанта саме українська національна ідея»(Там само.—С.92).

Вчений зазначає, що нині українська національна ідея набуває державотворчого змісту – і вона має перетворитися в **державну ідею**, хоч шлях до цього не простий. У пострадянських реаліях «фактична реалізація одвічного прагнення автохтонного населення краю до створення повноцінного державного утворення супроводжувалося активними намаганнями відмовити у праві на життя національній ідеї, яка власне і була ідеологічною засадою цього процесу» (Там само—С. 98). Таке протиборство спричинено особливостями перехідного періоду, що виступає як кризове, реформаторське і реформоване.

У перехідному періоді після проголошення незалежності України посилювалися спроби протиставити права людини і права нації. При такому протиставленні все національне, в тому числі й українська національна ідея, трактується як спрямоване проти прав людини. Як зазначає дослідник, це протиставлення надумане, адже при ігноруванні прав нації права людини стають утопічними, а суспільство потрапляє в безвихідь глухого кута. «Звернення до національної ідеї цілком природна справа в сучасних умовах, що виникли в Україні. Це позитивне явище, яке дає надію на стабілізацію ситуації»(Там само—С.121).

Нема сумніву, що **національна ідея існує об'єктивно як відтворене призначення нації**. Теоретичне її обґрунтування (становлення) переходить певні етапи. Як зазначалося, в умовах незалежної національної держави вона переходить у державну ідею, проявляючись як **національно-державна ідея**. У цьому причина якоїсь начебто байдужості в західноєвропейських і центральноєвропейських державах до національної ідеї, хоч насправді вона існує як державна (а ще точніше – національно-державна), пронизуючи всі пори суспільного життя, від державної політики до побуту. На основі аналізу історії, **Іван Діак** доходить «важливого висновку про обов'язкове місце державництва в національній ідеї, що як «матеріальний контур» має наповнитися «духовним змістом у вигляді націоналізму та патріотизму» (Діак І.В.Українська національна ідея: Шлях до Великої України/І.В.Діак.—К., 2005.—С.142).

Треба зазначити, що саме поняття *національної ідеї* стосується лише *модерної нації*, а щодо ранніх часів доцільніше вживати поняття *державницької ідеї*. Доцільно зважити, що до виникнення модерної нації нацією вважали лише *активну частину народу*. Коли йдеться про становлення української національної ідеї, то її варто розпочинати з козацько-гетьманських часів. Зрозумівши безпорадність польських найманців захистити українську людність від кочових орд з півдня, а водночас намагання чужих магнатів поневолити наш народ і навіть денационалізувати його, українці почали усвідомлювати себе як окрему спільноту в модерному розумінні і створили мілітарну організацію під назвою *Запорізька Січ*.

Національна революція під проводом Богдана Хмельницького засвідчила народження української модерної нації. Наша національна ідея втілювалася в гетьманських універсалах, у договорах із сусідніми державами, в літописах, народних думах і піснях. Фактично її зародження не вкладалося в етапи, що виведені на матеріалах історичного розвитку інших націй. Без створеної в період національної революції козацько-гетьманської держави про перспективи нинішньої України як незалежної держави в етнічних межах можна говорити лише гіпотетично.

Підсумовуючи, можна запропонувати таке визначення: **національна ідея – це концентровано сформульована під впливом національної еліти суть нації як певної людської спільноти та її призначення у світовому масштабі.**

17.3. Українська національна ідея проти московської імперської ідеї

При аналізі української національної ідеї постає питання про взаємини українців і москалів. **Іван Дзюба** спонукає до роздумів над таким історичним фактом, «чому все-таки значна частина українського народу в якісь вирішальні моменти, часто не завжди на своє щастя і на свою радість, а часом, на своє горе, але все-таки хотіла бути з Росією»(Дзюба І. Україна і світ/Іван Дзюба//Qvo vadis, Україно? – Одеса: Маяк, 1993.—С.37).

Щоб відповісти на порушене питання, І.Дзюба намагається насамперед з'ясувати питання про приналежність москалів як етнічної спільноти до слов'янства, а це, як виявляється, не так просто. Московські слов'янофіли вважали, що «Росія, російський народ – це найчистіший слов'янський народ, що він з найбільшою повнотою втілює і поніс через віки істинно слов'янський світогляд і православну віру, яка ототожнюється із світом слов'янства» (Там само). Намагання ототожнювати слов'янство з православ'ям у московській інтерпретації, цебто царслав'ям, доходило до того, що католицькі народи (поляки, словаки, хорвати та інші) взагалі відлучалися від слов'янства. До речі, з православ'ям пов'язаний термін *правороси*, який запустила Н.Нарочницька, історик за фахом і шовініст за переконанням.

Протилежний погляд заперечує навіть слов'янськість москалів, позаяк вони – це «або якась монголоїдна раса, або на фінському субстраті, або на тюркському» (Там само.—С.38). Такої думки дотримується частина українських націоналістично налаштованих політиків і публіцистів, а також вчені інших європейських країн. На противагу подібним твердженням І.Дзюба ратує за те, «що тут за якоюсь однією ознакою судити не можна, а треба брати до уваги всю сукупність ознак, починаючи від антропологічних і кінчаючи явищами духовного порядку, характером духовного життя; і якщо брати всю сукупність цих даних, то немає підстав, скажімо, будь-яке із слов'янських племен, слов'янських народів ставити під сумнів щодо їхньої приналежності до слов'ян, та й потреби, зрештою, немає» (Там само.—С. 38-39). Отже, докази треба розглядати в сукупності, не примішуючи політичних емоцій на публіцистичному і побутовому рівнях.

Якщо йдеться про науковий рівень, тоді твердження І.Дзюби не підлягає запереченню, та треба зважати, що для москалів гуманітарна наука не мала жодного сенсу без ідеологічного забарвлення й політичної спрямованості, а тепер – і поготів. *По-перше*, не можна ігнорувати того, що для наших північно-східних сусідів історія завжди мала завдання обґрунтовувати імперські плани державного керівництва. *По-друге*, беручи сукупність доказів, мусимо зважати на те, що такі докази можуть мати далеко не однакову силу, а ще доцільно розрізняти поверхове явище і суттєвий зміст. *По-третє*, для справедливості доцільно наголосити, що москалі як варвари завше знищували історичні факти, які заперечували право інших народів на окремішність. Так було не лише за царів Петра I і Катерини II, а й за радянських часів, коли знищували цілі відділи в бібліотеках. *По-четверте*, московські завойовники не лише знищували національні пам'ятки на завойованих землях, а й нав'язували покореним народам свої історичні версії, пам'ятки й назви. *По-п'яте*, попри боротьбу в Московії слов'янофілів і західників другі ніколи не мали більшості. Намагання Петра I прилучити москалів до європейської цивілізації зазнали краху. *По-шосте*, треба мати на увазі постійний поступ науки, що дає змогу переглянути висновки, які устійнилися в попередні часи.

Нові досягнення генетики й лінгвістики змушують переглянути й переоцінити висновки, що ще недавно вважалися за незаперечні. Окрім того, стрімкий історичний розвиток створює нові передумови для міжнародних взаємин. При зваженні цього доведеться засумніватися у твердженні І.Дзюби, що «доля України була, є і буде пов'язана з Росією, з сусідством цього великого народу» (Там само.—С. 37). Насамперед таке твердження безапеляційне, бо насправді Україна не завжди була «пов'язана з Росією», а остання вийшла на світ лише на початку XVII століття. Окрім того, значна частина нашого народу не була пов'язана з Московією аж до Другої світової війни. Зрештою, не варто категорично заявляти, що Московія завжди буде існувати, адже існування її як рудименту Алтин-Орди (Золотої Орди) під оглядом світової історії не має жодного сенсу. Нинішнє московське керівництво змушує серйозно засумніватися в футурологічному висновку І.Дзюби.

Як переконують останні події, про нормальні взаємини України з Московією вже не може бути мови до того часу, доки сусідня держава не відмовиться від своїх імперських планів і не загрожуватиме нашій незалежності. Нині, як підтверджує розвиток, кремлівське керівництво ставить перед собою однозначну мету: знищити не лише Україну як незалежну державу, а й нашу націю як окрему спільноту.

Об'єктивний аналіз дає підстави стверджувати, що за часів великокняжої Київської імперії землі північного Залісся, цебто майбутньої Московії, належали до нашої держави на правах колонії. Упродовж кількох століть московські шовіністичні елементи намагалися привласнити спадщину нашої імперії, спекулюючи на збігу назв «Русь» і «Росія», як Московія почала називатися за розпорядженням царя Петра I. Відомо, що таку ідею північному деспоту підказали його київські ідеологи. Доцільно визнати рацію нашим нинішнім політикам, які пропонують на офіційному рівні пострадянську Росію називати **Московією**.

Несприятливий історичний розвиток змусив наш народ для утвердження своєї особистості звернутися до давньої народної самоназви **Україна**, що ще з козацьких

часів набувала політичного значення. До нашої великокняжої держави І.Дзюба підходить як до спадщини і для українців, і для білорусів, і для москалів, а водночас зазначає, що «риси саме українського життя, саме української духовності відбилися більше, з тієї простої причини, що більшість з них творилася там, де жив наш народ» (Там само.—С.44). Звісно, інакше не могло бути. Треба наголосити, що московська писемність і культура розпочинається десь з XIII-XIV століття під впливом здобутків нашого народу.

Вчений звертає увагу на різні московські релігійні концепції, починаючи від ідеологеми «Третього Риму», хоч доцільніше говорити про Москву як «Третій Сарай» після двох столиць Золотої Орди (Сарай-Бату і Сарай-Берке) на Волзі. Московський месіянзм виявився в двох формах: *державній* і *релігійній*. Проте вони виступають у єдності. Прагнення московського царя захопити Константинополь як центр світового православ'я мало не лише релігійне, а й державне значення, адже в такому разі цей монарх визнавався б не тільки церковним зверхником над православними християнами, а претендував би на підпорядкування їх своїй державній волі.

Злютованість московського державного й релігійного месіянзму особливо простежується в XIX столітті. Навіть Пушкін писав про якогось «російського бога», що допоміг перемогти Наполеона. Нині ідеї російського месіянзму реанімуються в різних формах, зокрема в намаганні показати москалів як «найбільш страждальний народ», найпригніченішу націю, спасителя світу тощо.

У пострадянський період серед московської еліти розпочалася модна дискусія про ставлення до більшовизму. Одні з її учасників, зокрема «*почвеники*», ідеологи різних ультрапатріотичних організацій, стверджують, начебто «більшовизм – це антиросійське явище, що воно ніяких коренів у Росії не має, що воно привнесене в Росію, що це нищення Росії» (Там само.—С.300). Такі думки висловлювали так звані «*євразійці*» ще в двадцятих роках минулого століття. На противагу їм філософ Н.Бердяєв обґрунтував глибокі корені більшовизму в московській історії, культурі, ідеології інтелігенції, психології

народу. Таку спадковість дослідники підтверджують поведінкою й поглядами героїв роману Ф.Достоевського «Беси».

Особистий погляд І.Дзюби полягає в тому, що «більшовизм – це російська форма комунізму», а «комунізм – стара ідея, і українцям вона не чужа» (Там само.-- С.52). Як загальносвітова ідея, одна з великих світових ідей, комунізм, переконаний вчений, має певні корені не лише в народному світогляді, а й у нашій літературі. З таким твердженням не можна погодитися, адже вітчизняні етнопсихологи переконливо довели принципово негативне ставлення українців до комунізму, що суперечить українській мрії, яка невід’ємна від ідей свободи, самостійності й автономності особистості. Московська трансформація комуністичної ідеї має давні джерела. Серед представників «більшовицької психології» Н. Бердяєв згадує літературного критика В.Белінського.

Манія імперської величі Московії, за яку упродовж цілих століть розплачувалося і розплачується деморалізоване населення, зумовила негативне ставлення до зовнішньої і внутрішньої політики компартійного генсека М.Горбачова, бо з нею пов’язують розпад СРСР як імперії, хоч насправді причини набагато глибші. Не тільки агресивний генералітет, а й публіцисти в сусідній державі звинувачують першого й останнього радянського президента в нинішніх бідах тамтешнього населення і занепаді національної величі. Такий полюс російської політики нині виражений найяскравіше, а «демократичний фланг російської політики» не відіграє значної ролі. Зрештою, абсолютна більшість пересічних москалів беззастережно підтримує агресивну політику свого державного керівництва. І.Дзюба називає українське питання «пробним каменем російської демократії» (Там само.—С.54). Водночас він пропонує не звинувачувати весь російський народ, хоч, як тепер відомо, цей народ одностайний з державним керівництвом в зовнішній політиці. Послідовні російські демократи, які реально виступають на захист українського народу й осуджують загарбницьку політику свого уряду щодо України, становлять мізерну кількість. Більше тих, які підтримують Україну на рівні абстрактних гасел.

З'ясування цих питань дає змогу зіставити дві національні ідеї, хоч треба наголосити, що московська національна ідея до цього часу не сформувалася, бо існує як імперська ідея, що орієнтується на загарбання чужих земель попри те, що розширення імперії вже давно не на користь московському народу. Півтора століття тому російський уряд змушений був відмовитися від Аляски, продавши її за незначну ціну США.

Треба наголосити, що І.Дзюба має своє пояснення генези національної ідеї. Вчений пише: «Національна ідея виникає в кризові або поворотні моменти національної історії як спроба осмислити місце і призначення та перспективи своєї нації в контексті власного досвіду та світової історії»(Дзюба І. Ідеологічні децибелі «діалогу культур» /Іван Дзюба //Сучасність.—1998.—Ч.11.—С.65). Її мета — об'єднати національне суспільство в ім'я певної історичної місії. Далі вчений частково заперечує висловлену думку: «Національна ідея, хоч їй і може бути властива тяглість, не конче є величиною сталою» (Там само). Отже, допускається і тяглість національної ідеї, коли раніше вона прив'язувалася лише до певних моментів національної історії.

У поворотні моменти, пояснює І.Дзюба, може з'явитися кілька протиборних проектів, один з яких набуває ролі національної ідеї. Так було в Московії ХІХ століття, коли «західництво», що виявилось в ліберальному і революційно-демократичному варіантах, намагалося безуспішно порушити монополію монархічно-православного варіанту слов'янофільської ідеї. «Тож,- веде далі вчений,— російська ідея підтвердила свою тяглість насамперед як традиційний комплекс уявлень про особливе історичне призначення Росії, її особливий історичний шлях, про те нове слово, яке вона може сказати людству» (Там само.—С.65). Цей національний проект трансформувався в панросійський і панслов'янський, з'єднався з великодержавницьким і надав російській ідеї місянсько-есхатологічного характеру, сформував уявлення про богообраність московського народу. *Місянський міт* простежується в таких секулярних відгалуженнях: *економічному* («руська община як основа самобутності, соціальної рівності і навіть — російського шляху до соціалізму»); *історіософсько-геополітичному*

(претензії на Константинополь і роль визволителя «братів-слов'ян»); *етнічному* (теорія єдиного «русского» народу і русифікації інших народів); *духовному* і *морально-інтелектуальному*, що наголошує на особливостях російської літератури («совісність») і москаля («всесвітність»), зокрема його якійсь братерській відкритості.

У таких месіянських настроях московського народу І.Дзюба не вбачає нічого унікального. Месіянizm з'являвся і в інших народів у добу релігійного гніту чужинцями чи особливого піднесення нації, в добу «випадання із світового розвитку», кризи чи національної агонії та розшматування нації, а також «у добу, коли гостро відчувається невідповідність між зовнішньою величчю і внутрішньою соціальною невлаштованістю, незабезпеченість «фізичної» сили з адекватною духовною моделлю, відстороненість від загальноцивілізаційного розвитку і потреба самокомпенсати» (Там само.-С.67). У ХХ столітті московський месіянizm проявився в еволюції від лєнінської ідеї «світової революції» до сталінської глорифікації московського народу, його виняткових заслуг в перемозі над нацистською Німеччиною при знеціненні внеску українського народу в боротьбу проти гітлеризму.

Наприкінці ХХ століття проявилася крайня національна нетерпимість «*истинно русских людей*» до інших народів, що зумовлено втратою світового статусу держави. Звісно, теза «бути, як усі» не може стати мобілізацією московської національної ідеї, тому знову згадали про «*русский космизм*», «*философию всеединства*», «*натурфилософский органицизм*» і взагалі «*русский цивилизационный синтез*». Справа не в тому, що москалі наприкінці ХХ століття відчули «потребу великої національної мети, великої національної мрії, великої національної ідеї» (Там само.—С.69), а в іншому: вони орієнтуються на здійснення своїх планів коштом інших народів, насамперед українців.

На противагу московській українська національна ідея відрізняється більшою «заземленістю» і реальною соціальною демократичністю, бо вона мала на меті національне визволення, утвердження національної державності, а не розростання імперії. Звідси – її менший розмах без претензій на порятунок людства і

«лагідніша», «скромніша» месіянська забарвленість із «самопочуттям жертви історичної несправедливості»: цей месіянзм адаптувався до історичних обставин, а не намагався творити їх за прикладом російського імперського месіянзму. За козаччини елемент українського месіянзму полягав в усвідомленні України як форпосту християнства проти агресивного мусульманства і фортеці православ'я проти польського культуртрегерського католицизму, що пов'язано з роллю Запорізької Січі. Амбіції Києво-Могилянсько-Мазепинської академії втілювалися в претензії на роль всеслов'янського світоча науки з місією модернізувати «московське зашкарубле православ'я». Після Переяславської угоди 1654 року українське патріотичне інтелектуальне коло намагалося консолідувати «руський» православний народ як спадкоємця великокняжої Київської імперії. Проте Московія сприймала «українізацію» дозовано, лише задовольняючи нагальні потреби. Слов'янська ідея Кирило-Методіївського братства з особливим месіянським призначенням України принципово протистояла московсько-гегемоністській і царистсько-православній ідеї північних слов'янофілів.

Наприкінці ХІХ – початку ХХ століття виявився «месіянський визвольний порив українського народу», але в ньому «ідеться про місію самовизначення і самопорятунку та самоствердження, а не про несення світової благодаті» (Там само.—С. 70). Ідею персоналізованого українського Месії в образі Мойсея висловили на поетичному рівні І.Франко та П.Тичини. Згодом М.Хвильовий пов'язував провідну роль України з «азіятським ренесансом», якому надав поетично-месіянського характеру. Елемент *жертвовного* месіянзму відчутний у діяльності ОУН і боротьбі УПА з трактуванням українського народу як авангарду проти «світового зла», тобто московського більшовизму. Підтвердження цього – створення Антибільшовицького блоку народів (АБН), обґрунтування цієї ролі в працях С.Бандери та Я.Стецька.

Цікава оцінка ідеологічного поля «фундаментального націоналізму», який започаткував Д.Донцов. Як пише І.Дзюба, «у своєму повному обсязі донцовська ідея... чи не єдина в історії української національної ідеї наступальна,

войовнича, патетична модифікація, орієнтована на гегемонію України на східноєвропейському терені» (Там само.—С.71). Напевно, тут вчений має рацію тільки в характеристиці донцовської концепції як наступальної, войовничої і патетичної, бо роль України як східноєвропейського «вузла» обґрунтував М.Шаповал, а також Ю.Липа.

Відлуння українського націоналізму, хоч і «приглушені», були відчутні після розпаду СРСР. Йдеться, зокрема, про «виняткову роль України в розвалі СРСР, але для цього справді є певні підстави; про «особливий посткомуністичний шлях України», який не реалізований донині, а також про різні патріотичні, вульгарно-компенсаторські ілюзії щодо фантастичних можливостей України, незрівнянну стародавність українського народу і його прометеївську роль як першотворця хліборобської цивілізації, світове «первородство» української мови. Згадуються також «пророцтва знаменитого Нострадамуса про те, що нове відродження людства розпочнеться з берегів Дніпра» (Там само.—С.71). Заявив про себе антихристиянський рунвірівський месіянізм з відчутним войовничим характером. На жаль, з'являються «імітовано-агресивні варіанти» трактування української месіянської ідеї з «трагікомічним характером як суто фантастична ідеологія» (Там само).

Як зазначає І.Дзюба, московська месіянська ідея «вступила в фазу болісного старіння, набравши драматично-шовіністичних форм» (Там само). Доцільно додати, що вона дедалі більше стає карикатурною перед цивілізованим світом. Оцінка української месіянської ідеї, яку дає вчений, спростована часом. В умовах агресивної російської війни проти нашого народу Україна таки виконує роль форпосту західної (окцидентальної, євроатлантичної) цивілізації у боротьбі проти ординської євразійської (російської, російсько-православної) цивілізації, що починають визнавати інші народи Заходу.

17.4. Національно-державна ідея на засадах людиноцентризму в глобалізованому світі

У нинішніх умовах переконуємося, що національна ідея, як зазначає **Василь Кремень** (1948 р.н.), «постає не у вигляді абстрактного, трансцендентного

конструкту, а живим конкретно-дієвим духовним утворенням», бо «духовність як основа національної ідеї – це та життєво необхідна складова для гідності й самодостатності людини, без якої неможливо створити сучасну стабільну українську державу» (Кремень В.Г.Філософія національної ідеї. Людина. Освіта. Соціум/В.Г.Кремень.-- К.: Грамота, 2007.—С.16). На думку вченого, квінтесенцію національної ідеї становить **людиноцентризм**, як «дійсний світ істини й добра, до якого прагнула й прагне особистість»(Там само). Треба звернути увагу, що людиноцентризм – це стрижень української «філософії серця».

Порівняно з іншими дослідниками В.Кремень підходить до української національної ідеї динамічно, розглядає її в контексті національних ідей інших народів, спираючись на взаємозв'язок категорій окремого, особливого і загального. Дослідник порушує «низку важливих питань: яка доля чекає людину в глобалізованому світі? Чи не буде втрачена українська свобода, з такими потугами завойована в історичній боротьбі? Чи не буде індивідуальний національний розвиток віддано в жертву процесу злиття народів і націй у єдину загальнолюдську спільноту? А що станеться з духовністю, яка сьогодні перебуває під тиском прагматизму, раціоналізму й тотальному наступу економічних чинників? Які цінності повинні стати пріоритетними для людини сучасного інформаційного суспільства?» (Там само.—С.8).

В.Кремень обґрунтовує вихід національної ідеї на практичний рівень, насамперед пов'язує її з утвердженням у сфері освіти. Аргументами на користь такого висновку є те, що розвиток Української держави і нашого суспільства не може ігнорувати двох тенденцій у світовому масштабі: *інтелектуалізації* технологічних процесів і *глобалізації* усіх сфер людського життя. Якщо перша тенденція ставить підвищені вимоги до самої людини як члена суспільства, то друга – посилює конкурентність, суперництво націй у глобалізованому світовому суспільстві. На цій підставі вчений змушує задуматися над проблемою **конструктивної місії** національної ідеї в розбудові національної держави та її входження в європейську спільноту. Національна ідея, як пише **Володимир**

Сабадуха, «має створити загальний духовний простір і стати умовою розв'язання політичних, релігійних, мовних протиріч, політично об'єднати всі класи, верстви та етноси, що мешкають на теренах України» (Сабадуха В. Українська національна ідея та концепція особистісного буття /Володимир Сабадуха.—Івано-Франківськ: Фоліант, 2012.—С.130). Звідси – доконечність соборності національної ідеї, що має сприйматися всіма політичними силами, конфесіями й етносами, а суперечності можуть стосуватися лише шляхів її утвердження.

Питання про долю людини в нинішньому глобалізованому світі має ще одну сторону, бо йдеться не лише про освітній рівень випускника вишу, а й про його виховання. В.Кремень розглядає освіту як каталізатор становлення громадянського суспільства і розвитку національної культури в умовах глобалізації. Нині не може бути мови про ізольований розвиток країн, бо світова цивілізація переживає не лише радикальні й хворобливі трансформації, а й триває перегляд багатьох фундаментальних цінностей, що, безумовно, позначається не лише на меті й завданнях освіти, а й на її характері. Йдеться насамперед про забезпечення трансляції культурних цінностей, що ставить нові вимоги перед національною освітою.

Проте у вітчизняній школі, особливо вищій, не приділяється належної уваги національно-патріотичному і громадянському вихованню. Не подоланий комплекс вторинності чи й меншовартості національної спільноти в гуманітарній сфері. З одного боку, наша освіта упродовж тривалого часу після проголошення незалежності України орієнтувалася на колишню метрополію, а з іншого, недооцінювався виховний потенціал гуманітарних і суспільних наук.

На з'ясування проблем нашого шкільництва, як найголовнішого рушія утвердження української національної освіти, націлена *філософія освіти*. «Необхідність *філософії освіти* зумовлена статусом освіти – вчити й виховувати (в їхній безперервній взаємодії). Мета будь-якої освітньої системи полягає в формуванні такого практичного світогляду людини, який би щонайкраще поєднував її

професійну діяльність із загальними цивілізаційними цінностями, закладеними в основу цієї системи» (Кремень В. Там само.—С.481).

Філософський аналіз освіти започаткований ще в античні часи, що засвідчують теоретичні праці й педагогічна діяльність великого мисленика Платона. Нині продуктивність такого аналізу підтверджує розвиток шкільництва в західних країнах (Великобританії, США, Канаді та інших).

Обґрунтовуючи українську національну ідею, вчений зазначає, що українці, як і кожна національна спільнота, мають боротися за свої права, щоб не стати «жертвою процесу злиття народів і націй в єдину загальнолюдську спільноту». Перед такою загрозою підвищується значення *концепту національної ідеї*, яка має сприяти концентрації національних духовних та інтелектуальних сил і забезпечувати зміцнення держави, щоб вдосконалювати людське життя в соціоекономічних і культурних вимірах.

Оскільки національна ідея має стати *«спільною для всього населення країни»*, вчений наголошує на доконечності переосмислити й переоцінити історичний досвід, бо нині йдеться про *нову духовність*, без якої не може бути мови про особистість як суб'єкт соціально-культурного розвитку суспільства. Утвердження особистості передбачає її відповідну національну свідомість, на основі якої *«виникає і функціонує національна ідея»* (Там само.—С.8).

В.Кремень спирається на досягнення світової науки. Вчений наголошує, що в нинішній науці розрізняють не лише *етнічні й політичні нації*, а й почали виділяти ще *повномасштабну* націю як один з її різновидів. Про *повномасштабну націю* йдеться тоді, коли ознаки етнічної й політичної нації тісно переплетені й навіть рівнозначні, нація самостверджується, самоорганізовується, а статус громадян реально наповнюється демократичним змістом і водночас реалізуються засади громадянського суспільства.

Щоб виконати належно свої політичні функції, нація має створити національну державу. Щоправда, політичне самовизначення передбачає не лише утвердження власної держави: можливі й інші варіанти, зокрема статус *суб'єкта в федеративній державі* чи забезпечення прав спільноти у формі *національно-*

територіальної автономії. Лише тоді йдеться про політичну націю, яку доцільно назвати громадянською. Хоч етнічна нація може існувати без власної держави, вона неодмінно має проявити прагнення до «гри в політичному полі», що вимагає відповідного рівня політичної культури.

Звісно, політична культура не можлива без належного рівня загальної культури. Коли наголошується на ролі культури в національному самоствердженні, то треба мати на увазі, що йдеться не тільки про народну культуру, а про так звану «високу культуру», або культуру на академічному рівні, про унормування мови не лише в шкільництві, науці, виробництві, а й у бюрократичному апараті. В.Кремень зазначає: «Не слід забувати й про те, що культура є насамперед носієм загальноновизнаних символів, особливостей менталітету та норм поведінки, що відрізняють саме її членів – «нас» від «інших», що за відсутності належного рівня політичної культури вже криє в собі певну загрозу деформації природного процесу переходу від етнічної нації до громадянської» (Там само.—С.48). Саме цим пояснюється, чому після проголошення незалежності України противники нашої державності не допустили навіть зміни назви законодавчого органу, протидіють перейменуванню назв міст, вулиць і площ, в яких московські завойовники пробували увічнити ворогів українського народу. Низький рівень політичної культури населення ставить під загрозу реальне перетворення української етнічної нації в націю громадянську, а далі – в повномасштабну.

У підході до національної ідеї не треба допускати ще однієї крайності. В.Кремень застерігає: «В умовах постмодерністської деконструкції потрібно потурбуватися за долю української ідеї. Її знову беруться вишукати або в мороці прадавніх міфів і переказів або в доктринах соціальних утопій, ігноруючи той конкретний людський фактор, із якого, власне, складається Україна і який визначає рівень її соціальної еволюції» (Там само.—С.48).

Як теоретик національної ідеї В.Кремень протистоїть беззастережно тим дослідникам, які недооцінюють особливостей народу, зумовлених його історією, його менталітетом, характером, інтелектуальним рівнем розвитку. Вчений прагне відповісти на «вічні» для нашого народу питання: «хто ми? звідкіля наш

рід? ким ми були? ким ми є? до чого ми прагнемо?» (Там само.—С.88). Увага до таких питань не випадкова: вони дають змогу осмислити не лише походження нації, а й призначення національної спільноти у світовій історії, що «відкриває шлях до розуміння сутності вітчизняної духовності та української ідеї» (Там само). Відповісти правильно на ці питання можливо лише тоді, коли вдасться уникнути упередженості і спрямовувати зусилля на пошук істини.

Заглиблюючись в нашу давню історію, дослідник аналізує особливості формування проукраїнських і промосковських племен, зазначає, що «ідентифікувати історію України лише з осілим хліборобським населенням» (Там само.—С.105) попри наміри вітчизняних істориків минулого – недоречно. Водночас слід наголосити, що саме осіле хліборобське населення було основою української людності, чим зумовлена концепція *селоцентризму*, яку на початку минулого століття висунув наш великий історик М.Грушевський.

При дослідженні витоків української національної ідеї важливе значення має висновок М.Грушевського, що «Київська держава, право, культура була утвором однієї народності – українсько-руської». Водночас В.Кремень наголошує, що прийняття християнства від Візантії не відгороджувало наших предків від «латинського Заходу», з яким вони підтримували багатопланові зв'язки (політичні, економічні, культурні). Держава короля Данила Галицького розвивалася як європейська на протигагу північно-східним князівствам Залісся, цебто майбутньої Московії. Як наслідок монгольської навали остаточно утвердилася протилежність спадкоємців великокняжої Київської імперії та Московського улусу Золотої Орди. Під впливом ординських традицій у Московії населення було позбавлене права на опір державній владі, що утвердилася як абсолютистське самодержавство.

Східні впливи на нашу давню людність характеризуються неоднозначно. Йдеться не лише про ординський Степ, а й про християнську Візантію. Попри такі особливості з XIII століття Русь дедалі тісніше наближається до Заходу, в її політиці переважає європейський вектор. Значна частина українських земель увійшла на федеративних засадах до Великого Князівства Литовського, Руського

й Жемантійського, соціальні відносини в якому ґрунтувалася на традиціях, успадкованих від великокняжих часів.

Історія не знає умовного способу, тому не варто гадати про те, якою була б вона для нашого народу, якби Люблінський сейм не затвердив «політичної програми об'єднання двох держав – польської і русько-литовської» (Там само.—С.112). Об'єктивні передумови для європеїзації України були знецінені антиукраїнською діяльністю польського уряду й агресивним культуртрегерством католицького духовенства, з одного боку, й переходом на католицизм аристократичних родин, що означало перехід у такий спосіб на «польську народність».

Зваживши тодішні умови, треба об'єктивно оцінювати Берестейську унію 1596 року, яка фактично зберегла православ'я під зверхністю Папи Римського, протидіяла польському католицькому культуртрегерству й розповсюдженню протестантизму. Виходить, що церковна унія, проти якої виступало козацтво, спричинилася до збереження української національної ідентичності. Водночас вона протидіяла нав'язуванню чужої цивілізації, що ґрунтувалася на польсько-шляхетській сваволі.

Потрапивши в московську неволю, українська панівна верства, що виникла на основі козацької старшини, так само відчужилася від свого народу. Українська народність була вирвана із західної цивілізації. Відірвана від «вестернізації», вона зазнала впливу *«візантійської моделі патримоніального суспільства»*, в якому лише монарх визнавався монополістом творчості й ініціативи. Візантійський *цезаропанізм* в Московії поєднувався з азійським способом виробництва, а *«суспільством заволодів глибокий дух занепаду»* (Там само.—С.132).

Прискіпливої уваги вимагає питання: «Чи й справді роль синтезатора є історичним покликанням українського народу?» (Там само.-- С.133). Вчений зазначає, що така *роль синтезатора* неодмінно вела до утрати національної самоідентифікації. Як наслідок – українство опинилося в числі *«неісторичних»* (за термінологією Г.Гегеля) чи *«плебейських»* (за визначенням М.Драгоманова) народів. Від такої ролі України найбільше виграла Московія, але вона скористалася такими можливостями лише частково.

Втрата української державності наприкінці XVIII століття спричинилася до втрати рідної мови серед нащадків козацької еліти, що вело до втрати національної свідомості. Проте національна свідомість жевріла в пам'яті нашого народу. Представники національної еліти заявляли про свої права. Вихід на історичну арену Т.Шевченка переконав, що українофоби недооцінили живучості українців, зачисливши їх до *неісторичних народів*.

Після проголошення незалежності Україна стала «суб'єктом *нової геополітичної реальності*»(Там само.—С.52). Проте відсутність суспільного ідеалу, на який треба орієнтуватися, загрожувала дестабілізацією суспільного життя. У таких умовах неодмінно виникає питання про ідею, навколо якої має об'єднатися людність держави. Звісно, можна відповісти, що об'єднатися треба навколо національної ідеї, яка після проголошення незалежності стала *ідеєю національно-державною*. Дослідник наголошує на труднощах, пов'язаних з її утвердженням, що пов'язано з трактуванням такої ідеї, адже вона може виступати в *традиційному* розумінні, європейському *ліберально-демократичному* трактуванні, *синтезі досягнень двох цивілізацій* чи на *власному соціальному досвіді* з оновленою системою цінностей, своєрідною субкультурою. Останнє трактування пов'язане з молодим поколінням.

Як зазначає вчений, ідея може бути не лише прогресивною, а й руйнівною. Це стосується й національної ідеї, яка не застрахована від екстремізму, що засвідчує, зокрема, «*русская идея*» з її втіленням в імперіалістичній концепції так званого «*Русского мира*». Водночас національна ідея не відкидає конкуренції між її варіантами, що засновані на певній моделі розвитку. Після проголошення незалежності України конкурували, як зауважив учений, між собою три моделі суспільного розвитку: *ліберальна, патерналістська і соціал-демократична*. Проте треба мати на увазі дві обставини. *По-перше*, «універсального суспільного ладу» для всіх країн і народів немає і, напевно, не буде. *По-друге*, не варто намагатися сліпо переносити чужі суспільні відносини на інший національний ґрунт.

Як наголошує В.Кремень, для України може бути продуктивний *третій шлях* суспільного розвитку, який передбачає рівноправність усіх форм власності. Однак треба зважати на успадковані «*патерналістські суспільні настрої*», що зумовлюють політичну дезорієнтацію, зокрема вплив демагогічних сил, які пропагують спрощене розв'язання суспільних проблем. Протидіяти їм може зважена політика сильної і правової держави. Не варто відкидати історичні здобутки нашого народу. Насамперед треба проаналізувати досвід традиційного українського народоправства, що тепер називається *демократією*. Наше народоправство не заперечує знаженого *етнокультурного плюралізму*.

Утвердження національної ідеї невіддільне від зв'язку зі становленням громадянського суспільства, яке створює передумови для свободи особи та її ідеологічних переконань. Треба зважати, що кожна держава заснована на певних ідеологічних засадах. Такі засади, приміром, протилежні для нашої національної держави й сусідньої Московії з прагненням її керівництва до відновлення імперії в межах колишнього СРСР.

Концепція національної ідеї В.Кременя має особливу цінність. *По-перше*, вона дає всебічне філософське обґрунтування української національної ідеї на теоретичній основі людиноцентризму, чим спростовує її примітивне трактування на рівні побутового світогляду. *По-друге*, ця концепція наголошує на конструктивній ролі національної ідеї в національному державотворенні. *По-третє*, вчений створює теоретичний ґрунт для практичного втілення національної ідеї в галузі освіти, культури, а також економіки.

В и с н о в к и

1. Національна ідея – основний рушій суспільного розвитку національної спільноти в нинішніх умовах попри процеси глобалізації. Вона пов'язана з національною мрією і національним ідеалом, хоч і не збігається з ними. Національна мрія характеризує ставлення до свободи, самостійності й автономності особи, за яким розрізняються чотири її типи: патріотичний, апатичний, агресивно-негативний. Національний ідеал – це зразок життя для національної спільноти.

2. Обґрунтовуючи становлення національної ідеї, вітчизняний мисленик Олександр Потебня вважав: народ відрізняється від аморфної збірності насамперед власною мовою, яка творить народний дух, цей дух утілюється в національній ідеї, а вона зумовлює національне хотіння – і вже національне хотіння формує національну волю і дію.

3. Національна ідея – це концентровано сформульована під впливом національної еліти суть нації як певної людської спільноти та її призначення у світовому масштабі. Українська національна ідея діаметрально протилежна московській імперській ідеї.

4. Виконуючи певні функції, національна ідея становить орієнтир самореалізації етносу, його буття в умовах сучасної цивілізації в загальнолюдському контексті. Українська національна ідея характеризується діалогічністю, намаганням поєднати протилежно спрямовані вихідні начала, тяжінням до художніх форм висловлення.

5. Нині розрізняються чотири підходи до української національної ідеї: *заперечення* самої української національної ідеї; *відмова* від визначення через всеосяжність цього поняття; *ототожнення* національної ідеї з національним ідеалом, національною ідеологією, концепцією, доктриною тощо; *синтетичний погляд* на національну ідею в «соціальному часі» і «соціальному просторі».

6. Квінтесенцію національної ідеї становить *людиноцентризм*, який є стрижнем української «філософії серця». Особливої ваги набуває національна ідея в умовах двох тенденцій у світовому масштабі: *інтелектуалізації* технологічних процесів і *глобалізації* всіх сфер суспільного життя, що ставлять під загрозу існування нації як етнічної спільноти.

Лекція 18. Ідеологія національного визволення і державотворення

Про українську національну ідеологію доцільно говорити тоді, коли покінчено з анемічним **слов'янофільством**, несвідомим **малоросійством** і аполітичним **українофільством**. *Слов'янофільство* – це відрух, з одного боку, на втрату державності в формах Гетьманщини і Запорізької Січі, а з іншого, небачення перспектив відродження національної державності, коли всі слов'янські народи, за винятком москалів, яких безпідставно зачисляють до слов'ян, перебували під чужоземним поневоленням. Ідеологи *малоросійства* підходили до України як провінції Російської імперії, що відзначається певними особливостями, які доцільно зберігати як екзотику для різноманітності. *Українофіли* виникли після розгрому Кирило-Методіївського братства і обмежувалися культурно-просвітницькими домаганнями в умовах, коли царизм заперечував навіть право української мови на існування.

18.1. Пошуки ідеалу національної самостійності

Джерела новітньої національної ідеології проявляються в творчості **Тараса Шевченка**(1814-1861 рр.) , який уже в осердя своєї ранньої поезії поставив поняття «*козацької слави*», засвідчивши таким чином ідейну спадковість з поемою княжих часів «Слово про похід Ігорів». Як зазначає І.Дзюба, «козацька слава – не просто синонім поголосу, популярності, визнання, доброї пам'яті», «це ще й стимул (з глибин і всього обсягу народної пам'яті), засіб боротьби, самоствердження народу», «атрибут національного буття» (Дзюба І.М. Тарас Шевченко. Життя і творчість/Іван Дзюба.—2-е вид., доопрац.—К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2008.—С.С.632, 634). Поет протиставляє минуле і сучасне, історію і теперішність. Минуле – це історія «славних прадідів великих», а теперішність—це сучасна доба «правнуків поганих». Таке зіставлення підтверджує ненормальність життя народу після втрати державності.

Водночас І.Дзюба звертає увагу на ще один момент: «У світовій філософській, літературній і громадянській традиції *слава – поняття елітарне*. Слава – атрибут і здобуток станової і духовної аристократії та окремих обранців долі – народних героїв і великих митців» (Там само.—С.633-634). Наш великий поет

трактує славу як «модус самоствердження українського народу», ототожнює «козацьку славу» й «славу України», наголошує на її святості («свята слава»), на її, як зазначає І.Дзюба, *абсолютній* цінності. Т.Шевченко прирівнює «святую славу» зі «святою правдою», а дослідник його творчості звертає увагу на єдність «слави України» і власної слави поета: «У Шевченка є і оте ставлення до власної слави як до засобу боротьби за свій народ і свій ідеал, але є і перевищення цієї «інструментальності» -- перевищення до рівня місії: місії історичної і місії богонатхненної» (Там само.—С.637).

Без слави не можливе самоусвідомлення українців як окремої спільноти і протиставлення іншим націям на рівні свого «ми» чужому «вони». Національне самоусвідомлення проявляється в доконечності незалежної національної політики, бо лише власна держава забезпечує умови для національного розвитку. Ідея національного самоусвідомлення пронизує поетове послання «І мертвим, і живим...» (1845 р.). Боротьба не за власні, а за чужі інтереси призвела до того, що батьки проливали свою кров за Москву і Польщу, а синам передали свої кайдани, хоч мали передати як спадок славу. У таких умовах нема сенсу говорити про національну свідомість і самосвідомість.

Поет наголошує, що розмивання національної самосвідомості призводить до надмірного захоплення чужою наукою, плазування перед чужинцем, який називається «німцем», хоч і не ототожнюється з представником певної національності. Ренегати втрачають національну історичну пам'ять, забуваючи історію України як «поему /Вольного народа», бо сприймають її в чужій інтерпретації. Висновок однозначний: нація не виживе, якщо відривається від предківського коріння. Звісно, Т.Шевченко не закликає до самоізоляції, в чому засвідчує заклик: «І чужому научайтесь, /Й свого не цурайтесь...».

Наш поет не протиставляє українців залежно від соціальних станів, в чому переконує звернення «брати мої», яке стосується всіх земляків, закликає до єдності в ім'я України. Проте не може бути єдності з тими, кого Т.Шевченко називає «няньками, дядьками отечества чужого».

Якщо в ранній творчості поет висловлювався абстрактно: «Встане Україна», то наприкінці свого життя він вже вказує на нову соціальну силу, що визволить націю: «Козак безверхий упаде». Після цього розпочнеться нове життя, бо «ми помолимося Богу і небагатії, невбогі». Інакше кажучи, соціальне визволення народу поет пов'язує із національним визволенням.

Отож, поезія Т.Шевченка створила новий порівняно з попередниками образ України, її історії й майбутнього, визначила національний ідеал – відродження власної держави, що, безумовно, мало вплив на український визвольний рух і його ідеологічне й теоретичне обґрунтування. Після Шевченкового «Кобзаря» слов'янофільство, малоросійство і українофільство стали анахронізмами і не могли дати повноцінного потомства.

Як ідейний спадкоємець Т.Шевченка виступив письменник і мисленик **Іван Франко** (1856-1916 рр.), який працював у Галичині, українській землі, загарбаній іншою імперією. Уже в поезії «Розвивайся ти, високий дубе» (1883 р.) він наголосив: «Вкраїна воскресне!» -- і визначив етнічні межі «одної, нероздільної» України: «Від Кубані аж до Сяну-річки». Як мисленик Франко спростував недоречності українофобів, які заявляли: «Українці – народ молодий. Якщо вірити різним жартунам, то їх «винайдено» щойно в 1848 році. Та цей молодий народ, між іншим, замітний і тим, що має доволі стару літературу» (Франко І. Збір. тв. у 50 т. – К.: Наук. думка, 1976-1986.—Т.34.—С.379). Наша літописна література розпочинається у XII столітті, цебто сягає княжої доби.

Звернення до великокняжих часів не випадкове. У Галичині, де козацькі впливи не йшли в жодне порівняння з їхніми впливами у Наддніпрянщині, оспівування величі нашої колишньої княжої держави неодмінно спонукало до роздумів над нинішнім становищем рідного народу й пошуку шляхів до відродження. І.Франко наголошує на роз'єднаності як трагедії нашого народу. Коли українські землі були злучені, наш народ розвивався духовно на національній основі і міг користуватися культурними здобутками інших європейських народів. Тепер становище змінилося: загарбники витіснили українців на узбіччя світової магістралі.

Попри роз'єднаність частин Русі-України, зазначає І.Франко, «заселяючий її народ і досі проявляє дивну етнічну одноцільність» (Там само.—Т.29.—С.41). У різних частин нашого народу переважно однакові звичаї, народні вірування, казки, оповідання, приповідки, пісні та обряди, мова, одяг і житло. Мисленик наголошує: «Особливо виразно бачимо ту єдність основного типу в мові українсько-руській, котрої осібність супроти общеруської книжної і супроти північноруської (московської.—*О.Г.*) можна прослідити по рукописах вже від найдавніших часів руського письменства, а котра в половині XVI віку була вже майже такою, як і та, котрою тепер говорить українсько-руський народ» (Там само).

Отож, І.Франко наголошує на **давності** й **окремішності** українського народу, його **єдності** попри роз'єднаність державним кордоном. Водночас мисленик аналізує **генезу українського питання**. У Великому князівстві Литовському, Руському (Українському) і Жемантійському українські національні інтереси були тотожні з державними, як, до речі, і за часів великокняжої Київської імперії та Галицько-Волинського князівства (королівства). Усвідомлення окремішності національних інтересів від державних пов'язане з Люблінською, а далі – Берестейською уніями. Відрубність України від Московщини наш народ починає усвідомлювати вже в другій половині XVII ст., цебто відразу після Переяславської унії з Московією.

Як зазначає Франко, усвідомлення окремішності українських інтересів щодо польських і московських має особливості. Якщо гегемонічні потуги Польщі українці перемогли остаточно, то таких результатів щодо намірів Московщини не вдалося досягти через відсутність сили і політичну недалекоглядність. Треба також додати згубний вплив конфесійного чинника, хоч між українським православ'ям (київським християнством) і російським православ'ям (московським цареслав'ям) докорінна різниця. Як наслідок у XVII ст. розпочинається московська асиміляція української еліти. «Правда, -- пише І.Франко,-- почуття окремішності, навіть деякого лояльного патріотизму не вигасало, мазепинські традиції тліли подекуди, але почуття безсилості і архаїчності тих традицій було

загальне» (Франко І. *Ukraina irredenta*/Іван Франко// Вивід прав України.—Львів: Слово, 1991.—С.59).

Поділ українського народу могутніми імперіями на дві нерівні частини унеможлилював його нормальний розвиток. Надто мало скористалися українці з конституційних можливостей у Австрійській імперії. Причина – відсутність багатих і впливових верств. Серед слабкої галицької інтелігенції залишалося предметом дискусій питання про самостійність української спільноти щодо польського й російського народу. Заперечення самостійності українського народу логічно призводило до згубного висновку: якщо українці не окрема нація, а частина якоїсь іншої, то цілком очевидно, що вони мають зіллятися з нею. «Уважаючи нас москалями, москалі промовляють до нас не тільки по-московському, але в ім'я таких порядків, таких ідеалів і таких історичних традицій, котрі чужі нашому народові; вважаючи нас поляками, роблять те саме поляки, кличуть нас, щоб ми з ними будували разом спільну вітчизну – Польщу. Уважаючи нас поляками, москалі інколи були готові карати нас за їх провини; вважаючи нас москалями, поляки частенько обдаровували нас такою самою ненавистю, в якій мали москалів. І в добрім, і в злім отсе непорозуміння було для нас однаково недобре» (Там само.—Т.46.—Кн.2.—С.225-226).

І.Франко пише про українців як «про народ, котрий помимо довговічного гніту і руйнування не затратив своєї людської гідності, не поклонився нікому з переможних тиранів»(Там само.—Т.26.—С.166). Проте він б'є на сполох, бо ж перед українцями стоїть фатальне питання: **бути чи не бути?** Його не зняла з порядку дня праця кількох поколінь і кількох геніальних одиниць. У Московії пригноблені і повільно абсорбовані, вони не можуть розвиватися нормально, і не краще в Галичині, де український національний розвиток несуть на своїх плечах нечисленні діячі, долаючи найрізноманітніші перешкоди. Якщо вони складуть зброю, українці опиняться перед вибором потонути в московському чи польському морі. Щоб вистояти, український народ, який заселяє простори від Сяну аж по Кавказ, має розвиватися на своїй національній основі. Суть Франкового погляду на патріотизм обґрунтований у його листі до Товариства

«Січ», в якому йдеться про новий тип людини – «українця-європейця, що свою любов до України основує на любові до всіх людей, а особливо до тих покривджених і пригноблених, в котрих ряді українська нація займає одно з передніх місць» (там само.—Т.50.—С.70).

За часів тоталітарного режиму І.Франка зображали як ворога націоналізму, але сам мисленик ставився до націоналізму як «тільки форми, котру треба заповнити чимось реальним» (Там само.—Т.49.—С.168-169). Він погоджується з думкою, що ідея нашої національної самостійності присвічувала нашим духовним діячам, починаючи від «Слова по закон і благодать» Іларіона Київського (1054 р.) аж до Тараса Шевченка. Наш Вічний революціонер обґрунтовує **реальний патріотизм** як боротьбу за незалежність. Він застерігає: «Всяка самостійність не там, де більше крику, а там, де більше самостійної розумової праці; а де має бути бесіда про таку працю в повнім значенні слова, там треба наперед добути повну свободу політичну і суспільну, без котрої й праця свободна й широка – зовсім неможлива» (Там само.—Т.26.—С.9).

Трагедія українського народу ще й у тому, що на початку минулого століття лише його третина з тридцяти мільйонів уміє читати і писати, але й вона деморалізована й винародовлюється. Наш народ не лише не освічений, а й бідний і упосліджений. Державна адміністрація спустошує його землю, занедбує культуру і змушує покидати рідні місця, шукати щастя за океаном.

Проте становище українців не безнадійне. І.Франко пише так про рідну Русь-Україну: «Розділена між трьома державами (Росією, Австрією й Угорщиною.—*О.Г.*), нищена матеріально від віків, донедавна(а в великій часті і досі) гнетена могучими противниками, котрі би бажали її цілковитого винародовлення, позбавлена маєтних і упривілейованих, а тим самим незалежних і сміливих провідників, вона попри те в масі народній представляється так однаковою на цілім величезнім просторі, як рідко котрий інший народ» (Там само.—Т.45. – С.224). І.Франко переконаний у життєздатності української спільноти, вірить, що патріотична праця нечисленної інтелігенції сприятиме піднесенню українського народу, змінить його, дасть змогу здійснити національний ідеал.

Логічним завершенням Франкової ідеології доцільно вважати статтю «Поза межами можливого»(1905 р.). У ній наш мисленик відповідає на конкретні питання: «Що значить народне відродження? Які сфери матеріального і духовного життя обіймає воно, а які повинні бути виключені від його впливу? Які цілі слід, а яких не слід ставити народному рухові? Які ідеали лежать у межах можливого, а які вибігають поза ті межі? І чи слід приймати ті межі як щось дане і незмінне, чи, може, слід товкти об них руками й головами і старатися відсунути їх усе далі й далі?» (Там само.—Т.45.—С.278).

І.Франко наголошує на доконечності синтезу всіх ідеальних змагань, яким має бути «ідеал повного, нічим не в'язаного і не обмежуваного (крім добровільних концесій, яких вимагає дружнє життя з сусідами) життя і розвою **нації**» (Там само.—С.284). Поза рами нації, зазначає мисленик, йде фарисейство або хворобливий сентименталізм фантастів. У першому випадку панування однієї нації над іншою маскується інтернаціональними ідеалами, а в іншому – духовне відчуження від рідної нації прикривається широкими «вселюдськими» фразами.

Поза межами можливого з тодішньої перспективи лежить **ідеал національної самостійності**. «Та, -- наголошує Франко, -- не забуваймо ж, що тисячні стежки, які ведуть до його здійснення, лежать просто-таки під нашими ногами, і що тільки від нашої свідомості того ідеалу, від нашої згоди на нього буде залежати, чи ми підемо тими стежками в напрямі до нього, чи, може, звернено на зовсім інші стежки»(Там само.—Т.45.—С.285). Цікаво, що Франко ставить на перше місце *відчуття цього ідеалу серцем*, а вже тоді його усвідомлення. Містичний фаталізм ідеалу не створить, а матеріальні відносини подібні до сліпої машини, що спроможна потоптати і роздушити пасивне населення.

На відповідних засадах І.Франко критикує «виплоджений так званим матеріалістичним світоглядом фаталізм» за те, що такий погляд прирікає фактично на бездіяльність, вважаючи соціальні і політичні ідеали за результат виробничих відносин. Йдеться про марксистські методологічні засади, на яких обґрунтовував майбутнє державне відродження українського народу галицький публіцист **Юліан Бачинський** (1870-1940 рр.). У листі до М.Драгоманова він

визначає мету незалежної України: «**Коротко**: буде мати око, звернене на себе, і її ціль буде лежати в неї, а її ціла діяльність не буде паралізована сусідами, котрим вона тепер піддана. Україна буде мати тоді свої фінанси, свою армію, свою торгівлю і свою промисловість. усе в своїх руках, і політику заграничну і політику внутрішню, -- буде панею в своїм домі, буде розпоряджатися в нім так, як буде вважати за найліпше, не оглядаючися на інших і не спинювана в тій роботі чужими» (Бачинський Ю.Україна irredenta/Юліан Бачинський.—3-тє вид.—Берлін, 1924.—С.213). Ще одне надзвичайно важливе: мисленик наголошував, що **політично самостійна Україна** має відродитися на етнічних землях як «одна, нероздільна від Сяну по Кавказ» (Там само.—С.97).

Правник **Микола Міхновський** (1873-1924 рр.) обґрунтовував національно-державне відродження України на юридичних засадах. На його думку, Переяславська унія була правовою основою для створення «спілки держав», цебто для конфедерації України й Московії, але остання порушила умови такої міждержавної злуки, почала денаціоналізацію українців у різних формах, аж до заборони української мови на етнічних землях. Звідси – висновок про **право України домагатися відновлення порушених контрагентом законних прав**.

Як автор десяти заповідей Української Народної Партії Міхновський поставив на перше місце таку вимогу: «Одна, єдина, неподільна від Карпат аж до Кавказу самостійна, вільна, демократична Україна--республіка робочих людей – отсе національний всеукраїнський ідеал. Нехай кожна українська дитина тямить, що вона народилася на світ на те, щоб здійснити цей ідеал» (Міхновський М. Х заповідей УНП /Микола Міхновський//Політологія. Кінець XIX – перша половина XX ст.: Хрестоматія./За ред.. О.І.Семківа.—Львів: Світ, 1996.-- С.141). Відновлення Української держави зумовлюється тим, що без неї не можливо зберегти нації, над якою висить як запитання чорний вирок: «Смерть політична, смерть національна, смерть культурна для української нації?»(Міхновський М. Самостійна Україна /Микола Міхновський//Вишкільний курс. Ч.1.Матеріали до історії розвитку суспільно-політичної думки в Україні XIX—XX ст.—Брюссель – Мюнхен—Лондон—Нью-Йорк –Торонто, 1975/76.—С.179). Така небезпека не

безпідставна. Чужий уряд розпоряджається на території колишньої української республіки так, як поводяться завойовники: «висмоктує останні сили, висмикує ліпших борців, здирає останній гріш з бідного народу» (Там само).

Відсутність серед широкого загалу національного ідеалу **самостійної демократичної України** спричинилося до впливу москвофільства, полонофільства, угрофільства, бо українці співчували ідеалам панівної нації (москалям, полякам, угорцям), забуваючи про інтереси своєї поневоленої спільноти. Водночас мисленик застерігає від спроб протиставити національному визволенню соціальну справу, бо **соціальна справа похідна від національного визволення, а не навпаки**. Окрім того, для незалежної нації соціальна справа внутрішня, а для поневоленої – зовнішня, бо її розв’язання залежить від поневолювача.

Політиці винародовлення українців протистоїть націоналізм. М.Міхновський пише: «Українська національна думка мусить обнімати всіх українців, де б вони не проживали, на всій Україні, без огляду на чужі державні кордони» (Основний закон самостійної України – Спілки народу Українського/Основний//А.Г.Слюсаренко, М.В.Томенко. Історія української конституції.—К.: Т-во «Знання» України, 1993.—С.156). Проте на українських землях від Карпат до Кавказу ще багато «провінціального українства» (лівобережного, правобережного, галицького, буковинського і т.ін.). Щоб стати представником великої нації, замість провінціала, має зародитися і зрости **«Всеукраїнець»**, який визнає Україну за «нерозлучну і єдину цілість», докладає «власної енергії та повнодушності» для порятунку нації.

Порівняно із своїм сучасником галичанином Ю.Бачинським харківський правник М.Міхновський обґрунтував іншу концепцію в національно-визвольній боротьбі. Він розглядав національне визволення як вихідну засаду для соціального визволення українців на всіх етнічних землях.

Ще одну концепцію презентував **Лонгин Цегельський** (1875--1959 рр.), який аргументи відродження самостійної України спирав на етнічні засади окремішності українців. Українці на землях, окупованих Росією («під москалем»), не

хочуть визнати себе частиною московського, чи російського, народу, прагнуть залишитися окремішністю. Галицькі українці-русини не лише визнають свою єдність з наддніпрянськими українцями, а й почуваються «осібним народом і від поляків і від москалів» (Цегельський Л. Русь-Україна і Московщина /Л.Цегельський.—Львів, 1901.—С.8). Протилежної позиції дотримуються москвофіли, яких фінансує царський уряд. Вони відносять українців до москалів, намагаючись накинути їм мову останніх, бо українсько-руська мова – це начебто «жаргон пастухів». Їхня спекуляція ґрунтується на двозначності слова «руський», що стосується двох народів (українсько-руського і московсько-руського). Проте наші предки порівняно з предками москалів мають інше коріння й іншу мову. Історія спростовує вигадки противників нашого народу, що великокняжа Київська імперія начебто була спільною державою двох народів. Л.Цегельський зазначає, що **«всі українські землі творили в давнині одну державу мало не півтисячі літ – московські ж землі (і то лише західна частина їх)належали до київсько-української держави як підбита земля тільки 100 літ та й то з перервами»**(Там само.—С.5). Ні «Руська Правда», ні «Слово про похід Ігорів» не належать москалям, а тільки українцям. Вони написані давньоруською мовою, яка мала багато «церковно-слов'янщини», через що вона подібна до теперішньої мови москалів.

У часи Першої світової війни Л.Цегельський наголошував, що війна «видвигнула в Європі нове національне питання – питання створення **самостійної Української держави**» (Цегельський Л. Самостійна Україна /Л.Цегельський.—Відень, 1015.—С.3). Якщо визволення не настане як наслідок війни, то **«вільна, нероздільна, народна, демократична Українська держава»** постане через **«недалекі десятиліття»**(Там само.—С.24-25). Боротьба за «свою вільну і самостійну, хлопсько-робітничу Русь-Україну» передбачає єдність боротьби національної і соціальної.

Першорядне значення для утвердження національної ідеології має праця **Дмитра Донцова** (1883-1973 рр.) «Історія розвитку української державної ідеї» (1917 р.), в якій сконцентровані основні думки попередніх досліджень. Дослідник аналізує

матеріальні і духовні передумови відновлення нашої держави. Він зазначає, що наша етнічна українська територія становить 850 тис.кв.км, цебто значно більша, ніж Німеччина, а людність перевищує 30 млн. осіб. Наша країна має комунікаційні шляхи, що зв'язують її із Середземним морем, найплідніший у Російській імперії ґрунт і всі передумови для розвитку власної промисловості, насамперед багаті корисні копалини. Отже, вона може стати незалежною, замкненою господарською системою.

Окрім цього, Д. Донцов розробляє стратегію боротьби за незалежну державу напередодні Першої світової війни. Він називає основні риси **мазепинства** як ідеології національного визволення: «Неприступність до чужих національних ідеологій, оцінка всього з точки погляду національного українського егоїзму, вирахованість і розвага в політиці і відчуття безкомпромісовості, той внутрішній вогонь, що робить з чоловіка маняка своєї ідеї, готового скорше згинуть тут, зараз, на місці, аніж поступитися хоч крок назад – коли пора для акцій!» (Донцов Д.Мазепа і Мазепинство /Д.Донцов.—Черкаси-Київ, 1918.—С.30). У цьому проявляється зародок тих ідей, які Донцов розроблятиме після поразки національно-визвольних змагань.

18.2. Національно-державне відродження: кристалізація концепції

До аналізу поразки національно-визвольних змагань 1917-1921 років Д.Донцов підійшов на основі тогочасного світового досвіду, на теоретичному фундаменті нового руху, який почав здобувати вплив на європейському політичному полі. Його успіхи змусили переоцінити панівні погляди в українській політичній думці, що аж ніяк не прислужилися національно-визвольній боротьбі.

Мисленик критикує більшовицьку національну програму як проведення національної політики царизму в нових умовах. Спроби царської влади асимілювати Україну зазнали краху. Чи закінчиться так само «сплагійована в царату ідея Леніна», залежить від самих українців. Для цього їм і національним провідникам потрібні: «холодний реалізм думання, вірність основним – імперським – правдам своєї нації і вимогам її могутності, підкреслення моменту влади, погорди до фрази, виключна увага на факти і суть речей, ну, і рішучість

переведення своїх ідей» (Донцов Д. Росія чи Європа? /Д.Донцов.—К., 1992.—С.40).

Як національний ідеолог Д.Донцов нещадно критикує москвофільство, провінціалізм і космополітизм. На противагу їм він обґрунтовує «колективний ідеал», або «національну ідею», цебто «передавані з покоління в покоління погляди на світове завдання нації та її роль між іншими народами, погляди, котрі є загальним добром нації, котрими вона живе і з утратою котрих вона гине» (Донцов Д. Підстави нашої політики /Д. Донцов.-Відень, 1921.—С.69). Такий ідеал оправдовує існування нації, її функцію в міжнародному співтоваристві. Невизначність національного ідеалу є водночас свідченням невикристалізованості нації або її близького занепаду. Донцов наголошує: «Вміння згадати, віднайти і здійснити свій ідеал – є категоричний імператив для нації, що хоче мати будучину і бажає стати самостійним міжнародним чинником» (Там само.—С.72). Майбутнє України пов'язане зі ставленням до Росії. Звичайно, не слід ігнорувати того, що Московія прагне панувати над слов'янством, а через нього над Європою, ключами до чого є Львів і Константинополь. Як «аванпост Європи проти Росії» Україна мусить виробити свої засади політики: I) у політиці *внутрішній* – розвиток на засадах західної культури на противагу російській пошесті; II) у політиці *зовнішній* – повну сепарацію від Росії. Сепарацію від Росії треба розглядати в двох аспектах: 1) «сепарація, відділення в невіддільну державу»; 2) «стисла злука з Європою» (Там само.—С.77). Виборення незалежності неодмінно передбачає поборення космополітичних ідей *федералізму, пацифізму й інтернаціонального соціалізму*.

Федералізм зумовлений невірою в сили нації, «робить з нації додаток чужої, накидаючи їй чужу волю, чужий національний ідеал» (Там само.—С.78-79), а водночас заперечуючи власний колективний ідеал. Для України йдеться насамперед про федерацію з Росією, що завше означатиме політичне поневолення. Отже, «лучність з Європою, при всяких обставинах, за всяку ціну, -- категоричний імператив нашої зовнішньої політики» (Там само.—С.101). *Пацифізм* зводиться до заперечення збройної боротьби за волю, хоч поневолена

нація зазнає ще більших людських втрат. *Інтернаціональний соціалізм* на практиці означає приховане знищення нації.

Далі Д.Донцов висновує максими української внутрішньої політики. Суть **першої, найголовнішої** максими така: «мати все за ціль створення не тільки культурної, а й політичної нації, нації свідомої свого політичного післаництва» (Там само). Взаємозв'язок понять «культурної нації» і «політичної нації» можна проілюструвати прикладами зі світової практики. Німці до 1871 року трималися на культурній спільності, а не політичною волею. Швейцарія, навпаки, з частин різних «культурних націй» створила націю політичну. В Україні за часів відродження нехтували нацією, вживаючи на її означення термін «народ». Д.Донцов наголошує: «Українці – се ні люд, ні народ, се нація, нація політична, бо перший не має ніяких історичних традицій, як збуджений зі сну лунатик жодних споминів про свою мандрівку, другий -- має традиції, але однокі, лише культурницькі» (Там само.—С.103).

Друга засада внутрішньої політики нації – «се примат зовнішньої політики над внутрішньою, або підпорядкування останньої першій» (Там само.—С.105). Внутрішні реформи не можуть підривати незалежності, бо «домінуючим чинником» у міжнародному житті є не соціальна боротьба, а боротьба між народами. Д.Донцов пояснює: «Революція чи еволюція, загальне виборче право, клерикалізм чи антиклерикалізм, роялізм чи республіканізм – все мусить підлягати категоричному імперативу зовнішньої політики, утривавленню політичної незалежності» (Там само.—С.107).

Третій постулат внутрішньої політики Д.Донцов називає *традиціоналізмом*, розуміючи під ним «урядження й ідеї, котрі віками довели свою пристосованість до народної психіки, досвідом довели, що потраплять бути міцним цементом суспільності». Позаяк наш ідеал означає відстоювання своєї незалежності проти Московії, то доконечна «окциденталізація всього нашого внутрішнього життя» (Там само). Два факти нашої історії не посміє заперечити ніхто: «що першим етапом або передумовою політичної сепарації від Росії є культурна сепарація та що тільки так довго могли ми опиратися російським впливам, як довго

непорушно стояли засвоєні нашим народом традиції германо-латинської культури» (Там само.—С.109). Від неї невіддільне формування нації як європейського типу організованого колективу, що ґрунтується на англійсько-європейському принципі самоуправи, який протилежний московському принципу «приказа». Лише через те українці змогли протівитися політичній, релігійній і соціальній експансії російського деспотизму. Коли ж зникли українські інституції, нація наближалася до «медузованої маси», втрачала колишню енергію.

Порятувати українську спільноту від політичної смерті здатна тільки «вестернізація нації», «плекання всіх живих ще в народній психіці традицій та інституцій Заходу, котрі колись зробили з нас націю та з занепадом яких стали ми народом» (Там само). Це стосується всіх сфер внутрішньої політики, охоплюючи також соціальну, культурну і релігійну царини. За Донцовим, європейський ідеал характеризується такими рисами: «се – признання вартості індивідуальності, особистого зусилля, егоїзму в суспільній праці, по-перше; засади організованого колективу і самоакції, по-друге; енергійна оборона національним колективом своїх прав назовні, по-третє; зрештою, неґація російських ідеалів орди (охлократії або деспотизму), уярмлення одиниці і космополітизму» (Там само).

У своїй основній праці «Націоналізм» Д.Донцов насамперед піддає критиці провансальство. Як світогляд занепаду провансальство – це «дивна мішанина» з кирило-методіївства і драгоманівщини, легалістичного українофільства й народництва (від марксизму і комунізму до «есерівства» і радикалізму) та правих ідей (від П.Куліша до неомонархізму). Провансальський підхід, як стверджує Донцов, заперечує право нації над одиницею і відсуває національно-державний ідеал на другий план. «Провансалець знав лише волю «від чого», а не «волю для чого» (Донцов Д. Націоналізм /Д.Донцов.—Лондон – Торонто, 1966.—С.63). Через те для доморощеного провансальця нема докорів сумління, коли доводиться жертвувати незалежністю краю для соціальних свобод.

Доморощеному «народолюбству», як вважає Донцов, властиві такі риси, як аполітичність і примітивізм. Це – ідеологія «мирових посередників», «мужиків і зарубників», хоч вони і в професорській тозі. Українські провансальці не хотіли визнати противенства між власним національним ідеалом та ідеалом противника. «Всі вони базуються на трьох принципах: по-перше, що питання національне не є питання сили; по-друге, що рішення воно не нагромадженням цієї сили, лише мирною пропагандою й еволюцією; по-третє, що воно рішення не розбиттям ворожої ідеї, лише модифікацією, не проти противної ідеї, лише з поміччю неї, не *contra*, лише *cum*» (Там само.—С.113).

Українському провансальству Донцов протиставляє концепцію **чинного націоналізму** як вольового світогляду. Протест проти «декадентського світогляду» пронизує творчість Т.Шевченка, проявляється в творчості Лесі Українки, а також у праці Ю.Бачинського, хоч Донцов має до нього критичні зауваження. Як протидія провансальству названа праця М.Міхновського «Самостійна Україна», в якій відтворений світогляд «наскрізь націоналістичний і наскрізь активістичний, хоч ще й не важиться розбити шкаралупу старих гасел» (Там само.--С.214).

Як ідеолог Донцов вимагає «перевести основну переоцінку вартостей», щоби звільнитися від «проклятої спадщини невільничих часів» (Там само.—С.311).

Українці не спромоглися відрізнити націю від племені, самостійності – від федерації, рідну країну – від «слов'янства» чи «Сходу Європи», а угоду – від боротьби, тому все переплуталося.

Нація не може існувати без великої ідеї, що довели наші сусіди. Для москалів – це образ трираменного російського хреста на соборі святої Софії в Стамбулі, а для поляків – Польща «від моря до моря». Українці не знали такої ідеї, за яку вони готові навіть загинути. Можна загинути за суверенність нації і самостійну державу, а не за пропорційне виборче право, автономію, «самоопределеніє с присоединенієм» чи федерацію.

Виступаючи проти абстрактної суспільної правди, Д.Донцов зазначає, що «кожна нація має власний закон, свою природу й повинна лише їм коритися»

(Там само.—С.334). Законом життя ідеолог визнає **боротьбу за існування**, бо всесвітньої правди немає, а життя визнає рацію тому, хто переважає іншого своєю моральною і фізичною силою. Для такої сили треба нового духу, нової ідеології.

Мисленик протиставляє свою ідеологію ідеям демократизму, класократії і націократії, які, за його переконанням, поривають з духом нашої давнини. Він переконаний, що презентувати націю має не «трудова інтелігенція», не клас хліборобів, не монопартія, лише окрема верства «луччих людей», або **аристократія**, яка становить касту, поповнювану з усіх суспільних станів на основі суворого *добору* ліпших, але не вибору.

Шукати причину наших спустошень у географічному становищі нашої країни марно. Така причина – у провідній верстві, бо «**за моральним упадком еліти слідує як тінь заслужена кара нації**» (Донцов Д. Дух нашої давнини /Д.Донцов.—Дрогобич, 1993.—С.23). Поділ на маси й еліти, на касту, зазначає Донцов, -- це поділ не за соціальними, а за *людськими критеріями*. Головні чесноти такої верстви – це **шляхетність, мудрість і відвага**. Протилежністю цій касті в Україні були хлібороби.

Шлях до національного відродження веде через поворот до **традицій давньої України**, відродження нової касту, панівної верстви, без якої нації сходять з кону історії. Мисленик чітко визначив мету боротьби, відповівши на питання: «За яку Україну? За Україну вільну від московського спрута, вільну від усякої Москви, Україну на руїнах потворної імперії і захланницького народу. За Україну, вільну від змори тоталітаризму, советського та соціалістичного, який прокладає собі тріумфальну дорогу в цілий світ. За Україну, вільну від держави-тирана, вільну від колхозної панщини. За Україну не пацифістську, що ставить мир у рабстві понад усе, лиш за Україну, в якій віджив би давній войовничий дух нації, яка свою правду і Божу справедливість ставила б понад життя і добробут» (Донцов Д. За яку Україну? Ідеологія голоти /Д.Донцов.—Львів, 1993.—С.4). Так Донцов писав ще в 1949 році.

На ідеологію Донцова спиралася діяльність Організації Українських Націоналістів (ОУН), яка виникла в 1929 році. Політичний розвиток вимагав чіткого ставлення до чинних українських ідеологічно-політичних орієнтацій. Українські націоналісти вважали окупаційні режими на українських землях ворожими, чим визначали своє ставлення не лише до них, а й до тих політичних груп, які орієнтувалися на котрийсь з тих режимів чи певну політичну силу (на Польщу, на Московію, на II Інтернаціонал, на радянофільство). Протиставляючи свій світогляд іншим тогочасним українським ідеологіям, націоналісти визначали **два шляхи** його втілення: **перший** – це творення різних націоналістичних формацій, а **другий** – утвердження націоналістичного світогляду в чинних національних організаціях.

Український націоналізм, як пише П.Мірчук, «вийшов на політичний овид як стихійне явище, органічний природний процес»(Мірчук П. Нарис історії ОУН.1920-1939 /Петро Мірчук/За ред. С. Ленкавського.—Мюнхен—Лондон – Нью-Йорк, 1968.—Т.1.—С.75). Визначаючи творчий порив нації як її самоціль, український націоналізм виступив за непримиренну боротьбу з усіма чужими національними ідеями і чужими режимами на українських землях, бо всебічна національна творчість й історична місія можливі лише у своїй державі як «зверхній формі національного колективу». Ріст нації залежить від чисельного збільшення запасу її біофізичних сил при рівночасному розширенні територіальної бази. Так з різних етнічних первнів твориться синтеза органічної національної єдності. Лише в державній формі нація набуває ознак суб'єкта світової історії. Здійснити державний ідеал у формі «політично-правної організації, означуваної Українська Самостійна Соборна Держава», можна лише тоді, коли охопитися все «етнічне розпросторення».

Українські націоналісти заявляли, що вони організовуються на принципах «чинного ідеалізму, моральної своєї законності та індивідуального почину», що відповідає національному світогляду, сформульованому в працях М.Міхновського й Д.Донцова. Виходячи з тогочасних умов, ОУН розробила свою концепцію національного визволення і відбудови національної держави.

18.3. Традиціоналізм як ідеологія національного державотворення

На основі аналізу більшовицької національної політики **Юрій Липа** (1900-1944 рр.) доходить висновку, що Москва має на меті перемішати народи, сформувати «совітський народ». Переселення в СРСР не спричинені людськими потребами, а визначені бюрократичними циркулярами. Йдеться про так зване «розкуркулювання» не лише заможних українських селян, а й середняків, усіх ворогів окупаційної більшовицької влади.

Більшовики намагаються вбити пам'ять поневолених народів, але такі потуги стикаються із супротивом. Ю.Липа твердить: «Українські маси легко пригадують свою єдність і виразно відділяються від чужинців, і підуть на боротьбу. Лишень чи потрапить тепер українська еліта вкласти в ту відновлену боротьбу свій глибокий зміст, стратегію і тактику? Чи потрапить дати свідомість, місію, організацію тим масам» (Липа Ю. Призначення України /Ю.Липа.—Львів: Просвіта, 1992.—С. 26). Щоб організувати таку духовність, потрібні головні, **генеральні ідеї**. «Для скристалізування тих ідей треба глибоко відчувати свою батьківщину як цілість» (Там само.—С.27). Такі ідеї утвердилися упродовж тривалого періоду.

Генеральні ідеї виникають одночасно далеко від рідного краю, на окраїнних землях, зокрема галицьких і буковинських, а також у самому осерді України. Наші науковці зацікавилися прастарими геополітичними нашими традиціями, які відмінні від московських. Досліди над Трипільською культурою засвідчили кількатисячну безперервну традицію на наших землях. Ю.Липа зазначає: «Від трипільців починаємо історію української території і її торговельних взаємин з іншими країнами» (Там само.—С.55). Наш край символізує пшениця, яку привезли з Месопотамії ще трипільські хлібороби.

Людність на праукраїнських землях була наближена не лише до цього центру цивілізації. Окрім того, трипільці підтримувалися контакти з цивілізацією Егеї, «першої європейської цивілізації з широким державним розмахом» (Там само.—С.56). Завдяки римлянам чорноморське побережжя впліталось в мережу європейських шляхів. Геополітику українських земель визначала велика

магістраль, що вела з Європи до Китаю. Водночас у нашій історії особливе значення мав водний шлях між Балтійським і Чорним морями, до проторення якого чимало спричинилися готи. Уже в давнину Київ вивищувався як торговельний осередок. Залізний шлях з'єднував нашу столицю з Балканами, а Солоний – прив'язував Київ до Таврії, Дону й Волги. На тих шляхах утвердилися дочірні держави («домінії») – Великий Новгород і Тьмутарокань.

Геополітичні тенденції давніх українських земель найяскравіше віддзеркалив великий князь Святослав Завойовник. Його наміри перенести столицю держави на Дунай обґрунтовувалися тим, що «звідти було б вигідно контролювати ціле мореплавство Руського моря, отже, й Візантії» (Там само.—С. 76).

Після монгольських завоювань виникла нова всесвітня торговельна магістраль. Від портів на Чорному морі вона пролягала через південні землі України, а далі через Волгу, оази Центральної Азії – аж до Тихого океану.

Почини попередніх поколінь завершив гетьман Богдан Хмельницький, якого Ю.Липа називає великим реформатором. Його попередник Дмитро Байда-Вишневецький ще вагався між різними орієнтаціями (на Москву, об'єднану Польщу й Литву, Оттоманську державу). «Хмельницький оперся на невелику державу Запорожжя і зв'язав будучину своєї держави союзом з Оттоманською імперією» (Там само.—С.79). Як наслідок пожвавився чумацький (мандрівно-купецький) рух на південь і схід з усіх українських земель, що контролювався запорожцями.

Призначення України як самостійного осередку творять не лише географічні й торговельні умови. Не менше значення має українська раса, яку Ю.Липа не пов'язує з анатомічними чи антропологічними ознаками, а розглядає в історично-духовному розвитку, узалежнює від думання, психології. Він визначає таку «формулу раси»: «Расою звемо цілість населення, що його духовні прикмети, укриті й явні (як звичаї, мова, властиво мови), а також антропобіологічні риси становлять виразну цілість упродовж часу (історії)» (Там само.—С.103). Відтак обґрунтовуються первні української раси, зазначається, що **три первні (трипільський, еллінський і готський) сформували обличчя української**

раси, її відрубність і «живлові традиції». Саме на цих проукраїнських традиціях виникла українська (давньокиївська) імперія, межі якої окреслювалися трикутником від Фінської затоки до Балкан і Закавказзя. Київ визначив культурну вісь між Балтією й Уралом.

Наміри чужинців денационалізувати українців Ю.Липа називає нонсенсом, бо українська раса належить до найзамкненіших і найстарших у Європі. Навіть мова тут не стільки важить. Відпорність українців засвідчила її майже необмежені можливості, а водночас підтвердила велику силу їхніх підсвідомих расових первнів для наступу й експансії. Українська духовність – це цілість, єдність. Її може висловити голос видатної одиниці або загалу. Така одиниця неповторна, чим вона наголошує на потужності раси, на одвічному в ній. Традиція, повторність залежить від часу існування раси. У давніх расах роль одиниці, експерименту, неповторності набагато менша.

Наш ідеолог спирається на новітню психологію, що дає підстави стверджувати життєвість виявів, їхньої повторності і неповторності. Нерідко одиниця, яка відтворює генеральні ідеї, зникає в групі, традиції, повторності. Українське культурне підложжя найглибше проникло в хліборобство й осілість; воно протистоїть культурному колу номадів з його апотеозом одиниці чи деспота, сильним нахилом до насильства, безпідставної фантазії і швидкої зміни тактики. Підложжя хліборобського культурного колу «дає відвагу, почуття справедливості, гідність, відпорність і пристрасну любов до землі» (Там само.—С.147), що виявилось в Європі вже в егейській і трипільській культурах.

Хліборобський культурний круг персоніфікує образ Жінки-Матері. «Материнськість, -- пише Ю.Липа, -- переносить традиції родини, а тим самим і раси, з покоління в покоління. З цього приводу вивіщення первня материнськості в найдальшому хліборобському колу цілком зрозуміле» (Там само.—С.148).

Водночас відоме з трипільського часу панування жінки в родинному і суспільному житті поєднується з рівноправністю жіночого й «мужеського» первнів. «Мужеськість» підвищується лише в родині, в якій «жіночий тверезий первень закріплює і перепроваджує в традицію забуте» (Там само.—С.143).

Звідси – менша зовнішня ефективність і повільність експансії українського підложжя при більшій тривалості, гармонійності і здатності до розвитку. Від родини й роду веде свій початок моральний контроль над одиницею, ввічливість українця без формального характеру.

Ідеал роду й родини відтворився також у типі українського войовника. Воєначальник для українця – це батько, що засвідчує традиційне звернення. Як носій моралі нації, він порядкує в «цілій військовій родині». Аналогічно будуються відносини між керівником і одиницею в інших українських групах, що ґрунтуються на *моральному консерватизмі*.

Характеристика українських культурних традицій та їх значення для майбутнього в трактуванні Ю.Липи не завжди збігаються з поглядами попередників, що бачимо на прикладі індивідуалізму. Він зазначає: «Українська раса має тенденцію скоріше до обмеження індивідуалізму. Родинність клімату в цих групах одночасно перешкоджає і повстанню містичних масових рухів» (Там само.—С. 152). У таких групах витворюється еліта, з їх традицій народжуються духовні інстанції, засади державотворення. Українська група не знає насильства ні «большака» як у москалів, ні більшості її членів як в інших народів, бо вона заснована на взаємовигоді і гідності.

Національний характер витворив своєрідний ідеал провідника. Провідник – це той, хто узнає в кожному із своїх підданих «сина» («дитину»). Такий ідеал висловлює найповніше *моральну справедливість*, а далі йдуть інші вимоги: талановитість, дотримання давніх традицій, доброзичливість до підлеглих. Ідеал українського патріотизму відтворює формула «*хати*», про що писав Т.Шевченко, наголошуючи, що тільки в своїй хаті може бути своя правда. Українець переконаний, що його батьківщина – це *осердя* світу і водночас *критерій* для оцінки інших світів. Витоки такого переконання Ю.Липа виводить з трипільського підложжя раси.

Протилежністю цього переконання виступає пораженство, починаючи від «людей татарських». У самопораженстві проявилось безсилля. Проте Ю.Липа переконаний, що розцвіт інтелектуального пораженства серед українців

закінчився. Доконечно забезпечити єдність організованої праці й належного рівня моральної напруги, виходячи з визнання природженої нерівності між людьми і людської різноманітності.

Упродовж історії в повноті всіх можливостей виявилася **українська великість**. Її мірилом є наша людина, що засвідчила княжа доба. Найважливіший період Києва виник як сполучення двох прикмет тогочасної людини – «прагнення до експансії та почуття особистої свободи разом із відповідальністю перед релігійними святощами» (Там само.—С.185). Образ Києва увійшов в історичну підсвідомість нашої раси. *Державна традиція Києва* відтворена в символі нової української держави. Попри різні перенесення столиці він зберіг історичні традиції свого апостольства від часів Андрія Первозваного і велич політичного центра української раси. Роль Києва як символа прадавньої політичної культури виявився і в тому, що чужинці називали його столицею козацької держави, хоч він не міг бути нею.

Мисленик протиставляє особливості формування української еліти на противагу російській, що зумовлено причинами расового, національного й освітнього характеру. Він відзначає насамперед «муравлиність» праці наших інтелектуалів, бо вони створили «матеріал до будови українського «мурашника» духовності», надаючи їй «захисної» форми перед підступами ворогів. Як своєрідний світогляд української інтелігенції названа «утеча до власного егоїзму», тобто самозакоханість. У цьому Ю.Липа вбачає суть Кулішевого донкіхотства.

Поряд з працею «муравлів» і донкіхотів був ще один вид діяльності – соціалістичне бунтарство. Попри його недоліки «соціалізм (в Україні.—О.Г.) витягнув інтелігентів з їх затишків і зв'язав з масами» (Там само.—С.202). Поза різними помилками соціалістів, зазначає Ю.Липа, не слід заперечувати, що в головному вони були «синами раси». З їхнього середовища вийшли провідники.

Поряд з генеральними ідеями певну роль відіграють *побічні ідеї*, що перенесені з чужого ґрунту, але впливають на світогляд пересічного українця. Серед таких побічних, псевдогенеральних ідей названо протиставлення Заходу Сходові. Ю.Липа запитує: «Чи можна таку ідею вважати за поважну й реальну в житті?

Тепер найбільш істотним явищем серед народів є протиставлення своєї власної долі мітові Європи, Заходу» (Там само.—С.204-205). До таких ідей віднесені проблеми, пов'язані з кочовиками, взаєминами лісу й степу, монгольською навалою, слов'янофільством і комунізмом. Мисленик не погоджується з думкою, що «змістом державної України є боротьба з кочовиками, зі степом», бо в період формування української раси степ не зіграв майже жодної ролі. Водночас відкидається як нав'язана російськими істориками «лісостепова» схематичність нашої історії. Заперечуючи концепції про «відвічну ненависть слов'ян до Сходу», Ю.Липа пише: «Не можемо говорити про заламання добробуту Києва татарами й кочовиками, можемо говорити хіба про заламання духу великості Києва в тих часах, але причини заламання духу є в нім самім» (Там само.—С.207).

Як побічна ідея слов'янофільство зазнало значних метаморфоз. З часом слов'янофільство як реакція проти німців перетворився із панславізму в москвофільство. Приміром, чеське слов'янофільство скероване проти українців, нашого національно-державного відродження і домагається зросійщення українського Закарпаття. Поняття праслов'ян Ю.Липа трактує як штучне: «Не праслов'яни жили на Україні, лишень праукраїнці» (Там само.—С.210).

Нарешті, до псевдогенеральних ідей віднесено *комунізм*. Ще до революції більшовицька партія складалася головно з жидів і москалів, а українці становили мізерну кількість. Українські більшовики, які намагалися «діяти як державники в рамках комуно-совітського устрою», були знищені.

Підсумовуючи, Ю.Липа характеризує побічні ідеї як шкідливі й неморальні, бо вони порушують рівновагу й гармонію, призводять до знищення й руїни.

Серед сучасних ідей найповніше виявилася ідея українського соціалізму. Ю.Липа пише: «Коли українські соціалісти зроблять за вісь свого світогляду творчу енергію й ініціативу одиниці в рамках соціалізму, вони знов можуть придатися до експансії раси, хоч і не в такій формі, як у минулих роках. Зможуть вирвати з рядів комуністів, особливо російських, не одну одиницю і групу,

корисну для України» (Там само.—С.213). Як показав суспільний розвиток після проголошення незалежності України, такі прогнози не здійснилися.

Як противага соціалізові заявив про себе націоналізм, хоч він пов'язується ще з іменем Б.Хмельницького. Працю Д.Донцова «Націоналізм» Ю.Липа називає «блискучою ліричною реакцією на пасивність українців, без глибшої української синтетичної думки», «інтернаціональним націоналізмом», дуже подібним у своїй концепції до марксизму (головний двигун – ненависть і руїна всередині раси)», що не має «ролі конструктора» (Там само.—С.214). Звісно, така характеристика вимагає уточнення, адже чинний націоналізм виник як реакція на поразку національно-визвольних змагань 1917-1921 років, як ідеологія боротьби проти шкідливих у національному середовищі течій.

Посиленню «ворожбитства» як реакції на поразку Ю.Липа протиставляє **новітній державний традиціоналізм** українців, що може ще називатися **легітимізмом** (Там само.—С.215-216). Витіснивши монархічний легітимізм, він набув переважно демократично-республіканської форми.

Майбутнє української нації також пов'язується з ідеєю західного П'ємонту. Як пише Ю.Липа, «в теперішніх часах ніяка земля не дорівнює галицькій в одній дуже важливій стабілізаційній позиції української духовності: витворення добре відшліфованого типу українського громадянства, свідомого своїх прав і обов'язків, і хоч не з мальовничим, але дуже глибоким українським солідаризмом» (Там само.—С.216).

У сферах генеральних ідей переплітаються **дві традиції – еллінізм і готизм**. Ієрархію цих двох тенденцій українського характеру дає змогу усвідомити почуття **солідаристичного трипільства** як підложжя української раси. Від усвідомлення цього характеру залежить становлення справжньої еліти, забезпечення єдності організації й погляду на майбутнє. Ідею расової солідарності Ю.Липа відносить до найглибших сучасних ідей, що забезпечують внутрішнє упорядкування раси. «Змістом цього упорядкування є велика українська культура, свідомість характеру раси, свідомість у державності, торгівлі, освіті і кермі» (Там само.—С.233).

Щоб обґрунтувати майбутнє українського народу, доконечно визначити **відвічну вісь української землі**. Спробу звести українську проблеми до дилеми Сходу й Заходу Ю.Липа оцінює як нищення національного характеру й духовності. «Тільки вісь Південь-Північ є віссю українських земель» (Там само.—С.236). Так було за античних, київських і козацьких часів. **Південно-північна вісь** зумовлює географічне значення для української державності Чорного моря і верхів'їв Дніпра. Намагання нав'язати українцям дилему «Схід –Захід» має згубні наслідки для нашого релігійного життя, бо християнство йшло на наші землі і з Риму, і з Єрусалиму, і з Царгороду. Ключем для українського чорноморського склепіння Ю.Липа вважає Білорусь. «*Державна спільнота з Білоруссю -- це питання життя для України*»(Липа Ю. Чорноморська доктрина /Юрій Липа. – Краків, 1940.—С.95). Для морської незалежності така роль належить Тавриді (Криму), серед населення якої більшість тоді була за українцями.

Як наголошує мисленик, серед чорноморських народів українці посідають перше місце. «Український народ, - пише Ю.Липа,-- зможе об'єднати чорноморські краї вже тому, що в його лоні перебуває найстарший символ політичної одності Чорного моря» (Там само.—С.121). Цим символом наш мисленик вважає Митридата VI, цісаря Понту, носія великих традицій, який об'єднав усі тодішні чорноморські держави. Історичне призначення України в тому, щоб утвердити його заповіт в інтересах усіх чорноморських народів.

Утвердження України як незалежної держави означає насамперед звільнення від Московії. Ю.Липа спростовує два твердження щодо неї: «*Росія оточена бути не може*» і «*Росія має надмір людського матеріалу*» (Липа Ю Розподіл Росії/Юрій Липа.—Львів, 1995.—С.12). Відповіді на ці питання дають змогу обґрунтувати зовнішні умови для національно-державного відродження України. Наш мисленик аналізує сепаратистські тенденції в євразійській багатонаціональній державі, які неодмінно приведуть до розподілу Росії на окремі держави.

18. 4. Самостійна Україна в контексті емансипації поневолених народів

Найбільший вплив на боротьбу за національно-державне визволення України мали революційні націоналісти. Їхні ідеологи розробляли ідейні засади такого

визволення після Другої світової війни, з якої більшовицька імперія вийшла переможницею, а комуністичний рух проникав у різні країни світу.

Насамперед треба звернути увагу на працю **П.Полтави (Петра Федуна)** (1919--1952 рр.) «Концепція Самостійної України і основна тенденція політичного розвитку сучасного світу» (1947 р.), яка розрахована на українську інтелігенцію. Попри класовий підхід її автор доходить до нетрадиційних висновків: розглядає національне питання як питання світового значення, виводить його з ідеї нації. Автор наголошує, що йдеться про ідею нації в сучасному розумінні, яка виникла в період Великої французької революції, оскільки подібні спільноти існували в найдавніші часи.

У концепції самостійної України, зазначає ідеолог, під ідеєю нації треба розуміти *«саме ідею національної незалежності народу в його власній самостійній державній організації»*. Окрім ідеї нації, яка була *«причиною того, що цілі окремі народи* розпочали активну боротьбу за здійснення своїх загальнонаціональних ідей», у XIX і XX ст. виступають ще інші головні сили історичного процесу: *«ідея демократичної конституційної парламентської держави»* і *«нові суспільні класи -- буржуазія і пролетаріат, які часто діють, керуючись лише власними класовими інтересами, і не оглядаються на потреби цілої нації, причому пролетаріат, як правило, виступає під прапором ідей соціалізму»* (Полтава П. Збірник підпільних писань /П.Полтава.—Мюнхен, 1959.—С. 22-23).

Висновок про домінуютьне становище ідеї нації в світовому процесі П.Полтава обґрунтовує в контексті основних суперечностей («протиріч») повоєнного світу. До них віднесені: *«а) протиріччя між буржуазією, або, ширше беручи справу, між капіталом та інтересами працюючих мас, які становлять переважну більшість народу; б) протиріччя між великими конкуруючими імперіалістичними країнами»*(Там само.—С.41). Водночас зазначено, що зникли дві суперечності, властиві суспільному розвитку ще в першій чверті XX ст. Йдеться про суперечність між демократичними прагненнями народів і панівною феодально-абсолютистською системою, а також суперечність, яку визначала «в той час боротьба буржуазії окремих країн за захоплення вільних колоніальних територій,

тому що таких територій на початку ХХ ст. вже не було» (Там само). Звичайно, з останньою думкою не можна погодитися, позаяк така суперечність проявляється в дещо зміненій формі «протиріччя між поневоленими і панівними націями».

Московські більшовики продовжили колоніальну політику царизму, який почав грабувати український народ уже з 1654 року. Цей грабіж проявився в таких формах: а) військові реквізиції, самовільні податки на утримання російських військових частин; б) насаджування на українських землях царських вислужників для зміцнення московської влади; роздавання маєтків царським офіцерам, відбирання маєтків від українців, закріпачення України; в) колонізація селянами-росіянами південної України; г) експлуатація робочої сили і фізичне винищування українців на «каналних роботах»; ґ) упослідження й нищення самостійності української торгівлі, а тим самим – нищення української купецької верстви, передової частини нашого народу у ХVІІІ—ХІХ ст. Як наслідок – Москва ліквідувала господарську самостійність України, перетворила її в головного постачальника сільськогосподарської і промислової сировини для економічного розвитку центральної Росії.

У повоєнний час російський імперіалізм обертається лихом не лише для поневолених народів, а й для всього світу. Московсько-більшовицькі імперіалісти можуть розпочати Третю світову війну. Звідси – висновок: «Покінчити з таким становищем можна, тільки знищивши російський імперіалізм взагалі. Завдати смертельного удару російському імперіалізмові і разом з цим унеможливити його відродження в яких-небудь нових формах можна тільки шляхом повного розбиття територіально-політичної цілісності сьогоденного СРСР, то значить, шляхом його перебудови на принципі незалежних національних держав усіх підсоветських народів» (Там само.—С.90-91). У цьому плані розглядаються проблеми відродження незалежної Української держави. Український національно-визвольний рух, зазначає П.Полтава, як складова частина великої емансипації народів є тим новим у світі, якому належить майбутнє. «Всяка система політичної організації світу, яка б негувала ідеєю

політичної самостійності народів, є сьогодні неприйнятна для всіх, без винятку народів» (Там само.—С.59).

Ідеолог українського національно-визвольного руху бачив усі складності на шляху до утворення незалежних національних держав. «Одним із засобів прикривати імперіалістичну політику з боку окремих великих держав є *фабрикування «теорій» про необхідність творити великі політичні комплекси з огляду на складність теперішнього економічного життя»* (Там само).

Насправді економічний фактор не заперечує ідеї нації. П.Полтава не відкидає міжнародної співпраці, називаючи її об'єктивно прогресивною ідеєю, яка ні в чому не заперечує ідеї нації. Навпаки, ідея міжнародної співпраці можлива лише при забезпеченні принципу самовизначення націй, адже не може бути довіри між панівними й поневоленими націями. П.Полтава передбачає велике майбутнє свого народу: «Коли ж український народ здобуде свою самостійну національну державу, він буде йти в авангарді боротьби за найширше співробітництво між усіма народами світу» (Там само.—С. 64). Таке майбутнє нашого народу ідеолог висновує з тієї ролі, яку відіграє ідея нації у світовому розвитку.

Здійснити побудову незалежної Української держави, вважає П.Полтава, можна за таких варіантів розвитку подій: *розвалу* всього СРСР, *відриву* України від Радянського Союзу, *розбиття* СРСР у новій війні. Самостійна Україна може утвердитися лише на руїнах СРСР. Проте нема сумніву в одному: «Ніколи і ні в яких умовах ідея Української Самостійної Соборної Держави не може бути підмінена ніякою іншою ідеєю» (Там само.—С.191).

Як ідеолог національно-визвольного руху **Степан Бандера** (1909-1959 рр.) пов'язував відродження Української держави з національною революцією, яка покінчить з підневільним становищем нашого народу. Свою концепцію він ґрунтував на протилежності національних інтересів України й імперських інтересів Росії, бо вони «постійно стоять проти себе» як «два національні організми з цілком іншою концепцією життя» (Бандера С. Перспективи української революції /Степан Бандера.—Мюнхен, 1978.—С.263). На цій підставі ідеолог застерігає від ілюзій, які розпосюджувалися серед частини

український емігрантів повоєнного часу. Вони вважали, що «московська нація, московський імперіалізм і большевизм – це три окремі, а не органічно зрослі між собою явища», в «ворогом для всіх інших народів є сам большевизм», і «в боротьбі проти нього можна мати російський народ за союзника» (Там само.— С.276). С.Бандера наголошує на взаємозв'язку цих трьох феноменів, що підтвердив післярадянський період українсько-російських відносин. Він застерігає: «Українська самостійницька політика мусить зробити належні висновки з того факту, що в московському таборі існують тільки сили крайньо ворожі справі державної самостійності України і під цим оглядом надалі маємо справу з одностайним фронтом большевиків й антикомуністичних московських імперіалістів» (Там само.—С.271).

Сатанинську силу більшовизму С.Бандера вбачає в створеній ним і «удосконаленій системі жорстокого, всебічного терору й сексотства»(Там само.—С.59). Саме їх треба знищити в першу чергу. Разом з ним більшовицький режим використовує пропаганду.

Наш ідеолог спростовує ілюзії щодо більшовизму. Насамперед не варто протиставляти «правильну» ідеологію марксизму-ленінізму й начебто порушення її на практиці, що було пов'язане з критикою культу особи Сталіна. Сподівання на можливість еволюції більшовизму також безпідставні.

Не погоджується С.Бандера з прихильниками націонал-комунізму, який «веде до посилення українськими руками того, що московський большевизм намагається досягнути в першу чергу – вбити в українському народі національний інстинкт, правильне розуміння істотного змісту подій, вбити самооборонне, непримиренне відношення до Росії, звернути до політичного малоросіяництва, тільки в новій «українській» формі» (Там само.—С.167).

У підході до російської національної меншини в Україні ідеолог звертає увагу, що серед неї виділяється певна частина тих, хто підтримує незалежність України і вважає за честь бути громадянином нашої держави. Таких треба підтримувати. На противагу їм до ворогів має бути протилежне ставлення. Третю групу

представляють ті росіяни, що хочуть боротися за свободу свого народу, -- таким треба створити можливість виїхати до Московії.

Визнаючи національну революцію за єдиний шлях визволення України, С.Бандера наголошує на створенні спільного визвольного фронту поневолених народів, що обґрунтовує певними причинами. По-перше, мета національно-визвольної боротьби всіх неросійських народів у СРСР однозгідна, що гарантує їхню взаємопідтримку. По-друге, взаємодопомога та координація дій не обмежує власної ініціативи і самостійності кожної нації. По-третє, спільний фронт збільшує можливості, значення й успішність боротьби кожного народу. По-четверте, спільний фронт ускладнює боротьбу більшовицької Москви проти поневолених малих народів. Проте треба *позбутися ілюзій* щодо допомоги поневоленим народам з боку західних держав, які намагаються «знищити мілітарну й політичну силу большевицького імперіалізму», а не сам російський імперіалізм. Західні політики не мають належного уявлення про поневолені народи, трактують їх як «етнічні племена», недооцінюють їхніх самостійницьких прагнень. Слід зазначити, що такі політики не розуміють ординської психології російського керівництва, яка залишається попри політичні й соціальні зміни.

Щоб забезпечити перемогу національно-визвольної революції, треба «мобілізувати, організувати і повести до боротьби дремаючий в народі потенціал». С.Бандера розрізняв **дві групи** діючих сил революції. До **першої** групи він відносив «три основні, первісні рушії революційного процесу: революційну ідею, революційну організацію і революційну акцію», якими «урухомлювані й організовані до революційної боротьби» сили **другої** групи (Там само.—С.571). Серед останніх головною силою вважається *селянство*, що цілком обґрунтовано для того часу, позаяк воно було мононаціональним, становило більшість населення України й перебувало на феодално-залежному становищі. Крім селянства, С. Бандера називає *молодь, робітництво, національну інтелігенцію, вояків радянських військ, великі маси політичних в'язнів, засланиців та інших політично репресованих людей* тощо.

Головна мета боротьби – це відбудова Української держави, пов'язана з усуненням більшовицького панування і розчленуванням СРСР на самостійні національні держави. Всі інші завдання мають другорядне значення.

Українська національно-визвольна концепція **Ярослава Стецька** (1912-1986 рр.) виходить з того, що «світ може врятувати тільки моральне відродження і повернення до великих ідеалів». Такий висновок ґрунтується на тому, що стрімкий розвиток техніки і цивілізації не зумовив поглиблення суспільної моралі, а «дехристиянізація і варваризація світу досягнула небувалих меж» (Стецько Я. Українська визвольна концепція/Ярослав Стецько.—Мюнхен, 1991.—Т.2.—С.76-77, 85). Перед націоналістом завжди постає питання про сенс його життя, виходячи з християнської концепції Бога, бо націоналістичний світогляд єдиний з етичним ідеалізмом у житті. Я.Стецько пише: «Націоналіст за своїм переконанням мусить бути в житті ідеалістом, мусить плекати культ героїки життя, суворий його зміст, жити в небезпеці й ризиковано», бо «є абсолютна вимога ставити на службу національній ідеї максимум своїх сил і максимум самопожертви й самопожертви» (Там само.—С.448).

До визволення України треба підходити як до світової проблеми в двох аспектах. *По-перше*, «національна Україна стоїть сьогодні в авангарді змагу за християнство, яке єдине зможе врятувати сьогоднішній світ від руїни і знищення» (Там само.—С.26), а *по-друге*, незалежна Україна створює нову констеляцію міжнародних сил, ослаблюючи Москву. Отже, *визволення України – одна з найважливіших і найважчих проблем світу, бо від нашої нації залежить майбутнє численних народів і співвідношення сил на цілі століття*.

Наголошуючи на банкрутстві світового комунізму, Я.Стецько пише, що більшовицьке керівництво робить ставку на «вибраний російський народ», з чого випливають відповідні висновки. **Перший**: ставка на російський національний месіянізм суперечить концепції світової комуністичної революції, бо ототожнює її з війною за створення світової Російської імперії. **Другий**: така імперія не відповідає національним інтересам мільйонів неросійських комуністів на різних континентах. **Третій**: російський месіянізм неминуче загрожує світові

ще більше, ніж тоталітарний режим. Висновки Я.Стецька підтвердила путінська Московія.

Аналіз московського більшовизму засвідчує, що як колоніальна імперія СРСР не має майбутнього, але боротьбу проти нього треба пов'язувати з боротьбою проти комунізму в цілому світі, не покладати надій на її автоматизм, відкинути попутництво і хвостизм сьогоднішніх «татарських людей», що стоять на позиціях націонал-комунізму. Ще одне застереження: Україна може визволитися лише спільно з іншими країнами (Литвою, Латвією, Чехією, Словаччиною, Угорщиною, Грузією, Туркестаном тощо).

Ідеолог революційного націоналізму аналізує права людини у взаємозв'язку з правами нації і в контексті світового розвитку. Він зазначає: «Світ іде до єдності – через диференціацію, через усамостійнення народів – до спільноти їхніх інтересів. Такий є органічний шлях розвитку людства. Звідси – національні держави ніколи не відірвуть і не перетворяться в якусь наднаціональну конструкцію. Всі конструкції єдності, якщо вони не накинені, носитимуть міждержавний характер» (Там само.— Т.1.-- С.167).

Розвиваючи далі ідею національної держави, ідеолог українського націоналізму передбачає московсько-більшовицькі спекуляції на різних термінах, зазначає: «Воююча Україна вважає, що вона конче потребує не лише акцентування своєї суверенності, але ще більше—*відділення* від Росії» (Там само.—С.166). Проте таке відділення треба аналізувати в руслі світового розвитку. **По-перше**, відділення України від Росії неодмінно передбачає знищення Російської імперії, на уламках якої мають відновитися незалежні національні держави. **По-друге**, знищення Російської імперії трактується як шлях до об'єднаної Європи, що, до речі, підтверджується після розпаду СРСР. І, нарешті, **по-третє**, для такої єдності доконечна самостійність усіх народів, що заперечує будь-яку залежність і поневолення. Здійснення національного принципу матиме далекосяжні наслідки. «Українським і загальнолюдським ідеалом українського революційного націоналізму є внутрішньо національна і міжнаціональна гармонія в світі, звільнення

світу від воєн, злиднів, страху й неволі. Тому український націоналізм відкидає будь-які прояви імперіалізму української політичної думки» (Там само).

Звісно, українська національна ідеологія повоєнного періоду не обмежується проаналізованими різновидами. Серед закордонних концепцій доконечно звернути увагу на погляди **Володимира Винниченка** (1980-1951 рр.), який вважав, що Українська держава на українських землях існує, але не може задовольнити форма її діяльності, тому доконечно змінити її державну владу.

Революційно-демократичну концепцію визволення українського народу репрезентував **Іван Багряний (Іван Лозов'ягин, Іван Лозов'яга)** (1906-1963 рр.). Він відмежовує ідеологію революційної демократії від комунізму, фашизму, капіталізму і застерігає від ототожнення її із соціалізмом, хоч заперечує проти войовничої антисоціалістичної позиції. Головна стратегічна мета української революційної демократії сформульована так: «звільнення й незалежнення України з-під московського панування, збереження її територіальної цілості й організація Української Держави в складі усіх українських етнографічних земель» (Багряний І. Публіцистика: Доповіді, статті, памфлети, рефлексії, есе /Іван Багряний.—К., 1996.—С.132). Боротьбу за визволення треба трактувати як боротьбу українського державного народу проти узурпації його прав і свобод московською деспотією. Наслідком такої боротьби буде розчленування Росії й створення на території СРСР суверенних і незалежних національних держав. Отож, зазначає Багряний, треба виступати не проти членства України в ООН, а проти її членства в СРСР, виходячи з права, записаного в Конституції СРСР.

Своєрідні концепції українського національно-державного визволення пропонували також ідеологи ОУН з інших формацій. **Денис Квітковський** (1909-1979 рр.), ідеолог ОУН під проводом Андрія Мельника, зазначав: «**Ми є державним народом**». Навіть Москва не заперечує існування української нації і не наслідуються трактувати офіційно Україну як провінцію Росії, або Малоросію, а визнає її рівнорядність і рівноправність з Росією у СРСР, як «вільному» союзу. Свою позицію Д.Квітковський обґрунтовує тим, що «**український нарід ніколи не ратифікував ані нового «революційного» уряду України, ані зміни назви**

суверенної України з УНР на УРСР, ані «союзу» цього уряду з іншими советськими республіками. Тому всі ці «зміни», що постали в Україні, є незаконними й тим самим не зобов'язуючими ані у відношенні до України, ані у відношенні до інших суверенних держав» (Квітковський Д. Боротьба за українську ідею: Зб.публ.тв./Денис Квітковський.—Дейтройт – Нью-Йорк – Торонто, 1993.—С.108). Отож, питання стоїть не про суверенітет України, а про анулювання «союзу» України з Москвою й повернення «суверенної влади в руки законного уряду».

На мирну революцію орієнтує визволення України ідеолог ОУН (з) **Анатоль Камінський** (1925 р.н.). Він наголошує, що український національний рух належить до глобального руху за оборону людських прав, оскільки такі рухи охоплюють також і боротьбу за національні права, яка проявляється в трьох площинах: національно-політичній, духовно-культурній і соціально-економічній. На його думку, «визвольна боротьба – це передусім питання психологічне» (Камінський А. До перспектив нашої політики /Анатоль Камінський.—Б.м., 1977.--С.77)

Концепції національно-державного відродження мали особливий вплив на національно-визвольний рух наприкінці ХХ століття, який очолив Народний Рух України як масова громадсько-політична організація. Привівши націю до проголошення незалежності, НРУ запропонував обґрунтовану програму національного державотворення й радикального оновлення суспільства. У ній зазначається: «Національна, демократична, правова, соціальна держава є основною цінністю в нашій ідеології» (Програма Народного Руху України//nruorg@ukrtel.com). Програма передбачає консолідацію української політичної нації, що ґрунтується на політичній спільності, духовній єдності, усвідомленості загальнонаціональних інтересів, утвердженні державно-національних, демократичних засад у всіх сферах суспільного життя.

В и с н о в к и

1.Новітню національну ідеологію в художній формі започаткував Тарас Шевченко на противагу анемічному слов'янофільству, несвідомому москво-

фільству й пізнішому аполітичному українофільству. Поет створив новий образ України, її історії й майбутнього, визначив мету боротьби – відродження власної держави.

2. Шевченків духовний спадкоємець Іван Франко обґрунтував національну єдність українського народу при роз'єднаності його кордонами чужих імперій, давність і окремішність українства, визначив ідеал національної самостійності.

3. Над проблемами утвердження українського національно-державного ідеалу працювали Юліан Бачинський, Микола Міхновський, Лонгин Цегельський, Дмитро Донцов напередодні і в період Першої світової війни, коли національна еліта Галичини й Наддніпрянщини докладала зусиль для його здійснення.

4. Після поразки національно-визвольних змагань 1917-1921 років Дмитро Донцов запропонував світогляд нації на засадах нових європейських рухів. Його ідеологія позначала розрив з ідеями доморощеного провансальства. Концепція чинного націоналізму становила вольовий світогляд, чітко визначала мету боротьби в міжвоєнний період.

5. Як опонент Д. Донцова виступав Юрій Липа, який сформулював генеральні ідеї нації, визначив первні української раси, відвічну геополітичну вісь України, схарактеризував ідеал провідника, протиставив тодішнім ідеологічним пошукам новітній державний традиціоналізм, або легітимізм.

6. У повоєнний час концепцію самостійної України в контексті емансипації поневолених більшовицькою Москвою обґрунтовували ідеологи революційного націоналізму П.Полтава (Петро Федун), Степан Бандера, Ярослав Стецько.

7. Наприкінці ХХ століття виник Народний рух України, який розробив концепцію національного визволення і привів націю до проголошення державної незалежності. Як політична партія НРУ запропонував програму національного державотворення й радикальної перебудови суспільства.

Лекція 19. Національна держава як ідеал нації

Історія переконувала українців, що лише незалежна національна держава створює умови для всебічного національного розвитку. Взаємини України з Московією зветися до «планомірного, безоглядного, безсоромного нищення української нації всякими способами» (Винниченко В. Пробудження нації/Володимир Винниченко. – Київ—Відень, 1920.—Ч.1.—С.34). Російський імперіалізм скористався з того, що Україна як його контрагент Переяславського трактату була знесилена боротьбою з польською шляхтою, поставив собі за мету знищити українську селянсько-козацьку націю. Реалізувати таке завдання царизму полегшували певні об'єктивні чинники. Насамперед йдеться про мовну подібність, формальну конфесійну єдність, що призвела до підпорядкування української Церкви Московському Патріархату та про ще деякі чинники. Світ забув «напівзадушену в цупких обіймах російського самодержавця націю», а в самій імперії заборонялася навіть українська мова. Здавалося, настала «повна смерть нації» (Там само.—С.35). Проте дійсний закон, *закон життя* спростував такі прогнози, показав їхню упередженість.

19.1. Підходи до української національної державності

З початком Першої світової війни, як переконує **Володимир Винниченко**, серед українців яскраво проявилися три орієнтації: *російська* («на руську ласку»), *німецька* («на німецький штик»), *українська* («на себе»). Прихильники останньої орієнтації належали переважно до соціалістичної течії, сподівалися «тільки на Всеросійську Революцію, на перемогу справедливості, на здобуті права всякого поневоленого» (Там само.—С.42). Будь-яке відокремлення від Росії з демократичним ладом вони трактували як абсурд, тому питання про самостійність сприймалося негативно, а особливі надії пов'язувалися з автономією, що унеможливить політику централізму. Як з'ясувалося, проти такого підходу була навіть російська демократія, бо визнання автономії означало водночас визнання окремішності української нації, а це неодмінно зменшувало «єдиний великий русский народ» на 30-35 мільйонів осіб, а водночас прирівнювало «самодержавний народ» до інших народів багатонаціональної держави. В.Винниченко

наголошує на лукавстві російських політиків щодо українців, бо вони могли проголошувати навіть «право самооначення націй», але на практиці дотримуватися тези, що «Росія – є руська держава» (Там само.—С.127), що суперечило прагненням недержавних націй імперії. У цьому були однозгідні російська революційна демократія і кадетська буржуазія. Тимчасовий уряд відкинув домагання Центральної Ради, хоч наголосив, що «признає національні окремішності та своєрідні умови життя України й необхідну відповідність розв'язки будучого ладу України, яка в повному об'ємі належить Установчим (Російським.—О.Г.) зборам» (Там само.—С.169).

Проте в умовах тодішнього хаосу український народ проявив схильність до самоорганізації і порядку. Революційний, національно-свідомий елемент створює вільне козацтво, що зобов'язується охороняти порядок у своїй місцевості. Спекуляції Тимчасового уряду, який залишив у підпорядкуванні української влади лише п'ять губерній (Київську, Волинську, Подільську, Полтавську і неповністю Чернігівську), спровокували протест серед українського населення і мали протилежний ефект, на який не розраховувала російська влада. Заворушення охопили відірвані «окраїни» (Таврію, Харківщину, Катеринославщину). «Розбурхане національне чуття стало кристалізуватись й формуватись у виразні домагання. Клич єдиної, неподільної України залунав по всій українській землі, єднав усіх, збирав до єдиного цілого навіть ті елементи, які до того часу були байдужими до національного відродження» (Там само.—Ч.2.—С. 48-49).

В.Винниченко висловлює своє бачення майбутнього України після захоплення її більшовиками. Відродження й визволення української нації він узалежнює від всесвітньої боротьби соціалізму з капіталізмом, зокрема революцій у Західній Європі за прикладом російської революції як «соціального чуда». У свою чергу, зазначає Винниченко, за роки революції українська трудова нація викувала «міцну зброю» соціальної й національної свідомості, яка допоможе перетворитися українській державності «в громаду працюючих, соціально-рівних, творчих і вільних людей» (Там само.—Ч.3.—С.504).

Попри поразку національно-визвольних змагань 1917-1921 року **Ісаак Мазепа** (1884-1952 рр.) обґрунтовує велич пробудженої нації. Дослідник характеризує українську революцію як «процес надзвичайно складний», зумовлений наслідками попереднього історичного періоду: «Двохсотлітня московська неволя скалічила український народ: знищила його нормальну соціальну будову, підпорядкувала широкі українські маси культурним, господарським і політичним впливам російського суспільства, створила з українського народу сиру етнографічну масу несвідомих і неорганізованих робітників і селян. Русифікаційна політика царської Росії була причиною того, що міста на Україні, а з ними і верхи українського робітництва, зденаціоналізувалися» (Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917-1921/Ісаак Мазепа.—Прага, 1941.—Ч.1.—С.104). Промисловість і торгівля опинилися в неукраїнських руках.

Ще тяжчим було духовне життя українського народу в передреволюційний період. Інтелігенція (урядовці, учителі, лікарі, адвокати і т. ін.) «складалися переважно з росіян, жидів та з помосковлених малоросів» (Там само.—С.7). Письменність населення становила 1 відсоток, цебто була нижча, ніж у цілій Європейській Росії: для порівняння – в Естонії та Латвії – 75-80 відсотків, а в Фінляндії – 81 відсоток (Там само.—С.8). І.Мазепа пише, що «фактично на Україні напередодні революції панував *«русский дух»* і майже не було помітно якого-небудь широкого, масового національного руху»(Там само). Українська пропаганда була жалюгідна.

Низькосвідомі народні маси підтримали радикальні більшовицькі гасла про негайне захоплення поміщицьких земель («грабуй нагробоване») і перехід всієї влади до *советів* робітничих, солдатських і селянських депутатів. «Українські робітничі і селянські маси в той час жили переважно інтересами соціальними, як більш для них близькими і зрозумілими» (Там само.—С.51). Зросійщена інтелігенція поставилася дуже неприхильно до української справи, в чому навіть перевершила природних росіян. Спроби Центральної Ради захопити наелектризоване населення своїми лівими кличами не могли мати успіху. Як наслідок

втрачає перспективи створення єдиного українського національного фронту, що почав народжуватися разом з Центральною Радою.

Як наголошує І.Мазепа, тодішній український рух розвивався спонтанно, бо попередньої підготовки й організації мас не було. Отож, гасла українського національно-державного самоозначення, що висувалися у вирі революційних подій, не мали ще підготованого ґрунту. До того ж не завше працювали в тісному контакті центр і периферія. Кволість українських національних сил виявлялася не тільки в масах, а й у проводі. Центральна Рада не випереджала революційних подій, а намагалася наздоганяти їх. Вона не мала ясного плану й твердої волі. Гасло незалежної України для малосвідомих мас ще не було рушійною силою. «Селянська маса» боролася за землю і волю, а після досягнення цієї безпосередньої мети боротьба фактично припинялася. Лише наповнення національних гасел соціальним змістом могло дати певні позитивні наслідки. Більшовики підбивали несвідомих українських селян проти національної влади, а держави Антанти і російські монархісти ставилися до українського національного руху ворожо.

Низький рівень політичної свідомості селянських мас і запаморочення більшовицькою пропагандою «соціальної революції» відвертали ці маси і частину повстанських отаманів від української влади і штовхали їх до московських більшовиків. У цьому І.Мазепа вбачає успіхи «батька» Махна з його простацько-бунтарськими протипанськими і протипоміщицькими гаслами.

Селянський характер української нації зумовив масовість партизанського руху в Україні. Без українського міста не було змоги створити національну владу із власною армією і міцним центральним проводом, надати організованості й цілеспрямованості повстанському рухові селянства.

Невіра в українську справу ставала муром, який відділяв галицьких провідників від наддніпрянських. І.Мазепа вважає, що галицьким провідникам «бракувало насамперед ентузіазму, тої необхідної віри в свою справу, без якої ні один поневолений народ не здобув собі свободи»(Там само.—Ч.2.—С.134). Дослідник розрізняє дві психології і дві політики як наслідок різних історичних умов **двох**

частин України: **одна** – галицька консервативно-партикулярна; **інша** – наддніпрянська революційно-соборницька. Саме вони, наголошує дослідник, не давали змоги об'єднати сили двох держав і призвели до катастрофи цілого українського фронту, чим скористалися вороги українського народу. Як видно, І.Мазепа ігнорує очевидні факти національно-визвольних змагань 1917-1921 років: галицькі провідники навіть в умовах війни зуміли створити державний апарат, на що не спромоглися наддніпрянські політики.

Перед національними провідниками стояли три проблеми: *по-перше*, пов'язати національне визволення з визволенням соціальним; *по-друге*, поєднати інтереси української нації з інтересами інших національних груп на українській землі; *по-третє*, протистояти впливу більшовицької політики, розрахованої на національно несвідому селянську масу. Лукаві «українофільські» заяви більшовиків впливали на наддніпрянських соціалістів-революціонерів і соціал-демократів. На противагу їм галицькі праві політики починають орієнтуватися на протибільшовицьку Росію. Згодом виявилася хибність орієнтації на чужі сили (Німеччину, Антанту, «білу» Росію, «червону» Росію, Польщу і Румунію), бо вони мали свої інтереси.

На основі набутого досвіду І.Мазепа доходить висновків про значення національно-визвольних змагань для майбутнього. Перед національною елітою «стоїть тяжка й відповідальна праця над *освідомленням* та *організацією* народних мас», треба «*опанувати міста на Україні*» й утворити «належно підготовану і вишколену *провідну верству* нашого народу» (Там само.—Прага, 1943.—Ч.3.—С.114).

Історик **Дмитро Дорошенко** (1882-1951 рр.) зазначає, що в Києві на час більшовицького перевороту в столиці імперії **протидіяли три сили: прихильники російського Тимчасового уряду, українська революційна демократія, більшовики**. Відносини між цими силами були складні. Тимчасовий уряд втрачав вплив на українські землі, Центральна Рада не мала реальної сили. Більшовики проводили розкладницьку роботу серед української людності. Критикуючи III Універсал Центральної Ради, історик пише, що «Україна брала

на себе почин і завдання створити всеросійську федерацію з тим урядом, який би визнали всі члени федерації. Це було явно непосильне й непотрібне для України завдання. Логіка подій показала, що **Україні треба було зовсім відділитися від Росії** (підкреслюю.—*О.Г.*), стати самостійною й незалежною державою, вона мусила визнати уряд Народних Комісарів як уряд Росії, на умові обопільного визнання (більшовики тоді раз-у-раз підкреслювали, що визнають за кожною нацією право на самовизначення до відділення включно), і – дати всеросійським справам спокій» (Дорошенко Д. Історія України.1917-1923 /Дмитро Дорошенко.—Ужгород, 1932.—Т.1.—С.184). Орієнтація на федерацію з Росією змарнувала національний ентузіазм, а лякання самостійністю російської демократії нічого не давало для української справи. «Добровільна федерація з державою, яка 250 років гнобила Україну і душила український національний рух» не могла додати ентузіазму, бо народ прагнув ідеалу – «мати свою власну державу». Не погоджується Д.Дорошенко із законом про національно-персональну автономію, який фактично створював якісь «національні держави» в державі. Зрештою, ним не були задоволені самі національні меншини, що не підтримали Центральної Ради в боротьбі з більшовиками. «Українську державність рятували, гинучи в нерівній боротьбі, патріоти-добровольці: українська молодь, невелике число національно-настроєних професійних вояків та галицькі січові стрільці» (Там само.—С.378).

Центральна Рада була безсила, не спромоглася «організувати адміністрацію, запровадити лад і спокій та встановити які-небудь нормальні відносини в краю» (Там само.—Ужгород, 1930.—Т.2.—С.7). Треба було сильної влади, яка би ґрунтувалася на національно-державній, а не на революційно-демократичній основі. Найпопулярнішою формою для такої влади, вважає історик, могла бути історична форма гетьманства. Обраний гетьман Павло Скоропадський обіцяв «всіма силами боронити державні і національні права українського народу» (Там само.—С.40).

Проте гетьманський уряд керувався територіальним, а не національним принципом у підході до громадянства. За ним, усі народжені в Україні та їхні

діти, а також російські піддані, що перебували в Україні на час ухвалення закону про громадянство, називалися громадянами Української Держави. Якщо зважити, що вже тоді чимало москалів, ворожо наставлених до України, прибули до її територію, стає зрозумілим, чийм інтересам найбільше відповідала така норма про недотримання національного критерію. Д.Дорошенко не заперечує того, що за гетьманського режиму, якому начебто була властива «повна політична толерантність», до Києва посунули «всі недобитки російської буржуазії, бюрократії, різні політичні авантюристи» (Там само.—С.116), перетворивши нашу столицю в гніздо усяких інтриг, конспірацій і змов проти Української держави. Щоб повернути Україну під російське поневолення, вони були готові змиритися навіть із більшовиками.

На цій підставі Український Національно-Державний Союз твердив, що форма Української Держави наповнюється антинаціональним змістом, а «пара мільйонів москалів знову панує над трьома десятками мільйонів українців» (Там само.—С.110). Виходить, що українська нація після визволення перетворюється в підневільних рабів.

Однак треба зважити, що гетьманський уряд проводив політику «українізації». Ухвалено закон про обов'язкове вивчення української мови й літератури, а також історії та географії України в усіх середніх школах. Відкрито 150 українських гімназій. Український народний університет перетворено в Київський державний університет з викладовою українською мовою. Засновано державний університет у Кам'янці-Подільському, а також український історично-філологічний факультет у Полтаві. На початку літа 1918 року розпочалося творення Української Академії Наук, що стала всеукраїнським науковим центром. Досягнуто успіхів у видавничій справі та інших сферах. Д.Дорошенко наголошує на перспективному значенні цих заходів: «Історичні обставини склалися так, що українська мова давно вже була витіснена не з школи, але взагалі з громадського вжитку. Майже всі освічені люди на Україні за нечисленним винятком уживали російської мови і це вживання дуже часто зовсім не означало недостатчі національної української свідомості або патріотизму, а було наслідком виховання, звички і всього

комплексу обставин життя» (Там само.—С.339). Історик висловлюється за доконечність «повільної українізації», розпочавши з народної школи, щоб відтак перейти в середню й вищу школу. Проблема була ще й у тому, що навіть серед народу треба було відроджувати мову творів П.Мирного, І.Нечуя-Левицького, Б.Грінченка, забезпечити «нормальний процес розвитку української мови та її поширення серед усіх верств» (Там само).

Гетьманський уряд докладав зусиль, щоб злучити в одній державі всі українські землі, на шляху до чого були чималі перешкоди. Як українська земля трактувалася Кубань. Її майбутнє в складі Української Держави могло бути в одній з двох форм: злучі на федеративних засадах або на правах автономії. Складніше було питання про прилучення українських земель у тодішній Австро-Угорщині. *По-перше*, треба було виокремити українські землі Галичини, *по-друге*, з'єднати українські землі Галичини і Буковини, *по-третьє*, розв'язати питання про Українське Закарпаття, яке навіть не порушувалося. Як відомо, воно належало до Угорщини і мадяри вважали його своєю невід'ємною частиною.

Національні інтереси спонукали до консолідації, тому гетьманський уряд пішов на контакти з опозицією, намагаючись створити кабінет з участю її представників. На перешкоді стала боротьба двох протилежних орієнтацій: *самостійницької* й *федералістичної*. Першу орієнтацію представляв Український Національний Союз, створений на базі Українського Національно-Державного Союзу, при підтримці Союзу хліборобів-власників, а другу – Протофіс, партія кадетів і наближені до них політичні кола. До УНС належали соціалістичні партії та культурно-громадські й професійні організації. Протофіс – це Союз промисловості, торгівлі, фінансів і сільського господарства, який вирішив підтримати гетьмана «за умов, що він скеровуватиме свою політику в проросійському напрямі й відновить права й власність буржуазії, скасовані за революції» (Енциклопедія українознавства. Словникова частина /Енциклопедія.—Львів, 2000.—Т.8.--С.2974). Звісно, співпраця між такими протилежними силами була неможлива. УНС навіть політику «українізації» вважав за тактичний хід гетьманського уряду. Гетьман, як пише Д.Дорошенко, «вважав участь в правительстві

представників української демократії за дуже важливий крок у напрямку скріплення національно-українського курсу політики, за яким мали піти далші кроки в тім же напрямку»(Дорошенко Д. Там само.—Т.2.—С.399). П.Скоропадський вже зобов'язував уряд виробити проект закону про вибори до Державного Сейму, щоби будувати Українську Державу «на твердих національних основах» (Там само.—С.401). Сконсолідувати державу на суспільних засадах мала також земельна реформа.

Не маючи опори серед української національної демократії, гетьман проголосив грамоту про федеративний зв'язок України «з майбутньою небільшовицькою Росією». Грамота проголошувала: «У цій федерації Україні належить зайняти одне з перших місць, бо від неї пішов порядок і законність в краю і в її межах перший раз свобідно віджили всі принижені і пригноблені більшовицьким деспотизмом громадяни бувшої Росії» (Там само.—С.415).

Українофоби поставилися до заяви гетьмана інакше. У Києві москалі почали знищувати все українське, дійшло навіть до зневаги державного прапора й вивішування прапора Російської імперії. Царський генерал, якого гетьман призначив головнокомандувачем усіх військ, вийшов з-під його контролю.

Семимісячний монархічний експеримент зазнав поразки, що було наслідком тих фатальних помилок, допущених ще набагато раніше. Про це пише Я. Пеленський: «Чи не першою такою помилкою був розкол в українському національному русі на початку революції між його народницько-соціалістичним крилом і національно-консервативною течією» (Пеленський Я.Передмова/Ярослав Пеленський//П.Скоропадський. Спогади. Кінець 1917- грудень 1918. – Київ-Філадельфія, 1995.—С.300). Приклад такого компромісу для того часу дали політичні сили Польщі. Звісно, були й інші помилки, на які звертають увагу дослідники.

19.2. Українська РСР – квазісуверенна держава

На зібранні своїх представників, що відбулося наприкінці грудня 1917 року в Харкові і проголошено «Всеукраїнським з'їздом Рад», більшовики сформували свій «уряд», хоч і без його очільника. Водночас вони проголосили «Українську

Республіку федеративною частиною Російської Республіки», «скасували» дію актів Української Центральної Ради і визнали чинність декретів більшовицької Росії. Більшовицьке керівництво Московії відразу підтримало «справжній уряд Народної Української Республіки». 3 березня 1919 року було ухвалено конституцію цієї «окремої держави», що повторювала більшовицьку конституцію Росії і до початку 30-х років минулого століття називалася *Українська Соціалістична Радянська Республіка*.

Попри те, що ще до захоплення влади більшовики заявили про визнання права націй на самовизначення, на практиці вони діяли інакше. Вже в травні-червні 1919 року військові формування Української СРР були підпорядковані російському командуванню. 1 грудня 1919 року Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет видав декрет «Про об'єднання радянських республік Росії, України, Латвії, Литви, Білорусії для боротьби зі світовим імперіалізмом». Цікаво, що орган державної влади РСФРР видав нормативний акт, обов'язковий для інших «окремих держав», хоч у деяких з них радянська влада була вже повалена і вони здобули справжню державну незалежність.

Згодом військовий союз був доповнений господарським союзом, до якого увійшла Українська СРР. Вона беззастережно визнавала всі рішення сусідньої Росії за свої. Нарешті, наприкінці 1922 року «незалежні» радянські республіки об'єдналися в єдиний союз. Проте на I з'їзді Рад СРСР Декларація і Договір про його створення були затверджені лише «в основному», бо представники неросійських республік вимагали для себе реальних гарантій. Пізніше більшість учасників цього з'їзду була піддана репресіям аж до фізичного знищення. Згодом в Україні припинена «українізація». Ось наслідки проведення ленінсько-сталінської національної політики: «Скасовано рештки адміністративної й економічної автономії УССР. Україною почали правити, як колонією, при допомозі поліційного терору» (Енциклопедія україно-знавства. Словникова частина /Енциклопедія.—Львів, 2000.—Т.9.—С.3390).

Спочатку деякі національні провідники сподівалися, що радянська (совітська) влада не перешкоджатиме українському національному відродженню. Нерідко

вони видавали бажане за дійсне, вірили в еволюцію більшовицького режиму, а також сприймали Українську СРР за суверенну державу. У деяких кон'юнктурних нюансах більшовицької національної політики, зокрема в так званій «новій економічній політиці», вони хотіли бачити справді новий стратегічний курс Москви. Щоправда, незабаром більшовицьке керівництво проголосило *великий перелом*-- і з ним були похоронені подібні примарні надії.

Без жодних на те підстав частина місцевих більшовиків плекала ілюзорні перспективи майбутньої комуни. На початку 1920 року ліве крило «незалежних соціал-демократів» проголосило створення Української Комуністичної Партії (УКП). Вона стверджувала в своїй програмі, що «українська революція, переводячи в життя поставлені перед нею національні завдання, з неминучістю мусила розвиватися в революцію комуністичну»; але «в останнім була задержана пануванням дрібної буржуазії при підтримці буржуазії великої, несвідомістю пролетаріату й гострою національною боротьбою», бо «буржуазія, мілітарні військові круги й буржуазна російська інтелігенція підбили не допустити здійснення національної сторони української соціальної революції» (Програма Української Комуністичної Партії/Програма.—Відень-Київ, 1920.—С.17-18).

Назвавши винуватців гальмування розвитку в Україні «революції вповні в комуністичну» і наголосивши на взаємозв'язку національного і соціального визволення, УКП проголошує сама себе за «*єдиного* віднині дійсного виразника класового руху всього пролетаріату України» (Там само.—С.18). Такі претензії не могли подобатися більшовицькій Москві і не зважували політичних реалій у самій Україні. *По-перше*, більшовицька Москва не терпіла жодної самостійності, тому не могла схвалити такого самовивіщення УКП. *По-друге*, монопольне право репрезентувати пролетарський рух від її імені могла лише КП(б)У як провінційна філія РКП(б). *По-третє*, тодішній «пролетаріат України» не був «українським пролетаріатом» ні етнічно, ні політично, ні ідеологічно. Саме тому не лише партійні документи КП(б)У, а й «державні» акти УСРР виходили мовою російською.

Всупереч намірам більшовицької Москви УКП узалежнює національне і соціальне визволення не лише від перемоги над капіталізмом у Росії, а «у міжнародному масштабі», через те вона підпорядковує «тісне співробітництво самостійних і незалежно підпорядкуючих своїм господарчим і політичним життям національно-економічних державних організмів», зокрема й України, *«інтересам комуністичного будівництва цілої людськості»*(Там само.—С.20).

Для комуністичної перебудови, вважає УКП, треба перетворити апарат організації виробництва і розподілу продукції, що вимагає *«тісного зв'язку комуністичної революції з радянською організацією держави»* (Там само.—С.23). Особливість такої революції в Україні зумовлюється перевагою в ній дрібнобуржуазних верств населення і недорозвиненістю економічного й культурного життя. Отже, в Україні треба встановити «класову диктатуру пролетаріату з незаможним селянством». Вже такий підхід суперечить самій ідеї комунізму, яку його ідеологи зводили до «ліквідації приватної власності». Звісно, незаможне селянство, яке спирається на приватну власність, не може прагнути її ліквідації.

Свої завдання УКП вбачає в «боротьбі за повалення буржуазного панування і встановлення диктатури пролетаріату по всьому світі і проведення її на Україні в формі Української Соціалістичної Радянської Республіки» (Там само.—С.24).

Партія виступає за залучення всіх трудівників до управління державою. Та вже в її формулюваннях відчутна суперечність: з одного боку, *формальне* проголошення для всіх політичних прав і свобод, а з іншого, *фактичне* надання їх лише пролетаріату й незаможному селянству. Окрім цього, радянська (совітська) демократія трактується як демократія пролетарів, або великої більшості населення, тоді як ще раніше йшлося про «чисельну перевагу дрібнобуржуазних шарів населення» в Україні, а також про «класову диктатуру пролетаріату з незаможним селянством».

УКП протиставляла «комунізм» поневоленої нації «комунізмові» панівної нації, дотримувалася опори на «внутрішні сили», трактувала московсько-більшовицьку окупацію України як загрозу відновити імперію, що гальмувало комуністичні перетворення в Україні. На підставі такого трактування, як зауважив

І.Майстренко, «УКП підтримувала створення демократичної УНР, але домагалася перетворення української національно-демократичної революції на соціалістичну, а УНР – на самостійну УССР. УКП виступала проти насадження на Україні совітської системи ззовні й обстоювала творення її тільки внутрішніми силами української революції»(Енциклопедія українознавства. Словникова частина /Енциклопедія.—Львів, 2000.—Т.9.—С.3366).

Звинувачуючи УКП у націоналізмі, ідеологи більшовизму, як завжди, вдавалися до перекручень її ставлення до розв'язання національного питання. Проте партія спиралася на принцип самовизначення націй, який визнавали більшовики ще до захоплення влади, заявляла, що «піддержує незалежність і самостійність економічного й політичного порядкування Української Соціалістичної Радянської Республіки» (Програма Української... —С.30), хоча водночас обстоює доконечність тісного союзу і співпраці з іншими радянськими республіками. Напевно, найбільше не подобалося більшовикам положення з програми УКП про «необхідність українського характеру Української Республіки відповідно величезній більшості творчої революційної маси працюючих, себто урядової української мови по всіх радянських установах при забезпеченні прав національних меншостей: російської, жидівської і польської на основі принципу рівноправності» (Там само.—С.67). Водночас УКП висловлювалася за активну підтримку української національної культури та культури національних меншин, а денаціоналізацію прирівнювала «до зупинення свідомості мас, їхньої культури», що призводить до загострення національної боротьби. У цьому ж дусі вона підходить до нерозвиненої комуністичної і ще імперіалістичної волі російського пролетаріату не лише в Україні, а й у Московії, що може використовувати контрреволюція. Імперіалістичною денаціоналізаторською політикою Росії пояснюється протиставлення («противенство») міста селу, тому УКП ставить своїм завданням «прагнення пролетаріату до культурної пролетарської творчості на українському народному ґрунті» (Там само.—С.33).

Цікаво, що більшовицьку національну політику укапісти оцінюють як удар не лише проти української, а й світової революції. Можливість культурного

розвитку і прилучення народних мас до здобутків світової культури відкривається у взаємозв'язку з розвитком національної культури, школою з рідною мовою навчання, вивченням рідної літератури тощо. Визнавши релігію приватною справою громадян, партія передбачає «повне знищення в майбутньому релігійних забобонів». У збройних силах України як радянської республіки мусять діяти «комуністичні ячейки» (УКП), працювати політичні комісари.

Об'єднана господарська діяльність України має розвиватися за єдиним загальнодержавним планом. Водночас УКП зважає на хліборобський характер України з «численним малорозвиненим селянством», що вимагає «від української радянської влади особливої обережності в цій справі» (Там само.—С.50). Проте заходи партії щодо сільського господарства саме це й ігнорують, бо передбачають «повне скасування приватної власності на землю» і підтримку великих соціалістичних економій на базі поміщицьких маєтків, громад і товариств для громадського обробітку землі, планомірне втягнення «у процес комуністичного будівництва» середнього селянства з рішучою боротьбою проти куркулів і сільської буржуазії. Принагідно слід уточнити, що традиційно наш народ називав куркулями людей, що прийшли на постійне проживання з іншої місцевості, або з насмішкою чорноморських козаків (Словарь української мови. Упоряд. Б.Грінченко: В 4 т. /Словарь.—Т.2.—К.: Наук. думка, 1996.--С.330). УКП прагне замінити торгівлю «планомірним організованим в загальнодержавному масштабі поділом продуктів» (Програма Української... -- С.53). Такі завдання дають підстави констатувати, що економічна політика УКП ігнорувала особливості економіки України, зокрема хліборобський характер населення.

Слід зазначити, що УКП, яка визнавала себе частиною «Міжнародної Комуністичної Партії», пробувала стати членом Комуністичного Інтернаціоналу. Причини свого виникнення вона обґрунтовувала особливостями революційного й національного руху в Україні, у зв'язку з чим пояснювала своє ставлення до провінційної організації Російської Комуністичної Партії, або «так званої Комуністичної партії (більшовиків) України» (Меморандум Української Комуністичної Партії Конгресові III, Комуністичного Інтернаціоналу

/Меморандум//Українська суспільно-політична думка в 20 ст. Документи і матеріали/Упоряд. Т.Гунчак і Р.Сольчаник.—Б.м.: Сучасність, 1983.—Т.1.—С.441). УКП висувала умову: «якщо Комінтерн визнає незалежність УССР і право комуністів України мати свою партію в Комінтерні, -- УКП самоліквідується» (Енциклопедія українознавства...Т.9.—С.3366). Звісно, Комінтерн не міг протидіяти своєму фактичному московсько-більшовицькому керівництву, тому його відповідь можна було передбачити заздалегідь. Укапістів змусили самоліквідуватися, бо УСРР, яка вже входила до СРСР як «союзна республіка», це – «суверенна держава», а КП(б)У – член Комінтерну, що суперечило реальним фактам.

Попри негативну відповідь Комінтерну меморандум УКП дає змогу проаналізувати засади національної політики партії. У ньому зазначається, що «Україна на протязі більше двох з половиною століть придавлена російським абсолютизмом, була об'єктом економічної експлуатації, національного гніту і колонією для русифікаторської політики зі сторони державних класів російської імперії» (Меморандум... -- С.441). Через винародовлення вищих шарів нації (шляхти і козацької старшини) носіями української національної думки залишилися закріпачені селяни, які перетворилися в етнографічний матеріал колишньої «історичної нації». Отож, «нація вмерла» (Там само.—С.442). Лише розвиток капіталізму підштовхнув українців як «неісторичну націю» до національного відродження, давши засоби і способи для її визволення.

Під впливом капіталізму поневолені нації поставили перед собою мету, яка завше стояла перед європейською нацією: побудувати єдину національну державу як знаряддя своєї економічної і культурної свободи. Українці не були винятком. Їх відродження започаткував сильний літературний рух у середині ХІХ ст. Його провідником стала народжена з українських народних верств національно свідомо інтелігенція.

Останнє твердження фактично повторює аналогічну тезу засновника українського революційного націоналізму М.Міхновського. Проте твердження про українську спільноту як «неісторичну націю» не коректне, позаяк такими

називаються народи, які не мали своїх держав у минулому, а українці жили державним життям, принаймні, у великокняжій Київській імперії, Галицько-Волинському князівстві (королівстві) і козацькій Гетьманщині. Доволі сумнівне трактування в меморандумі українського пролетаріату, щоб представити його як більшість в пролетаріаті на українських землях.

Своєрідно підходить УКП до характеристики української революції як результату попереднього капіталістичного розвитку: вона виокремила з російської революції, поставивши завдання створити національну державу після більшовицького перевороту («жовтневої революції») в Петрограді. Тоді відкривалися можливості для встановлення радянської (совітської) влади. Однак український пролетаріат був ослабкий, а його зрусифіковані верхи не спромоглися висунути «внутрішньої політичної керуючої сили», тому замість «української радянської влади настала розбійська **окупаційна**», що спиралася на верхи російського пролетаріату в Україні та на військову силу більшовицької Росії.

Як твердить УКП, українська революція – це «цілий клубок противенств», успадкованих від капіталістичного ладу, «противенств» класових і національних. Комуністичну революцію в Україні гальмує протиборство внутрішніх і зовнішніх соціальних сил, що утруднює класову боротьбу. Така боротьба спричинила нестійкість української пролетарської революції, її двоїстість: «внутрішні сили стихійно стремлять до створення українського державно-економічного політичного центра, зовнішні – до підчинення України Росії» (Там само.—С.452).

Тенденції внутрішніх сил, вважає УКП, проявилися в двох періодах української революції. У першому періоді як буржуазному вони вилилися в боротьбу Центральної Ради за державне самовизначення нації, дійшовши до проголошення Української Народної Республіки, а в другому, пролетарському, -- прагнуть «до створення незалежної Української Соціалістичної Радянської Республіки і свого економічного, політичного і партійного центра» (Там само). Такі прагнення, твердиться в меморандумі, відчувалися також в організації

колишньої Української Комуністичної Партії («боротьбистів»), яка через дрібнобуржуазну есерівську природу, слабкість ідеологічних гасел і відсутність «твердих» організаторських кадрів дійшла до розкладу.

У меморандумі звинувачується КП(б)У за боротьбу проти українських самостійницьких поривів, спираючись на колосальний державний апарат. Для цього використовуються імпортовані з Росії партійні кадри і водночас знищується фізично опозиція в партійних лавах. КП(б)У названа тимчасовим «напливом» в українському пролетарському русі, тому в боротьбі проти неї всі комуністичні сили мають об'єднатися навколо УКП.

Меморандум УКП передбачив майбутню діяльність малоросійських більшовиків, що спричинилася до трагічних наслідків для нашого народу.

19.3. Боротьба за національно-державне відродження

Більшовицька окупація основної частини українських земель зумовила пошуки виходу і проектування майбутнього України серед діячів, які опинилися за кордоном. На позиції націонал-комунізму переходить В.Винниченко, який планує повернутися в Україну. Він пише, що комунізм **«не допускає панування нації над нацією»** (Винниченко В. Лист до класово несвідомої української інтелігенції /Володимир Винниченко //Укр. сусп.-політ. думка... -- Т.1.—С.460), тому не може суперечити національному визволенню. Навпаки, на противагу «капіталістичному устрою громадянства» комунізм гармонізує та об'єднує національне і соціальне питання.

Обґрунтовуючи погляди своїх однодумців на перспективи національної державності, Винниченко відповідає на «песимістичні голоси», розрізняє серед українців **такі три течії: монархічну, демократичну і соціалістичну**. Перші дві течії він критикує, бо **монархія** означає владу дрібних і середніх землевласників, а **демократична республіка** спирається на дрібне селянство. Проте обидві течії неодмінно передбачають спілку з чужою буржуазією. Окрім того, монархія *протиприродна* для українського народу, бо її опорою може бути лише буржуазія, що пов'язана з Росією. Отож, така влада неодмінно буде мати «руський характер» і придушуватиме боротьбу української нації за визволення як

сепаратизм. З цього Винниченко доходить висновку про наслідки монархічного ладу для України: «*Державність України було б неминуче, неодмінно скасовано. Національність було б жорстоко придушено*» (Винниченко В. Безнадійні надії /Володимир Винниченко//Нова доба.—Ч.4). Так само він підходить до **демократичної республіки**, бо в ній позірно влада належатиме сільській дрібній буржуазії, а насправді великій чужій буржуазії, цебто Україна потрапить у залежність від Росії, що неодмінно веде до знищення не лише державності, а й української національності.

Соціалістична течія передбачає радянську, соціалістичну Україну, в якій влада переходить до пролетаріату й незаможного селянства як класів, котрі найбільше зацікавлені в національних формах розвитку й охоплюють майже всю націю. Тут допущена не лише *практична*, а й *теоретична* помилка. Як відомо, тодішній пролетаріат в Україні, в основному, складали російські робітники або малороси за своїм переконанням. Окрім того, Винниченко забуває твердження авторів «Маніфесту комуністичної партії», що пролетаріат не має батьківщини, тому він має бути байдужий до національної держави і національної культури.

Проте Винниченко намагається вийти зі складного становища. Відповідаючи на закид, що українського пролетаріату немає, а є тільки російський і зрусифікований, він характеризує таке становище як продукт попереднього грабіжницького й насильницького ладу. На його думку, «для національної справи треба якомога радикальніше, швидше убивати ту хворобу буржуазного ладу, буржуазної ідеології, буржуазної етики» (Там само).

Тодішню політику російських більшовиків щодо України Винниченко виправдовує економічною скрутою в самій Росії і голодом серед її населення. Він твердить: «Робітничо-селянська російська держава, борючись за революцію, за соціальне визволення своє і всього світу, *мусила* рятувати своє існування походами на Україну і експлуатацією її природних багатств» (Там само). Звідси — намагання не осуджувати таку експлуатацію, яка начебто протилежна експлуатації капіталістичній, бо вона, *по-перше*, не класова, не соціальна, а *державна*, і, *по-друге*, має тільки *тимчасовий* характер. У нормальних умовах

більшовицька Росія нібито зможе розвиватися завдяки використанню власних природних багатств Сибіру, Уралу та інших регіонів.

Видаючи бажане за дійсне, Винниченко намагається приписати російським соціалістам свої погляди: «І російська, і українська, і всяка інша пролетарська держава для всякого соціаліста є явище часове, необхідне для знищення взагалі самої держави як органу класового панування» (Там само). Отож, на цьому етапі російський соціаліст має бути начебто зацікавлений у зміцненні української держави. Логіка не витримує критики. Навіщо зміцнювали держави, щоб потім знищити? Хіба не однаково, якою буде держава, приречена на знищення.

Подібні погляди приводять В.Винниченка до переконання про доконечність співпраці «на боці совітської України». Однак чотиримісячне перебування в Росії й Україні в 1920 році показало утопічність таких намірів. Причина дуже проста: формальна, програмова, декларативна діяльність російських більшовиків не відповідає «дійсній, реальній, недеklarативній», бо їхня політика спирається на абсолютний централізм. Інакше кажучи, Винниченко доходить розуміння, що більшовизм – це лише форма російського імперіалізму.

Після нещасливого виїзду за кордон Винниченко виправдовується тим, що «Закордонна Група Української Комуністичної Партії», створена його однодумцями, судила про становище в Україні за декларативною, програмовою стороною діяльності панівної нації. Ознайомлення з її недеklarативною стороною змусило розчаруватися. Політика «безоглядного, абсолютного централізму», яку керівники РКП пояснюють революційною доконечністю, «велика загроза самій революції», бо веде до заперечення демократизму й утвердження бюрократизму. Як наслідок у всіх сферах суспільного життя влада «совітів» не реальна, а декларативна. Абсолютний централізм спричинив підозріле ставлення взагалі до всього українського. Українці як члени КП(б)У мають відрікатися від своєї національності й боротися проти українських національних змагань ще з більшою ворожістю, ніж представники інших національностей: тільки так вони заслуговують називатися «справжніми» комуністами». Усе, що порушує прин-

цип російського абсолютного централізму, трактується як контрреволюція. З часом такі дії партія називала «українським буржуазним націоналізмом».

В.Винниченко не розумів, що інакше бути не могло. Ще І.Франко передбачив, до чого призведе реалізація марксистської концепції «народної держави». Намагання об'єднати всі комуністичні організації в Україні в єдину партію нічого не може дати, позаяк III Інтернаціонал контролює московсько-більшовицьке керівництво, а воно проти ідеї «Української Незалежної Радянської Республіки», якої дотримується «Закордонна Група УКП». Зрештою, так званий «Комуністичний Інтернаціонал» міг існувати лише як агентура більшовицької Москви.

Проекти співпраці з більшовиками розробляли за кордоном також чільні діячі Української Партії Соціалістів-Революціонерів, перше місце серед яких належало історику Михайлу Грушевському. Як твердить учений, війна з більшовиками виникла через непорозуміння, була «неприродною і братовбивчою» (Грушевський М. Між Москвою і Варшавою /Михайло Грушевський //Борітеся – поборете!—1920.—Ч.2.—С.6). Адже Всеукраїнський трудовий конгрес у січні 1919 року висловився за владу *рад*, тому стало очевидним, що Україна може бути лише радянською республікою і мусить прийти якщо не до федерації з радянською Росією, то принаймні до військового й економічного союзу з нею. Симпатії до більшовиків начебто засвідчило об'єднання частини українських соціалістів-революціонерів («боротьбистів») і незалежних соціал-демократів у партію під назвою «комуністична» з гаслом незалежної Української Радянської Республіки.

Українська інтелігенція, веде далі Грушевський, знала, що лише більшовики ще перед революцією визнавали за Україною право на самостійність, а в революційний час обстоювали «право народів Росії на самоозначення, аж до повного відокремлення». Проте тепер більшовики не допускають жодного відхилення від своєї централістичної програми, оцінюючи її як «партикуляризм». Під підозріння потрапили навіть ті українці, які обстоювали українську автономію у формі справжньої федерації з Росією. Однак таке становище під пануванням більшовиків не спонукає українські соціалістичні партії до адекватної реакції, бо

вона зашкодить діяльності Москви на світовій арені. Українці уникають конфліктів з більшовиками, щоб дійти з ними до порозуміння. І все-таки вчений змушений визнати, що «добрі заміри» Леніна і «декларації» Троцького й Чичеріна залишаються насправді «порожніми словами» -- і в цьому, на його думку, «справді велика небезпека для більшовиків» (Там само.—С.16). Та він бачить ще одну небезпеку для України: після спільного натиску різних елементів проти більшовиків і витіснення їх з наших земель розпочнеться боротьба між внутрішніми супротивниками. Окрім того, перемога над більшовиками може бути лише тимчасовою, бо в Україні занадто багато більшовицького ферменту. Столітній досвід, зазначає М.Грушевський, вчить, що українські маси вимагають у своїй боротьбі насамперед задоволення соціально-економічних вимог, а «культурно-національні й політичні завдання приймуть за свої лише остільки, оскільки вони не суперечитимуть і не обтяжуватимуть завдань соціально-економічних» (Грушевський М. Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання. Замітки з приводу дебат на конференціях закордонних членів партії /Михайло Грушевський// Борітеся – поборете!—1920.—Ч.1.—С.17). Від цього має відштовхуватися українська інтелігенція при визначенні своєї програми і тактики. Проте наша інтелігенція зневірилася в «заповідях Шевченка» й пішла «дорогою Куліша». Як наслідок, вона розпочала «цькування українського соціалізму», дійшла до «конспірації» з німецькими генералами проти Центральної Ради, до чолобиття ясновельможному гетьманові за його опіку українським мистецтвом і наукою, до запобігання перед поляками в час їх найбільших варварств з «української дичі».

Відданість українській революційно-народницькій традиції начебто зберегла лише партія соціалістів-революціонерів, які зуміли поєднати соціально-економічні домагання народних мас з національними і політичними завданнями, хоч і почували себе учасниками світового революційного походу. М.Грушевський пише: «Селянство переконалось, що українська національна ідея не тільки може бути погоджена з його соціально-економічними домаганнями, а навіть дає їм цінне обґрунтування, цінні форми й гарантії, і що серед української інтелігенції

таки є елементи, з котрими вона може з користю для себе іти разом – до кінця» (Там само.—С.20). Водночас вчений підтримує право на існування інших українських партій, якщо вони стоять на платформі радянської влади. До більшовиків ставлення інше: вони не можуть опанувати нашу селянську країну, трактуючи її як російську колонію, а «український народ як дешеве гарматне м'ясо чи дешевий матеріал для експериментів» (Грушевський М. Хто такі українці...-- С.233).

Все-таки вчений виступає за примирення з більшовиками навіть ціною певних уступок, бо без цього не бачить можливості для будування українського життя. Заперечуючи боротьбу проти більшовиків, Грушевський зазначає, що повернутися від «Незалежної України» до «федеративної Росії» для українців неможливо, як, приміром, для чехів неможливо повернутися до Австрійської монархії. Тепер мова може йти лише про федерацію в європейському масштабі, цебто федерацію ширшу, до якої Українська Радянська Республіка і «Совітська Росія» «ввійдуть обидві як рівнорядні члени» (Там само.—С.234).

Через якийсь час Грушевський звертається з відкритим листом до Х.Раковського як керівника «уряду» Української СРР. У ньому він виступає за співпрацю з радянським режимом, або за «внутрішнє замирення», результатом якого має стати «об'єднання в спільних завданнях українсько-національних і загальносоціальних течій, яке *може й повинно* бути здійснене Радянською – власне *Радянською – Україною*» (Відкритий лист Михайла Грушевського, закордонного делегата УПСР, Голові Ради Народних комісарів Української Соціалістичної Радянської Республіки Х.Г.Раковському /Відкритий //Борітеся – поборете! – 1920.—Ч.10.—С.5). Вчений стурбований тим, що «чужорідні елементи» утримують «правлячу комуністичну партію України в ненормальному положенні російської експозитури», а це ізолює її від людності і призводить до «курйозних аномалій». Парадокс у тому, що до таких «чужорідних елементів» належить сам адресат.

Разом з іншими очільниками закордонних українських соціалістів-революціонерів М.Грушевський оприлюднив проект партійної програми (1 лютого 1922

року). Програма наголошує, що від стану провінції чи колонії Україна має перейти до «автономного права в широкому розумінні слова», або «державності, суверенності, незалежності». Саме тому Україна «має стати суверенною соціалістичною радянською республікою (УСРР) своєї трудової людності в етнографічних межах»(Проект програми Української партії соціалістів-революціонерів /Проект//Борітеся – поборете!—1922.—Ч.6.—С.20). До такої території автори проекту відносять Велику Україну, Галичину, Буковину, Холмщину, Бессарабію, Закарпаття, Кубань, українські частини Криму й Кавказу. Сувереном на цій території визнається «трудова людність». У справах культурного й місцевого характеру окремі частини мають право на найширшу автономію. Водночас проект програми допускає федеративні взаємини України з іншими соціалістичними республіками, а також утворення економічного чи військового союзу з ними. В інтересах України й Росії будувати свої відносини на засадах мирного співжиття.

Як показав розвиток взаємин України з Росією, сподівання українських соціалістів-революціонерів на зміну національної політики більшовиків були марні. СРСР як конституційно федеративне об'єднання ґрунтувався на засадах панування російської нації. Щодо українського народу більшовицьке керівництво проводило політику царизму.

Від таких поглядів докорінно відрізняється бачення перспективи українського національно-державного відродження в трактуванні колишнього соціал-демократа **Симона Петлюри** (1879-1926 рр.), який аналізує період національно-визвольних змагань 1917-1921 років. Звичайно, відновлення української державності – справа не проста. С.Петлюра звертає увагу на стан національної свідомості, організованості й дисциплінованості нашого народу на початку революційної боротьби. Українці, які ділилися на «наддніпрянців» і «галичан», не змогли скоординувати своїх дій, чого вимагав ідеал національної самостійності. «Фактично ідея Соборної України була фразою, якою користувались для святочних промов, декларацій і з якої не вміли і не хотіли витягти обов'язкових логічних наслідків»(Петлюра С. Вибрані твори та документи/Симон Петлюра.—

К.: Просвіта, 1994.—С. 253). Українські політики недооцінювали того, що головним ворогом нашого народу «була, є і буде Московщина» (Там само), бо цьому завадила засліпленість місцевим патріотизмом. Тут йдеться про галицьких політиків, які схилилися до союзу з Денікіним, хоч він добивався реставрації Росії в дореволюційних межах. Окрім цього, майже всі тодішні українські провідники орієнтувалися на центральноєвропейські держави і не могли використати впливу на міжнародні справи Англії й Америки, що робили наші сусіди (румуні, чехи, поляки). Отже, наш народ міг спиратися лише на власні сили. Та навіть у таких умовах українці здивували «весь щиро демократичний і соціалістичний світ» своєю боротьбою за національну і соціальну справедливість, переконалися, що «тільки в самостійній республіці може трудящий народ України, без різниці національностей, здобути собі землю, волю і громадські та національні права» (Там само.—С.168-169).

Лідери національно-визвольних змагань ставили свої партійні інтереси вище від державних. Українські партії не усвідомлювали головної сили в закордонній політиці: одні орієнтувалися на Москву, цебто Азію, а інші – на Європу. Азійська спадщина була занадто ще сильна, бо їй надавали перевагу такі сили, як соціалісти-революціонери і частина соціал-демократів на чолі з Винниченком. Спиратися треба було на Європу, але водночас творити власну силу. Висновок однозначний і актуальний для всіх часів: **«Чим скоріше у народу нашого скристалізуються почуття незалежності од Москви, тим скоріше ми матимемо самостійну Україну»** (Петлюра С. Статті/Симон Петлюра.—К.: Дніпро, 1993.-- С.223).

Проаналізувавши уроки національно-визвольних змагань, С.Петлюра доходить висновку: **ситуація, в якій опинилася українська нація, зміниться.** Її зміна залежить також від напруження власних сил, щоб подолати традиційну неорганізованість і низьку культурність. Для цього запропонована ціла програма, спрямована на перспективу.

19.4. Відродження України як незалежної держави

Українські патріотичні сили докладали зусиль, щоб відродити державу, яка була втрачена у роки національно-визвольних змагань 1917-1921 років. На землях Наддніпрянщини до початку 30-х років не припинялися повстання. У Західній Україні діяла революційна Організація Українських Націоналістів.

Спроба реального національно-державного відродження проявилася на Закарпатті, що під чехословацькою владою називалося Підкарпаттям. 17 листопада 1938 року Перша Українська Центральна Народна Рада проголосила свободу українських земель Підкарпаття як **незалежної держави** з народною владою і запевнила свою людність: «Великі держави Німеччина, Італія, Англія та Франція **забезпечили непорушність наших нових границь**, а Польща й Мадярщина визнали їх та гарантують перед великими державами невтручання до наших внутрішніх справ» (Маніфест Першої Центральної Української Народної Ради з 17-го листопада 1938 р./Маніфест//Стерчо П. Карпато-Українська держава.— Львів: За вільну Україну, 1994.—С.232). У її маніфесті зазначалося, що держава «опирається на силу цілого 50-тимільйонного українського народу, який пробуdivся до державного життя й недалеко та пора, коли українська правда переможе» (Там само.—С.233). Парламент Чехо-Словацької Республіки затвердив автономію цієї частини українського народу. Наприкінці 1938 року була затверджена назва автономії «Карпатська Україна», що вживалася вже раніше.

Обраний Сойм Карпатської України ухвалив закон про незалежність, затвердив українську мову як державну. Так само були затверджені державні символи. Проте мадяри не змирилися з незалежністю навіть такої держави, розпочали агресію проти неї. Військові підрозділи Карпатської України упродовж кількох тижнів боролися проти агресора, але сили були нерівні. Окрім того, на боці Мадярщини стояла Німеччина як мілітарно найсильніша держава в Європі.

Попри невдалу спробу розпочати українське національно-державне відродження на Закарпатті її не варто недооцінювати з низки причин. *По-перше*, треба зважити велике морально-політичне значення для нашого народу самого факту проголошення державної незалежності частини української нації на етнічній

території, що майже тисячу років була відокремлена від основної частини української людності. *По-друге*, Карпатська Україна – це перша держава на континенті, яка не змиралася з агресією союзника імперіалістичної Німеччини, чинила збройний опір, на який не спромоглися до цього часу інші європейські народи, серед них і чехи. *По-третє*, героїзм нашого карпатського стрілецтва дивував цілий світ. *По-четверте*, боротьба січовиків надавала оптимізму українським патріотам, утверджувала віру в перемогу української справи. П.Стерчо пише: «Влада Карпатської України не скапітулювала ні військово, ні політично. Українці програли війну, але не схиляли шиї у малярське ярмо, не відступили ні на хвилину від своєї ідеї боротьби за свободу, не втратили віри в право кожного народу жити вільним життям у власній державі й рядити собою по власній, йому притаманній, вподобі» (Стерчо П. Карпато-Українська держава /Петро Стерчо.— Львів: За вільну Україну, 1994. – С.220).

На невеликій частині української землі сфокусувалися інтереси різних держав, що не були зацікавлені у відродженні незалежної Української держави, зародком якої могла стати Карпатська Україна, давши приклад всій поноволеній нації. Найбільшу небезпеку побачила Москва. Радянські дипломати висковлювали тривогу, що «Карпатська Україна, як кристалізаційний пункт Українського Самостійницького Руху – це в сучасну пору найбільша загроза для Советського Союзу. Советський Союз вірить, що він має спільні інтереси з Польщею» (Там само.—С.201). Звісно, Польща розуміла, що державотворення в Карпатській Україні впливає на українську людність сусідньої Галичини й Волині. Спільні інтереси Москва мала з гітлерівською Німеччиною, що підтримувала зазіхання своєї союзниці Мадярщини на українські землі. Не могла стояти осторонь Румунія, що захопила українську Буковину.

З цього можна дійти висновку, що для нашого народу Друга світова війна розпочалася 15 березня 1939 року, коли українські військовики вступили у бій із Мадярщиною як союзницею нацистської Німеччини. Звісно, такий підхід вимагає коректив у вітчизняній історії, яку до цього часу підпорядковують сталінській схемі так званої «Великої Вітчизняної війни». До початку цієї війни

більшовицька Москва вчинила ще дві ворожі акції щодо українського народу -- захоплення Західної України у 1939 році та Буковини в 1940 році, що мало далекосяжне значення в боротьбі українського народу за визволення.

Як відомо, за Ризьким договором 1921 року більшовицька Москва та її маріонетка УСРР погодилися на окупацію українських земель Галичини й Волині відродженою Польщею. «Окупаційна влада встановила в Західній Україні режим терору і насилля, намагаючись залякати корінне українське населення, примусити його бути покірним, припинити національно-визвольну боротьбу, визнати владу Польської держави. Великодержавний шовінізм, що насаджувався правлячими колами, після окупації Західної України був возведений у ранг державної політики» (Кульчицький В.С., Настюк М.І., Тищик Б.Й. Історія держави і права України /В.С.Кульчицький.—Львів: Світ, 1996.—С.212). Намагання унормувати українсько-польські відносини в Польщі показало свою безперспективність через «недотримання польським урядом взятих зобов'язань та посиленій тиск на українців» (Енциклопедія українознавства. Словникова частина /Енциклопедія.—Львів: НТШ, 2000.—Т.9.—С.3412). Як наслідок активізувався націоналістичний рух на чолі з Організацією Українських Націоналістів.

Становище західноукраїнської людності докорінно змінилося через два тижні після початку німецько-польської війни, коли почалася радянська окупація Галичини й Волині. Москва заявила, що після розпаду Польської держави «вважає своїм священним обов'язком подати руку допомоги своїм братам – українцям і білорусам», хоч насправді було інакше. У таємному протоколі до відомого «Пакту Молотова -- Ріббентропа» від 23 серпня 1939 року зазначено, що «сфери впливу Німеччини та СРСР будуть розмежовані приблизно по лінії рік Нарев – Вісла—Сян» в інтересах обох держав (Там само.—С.223).

Однак через півтора року розпочалася війна між гітлерівською Німеччиною і сталінським СРСР, «відкрилися нові можливості для свобідного волевиявлення українського народу бути господарем своєї землі» (Прокоп М. Напередодні незалежної України. Спостереження і висновки /Мирослав Прокоп.—Нью-

Йорк—Париж – Сідней – Торонто – Львів, 1993.—С.27). Такими можливостями скористалися прихильники Степана Бандери, проголосивши 30 червня 1941 року Акт про відновлення незалежності України у Львові. М.Прокоп пише: «Незалежно від окремих своїх слабкостей Акт 30 червня залишається після проголошення самостійності Карпатської України наступною історичною документацією намагань українського народу використати хоча б хвилево корисні умови для вияву своїх прагнень до незалежності й водночас намагання організувати українську владу на місцях всупереч волі ворогів» (Там само).

Між проголошенням незалежності Карпатської України й Актом 30 червня 1941 року простежується значна відмінність. Порівняно з короткотривалою боротьбою карпатських січовиків названий Акт започаткував доволі тривалу підпільно-повстанську боротьбу аж до середини 50-х років минулого століття, хоч керівники ОУН(р) Степан Бандера та Ярослав Стецько опинилися в німецькому концтаборі, про що замовчували й замовчують українофоби.

Не змирилися німецькі окупанти зі створенням 5 жовтня 1941 року Української Національної Ради в Києві. Райхкомісаріят України заборонив її діяльність вже наприкінці року – і вона продовжувала свою діяльність у підпіллі до 1943 року. 1944 року Українська Національна Рада разом з представниками колишнього Сойму Карпатської України створила Всеукраїнську Національну Раду на чолі з Миколою Величківським, його заступниками були митрополит Андрей Шептицький і Августин Штефан. Проте намагання долучити до неї Українську Головну Визвольну Раду не дало позитивних наслідків.

Таким чином, у роки Другої світової війни українські націоналісти проявилися як послідовні захисники національних інтересів. Під їхнім керівництвом діяла Українська Повстанська Армія, а в середині 1944 року розпочала свою діяльність Українська Головна Визвольна Рада (УГВР). УПА ставила перед собою такі самі завдання, як і ОУН, заявляючи, що «бореться за Українську Самостійну Соборну Державу і за те, щоб кожна нація жила своїм вільним життям», «проти російського комуно-більшовизму і проти німецького націонал-соціалізму» (Там само.—С.30). Українська Головна Визвольна Рада мала розширити «суспільно-

політичну базу для боротьби збройного підпілля проти німців і большевиків та притягнення до неї кадрів з-поза ОУН» (Енциклопедія українознавства... Т.9.— С.3348). Президентом УГВР було обрано наддніпрянця Кирила Осьмака (1890-1960 рр.), активного діяча Центральної Ради, що засвідчує спадковість національно-визвольної боротьби. У Платформі УГВР наголошувалося, що вона «прагне до відбудови Української Самостійної Соборної Держави на всіх землях українського народу засобами революційної боротьби проти всіх ворогів державної самостійности українського народу, зокрема проти большевицьких і німецьких окупантів, та у співпраці з усіма прихильниками такої самостійности», «незалежно від їх ідейного світогляду та політично-групової приналежності» (Платформа Української Головної Визвольної Ради /Платформа//Мірчук П. Українська Повстанська Армія.1942-1952. Документи і матеріали.—Львів, 1991.—С.324).

Як зазначає Платформа, УГВР виступає за Українську Державу, що заснована на народно-демократичних засадах, справедливому соціальному ладі без класового визиску й гноблення. У такій державі буде забезпечено свободу думки, світоглядів, віросповідань, створені умови для розвитку української національної культури. Фактично йдеться про створення правової соціальної держави, в якій гарантовані громадянські права незалежно від національності. У документі розглядаються питання міжнародної політики, вказується, що УГВР змагає до порозуміння і прагне мирного співжиття з усіма сусідами України на принципі взаємного визнання права на власні держави на етнографічних землях кожного народу» (Там само.—С.325). Поза межами України діяло Закордонне Представництво УГВР, яке ознайомлювало світову громадськість з українською справою, боротьбою нашого народу за незалежність.

Уже такі структури засвідчують, що український народ не мирився з чужим поневоленням, прагнув бути **суб'єктом**, а не об'єктом чужої політики. Большевицька Москва намагалася задовольнити такі прагнення нашого народу паліативними методами. Після Другої світової війни з Українською РСР було возз'єднане Закарпаття, але українську Пряшівщину Москва залишила в складі

відродженої Чехо-Словаччини. Україна стала одним з організаторів Організації Об'єднаних Націй, хоч такого права не отримали інші «союзні республіки», за винятком Білорусі. Ще 1944 року почали створювати Народний комісаріат оборони Української РСР на чолі з генерал-лейтенентом Василем Герасименком, етнічним українцем, але вже наприкінці 1945 року відомство припинило свою діяльність, хоч в Конституції республіки існувало (до 1978 року). 1954 року було помпезно відзначено «300-ліття возз'єднання України з Росією й до України приєднано на правах області Крим. Такі заходи в українській діаспорі були оцінені як політика *кондомінації*, коли «поруч Москви щораз більше висувається Київ», хоч «у фактичному становищі України, поневоленої, гнобленої і знищеної Москвою нічого не міняється» (Бандера С. Перспективи української революції / Степан Бандера—Мюнхен, 1978.—С.418, 420). Такий статус українців проявляється лише в інших «союзних республіках», бо «Москва хоче надати українським поселенцям характер колонізаторів і носіїв большевицького імперіалізму наряду з москалями. Відповідні почуття мають бути викликані створюваним враженням про кондомінацію України з Росією» (Там само.— С.419). Така політика на користь Москві: *по-перше*, вона полегшує проводити колонізаторську політику серед неросійських народів, а *по-друге*, протиставляє цим народам українців як начебто союзників поневолювачів, чим послаблює антиросійський фронт.

Попри такі заходи з новою силою проявилася асиміляторська політика більшовицької Москви. Уже в перші повоєнні роки посилилася боротьба з «українським буржуазним націоналізмом», а разом з нею русифікація української людності через шкільництво. Компарти́йне керівництво орієнтувалося на форсоване творення «нової історичної спільності – радянського народу» на російському етнічному ґрунті.

З початком вимушеної компарти́йної перебудови збіглася техногенна аварія на Чорнобильській АЕС, що поставила під знак питання саме існування української нації. У нових умовах розпочинається безпрецедентна за повоєнний час хвиля національно-духовного, а потім національно-державного відродження. Виника-

ють так звані «неформальні об'єднання», що спочатку ставлять перед собою завдання захисту української мови й національної культури, розвінчування злочинів тоталітарного режиму.

На напіввільних виборах 1990 року обрана Верховна Рада Української РСР, в якій чільні діячі Народного руху України створюють опозиційну Народну Раду, що охоплює майже третину парламентарів. 16 липня 1990 року під тиском Народної Ради республіканський парламент схвалює Декларацію про державний суверенітет України. У ній наголошується, що названий суверенітет означає «верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах» і виражає «волю народу України» (Декларація про державний суверенітет України /Декларація//Радянська Україна, 17 липня 1990 року). Попри декларативність цього документа його значення не можливо переоцінити, хоч доконечно зважати конкретні умови його схвалення. *По-перше*, раніше було схвалено Декларацію про державний суверенітет РРФСР, до чого можна поставитися скептично, адже про свій суверенітет у межах СРСР як імперії заявляла її метрополія. Фактично Декларація відтворювала боротьбу між союзним і російським республіканським керівництвом. *По-друге*, не можна недооцінювати того, що найагресивніша компартійна частина парламентарів перебувала в Москві на партійному з'їзді. *По-третє*, Народна Рада діяла наступально, а компартійні депутати зазнавали дедалі більшої деморалізації після фактичної втрати політичної монополії в державі. Серед депутатів вирізнялися колишні політв'язні, що прагнули радикальних змін, зокрема перетворення СРСР на засадах конфедерації. *По-четверте*, українська людність (і депутати не могли бути винятком) зазнавала впливу відцентрових процесів, які проявилися в «союзних республіках» Балтії, окупованих більшовицькою Москвою на підставі згаданих додатків до «Пакту Молотова-Ріббентропа». *По-п'яте*, у Декларації використовувалися ідеї, що ще в середині століття висловлювали революційні націоналістичні сили, борючись проти німецького нацизму і московського більшовизму, а також підпільні

організації пізнішого часу й «неформальні» об'єднання часів так званої «перебудови».

Звісно, не можна обійти слабих сторін Декларації. Насамперед вона не заперечувала підписання нового союзного договору, а це, як підтверджує історія українсько-російських відносин, перекреслює найкращі наміри. Згодом на положенні про майбутній союзний договір спекулювали агресивні українофоби в парламенті (представники КПУ, ПСПУ, КПРС та інші). Не в'яжеться з ідеєю державного суверенітету України положення про союзне громадянство. Дослідники звертають увагу на те, що Декларація не називає гарантій державного суверенітету. Декларативно звучать положення про економічну незалежність республіки, хоч на цьому акцентують також інші «союзні республіки». М.Прокоп намагається визначити найголовнішу перешкоду в реалізації Декларації. Він пише: «Видається, що головна українська трудність у тому, що до боротьби за здійснення гарних слів Декларації про суверенітет і внесення потрібних доповнень та коректив, і загалом до поступового будування справжньої самостійної держави, ми приходимо рівночасно в процесі будування самої нації» (Прокоп М. Там само.—С.412).

Стрімкий політичний розвиток прискорив процес розпаду СРСР як імперії. Після поразки ГКЧП у Москві український парламент ухвалив Акт проголошення незалежності України, а положення Декларації про державний суверенітет з корективами часу стали основою для Конституції.

В и с н о в к и

1. У період національно-визвольних змагань 1917-1921 років перед національними силами стояли три проблеми: *по-перше*, пов'язати національне визволення з визволенням соціальним; *по-друге*, поєднати інтереси української нації з інтересами національних груп при творенні національної держави; *по-третє*, протистояти руйнівному впливу більшовицької пропаганди, розрахованої на національно несвідому селянську масу.

2. Орієнтація Центральної Ради на федерацію з Росією змарнувала національний ентузіазм. Російська влада не хотіла визнати автономії України, бо воно

неодмінно означало визнання окремішності української нації від російської, чого не допускали ні кадетська буржуазія, ні російська революційна демократія, ні московські більшовики.

3. Гетьманський уряд Павла Скоропадського керувався не національним, а територіальним принципом у підході до громадянства, що відкривало шлях для повернення в Україну буржуазії, зокрема російської. Як наслідок в Україні посилювалося протистояння між народницько-соціалістичними і національно-консервативними течіями, що спричинилося до падіння гетьманського режиму.

4. Захоплення державної влади більшовиками призвело до трагічних наслідків, бо московський більшовизм продовжував антиукраїнську політику царського уряду, хоч формально визнавав право націй на самовизначення. Намагання деяких українських політичних сил піти на співпрацю з більшовиками зазнало краху.

5. Українські патріотичні сили докладали зусиль, щоб відродити національну державу, яка була втрачена в роки національно-визвольних змагань 1917-1921 років. На землях Наддніпрянщини ще більше десяти років не припинялися повстання. У Західній Україні діяла революційна Організація Українських Націоналістів.

6. Після спроб відродити національну державність у період Другої світової війни українські націоналісти створили Українську Головну Визвольну Раду, що надалі очолювала збройну боротьбу проти московсько-більшовицького поневолення.

7. Лише наприкінці ХХ століття український народ зміг проголосити відновлення національної державності, чому упродовж століть протидіяла російська влада, зацікавлена в утриманні України в своїй імперіалістичній орбіті.

Лекція 20. Культурно-цивілізаційна самовизначеність українства

Стрімкий розвиток двадцятого й початку двадцять першого століть спростовує концепції про цілковиту детермінованість історичного розвитку. Як доведено, суспільство у різних країнах може розвиватися паралельно, допускаючи багатоваріантність. Марксистська концепція про закономірну зміну суспільно-економічних формацій не виправдала сподівань її прихильників. Наприкінці двадцятого століття комуністичний експеримент суспільних перетворень зазнав краху на широкому євразійському просторі, а держави, в яких він за інерцією й надалі триває, аж ніяк не демонструють переваг перед суспільствами приватного підприємництва. Водночас і приватнопідприємницьке суспільство як багатоваріантне має значні відмінності в різних країнах.

Інакше кажучи, говорити про якусь прямолінійність історично-суспільного розвитку нема підстав, що змушує підтримати ідею нелінійності і водночас ймовірності процесів у різних країнах. Такий висновок ставить під сумнів також неоеволюціоністські концепції, які ґрунтуються на філософському позитивізмі.

20.1. Протилежність двох культурно-цивілізаційних типів історично-суспільного розвитку

Від визначення культурно-цивілізаційної належності України значною мірою залежить майбутнє нашого народу. Складність такого визначення зумовлена низкою чинників: історичних, релігійних, геополітичних, соціальних та інших. Інколи навіть можна почути твердження, що саме на українських землях зіткнулися різні цивілізації. Як зазначав С.П.Гантінгтон, «Україна позначена роздвоєністю і має дві окремі культури. Лінія цивілізаційного розлому між Заходом і православ'ям проходить через її осердя і так було впродовж століть»(Гантінгтон С.П. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку/С.П. Гантінгтон.—Львів: Кальварія, 2006.—С. 206). Інакше кажучи, Україна опинилася на стику Заходу й Сходу, хоч дослідники обґрунтовують й тезу, що межа між двома цивілізаціями збігається зі східним кордоном нашої держави. Саме з таких позицій доцільно підходити до оцінки нинішніх подій на Сході України.

Війна, розпочата Росією проти України, -- наслідок протистояння цивілізацій. Одна з них – *європейська* (євроатлантична, західна, окцидентальна) цивілізація українців, що сформувалася впродовж нашої історії на лицарсько-хліборобському ґрунті, а інша – *євразійська* (євроазіатська, московсько-православна, російська) цивілізація наших східних сусідів, початки якої зумовлені особливостями суспільного життя угро-фінських здобичників, не продуцентів, лише споживачів дарів природи і плодів праці інших людей, насамперед поневолених людських спільнот.

Як відомо, цар Петро I намагався повернути своє населення до передової, європейської цивілізації, спираючись на історичний досвід українського народу, але такі потуги зазнали невдачі. Царювання Миколи I і його наступників остаточно визначило цивілізаційний вибір москалів, який у двадцятому столітті був утверджений у найзвиродніліших формах більшовицьким режимом. Отож, українці і москалі – це представники різних цивілізацій. Про євразійську цивілізацію на сході України варто говорити під оглядом, що вона властива тамтешнім поселенцям з числа москалів (етнічних росіян).

При аналізі історично-суспільного, цивілізаційного розвитку недостатньо брати якийсь один з критеріїв. С.П.Гантінгтон абсолютизує конфесійний чинник, хоч, зрештою, сам собі частково заперечує. Вчений пише: «У різні часи минувшини Західна Україна належала до Польщі, Литви та Австро-Угорської імперії. Велика частина її населення є адептами уніатської Церкви, яка притримується православних обрядів, але визнає верховенство Папи» (Там само). Доцільно вказати на певні неточності такого твердження. *По-перше*, під владою Литви і Польщі перебували не лише західноукраїнські землі, а й землі інших українських регіонів. *По-друге*, якщо зважити приналежність до Західної України Волині й Буковини, то доведеться визнати, що чимала частина людності цього регіону належить до православ'я. *По-третє*, за межами Західної України, насамперед у Хмельницькій, Вінницькій і Житомирській областях і навіть у місті Києві проживають римо-католики. У такому разі визначена «лінія цивілізаційного

розлому» не витримує критики. Так само не можна погодитися з фетишизацією економіки й виробництва на основі «технократичного монізму».

Подібним методологіям у науковій літературі протиставляється **«ідеалістично-плюралістична» системна модель**, що передбачає підхід до людства як до своєрідного «конгломерату» соціоісторичних утворень. Вихідними для такого аналізу беруться категорії «культура» й «цивілізація». Однак треба застерегти, що серед європейських народів ці категорії тлумачаться неоднозначно. У німецькій інтелектуальній традиції, починаючи від І.Канта, вони протиставляються, навіть тлумачаться як антоніми, що зумовлене особливостями німецької історії. У такому підході закорінена спроба поєднати спільною культурою політично роздрібнену німецьку націю. До речі, з аналогічних позицій підходили західнонімецькі вчені до взаємин між двома частинами німецької нації, яка після Другої світової війни опинилася в складі двох різних за суспільно-економічними системами державах (ФРН і НДР). Прихильники марксизму в НДР заперечували опонентам з ФРН, які наголошували на спільності мови, національних особливостях культури, традицій і закликали до збереження єдиної нації, що не була об'єднана в одній державі, сподіваючись на перетворення тодішньої «культурнаціон» («нації єдиної культури») у майбутньому на «штаатснаціон» («державну націю єдиної Німеччини») (Хексельшнайдер Э, Йон Э. Культура-связывающее звено? Критика тезиса о «немецкой нации, объединяемой общностью культуры/Э.Хейксельшнайдер.—М.: Прогресс, 1988.—С.6). У французькій та англійській інтелектуальних традиціях категорії «культура» й «цивілізація» переважно трактуються як синоніми, цебто взаємозамінні поняття. Якщо аналізувати історичний розвиток української нації, то, напевно, доцільніше орієнтуватися на німецьку інтелектуальну традицію. Як відомо, попри марксистські спекулятивні заперечення наприкінці вісімдесятих років минулого століття німецька нація як культурна єдність, зуміла перетворитися в єдину державну націю. Наш народ чекали ще більші випроби. Після розпаду великокняжої Київської імперії він був роз'єднаний державними кордонами, причому кордонами чужих держав, а з другої половини сімнадцятого століття опинився в

різних цивілізаціях, наслідки чого відчуються ще й нині, після проголошення незалежної Української держави.

Відмінності між різними частинами розділеного українського народу яскраво проявилися від другої половини дев'ятнадцятого століття. У конституційній імперії Габсбургів українці Галичини й Буковини мали можливості відчуті переваги політичних свобод, набувати досвіду політичної боротьби на правових засадах. Окрім того, після скасування панщини в 1849 році селянство як основна маса української спільноти відчула певні полегшення в соціальній сфері. Звісно, не йдеться про якусь ідеалізацію тодішніх порядків, бо українська людність цих країв змушена була боротися проти панування чужинців. Найтяжче було нашій людності під угорським пануванням, бо «на Закарпатті поступово дійшло до цілковитого занепаду всього культурного життя, зугорщення інтелігенції, зокрема духівництва» (Енциклопедія українознавства. Загальна частина /Енциклопедія.—К., 1995.-- С.492). Противагою угрофільства було москвофільство, яке магнетувало до Москви. Слабкість тамтешнього українського руху ще більше посилювалася слабкістю зв'язків з іншими українськими землями, насамперед Галичиною. Лише після того, коли наші закарпатські землі були підпорядковані Чехо-Словаччині, становище змінилося. За два десятиліття закарпатські українці дійшли до усвідомлення самостійного державного життя.

Як відомо, Іван Франко називав австрійську конституцію *свинською*, бо вона обмежувала людські права і свободи. Проте в самодержавній Росії про такі політичні й соціальні свободи не могло бути мови навіть після формальної ліквідації в 1861 році кріпосного права, яке мало чим відрізнялося від рабства. Обмежені політичні свободи, надані царським маніфестом 1905 року, дуже скоро були знецінені.

На наш погляд, категорії «культура» і «цивілізація» доцільніше розглядати в контексті дихотомії «духовного» і «бездуховного». Отоді під *культурою* слід розуміти **духовний** феномен, який звеличує людину, перетворює її в самоцінність, а *цивілізацію* – обмежувати **матеріальними цінностями**, сферою матері-

ального виробництва і соціально-політичної організації, від якої людина може мати не лише користь, а й зазнавати шкоди.

Саме тому для аналізу соціокультурних утворень доцільно, на думку дослідників, використовувати **культурно-цивілізаційну характеристику**, що гарантує комплексний підхід до суспільного розвитку, зокрема *взаємозв'язок у ньому діяхронності* в часовому вимірі і *синхронності* з огляду духовності й соціально-організаційної просторовості.

Найуніверсальнішим у науці вважається виділення двох типів розвитку – **західного і східного**. Протиставлення цих культурно-цивілізаційних типів дає змогу збагнути їхні відмінності. Однак треба зважити, що світова історія до цього часу виходить з позицій **європоцентризму**, з чим, звісно, не погоджуються вчені з інших континентів. Приміром, мексиканський філософ Л.Сеа зазначав, що «західноєвропейська історія як історія асиміляцій протистоїть історії латиноамериканській, створеної із зіставлення реальностей, що різною мірою чужі суб'єкту, який і відкидає, і асимілює» (Сеа Л. Философия американской истории /Леопольдо Сеа.—М.: Прогресс, 1984.--С.21). Окрім того, слід зауважити, що, як випливає з такого твердження, під європоцентризмом розуміють насамперед романсько-германський центрзм, при якому слов'янам відводиться в ліпшому разі другорядне місце, а в гіршому слов'яни зводяться до москалів, які генетично до них не належать, бо сформувалися на угро-фінському ґрунті. Найбільше при такому підході не щастить українцям, про яких часто густо не згадують як про національну спільноту.

Слід наголосити, що європоцентризм у традиційному трактуванні вимагає коректив у світлі нових відкриттів, зокрема після відкриття на нашій території **Трипільської культури**, яку доречніше називати *культурно-цивілізаційною системою*.

Зіставляючи два типи історично-суспільного розвитку, вчені проаналізували їхні характерні риси. **Західний тип** характеризується розвиненим інститутом власності, який започаткувало римське приватне право, відзначається соціально-політичним плюралізмом, що ґрунтується на засадах правової держави,

концепції поділу і рівноваги *законодавчої, виконавчої і судової* влади, хоч тепер, доцільно, на наш погляд, додати до них *громадську* владу, втілену насамперед у місцевому самоврядуванні. Трактування засобів масової інформації як четвертої влади доцільно віднести не до науки, а до публіцистики, сприймати лише як образне уявлення. Християнська віра, що домінує в західній цивілізації в формах католицизму і протестантизму, спрямована на особисте спасіння. Доцільно зазначити, що такої засади дотримувалося *київське християнство* на противагу московському цареслав'ю, заснованому на ідеологемі «Москва—Третій Рим, а четвертого не буде».

На противагу західному типові історично-суспільного розвитку **східний тип** характеризується одержавленням економічного життя при недорозвиненості інституту приватної власності. Як знаємо, деякі російські мисленики минулого ідеалізували традиційну російську общину, що була протилежністю українській громаді, вбачали в ній готовий «зародок соціалізму». У суспільствах такого типу переважали державні й колективні інтереси над інтересами індивідуальними, егалітаризм, а європейській правовій державі протиставляли деспотичну владу, що має за основу або мораль (Китай, Індія, Японія) або релігійно освячену грубу силу (Росія), з чим пов'язана аритмія суспільного життя, непрогнозованість дій не лише індивідів, а й державних органів. Щоправда, останнім часом в Росії почали «обґрунтовувати» якийсь «російський індивідуалізм», що начебто за рівнем свого розвитку навіть вищий, ніж на Заході (Русский индивидуализм. Сборник работ русских философов XIX-XX веков /Русский.—М.: Алгоритм, 2007.—С.7). На противагу європейцям москалі беззастережно підпорядковуються владним силам, що стоять на вершині, бо вони не хочуть думати, за них думає незначна меншість, про що писав ще П. Чаадаєв (Там само.—С.16).

До Революції Гідності азійську непрогнозованість в Україні проявляла окупаційна компрадорсько-сімейна бандоолігархія, яка безуспішно намагалася перетягти нашу державу до євразійської (російської) цивілізації, хоч упродовж певного часу переконувала у відданості євроінтеграції.

Азійські держави, як правило, засновані не на національній, а на конфесійній основі: Індія – на індуїзмі, Китай – на конфуціанстві, Японія – на синтоїзмі, Росія – на московському квазіправослав'ї (цареслав'ї). У Московії церковне життя підпорядковане державі на засадах візантійського цезаропапізму: на першому місці не віра, а ритуал у зовнішній християнській оболонці. Про особливості релігійності москалів майже сто років тому писав філософ Н.Бердяєв: «Росія – «свята Русь». Росія грішна, але в гріху своєму вона залишається святою країною – країною святих, що живуть ідеалами святості... Росія вшановує себе не лише найбільш християнською, але єдино християнською країною в світі. Католицизм зовсім не визнається християнством» (Бердяєв Н. Судьба России /Николай Бердяев.—М., 1918.-С.57).

Європейський культурно-цивілізаційний тип виник у середовищі середньовічного ремісництва, тому його представникам властиві такі риси, як дотримання порядку, щоденна праця, спрямування на поступове підвищення власного добробуту, пошанівок закону, сприймання держави як захисника, а не зовнішнього для людини зла, психологічна незалежність від держави, життя на засадах громадянського суспільства. Євразійський тип формувався безпосередньо в середовищі військових поселенців. Як наслідок він завше перебуває в підготованості до миттєвої мобілізації, ставить наказ вище від закону, відчуває повну залежність від держави та її чиновників, сприймає без заперечень своє місце в суспільній піраміді.

20.2. Джерела культурно-цивілізаційного визначення українського народу

Зіставлення двох основних культурно-цивілізаційних типів дає змогу з'ясувати культурно-цивілізаційну належність українського народу в контексті тривалого історичного розвитку, а за останні століття українсько-російських зв'язків, уникнути тенденційності та заідеологізованості, безперспективних «аргументів» для підтвердження штучно вигаданих «концепцій», що підпорядковані певним політичним цілям. «Центральним питанням, що перед ним стоїть наш політичний світ тепер, є його ідейно-програмова орієнтація, сучасна і на майбутнє. Якими шляхами піде розвиток української політичної думки – не лише в

декларативному, формальному визначенні й цілеспрямованні, але передусім у глибшому, психологічному і ментальному?» (Камінський А. *Яка орієнтація? /Анатоль Камінський.—Б.м.: Сучасність, 1981.—С.7).*

Відразу треба застерегти, що при розв'язанні питання про співвідношення культурно-цивілізаційного та етнонаціонального поділів людства доцільно визнати рацію аргументів на користь концепції «нації-держави», що й надалі відіграє головну роль у міжнародних відносинах попри підвищення значення міждержавних союзів на кшталт Європейського Союзу. Однак такий висновок не заперечує культурно-цивілізаційного поділу людства, дає змогу побачити в межах культурно-цивілізаційних типів множинність етнонаціональних спільнот. З цього висновку неодмінно випливає заперечення світових імперій у традиційному розумінні, чого не може позбутися керівництво Російської Федерації.

Щоб з'ясувати питання культурно-цивілізаційного визначення України, треба підходити конкретно-історично до культурного і цивілізаційного розвитку людності на наших землях, від давнини до Нового часу.

Про культурно-цивілізаційну визначеність наших предків можемо судити на основі давніх писемних пам'яток, що дійшли до наших днів. Першим відомим джерелом, що безпосередньо присвячене цьому питанню, можна вважати «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона Київського. Воно проголошене у зв'язку зі смертю великого князя Ярослава Мудрого, сина хрестителя нашого народу. У «Слові» особливо прославляється рівноапостольний князь Володимир Святий, який титулується *великим каганом*, що, на думку дослідників, рівнозначне титулові *імператора*. Наш володар возвеличується не лише як апостол народу, а й як великий монарх, який «славним од славних народився, благородним од благородних» і «не в худорідній бо і в невідомій землі володарював той, а в Руській, про яку відати і чути на всі чотири кінці землі». Як твердить митрополит, князь Володимир «єдинодержцем став землі своєї, підкорюючи під себе навколишні сторони – ті миром, а непокірні мечем».

Після свого хрещення під ім'ям *Василія* наш *премудрий* володар охрестив народ. Отож, як хреститель народу Володимир «*подібний...до великого Константина,*

рівний йому розумом, рівний христолюбством, рівний честю служителям Його», цебто Сина Божого Христа. З римським імператором Константином великий князь Володимир «однакової честі і слави достойний». У «Слові» його бабуся велика княгиня Ольга прирівнюється до матері Константина святої Єлени. Як відомо, свята Єлена знайшла в Єрусалимі хрест, на якому був розіп'ятий наш Спаситель, і перенесла його до столиці Римської імперії, а наша велика княгиня принесла символічний хрест з нового Єрусалима, цебто з Константинополя, до Києва. Хреститель Володимир, як твердить автор «Слова», возвеличив славний город Київ і доручив свій народ Святій Богородиці.

Про рівність імператора Константина і великого князя Володимира стверджується у зверненні до нашого володаря: «Той (*Константин*) у еллінів і римлян царство Богу покоровив, а ти (*Володимир*) між руссю: вже бо й у них, і у нас Христос царем зветься».

Закінчується «Слово» молитвою за *благовірного кагана Георгія*, цебто великого князя Ярослава Мудрого, щоб він «до пристані небесного вітряного спокою пристав». Цікаво, що на завершення подається «Визнання віри», в якому засвідчено нашу близькість до Західної Церкви, бо стверджується, що Дух Святий «виходить із Отця і проявляється в Сині», а нинішні православні християни в такому контексті про Сина Божого не згадують.

«Слово про закон і благодать» засвідчує високий рівень національної свідомості нашої давньої еліти. Згадується великий князь «славний Святослав, про мужність і хоробрість якого в літа його володарювання слух пройшов по всіх сторонах, а звитяги його і могутність поминаються й пам'ятаються ще й нині». З цього випливає, що **наша середньовічна держава – це держава світового рівня, яка не визнає зверхності чужих володарів, а сама диктує свою волю сусідам.**

Для автора «Слова» нема такої проблеми, над чим ламають списи нинішні вчені й політики: до якої цивілізації належить великокняжа Київська держава – європейської чи євразійської? Митрополит Іларіон стверджує не лише про рівність володарів двох світових держав – Русі й Риму, а й народів, які їх населяють: русичі прирівнюються до еллінів і римлян. Отож, наша імперія як світова

держава разом з Римською імперією творять єдину християнську цивілізацію на засадах рівноправності міждержавних взаємин. У «Слові» не простежується протилежності східного православ'я і західного католицизму, хоч саме в 1054 році, році смерті князя Ярослава Мудрого, християнська Церква розділилася на дві частини.

У «Повісті минулих літ» висловлюється ідея про **різність** наших предків і предків москалів. Літописець не приховує своїх симпатій до полян, навколо яких консолідувався наш народ, а водночас він не прихильний до новгородських «словен». Він чітко протиставляє **Руську землю** у вузькому значенні, як нинішню Україну, й північно-східні князівства, цебто територію Залісся, пізнішої Московської держави. Як зазначалося, наші монархи родичалися з європейськими дворами і як європейські володарі ставили на перше місце **честь і славу**. На противагу їм північно-східні деспоти одружували своїх синів з дочками східних правителів, підпорядковували свою діяльність **загарбанню чужих земель**. Починаючи від Андрія Суздальського (Боголюбського), вони не мріяли про повернення до Києва, а лише про знищення нашої Золотоверхої столиці. Слід зауважити, що матір'ю цього деспота, який ще мав ім'я *Китай*, була половчанка. Війська північного правителя підступом захопили Київ і три дні грабували місто.

Цікаво, що літописець називає киян **християнами**, а північно-східних нападників – **поганами**, цебто саме так, як у літописі тавровані вороги християнства. Згадаймо, що у «Слові про похід Ігорів» невірні половці також названі *поганими*. Якщо зважити, що наші предки належали до християнської цивілізації, то належність до такої цивілізації угро-фінських жителів Залісся заперечується. Доречно зазначити, що московські клерикали проголосили деспота Андрія-Китая святим, чим поставили себе поза світовим християнством.

Здається, що у давнину культурно-цивілізаційна визначеність українців очевидна. Проблема пов'язана з пізнішими часами. Найбільше ускладнює дослідження культурно-цивілізаційної визначеності українців наша орієнтація на Московію в середині XVII століття, що зумовила приналежність більшості населення до

православ'я в його візантійському тлумаченні. Наші предки не усвідомлювали протилежності українського й московського варіантів православ'я, на що вже зверталася увага. Звісно, треба брати до уваги не лише конфесійний чинник.

Нині нема сумнівів, що марно шукати доказів цивілізаційної спільності нашої людності, автохтонного населення Русі, названої згодом Україною, й угро-фінського населення Залісся, цебто північно-східних земель, що належали до великокняжої Київської імперії як колонії за статусом. Зрештою, навіть літописець не міг замовчати протилежності на наших землях і в майбутньому Новгородському князівстві, що засвідчує оповідь про апостольську місію святого Андрія Первозваного. На горах Київських апостол пророкує велике майбутнє Києва як міста, хоч, як твердять історики, тут існувало поселення ще за часів бронзової епохи (кінець IV тис. – початок I тис. до Р.Х.), передбачає роль нашої столиці як одного з християнських центрів. На північній землі апостол запримітив буденний факт, а про духовність тамтешньої людності -- жодного слова! Зважмо, йдеться про найрозвиненішу з північних земель, що згодом стали частинами нашої імперії. До речі, сумлінні дослідники вважають, що згадка про мандрівку апостола на північ дописана пізніше з політичних міркувань на противагу його захопленню нашим краєм.

Приділяючи увагу питанням церковного життя, доцільно вказати на дві його сторони. Насамперед належність основної частини української людності до православ'я, безумовно, впливала на розвиток його населення у західному культурно-цивілізаційному колі. Не варто забувати й про географічне становище нашої землі. Наш філософ О.Кульчицький пояснював: «Культурна периферійність України спричинила ослаблення і спізнення трьох «хвиль ідей», що їх дія головним чином оформила *окцидентальну духовність*: католицизму, ренесансу, просвітництва» (Кульчицький О. Риси характерології українського народу /Олександр Кульчицький//Енциклопедія українознавства. Загальна частина.—К., 1995.—С.714). *Католицизм* дисциплінував не лише життя, а й мислення. Порівняно з ним *реформація* спричинилася до утвердження критичної думки. З *ренесансом* пов'язується індивідуалізм і вивищення самої людини. *Просвітництво*

визначило розвиток від раціоналізму до позитивізму, підвищення ролі математично-природничих наук у суперництві з романтизмом, що посилював індивідуалізм, підвищував роль почуттів і уяви. Як наслідок виникли дві течії – *сцієнтизм* і *персоналізм*. З ними пов'язана раціонально-активна світонастанова на психічній основі, що втілює «готовність до дії, керованої і контрольованої розумом» (Там само.—С.716).

Сприймання компонентів окцидентальної духовності людністю наших земель, як зазначає О.Кульчицький, було доволі суперечливим. Насамперед не варто забувати, що наша людність сприйняла християнство в його східному обряді, схильному до споглядальності. Окрім того, хліборобство як основне заняття наших предків і сільський спосіб життя зумовлювало конкретність мислення, що не сприяло сприйняттю абстрактних понять і технізації виробництва. На таких засадах європейський сцієнтизм у наших умовах зосереджується на пізнанні внутрішнього життя людини. Звідси – *український кордоцентризм*, вітчизняна «філософія серця», яку критикував Д.Донцов.

Порівняно з окцидентальним український сцієнтизм набував етично-релігійного забарвлення. Те саме стосується перенесеного на наш ґрунт окцидентального персоналізму, що на противагу західній зовнішній експансії спрямовувався вглибину.

Доконечність поєднати «орієнтацію на Європу» з «азіатським ренесансом» обґрунтовував М.Хвильовий (Хвильовий М. Твори: В 2 томах /Микола Хвильовий.—К.: Радянський письменник, 1991.—Т.2.—С.610). Він зазначав, що «Європа» -- це не тільки технічні досягнення, але ще головніше – психологічна категорія, певний тип культурного чинника в історичному процесі і навіть певний історичний метод. О. Кульчицький наголошував: «Синтетичному в своїй суті ідеалові української культури і психіки не давали до останнього часу змоги гармонійно вивершитися зовнішні, головне політичні обставини, і собі зумовлені периферійним положенням України» (Кульчицький О. Там само.—С.716).

З цього впливає друга сторона, зумовлена відповіддю на питання: чи могла Україна розвиватися інакше? Звісно, питання риторичне, бо історія не знає

умовного способу. Проте такий аналіз дає змогу поглянути критично на нинішнє становище української людності, визначити її культурно-цивілізаційну належність і доконечність зовнішньополітичної орієнтації.

Насамперед треба зазначити, що **Українська Церква належить до апостольських Церков, оскільки бере свій початок від апостола Андрія Первозваного.** Ще один незаперечний факт християнізації людності на нинішніх наших землях – діяльність уже наприкінці першого століття від Різдва Христового як засланця Папи Римського святого Климента. Засланець уже застав на півдні України християнські громади. Вороги християнства протидіяли його місії – вбили проповідника, а тіло викинули в море. Згодом частина мощей святого Климента, які знайшли в Херсонесі брати Кирило й Methodій, перебувала в столичній Десятинній церкві, аж до її знищення монгольськими ординцями. Пізніше на наших землях перебували Папа Римський Мартін I і святий Максим Ісповідник.

Чи не підтвердження релігійної спільності українців із Західною Церквою? Дослідники вважають, що вже на Нікейському соборі в 325 р. були представники від християн з наших земель.

Як обґрунтували вітчизняні історики, ще до хрещення киян у 988 р. частина нашої людності визнавала себе християнами. Йдеться про Оскольдове (Аскольдове) хрещення у 860 р., коли в Константинополі нову віру прийняла княжа дружина. Християнином міг бути легендарний володар Кий, що вважається засновником нашої столиці. Цікаво, що за дотримання угоди князя Ігоря з Візантією в 944 р. частина дружинників клялася київською церквою святого Іллі. Як стверджується в літописі, християнами були деякі варяги, які приходили на нашу землю зі Скандинавії.

Окрім того, ще до Володимирового хрещення на наших землях працювали єпископські кафедри в Тмутаракані (за 120 років) і Перемишлі (за 80 років). Рівноапостольна велика княгиня Ольга підтримувала зв'язок не тільки з Візантією, а і німецьким королем Оттоном I. На її прохання до Києва прибув єпископ Адальберт, який, звісно, був латинського обряду. У 977 р. до нашої

столиці приїжджали послы від Святого Престолу. Отож, виходить, що *предки українців на перше місце ставили віру, а не обряд, який міг бути візантійським чи латинським.*

Літописний переказ про хрещення Володимира Святого переконує своєю емоційністю – і тут нема нічого дивного, адже про нього писав прихильник візантійського обряду. Вже після 988 р. до нашого великого князя, принаймні, тричі приїжджали послы від Папи Римського (991 р., 994 р., 1000 р.), причому разом з ними прибували також чеський і угорський королі, а наш володар посилав також своїх послів до Святого Престолу.

Син Володимира Святого князь Ярослав Мудрий прозваний «тестем Європи», бо його діти були одружені з вихідцями з різних монарших дворів (Угорщини, Норвегії, Данії, Франції, Польщі, Візантії), які майже всі згодом стали королями, а син Святослав (Семен) одружився із сестрою трірського єпископа. Треба додати, що цей наш володар мав за дружину доньку шведського короля. Хіба не переконливий доказ того, що наші володарі при одруженні нащадків не надавали особливого значення обряду, розуміли належність своєї людності до західного культурно-цивілізаційного кола!

Водночас Українська Церква завжди прагнула незалежності від Константинополя, що відкривало широкі можливості для встановлення зв'язків із християнами латинського обряду. 1147 р. без погодження із Вселенським Патріархом був обраний митрополитом русич Клим Смолятич, якого благословили мощами Папи Римського Святого Климента.

Після поділу Християнської Церкви на східну й західну наші ієрархи сприяли подоланню розколу. Київський митрополит Ісидор зіграв першорядну роль в успішному завершенні Флорентійської (Ферраро-Флорентійської) унії (1439 р.) і став першим кардиналом в історії нашої Церкви. Однак негативне ставлення до унії московського князя й деяких інших монархів не сприяло відновленню церковної єдності.

Про втрачені перспективи від незавершеної церковної унії для українців писали наші дослідники. Звісно, потенційний вплив Флорентійської унії не обмежувався

церковним життям: відкривалися можливості для міжнародної співпраці в інших сферах. Проте цього не сталося. З одного боку, дика Московія не сприймала жодного західного впливу, а з іншого, польська ієрархія не хотіла визнати рівноправності нашої Церкви, виношувала ідею ополячення українського народу, знесиленою тривалою боротьбою проти монгольсько-татарського поневолення.

Московські клерикали не визнавали церковної дисципліни, на якій ґрунтувалася діяльність Західної Церкви. Не минуло й десяти років – вони самочинно проголосили у 1448 р. свій патріархат і доклали зусиль, щоб підпорядкувати йому й нашу Церкву, хоч їхні церковні традиції не відповідали духові київського християнства, що видно навіть у наші дні. «Радикально позиціонувавши себе супроти Європи, Росія – як уявне уособлення східного християнства – практично вивела православ'я у своєму розумінні за межі християнської традиції, яка є однією з основ європейської культури, однією з її формотворчих енергій» (Пахльовська О. *Finis Europae*/Оксана Пахльовська//Повернення в Царгород.—К.: ТОВ «Українська прес-група, 2015.—С. 340).

Відродження візантійсько-слов'янської традиції О.Пахльовська пов'язує з Україною. Думка слушна, хоч дослідниця наголошує на доконечності «осучасненого духовного та інтелектуального змісту» цієї традиції (Там само). Якщо в такому ракурсі підходити до майбутнього християнства на українських землях, то, на наш погляд, говорити про відродження візантійсько-слов'янської традиції, що неодмінно веде до цезаропапізму, не доцільно. Як зазначали світочі Української Греко-Католицької Церкви великий митрополит Андрей Шептицький і патріарх Йосиф Сліпий, наш народ має відродити єдину Церкву на національних традиціях, що підтримуватиме рівноправні зв'язки зі Святим Престолом і Вселенським Патріархом. Підпорядкування Української Церкви московським клерикал-імперіалістам веде в глухий кут. Водночас прагнення Понтифіка порозумітися з Московським Патріархом за рахунок українських християн, -- як православних, так і греко-католиків, -- не дасть очікуваного результату. Треба зрозуміти, що нинішній московський цезаропапізм – це

химерне поєднання хиб візантинізму з неопоганством, породженим більшовизмом як квазірелігією.

20.3. Несумісність культурно-цивілізаційного розвитку українців і москалів

Створивши нинішню євроатлантичну цивілізацію, західне християнство проявило сильні інтеграційні потенції. У ньому співіснують дві найбільші християнські течії – католицизм і протестантизм. До Європейського Союзу і НАТО прагнуть *вестернізовані* православні християни, що дедалі більше відчужуються від Москви, яка претендує на роль єдиного православного центра, а також європеїзовані прихильники ісламу (турки, боснійці, албанці та інші). На цьому тлі Москва з претензіями на статус Третього Риму фактично уособлює «Третій світ» і Третій Сарай, «вичахлий спадок монгольської орди» (Там само.—С.341).

На противагу консервованій Московії українська людність, попри конфесійну відмінність, за козацько-гетьманської доби мала широкі можливості для зв'язків з європейськими країнами. Високим освітнім рівнем вирізнялися козацькі полковники за часів гетьманування Богдана Хмельницького. Наша Києво-Могилянська академія працювала на рівні західних університетів. У тодішній Московії не лише рядове духовенство не мало освіти, а й навіть клерикали найвищого рівня.

Саме на той час українське духовенство обґрунтовувало ідеологему «**Київ—Другий Єрусалим**», що засвідчує відданість Христовій вірі. Така формула виступає як протилежність ідеологемі «**Москва—Третій Рим, а четвертого не буде**», в якій релігійний момент заглушений, а на першому плані – імперіалістичні претензії тодішньої єдиної формально православної держави, бо інші потрапили в залежність від католицьких і протестантських чи й мусульманських завойовників.

Становище в Московії змінилося після того, коли цар Петро I насильницькими методами намагався прилучити москалів до європейської цивілізації. Шалений монарх знекровив інтелектуально нашу академію, забравши з Києва її найкращих професорів. Чи не мають рацію дослідники, які вважають, що «вікно в Європу», яке прорубав деспот, було насамперед «**вікном в Україну**»? Навіть

сумлінні російські історики не замовчують того, що київські професори зустрілися в Московії з іншим контингентом учнів, які докорінно відрізнялися від спудеїв Києво-Могилянської академії.

Школи в Московії зазвичай тоді відкривають лише архіереї з українців, яких москалі називали «південнорусами» або «черкасами» і ставилися до них як до чужинців. Г. Фроловський пояснює: «В історії духовної школи Петровська реформа означала саме «українізацію», в прямому і буквальному сенсі. Для учнів у Великоросії ця нова школа була була подвійно чужою – як школа «латинських вчень», і як школа «черкаських» учителів» (Флоровский Г. Пути русскогго богословия /Георгий Флоровский.—Париж, 1983.—С.98). Нічого дивного в такій характеристиці нема! Прибульці ставилися до своїх учнів з презирством, вважали їх за дикунів, яких висміювали і взагалі заперечували все, що для них було чуже, а вивищували лише своє, українське. Окрім того, вони користувалися тільки своєю мовою, не переходили на московську. Ще один доказ того, що українці й москалі триста років тому належали до різних цивілізацій!

На противагу москалям, як зазначав М.Грушевський у період національно-визвольних змагань, український народ входить до європейського кола не тільки як наслідок тривалих історичних зв'язків, а й особливостями свого народного характеру. Така протилежність посилилася у пострадянській Московії. У перші роки після розпаду СРСР серед західних інтелектуалів і політиків створювалося враження про магнетування Росії до західної цивілізації. Подібні сподівання були похоронені після утвердження при державній владі в Москві вихідців із системи колишнього КДБ СРСР. Нинішнє російське керівництво відверто протиставляє традиційну російську відсталість так званому «гнилому» Заходу», а московська агресія проти України, що вибрала курс на євроінтеграцію, - це перше серйозне зіткнення цивілізацій у XXI столітті.

Після падіння імперії Романових М.Грушевський обґрунтовує «історичний процес, який держав Українця в тіснім зв'язку з Заходом, його життям і культурою» (Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть/ Михайло Грушевський.—К.: Т-во «Знання» України, 1991.—С.141). На переломі

національної історії вчений аналізує різні *орієнтації* України (*московську, західну і чорноморську*). Прихід до влади в Росії більшовиків означав для України кінець московської орієнтації. Проте він був не причиною, а лише приводом, бо несумісність українського життя з московським стала очевидна відразу після Переяславської угоди (1654 р.). Зудар двох способів життя передала Леся Українка в драматичній поемі «Бояриня». Підступність москалів викрив Іван Котляревський у водевілі «Москаль-чарівник», а Степан Руданський – у низці співомовок. Ординська суть тодішньої Московії ще раніше було відтворена в трактаті «Історія Русів». Росіяни називані «Москалями», «Московитами», «Москами», «Московцями» (Історія Русів/ Історія.—К., 1991.—С.С. 183, 39, 259). Своє ставлення до них трактат передає в гостросатиричних висловах. За його словами, навіть кримський хан переконаний, що війни з Московією неминучі і нескінченні для всіх народів (Там само.—С.182-183).

Негативний характер Московії зумовлений певними чинниками. *По-перше*, в Московії «всі урядники і народ майже неписьменні і численністю різновірств і химерних мольбищ подобляються поганству, а лютістю перевершують дикунів» (Там само.—С. 183). Чого чекати від них сусідам? *По-друге*, захланність москалів у тому, що «привласнюють вони собі навіть самі царства, імперії Грецьку та Римську, викравши на той кінець Державний герб тих царств, себто орла двоголового, що за спадком начебто Князеві їхньому Володимирі, що був зятем Царя Грецького Константина Мономаха, дістався, хоча той Володимир був насправді Князем Руським Київським, а не Московським, і походив від Скіфів» (Там само). Звісно, хан не міг цього сказати, але такий погляд відповідає переконанням, що Руська держава у центрі з Києвом протистоїть москалям. У Московії «немає сталої релігії і добрих звичаїв, там і правління сталого бути не може», тому після Переяславської унії українці («Русаци»), як твердить хан, «плазуватимуть поміж Москалями, як вівці поміж вовками» (Там само).

Московити були «про себе незрозуміло високої думки і мали якийсь паскудний звичай давати всім народам презирливі прізвиська, як от: Полячишки, Татаришки і так далі. За тим дивним звичаєм взивали вони Козаків «чубами» та

«хохлами», а іноді «безмозкими хохлами», а ті сердилися на те, аж пінилися, заводили з ними постійні сварки та бійки, а врешті нажили непримиренну ворожнечу і дихали на них повсякчасною огидою» (Там само.—С.194). Москалі не визнавали права українців, як й усіх поневолених народів, на свободу, тому презирливо ставилися до провідників національно-визвольної боротьби. Українцям не могли простити своєї поразки від військ гетьмана Івана Виговського під Конотопом (1659 р.), тому називали наших предків «виговцями», гадаючи, що так принижують волелюбний народ. Звідти, за аналогією, пізніші «мазепинці», «петлюрівці», «бандерівці». У нинішній війні московські агресори почали українських вояків називати «укропами», але наші лицарі надали цьому слову іншого значення – «Український опір». Тепер українофоби знову таврують волелюбних українців «бандерівцями», але наші патріоти вважають Степана Бандеру національним провідником і пишається такою назвою.

Характеристика москалів у різних наших літературних джерелах змушує до серйозних роздумів, бо існує «глибока різниця між характером українським і великоросійським, глибоко відмінним від європейського» (Грушевський М. Там само.—С.147). Нинішні концепції adeptів «особливого російського шляху розвитку» як шляху антиєвропейського (антизахідного) мало чим відрізняються від давніх концепцій московських слов'янофілів про вищість «народу-богоносця». Н.Бердяєв так передає їхню претензійність: «Росія перетворюється в Богородицю. Росія – країна богоносна» (Бердяєв Н. Судьба России.—С.10) Проте він був змушений визнати, що релігійність його народу «рівнинна, а не вершинна», бо це «релігія плоті, а не духа», «твердиня релігійного матеріалізму». Далі філософ пояснює: «На безмежній російській рівнині вивищуються церкви, стають святі й старці, але ґрунт рівнини ще натуралістичний, побут ще язичницький». (Там само.—С.11).Звісно, не легко зрозуміти спекулятивні спроби такої вербальної еквілібристики. Чи не з такого «релігійного матеріалізму» вилонився більшовизм як теоретична форма «історичного матеріалізму»?

Висновки Н.Бердяєва підтверджують висновок нашого великого історика, що москалям властива така прикмета як «вічне хитання між громадським і

моральним максималізмом і повним нігілізмом, яке спадає части до повної затрати моральних критеріїв» (Грушевський М. Там само.—С.147). Як зазначає історик, розпропаговані прикмети москалів «дуже рідко піднімаються» до «богоношення», бо, навпаки, мають протилежний зміст на міжлюдському рівні. Наші віроломні сусіди не лише не шанують людської гідності інших, а й не проявляють особливої турботи про власну гідність. Нині вони хизуються тим, що вставляють у речення для підсилення емоційності брутальні слова.

Москаль не хоче визнавати жодних вимог права, бо орієнтується лише на грубу силу. Цивілізованим засадам права, які діють у Європейському Союзі, кремлівські верховоди протиставляють «відносини довір'я» («на совість») у межах колишнього Митного Союзу чи тепер Євразійського Економічного Союзу, Наслідки подібного «довір'я» Україна відчула вже після того, коли Москва розмістила в нашому Севастополі свій Чорноморський флот. Апогеєм цинізму міждержавні відносини «на совість» сягнули після російського загарбання Криму й початку неоголошеної війни на Донбасі. Після цього виникає питання про перспективи мирного співжиття українського народу із сусідом-агресором. Нема підстав сприймати як перспективні такі прикмети москалів: «брак волі до організованого громадського і політичного життя, нахил до анархізму і навіть руїництва соціального і культурного та легковаження культурних і громадських вартостей і величання своєю некультурністю й неорганізованістю супроти сих вартостей» (Там само). Наші східні сусіди не лише не виробили «вигідного, доброго, урегульованого життя для себе», а й не хочуть шанувати чужих здобутків на цій царині, зневажають інтереси й потреби інших людей.

На прикметах москалів, які «глибоко противні всякому європейському організованому індивідові», як звертає увагу М.Грушевський, ще в перші пореволюційні місяці наголошував Максим Горький. Такі прикмети наш історик вважає «повною антитезою народним прикметам українським», що наближають наш народ до германських і романських націй. З германськими народами українців єднає «солідність, діловитість, любов до комфорту, порядку, чистоти, достатності, до рівноваги і стоїцизму» (Там само).

Ідеолог національно-державного відродження Ю.Липа наголошував на ролі готів у формуванні української раси, визначальними серед яких вважав не так антропологічні особливості, як духовні риси. Він писав: «Це було геніальне доповнення до характеру трипільців: вірність і прив'язаність до традиції одних, сполучена з уродженою військовою дисципліною і здібністю до розгалуженої організованості других» (Липа Ю. Призначення України /Юрій Липа.—Львів: Просвіта, 1992.—С.111). З романськими народами, як зазначає М.Грушевський, українців єднає «потяг до форми, елегантії, бажання внести в усе красоту, освітити нею всяку сферу життя, взагалі світлий і ясний, радісний погляд на життя» (Грушевський М. Хто такі українці...-- С.148).

Нинішні дослідники вказують на «такі риси російського характеру, як напористість, агресивність, жорстокість, імперське мислення» (Стражний О.С. Український менталітет. Ілюзії. Міфи. Реальність /О.С.Стражний.—К.: Книга, 2008.—С.248). На протилежності москалів європейцям наголошували самі московські дослідники. Г.Флоровський писав: «Росія – це Євразія... У цьому є двозначність, і самі євразійці вкладають у неї різні значення. Євразія – це означає: ні Європа, ні Азія – третій світ. Євразія – це і Європа, і Азія, меншина або синтез двох з перевагою останнього» (Флоровський Г. Евразийский узел/Г.Флоровський//Новый мир.—1991.—Ч.1.—С.206). Прихильники євразійства переконані в тому, що «саме монголи формували історичну задачу Євразії, започаткувавши її політичну єдність і основи її політичного ладу», тому в їхній свідомості Росія перетворюється в «спадок Чингізхана» як перероджений «Московський улус»; вони уболюють за тим, що не здійснилася «історична можливість» завершити організацію Євразії навколо Сараю та перевести сарайських ханів у православ'я»(Там само.—С.207). Нинішні євразійці сходяться з відвертими російськими націоналістами в тому, що стоять на войовничих анти-західних позиціях, доводячи «переваги» Московії перед іншими державами світу. Н.Трубецької писав: «Євразійство закликає всі народи світу звільнитися від впливу романо-германської культури і знову ступити на шлях вироблення

своїх національних культур» (Трубецкой Н. Мы и другие /Н.Трубецкой//Наш современник.—1992.—Ч.2.—С.195).

Логічно завершено характеристику євразійцям дав Н.Бердяєв: «Євразійці люблять туранський елемент у російській («русской») культурі. Іноді здається, що близьке їм не російське, а азійське, східне, татарське, монгольське в російському. Чингізханові вони явно надають переваги перед Св. Володимиром. Для них Московське царство є охрещене татарське ханство, московський цар — оправавленний татарський хан» (Бердяев Н.Евразийцы/Н.Бердяев//Путь.—1925.—Ч.1.—С.103). Майбутнє російського народу Н.Бердяєв пов'язує з тим, наскільки йому вдасться подолати в собі нехристиянський Схід, «татарську стихію», зітерти з обличчя російського народу монгольські риси Леніна». Водночас він заперечує намагання підмінити російську («русскую») ідею ідеєю туранською, не погоджується з твердженнями про «татарську самосвідомість» москалів.

Євразійці шукають своїх попередників у далеких княжих часах. Георгій Вернадський протиставляє як «предтечу євразійства» Александра Невського провідникові «недалекозорої» зовнішньої політики, нашому королеві Данилові Галицькому. «Глибоким і геніальним спадковим (? —О.Г.) історичним чуттям Александр зрозумів, що в його історичну епоху основна небезпека для Православ'я і своєрідності російської культури загрожує із Заходу, а не зі Сходу, від латинства, а не від монгольства. Монгольство несло рабство тілові, а не душі. Латинство загрожувало спотворити саму душу» (Вернадский Г. Два похода св. Александра Невского /Г.Вернадский//Наш современник.—1992.—Ч.3.—С.154). Він картає нашого короля. Якщо Данило Галицький шукав порятунку на Заході й не мирився з монголами, прийняв королівську корону від Святого Престолу, бо знав, що «лихіша від лиха честь татарська», то Александр прийняв цю «честь», а насправді *безчестя* смиренно. Чи не за ненависть до Святого Престолу московські клерикали нарекли його, прислужника антихристиянського хана, святим? Відповідь однозначна! Схвалюючи промонгольську політику Александра Невського, «великий євразієць» Л.Гумільов пов'язував з нею канонізацію князя в

Російській Православній Церкві. Він запитує: «...Чому православна Церква оголосила Александра Невського святим?», на що відповідає: «Очевидно, головним послужив зроблений Александром правильний вибір, який мав колосальне значення» (Гумилев Л. Меня называют евразийцем /Л.Гумилев//Наш современник.—1991.—Ч.1.—С.135). Висновок з цього впливає однозначний: РПЦ була й залишається не релігійною, а державною організацією й проводить політику уряду (царського, більшовицького, імперсько-кадебістського), що не сумісне із завданнями Церкви. Зрештою, яка Церква, такі й святі! Хіба християнський народ визнавав би святим останнього російського царя Миколу II, якого ще за життя називали *Кривавим!*

«Великий євразієць» Гумільов протиставляє населення великокняжої Київської імперії на її східних і західних землях. Для східних земель монгольський хан зайняв місце візантійського імператора («добрий цар» Джанібек, «суворий цар» Узбек), хоч православна Візантія ще існувала. Гумільов навіть стверджує, що «Північно-Східна Русь увійшла в монгольський суперетнос» (Гумилев Л. От Руси к России. Очерки этнической истории /Л.Гумилев.—М., 1992.—С.135). А ось що начебто чекало Русь від Європи: «Ті руські князі, котрі відмовилися від союзу з татарами, були захоплені Литвою, частково Польщею, і доля їх була плачевною. В рамках західноєвропейського суперетносу русичів чекала участь людей другого сорту» (Там само). Мабуть, Гумільова не турбує те, що ні Литва, ні Польща до Західної Європи не належать.

Звісно, висновок Гумільова зумовлений його концепцією «євразійства» як одного з різновидів російського імперіалізму. Українці оцінюють той час інакше. Наш історик Д.Дорошенко пише: «Розірвавши династичні й церковно-політичні зв'язки з Суздалем, вона (Галицько-Волинська держава.—О.Г.) припинила процес асиміляції українського елемента з великоруським з перевагою великорусщини. Нарешті, вона відкрила західноєвропейським впливам доступ у широкій мірі й нейтралізувала однобічність впливів візантійських» (Дорошенко Д. Нарис історії України/Д.Дорошенко.—Львів: Світ, 1991.—С.98). Фактично Галицько-Волинське королівство саме тоді інтегрувалося як самостійний компонент у

європейське духовне поле, ставши водночас політичним суб'єктом Центральної (Серединної) Європи. До цієї держави упродовж певного часу належав і Київ. При орієнтації на Золоту Орду українська нація утратила б шанси на політичну й культурну перспективу.

Порівняння двох володарів, нашого короля Данила Галицького й північного князя Александра Невського, населення українських земель і далекого Залісся переконує, що вже на той час відверто протиставлялися дві цивілізаційні орієнтації (західна і східна), дві нації (українсько-руська і майбутня московська), дві моралі, одна з яких ґрунтувалася на християнських засадах, а інша прагматична, бо не соромилася опори на антихристиянські сили для боротьби проти інших християнських країн.

Згаданий «євразієць» Г.Вернадський не залишає сумнівів: «Александр виявив у монголах дружню в культурному (! – *О.Г.*) відношенні силу, котра могла допомогти йому зберегти й утвердити російську культурну самобутність від латинського Заходу» (Вернадский Г. Там само.—С.154). Завдяки такій політиці значною мірою, вважає Г.Вернадський, виникло Московське князівство.

Треба наголосити, що сучасні російські дослідники дійшли навіть до заперечення «татарського іґа», до ототожнення (!) свого князя Александра Невського з монгольським ханом Батием, який «збирав» роз'єднані землі колишньої великокняжої Київської імперії.

Отож, можна зробити три висновки. *По-перше*, Галицько-Волинська держава як законна спадкоємиця Київської імперії й колишні її північні колонії на землях Залісся втілювали дві різні цивілізаційні орієнтації. *По-друге*, ігнорування таких особливостей розвитку спричинило хибний політичний вибір нашої політичної еліти в 1654 році. *По-третє*, нормальний національний розвиток українства вимагає інтеграції в Європейський Союз і відмову від участі в наддержавних структурах зі зверхністю Російської Федерації.

20.4. Повернення українського народу до європейської цивілізації

Штучно нав'язана Україні північно-східна (московська) орієнтація упродовж трьох століть загальмувала культурно-цивілізаційний розвиток нашого народу.

Саме тому ще на початку національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. М.Грушевський висловився за відновлення традиційних зв'язків із західним світом.

Протилежність російського (московського) способу життя європейській цивілізації постійно проголошували його апологети і критики. Ще П.Чаадаєв писав: «У старих цивілізованих країнах Європи давно склалися певні побутові зразки, так що там, коли вирішили перемінити спосіб життя, достатньо лише вибрати нове доквілля, до якого бажаєш перенестися,-- місце задалегідь готове; ролі розподілені. Як тільки ви виберете належну для себе роль, і люди і предмети самі собою розмістяться навколо вас... Зовсім інша справа в нас. Скільки витрат, скільки праці, перед тим як ви призвичаїтесь до нового доквілля» (Чаадаєв П. Я. Вы должны создать себе собственный мир, раз тот, в котором вы живете, стал вам чуждым/П.Я.Чаадаев //Русский индивидуализм. Сборник работ русских философов XIX-XX веков.—М.:Алгоритм, 2007.-- С.20).

Наголошуючи на перевагах російського способу життя, тамтешні ідеологи і вчені приписували москалям роль «*народу-богоносця*» перед народами «гнилої Європи». Чи не тому москалі переносили на підкорені землі брутальну лайку, що за часів більшовицького тоталітаризму набула відверто атеїстичного змісту? Зрештою, ідеологи більшовизму лише змінили шовіністичну термінологію: замість «*народу-богоносця*», заговорили про «*всесвітньоісторичну місію великого російського народу*» в соціалістичній перебудові світу.

З давніх-давен серед москвинів поняття *добра* і *зла* не мали чіткого розмежування. Зрештою, протилежність двох цивілізацій яскраво простежувалася в нашому парламенті, в якому нардепи від окупаційної компрадорсько-сімейної бандоолігархії, що представлені, як правило, вихідцями з Росії та доморощеними малоросами, нехтують затвердженням регламентом і перекручують норми міжнародного права в корпоративних інтересах.

Відмінність стилю життя українців і москалів не зникла навіть в умовах компартійного тоталітарного режиму. Кожен пасажир поїзда, що їхав з Москви

до Києва чи навпаки, міг побачити її з вікна вагону при переїзді межі між двома «союзними республіками» – Україною й Росією.

Водночас внутрішня спорідненість з європейцями стимулює потяг українців до західної культури, що не переривався навіть за останні триста років, оскільки частина нашого народу залишалася постійно, за винятком останніх чотирьох десятиліть, у західному культурно-цивілізаційному колі. Намагання російського царського уряду фінансово підтримувати у Галичині місцеве москвофільство не дали бажаних результатів. Російська окупація західноукраїнських земель у 1914-1915 роках показала справжню антиукраїнську московських імперіалістів, які знищували здобутки українського культурного й наукового життя, хоч до поляків та їхніх установ не проявляли ворожості. Чи не цим пояснюється патологічна ненависть нинішніх українофобів до галичан, які найбільше зберегли традиційну українську європейськість?

Історія спростувала голослівне твердження Н.Бердяєва, що після Першої світової війни настане кінець Європи, а водночас Московія і «слов'янська раса» проявлять «визначальну духовну силу» на арені світової історії. Після сімдесятиріччя більшовицького панування Росія опустилася до рівня країн «Третього світу», від яких відрізняється лише нищівною ядерною зброєю. На передові позиції не вийшла жодна із православних націй, хоч їхнє керівництво намагалося прискореними темпами проводити «соціалістичні перетворення». Не була винятком й Україна. Паростки нашого пореволюційного ренесансу були знищені московськими більшовицькими окупантами. Слід зазначити, що ще тоді наша нація, натхненна національно-визвольним поривом, почала випереджати інші європейські народи в галузі мистецтва і навіть літератури.

Нинішнє магнетування українців до європейських стандартів життя проявляється і на державному рівні, чого не могла зупинити навіть окупаційна компрадорсько-сімейна бандоолігархія на догоду Московії. Проте не варто замовчувати значних змін за останні десятиліття, які протидіють нашому наближенню до західного культурно-цивілізаційного кола. Насамперед окупаційна більшовицька влада притлумлювала і вбивала почуття господаря, нав'язуючи українцям

традиції російського общинного способу життя у формі колгоспів, що противні нашому національному життю в громаді.

Разом з таким ударом нашому народові завданий ще один, що стосується ставлення до праці. Йдеться про так зване «соціалістичне змагання», як плід традиційних російських умов. При його характеристиці доцільно згадати твердження російського історика В.Ключевського про те, що жорстокий тамтешній клімат змушує селян працювати швидко, щоб зібрати врожай до часу, коли настануть раптові заморозки. Про розміреність і якість такої праці -- говорити годі! З аграрної галузі відповідне ставлення до праці перенесене на промисловість. Як наслідок, на заводах і фабриках на початку місяця робітники байдикували, а в останні його дні напружувалися – скільки могли. Звідси—неякісність і неконкурентноспроможність промислових виробів. Лише на російському ґрунті міг виникнути феномен «*Пятилетку – за четыре!*» Така настанова мала згубні наслідки для всіх сфер суспільного життя, а не тільки для економіки.

Не можна недооцінювати ще й того, що в повоєнні десятиліття в СРСР форсували творення на російській основі «нової історичної спільності» під назвою «советський (радянський) народ». На українських теренах постійно збільшувалася кількість *біетнорів*, які зачисляють себе до *русскоукраинцев*, цебто фактично малоросів, психічно роздвоєних осіб, що постійно демонструють своє україноненависництво.

Нарешті ще одна тенденція в суспільному житті. Як зазначають дослідники колективної психіки, в міжлюдських відносинах беруть гору не люди з вищим рівнем культури, а навпаки, вони, особливо молоді покоління, починають деградувати і запановують низькокультурні іммігранти з відверто агресивною поведінкою, «*ловцы счастья и чинов*». На це звернули увагу чверть століття тому вчені в тодішніх «союзних республіках» Балтії і забили на сполох.

Звісно, моральне оздоровлення деградованого суспільства не може бути легким. Ще в перші повоєнні роки про складність звільнення від такої недуги писав наш видатний релігійний діяч Йосиф Сліпий. На жаль на вулицях українських міст, зокрема й галицьких, успадкована від окупантів брутальність стала буденним

явищем. Проте навіть в умовах тоталітарного режиму митрополит–страдник вірив, що Україна відродиться духовно.

Як зазначалося, нині Україна стояла **перед вибором** між двома культурно-цивілізаційними типами. Якщо **європейський** тип означає залучення до «всеєдності в розмаїтті», цебто забезпечення всебічного розвитку при збереженні самобутності й суверенітету нації, то **євразійський** тип – це підпорядкування чужим московським інтересам, що призведе не лише до втрати суверенітету нації, а й втрати національної самобутності, цебто загострить недугу, від якої український народ страждав упродовж трьох століть.

Тісні й безпосередні традиційні зв'язки в минулі століття України з країнами Центральної й Західної Європи, насамперед з Німеччиною й Італією, давали змогу нашим предкам користуватися плодами тих духовних процесів, які охопили ці країни. Проте аж ніяк не йдеться про просте наслідування чи бездумне копіювання, а про спільність української й західноєвропейської духовності при збереженні національної виразності.

Попри жорстоке московське поневолення наш народ не занепадав духовно. З шістдесятих років XIX ст. українська література виходить на європейську арену, долаючи відставання від деяких інших європейських народів. Щоправда, цей процес розпочався набагато раніше в руслі європейських культурних рухів, зокрема європейського романтизму, а посередньо -- під впливом відродження інших слов'янських народів.

Історичний розвиток України-Русі за більш ніж тисячолітній період дає підстави твердити, що культурно-цивілізаційна приналежність України до Європи при неупередженому, об'єктивному підході не може мати альтернативи і застережень. Однак українському народові доводиться долати тяжку спадщину російського колоніального поневолення. Ці процеси ускладнюються тому, що в кадровому розумінні її керівництво упродовж тривалого часу формувалося з компартійної номенклатури, виражало інтереси не нашої нації, а корумпованого чиновництва, що спричинилося до двох революцій – Помаранчевої революції та Революції Гідності.

Серед нашої людності сильний вплив «лівих» ідей. Саме тому з таким запізненням розпочалася в нашій державі *декомунізація*, хоч у галицьких областях вона відбулася ще до розпаду СРСР. Знедолена людність не звикла жити в нових умовах, умовах ринкової економіки, сподівається на державну допомогу («державний патерналізм»). З цього випливає парадоксальна позиція, коли керівництво «лівих» партій підтримувало бандоолігархічні формування, навіть створювало з ними в парламенті спільну коаліцію. Подолання елементів «совковості», що не сумісні з європейською цивілізованістю, вимагає високого рівня національної свідомості всього населення.

Безумовно, обґрунтування культурно-цивілізаційної визначеності України, яка упродовж останніх століть була прив'язана до євразійської (російської) цивілізації, процес не простий. Зіткнення на наших землях двох культурно-цивілізаційних типів проявляється постійно, що засвідчують засідання парламенту. Ще раніше дослідники прогнозували три варіанти розв'язання їх протистояння: 1) «найбільш **катастрофічний** сценарій – поділ країни за культурним принципом; 2) «перемога одного з типів і **повільна трансформація** однієї частини країни під іншу»; 3) «**конкурентна рівновага**» (Н.Яценко). Як можна судити з намірів апологетів російського імперіалізму, російська політична еліта схиляється до **першого** варіанту, про що писав ідеолог нинішнього імперкадебістського режиму в Російській Федерації А.Дугін. Саме такий варіант агресивний сусід намагався реалізувати на початку 2014 року під назвою «Новоросія», але зазнав поразки. До **другого** варіанту схилялася окупаційна компрадорсько-сімейна бандоолігархія, що поширювала на цілу територію України євразійський (російський) культурно-цивілізаційний тип, який панує у промислових містах Донбасу, в яких формувався «**совок**» як агресивний радянський тип людини на російському ґрунті. Звісно, такий розвиток мав би катастрофічні наслідки для української нації, позаяк вів до повного змосковщення нашої людності. Крім поглинання України Росією, при цьому варіанті була ймовірність існування паралельної до Росії квазісуверенної держави, цебто розвиток України на кшталт лукашенківської Білорусі. **Третій** варіант утриму-

вався аж до Революції Гідності, зводився до «м'якої» форми «зіткнення цивілізацій». Звісно, таке становище могло бути лише тимчасовим.

Більше двох десятиліть після проголошення незалежності проявлялася певна дифузія – взаємопроникнення двох культурно-цивілізаційних типів, що найпомітніше в Центральному регіоні, хоч воно було тільки механічним перемішуванням. За роки панування окупаційної компрадорсько-сімейної бандоолігархії представники євразійського типу мобілізувалися і прагнули перехилити шальку терезів на свою користь. Як наслідок розпочалася Революція Гідності, що зумовила повернення України до європейської цивілізації.

Як засвідчують соціологічні дослідження, курс на євроінтеграцію України здобуває серед нашого населення дедалі більше прихильників, а це засвідчує нашу західну (окцидентальну, євроатлантичну) культурно-цивілізаційну визначеність. Про альтернативу не може бути мови, адже її нема, а консервація євразійських порядків, як можна було переконатися за чверть століття після проголошення незалежності, веде в глухий кут.

Обґрунтовуючи доконечність західної орієнтації відродженої України, М.Грушевський розробив концепцію **Нової України**, яка покінчить з московським колоніальним минулим. Він писав: «Обставини так зложилися, що великі завдання і досягнення стали для нас можливі, що ми можемо творити не тільки свободну й незалежну Україну, а й *Україну Велику*» (Грушевський М. Хто такі українці... -- С.160). Як зазначав історик, державна велич України не пов'язана ні з імперіалізмом, ні з мілітаризмом. На перше місце він ставить соціально-моральні цінності, підпорядковуючи їм економічний, мілітарний і культурно-соціальний розвиток. Тільки тоді, на його думку, «державна, громада стане не пустою вівіскою, порожньою декларативною фразою, повторюваною лише «для годиться», а дійсним центром мислі і волі, предметом культу, релігії, яким вона була для старовинного Елліна або Римлянина» (Там само.—С.162).

Щоправда, не все в концепції Грушевського витримало випроби часу. Насамперед історик спирається на *селоцентризм*, позаяк тоді основною соціальною силою українського народу було селянство. До негативних особливостей нашого

соціального розвитку історик відніс відсутність «творчої, здорової, роботящої буржуазії», бо старий режим протегував лише «паразитарним елементам». Так само *надзвичайно слабий* був український пролетаріат. Українське село протиставляється місту, в якому переважають не українці, а національні меншини, що вимагає відповідної національної політики. Як відомо, 9 січня 1918 року Центральна Рада схвалила Закон про національно-персональну автономію, що відтак був використаний в деяких інших країнах. У цьому розумінні Україна має пріоритетність. Наш історик обґрунтовував унікальність Української Народної Республіки, характеризуючи її як «Велику Україну перед світом – єдину поки що державу трудящого люду, що має послужити взірцем, школою для інших демократій світу, які будуть посилати колись своїх дітей до неї – вчитись жити, працювати і правити державою з становища трудового люду» (Там само.— С.165).

Треба наголосити, що Грушевський розробляв концепцію Великої України тоді, коли владу в сусідній Росії захопили більшовики, які почали вивищувати євразійську цивілізацію, роль азійських країн в оновлюваному світі. Згодом письменник Микола Хвильовий висунув ідею *азійського ренесансу*, що має оновити старечу Європу, а першість у цьому відродженні він відводив Україні. Отож, Україна, а не Росія має бути зразком для інших народів світу, які прагнуть будувати державу для трудового люду. Виходить, що не тільки Україна орієнтується на здобутки західної цивілізації, а й інші народи мають брати приклад з України.

Далекосяжні наміри великого історика й відомого письменника не здійснилися: більшовики поневолили Україну. Однак здобутків українських національно-визвольних змагань 1917-1921 років не слід знецінювати. Історик писав: «Наш народ висловив свою волю, щоб Україна була одна, Східна і Західна, Наддніпрянська і Наддністрянська, один край і один народ, одне тіло й душа, і нема що копирсатися в другорядних відмінах сих двох частин нашої єдиної вітчизни, заподіяних неприхильними обставинами нашої історії – треба підносити і скріплювати все те, що єднає та в'яже, а не те, що їх різнить та

ділить» (Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського /Михайло Грушевський.—К.: Веселка, 1992.—С.266). На таких засадах єдності українства доцільно підходити до культурно-цивілізаційної визначеності нашої нації.

В и с н о в к и

1. Після проголошення незалежності України протистояння європейської (західної, окцидентальної, євроатлантичної) і євразійської (російської, російсько-православної) цивілізацій постійно посилювалося на території нашої держави. Як втілення євразійської цивілізації Російська Федерація докладає економічних, політичних, мілітарних, інформаційних, конфесійних та інших зусиль, щоб утримати Україну у своїй орбіті впливу.
2. Традиційно Україна перебувала в західному культурно-цивілізаційному колі, від якого була відірвана лише після Переяславської унії 1654 року. Московія порушила договір з Україною й почала інтегрувати нашу державу в свою імперію, яка за царя Петра I прагла до європейської цивілізації, але вже у ХІХ столітті остаточно протиставила відсталу Росію «гнилому Заходу».
3. Проте частини нашого народу аж до Другої світової війни все-таки перебували в західному культурно-цивілізаційному колі. Наприкінці ХІХ Галичина в умовах конституційної імперії Габсбургів стала прикладом цивілізаційного розвитку для всієї нації як своєрідний «український П'ємонт».
4. Джерела європейського культурно-цивілізаційного розвитку нашого народу доводять протилежність його орієнтації порівняно з Московією (Росією) як спадкоємицею Золотої Орди. Такий розвиток органічно простежується з часів Середньовіччя.
5. Україна підтримувала постійні зв'язки з іншими європейськими країнами попри конфесійну відмінність, яка водночас засвідчувала протилежність київського християнства з його ідеологемою «Київ – Другий Єрусалим» московському квазіправослав'ю (цареслав'ю), ґрунтованому на ідеологемі «Москва – Третій Рим, а четвертого не буде».

6. Попри московські претензії на спадщину великокняжої Київської імперії серед апологетів російського імперіалізму набула розповсюдження концепція «євразійства», за яким Московія (Росія) на легітимних засадах претендує на спадщину Золотої Орди. Така подвійна векторність не сумісна з чіткою європейською культурно-цивілізаційною визначеністю України.

7. Штучно нав'язана Україні північно-східна (московська) орієнтація загальмувала культурно-цивілізаційний розвиток нашого народу, що неодмінно вимагає повернення до європейського культурно-цивілізаційного кола.